Egyetemi Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézet
213.
SZEGED

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

V. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1958

FELELŐS SZERKESZTŐ :
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG :
DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME : BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1., III. EM. 24—25
FELELŐS KIADÓ : AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

†*Feyér Kálmán:* A Delphoi-i Steptérion-ünnep és az indoeurópai férfitársasági királyégetés 199
Maróti Egon: A II. Sallustius-levél és Cicero 45
Szabó Árpád: A matematikai «bizonyítás» görög terminus technicusa 25
Szilágyi János György: Késő etruszk bronz kézitükrök Debrecenben 175
Trencsényi-Waldapfel Imre: Bakis jóslatai 161
Wessetzky Vilmos: Az óegyiptomi könyv 1
Wessetzky Vilmos: Az óegyiptomi könyvtár 149

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alföldy Géza: Mithras aquincumi kultuszához 73
Benedicty Róbert: Egy Priskos-hely történeti hiteléről 75
Borzsák István: A hónapábrázolások ikonográfiájának kérdéséhez 254
Cser László: A Roma quadrata kérdéshez 233
Czeglédy Károly: Középperzsa eredetű szír tudósítások 251
Füves Ödön: Adatok az egri görögök történetéhez 78
Füves Ödön: Zavirasz irodalomtörténeti művének kéziratairól 262
Kiss Ákos: Római sírkő Szentpéterfáról 243
Lázár Jenő: Egy kettős-arcú hettita istenség 59
Nagy Ferenc: Horatius olvasása közben 237
Nádor György: Egy sajátos aforizmatípus szerkezetéről és antik előzményeiről 229
Sümeghy Veronika: Myron és a müncheni diszkoszvető szobrocska 67
Varga Edith: Az egyiptomi lótusz-kozmogónia problémájához 223

MŰFORDÍTÁSOK

Propertius : Carmina. I. 14. (Ford. *Tóth Béla)* 83
Propertius : Carmina. I. 17. (Ford. *Tóth Béla)* 264
Théseus vádol. (Euripidés : Hippolytos 936—980.) (Ford. *Szepessy Tibor)* 263
Ovidius : Levél Cotta Maximushoz. (Ep. ex Ponto I. 5.) (Ford. *Horváth István Károly)* 83

VITA

Az egyiptomi gnosis kérdéséhez
W. Till : Die gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 87
C. Schmidt—W. Till : Koptisch-gnostische Schriften. I. (Ism. *Wessetzky Vilmos—Kákosy László)* 87
A hellénisztikus kor görög szobrászatának problémái
M. Bieber : The sculpture of the Hellenistic Age. (Ism. *Szilágyi János György)* .. 265
R. Lullies : Die kauernde Aphrodite. (Ism. *Szilágyi János György)* 269

G. Hafner: Späthellenistische Bildnisplastik. (Ism. *Szilágyi János György)*..... 270
G. M. A. Richter: Three critical periods in Greek sculpture. (Ism. *Szilágyi János György)* 272
G. M. A. Richter: Ancient Italy. A study of the interrelations of its peoples as shown in their arts. (Ism. *Szilágyi János György)* 272

A kelta vallástörténet kérdéseihez
M. L. Sjoestedt: Gods and heroes of the Celts. (Ism. *† Feyér Kálmán)*..... 89

Sulla diktaturájának kérdéséhez
E. Valgiglio: Silla e la crisi republicana. (Ism. *Maróti Egon)* 279

Három költő – három könyv
Falus Róbert: Horatius. (Ism. *Horváth István Károly)* 283
Tóth Béla: Titus Lucretius Carus. A természetről. (Ism. *Horváth István Károly)* 287
Devecseri Gábor: Catullus költeményei. (Ism. *Horváth István Károly)* 290

Mócsy András: Misztérium-beavatás egy intercisai feliraton 91

KÖNYVSZEMLE

B. Thomas Edit: Magyarország régészeti leletei. (Ism. *Szilágyi János György)* 97
Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Instituciók. (Ism. *Visky Károly)* 99
S. Schott: Die Reinigung Pharaos in einem memphitischen Tempel. (Ism. *Wessetzky Vilmos)* 100
K. Lange: Sesostris. Ein ägyptischer König im Mythos, Geschichte und Kunst. (Ism. *Kákosy László)* 292
E. Jelinková–Reymond: Les inscriptions de la statue guérisseuse de Djed-Her-Le-Sauveur. (Ism. *Kákosy László)* 293
H. Kees: Das Alte Ägypten. Eine kleine Landeskunde. (Ism. *Kákosy László)*.... 101
W. Erischen: Eine neue demotische Erzählung. (Ism. *Kákosy László)* 102
W. Helck: Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten. (Ism. *Kákosy László)* 103
W. Porzig: Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets. (Ism. *Benigny Gyula)* 104
The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldmann. (Ism. *Szilágyi János György)* 107
H. Koller: Die Mimesis in der Antike. (Ism. *Tegyey Imre)* 111
R. Herbig: Die jüngeretruskischen Steinsarkophage. (Ism. *Sprincz Emma)* 295
E. Kiessling: Der Hellenismus in der deutschen Forschung. (Ism. *Borzsák István)* 112
B. Svoboda–D.Ončev: Neue Denkmäler antiker Toreutik. (Ism. *Szilágyi János György)* 115
Fr. Pfister: Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohahammedaner und Christen. (Ism. *Szilágyi János György)*..... 118
J. Bleicken: Das Volkstribunat der klassischen Republik. (Ism. *Maróti Egon)* 120
Cesare nel bimillenario della morte. (Autori vari.) (Ism. *Maróti Egon)*..... 298
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. (Ism. *Borzsák István)* 301
J. H. Oliver: The ruling power. A study of the Roman Empire in the second century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides. (Ism. *Szepessy Tibor)* 122
W. Deonna: De Télesphore au «moine bourru». (Ism. *Alföldy Géza)*..... 123
A. Betz: Aus Österreichs römischer Vergangenheit. (Ism. *Alföldy Géza)*..... 125
W. Reidinger: Die Statthalter der ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. (Ism. *Nagy Izabella)* 307
R. Fellmann: Die Schweiz zur Roemerzeit. (Ism. *Szilágyi János)* 122

H. v. Petrikovits : Novaesium. Das römische Neuss. (Ism. *Szilágyi János)* 127
E. Swoboda : Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. (Ism. *Szilágyi János)* 304
H. Stern : Date et destinataire de l'«Histoire Auguste». (Ism. *Maróti Egon)*..... 128
Eusebius Werke VIII. Die Praeparatio Evangelica. Hrsg. von K. Mraz. I—II. (Ism. *Szepessy Tibor)* 305
Hesychii Alexandrini Lexicon. I. Rec. et emend. K. Latte. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 130
K. Lechner : Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner. (Ism. *Kopp Éva)* 132
Gy. Moravcsik : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. (Ism. *Kopp Éva)* 306
A. Heuss : Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert. (Ism. *Borzsák István)* 133
Gaster Centenary Publication. Edited by B. Schindler. (Ism. *Scheiber Sándor)*.... 307
Lustrum. Internationale Forschungsberichte aus dem Bereich des klassischen Altertums. (Ism. *B. I.)* 136

FOLYÓIRATSZEMLE

Az Országos Szépművészeti Múzeum Közleményei 8,9 (1956), 10,11 (1957). (Ism. *Borzsák István)* 308

HÍREK

Beszámoló a XXIV. orientalista kongresszus egyiptológiai részlegéről és németországi tanulmányutamról. *(Wessetzky Vilmos)*..... 139
Beszámoló a varsói Cicero-konferenciáról. *(Maróti Egon)* 143
A III. római Limes-kongresszus. *(Szilágyi János)* 145
Kamose király új stéléje. *(Kákosy László)* 146
Egy elhanyagolt tudomány fejlődése. *(Wessetzky Vilmos)* 146
†Ny. F. Deratani. *(Trencsényi-Waldapfel Imre)* 309
K. Michalowski: Lengyel régészeti ásatások Tell Atrib-ban..... 310
K. Michalowski: Lengyel ásatások Myrmekionban, a Krim-félszigeten 316
Moravcsik Gyula: Menander redivivus 321
G. B. Puzisz: Vitruvius és a szovjet építéstudomány 322
Maróti Egon: Beszámoló a Mommsen-Társaság 1958. évi közgyűléséről..... 326
Wessetzky Vilmos: Hollandiai és németországi meghívással kapcsolatos egyiptológiai tanulmányutam (1958. április—május) 327

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Egyiptomi források a Ptolemaiosok történetéhez. (Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Kákosy László)* 330

SOMMAIRE

ÉTUDES

†*K. Feyér:* La fête Steptérion à Delphes et la combustion de roi chez les sociétés masculines des peuples indoeuropéens 199
E. Maróti: La lettre II de Salluste et Cicéron 45
Á. Szabó: Le terme technique grecque de la «démonstration» mathématique 25
J. Gy. Szilágyi: Les miroirs étrusques tardifs de bronze de Debrecen..... 175
I. Trencsényi-Waldapfel: Les oracles de Bakis 161
V. Wessetzky: Le livre égyptien 1
V. Wessetzky: La bibliothèque égyptienne 149

NOTES

G. Alföldy: Sur le culte de Mithra à Aquincum 73
R. Benedicty: Sur l'autorité historique d'un passage de Priscus 75
I. Borzsák: Sur l'iconographie de la représentation des mois 254
L. Cser: Sur le problème de la Roma quadrata 233
K. Czeglédy: Sur quelques rapports syriens d'origine pehlevi sassanide..... 251
Ö. Füves: Données sur l'histoire des Grecs à Eger 78
Ö. Füves: Sur les manuscrits de l'ouvrage d'histoire littéraire de Zaviras..... 262
Á. Kiss: Un monument funéraire romaine de Szentpéterfa..... 243
J. Lázár: Une divinité hittite à double face..... 59
F. Nagy: En lisant Horace 237
Gy. Nádor: Sur la structure d'un type caractéristique de l'aphorisme et ses antécédants antiques 229
V. Sümeghy: Myron et la statuette de discobole à Munich 67
E. Varga: Sur le problème de la cosmogonie égyptienne du lotos 223

TRADUCTIONS

Properce : Carmina I. 14. (Trad. par *B. Tóth)* 83
Properce : Carmina I. 17. (Trad. par *B. Tóth)* 264
Théseus accuse ... (Euripide : Hippolyte 936—980). (Trad. par *T. Szepessy)* .. 263
Ovide : Lettre à Cotta Maximus. (Ep. ex Ponto I. 5). (Trad. par *I. K. Horváth)* 83

DISCUSSION

Sur le problème de la gnosis égyptienne
W. Till : Die gnostischen Schriften des kotischen Papyrus Berolinensis..... 87
C. Schmidt—W. Till : Koptisch-gnostische Schriften ; I. (Compte rendu de *V. Wessetzky—L. Kákosy)* 87

Les problèmes de la sculpture grecque de l'époque hellénistique
M. Bieber : The sculpture of the Hellenistic Age. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)* 265
R. Lullies : Die kauernde Aphrodite. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)* 269
G. Hafner : Späthellenistische Bildnisplastik. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)* 270

G. M. A. Richter : Three critical periods in Greek sculpture. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)* 272
G. M. A. Richter : Ancient Italy. A study of the interrelations of its peoples as shown in their arts. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)*..... 272

Sur les problèmes de l'histoire religieuse des Celtes
M. L. S. Sjoestedt : Gods and heroes of the Celts (Compte rendu de †*K. Feyér)*.. 89

Sur le Problème de la dictature de Sulla
E. Valgiglio : Silla e la crisi republicana. (Compte rendu de *E. Maróti)*..... 279

Trois poètes — trois livres
R. Falus : Horace. (Compte rendu de *I. K. Horváth)* 283
B. Tóth : Titus Lucretius Carus. De rerum natura (Compte rendu de *I. K. Horváth)* 287
G. Devecseri : Les poésies de Catulle. (Compte rendu de *I. K. Horváth)* 290
A. Mócsy: Initiation dans un mystère d'après une inscription de Intercisa..... 91

REVUE DES LIVRES

E. B. Thomas : Trouvailles archéologiques de Hongrie. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)* 97
G. Marton : Manuel des éléments du droit privé romain. (Compte rendu de *K. Visky)* 99
S. Schott : Die Reinigung Pharaos in einem memphitischen Tempel. (Compte rendu de *V. Wessetzky)* 100
K. Lange : Sesostris. Ein ägyptischer König im Mythos, Geschichte und Kunst. (Compte rendu de *L. Kákosy)* 292
E. Jelinková—Reymond : Les inscriptions de la statue guérisseuse de Djed-Her-Le-Sauveur. (Compte rendu de *L. Kákosy)* 293
H. Kees : Das Alte Ägypten. Eine kleine Landeskunde. (Compte rendu de *L. Kákosy)* 101
W. Erichsen : Eine neue demotische Erzählung. (Compte rendu de *L. Kákosy)* 102
W. Helck : Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten. (Compte rendu de *L. Kákosy)* 103
W. Porzig : Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets. (Compte rendu de *Gy. Benigny)* 104
The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldmann. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)*..... 107
H. Koller : Die Mimesis in der Antike. (Compte rendu de *I. Tegyey)*..... 111
R. Herbig : Die jüngeretruskischen Steinsarkophage. (Compte rendu de *E. Sprincz)* 295
E. Kiessling : Der Hellenismus in der deutschen Forschung. (Compte rendu de *I. Borzsák)* 112
B. Svoboda—D.Ončev : Neue Denkmäler antiker Toreutik. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)*..... 115
Fr. Pfister : Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedaner und Christen. (Compte rendu de *J. Gy. Szilágyi)*..... 118
J. Bleicken : Das Volkstribunat der klassischen Republik. (Compte rendu de *E. Maróti)* 120
Cesare nel bimillenario della morte. (Autori vari). (Compte rendu de *E. Maróti)* .. 298
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára. (Compte rendu de *I. Borzsák)* 301
J. H. Oliver : The ruling power. A study of the Roman Empire in the second century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides. (Compte rendu de *T. Szepessy)* 122
W. Deonna : De Télesphore au «moine bourru». (Compte rendu de *D. Alföldy)* 123
A. Betz : Aus Österreichs römischer Vergangenheit. (Compte rendu de *G. Alföldy)* 125

W. Reidinger : Die Statthalter der ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. (Compte rendu de *I. Nagy)* 302
R. Fellmann : Die Schweiz zur Roemerzeit. (Compte rendu de *J. Szilágyi)* 127
H. v. Petrikovits : Novaesium. Das römische Neuss. (Compte rendu de *J. Szilágyi)* 127
E. Swoboda : Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. (Compte rendu de *J. Szilágyi)* 304
H. Stern : Date et destinataire de l'«Histoire Auguste». (Compte rendu de *E. Maróti)* 128
Eusebius Werke VIII. Die Praeparatio Evangelica. Hrsg. von K. Mraz. I—II. (Compte rendu de *T. Szepessy)* 305
Hesychii Alexandrini Lexicon. I. Rec. et emend. K. Latte. (Compte rendu de *Zs. Ritoók)* 130
K. Lechner : Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner. (Compte rendu de *É. Kopp)* 132
Gy. Moravcsik : Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. (Compte rendu de *É. Kopp)* 306
A. Heuss : Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert. (Compte rendu de *I. Borzsák)* 133
Gaster Centenary Publication. Edited by B. Schindler. (Compte rendu de *S. Scheiber)* 307
Lustrum. Internationale Forschungsberichte aus dem Bereich des klassischen Altertums. (Compte rendu de *I. B.)* 136

REVUE DES PÉRIODIQUES

Bulletin du Musée National des Beaux Arts 8,9 (1956), 10,11 (1957). (Compte rendu de *I. Borzsák)* 308

INFORMATIONS

Compte rendu de la Section égyptologique du Congrès XXIV des orientalistes et d'un voyage d'études dans l'Allemagne. *(V. Wessetzky)* 139
Compte rendu du Congrès de philologie classique de Varsovie. *(E. Maróti)* 143
Sur le Congrès III de *limes* romain. *(J. Szilágyi)* 145
Une stéle nouvelle du roi Kamose. *(L. Kákosy)* 146
Le développement d'une science négligée. *(V. Wessetzky)* 146
†N. F. Deratani *(I. Trencsényi-Waldapfel)* 309
K. Michalowski: Les fouilles polonaises à Tell Atrib 310
K. Michalowski: Les fouilles polonaises à Myrmekion dans la Crimée 316
Gy. Moravcsik: Menander redivivus 321
G. B. Pouzis: Vitruve et l'architecture soviétique 322
E. Maróti: Compte rendu de l'assemblée générale de la Mommsen-Gesellschaft en 1958 326
V. Wessetzky: Sur un voyage d'études dans l'Allemagne et les Pays-Bas..... 327

SOURCES HISTORIQUES

Sources égyptiennes sur l'histoire des Ptolémées. (Introduites, traduites et annotées par *L. Kákosy)* 330

Egyetemi Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézet
VII. C. / 2,13.
SZEGED

WESSETZKY VILMOS

AZ ÓEGYIPTOMI KÖNYV*

Az ókori Egyiptom az írnokok igazi hazájának nevezhető.[1] Az írnokokat, illetve foglalkozásukat dícsérő iratok mellett magának az írásnak rendkívüli jelentőségére is találunk utalásokat. Kiemelik például annak hitük szerinti örökkévalóságát.[2] Nagyjelentőségű szerepet kap az írás az egyiptomi vallásos, mágikus elképzelésben, elsősorban a halotti kultuszban. Nemcsak az ilyen szövegeknek, de még az egyes írásjegyeknek rendkívüli hatóerejében is hittek, amint azt néhány káros hatásúnak vélt hieroglif áthúzása mutatja. A hieroglif írás sajátos természetével, illetve annak magyarázatával a kutatók már akkor foglalkoztak, amikor az írás maga még megfejtetlen volt.[3] A jegyek misztikus magyarázata meg éppenséggel még akkor felmerült, amikor már csak néhány hieroglifnek többé-kevésbé helyes értelmezése volt e feledésbe menő írásrendszernek utolsó emléke.[4] E jegyeknek nemcsak külső formája,

*Munkámat *W. Czermak* emlékének szentelem. Az azóta elhunyt professzor biztatására, a vezetése alatt álló bécsi egyetemi Institut für Ägyptologie und Afrikanistik magyar ösztöndíjas munkatársaként kezdtem meg évekkel ezelőtt e tanulmány megírását és a rendelkezésre álló anyag erős korlátozottsága miatt megszakításokkal a legutóbbi időkig folytattam azt. Célom eredetileg sem egy teljes könyv- és könyvtártörténet volt, hanem egy olyan alapvetés, amely az eddig már feldolgozott részleteket figyelmen kívül hagyva vagy csak röviden említve, egy új oldaláról kívánta megvilágítani azt a témát, amely az egyiptomi könyvtár létét is tagadó felfogásokkal szemben alapja lehet egy, az Alexandriai Serapaeum-könyvtárig terjedő történeti összefoglalásnak. Dolgozatom bevezetéseként szolgál a Magyar Könyvszemlében (1957. 1. sz. 47—49.) megjelent kisebb tanulmányom (Munkamódszerek kérdése az óegyiptomi könyvtártörténetben), amelyben utaltam arra, hogy az ókori keleti könyvtártörténet eddigi eredményei jóformán teljesen régészeti leletekhez kapcsolódtak. Éppen Egyiptom esetében ezek hiánya szükségessé teszi egy másik módszer, — a jelen munkában megkísérelt filológiai vizsgálat fokozottabb alkalmazását is. Ennek legjelentősebb példáit a müncheni XXIV. Orientalista Kongresszuson tartott előadásomban fejtettem ki, amely a kongresszusi Acták-ban fog megjelenni.

W. Czermak és *G. Thausing* mellett e kandidátusi értekezésként elfogadott dolgozat opponenseinek, *Dávid Antal*nak és *Dobrovits Aladár*nak is köszönettel tartozom értékes tanácsaikért.

[1] *J. Leipold—S. Morenz:* Heilige Schriften. Leipzig 1953. 11.

[2] Uo. 11—12.

[3] Vö. *Athanasius Kircher* műveit.

[4] Horapollon művével az utóbbi időben többen foglalkoztak: *F. Sbordone:* Hori Apollonis Hieroglyphica ismertetése WZKM 49 (1942) 145—147. *B. van de Valle—J. Vergote* (*J. Janssen* jegyzeteivel): Traduction des Hieroglyphica d'Horapollon, Chronique d'Égypte, No. 35, 1943, 39-től 89, 199—239. *L. Keimer:* Interprétation de quelques passages d'Horapollon, Supplément aux Annales du Services de Antiquités de l'Égypte, Cah. No. 5. Le Caire 1947. *G. Boas;* The Hieroglyphica of Horapollo translated. New York 1950.

hanem tartalmi jelentése is magára vonta az érdeklődést. Az az összefüggés, amely a kettő között, tehát az ábrázolt tárgy, mint külső forma, illetve annak elsődleges jelentése közt fennáll, még ma sem teljesen tisztázott mindegyik jelnél.

Az egyiptomi írás és az azzal legszorosabb összefüggésben levő könyv a mai írásnak és az általános használatra szánt mai könyvnek fogalmával nem teljesen azonosítható.

A modern könyv fogalma elválaszthatatlan a nyomtatástól. Ha némileg erőltetett is a hasonlat, de a nyomtatott írás még leginkább a monumentálisnak nevezhető hieroglif írással vethető egybe, amelynek legfőbb anyaga viszont a kő. Mai könyvfogalmunkhoz az ókori papipusztekercs áll legközelebb, ennek írásformája viszont a hieratikus vagy a démótikus. Az általános levélírási forma mellett gondosan írt «könyvírási» technika is megkülönböztethető, amelynek fejlődése még a kopt írásban is kimutatható.

Helytelen következtetésekhez vezetne a könyv és emellett a könyvtár mai fogalmának az ókorba való visszavetítése. A legjellegzetesebb példát erre Ernest Cushing Richardson kísérlete szolgáltatta, aki 21 óegyiptomi könyvtárost vélt felsorakoztatni,[5], de a szigorú kritika ebből egyetlen egyet sem fogadott el.[6]

Nemcsak az anyagot és az íróeszközt, nemcsak a mienktől eltérő írásrendszert, de elsősorban a kultúrának a gazdasági-társadalmi alapon nyugvó különbségét kell elsősorban szem előtt tartanunk, amikor az emberiség egyik legnagyobb vívmányának, az írásnak és az azzal összefüggő könyvnek történetét vizsgáljuk.

Azt máris leszögezhetjük az egyiptomi könyvtechnika egyik legkiválóbb szakértőjének, Hugo Ibschernek szavaival, hogy amint a kultúra sok vívmányát, a könyv eredetét illetően is az egyiptomiaké volt a kezdeményezés.[7] Az óbirodalom kezdetétől ezt a «könyvet» mutatja be a lezárt papiruszteker-cset ábrázoló hieroglif.[8] Mennyiben jogosult ezt a formát könyvfogalmunkkal azonosítani, annak kimutatása éppen e dolgozat egyik célja.[9]

ANYAG ÉS KÜLSŐ FORMA

Az eddigi kutatás leginkább a könyv anyagával és formájával foglalkozott.[10] A rablóásatások és a gondatlanság, sőt ostoba pusztítás eredményeként a múzeumok különben gazdag egyiptomi gyűjteményeiben alig akad sértetlen papirusztekercs. A könyvre vonatkozó kutatások szempontjából a

[5] *E. C. Richardson:* Old Egyptian Librarians. New York 1911.

[6] *F. Vogelsang:* Altägyptische Bibliothekare ? Zentralblatt für Bibliothekswesen 30 (1913) 17—22.

[7] *H. Ibscher:* Zur Entwicklungsgeschichte des Bucheinbandes. 9.

[8] *J. Černý:* Paper & Books in ancient Egypt. London 1952. 11.

[9] Az egyiptomi Könyvre vonatkozó fejtegetéseket a Könyvtárra vonatkozó hasonló célú alapvetés fogja követni.

[10] A könyvészeti általános szempontokat is érintő legújabb irodalomból kiemelhetjük *C. Wendel* műveit. Ezek közül különösen : Der antike Bücherschrank, Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, 1943, No. 7. — Die bauliche Entwicklung der antiken Bibliothek, Zentralblatt für Bibliothekswesen 63 (1949.) H. 11—12. — Die griechisch—römische Buchbeschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients, Hallische Monographien No. 3, Halle, 1949. — Egyip-

sokféle írónyag közül a papiruszt és a bőrt kell csak részletesebben vizsgálnunk.[11]

A *πάπυρος*, illetve papír szó eredete ma sem mondható teljesen tisztázottnak. Igen tetszetősnek látszott a Bondi nevéhez fűződő elmélet,[12] aki a kopt па-п-єіоор = «a folyami (növény)» elméleti szóösszetételre gondolt és ehhez a nevesebb egyiptológusok közül, akik a kérdéssel foglalkoztak, Spiegelberg is csatlakozott.[13] Christensen[14], Seyffarthnak több, mint száz éves elméletét részben módosítva az egyiptomi p³ p$_r$ ʿ³ = «a fáraoé» eredeti jelentését javasolta, de nem a Seyffarth által felvetett papirusznövényre, hanem a kész papirusztekercsre. Legújabban Vergote foglalkozott a kérdéssel[15] és részletekre kiterjedő vizsgálatával egyrészt helyreigazította Christensen néhány tételét, amennyiben megállapította, hogy a *πάπυρος* szó elsődleges jelentése mégis a papirusznövényre vonatkozik és ezt azzal a nyelvtani megállapítással erősíti, hogy a koptban a növényelnevezések általában hímneműek.

A szó etimológiai vizsgálatában figyelembe kell vennünk, hogy a *πάπυρος* = *p³ pr ʿ³* azonosításának hangtani nehézsége kétségtelenné válik a *pr ʿ³* = görög *φαραώ* és a *rmt ʿ³* = kopt рммао szavaknál. Sokkal jogosultabb tehát a bohairi oypo *(wr ʿ³)* szónak felvétele, ahogyan ezt Vergote is teszi.

A tudományos irodalomban a legutóbbi időkig uralkodott az a vélemény, hogy a papirusz-előállításnak Plinius leírása[16] egyedüli és hibátlan forrását képezi. A leírások és ábrázolások hiánya igazolni látszik a papirusz királyi monopóliumát, másrészt, ebben a papságnak is biztosra vehető részességét. A sírkamrák falának ábrázolásai közül a papiruszgyártás hiányzik : a téma tudatos kerülésével állunk szemben. Csak újabban fejtette ki Černý,[17] hogy e különben számunkra igen jelentős Plinius-féle leírás nem hibátlan, sőt hiánytalannak sem mondható és a sikeres modern kísérletek mellett sem mondható teljesen tisztázottnak az előállításnak minden egyes részlete. Eredeti egyiptomi leírása és iparszerű feldolgozásának más munkákhoz hasonló részletes ábrázolása hiányzik. Csak a Metropolitan-Museum ásatásai, illetőleg új (színes) kiadványai[18] hozták valójában napfényre azt az ábrázolást, amely a papirusz előállításnak legalább első mozzanatát rögzíti.

Puyemre XVIII. dinasztiabeli thebai sírjának ábrázolásai közt látjuk a papirusznövény kézzel történő kitépését, összekötözését (18. ábra), majd

tológiai szempontból a legalaposabb feldolgozás *Černý* id. munkája. Inkább tartalmi szempontból vizsgálja az antik könyvet *Leipoldt—Morenz* id. közös műve. (A kitűnő egyiptológiai rész *Morenz*től van.). A Handbuch der Orientalistik I. k-ben (Aegyptologie, Berlin, 1952, 220—230.) *E. Otto* főként könyvtári, *S. Schott* pedig könyvészeti összefoglalást adott ; az utóbbi különösen a könyvfajták és címek kérdésében alapvető.

[11] Az egyiptomi könyvtekercs szempontjából a vászonanyag és a táblaformák (fa, kő, érc) nem jönnek tekintetbe.

[12] Aegyptologisches aus der rabbinischen Litteratur. Papyrus. ZÄS 33 (1895) 64 skk.

[13] *V. Spiegelberg:* Die Schrift und Sprache der alten Aegypter, Der Alte Orient, VIII, 2. Leipzig 1907. 14.

[14] OLZ 41 (1938) 204—205.

[15] *J. Vergote:* L'origine du mot «papier». L'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 11 (1951) 411—416.

[16] Naturalis Historia, XIII, 74.

[17] *J. Černý:* Paper & Books. 4—5.

[18] The Metropolitan Museum of Art, The Tomb of Puyemre at Thebes, Vol. I. by *N. de Garis Davis*. New York 1932.

kötegben csónakra való helyezését, végül egy a csónakban ülő embernek munkáját (19. ábra), amely valószínűleg az ipari feldolgozás előkészítését mutatja be. E műveletnél az embernagyságú papiruszszárat már virágja nélkül látjuk ; bizonyosra vehető, hogy első munkafázisként ezt vágták le. A szárat a csónakban ülő férfi kinyújtott bal lábának ujjai és bal keze közt kifeszítve tartja, míg jobbkezével — a részben töredékes ábrázoláson is elég tisztán kivehető módon, — a sárga színnel jelzett külső héját hántja le. Davis a kép publikálója ezt az utóbbi lehetőséget is fölveti, de elképzelhetőnek tartja, hogy kötegelésre való zsineget készít a munkás.[19] Teljes félreértésen alapul a Wreszinski-Atlasz 30. tábláján közölt magyarázat, amely a reprodukción nem is kivehető ábrázolásban a zsineg összecsomózását látja. Černý is igen valószínűnek tartja, hogy papirusz feldolgozásról, illetőleg annak előkészítéséről van szó.[20] Véleményünk szerint az ábrázolás feltétlenül ezt célozza. Emellett szól elsősorban az a körülmény, hogy a papirusz-szárak csomóba való kötése a szomszédos ábrázolásokon jól kivehető sodort kötéllel és nem nyers papiruszhánccsal történt, továbbá az is, hogy a csónakban lerakott, virág-fejétől már megfosztott papiruszköteg mintegy a száraknak héjtalanításához való előkészítését jelenti. A friss állapotban való feldolgozás szükségességét különben a modern kísérletek is igazolják.

A szóbanforgó ábrázolás, amely a halászat és a madárfogás jeleneteit kíséri, valójában nem jelenti a papirusz ipari feldolgozása tudatos témakerülésének áthágását. A folyam- és mocsárvilág mindennapos életének és munkájának bemutatásáról van szó és e szempontból jelentős, hogy a sírkamra birtokosa, akinek részére az ábrázolások készültek, a thaebai Amon-papság vezetőköréhez tartozott. Joggal feltételezi a teljes képanyagból Davis,[21] hogy nem Puyemre magánbirtokáról, de hivatalos úton megtekintett, ellenőrzött királyi vagy templombirtokról van szó, ha a kísérőszövegek hiánya, illetve elégtelensége nem is ad erre teljesen biztos támaszpontot. A papságnak a monopolizált papirusz előállításban való szerepét mindenesetre ez a kivételesnek nevezhető ábrázolás is igazolni látszik.

A papirusznövénynek hosszában szeletekre vágott és keresztben egymásra fektetett, tehát eredetileg két réteget képező lapját egyesek szerint gumioldattal vagy más ragasztóanyaggal bekenve préselték össze.[22] Újabban az a vélemény alakult ki, hogy keményítőfélét semmiképpen sem használtak a papiruszszárak szilárd egymásbaragadásának elősegítésére, mert a héj nélküli fiatal, frissen vágott növény egymaga elég tapadóanyagot tartalmazott erre

[19] Uo., 66.
[20] *Černý:* Paper & Books. 5.
[21] The Tomb of Puyemre, 61.
[22] A papirusznak általánosan ismert előállítására vonatkozó irodalomból: *G. Möller:* Hieratische Paläographie. Einleitung. *H. Kees:* Ägypten, 278. *A. Wiedemann:* Das alte Ägypten, 80. *Erman—Ranke:* Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, 534. *Erman—Krebs:* Aus den Papyrus der königlichen Museen, 1899, 3. skk. *Fr. W. Bissing:* Die Schrift der Ägypter, Handbuch der Archäologie I, 169 skk. *Wilcken:* Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I. köt. 1. rész, XXVIII skk. *Karabacek:* Papyrus Erzherzog Rainer. Führer durch die Ausstellung. XV skk. *Hall:* A General introductory guid to the Egyptian Colections in the British Museum. Die Papyrussammlung der Oesterreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1955. Kül. 4. o. Igen jelentős *Th. Birt:* Die Buchrolle in der Kunst és *W. Schubart:* Das Buch bei dem Griechen und Römern és *V. Gardthausen:* Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Mittelalter. Még ma is használható adatokat tartalmaz — csak a nyelvre vonatkozó részletek kezelendők óvatosan — *F. Woenig:* Die Pflanzen im alten Ägypten.

a célra. A papirusz modern rostvizsgálatai keményítő jelenlétét, még a papirusz növényi anyagában sem tudtak kimutatni, bár a mai papirusznövény tartalmaz ily anyagot; a levágásra kerülő fiatal növény esetleg vagy nem tartalmazott még keményítőt, vagy a feldolgozás alatt vesztette el azt. Keményítőt tartalmazó pépes ragasztóanyag mindenesetre káros lett volna a tekercs hajlíthatóságára és tartósságára.[23]

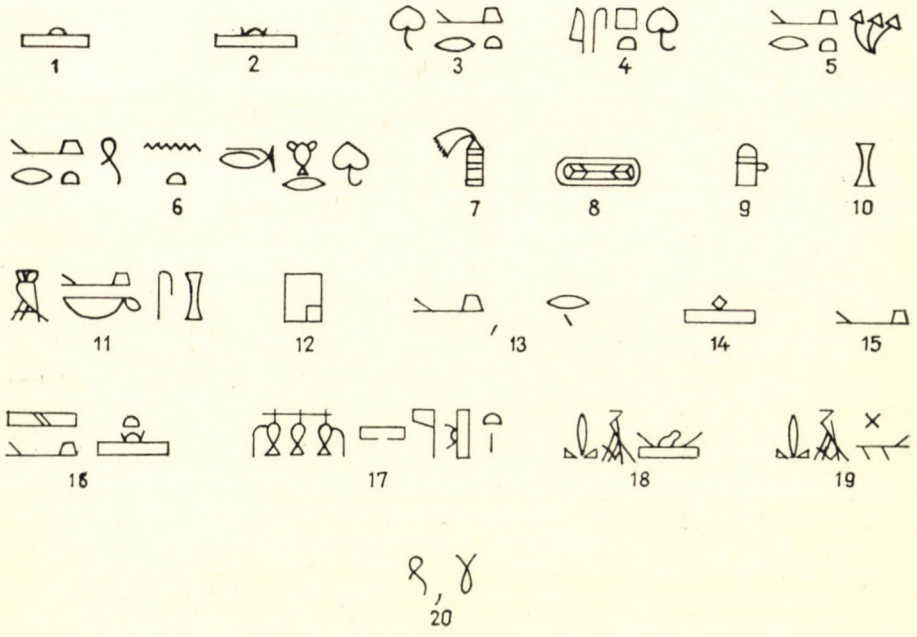

1—20. ábra

A rostos papiruszanyag általában kevésbé volt alkalmas az összehajtott levelekből álló kódex-könyvformátumra, de annál könnyebben volt tekercsbe csavarható. Ibscher vizsgálata szerint az írnok kész tekercseket vett át az üzemekből és nem egyes íveket.[24] Szükség szerint ő is ragaszthatott tekercséhez egy-egy ívet, de ez mindig feltűnik az üzemekben végzett szakszerű, alig észrevehető ragasztásokkal szemben.

A papíruszív magassága a fél métert sem éri el soha, bár a szár hosszúsága ezt megengedte volna. Černý 47 cm-ben állapította meg a maximális

[23] *Černý:* Papers & Books, ugyanott a régebbi vélemények és modern kísérletek ismertetése is.

[24] *H. Ibscher:* Beobachtungen bei der Papyrusaufrollung. Archiv für Papyrusforschung 5 (1913) 191 skk.

magasságot. Szabályszerűséget kísérelt megállapítani fél, illetve egynegyed íveknek megfelelő oldalmagasságokkal. A középbirodalomban harminc, az újbirodalomban pedig csak húsz cm a papirusztekercsnek átlagos magassága.[25]

Már az első hieroglif jegyek két formában mutatják a papirusztekercset (1—2. kép).[26] Az első a lepecsételt, a másik a pecsét alatt még át is kötött tekercset mutatja. Néha két, sőt több együttesen átkötött papirusztekercs is jelenik meg az ábrázolásokon.[27]

Az átkötéshez szükséges papiruszfonal neve : *ỉtr*,[28] amely azonban jelentheti magát a növényt is, amelynek különben *ṯwf*,[29] *ḏwf*, *ḏ.t*[30] a neve. Az írnok gyakran vitt magával egy zacskóban vászoncsíkokat is a tekercs átkötözésére. A tekercs, illetve ily értelemben a könyv felnyitása, a pecsét feltörése és az átkötő zsineg megoldása útján történt. Az edfui templom naptárfeliratai közt szerepel ez a feloldás, mint egy jelképes kultuszcselekmény. A könyv nagy jelentőségét is bizonyítja az Epiphi 14-én történő ünnepélyes *šṯ3 ỉtr šfḫ mḏ3.t* : «a szalag megoldása és a könyv felbontása».[31]

A lezárt papirusztekercs állandó külső formajegyei közé tartozó átkötés a könyvfogalom elhatárlására nézve fontos különbségtevést is jelenthet a kisebb irat- és nagyobb könyvtekercs-forma közt. Az utóbbinál használt vászonzsineg helyett a levelek és iratok átkötésénél ugyanis az a szokás alakult ki, hogy az írnok a megírt papirusz hátoldalának közepén a lap aljától kiindulva mintegy 2 centiméterre a lap felső széléig egy rostszálat húzott ki és ezzel kötötte át a kis tekercset.[32]

A levél- és könyvformának az egyiptomiak felfogásában is tudatos megkülönböztetésére még egy bizonyítékunk van : a papirusz rostszálainak horizontális vagy vertikális irányú fekvése szerint a könyv- és levélforma sor-, illetve írásiránya különbözik. Wilcken ismeretes recto- és verso-tételét, illetőleg azt a megállapítást, hogy a kezdő írásirány párhuzamos a papirusz horizontális erezetével, éppen az írásirány különbözősége miatt Egyiptomra alkalmazni nem lehet. Még az olyan tapasztalt papirusz-szakértő, mint G. Möller is a horizontális irányú erezetű oldalon való íráskezdés okát abban látta, hogy ez az oldal símább és a hieratikus írásjegyeket leíró toll jobban akad az írásiránnyal vertikális erezetű oldalon.[33] Černý állapította meg újabban,[34] hogy az említett oldalon való írás egyedül annak a következménye, hogy a kész tekercsben a horizontális irányú erezetű oldal képezi a megírandó tekercs belső oldalát. A papíruszt balfelé tekercselve halad az írnok jobbról-balra menő oszlopokkal vagy sorokkal és így az írt szöveg általában a belső, védett oldalra kerül. Ismeretes, hogy egészen a 12. dinasztiáig az írásoszlopok iránya merőleges ezekre a horizontális szálakra, tehát nem is igazodik ahhoz a feltételezett előnyhöz, hogy így kevésbé akad a toll a papiruszrostokba. Az

[25] *Černý:* Papers & Books, 14—16. Vö. *L. Borchardt:* Bemerkungen zu den ägyptischen Handschriften des Berliner Museums. ZÄS 27 (1889) 118.

[26] *Černý:* Papers & Books, 11. Vö. *Fl. Petrie:* Royal Tombs, XXI. No. 164.

[27] Catalogue Générale des Antiquités Égyptiennes, Sarcophages, Pl. XXXIX. Fig. 164—165, = 28.037.

[28] Berlini nagyszótár (a továbbiakban W. B.) I. 147.

[29] W. B. V. 339. *A. Gardiner:* Ancient Egyptian Onomastica, II. Oxford 1947, 201

[30] W. B. V. 511.

[31] *H. Brugsch:* Der Festkalender des Tempels von Apollonipolis Magna. Tafel III.

[32] *H. Ibscher:* Beobachtungen etc. Archiv für Papyrusforschung 5 (1913) 192—.

[33] *G. Möller:* Hieratische Paläographie, I. 6.

[34] *Černý:* Papers & Books, 17.

írássorok iránya a középbirodalomtól kezdve megváltozik, — bizonyosra vehető, hogy azért, mert az író jobbkéz könnyen elmázolhatta, bepiszkíthatta a frissen írt oszlopokat — és a horizontális sorok jobbról-balra haladva, most már valóban a horizontális erezet irányában futnak. Viszont éppen az újbirodalomtól kezdve egészen új szokás alakul, — a könyvtekercsen alkalmazott írásiránytól ezáltal élesen megkülönböztetett módon — a levélírásban.[35] A levélformában ugyanis először a horizontális rostirányra keresztbenfutó sorokban kezdték az írást, az utolsó sor után a papiruszt elvágták és a másik oldalon folytathatták az írást. A középbirodalomtól kezdve használt könyvírás horizontális sorai önmaguktól hozták azt a megoldást, hogy a folyamatos tekercselés elkerülésére a sor nem fut végig a papirusztekercs hosszában, hanem szélesebb távolságban, oszlopokban futnak a párhuzamos sorok, azután 1,5—3 cm közöket hagyva, folytatódik az új kolumna. A mi könyvoldalainknak felelnek meg tehát ezek a részek. Általában elkerülhetetlen volt, hogy a sorok ne érjenek az egyes ívrészeket összeragasztó csíkokhoz, bár előfordul, hogy az írnok inkább rövidítette a sortávolságot, hogy tollát ne kelljen az esetleg durvább ragasztáscsíkokon keresztül vezetnie.

Az egész ritkán előforduló — valószínűleg még az üzemekben történő ív-, vagy az ugyancsak kivételes «oldal» — számozás is természetesen csak a könyvformára vonatkozhatik. Az oldalszámozás pótlására szolgálhatott azonban az a gyakorlat, hogy egy íven általában két kolumna foglalt helyet. Az üzemekben előállított teljes könyvtekercs általában 20 ívet tartalmazott.[36] (Černý által III. Ramses Medinet Habui temploma naptáriratai közt talált adat szerint a temploma havonként 5 *ḳʿḥ.t* (ív) papiruszt kap, amely egy év alatt 3 teljes 20 íves tekercset tesz ki.)

A papirusz külső jegyeihez tartozott egy ugyancsak papiruszból való védőcsík is, amely az erősebb használatnak kitett papiruszvégeket védte, amelynek elterjedését azonban alig állapíthatjuk meg, mert a nagyobb papiruszoknak eleje és vége a legtöbb esetben hiányzik.[37]

Nincs különbség természetesen a könyv- és levélforma papiruszának vastagsága közt, amely általában 0,1—0,15 mm közt változik. Egy 6 méter hosszú tekercs kb 5—6 cm átmérőjű könnyen használható hengert ad.[38]

Joggal állapította meg Bissing, hogy éppen az a törekvés, hogy egy-egy nagyobb mű vagy szöveggyűjtemény *egy* papiruszra kerüljön, okozta azt, hogy 40 méter hosszú papirusz is készült.[39] A könyvfogalom elhatárolásánál eddig tárgyalt elemek közt legjelentősebbnek azt a körülményt tarthatjuk. hogy az egyiptomiak a könyvnek megfelelő tekercsben az összefüggő belső tartalmat egységes külső formában kívánták és tudták kifejezésre juttatni.

Igen nehéz ma a papirusz színének eddig is sok vitára alkalmat adó megállapítása, mert az idő és a nap az eredeti színt minden esetben megváltoztatta. Döntő érvül szolgálhat, hogy a festett hieroglifek a tekercset általában fehérnek mutatják és kézenfekvőnek látszik az a feltevés is, hogy a ritkábban alkalmazott sárga színezés esetenként egy-egy már öregebb papirusztekercset jelez. A modern kísérletek is fehér papiruszlap előállítására vezettek. A ránk-

[35] *Černý:* Late Ramesside Letters, Bibliotheca Aegyptiaca, IX, pag. XVII. skk.
[36] *Černý:* Papers & Books, 9. és *Borchardt:* Bemerkungen zu den ägyptischen Handschriften, 120.
[37] *L. Borchardt:* Bemerkungen zu den ägyptischen Handschriften, 119.
[38] *Černý:* Papers & Books, 9, 11.
[39] Handbuch der Archäologie I, 170.

maradt papiruszok sárgától sötétbarnáig menő színűek. Ha nem is mondható teljesen meggyőzőnek Borchardtnak az a kísérlete, hogy a papiruszok színárnyalatát egyes korokhoz kösse,[40] mégis megállapítható, hogy a régebbi papiruszok általában fehérek voltak, a kevésbé gondosan készített későbbi korúak már valamivel sötétebbek, a bizanci és az arabkor papiruszai pedig általában sötétszínűek.

Amint a papirusznál, úgy a «könyv» szempontjából figyelembe vehető másik jelentős anyagnál, a bőrnél[41] is a világos, fehér szín elérése lehetett az íróanyagként való bőrkidolgozás egyik célja. Különösebb vizsgálatot érdemel erre vonatkozólag egy szóösszetételnek : *wbḫ nt ḫʿr* kifejezésnek a használata. Az első szónak «világos(-nak lenni)» értelme minden kétséget kizár, és Birch[42] felismerte már a kopt оуваш̄ szóval való azonosságot. A késői korban a *ḫʿr* szót használták a bőr jelölésére, és egyedül ez marad meg azután a koptban (ш̄аар, ш̄ар); (bőrből készült tárgyat is jelenthet, pl. Spiegelberg szótárában[43] «bőrzsák» szerepel ; vö. a bohairi Šenute-életrajzból ismeretes mondát, amelynek leírása szerint a konstantinopolisi palotában ruhájának övjébe gabonát tevő Senute öltözetét jellemző szavak bőrruhára illenek). Pietschmann[44] *a wbḫ nt ḫʿr* kifejezést ezért joggal «fehér bőranyag»-gal fordítja és helyreigazítja Brugschnak szótárában található adatot,[45] amely szerint *wbḫ* egyedül állva is «bőr», vagy «ruházni» értelemmel bír.

Az újbirodalom előtt a bőrre *dḥr* a legáltalánosabb szó, amely egyben a bőrtekercset is jelöli. A Kahun-papiruszok[46] elszámolási listáján a szó írásának a 3. képen látható formájával találkozunk. Griffith magyarázata szerint a kifejezés olvasása : *ʿr.t nt dḥr*. Kérdésesnek kell tartanunk, hogy vajon a direkt genitivus használata e kifejezésben annyira általános volt-e hogy ez az írásmód természetesnek látszott, vagy csak a lista-, leltárszerű kifejezés hozta magával e formát : «bőr, tekercs» értelemben. Az első értelmezés mellett szól az a körülmény, hogy a szó első jele ugyanezen a listán kétségtelenül determinatívumként is előfordul (4. kép), «bőrtegez» értelemben, amivel szemben egy «fategez» is szerepel. Ennek a jelnek előrehelyezett főnévi alkalmazása, szemben determinatívumként való használatával, bizonyos hangsúlyozásra mutat éppen azért, mert az *ʿr.t* egyedül, mint 'bőrtekercs' nem volt egészen magától értetődő. Figyelembe vehető ehhez az a körülmény is, hogy már a következő sorban előfordul egy olyan alak (5. kép), amelyben a növényi determinatívummal az írnok bizonyosan a növényi eredetű (papirusz) tekercset kívánta írásban pontosabban feltüntetni. Az újbirodalomban minden esetre már indirekt genitívus összeköttetésben találjuk a bőrtekercsre vonatkozó

[40] ZÄS 27 (1889) 118. (= *Borchardt:* Bemerkungen zu den ägyptischen Handschriften). Vö. *Černý* kritikáját : Papers & Books, 7.

[41] A bőr földolgozására vö. *H. Kees:* Ägypten, München 1933, 71.

[42] *S. Birch:* On some leather rolls. ZÄS 9 (1871) 104.

[43] *W. Spiegelberg:* Koptisches Handwörterbuch. Heidelberg 1921, 204. Ugyanitt utalás az egyiptomi *ḫʿr* szóra.

[44] *R. Pietschmann* munkája : Leder und Holz als Schreibmaterialien bei den Ägyptern (megjelent két részben a Dziatzko által kiadott Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, Heft 8, und 11, 1895, 1898 ; ma is alapvető, csak filológiai szempontból nem mindenben kielégítő már. (A következőkben mint : Leder und Holz I., II. idézzük.)

[45] *H. Brugsch:* Hieratisch-Demotisches Wörterbuch, 1867—1882. II, 250. Vö. V. 311.

[46] *F. L. Griffith:* Hieratic Papyri from Kahun and Gurob. Pl. XIX. 20., XX. 23., pag. 49, 20. jegyz.

kifejezést, pl. III. Thutmosis ismeretes Évkönyvét megörökítő thébai Amon-templom falfeliratain (6. kép).

Az újbirodalomtól kezdve, de gyakrabban csak a görög korban, — a bőr könyvtekercsnek valószínűleg egy bizonyos fajtájára — a *mšḳ* szót találjuk. Az Edfui templom könyvtár feliratában[47] a «szent» könyvek leírására az *ʿr.w wr.w n(j)w mšḳ wʿb* «'tiszta' bőrből való nagy tekercsek» megjelölést találjuk, amelyben az *wʿb* kifejezés bizonyosan a külső és belső (tartalmi) tisztaságra, de feltételezhetően a világos, fehér külszínre is vonatkozik.

Ami a bőrnek könyvtekercsként való felhasználását illeti, megoszlanak a kutatók véleményei. Carl Wendel valószínűnek tartja az egyiptomi bőrtekercs használatának a főnikiaiak által való átvételét,[48] bár felveti, hogy a bőrtekercs használata nem lehetett nagyon elterjedt. Véleménye szerint a nagyobb időtartamra szóló írásművek anyaga lehetett a bőr. Kultikus vonatkozásban ugyanezt fejezi ki Erman és Krebs véleménye,[49] amennyiben szerintük a bőranyag az «örök» időre való biztosítást jelenthette a kultuszban az egyiptomiak felfogása szerint. Pietschmann éppenséggel azt a hipotézist állította fel, hogy a bőr elsősorban a nem profán iratok elsőrendű anyagát képezte.[50] Nem az a körülmény szól a feltételezések ellen, hogy a bőr általában sokkal rosszabb állapotban maradt ránk, mint a papirusz, hanem elsősorban az a tény, hogy az általános gyakorlatban igen ritkának mondható a bőrnek íróanyagként való felhasználása. Ha az egyiptomiak a halotti kultuszban a bőrtekercsnek különös jelentőséget tulajdonítottak volna, úgy biztosra vehető, hogy sokkal több ilyen tekercs maradt volna ránk, még abban az esetben is, ha költségesebb az előállítása, mint a papiruszé. A bőrnek nem profán irodalom számára való, előnyben részesített felhasználása adatszerűen nem igazolható. Pietschmann adatai a Dendera-templom alapítólevelétől az említett edfui könyvjegyzékben szereplő iratokon át[51] a British Museum 10.081 sz. papiruszában[52] említett, állítólag az Osiris-templomban talált bőrtekercsig mind csak az egyiptomi késői kornak előszeretetét igazolja a bőrtekercs iránt. Ha a *šš.w iš.w* «régi iratok» feltalálása — bármennyire is csak formulának tekinthető — az egyiptomiak felfogásában annyira jelentős, hogy számukra különösebb fontossága vagy előnye lett volna a bőrtekercsnek, úgy ezt az anyagot ilyen viszonylatban is bizonyára külön kiemelték volna. Ritka előfordulása nem bizonyítja, hogy az egyiptomiak nem szívesen, illetve ritkán használták ezt az anyagot. Óvakodnunk kell az ellenkező végletet kifejező megállapítástól, amely a klasszikus időben a vallásos irodalom számára való felhasználásnak eddigi ismeretünk szerinti teljes hiányát azzal magyarázná, hogy az állati bőrt éppen kultikus okokból tudatosan kerülték. Szövegbizonyítékunk van arra vonatkozólag, hogy Menkaure fáraó udvari bőrmunkásainak felügyelője Uta, papok számára is készített tekercset.[53]

[47] *E. Chassinat:* Le temple d'Edfu. Tome trois. Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique Française à Caire, 1928, 347.

[48] *C. Wendel:* Die Griechisch-Römische Buchbeschreibung, 91 (ui. a ránkmaradt egyiptomi bőrtekercsek felsorolása is).

[49] *Erman—Krebs:* Aus den Papyrus der Kön. Museen, 6.

[50] *Pietschmann:* Leder und Holz, 112.

[51] Uo. 112, 113.

[52] *S. Birch:* On some leather rolls, ZÄS 9 (1871) 104.

[53] Urkunden des Aegyptischen Altertums. I, 22.

A bőr használatának kétségtelen előnyei vannak, pl. mosható és ezért többszörösen felhasználható,[54] gyakori használata esetén pedig kevésbé rongálódik, mint a papirusz. A bőrnek e gyakorlati értéke és nem kultikus okokból következő tulajdonsága miatt készítették néha bőrből azokat a tekercseket, amelyeknek tartalma fontos volt és amelyeket valószínűleg gyakrabban is használtak. Ezért lehetett bőrtekercsen a *ḫrw-ḥb.t*-pap rituális szövege, ezért készült bőrből III. Thutmosisnak bizonyára nyilvánosan is többszörösen kihirdetett győzelmi jelentése. Bőrből készült a vezír 40 tekercse is (Corpus Juris), amelyek a bírósági tárgyaláson előtte kiterítve feküdtek.[55]

A bőrnek említett jótulajdonságait használták fel a «könyvvédelem» és az azzal legszorosabban összetartozó megőrzés illetve elhelyezés céljára. A könnyen sérülő, törékeny papirusztekercs számára egy-egy bőrtokban való tárolás volt a legcélszerűbb. Nem annyira a pecsételés vagy átkötés, hanem ez a tokba való helyezés felel meg leginkább a mi könyvkötésünknek és jelentette egyben a raktározás első feltételét, illetve egyik formáját. E tokoknak a használata igen elterjedt volt, bizonyára elsősorban éppen az írásmű védelme szempontjából.

A munkaábrázolások közt az írnokok életét is bemutató sírkamra ábrázolások szolgáltatják az egyik legjelentősebb forrásanyagot erre vonatkozólag. Az eddig feltárt emlékanyagból már a legelső nagyobb földfeletti helyiségbeosztást mutató IV. dinasztiabeli Kanjnjsut-masztaba egyik ábrázolása,[56] a késői korokban is használt, de valószínűleg már kezdettől a papirusszal együtt alkalmazott többféle tokformát mutat. Az uralkodóval rokon, előkelő Kanjnjsut háztartásának tíz írnoka szerepel az ábrázolásokon, amelyek munkaközben mutatják be őket.[57] Vagy kötegben összefűzött papirusztekercs-halmaz van előttük, vagy egy tok a tekercsek számára. Három típust különböztethetünk meg ezek közt és valószínűleg mind a három bőrből van. Az első zsákformájú (7. kép) és kisebb méretben a mi ruhazsákjainkhoz hasonlítható; a második egy vízszintesen fekvő, hosszas bőrtáskának felel meg, amelyen átkötések (8. kép) láthatók.[58] A harmadik típus fedéllel és füllel ellátott söröskancsó formát képvisel. Junker szerint ez utóbbi is bőrből készült (9. kép).

Hengeres bőrtokot jelölhet a 10. képen látható hieroglif jegy is. Borchardtnak a 11. képen ábrázolt szóra vonatkozó vizsgálatai értelmében,[59] mint a legfőbb okmány őrzője, istenek uralkodói szimbolumaként is szerepel. A *mkś* szónak a *mkj* «óvni, védeni» szóból való eredete (W. B. II. 160, 163) ezt a véleményt alátámasztani látszik.

Az iratok megőrzésére és megóvására más mód is kínálkozott Egyiptomban. A tekercseket néha egyszerűen egy összevarrt burkolatba helyezték.[60] Sokkal gyakoribb lehetett ennél a tekercseknek agyagkorsóban való tárolása.

[54] *Erman—Krebs:* Aus den Papyrus der Kön. Museen, 6.

[55] Urkunden des Aegyptischen Altertums, IV. 1104. Vö. *G. Farina:* Le funzioni del Visir Faraonico, Roma, 1917, 6.

[56] *H. Junker:* Giza II., Wien und Leipzig 1934.

[57] A sokféle írnok munka-ábrázolás korai és legjellemzőbb példáit e Kanjnjsut-masztaba nyújtja, uo. 153. pag., 19. kép és 58. pag. képe.

[58] Vö. *Pietschmann:* Leder und Holz II. 66, 70. A tok néha igen nagy, pl. *Rosellini:* Monumenti Civili, XXXV, 4.

[59] ZÄS 53 (1917) 101.

[60] *G. Maspero:* Le Papyrus Mallet, Recueil de Travaux, 1, 47. *Pietschmann:* Leder und Holz, II., 71, Anm.

Brugsch tette közzé[61] azt a bécsi papiruszt, amelyik szövegszerűen bizonyítja iratoknak ilyen tartókban való elhelyezését : *n³ sšw.... ntj.w m t³ ktj ḳb* «az iratok, amelyek a másik korsóban voltak».

Sokáig csak feltételezett volt egy olyan tekercstartó fadoboznak a használata, amely Borchardt szerint tulajdonképpen egy négyszögletes szekrényke.[62] Egy ilyennek feliratos címtáblájaként képzelhető el III. Amenophisnak sok vitára alkalmat adó és később még részletesebben tárgyalandó fajansz «Ex libris»-e. A berlini múzeum alabástrom táblácskája szakvélemények szerint ugyancsak ilyen könyvszekrényhez tartozott. A G. Farina által vezetett gebeleini ásatások[63] 1935-ben hoztak felszínre egy olyan fadobozt, amelyben tíz papiruszt is találtak. A ritka leletnek könyvtárolási szempontból való kellő értékelése sajnos még nem történt meg.

Egy ilyen tekercstartó szekrénykének említését már a piramisszövegekben[64] is megtaláljuk. «NN kinyitja a szekrényeket : *ỉwn N. ḥn.w.*» A szekrény szó írásjele mindenesetre ezt az egyszerű formát mutatja.

A könyvtekercseket vagy ilyen faszekrényekben tartották, vagy mint a későkori edfui templom berendezése mutatja, fülkés rendszerű falkiképzésben helyezték el azokat. Az óbirodalom masztaba-építkezéseitől kezdve kimutatható fülkés falkiképzés térnyerő sajátos jellege joggal enged arra következtetni, hogy az ilyen fülkés falrészeken már a görög kort megelőző időkben is tarthattak tekercseket vagy azokat őrző tokokat, esetleg faládákat vagy kisebb szekrényeket.

BELSŐ SZERKEZET

A kérdés tárgyalásánál a leglényegesebb szempont az, hogy az egyiptomi szövegeknél ne mai szemmel keressünk okszerű és praktikus beosztás- és jelölésformákat. Az eddigi leletekből folyó írásszerkezeti kutatások közül elsősorban Grapow úttörő kutatásaira kell utalnunk.[65] Ő figyelmeztet arra, hogy a ránk maradt papiruszok legnagyobb része nem is élők számára készült,[66] tehát nem is a praktikus célt szolgálta. Nem nevezhető véletlennek, hogy éppen a leginkább gyakorlati célt szolgáló orvosi receptgyűjteménynek, az Ebers-papirusznak van oszlopszámozása. A gyakran használt tekercsek, mint pl. a felolvasó papé, kisebb formátumúak. Az áttekinthető, részletes, külső formai csoportosítással szemben mindenekelőtt az egyiptomiaknak belső egységre való törekvése állítható, amely költészetben,[67] vallásos irodalomban[68] egyaránt kimutatható.

[61] *H. Brugsch:* Hieratischer Papyrus zu Wien. ZÄS 14 (1876) 1—. E papirusz méltatására l. *Struve:* Ort der Herkunft und Zweck der Zusammenstellung des großen Papyrus Harris, Aegyptus 7 (1926) 4, 19—.

[62] *L. Borchardt:* Ein «ex libris» Amenophis' III. ZÄS 33 (1895) 72 skk.

[63] Chronique d'Égypte, No 21, 1936, 57 : Gebelein. Fouilles de l'Université de Turin.

[64] Pir. 309—491.

[65] *H. Grapow:* Sprachliche und schriftliche Formung ägyptischer Texte. Leipziger Ägyptologische Studien, Heft 7, 1936.

[66] Uo. 12.

[67] *Grapow* idézett tanulmánya bő példaanyagot szolgáltat.

[68] Különösen kiemelhető : *W. Czermak:* Vom großen Gedanken Ägyptens. Archiv für Ägyptische Archäologie, 1938, 205—. és Zur Gliederung des I. Kapitels des ägyptischen Totenbuches. ZÄS 76 (1940) 9 skk.

Kétségtelenül idegenkedtek a külső, versszakokra, fejezetekre való felbontástól, bár tulajdonképpen a «ház» szóval (12. kép) — mint Grapow és Sethe kimutatta[69] — van megfelelő jelölés a fejezetre, bár eredetileg az csak a fejezetzárást jelentette. A többi «fejezet»-nek is fordított szó (13. kép), vagy orvosi papiruszokban a *šs3w* : «diagnózis», *phr.t* «recept», vagy a túlvilági kapuk felsorolása, a piramisszövegeket kezdő *dd mdw* «mondás», és általánosságban a *h3.t-c-m* : «Kezdet» csak a szövegek elejét jelző általános tartalommutatók. Hiányzik a mi felfogásunk szerinti könyvcím is. Ilyen értelemben értékelhetjük C. Wendel meghatározását[70] is, hogy az a szokás, hogy a szövegeket címmel válasszák el, aránylag csak későn honosodott meg az egyiptomiaknál.

Figyelembe kell vennünk, hogy éppen az egységbe foglalt egyiptomi írásmű, a könyv eleje általában úgy foglalja össze annak tartalmát, hogy az véleményünk szerint a címnek megfelel ; ezért lett a szövegkezdésnek általánosan használt formája : «Könyv... erről és erről», amely azután a katalógusokban még rövidítettebb formában a «Könyv» elhagyásával is jelentkezik.[71] A szövegek gyakran egy sajátos kifejezéssel : *iw.f pw* :[72] «eljött», «végéhez ért» záródnak, de előfordul az is, hogy a végén is összefoglalják a tartalmat, mint pl. az ún. «Lélegzés könyvé»-ben *(ir.t-n-f) md3.t tn m šcj.t nj snsn* : «a Lélegzés könyvének e könyve», amely a tartalmat, de egyben a címet is kifejezésre juttatja.

Hieratikus szövegekben, — az egyiptomi kultúra virágkorában ez a könyvnek írásformáját is jelenti — a középbirodalom óta egy sajátos szó- vagy szövegrész-kiemelést találunk a rubrum alkalmazásával. A vöröstintával írt szavak feltűnőbb formája szinte részekre tagolja a szöveget, bár ennek értelme nem mindig tiszta előttünk. Néhány esetben kétségtelen szövegelválasztó értelmét látszik bizonyítani az a tény, hogy a vöröstintával való írás néhány szó után váratlanul és értelem nélkül abbamarad, mert ilyen esetben nem lehet szó sem egy teljes mondat, sem egy-egy szó kiemeléséről.

A KÖNYVTEKERCS EGYIPTOMI ELNEVEZÉSE

A könyvfogalom tisztázásához és meghatározásához igen jelentős — mondhatjuk nélkülözhetetlen — nevének, etimológiájának megállapítása. Más nyelvekben is látható példák alapján[73] általánosságban joggal mondhatjuk, hogy a könyvnek megfelelő név eredetileg vagy azt az anyagot jelöli, amelyből készült, vagy azt a formát, amelyben megjelenik. Az egyiptomi nyelvben mindenekelőtt arra a jelenségre kell rámutatnunk, hogy többféle

[69] *Grapow:* i. m. 36, és *K. Sethe:* Die altägyptischen Pyramidentexte, I, Einleitung, XII.

[70] *C. Wendel:* Die griechisch-römische Buchbeschreibung, 12.

[71] *S. Schott:* Bücher und Buchtitel (Handbuch der Orientalistik I. Handbuch der Ägyptologie, Berlin 1952. 227.)

[72] Vö. *Grapow:* i. m. 35 skk. Vö. továbbá az irodalmi munkáknak záró formuláját *iw.f pw ḫ3t.f r phwj.fj mj gmj.t m šš Gardiner:* Egyptian Grammar 189. /. 1. «Here ends the Bookt, and it has been copied, start to finish, from an old original. Literally perhaps : this is it arrives, its front to its end, like what was found in writing.» *šš*fordítása «old original»-lal tévedésre adhatott okot, mert «öreg iratok» számára az egyiptomiban a *šš-w ỉš-w* kifejezés szolgál. Az utóbbira vonatkozó megjegyzésemet már 1947-ben megtettem. Gardiner nyelvtanának II. kiadásában (London, 1950) «old original» helyett «some other old manuscript» áll (pag. 143).

[73] Vö. *F. Kluge:* Etymologisches Wörterbuch,[16] Berlin 1953, 108

«könyv»-vel fordítható kifejezés van. E körülmény egymaga is arra int minket, hogy könyvfogalmunkat teljes egészében nem azonosíthatjuk az ókori egyiptomiakéval.

A könyvnek legközelebbi megfelelőjét, egyben legrégebbi megnevezését is a *mḏꜣ.t* szóban találjuk. Az 1—2. képen látható hieroglifjelet a kutatók hosszú időn keresztül különbözőképpen olvasták. Először a *ḥtp* jellel (14. kép) cserélték össze, illetve azonosították. Még Brugschnak alapjában véve helyes olvasása után is, aki a démotikus *mḏꜣj* szót *mạtī*-nak írta át,[74] Piehl a régebbi olvasás mellett szállt síkra,[75] akivel szemben viszont Pietschmann a *šʿ.t* olvasást tartotta helyesnek.[76] *šʿ*-nak olvasta többek között Bergmann is a szót.[77] Eisenlohr meg éppenséggel a kopt ⲥⲁϫⲓ, ϣⲁϫⲉ összevetésével *šadjiu*-nak vette.[78] Hogy a szónak a helyes olvasása *mḏꜣ.t*, Brugschtól függetlenül Griffith is kifejezte, aki korábban az ᶜ (15. kép) és *šʿ.t* (16. kép) olvasásra gondolt.[79] A *pr-mḏꜣ.t*-ról írt tanulmányában Gardiner, ismét a demótikus írás alapján a helyes olvasási módot igazolta,[80] egyben kijavította Sethenek egy régebbi olvasását is, aki a 17. képen látható címet *ḫntt prj dmḏ.t nṯr*-nek írta át.[81] Brugsch a *mạtī* (*mḏꜣ.t*) könyv jelentésében a kopt ϫⲱⲙ régebbi formáját látta, tulajdonképpen mint már Pietschmann is megállapította,[82] helytelenül. Pietschmann azonban állítását arra alapította, hogy a piramisszövegekben előforduló *mḏꜣ.t* nem könyvet, hanem csak iratot jelent. Ha a *mḏꜣ.t*-nak a kopt ϫⲱⲙ-mal való azonosítása helytelen is, úgy mégis Brugsch érdemének kell tulajdonítanunk, hogy a 2. képen közölt jel helyes olvasása mellett egyben a legrégibb egyiptomi szót is fölismerte, amelyet könyvvel fordíthatunk.

A *mḏꜣ.t* szó közelebbi vizsgálatánál Sethenek a Piramis-szövegek kommentárában tett részletezés nélküli megállapítása[83] a legfigyelemreméltóbb, amely szerint *mḏꜣ.t* a héber megilla equivalense.

A szó hangtani vizsgálatában látszólag nehéz a *ḏ* és a *g* azonosítása. Ha kérdést közelebbről megvizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy e *g*-nek egyiptomi megfelelői közt a *g*, *k* és *q* is szerepel.[84] *g* és *ḏ* azonosításának egyetlen felhoz-

[74] *Brugsch* szótárának 1868-ban megjelent III. kötetében (pag. 1008.) a könyv hieroglif jele még mint *hotp* 'ein Bündel von Schriften', 'ein Band' jelenik meg. A szótár második részében (az összesített munkában mint V—VII. kötet, 1880. pag. 860) bár még *ḥtp*-hez csoportosítva, egy jegyzetében a könyv jele helyes olvasásának az alapjait adja meg.

[75] ZÄS 24 (1886) 17.

[76] *Pietschmann:* Leder und Holz, I. 110.

[77] *E. Bergmann:* Hieroglyphische Inschriften, 93.

[78] *A. Eisenlohr:* Analytische Erklärung des demotischen Teiles der Rosettana. 1869, 29.

[79] *F. L. Griffith:* Notes on Hieroglyphs, Proc. of Soc. Bibl. Arch. 21 (1899) 269—270.

[80] *Gardiner:* The House of Life, Journal of Egyptian Arch, 24 (1938) 177. A kérdéses jel magyarázata nem könnyű, mert *pr* helyett tulajdonképpen *ʿꜣ.t* áll, amely Griffith szerint (Stories of the high priests of Memphis, Oxford 1900, 185.) *ʿꜣt* és *ʿt* összecseréléséből keletkezett.

[81] 26. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Ges. Das Grabdenkmal des Königs *Śꜣḥw—Rʿ* Bd. II., 76. Ez az olvasás úgy látszik akkoriban Sethe-nél is általános volt, amint azt Imhotepről írt munkája (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegyptens, II., 17.) is mutatja, ahol *sš dmḏ.t-nṯr* átírás szerepel. Ennek magyarázatát talán a matematikai papiruszokban szereplő jelnek (2. kép) *dmḏ* = «összeg» olvasása adhatja.

[82] *Pietschmann:* Leder und Holz, I., 110.

[83] *K. Sethe:* Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten, Glückstadt, 1936, II., 328.

[84] *W. Czermak:* Die Laute der ägyptischen Sprache, Wien 1931. I. §. 42, pag. 64.

ható példája nem látszik meggyőzőnek és elégségesnek.[85] Történeti fejlődésében is ismert viszont a $k > \underline{t}\ (>t)$ változás,[86] Feltétlenül számításba veendő Czermak hangtani művében megalapozott palatalizációs folyamat (a kutatásokat folytató Vergote praepalatalizációnak nevezi). Az óegyiptomi $\underline{d}$ és $\underline{t}$, de a g-nek is kopt ϫ ill. σ megfelelője[87] is ezt jelenti, egyben magyarázatul szolgál a Calice[88] és Vergote[89] által is megalapozott megállapításoknak, hogy az óegyiptomi $\underline{d}$-nek a protosemita g a megfelelője.

Történetileg is meghatározható a könyvtekercsnek a használata a hébereknél és ez Proksch szerint[90] Psammetich idejére esik. Mindenesetre vele együtt valószínűnek tarthatjuk Egyiptomból való átvételét, ahogy Wendel is ugyanezt a nézezet vallja a főniciaiakra vonatkozólag.[91] A tekercs nevével jelenik meg tehát a megillā egy m- praefixumos formában. Figyelembe kell vennünk, hogy a könyv héber megnevezése különben sepher és ha a tekercs használatának átvételével annak egyiptomi nevét is átvették volna, akkor az utóbbinak egyedüli használata látszana jogosnak.

Ha tehát nem is közvetlen szóátvételről van szó, mindenesetre olyan ősi szórokonságról, amely Calice összeállítása szerint a semitában és hamitában egyaránt rokonértelmű szavakban mutatkozik : akkád : *gurguru* mellett, hamita bedaye : *kualel* és későegyiptomi : $\underline{k}r\underline{k}r$ megegyező «görögni» jelentésében[92] még nem adnak biztos alapot a $m\underline{d}^{3}.t$ értelmezéséhez, de annál erősebb támaszt ad a szomáli : *galgal*-ki «tekercs». A szó a *gal* 'belépni' reduplikált formája és az «önmagába belépő»-t és a «körben bezáródó»-t jelenti, tehát a tekercset.[93] Érdekes képzés-azonosságot találunk a $m\underline{d}^{3}.t$ esetében akkor, ha egy az egyiptomi nyelvben ismert, eszközt jelölő m-praefixummal (a sok példából elegendő felhozni : $\underline{h}^{3}j$ 'mérni', $m\underline{h}^{3}.t$ 'mérleg') képzett $\underline{d}^{3}j$-ból vezetjük le a szót. Figyelemre méltó eredeti hajódeterminativumos írása (18. kép), amely a szónak '(égi) óceánon áthaladni', de egyben : 'körutazást tenni' értelmét is erősíti.[94] A szónak ilyen értelmű magyarázatánál figyelembe kell vennünk még egy jelentését. A henger alakú ősi tűzszerszámnak[95] (19. kép) nemcsak a formája, de használatának körben való pörgő mozgása is a $(m)\underline{t}^{3}(.t)$-fogalmának felel meg. Reduplikált formája : $\underline{d}^{3}\underline{d}^{3}.t$ 'kollegium' ; Avgyijev igen találó megállapítása szerint ez a faluközösség bíróságának létét nevében megőrző szó a körbenülők plénumát fejezi ki.[96]

[85] Uo. 59, 67.

[86] *J. Vergote:* Phonétique historique de l'Égyptien, Louvain 1945. 34, ahol más példákat is találunk.

[87] *W. Till:* Koptische Grammatik. München 1931, 5.

[89] *Calice-Balcz:* Grundlagen der ägyptischen semitischen Wortvergleichung. 1936, 40.

[89] *Vergote:* i. m. 52, vö. pag. 146 : 8.

[90] *O. Proksch:* Der Hebräische Schreiber und sein Buch (von Büchern und Bibliotheken hrd. von G. Abb. 1928) 1 skk.

[91] *C. Wendel:* Die griechisch-römische Buchbeschreibung. 91.

[92] *Calice—Balcz:* i. m. i. h.

[93] *Czermak* szíves figyelmeztetése szerint más északkelet-afrikai nyelveket is felhasználhatunk e célból. *W. Kunert*nek köszönhetem a nilotikus nyelvekből vett párhuzamok összeállítását. Pl. Silluk : *gol* 'kerítés', *gyélő* 'gyűrű', *kál* 'kerítés', *čwelo* 'körülvágni (circumcisio)'. Dinka : *gol* 'kör', *gol-ic* 'kerek, bekeríteni, ív', *a-ngol* 'görbe'. Lur (Aluru) : *guello* 'gyűrű'.

[94] W. B. V. 512. : 'ein Gewässer zu Schiff kreutzen'.

[95] W. B. V. 511.

[96] *V. I. Avgyijev:* Az ókori Kelet története. Magyar kiad., Budapest 1951. 104.

A körben, mintegy önmagában záródó tekercs ugyanezt a formát jelenti. E magyarázatnak helyességét igazolja a *mḏ³.t* szónak, — természetesen más determinativummal — : «szívócső» értelemben való használata.[97] Bizonyára nem a szókincs hiányosságában, hanem ellenkezőleg az egyiptomira jellemző képszerű kifejezésmódban találhatunk magyarázatot arra, hogy az egyiptomiak a formában hasonló, illetőleg egyező tárgyaknak ugyanazt a nevet adták.[98]

A könyvtekercsnek *mḏ³.t*-ként való megnevezése a vázolt etimológia alapján valóban kifejező, jellemző erejűnek mondható. A szó a tekercsben azt az egységet fejezi ki, amelynek pecséttel és zsineggel lezárt külső megjelenési formájával már foglalkoztunk. (vö. a könyv-determinativumnak a 20. képen látható formáit).

Ahogy külsejében, úgy tartalmát tekintve is tudatosnak látszik az egységes könyvforma *mḏ³.t*-ként való megnevezése, amikor a formájában tagolt, de tartalmilag összetartozó irodalmi egységet is így jelölik ; a Halottak Könyvének fejezeteit magábafoglaló tekercsre joggal mondhatták : «ez a *könyv* valóban egy nagy titok.»[99]

A *mḏ³.t*-fogalomnak ilyen értelmű elképzelését megerősíti az a tény, hogy minden olyan írásművet, amelyik nem az említett meghatározások alá esik, — pl. különböző okmányok, levelek, gyakorlatok, stb. — általában *sš* «irat»-nak neveztek. Ha kivételesen egy-egy ilyen kisebb írásműre a *mḏ³.t* megnevezést találjuk, akkor ez csak azt jelenti, hogy egységet képező, nagyobb, zárt irattekercsről van szó. Ki kell zárnunk mindenesetre az olyan szűkhatárú meghatározást, amely szerint csak a nagyobb irodalmi vagy vallásos művet illetné a *mḏ³.t* elnevezés. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy *sš* az írott anyagnak általános megnevezése, alkalomadtán tehát könyvet is jelenthet.

Ha nem is szabályként, de az általános gyakorlat értelmében felvethetjük, hogy a mi könyvfogalmunknak *mḏ³.t*, illetve egy-két még később tárgyalandó könyvelnevezés felel meg.

Ezzel az indokoltnak látszó feltételezéssel következtetéseket vonhatunk le oly esetben is, amikor nem áll elegendő meghatározási anyag rendelkezésre. Ilyen pl. a Memphisi Teológiának jelentős irodalmi emléke. A meg nem levő eredeti papirusz vagy papiruszok (Breasted veszi csak fatáblának)[100] szövegét a késői korban, Sabaka alatt vésték kőbe. Az eredeti iratot az irodalomban általában könyvnek nevezik.[101] Az egyiptomi leirat azonban nem *mḏ³.t*-ról, csak *sš*-ről beszél ; joggal feltételezhetjük, hogy ez szándékosan történt, mert nem egy egységes könyvtekercsről, hanem — a szöveg szerint is «rovaroktól szétrágott», rongált egyes papiruszdarabokról volt szó.

[97] W. B. II. 187.

[98] A *ḏ³* tő hasonló értelmezésében *G. Thausing* más úton ugyanerre az eredményre jutott ; Der ägyptische Schicksalsbegriff c. műve (Mitteilungen d. D. Inst. für ägypt. Alt. in Kairo VIII, 1939, 58, 7. jegyz.) kultikus vonatkozásban foglalkozik ezzel : *ḳd* ('wörtlich : Umkreis, was jem. umgibt') jelentését *wḏ³*-val hasonlítja («vielleicht umschreiten, umkreisen? davon : Das Heile [Auge, Sonne Mond] = das Volle- das Geschlossene ? [geschlossener Kreis ?]»).

[99] Halottak Könyve, Lepsius-kiadás, 162, 12, Utóirat ; Naville-kiadás 137, 23.

[100] *J. H. Breasted:* The Philosophy of a Memphite Priest, ZÄS 39 (1901) 41.

[101] *A. Erman:* Ein Denkmal memphitischer Theologie. Sitzungsber. der Preuss. Akad. d. Wissensch. Phil. Hist. Kl. 43 (1911) 924. *K. Sethe:* Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen. Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, X, 20. *H. Junker:* Die Götterlehre von Memphis. Abhandl. der Preuss. Akad. d. Wiss. Jg. 1939. Phil. Hist. Kl. Nr. 23. Vorwort.

Ha a *mḏ3.t* elnevezést viszont a könyvfogalom általános kifejezőjeként fogjuk fel, akkor felmerülhet az a kérdés is, hogy vajon a szónak ez az általános használata okozhatta-e azt, hogy néhány esetben olyan írásműre is használták, amely a mi könyvfogalmunknak semmiképpen sem felel meg. Ilyen értelmű pl. *nh.t*[102] és *śmn*[103]. Az ún. «Balzsamozási szertartáskönyv»-ben[104] a következő kitételt találjuk : *mḏ3.t 2 nhj rn nj w't śmn rn nj Kt* «2 könyv, — az egyik neve *nhj*, a másiké *śmn*». Ugyanitt különböző vászoncsíkokat, kötelékeket is *mḏ3.t*-nak nevez a szöveg, pl. *nb.t ʿrkj.t* «a kötelékek úrnője»

Mindezeknél a kifejezéseknél maga név szolgál útmutatóként. Szövegekkel teleírt tárgyakról van szó, amelyeket amulettként tettek a mumiára. A Szótárban *nh.t* és *nhj* — véleményünk szerint nem indokoltan —, különválasztva, 'Zauberbuch', illetőleg 'Buch als Amulett' jelentésben szerepel.[105] A szó alapjelentése «oltalmazni». Ez a megjelölés különböző formákban jelentkezik : 'Asyl', 'Schutzwache', 'Schutztrank' és az említett 'Zauberbuch'.

A szótár *śmn* szava :[106] «Name eines Buches» nem más, mint a *mn* «megmaradni», «épségben maradni» tő kauzatív formája. Mint amulett tehát az egyiptomi fogalmak szerint a halotti kultusz szolgálatában álló egyik legjelentősebb eszme kifejezője volt. A *śmn* és *nh.t* alkalmazásához más amulettéknél is párhuzamokat találunk. Az Anastasi-papirusz 1. 7, 3. szövegét Gardiner[107] a következőképp fordítja : «at any fingerends (?) like a book of incantations (?) at the neck of a sick man». Ezzel kapcsolatban azokra a nyakon lógó amulettekre utal, amelyek pl. az «Anyára és gyermekre vonatkozó varázsszövegek»-ben[108] fordulnak elő. A nyakon lógó amulettek egyik faját képezik tehát a mágikus könyvtekercsek. A tárgyalt két amulettet a Balzsamozási Szertartáskönyv szerint az arcra, illetőleg az orrlyukra helyezték. Ha ezeket az iratokat vékonyka kis tekercsekként képzeljük el, akkor — tekintve, hogy zárt egységet képező mágikus szöveget alkottak — joggal nevezték azokat *mḏ3.t*-nak.

Más a helyzet a *nb.t ʿrk.jt* esetében, mert jelentése : «a kötelékek úrnője» természetesen csak olyan szövegekre vonatkozhatott, amelyeket mumiakötelékekre írtak.

Az alkalmazásoknak fentebb említett módozatai is arra mutatnak, hogy a *mḏ3.t*-fogalomnak bizonyos jelentőséget tulajdonítottak. Abban az esetben is, ha az irat nagysága a könyvtekercseknél jóval kisebb, legalább megnevezésében, címében akarták elérni a varázsszövegeket összefoglaló könyv jellegét.

Az irodalomban könyvfogalomként szereplő szavak közül az etimológiailag biztosan meghatározhatók közé tartozik *šʿ.t* (később *šʿd*).[109] A szótárban megadott valamennyi, egymástól eltérőnek is látszó jelentése közös neve-

[102] W. B. II. 282.
[103] W. B. IV. 135.
[104] *A. Mariette:* Les Papyrus Égypt. T. I. Pap. 3. Pl. 8., 12—13. sor.
[105] W. B. II. 281—282.
[106] W. B. IV. 135.
[107] *A. Gardiner:* Egyptian Hieratic Text. Series I. Part I. 1.
[108] *A. Erman:* Zaubersprüche für Mutter und Kind. Abhandl. der Kön. Preuss. Akad. d. Wiss. 1901.
[109] W. B. IV. 417. Vö. *Spiegelberg:* Die demotischen Papyri Loeb, München, 1931. Einleitung XI. Itt mondok köszönetet *Moravcsik* professzornak a görög *τόμος*-nak hasonló etimológiájára vonatkozó szíves figyelmeztetéséért.

zőre osztható a «vágni» alapjelentéssel. Erman foglalkozott a szónak már a Piramisszövegekben is előforduló 'kard' értelmezésével[110] és úgy vélte, hogy alaki egyezése a *šʿ.t* 'könyv' szóval csak véletlenen alapszik.

A kérdés vizsgálatánál mindenekelőtt szem előtt kell tartani az egyiptomi írásnak azt a jellemző sajátosságát, amely szerint az azonos eredetű, illetőleg hasonló kiejtésű és írású, de már változott jelentésű szavakhoz különböző determinativumok járulnak. Különböző determinativumú szavak összehasonlításánál sem szabad a véletlennek különös jelentőséget tulajdonítani. Maga Erman is a szót a 'vágni' ige változatának tartja: 'Schwert, womit man schneidet'. Ugyanezt az elnevezést találjuk a levágott papiruszszár, és — számunkra ez a jelentős —, a papirusztekercs levágott lapjára is. Joggal sorolhatjuk még ide a szótárban szereplő 'bizonyosfajta sütemény és kenyér' jelentéseket is olyan értelemben, ahogy a magyar 'szelet' (vagy a német 'Schnitzel') vonatkozhatik ételre. E jelentések közt megemlíthető még a 'seb',[111] bizonyára 'vágás' értelemben.

A megadott példákból következtethetünk a *šʿt*-'könyv' etimológiájára. A szó alapjelentéséből bizonyosra vehető, hogy *šʿ.t* először a tekercsből levágott papiruszdarabra vonatkozott. A kifejezés a fogalomhatár bővülésével egyre nagyobb területet érintett (vö. a német 'Blatt' = 'újság' jelentését), hogy végül *mḏ3.t*-tal is azonosuljon, ahogyan az említett «Lélegzés Könyvében»[112] jellemző módon találjuk: *mḏ3.t tn m šʿj.t nj śnśn* «Lélegzés Könyvének ez a könyve». Nem lehet teljesen véletlennek tulajdonítani, hogy a szöveg írója kettős könyv elnevezést használ; célja csak az lehetett, hogy az általánosabb *mḏ3.t*-fogalommal a műnek könyv jellegét kiemelje. A *šʿ.t* eredeti «levágott darab» jelentése különben a legkésőbbi időkig megmaradt; így találjuk a démotikus Peteese-regényben[113] is, ahol a történet leírója jelentése számára egy szelet papiruszt *(šʿd nj ḏmʿ)* kér. Ez a levágott darab nem szükségképpen kicsi. Éppen Peteese esete mutatja, hogy hosszabb írásműről is lehet szó, mert panasziratában a vele történt eseményekről részletesen szándékozik beszámolni *(sš-n-k md.t nb.t* «hogy számodra mindent leírjak»).

A teljes irattekercsel szemben az abból levágott kisebb-nagyobb papiruszdarabot elsősorban levélként használták és *šʿ.t* leggyakoribb jelentése ennek is felel meg. Egész tisztán kifejezésre jut az a démotikus írás egyiptomi elnevezésében. A Rosettei-kő és a Kanopusi dekrétum hieroglif és démotikus feliratában egyaránt a démotikus írás neve: *sš šʿ.t* (a Rosettei-kő démotikus felirata szerint) és *sš nj šʿj* (a hieroglif felirat szerint), illetőleg *sš šʿ.t* (a Kanopusi dekrétum démotikus szövegében) és *sš nj šʿ* (a hieroglif szöveg szerint). Értelmezése csak az általánosan használt «levélírás» lehet. (vö. Clemens Alexandrinus: Stromata V. 4-ben fennmaradt elnevezést: *γράμματα ἐπιστολογραφικά*).

Ezzel szemben a «könyv» — elnevezésre a Kanopusi feliratban csak két kifejezést találunk: *šfd* a hieroglif és *ḏmʿ* a démotikus részben.[114]

[110] *A. Erman:* Die Entstehung eines «Totenbuchtextes». ZÄS 32 (1894) 3—4.

[111] W. B. IV. 416.

[112] *H. Brugsch:* Sai an Sinsin sive liber Metempsychosis veterum Aegyptiorum, zárósorai.

[113] *F. L. Griffith:* Catalogue of the demotic Papyri in the John Rylands Library. Vol. I. Pl. XXIV. (Papyrus Nr. IX. column 2., 1. sortól. Vö. Vol. III., 66.

[114] Az egyiptomi és görög elnevezésekre l. *W. Spiegelberg:* Demotische Grammatik. Heidelberg 1925. 1. és *F. Lexa:* Grammaire démotique I. Praha 1949. 1.

ḏmˁ eredetére vonatkozólag nehezebbnek látszik a megoldás annak ellenére, hogy csak az újbirodalomban terjedt el ez a szó, a koptban pedig mint ϫωм, ϫωωм az egyedüli könyvelnevezéssé lett. Dümichen[115] és Pietschmann[116] megkísérelték már e szavak etimológiájának megállapítását. Tulajdonképpen ugyanarra az eredményre jutottak, amikor megállapítják: «es bedeutet *Žôm* etymologisch etwas zusammengerolltes» és «was zusammengerollt ist, Bündel, Buch, Rolle». E hipotézisre vonatkozó közelebbi adatok sajnos hiányzanak és nincs kellő alapja Brugsch már említett hipotézisének sem, amely szerint *mḏ3.t* a *ḏmˁ*, ϫωм régebbi formája.

Joggal fordulhatunk viszont ahhoz a megállapításhoz, amely a könyv elnevezése eredetét az anyagban, illetve formában keresi. A *ḏmˁ* szó vizsgálatában valószínűnek látszó támaszpontot kapunk, ha a szó jelentését tartjuk szem előtt. *ḏmˁ* nemcsak a feldolgozatlan állapotban levő papiruszt jelenti, hanem az ugyanebből az anyagból készült kosarat és szandált is.[117] Az anyagot jelentő elnevezés adhatta a kész papiruszterekercsnek, mint könyvnek a nevét is. E feltételezés megerősítésére szolgál a Kanopusi dekrétum feliratának érdekes írásmódja, amelyben ott a szokásos könyv-determinativum helyett növényi determinativumot találunk.

Említettük a könyvnek *ˁr.t* elnevezését is. E szóra vonatkozólag is a legkülönbözőbb véleményekkel találkozunk. Chabas[118] az *ˁr.t nt dḫr* és *ˁrw ḏmˁ* kifejezéseket hasonlította össze és feltételezte, hogy az utóbbi bőrtekercset jelent. Az *ˁr.t* szónak 'kecske' jelentésére utal és úgy véli, hogy ennek bőréből készített tekercsről van szó. Pietschmann[119] eltekint attól a lehetőségtől, hogy a név az anyagmegnevezésből eredhet, és a szó etimológiáját az «einhüllen» jelentésében vélte megtalálni. Ez az értelmezés azonban félreértésen alapszik, (— talán a hasonló jelentésű *ˁrḳ* szó okozhatta a tévedést —) ezzel pedig lehetetlenné válik minden ilyen irányú következtetés is. Erman egyik alapvető művében:[120] «Das Verhältnis des Ägyptischen zu den semitischen Sprachen» az összehasonlításra kiválasztott szavak közé (bár?? jellel) az *ˁr.t* szót is felveszi, de hangsúlyozza, hogy *ˁr.t* jelentése: «Buch, aber nicht nur aus Haut, sondern auch aus anderem». E magyarázattal már közelebb jutunk a szó értelmezéséhez. Az *ˁr.t nt dḫr* 'bőrtekercs' mellett *ˁr.t* «papirusztekercs» értelemben (Pap. Anastasi V. 11., 1.: *ˁrw ḏmˁ*), de önállóan, azaz minden közelebbi meghatározás nélküli könyvtekercsként is szerepel. Az udvari bőrmunkálatok vezetőjének Uta-nak feliratában[121] szereplő áruk közt előforduló *ˁr.t* könyvtekercs mindenesetre azt a magyarázatot is megengedi, hogy *ˁr.t* bőr-determinativum nélkül is csak bőrtekercset jelentene. Ezzel szembeállíthatjuk viszont az *ˁrw-ḥrw*[122] 'napló, évkönyv' kifejezést, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy *ˁr.t* önálló könyvfogalom is lehet.[123]

[115] *J. Dümichen:* Bauurkunden der Tempelanlagen von Dendera. 17.
[116] *Pietschmann:* Leder und Holz. I. 109.
[117] W. B. V. 574.
[118] *Chabas:* Sur l'antiquité de Dendéra. ZÄS 3 (1865) 92—93.
[119] *Pietschmann:* Leder und Holz. I. 108.
[120] ZDMG 46 (1888) 109.
[121] Urkunden des Aegyptischen Altertums, I., 22.
[122] W. B. I. 209.
[123] Wenamun az elődök naplóit (*crw-hrw*) hozatja elő. Vö. *Gardiner:* Late Egyptian Stories, Bibliotheca Aegyptiaca I., 68: Wenamun, 2, 8. *Erman:* Eine Reise nach Phönizien im 11. Jhdt. v. Chr, ZÄS 38 (1900) 8.

Az *ʿr.t* szóetimológiáját mégis az anyagmegnevezésben kereshetjük, azonban a szónak Erman által is kétségbe vont 'bőr' jelentésével szemben van egy növényi jelentése, amely egyben az írótollnak is neve.[124] Ennek alapján megint csak nem lehet véletlen, hogy, mint az említett könyv- illetve tekercs : *mḏ³t* és *šʿ.t* a formát, úgy *ʿr.t* a növényi anyagot, egyben az abból előállított íróanyagot is jelenti. Az *ʿr.t* könyvtekercsnek növényi determinativuma mindenesetre amellett szól, hogy szoros összefüggés van a kettő közt.[125] A Kahuni számadáskönyv már tárgyalt *dḥr* szava mellett szereplő *ʿr.t* jelentése (csak Griffith szabad fordításában «old rolls»)[126] mindesetre egyszerűen 'könyvtekercs'.

Az *ʿr.t* szó használatában ugyanazt a jelenséget állapíthatjuk meg, mint a *ḏmʿ* szónál. Az anyagmegnevezésből keletkező név néhány esetben, — mint az *ʿrw nj ḏmʿ* szinonimák mutatják — jelentésében ingadozhat, de hacsak a bőranyagot a szóösszetétel külön ki nem fejezte, általános használatában mindkét szó, mint könyvtekercs szerepelt.

A könyvre vonatkozó szóeredet vizsgálata a középbirodalom óta használt *šfdw* szónál a legnehezebb. Az eddigi párhuzamok alapján egyrészről figyelembe kell vennünk azt a jelentésegyezést, amely *šfdw*-nál is feltűnő : ez a neve ugyanis a papirusznak, mint íróanyagnak, emellett azonban az írótollnak és azután többféle iskolai jegyzet- vagy bírósági és vallásos könyvnek. Másrészt számításba vehető lehetőségként utalunk az ugyanezen radikálisokból álló *šfd* szó «megfogni» értelmére.[127] Mindenesetre feltűnő a *šfdw* szó végzete, amely igékből való képzésre mutat, de amely azután az újbirodalomban eltűnik. A késői kori *šfd* vagy *šft* alak hangtanilag teljesen megfelel (a szótár is utal rá)[128] a kopt ⲥϣϥϴ 'ököl' szónak ; ezzel viszont találó párhuzamot kapunk a latin *pugillare* kifejezéshez.[129] Lehetséges — és említett tartalma is megengedi —, hogy viszonylag kisebb nagyságú könyvtekercsként kapta ezt az elnevezést. Mai könyvelnevezéseink között is van átvitt értelmű : 'mű', 'kötet', 'foliáns', stb.

Igen érdekes a *šfd* használata a Kanopusi dekrétumban, ahol kifejezetten könyvtekercsről van szó, amelyik himnuszok másolatait foglalta magában ; *εἰς τὰς ἱερὰς βύβλους* mondja a görög szöveg, *ḏmʿ* szót találjuk a démotikus részben és *šfd* szerepel a hieroglif feliratban.[130] Sethe és Spiegelberg[131] kutatásai a démotikus rész elsőségét állapították meg a hierogliffel szemben. A görög *βύβλος* és a démotikus *ḏmʿ* szavakkal szemben tehát — talán ekkor már régiesnek tetsző alakja miatt — tudatos a *šfd* alkalmazása.

A könyvre vonatkozó elnevezések közt említhető még a ritkábban, de könyvként is használt *snn* szó is,[132] amely azonban inkább 'irat', 'akta', 'lista', stb. értelemben fordítható. A legszorosabb összefüggésben van e jelen-

[124] W. B. I. 208 : Binse als Pflanze und zumeist als Schreibfeder.

[125] Hasonló jelentésátvitelre szép példák : *K. Appelt:* Arundo donax, WZKM 48 (1941) 239.

[126] *Griffith:* Hieratic Papyri from Kahun a. Gurob, II. 51.

[127] W. B. IV. 461.

[128] Uo. és *Spiegelberg:* Koptisches Handwörterbuch, 215.

[129] *W. Schubert:* Das Buch bei den Griechen und Römern. 1907. (Handbücher der Kön. Museen zu Berlin), 25.

[130] Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit. II. 152.

[131] *Spiegelberg:* Das Verhältnis d. griech. u. ägypt. Texte in den zweispr. Dekreten v. Rosette und Kanopus, Papyrusinstitut Heidelberg, Schrift 5 (1922) 12—13.

[132] W. B. III. 460.

tésekkel *snn* 'kép', 'képmás', 'másolat', és az *m sn.t r* kifejezés is (a szótárban : 'in der Art von') ;[133] a kétségtelenül elsődleges jelentés alapján jegyzőkönyv vagy akár könyvtekercs értelmezésében is valójában irat, könyvmásolatról van szó.

Ugyanígy kell az általános könyvfogalomtól elválasztanunk azokat a kifejezéseket is, amelyek szerepelhetnek ugyan könyvként is, valójában azonban egy bizonyos fajta iratot jelentenek. Ilyen pl. a *šjp.tj wr* «a nagy irattár», «inventár», «számadáskönyv» ; *šjp.tj* «revízió», «ellenőrzés» jelentése ezt kétségtelenné teszi.

Nem sorolhatók az általános könyvfogalmak közé természetesen azok az egyes könyvelnevezések sem, amelyek például címként szerepelnek és a könyv megnevezéssel egybeolvadtak. Ilyen pl. a Ptolemaios korból való *mˁr* könyv.[134] A *mˁr* szónak «kiváló», «pompázó», «tökéletes», stb. jelentésben (Isten, király, elhúnyt jelzőjeként is) való önálló használata (templom, vagy egyes részei, rituális ruha vagy kenyér vagy akár ékkő jelölésére) a jelen esetben nem egy bizonyos könyvfajtát, hanem egy — valószínűleg kultikus — könyvnek főnévi megjelölését jelenti.

AZ EGYIPTOMI KÖNYV VALLÁSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

Az egyiptomi könyvelnevezések nyelvtörténeti, hangtani, etimológiai vizsgálata a felhozott példák alapján nemcsak az anyagra, hanem a formára és használatra vonatkozólag is értékes következtetéseket enged meg. Mindenekelőtt jelentős, hogy az egyszerű irat, — jegyzet — és levélforma a tulajdonképpeni «könyv» — fogalomtól elnevezésben is elkülönült. Az irodalomban ismert vagy címekben ránkmaradt anyag nagy részénél joggal használjuk a könyv elnevezést. Igen jelentős szerepet kap e könyv a vallásos irodalomban.

Amikor az osztálytársadalomban társadalmi szükségletként megjelenik az írás,[135] azonnal felhasználja azt a vallás is (vö. az írásnak Egyiptomban istennek tulajdonított eredetét, elnevezését és jellegét), amely a kimondott és leírt szónak egymástól függetlenül is, de együttesen fokozott erőt tulajdonított. A Memphisi Theologia a világteremtés eszközéül a szívet, mint gondolatkeltőt és a szájat, mint szóközvetítőt nevezi meg. Vallásos szövegekben ehhez csatlakozik harmadikként Thoth, aki az eredményt írásban rögzíti. Az íróeszközök, továbbá az írásmű összefoglaló formája, a könyv, a túlvilág elérésének eszközei lesznek. Az elhúnyt az írópalettát ajánlta fel Thothnak, hogy a nagy titkokhoz közelebb jusson.[136] A Halottak Könyve 94. fejezetében : «Hozom neked a tintatartót, hozom neked a palettát, Thoth minden iratával ; a benne levő titkok az isteneké, lásd, én vagyok az írás (írásmű, könyv).» Az elhunyt tehát magával az írással azonosítja magát. A 175. fejezetben : «Én vagyok a te palettád.» (Az előbb idézet mondatban előforduló *sš* éppen ez utóbbi hely alapján, Le Page Renouf fordításával[137] szemben« iro-

[133] W. B. III. 457.

[134] W. B. II. 49.

[135] Alapvető : *Dobrovits A.:* Das Erscheinen der schriftlichen Formulierung im Totenkult der alten Ägypter, Oriens Antiquus 1 (1945) 34 skk.

[136] *Pietschmann:* Der Verstorbene als Schreibpalette. Festschft. für Georg Ebers, 82 skk.

[137] The Life-work of Sir Peter le Page Renouf. Vol. IV. 170.

mány» és nem «irnok» értelemben fordítandó). A cselekmény eszerint az írópalettának Osirissal való azonosulását is jelenti.[138]

Az íróeszközök természetfeletti erő jelképeiként jelennek meg. Elpusztulásuk e mágikus erők pusztulását jelenti. Ellenségnek, ellenséges erőknek jelképes megsemmisítése ismeretes jelenség az egyiptomi mágiában is. A piramisszövegekben[139] az istenek és «ah»-ok «saját fegyvereiket törik szét»: *gmgm-n-sn ʿḥ'w-śn*, hogy az elhúnyt uralkodó magasabbrendűségét elismerjék. Az íróeszközök és írásművek tönkretétele ezért veszedelmes, ha saját tulajdonról van szó és kívánatos, ha azok az ellenfélé.

Piramisszövegek

678. = 2029 c.: *ỉm-k nḏ ḥḳ3 mʿ N* «Ne vidd el a varázslatot N-től
d.: *ỉm-k dbḥ ḥḳ3 nj N mʿ N* Ne akard N varázslatát
2030 a.: *ḥḳ3-k n-k ḥḳ3 nj N nf* Tied a te varázslatod, N varázslata az övé
b.: *ỉm N ḥsb ʿr-k gmgm-f wḏʿ.t-k* N ne törje szét tolladat és palettádat
c.: *N ḫrj ỉḫ.t* N a dolgok birtokában van-»

Piramisszövegek

476. = 954/a.: *śś śś śd mnḥḏ-k* «Írnok, írnok törd szét íróeszközödet,
b.: *ḥśb ʿr.wj-k ḫnn mḏ3.wt-k* Törd szét tolladat, szakítsd szét könyveidet».

Sethe véleménye[140] szerint e szöveg értelmében az isten irnoka talán azért is veszíti el hivatalát, mert az elhúnytat életéből elhívó iratot kiállította, mindenképpen azért, hogy átadja helyét az elhunytnak. Az első feltételezésre vonatkozólag nincs semmiféle bizonyíték. Kétségtelen viszont az, hogy az «isten irnoka» íróeszközei révén bizonyos hatalom felett rendelkezik, és az elhunyt csak ezek elpusztítása után léphet a helyére. Az idézett felszólítás után következő szövegrészen ugyanis az elhunyt kerül az eltávolított írnok helyébe. Piramisszövegek 476 = 955/a.: *ỉdr św m ỉśt-f.....wdj N m ỉśt-f* «Üzd el a helyéről, helyezd N-t a helyére». Ez a cél: Piramisszövegek 955/b.: *bʒḳ N pn ḫr ʿbʒw.t* «N legyen boldog a hivatalában».

A legkülönbözőbb íróeszközök szerepelhetnek szimbólumokként. A Halottak Könyve 99-ik fejezete[141] az iratszekrényt, a papirusz-íróvesszőt és magát az iratot nevezi. Az ébredő emberiség mitikus élményére utalnak az erre vonatkozó sorok: «arcom Nun-é, úgy látok, mint Su, úgy hallok, mint Su, parancsolok a le nem tűnő csillagoknak..... hiszen aludtam.» Az új állapot bekövetkezte előtt a régi elpusztul és ez az íróeszközök széttörésével történik: *śḏ-j ḥn-k ḥśb-j ʿrw-k šnšn-j mḏʒwt-k* «Széttöröm szekrényedet, eltöröm tollaidat, széttépem könyveidet.»

[138] Vö. *Pietschmann:* Der Verstorbene als Schreibpalette, 87. Vö. továbbá *G. Thausing:* Der ägyptische Schicksalsbegriff, Mitteil. d. Deutsch. Inst. für Äg. Altertumskunde in Kairo, 8 (1939) 179, kül. 8. jegyz.

[139] Pyr. 1144. d.

[140] *Sethe:* Übersetzung und Kommentar zu d. Pyram. Texten, IV. 240.

[141] Urkunden V. Kap. 99. «Einleitung», Abschnitt 10.

Grapow összeállította[142] e «pusztító» szövegrészeket. Írótolla, *wḏc.t* paletta (?), *p³ś* tintatartó[143] és *ḥn* szekrény fordul elő az írótárgyak közül és természetesen különös jelentősége van a könyv elpusztításának.

A legnagyobb hatalom a *mḏ³.t nṯr* az «Isten Könyvé»-ben összpontosul. A nagyszótárnak *mḏ³.t nṯr*-re vonatkozó meghatározása[144] alapjában véve helyes, de mégsem teljes. Az elnevezést tulajdonképp csak címekből ismerjük és már ez a körülmény is amellett szól, hogy egy tudatosan titokban tartott, általában elzárt könyvről van szó, amelyről a szövegek semmiféle közelebbi tudósítást, leírást nem közölnek. Mint az egyiptomi templom elzárt szentélye, vagy a sokféle istenfogalommal szemben fel-feltűnő elméleti egyisten fogalom, úgy szerepelhetett a sok vallási könyv között is az «Isten Könyve.» Junker[145] a *sš mḏ³.t nṯr*-ben papi méltóságot lát, akinek hatáskörébe tartozott az istentisztelettel, ünnepekkel, templomi szolgálattal kapcsolatos szövegek és ritusok feljegyzése. Volten[146] a dogmatikus irodalom művelését teljesen az «Élet Házá»-ba helyezi és az ezzel foglalkozó papokat azonosítja a *sš pr mḏ³t*-tal.

A kérdés vizsgálatában jelentősnek látszik az a körülmény, hogy az ezt a méltóságot viselő papok címei közt gyakori a halotti kultusszal legközelebbi összefüggést jelentő *ḫrw-ḥbt* tisztség is.[147] Kétségtelen az «Isten Könyve irnoká»-nak az Élet Házával való közvetlen kapcsolata is, ami ugyancsak a címekből tűnik ki.

Az utóbbi kérdésre vonatkozólag alapvető Gardener listája,[148] amely szerint a szóban forgó helyeket idézzük : 9. A felhozott több cím között szerepel *sš mḏ³.t nṯr m prJmn* «az Amon templom Isten Könyve irnoka» és *sš śpḏr gn.wt nṯi.w nṯr.wt* az «istenek és istennők évkönyveinek az Élet Házában». 10. a. *sš njśwt* «királyi irnok», egyben *sš mḏ³.t nṯr nbt³wj* : «Mindkét ország ura Isten Könyvének irnoka» és ugyancsak «az istenek évkönyveinek irnoka az Élet Házában». 17. : «az Élet Házának irnoka» és «királyi rokon». 18. : «Mindkét ország urának az irnoka az Élet Házában» és *śšm ḥb nj Wś-ỉr* «az Osiris-ünnep vezetője». 22. : Mint előbb : «az Isten Könyve irnoka az Élet Házában». 38. : A ptolemaiosi papi dekrétumok bevezetésének állandó formulájában szereplő kitétel : a papok dicsérik istent : *ḥnᶜ sš mḏ³.t nṯr ḥnᶜ tj prᶜnḫ ḥnᶜ n³ Kj wᶜb.* «az Isten Könyve irnokaival, az Élet Háza irnoki karával, az uab-papokkal» stb. A felsorolás 45. pontjában szereplő *ḫrw-ḥb.t*-pap Min papja és egyben *sš mḏ³.t nṯr nj Mỉn* «Min Isten Könyve irnoka» is és az Élet Háza papi testületéhez tartozik. A lista 46. száma : (a késői kor írása szerint) *rḫ-ḫt m hn nb nj prᶜnḫ ntj pr Mn* «minden könyvszekrény anyagának ismerője (tudósa) Min Élet Házában», és egyben a papok gyermekeinek tanítója. Az «Isten Könyve irnoka» címet is viseli. 49. : Az ugyanezen címet viselő pap emellett *ḥm-nṯr ᶜ³ nj prᶜnḫ* «az Élet Háza nagy papja» tisztséget is betölti.

A felsorolt példák — az első öt az újbirodalomból, az utolsó négy a késői korból, nemcsak a kérdéses címnek, illetve tisztségnek az Élet Házával való

[142] *Grapow:* Zur Bedeutung und Geschichte einer Hieroglyphe, ZÄS 49 (1911) 116 skk.

[143] Vö. *S. R. K. Glanville:* Scribes palettes in the British Museum, Journal of Egyptian Archeology 18 (1932) 53, és *É. Drioton:* Un grattoir (?) de scribe, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte, 41 (1942) 91 skk.

[144] W. B. II. 188.

[145] *Junker:* Giza I., 244.

[146] *A. Volten:* Demotische Traumdeutung, Analecta Aegyptiaca, III. 19.

[147] *Junker:* i. m.

[148] *Gardiner:* The House of Life, The Journal of Egyptian Archaeology, 24 (1938).

kapcsolatát, hanem az Isten Könyvéről vallott egyiptomi felfogást is megvilágítják. Az Élet Házában működő pap, ha az «Isten Könyvének irnoka» címet viseli, vagy az «istenek és istennők évkönyveit készítő», — a 9. és 10. pontban megnevezett — «irnok»-hoz hasonlítható, vagy egy még magasabb papi méltósággal rendelkezett. Feltétlenül különbséget kell tennünk kultikus tartalom és az állással járó címek közt, mert az utóbbi még papi tisztségek esetén is a használattal együtt változásokon ment át. Az Isten Könyve, mint címben kifejezett tartalom azonban még a késői időkben is őrzi a vallásos ismeretek legfőbb anyagának, azaz a tulajdonképp legjelentősebbnek nevezhető «könyvek könyvé»-nek jellegét. Ezt nemcsak a *ḥrw-ḥb.t* tisztséggel való összeköttetése mutatja, annak a papnak a működése, akinek e könyv vallásos szövegeinek ősforrását jelentette ; nemcsak e könyvvel összefüggő tisztségnek más magasabb tisztségekkel való kapcsolata, hanem bizonyos szempontból maga az írás is kiemeli ennek jelentőségét. Az összes példákból hat esetben egyes számban és csak egyetlen esetben — a késői korból — áll többesszámban az Isten Könyve. Egy egyedüli Isten Könyvnek a késői korig fennmaradó elképzelését bizonyítja különben a Papyrus-Salt 825-ben (Gardiner felsorolásában a 33. helyen) való említése e könyvnek. Thothnak, az írás istenének szerepét ismerve, természetesnek látszik, hogy a vallásos könyveknek is ő a szerzője. E papirusz viszont az Élet Házában levő könyveket «Re lelkei»-nek nevezi és mintegy kiemelésként Thoth egyedül az Isten Könyve szerzőjeként szerepel.[149] (A többi könyvvel szemben jellemző módon itt is egyesszámban.)

Számításba vehetjük azt a körülményt is, hogy amennyiben egy meghatározott istenség kultuszáról van szó, egyedül ennek az istenségnek tulajdonítják az Isten könyvét. Ilyen értelemben van szó a 9. szám alatt szereplő Amon Isten Könyvéről vagy a 45. számon Min Isten Könyvéről. Ez istenségek papjai számára a megnevezett isten-könyve egy olyan meglevő, vagy akár fiktív művet képvisel tehát, amely sajátos kultuszuk, de egyben egész vallási, tudományos irodalmuk ősi forrásának volt tekinthető.

Az Isten Könyvének ilyen értelmű felfogása ellen nem szól az a körülmény sem, hogy Pirenne szerint[150] a *pr-mḏ³.t-nṯr* a fáraó udvari levéltárának a neve volt. Az istenkirályság eszméjének hatását láthatjuk abban, hogy a király levéltárát, de tulajdonképpen ugyanúgy a könyvtárat is (voltaképp: «a tekercsek háza») az Isten Könyve után nevezték el.

Már a Piramisszövegekből következtethetünk arra, hogy milyen hatóerőt tulajdonítottak az egyiptomiak az Isten Könyvének. Pir. 250—267. az elhunyt (uralkodó) *Śj³* az «Értelem» isteni megszemélyesítőjével azonosítja magát és az ő tulajdonát képezi az Istenek Könyve. Pir. 267/a. : «N a Ka-lelkek felett áll, egyesíti a nagyok szíveit, aki a tudás felett van.» A szív itt mint életközpont szerepel.[151] Kérdéses, hogy ki az a *ḥrj s³* «a tudás felett álló». Sethe (Übersetzung und Kommentar I. 273.) szerint talán Thoth, Speleers (Textes des Pyramides, 42.) szerint talán Rê˓. Speleersszel szemben azonban, aki *n*-t dativusként fordítja, Sethe feltételezi, hogy az első mondatrész egy kijelentés annak részéről, «aki a tudás felett áll» ; *n* eszerint *jw* helyett állna

[149] Ez az elképzelés él tovább a démotikus Setna-regényben is, ahol Thoth által írt mágikus könyvről van szó.

[150] *J. Pirenne:* Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Égypte, Bruxelles 1932. II. 48.

[151] *Wessetzky V.:* Herz und Skarabäus, Dissertationes in honorem Ed. Mahler. Budapest 1937.

és *wr* ebben az esetben az állapotot kifejező pseudoparticipium: 'nagy'. A következő sorokban az Istenek Könyve mindenesetre újra az elhunyt birtokaként jelenik meg. Pir. 267. b.: «Ő, akié az Isten Könyve, az isteni értelem, aki Re jobbján van.» A Pir. 267. c.-ben mégegyszer kifejezi a szöveg, hogy az elhunyt uralkodó a Ka-lelkek és a szívek fölött áll: «N a helyére megy, amely a Ka-lelkek felett van és egyesíti a szíveket». Ha az az erő, amelyet a *ḥrj sꜣ* megnevezés takar, homályban is marad, a szöveg értelme csak az lehet, hogy az elhunyt (uralkodó) az értelmen és a szíven keresztül minden lelki tényező felett rendelkezik. Végső következménye ennek, hogy: «N *Śjꜣ* lett, akinek birtokában van az Isten Könyve és aki Re jobbján van». (Pir. 267. d.)

Pir 510. = 1146 c. szerint az elhunyt uralkodó maga az Istenek Könyve irnoka, akinek az egész teremtés felett hatalma van. E szavakban még elemi erővel jelentkezik az a hatalom, amely a késői kor hasonló címében már elhalványodott. Az elhunyt uralkodó, aki e könyv birtokában van, joggal azonosul *Śjꜣ*-val. Az egyiptomiak hite szerint a könyvben megtestesülő «ismeret»-nek szinte korlátlan hatalmát jelenti ez.

Az a titokzatosság, tudatos homályban tartás, sőt tilalom, amely az Isten Könyvét körülvette, bepillantást enged nekünk abba a mély társadalmi ellentétbe is, amely az ókori Egyiptomban az uralkodó osztály és a széles néprétegek közt mindig fennállt. Az uralkodó rendszer egyik fő támasza, sőt legtöbbször teljes önállóságra törekvő képviselője a papság volt. A vallásfilozófiai eszmék a legtöbb esetben nem hatoltak le a széles néprétegekig, ahol legfeljebb a mágia és szélsőséges állatkultusz jelentette a vallást. A szűk körre terjedő és a beavatás útján a különböző fokozatokat szigorúan betartó papi rendszer a vallási «titkokat» biztosítéknak, fegyverének is használta. Leipoldt—Morenz véleményével szemben,[152] akik a vallási titoktartást a Nílusvölgy lakói természetéből eredőnek vették, ebben látjuk az egyiptomi vallásos eszméknél a szövegek szerint is kihangsúlyozott homályba borításnak okát. A legjellemzőbbek A Hallottak Könyvének szavai (Lepsius Kiad. 162) *mḏꜣ.t pw ꜥꜣ.t štꜣ ỉm-k rdj mꜣꜣ-ś ỉr.t nb.t bw pw rḫ.ś sḫꜣ pw św ḫpr św mḏꜣ.t tn ḥt-nṯr ỉmn rnś*: «E nagy könyv valóban titok, ne engedd meg, hogy bárki is lássa. Tiltott megismerése, rejtsd el és csak szentély birtokaként kezeld. Titkolt a neve. »E titkolt dolgok közé tartozott néhány vonatkozásban a halotti irodalom és ilyen értelemben a Halottak Könyve. Kiválasztottak birtokolták, illetve adhatták ki a túlvilágra szóló varázsszövegeket, amelyek közt a legnagyobb jelentőségű éppen az Isten Könyve volt. A bölcs Amenophis Hapu fiáról pontosan tudjuk, hogy a legkülönbözőbb papi tisztségek, — *ẖrw-ḥb.t.* pap is volt — elérése után volt csak alkalma az Istenek Könyvébe betekinteni.[153] Ez a könyv, mint a legmélyebb tudás kifejezője, egyben a legelrejtettebb is volt papok és laikusok előtt egyaránt.

[152] *Leipoldt—Morenz:* Heilige Schriften, 82. Uo. az egyiptomi istenekre vonatkozó «titkok»-ra jellemző példák.

[153] *A. Volten:* Demotische Traumdeutung, 19. — *Erman—Ranke:* Ägypten. 395. Szöveg: *Mariette:* Karnak 36. tábla, 27 sor.

SZABÓ ÁRPÁD

A MATEMATIKAI "BIZONYÍTÁS" GÖRÖG TERMINUS TECHNICUSA

IN MEMORIAM
K. REINHARDT
1886—1958

A görög matematikai nyelv egyik leggyakrabban használt terminusa a *δείκνυμι* ige. Megtaláljuk pl. Euklidesnél minden egyes bizonyítás zárómondatában. Euklides ugyanis tételeit először mindig mint egyszerű állítást fogalmazza meg ; azután megmagyarázza ugyanezt az állítást egy olyan példán amelyet a szó bizonyos értelmében «konkrétnak» kell tekintenünk ; majd bemutatja az állítás bizonyítását a «konkrét» példán. A bizonyítás utolsó mondata megismételi a «konkrét» példára vonatkoztatva ugyanazt a tételt, amelyet az elején általános formában mint állítást fogalmazott meg. Végül pedig éppen erre a megismétlésre hívja fel a figyelmet minden euklidesi bizonyítás sztereotíp zárómondata : *ὅπερ ἔδει δεῖξαι* = *quod erat demonstrandum*. Már abból a körülményből is, hogy Euklides mindig ragaszkodik ehhez az egyszerű szkhémához,[1] kitűnik : fejtegetéseinek leglényegesebb része éppen az a *demonstratio*, amelyre a zárómondat *δεῖξαι* igéje nyomatékosan visszamutat. — Természetesen jól tudjuk, mit jelent görögül a *δείκνυμι* ige. A szó jelentése és jelentésfejlődése az első pillanatra egyáltalán nem látszik problématikusnak. Tudomásom szerint még senki sem ütközött meg azon, hogy éppen ez a szó lett a matematikai bizonyítás terminus technicusa. Ezért nem is vizsgálták meg alaposabban a szó jelentésváltozását a matematikai szaknyelven belül. Pedig ez a vizsgálat hasznos lehet az evidencia fogalmának történeti fejlődése szempontjából is. — Lássuk előbb a szót a köznapi használatban.

A szótárak a *δείκνυμι* ige jelentéseit általában a következő három csoportra osztják : 1. *mutatni, megmutatni*, 2. *szóval vagy beszéddel megmutatni, kioktatni vlmire*, 3. *bizonyítani, bebizonyítani* (1. *zeigen, zum Vorschein bringen*, 2. *durch Worte kundmachen, unterweisen*, 3. *erweisen, beweisen;* 1. *faire voir, montrer, indiquer*, 2. *faire connaître par la parole, expli uer*, 3. *démontrer, prouver*). Ez az összeállítás könnyen azt a gondolatot sugalmazhatja, hogy a szónak az első csoportban megadott jelentése egyszersmind az eredeti, legrégibb jelentés is, hiszen a közvetlen *megmutatást*, a *rámutatást* csakugyan konkrétabb cselekvésnek érezzük, mint a szóval, a beszéddel való megmutatást. Platon egy alkalommal meg is magyarázza a szónak ezt a «legősibb» jelentését : *τὸ δεῖξαι λέγω εἰς τὴν τῶν ὀφθαλμῶν αἴσθησιν καταστῆσαι.*[2] De hiba lenne, ha megfeledkeznénk arról, hogy az igének a második csoportban

[1] A szerkesztési feladatok záró-formulája nem így hangzik, hanem : *ὅπερ ἔδει ποιῆσαι* pl. El. I. 1, 2, 3 stb. A bizonyítási feladatokban viszont már az első mondatban is megtaláljuk a *δείκνυμι* igét, pl. Eucl. Elem. X. App. 27 (Heiberg): *προκείσθω ἡμῖν δεῖξαι ὅτι κτλ.*

[2] Platón, Crat. 430 E.

megadott jelentése («szóval, beszéddel megmutatni») fölbukkan már az Odysseiában is (12, 25). Sőt az Ilias és az Odysseia egyik-másik helyén (pl. Ilias 19, 333 vagy Od. 10,302) olyan összefüggésben használja a költő ugyanezt a szót, hogy már alig tudjuk eldönteni, vajon konkrét megmutatásról, rámutatásról, vagy egyszerűen csak szóval való megmutatásról beszél-e. Ha ehhez hozzászámítjuk még annak a latin *dico* igének a jelentését is, amely etymológiailag közvetlen rokona a vizsgált görög kifejezésnek, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a görög *δείκνυμι* bizonyára réges-régen, már az írásbeliség korát megelőző időkben is, egyformán jelölhette mind a konkrét megmutatást, a rámutatást, mind pedig a szóval való megmutatást, a megmagyarázást. Ha viszont ez így van, akkor az általános szótörténet aligha adhat választ arra a kérdésünkre : vajon a *δείκνυμι* igének három csoportban fölsorolt jelentései közül melyiket vették át eredetileg a legrégibb görög matematikusok? — De megkísérelhetjük a választ erre a kérdésre akkor, ha a matematika történetéből indulunk ki.

Jamblichos, a Vita Pythagorica szerzője, munkájának egyik sokszor idézett helyén[3] arról beszél, hogyan lett közismertté a pythagoreusok tudománya, a matematika, amelyet kezdetben titokban tartottak. Elmondja, hogy a pythagoreusok, akik vagyonközösségben éltek, egy alkalommal egyik társuk hibájából elveszítették minden pénzüket. Hogy a veszteség megtérüljön, megengedték a kár okozójának : szerezzen pénzt a geometriával. Ezt a rövid történetet Jamblichos a következő görög mondattal fejezi be : *ἐκαλεῖτο δὲ ἡ γεωμετρία πρὸς Πυθαγόρου ἱστορίη* V.P. 89[4]. A szöveg összefüggéséből nyilvánvaló, hogy arról a pythagorasi, illetőleg Pythagorastól származó (*πρὸς Πυθαγόρου*) «geometriáról» van szó, amelynek alapján a kár okozója geometriai tárgyú előadásokat tarthatott. Ez a «geometria» minden bizonnyal valamilyen írásos összefoglalás lehetett,[5] egyike azoknak a régi, elveszett kézikönyveknek, amelyeknek jóval későbbi, klasszikussá lett és általunk is jól ismert formája az euklidesi «Elemek». — Tekintet nélkül arra, hogy Jamblichos híradása csakugyan valamely hiteles történeti esemény emlékét őrzi-e, mint egyesek gondolják,[6] vagy csak költött legenda-e, rendkívül tanulságos számunkra az imént idézett görög mondat. E szerint a mondat szerint ugyanis a legrégibb görög geometriai kézikönyv neve «*historia*» volt, ugyanúgy mint ahogy még Herodotos is az i. e. 5. sz. második felében kutatásainak összegyűjtött eredményeit, kilenc könyvét, *ἱστορίης ἀπόδεξις*-nek nevezhette.

Az a geometria viszont, amelynek görögül *ἱστορίη* a neve, csak valamilyen gyakorlati (empirikus) és főként *szemléletes jellegű* tudomány lehetett ;

[3] Tudomásom szerint *P. Tannery* (La géométrie grecque, Paris 1887, 81) hívta fel a figyelmet legelőször erre a fontos szakaszra ; vö. *B. L. van der Waerden*: Erwachende Wissenschaft, Basel—Stuttgart 1956, 190.

[4] *M. Th. Kiessling* kiadása (Lipsiae 1815) így interpretálja a kérdéses mondatot : *Vocabatur autem Geometria a Pythagora h i s t o r i a*. A baj csak az, hogy ez az intrpretáció önmagában nem elég világos. *B. L. van der Waerden* interpretációja (i. m. 191 : «*Überlieferung des Pythagoras*») tartalmát tekintve nagy egészében helyes ugyan, de félreérti a *ἱστορίη* szót. Ez a félreértés *Tannerytől* származik, aki a francia «*histoire*» értelmét vetítette vissza a görög *ἱστορίη*-be ; ezért interpretálhatta *Tannery* előbb idézett munkájában a kérdéses kifejezést így : «*tradition touchant Pythagore*». Ezzel azonban ő maga, *Tannery*, sem volt megelégedve ; nyolc évvel később egy másik dolgozatában (vö. Mém. scient. II 474) ugyanezeket a görög szavakat már így interpretálja :«*tradition venant de Pythagore*».

[5] Vö. *B. L. van der Waerden:* i. m.

[6] *B. L. van der Waerden* ugyanott.

erre mutat a *ἱστορίη* elnevezés. A homéroszi nyelvben *ἵστωρ*-nak a szemtanút, a döntőbírót nevezik. A későbbi szóhasználat szerint pedig *ἱστορίη* mindig *empirikus tudás*, amely vagy *közvetlen szemléletből* származik, vagy legalábbis olyan kutatások összefoglalása, amelyeknek végső forrása azoknak az embereknek *saját szemükkel való látására* vezethető vissza, akik aztán ezt a látásból származó tudásukat másoknak továbbadták. Herodotos pl. — akinél legelőször találkozunk ezzel a szóval — *ἱστορίη*-nek a szemtanúktól származó tudást nevezi.[7]

Ha viszont *ἱστορίη empirikus, látásból származó tudás*, akkor bizonyára nagy szerepet játszott abban a régi geometriában, amelynek még *ἱστορίη* volt a neve, a *konkrét megmutatás*, a *láthatóvá tevés*. Föltehető, hogy az iónok régi geometriája[8] még csak egyszerű «földmérés», praktikus-empirikus jellegű készség, ügyesség, hozzáértés volt.[9] Azon a fokon viszont, amikor ez a geometria a *ἱστορίη* nevet kapta, meg is kellett már mutatniok, valahogy láthatóvá kellett tenniök a kezdetben csak gyakorlati jellegű ismeretet, hozzáértést. Ezen a fokon tehát a *δείκνυμι* szó *a konkrét láthatóvá tevést, a szemléltetést* kellett, hogy jelölje. A kérdés csak az, hogy vajon történeti adatokkal igazolhatjuk-e ezt az elgondolásunkat? — Dolgozatom első fejezetében megpróbálom rekonstruálni a szemléltetésnek, a láthatóvá tevésnek azt a módszerét, amellyel a legrégibb, még erősen empirikus jellegű görög geometria dolgozott.

I

A «Menón» című platóni dialógusnak egyik jólismert részletében (82b — 85e) azt kérdezi Sokrates egy egyszerű, tanulatlan rabszolgától: hogyan lehetne megduplázni egy olyan négyzetnek a területét, amelynek két láb hosszú az oldala, oly módon, hogy a négyzetalak a megduplázás után is változatlanul maradjon? Hogy a félreértést elkerüljék, Sokrates mindjárt meg is mutatja a kérdezett rabszolgának rajzban azt a négyzetet, amelynek két láb hosszú az oldala. (A felrajzolt négyzet tehát négy kisebb négyzetből áll.) Kérdés tehát: hogyan lehetne ezt a négyzetalakú területet négyzetformában megduplázni? — Miután Sokrates nyomatékosan fölhívta a figyelmet arra, hogy annak a négyzetnek az oldala, amelynek a területét meg kellene kétszerezni, *két láb hosszú*: a megkérdezett előbb arra gondol, hogy a terület megkétszerezése után bizonyára kétszer olyan hosszú lesz a négyzet oldala is, tehát

[7] *Bruno Snell:* Die Ausdrücke für den Begriff des Wissens in der vorplatonischen Philosophie (Philologische Untersuchungen, herausg. von *A. Kiessling* u. *U. v. Wilamowitz-Moellendorff*, 29. Heft, Berlin 1924) 59—71. — *A. Frenkian;* RÉIE (1938) 468—474. *A. Frenkian* hangsúlyozza, hogy *ἱστορίη* = «*science empirique appuyée sur l' autopsie*» és «*science empirique, résultat d'une recherche faite par exploration ou par la vue*, azonkívül kiemeli még: «*ce sens a persisté aussi longtemps qu'on a parlé et écrit le grec ancien*».

[8] *U. v. Wilamowitz—Moellendorff:* Platon I 493: «Ionisch ist das Wort und die Sache» (ti.: die Geometrie). Vö. még *B. Snell* i. m. 78.

[9] Vö. *Pólya Gy:* A gondolkodás iskolája, Bpest 1957, 13: «Az euklidészi módon tárgyalt matematika rendszeres, deduktív tudománynak tűnik; ezzel szemben a matematika — miközben dolgozik vele az ember — kísérleti, induktív jellegű.» — A mi szempontunkból ennél valamivel többet mond ugyanennek a munkának régebbi német változata (Schule des Denkens, Bern 1949, 9): «Nach Euklid dargestellt, erscheint die Mathematik als eine systematische, deduktive Wissenschaft; aber *Mathematik im Entstehen* erscheint als eine experimentelle, induktive Wissenschaft».

az oldalhosszúság *négy láb* lenne. — Sokrates erre a válaszra azonnal fölrajzolja a négy láb oldalhosszúságú négyzetet oly módon, hogy az eredeti négyzet egyik oldalának hosszát megkétszerezi, és ezzel az új oldalhosszúsággal négyzetet rajzol (1. ábra). A rajzból viszont azonnal kiderül, hogy a nagyobb négyzet nem kétszerese, hanem négyszerese az eredeti négyzet területének. A kérdezett rabszolgának be kell látnia, hogy első kísérlete nem sikerült, rosszul felelt Sokrates kérdésére, mert az oldalhosszúság megduplázásával nem megkétszerezzük, hanem megnégyszerezzük a négyzet területét. — A következő lépésben aztán így okoskodik tovább a kérdezett. Annak a négyzetnek az oldala, amely területében kétszerese az eredeti négyzet területének, nyilván *nagyobb* lesz

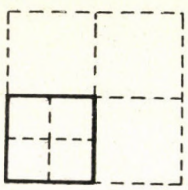

1. ábra

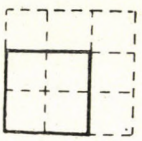

2. ábra

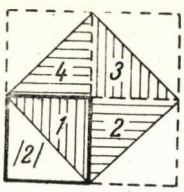

3. ábra

mint az eredeti négyzet oldala. A keresett oldalhosszúság tehát *nagyobb mint kettő*, mert kettő annak a négyzetnek az oldalhosszúsága, amelynek területét meg akarjuk duplázni. Az előbbi kísérletből viszont látjuk már, hogy *négy* nem lehet a keresett oldalhosszúság, mert a négy láb oldalhosszúságú négyzet területe már nem kétszerese, hanem négyszerese az eredeti négyzet területének. A keresett oldalhosszúság tehát *kisebb lesz mint négy*. — Nagyobb mint kettő és kisebb mint négy — a három. Talán éppen a három láb oldalhosszúságú négyzet területe lesz a duplája az eredeti négyzet területének. — Sokrates erre az újabb kísérletre egy újabb rajzzal felel : meghosszabbítja az eredeti két láb oldalhosszúságú négyzet egyik oldalát három egységnyire, és az újabb — három láb — oldalhosszúsággal négyzetet rajzol (2. ábra). A rajzból viszont azonnal kiderül, hogy ezúttal sem sikerült megduplázni az eredeti négyzet területét ; a nagyobb négyzet területe ugyanis most kilenc kisebb négyzetből áll, holott ha csakugyan megdupláztuk volna az eredeti négyzet területét, akkor az új négyzetnek csak nyolc kisebb négyzetből kellene állnia, mert az eredeti négyzet négy kisebb négyzetből állott. A rajzból a rabszolgának ismét be kell látnia, hogy válasza ezúttal is téves volt. — A kérdést végül is úgy oldja meg Sokrates, hogy újabb ábrát rajzol és ezen megmutatja, hogy az eredeti négyzet területe csakugyan megnégyszerezhető azáltal, hogy az oldalhosszúságot megduplázzuk — pontosan úgy, ahogy a rabszolga első ízben akarta. Ugyanakkor azonban az ily módon nyert négy darab négyzetet átlóikkal két-két egyenlő háromszögre bonthatjuk. A megrajzolt átlók viszont ugyancsak négyzetet alkotnak, amely négy egyenlő háromszögből áll (3. ábra). Nyilvánvaló, hogy ennek az utóbbi négyzetnek a területe éppen a duplája az eredeti négyzet területének, mert a nagyobb négyzet ezúttal *négy*, az eredeti pedig *két* egyenlő háromszögből áll. Ezzel sikerült megdupláznunk az eredeti négyzet területét, és a négyzetalak is változatlan maradt.

Látjuk ebből a dialógus-részletből, hogy a *konkrét megmutatás*, a *rajzzal való szemléltetés* milyen nagy szerepet játszik a beszélgetésben. Az a tény, hogy a két első kísérlet téves, a harmadik pedig helyes eredményre vezet, éppen

azáltal lesz evidenssé, hogy az állítás helyes vagy helytelen voltát a rajzon empirikusan, látással ellenőrizhetjük. Sokrates maga mondja egyszer a beszélgetés folyamán: «Mondd meg pontosan (ti. hogy milyen hosszú lesz a keresett oldal), ha pedig nem akarod számokban kifejezni, *mutasd meg a kérdéses hosszúságot a rajzon.*»[10] — Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Platón ezzel a klasszikus jelenettel tulajdonképpen a matematikai megismerés «apriori» jellegét akarja illusztrálni.[11] Sokrates a rajzon való konkrét bemutatással azt a benyomást kelti hallgatóiban, mintha egyáltalán semmi új ismeretre sem tanítaná a megkérdezett rabszolgát, csak «emlékeztetné» kérdéseivel — és természetesen a rajzon való megmutatással! — régi, elfelejtett tudására.

Régen megjegyezték már, hogy ez a Menón-részlet milyen eleven képet ad a Platón korabeli geometriai oktatásról.[12] Azt hiszem, ugyanakkor ez a részlet fényesen illusztrálja annak a régi görög geometriának a módszerét és bizonyítási technikáját is, amely még nem *μάθημα* csak *ἱστορίη* volt. Ezt az állításomat a következő két pont igazolja.

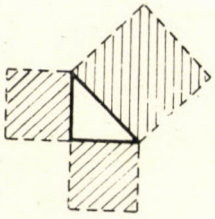

4. ábra

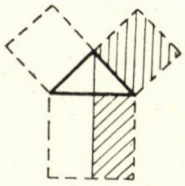

5. ábra

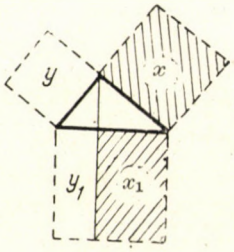

6. ábra

1. Valószínűvé tehető, hogy a görögök eredetileg az ún. Pythagoras-tételt — általános formájában is! — ugyanazzal a szemléltető módszerrel bizonyították, mint amellyel Sokrates is illusztrálja a tanulatlan rabszolga előtt föltett kérdésének a megoldását. Világos ugyanis, hogy a Sokrates által szemléletesen bebizonyított állítás — *valamely kisebb négyzet átlójára emelt nagyobb négyzet területében kétszerese a kisebb négyzet területének* — tulajdonképpen a Pythagoras-tétel egyik speciális esete. Mert a kisebb négyzet átlója nem egyéb, mint egy egyenlőszárú derékszögű háromszög *átfogója;* erre az átfogóra emelt négyzet pedig — Sokrates bizonyítása szerint — egyenlő annak a két kisebb négyzetnek a területével, amelyet az egyenlőszárú derékszögű háromszög egy-egy *befogójára* (a kisebb négyzet oldalaira) emelhetünk (l. a *4. ábrát*). Éppen ilyen empirikusan és szemléletesen bebizonyíthatjuk azt is,

[10] Platón, Menon 83 E: *πειρῶ ἡμῖν εἰπεῖν ἀκριβῶς· καὶ εἰ μὴ βούλει ἀριθμεῖν, ἀλλὰ δεῖξον.* — Csak mellékesen utalok arra, hogy az előbbi Platón-idézetből a következő szavak: «*ha pedig nem akarod számokban kifejezni*» — mennyire ironikusak. Mert a kérdezett mennyiséget, a négyzet átlóját — ha számokban fejezzük ki ugyanannak a négyzetnek az oldalát! — egyáltalán nem lehet számokban meghatározni. Hiszen a négyzet oldala és átlója összemérhetetlen (inkommenzurábilis) mennyiségek. Platón tehát az idézett szavakkal nyilván ironikusan utal az inkommenzurábilitás (vö. Eucl. El. X. App. 27, Heiberg) problémájára.

[11] Vö. *O. Becker:* Grundlagen der Mathematik in geschichtlicher Entwicklung, Freiburg—München 1954, 109 k.

[12] *O. Becker:* i. m.

hogy az eredeti négyzet másik átlójának a meghosszabbításával az átfogóra emelt nagyobb négyzet területét két egyenlő téglalapra bonthatjuk. Minthogy viszont a két egyenlő téglalap területösszege (vagyis az átfogóra emelt négyzet) egyenlő a két — egymás között ugyancsak egyenlő — kisebb négyzet területösszegével, világos az is, hogy az egyik téglalap területe az egyik négyzet, a másik téglalap területe pedig a másik négyzet területével tehető egyenlővé. Ez más szóval azt jelenti, hogy *5. ábránkon* a sattírozott illetőleg üresen hagyott felületek — egy-egy téglalap és négyzet — egymás között egyenlőek. Mindezek az állítások rendkívül egyszerűen, empirikusan és szemléletesen levezethetőek egymásból. Legutóbbi, 5. ábránk alapján viszont fölmerül a kérdés : vajon nem érvényes-e ugyanez az összefüggés az általános (a *nem*-egyenlőszárú) derékszögű háromszögre is? Rajzoljunk valamely általános derékszögű háromszög minden oldalára egy-egy négyzetet, azután

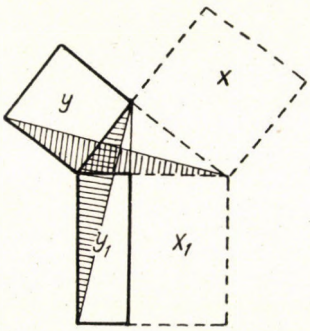

7. ábra

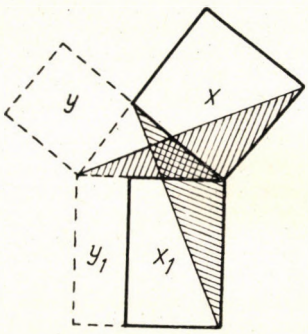

8. ábra

bocsássunk a derékszögből merőlegest az átfogóra és hosszabbítsuk meg ezt a vonalat mindaddig, amíg ez az átfogóra rajzolt négyzetet két különböző nagyságú téglalapra bontja (lásd a 6. ábrát). Ez az utóbbi, az átfogóra merőleges egyenes képviseli ti. ebben az esetben azt a «másik átlót», amely a négyzet esetében az átlóra emelt nagyobb négyzet területét két egyenlő téglalapra bontotta. Kérdés már most ezek után : vajon nem érvényes-e ebben az esetben is az az összefüggés, amelyet az egyenlőszárú derékszögű háromszög esetében megfigyeltünk? Vagyis kérdés : 6. *ábránkon* a sattírozott illetőleg üresen hagyott négyzet és téglalap, x és x_1 illetőleg y és y_1 nem egyenlőek-e? — Csakugyan Euklides az «Elemek» I. könyvében a Pythagoras-tétel bizonyítását (47. tétel) éppen erre a meggondolásra építi.[13] Egy rendkívül egyszerű és szellemes segédszerkesztéssel kimutatja, hogy a *7. ábránkon* látható két, különbözőképpen sattírozott háromszög egyenlő, azaz kongruens. Minthogy pedig e két háromszög közül az egyik az y-nal jelölt négyzetnek, a másik pedig az y_1-gyel jelölt téglalapnak a félterülete,[14] az y és y_1 területek egyenlőek. Ugyanez a segédszerkesztés alkalmaz-

[13] Tévedés, amit ezzel kapcsolatban *O. Becker* (i. m. 20) ír : «Auf einen Beweis des Pythagoreischen Lehrsatzes mittels Proportionen weist der Euklidische Beweis (Elem. I 47) hin, der selbst zwar... Proportionen vermeidet, aber doch noch *einen älteren Beweis, der solche verwendete, durchschimmern lässt* (?)».

[14] Vö. Eucl. Elem. I 41 : «*Si parallelogrammum et eandem basim habet, quam triangulus aliquis, et in iisdem parallelis est, duplo maius est parallelogrammum triangulo*» (*I. L. Heiberg* fordítása szerint).

ható természetesen — mint *8. ábránk* mutatja — az x-szel jelzett négyzetre illetőleg az x_1-gyel jelzett téglalapra is, vagyis ezek a felületek is egyenlőek egymás között. Ha már most összeadjuk a 7. és 8. ábra tanulságát, akkor szemléletesen bebizonyítottuk a Pythagoras-tétel általános formáját: *a derékszögű háromszög átfogójára emelt négyzet területe egyenlő a két befogóra emelhető négyzetek területeinek az összegével.*

Látjuk tehát, hogy tulajdonképpen még Euklides is a szemléltetésnek azzal az egyszerű módszerével bizonyítja be a Pythagoras-tételt, mint amelylyel Platón Sokratese illusztrálja a tanulatlan rabszolga előtt a négyzet terület-megduplázásának a problémáját. Tagadhatatlan azonban az is, hogy Euklides szövegében az előbbi gondolatsor és bizonyítás korántsem olyan szemléletes, mint amilyenné az én vázlatomban lett. Hiszen közismert, hogy éppen e tárgyalt bizonyítás szemléletességének a hiánya tette annyira bizalmatlanná Schopenhauert Euklidesszel szemben. Kérdés tehát: csakugyan szemléletes-e a bemutatott bizonyítás, amint ezt előbbi fejtegetéseim alapján gondolhatnánk, vagy szó sem lehet szemléletességről, amint ezt Schopenhauer egy alkalommal bosszankodva megjegyezte? — Azt hiszem, a két megállapítás igazában nem zárja ki egymást. Schopenhauernak igaza volt, Euklides egyáltalán nem szemléletes a szó konkrét értelmében. De Euklides bizonyításai ugyanakkor nagyon sokszor — mint a tárgyalt esetben is — rendkívül egyszerűen szemléletessé tehetők. Aki ezt az állításomat ellenőrizni akarja, vizsgálja csak meg a következő fontos euklideszi tételek bizonyításait: *Eucl. II.* 4, 5, 6, 7 etc. Egészen feltűnő ezekben az esetekben — mint az előbb tárgyalt példán is — a gondolatsorok *eredeti* szemléletessége. Csakhogy Euklides arra törekszik, hogy *elrejtse, elkendőzze* az eredeti szemléletességet. Véleményem szerint ez az elkendőzés nagyon határozott és tudatos törekvés volt Euklides részéről. E dolgozat utolsó fejezetében választ adok majd arra a kérdésre is: miért *kellett* a görögöknek arra törekedniök, hogy elkendőzzék geometriai bizonyításaik eredeti szemléletességét. — Ami az előbb tárgyalt bizonyítást magát illeti: azt hiszem, a bemutatott példa — valamint az a körülmény, hogy Euklides legtöbb geometriai bizonyítása ugyanígy szemléletessé tehető — igazolja, hogy a görög geometria eredeti bizonyításformája a konkrét megmutatás, az egyszerű szemléltetés volt. (Egyébként a Pythagoras-tétel görög bizonyításának a genezisét[15] csak azért rekonstruálhattuk, mert rendelkezésünkre állott Platón «Menón» című dialógusának idézett részlete.)

2. Egy másik fontos bizonyíték — arra ti., hogy a legrégibb görög geometriában a bizonyítás konkrét megmutatás, egyszerű szemléltetés volt — kiolvasható a történeti hagyomány egyik érdekes adatából. Proklos ugyanis, Euklides késői kommentátora, az «Elemek» I. könyvének 17. definíciójával kapcsolatban a következőket mondja: «Azt állítják, *Thales* volt az első, aki *bebizonyította*, hogy az átmérő felezi a kör területét.»[16] Régebben kissé bizalmatlanul fogadták ezt a kijelentést.[17] Kétségbevonták a híradás hitelességét,

[15] Nemcsak maga a Pythagoras-tétel, hanem ennek egy másfajta «szemléletes bizonyítása» is megvolt már a görögök előtt az ókori keleti kultúrákban; vö. *O. Becker:* i. m. 20. — Természetesen ez még távolról sem jelenti azt, mintha a görögség előtti kultúrák ismerték volna a matematikai *tétel, bizonyítás, dedukció* stb. fogalmát.

[16] Procli Diadochi in primum Euclidis Elementorum librum commentarii (ed. *G. Friedlein*) p. 157, 10: *τὸ διχοτομεῖσθαι τὸν κύκλον ὑπὸ τῆς διαμέτρου πρῶτον Θαλῆν ἐκεῖνον ἀποδεῖξαί φασιν.* — Proklos forrása ezúttal is valószínűleg Eudemos volt.

[17] Pl. *Abel Rey:* La jeunesse de la science grecque. Paris 1933. 42.

legalábbis annyiban, hogy elismerték ugyan, Thales csakugyan fölismerhette a tényt magát — hogy ti. az átmérő felezi a kör területét —, de aligha valószínű, hogy Thales ezt be is tudta volna «bizonyítani». Ha Euklides kommentátora mégis Thales bizonyításáról beszél ezzel kapcsolatban, akkor ez részéről csak téves szóhasználat lehet. — Nos ezzel a felfogással szemben mindenekelőtt Proklost magát kell védelmünkbe vennünk. Proklos ugyanis általában elég körültekintően választja meg ilyen természetű kifejezéseit. A csúcsszögek egyenlőségéről szólva pl. megjegyzi — az euklidesi «Elemek» I. könyvének 15. tételéhez: a tételt magát Thales ismerte föl, a tudományos bizonyítás viszont Euklidestől származik.[18] Ebben az esetben tehát világosan megmondja Proklos, hogy a csúcsszögek egyenlőségének ismert bizonyítása *nem* Thalestől származik, csak későbbi kiegészítés. (Csak azt a kérdést hagyja ezúttal nyitva: vajon maga Thales is nem adott-e már valamilyen más bizonyítást ugyanerre a tételre, amely bizonyítás az ő — Proklos — véleménye szerint még nem lenne eléggé tudományos jellegű; mert különben ugyan miért hangsúlyozná Proklos olyan nyomatékosan Euklides bizonyításának «tudományos» jellegét: *ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις*?) — Ha tehát Proklos egy másik alkalommal, a kör átmérőjével kapcsolatban, Thales *bizonyítását* emlegeti, akkor semmi esetre sem szabad félremagyaráznunk a szavait. Thales minden valószínűség szerint be tudta már bizonyítani geometriai állításait.[19] A kérdés csak az, milyenek lehettek Thales bizonyításai?

Emlékeztethetünk ebben az összefüggésben K. v. Fritznek az *ἐφαρμόζειν*-módszerrel kapcsolatos megfigyeléseire.[20] K. v. Fritz ugyanis fölhívta a figyelmet arra, hogy Euklides ugyan fölállítja az I. könyv elején a kongruencia axiómáját, az ún. *ἐφαρμόζειν*-axiómát,[21] de később egyáltalán nem használja ezt az elvet, jóllehet az egyenlőségi definíciókban sok bizonytalanságot elkerülhetett volna, ha az egymásra-illesztés empirikus módszerét kissé sűrűbben alkalmazza.[22] Tudjuk viszont Proklos szövegéből, hogy régebben ezt az empirikus módszert, az *ἐφαρμόζειν*-módszert, olyan bizonyításokban is alkalmazták, amelyeket Euklides már egyáltalán nem használ föl. «Ezt a módszert tehát régebben sokkal többször használhatták, mint amennyire ez Euklides szövegéből kitűnik. Úgy látszik, ez a módszer még a matematika-történet korábbi szakaszából származik, s talán az sem véletlen, hogy abból az öt tételből, amelyet a hagyomány Thalesnek tulajdonít, négy közvetlenül, az ötödik pedig közvetve bizonyítható az egymásraillesztés módszerével.»[23] — Ha még tovább megyünk ezen az úton, megállapíthatjuk, hogy Proklos maga is megemlíti:[24] az a tétel, hogy az átmérő felezi a kör területét, bebizonyítható az egymásra-illesztés módszerével. Csak az nem tűnik ki ezúttal világosan Proklos szavaiból: vajon Thalesnek pár sorral előbb említett bizonyítása nem éppen ennek a módszernek az alkalmazásából állott-e? Mégis úgy gondolom, K. v. Fritz

[18] Proclus (ed. *G. Friedlein*) p. 299, 1: *τοῦτο ...τὸ θεώρημα ...εὑρημένον μὲν ὡς φησὶν Εὔδημος ὑπὸ Θαλοῦ πρώτου, τῆς δὲ ἐπιστημονικῆς ἀποδείξεως ἠξιωμένον παρὰ τῷ στοιχειωτῇ.*

[19] Vö. *B. L. van der Waerden:* i. m. 146 kk.

[20] *K. v. Fritz:* Die APXAI in der griechischen Mathematik, Archiv für Begriffsgeschichte. Bd. 1. Bonn 1955. 13—103.

[21] Eucl. Elem. I «Communes animi conceptiones 7»: «*Quae inter se congruunt, aequalia sunt*» (*I. L. Heiberg* fordítása szerint).

[22] *K. v. Fritz:* i. m. 77.

[23] *K. v. Fritz:* uo.

[24] Proclus (ed. *G. Friedlein*) p. 157, 17.

nyomán föltehetjük : Thales a tételeit oly módon bizonyította, hogy a tárgyalt geometriai idomokat «egymásra illesztette» és így empirikusan illusztrálta, szemléltette «megmutatta», hogy állításai igazak. Ez a bizonyítás csakugyan nem volt még más, mint empirikus megmutatás, a régi ἱστορίη-nek nevezhető geometria általános módszere. A tudománynak ezen a fejlődési fokán a δείκνυμι szó még magát a konkrét megmutatást jelentette.

II

A megelőző fejezet szerint a legrégibb görög geometria módszere a konkrét megmutatás volt. A bizonyítás vagy cáfolás ebben a kezdetleges és még túlnyomórészt empirikus tudományban abból állott, hogy a tényeket konkréten megmutatták, szemléltették. A δείκνυμι terminus tehát a tudománynak ezen a fejlődési fokán a konkrét megmutatást, szemléltetést jelölte. — Ez más szóval azt is jelenti, hogy csatlakozom K. v. Fritz véleményéhez, aki legutóbb hangsúlyozta : a legrégibb görög tudományban bizonyára jelentős szerepe lehetett a *szemléletes evidenciának*. K. v. Fritz ezt a véleményét arra alapította, hogy az Euklides előtti tudományban minden jel szerint sokkal gyakrabban alkalmazták az egymásra-illesztés empirikus módszerét, mint később.[25] Ugyanakkor azonban hangsúlyozta ez a kutató azt is, hogy a görögök későbbi tudománya *nem* elégedett meg a szemléletesség evidenciájával. Éppen ellenkezőleg, később arra törekedtek, hogy az empirikus elemeket kiiktassák a tudományból. Euklides lehetőleg nem használta az egymásra-illesztés módszerét. Thales régi «tételét» pl., amely szerint az átmérő felezi a kör területét, inkább beleépítette egyik definíciójába (El. I 17. def.), nem törődve azzal, hogy ily módon túlterheli a definíciót. De különben is, Euklides igyekezett még azokban az esetekben is, amelyekben már semmiképpen sem kerülhette el az egymásra-illesztés módszerét, legalább axiomatikusan megalapozni eljárását, és amennyire csak lehet, megfosztani a módszert empirikus jellegétől.[26] A görög tudománynak ez az «anti-empirikus» és szinte «szemlélet-ellenes» tendenciája, amelyre K. v. Fritz helyesen hívta föl a figyelmet, véleményem szerint meglehetősen régi keletű. Hiszen különben is föltűnt már másoknak, hogy Hippokratesnek a holdacskák quadraturájáról szóló híres fragmentuma olyan egyenlőtlenségeket is gondosan bebizonyít, amelyek bármely megfelelő ábráról azonnal láthatóak lennének.[27] Úgy látszik, mintha ez a megfigyelés arra vallana, hogy már az i.e. 5. sz. közepe táján a chiosi Hippokrates is valamiképpen az előbb említett «szemléletellenes tendencia» hatása alatt állhatott, azért nem elégedett meg bizonyításaiban a puszta szemléletességgel. Eszerint tehát következő kérdésünk így hangzik : mennyiben befolyásolta a tudományos fejlődésnek ez a «szemlélet-ellenes tendenciája» a δείκνυμι szónak mint matematikai terminusnak a jelentését? Hogy világosabban lássuk magát a problémát, a következőkben megvizsgáljuk a görög arithmetika jelenleg legrégibbnek ismert tételsorozatából kettőnek a bizonyítását. A megvizsgálandó tételsorozat Euklides művében maradt fönn.

[25] *K. v. Fritz:* i. m. 94.

[26] *K. v. Fritz:* uo. — Euklidesnek ezzel a törekvésével függ össze nyilván az is, hogy a Pythagoras-tételnek föntebb ismertetett bizonyítása sem egyértelműen szemléletes.

[27] *B. L. van der Waerden:* Die Arithmetik der Pythagoreer I. Math. Ann. 120 (1947—49) 140.

O. Becker már több mint 20 évvel ezelőtt kimutatta, hogy az ún. páros és páratlanról szóló tanítás az euklidesi «Elemek» IX. könyvében a régi pythagoreus arithmetika egyik töredéke. Eredeti formájában ez a tanítás — amely úgy látszik, már Euklides korában is csak történeti szempontból lehetett érdekes — még az i.e. 5. század közepe táján vagy a század első felében keletkezhetett.[28] Ennek a tanításnak első két tétele Euklides megfogalmazásában így hangzik :

Elemek, IX. 21 : *Páros számok összege mindig páros.*

és

Elemek, IX. 22 : *Tetszőleges páratlan számok, párosszor összeadva, páros számot adnak.*

Világos, hogy ezeknek a tételeknek az érvényességét soha számoló kétségbe nem vonhatta. Ilyesmit bebizonyítani igazában fölösleges. Annál tanulságosabb viszont a mi szempontunkból : hogyan bizonyítja őket Euklides : A bizonyítás a IX. 21 tétel esetében pl. azzal kezdődik, hogy Euklides az állítást egy «konkrétnak» tekintendő példán illusztrálja.[29] «Legyenek AB, BΓ, $\Gamma\Delta$ és ΔE tetszőleges páros számok ; azt állítom, hogy összegük, AE is páros szám.» Az a körülmény, hogy Euklides az adott páros számokat két-két betűvel (AB, BΓ stb.) összegüket pedig AE-vel jelöli, arra mutat, hogy a számokat mint «vonalszakaszokat», összeadásukat pedig mint egyenes vonalszakaszok összeadását szemléltette a következőképpen :

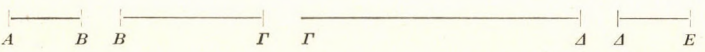

9. ábra

A bizonyítás viszont az előbbi magyarázat után így hangzik : «Minthogy *AB*, *BΓ*, *$\Gamma\Delta$* és *ΔE* páros számok, mindegyiküknek van (egész számú) felük, úgyhogy az egésznek, *AE*-nek is van fele, Páros szám viszont az, amely felezhető (utalás a VII. könyv 6. definíciójára). *AE* tehát páros szám. Quod erat demonstrandum.» — Dehát egyáltalán mi köze van ennek a bizonyításnak az előbb említett «szemléltetéshez»? Mennyiben látható az említett vonalszakaszokon (*AB*, *BΓ* stb.) az, hogy ezek páros számokat ábrázolnak? Hiszen ugyanezek a vonalszakaszok ugyanezekkel a betűkkel a következő tétel (El. IX. 22) bizonyításában már éppen megfordítva *páratlan számokat* ábrázolnak! A páros és páratlan számok különbsége vonalszakaszokkal egyáltalán nem ábrázolható, mert az egyenes szakasz mindig felezhető, a számok közül viszont csak a párosak felezhetők. Sőt a görög aritmetika szerint még az *egység* sem ábrázolható mint valamely egyenes vonalszakasz, mert az egység *oszthatatlan*[30], a szakasz

[28] *O. Becker:* Die Lehre vom Geraden und Ungeraden im neunten Buch der Euklidischen Elemente. Quellen und Studien zur Gesch. der Mathematik Abt. B. Bd. 3 (1936) 533—553 ; lásd még : *O. Becker:* Grundlagen der Math. 38 k.

[29] Eucl. Elem. IX. 21 : *Ἐὰν ἄρτιοι ἀριθμοὶ ὁποσοιοῦν συντεθῶσιν, ὁ ὅλος ἄρτιός ἐστιν Συγκείσθωσαν γὰρ ἄρτιοι ἀριθμοὶ ὁποσοιοῦν οἱ AB, BΓ, ΓΔ, ΔE· λέγω ὅτι ὅλος ὁ AE ἄρτιός ἐστιν.*

Ἐπεὶ γὰρ ἕκαστος τῶν AB, BΓ, ΓΔ, ΔE ἄρτιός ἐστιν, ἔχει μέρος ἥμισυ· ὥστε καὶ ὅλος ὁ AE ἔχει μέρος ἥμισυ· ἄρτιος δὲ ἀριθμός ἐστιν ὁ δίχα διαιρούμενος· ἄρτιος ἄρα ἐστὶν ὁ AE· ὅπερ ἔδει δεῖξαι.

[30] Platón, Resp. VII 525 D — 526 A.

pedig mindig osztható. De Euklides, úgy látszik, még azzal sem törődik, hogy valamiképpen szemléletessé tegye : hogyan lesz a páratlan számból páros szám. A IX. 22 tétel bizonyításában pl. azt olvassuk : «Vonjuk ki az adott tetszőleges páratlan számokból, az AB, BΓ, ΓΔ és ΔE-ből az egységet, és akkor ezek páros számokká lesznek.» Ezt azonban csak mondja a bizonyítás, de egyáltalán semmit sem szemléltet az említett vonalszakaszokon.

Hogy mennyire alkalmatlan Euklides eljárása az említett tételek szemléltetésére — holott eredetileg a bizonyítás nem is volt egyéb, mint egyszerű szemléltetés, — az különösen kitűnik akkor, ha összehasonlítjuk «szemléltetését» azzal a módszerrel, amellyel a páros és páratlan egyszerű tételeit eredetileg illusztrálták. O. Becker ugyanis filológiai módszerekkel kimutatta, hogy ezeket a tételeket eredetileg minden valószínűség szerint számoló kövekkel (*ψῆφοι*) azaz az ún. *ψηφοφορία*-val vezették le. A páros számokat fele részben fehér, fele részben pedig fekete kövekkel ábrázolták. Valamely páratlan szám viszont úgy jött létre, hogy egy páros számhoz hozzáadtak még egy fehér vagy fekete követ, vagy elvettek belőle egyet. A *ψηφοφορία* segítségével pl. az előbbi tétel a következőképpen illusztrálható : Legyen AB = 4, BΓ = 6, ΓΔ = 10, ΔE = 2 és AE = 22. Az első sor csak ábrázolja az adott páros számokat ; a másodikban összeadjuk őket, a harmadikban pedig — a kommutativitás elvének érvényesítésével — rendezzük a «félrészeket», azaz a fehér és fekete köveket, hogy ezáltal is kitűnjék : az összegben is ugyanennyi fehér, mint ahány fekete kő van, azaz : az összeg is páros szám.

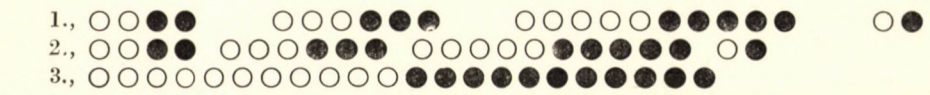

10. ábra

Látjuk tehát, hogy az ábrázolás régebbi módszere, az ún. *ψηφοφορία* csakugyan sokkal szemléletesebb, mint az a módszer, amelyet Euklides alkalmaz. Euklides eljárása — legalábbis az adott esetben — már alig-alig emlékeztet az eredeti «konkrét megmutatásra». Még mielőtt kísérletet tennénk arra, hogy megfejtsük ennek a különös, újfajta, «euklidesi szemléltetésnek» az értelmét le kell szögeznünk néhány fontos történeti ténymegállapítást.

Mindenekelőtt bizonyos az, hogy *nem* Euklides volt az első, aki az arithmetikában a számokat *vonalszakaszokkal* és nem számolókövekkel ábrázolta. Ugyanez a módszer megvolt már az i.e. 5. században is, Úgy látszik, a számolókövek használatát csak egészen kezdetleges, nem-tudományos fokon voltak hajlandók megtűrni. A pythagoreusok tudományos jellegű arithmetikája a számokat már az 5. században is vonalszakaszokkal ábrázolta. Erre mutat pl. Archytasnak egy Boetiusnál fönnmaradt töredéke.[31] Ennek a töredéknek a szövegében a számokat egy-egy betű (A, B, C) képviseli, mint ahogy gyakran látjuk ezt Euklidesnél is, pl. az «Elemek» VII. könyvében. Ugyanakkor viszont Archytas ugyanebben a töredékben két számnak — D-nek és E-nek — az összegét DE betűkkel jelöli, ami Euklidesnél elképzelhetetlen volna. Többek között ennek az utóbbi jelölésmódnak a régiessége is bizonyíték volt arra, hogy a kérdéses Archytas-töredék — bár csak latin fordításban maradt reánk —

[31] Boetius : De institutione musica (ed. *G. Friedlein*, Lipsiae 1867) p. 285.

hitelesnek tekinthető.[32] Nem kétséges viszont, hogy az Archytas-szövegnek ezek a betűi — A, B, C, D, E, DE — számokat «ábrázoló» vonalszakaszokat képviselnek ugyanúgy, ahogy jól ismerjük ezt az ábrázolásmódot bármelyik későbbi eredetű görög arithmetikai szövegből.

A másik fontos történeti jellegű ténymegállapítás, amelyet előre le kell szögeznünk : a számoknak vonalszakaszokkal való ábrázolása semmiképpen sem lehet következménye annak a közismert «geometrizálásának», amelyet O. Neugebauer mutatott ki a görög matematika történeti fejlődésében. Mert ez az alapvető jellegű változás — az egész matematika általános geometrizálása — csak Archytas *után* következett be.[33]

Mi lehet már most az oka annak, hogy a görög arithmetikusok föladták a számolókövekkel való ábrázolást és a számokat mint tetszőleges vonalszakaszokat szemléltették? — Könnyű lesz rámutatnunk ennek a döntő jelentőségű módszerváltásnak legalább egyik okára.[34] Nyilvánvaló ugyanis, hogy a számolókövekkel mindig csak egy bizonyos, konkrét páros vagy páratlan számot, tehát a *hatot*, a *hetet* vagy valamelyik másikat, ábrázolhatták ; de nem szemléltethették számolókövekkel a páros vagy páratlan számot általában. Éppen ez volt kezdettől fogva a döntő különbség a számolókövek használata és a geometriai idomok rajzzal való szemléltetése között. A geometriai idomokat könnyű volt általános érvényűségükben szemléltetni. Egy tetszőlegesen kicsiny vagy nagy négyzet a szemlélet számára maga *a négyzet* volt. (Nem volt probléma még a geometriai mérték sem, mert esetről esetre tetszőlegesen állapíthatták meg a legkényelmesebb mértékegységet.) De nem volt ilyen egyszerű a puszta számok ábrázolásának a kérdése. A számolókövek erre a célra túlságosan konkrét-jellegűnek bizonyultak ; velük csak adott konkrét számokat lehetett szemléltetni. A nagyobb általánosság érdekében kénytelenek voltak elhagyni a számolóköveket, és inkább vonalszakaszokkal szemléltetni a puszta számokat is. Bizonyos szempontból ez az áttérés az arithmetikában a vonalszakaszokkal való ábrázolásra könnyű lehetett kezdetben már csak azért is, mert az empirikus geometriában különben is hozzászoktak már ahhoz, hogy bármilyen szakasz képviselhetett szinte bármilyen valóságos mértéket, csak az alkalmas mértékegységet kellett jól megválasztani. — Csakhogy a számoknak vonalszakaszokkal való ábrázolásakor — amint ezt a páros és páratlan elméletéből látjuk — *elveszett a konkrét szemléltetés eredeti értelme*. Azok a vonalszakaszok, amelyeket Euklides a IX. 21 tétel bizonyításában említ (AB, BΓ stb.), már nemcsak páros, hanem ugyanolyan joggal páratlan számokat is képviselhetnek. És ebből a fajta szemléltetésből már nem is tűnik ki, hogy a páros számok összege csakugyan mindig páros szám. A bizonyítás ezúttal már nem is a konkrét megmutatásra épül. Inkább a páros szám definíciójára emlékeztet bennünket Euklides : *páros az a szám, amely felezhető (amelynek egész-számú fele van)*. Minthogy pedig az említett és vonalszakaszokként ábrázolt számok mind ilyenek, természetes, hogy az az

[32] *B. L. van der Waerden:* Die Arithmetik der Pythagoreer I. Math. Ann. 120 (1947—49) 134.

[33] Vö. *O. Neugebauer:* Zur geometrischen Algebra, Quellen und Studien zur Gesch. der Math. Abt. B. Bd. 3. 1936. 247.

[34] Lehet, hogy a szemléltetés módszerének itt tárgyalt megváltozásához egyéb okok is hozzájárultak. A törtek, az inkommenzurábilis mennyiségek és a kontinuum is sokkal inkább ábrázolhatók vonalszakaszokkal, mintsem számoló-kövekkel. Úgy gondolom azonban, a módszerben beállott változás egyéb okai sokkal kevésbé megfoghatóak, és kevésbé jelentősek is, mint az, amiről a fenti szöveg szól.

összeg is, amely csak ilyen számokból áll, ugyanilyen lesz, ennek is lesz egészszámú fele. — Egészen paradox hatású azonban az, hogy Euklides e mellé a bizonyítás mellé még mindig fölrajzoltatja a számokat ábrázoló vonalszakaszokat, holott ebből az ábrázolásból már egyáltalán nem lesz láthatóvá az, amit a bizonyításnak kellene «megmutatnia». Úgy látszik azonban, erre az esetre is érvényes Parmenidesnek archaikusan megfogalmazott felszólítása : *λεῦσσε δ'ὅμως ἀπεόντα νόῳ παρεόντα βεβαίως* «Használd szemeid helyett értelmedet, és lásd az *értelemmel* azt is, ami távol van, mint jelenlevőt».[35]

III

Eddigi vizsgálataink eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze. A *δείκνυμι* szó a görögök legrégibb, még túlnyomórészt empirikus tudományában a szemléltetés, a konkrét láthatóvá tevés műveletét jelölte. A tudománynak ezen a fejlődési fokán a bizonyítás — mind a geometriában, mind pedig az arithmetikában — abból állott, hogy a tárgyalt tényállást vagy rajz segítségével vagy számolókövek alkalmazásával konkréten megmutatták, láthatóvá tették. A tényállás konkrét megmutatása volt a bizonyíték arra, hogy az állítás helyes-e vagy téves, mert az evidencia ezen a fokon még csak a szemlélet, a látás evidenciája volt. — Egy későbbi fejlődési fokon viszont «antiempirikus», «szemlélet-ellenes» tendencia lépett föl. Ezen a későbbi fokon a bizonyítás már nem abból állott, hogy a tényállást konkréten megmutatták, hanem inkább abból, hogy más úton, általános érvényűen «mutatták ki» a szükségszerű voltát annak, amit az állítás tartalmazott. Minthogy azonban a görögök részben még ezen a későbbi fejlődési fokon is kitartottak az eredeti szemléltetés mellett — vagy talán nem tudtak ettől teljesen elszakadni —, különös *disszonancia* állott elő tudományukban. Ez a disszonancia nemcsak abból állott, hogy a «megmutatás» terminusát (*δείκνυμι*) még akkor is használták, amikor igazában — mint legutóbbi példánk nyilvánvalóvá tette — már semmi lényeges látnivalót sem tudtak «megmutatni» ; ugyanez a disszonancia nyilatkozott meg abban is, hogy a görög tudomány külső megjelenésében valami egészen másnak tűnt, mint ami igazában volt. — Érdekes, hogy a régiek maguk mennyire tudatában voltak ennek a disszonanciának. Platón pl. hangsúlyozta egy alkalommal, hogy a geometriával foglalkozó tudósok «nevetséges és erőltetett kifejezéseket» használnak. Ezek ugyanis úgy tesznek, mintha tudományuk valamiféle «tevékenység» volna, és mintha kutatásaik célja valamilyen «cselekvés» lenne. Arról beszélnek pl., hogy «négyszögesítenek» valamit, vonalat «húznak», vagy egy felületet «odaillesztenek» stb. Pedig ennek a tudománynak a célja — Platon szerint — «örök dolgok megismerése» és nem annak a kutatása, ami egyszer lesz, másszor meg elmúlik.[36] — Nem kétséges, hogy Platón ezen a helyen többek között éppen arra a disszonanciára is fölhívja a figyelmet, amely a szokásos geometriai ábrázolás következtében áll elő ; az általa kifogásolt kifejezéseket éppen a szemléltetés során használja a geometria, és részben ezek a kifejezések is okozzák azt, hogy könnyen megfeledkezünk arról : tulajdonképpen nem arról van szó, amit lerajzolunk és megfoghatóvá teszünk (ezt nevezi Platón *mulandónak*), hanem arról, amit

[35] Idézi Parmenides szövegét : Clemens, Strom. V. 335 St. Lásd még Empedokles fr. 17, 21 (Diels). — A Parmenides-idézet parafrázisához lásd *K. Reinhardt:* Parmenides und die Gesch. der griech. Philosophie. Bonn 1916. 49.

[36] Platón, Resp. VII 527 A—B.

bármilyen tökéletes rajz vagy ábrázolás is csak nagyon durván és távolról tud megközelíteni (ezt nevezi Platón *öröknek*). Hogy az említett Platón-részlet csakugyan a görög tudománynak éppen arra a problémájára céloz, amely szorosan összefügg a «szemléletességgel», az kitűnik többek között abból is, hogy Platón hangsúlyozza ugyanebben az összefüggésben: «az arithmetika nem tűri, hogy olyan számokból induljunk ki, amelyeknek l á t h a t ó és t a p i n t h a t ó t e s t ü k van»; az arithmetikusok tulajdonképpen csak e l g o n d o l h a t ó számokról beszélnek, olyanokról, amelyek másképp mint g o n d o l a t i ú t o n nem is közelíthetők meg».[37] Euklides viszont ezeket a *csak elgondolható számokat* mégis mint vonalszakaszokat szemlélteti.

A régiek tehát tudatában voltak az említett disszonanciának. Csak a modern kutatást vezette félre — legalábbis a múltban — a puszta látszat. Régebben ugyanis azt hitték, hogy éppen a *szemléletesség* az antik tudomány legjellemzőbb vonása. Csak legutóbb kezdte hangsúlyozni K. Reidemeister: mennyire alaptalan előítélet az antik tudomány szemléletességéről vallott nézet. Az igazság ti. inkább az, hogy már a pythagoreus matematika is *elfordult* attól, ami szemléletes — a tisztán fogalmi felé.[38]

Bennünket ebben az összefüggésben mindenekelőtt az a kérdés érdekel, vajon nem deríthetnénk-e ki az okát annak, ami ezt a különös változást, a szemlélettől való elfordulást, előidézte? Vajon a *δείκνυμι* terminus történeti jelentésfejlődésének a vizsgálata nem világíthatná-e meg jobban ezt a kérdést is? — Vegyük szemügyre mégegyszer Euklides IX. 21 tételének a bizonyítását.

Világos, hogy ebben az esetben a szemléltetésnek már nincs fontos szerepe. A bizonyítás a konkrét tényállás helyett most már valami mást mutat meg, ti. azt, hogy a tétel — *a páros számok összege páros szám* — hogyan következik abból a definícióból, amely kimondja, hogy *páros az a szám, amelynek van (egész-számú) fele*. Ennek az összefüggésnek a «megmutatását» a matematikában *közvetlen (direkt) bizonyításnak* nevezik. A direkt bizonyítás ugyanis a tételt *közvetlenül* vezeti vissza egyszerűbb praemissa-jára. — Nem hallgathatom el ebben az összefüggésben azt, hogy ma még aligha tudnék magyarázatot adni arra a kérdésre: vajon miért érezték a görögök szükségesnek azt, hogy egy történetileg pontosan meghatározható időszakasztól kezdve a matematikában a konkrét megmutatást a direkt bizonyítás formájával cseréljék föl? Azt hiszem azonban, a probléma megoldását nem is erről az oldalról kell megkísérelnünk. Véleményem szerint ugyanis a matematikai *direkt bizonyítás* — mint erre már más alkalommal is utaltam — a tudományos módszer fejlődésének csak egy *viszonylag későbbi szakaszán lép föl*. A matematikai *indirekt bizonyítás* módszere ennél *valamivel korábbi keletű* lehet. Csakugyan, a legrégibb — de már deduktív! — görög matematikában gyakran találkozunk indirekt bizonyításokkal.[39]Az alábbiakban részletesebben megvizsgálom a régi páros és páratlanról szóló tanításnak egyik indirekt bizonyítását. A probléma, amelyre választ keresek: mit «mutat meg» az indirekt bizonyítás?

[37] Uo. 525 D: ...*οὐδαμῇ ἀποδεχόμενον ἐάν τις αὐτῇ ὁρατὰ ἢ ἁπτὰ σώματα ἔχοντας ἀριθμοὺς προτεινόμενος διαλέγηται.* 526... *περὶ τούτων λέγουσιν ὧν διανοηθῆναι μόνον ἐγχωρεῖ, ἄλλως δ'οὐδαμῶς μεταχειρίζεσθαι δυνατόν.*

[38] *K. Reidemeister:* Das exakte Denken der Griechen. Hamburg 1949. 51.

[39] Lásd: *Á. Szabó:* Wie ist die Mathematik zu einer deduktiven Wissenschaft geworden? Acta Ant. Hung. 4 (1956) 109—152; az indirekt bizonyítás kérdéséhez különösen 137 kk.

Euklides IX. könyvének 30. tétele kimondja : *Ha valamely páratlan szám osztója egy páros számnak, akkor ugyanez a páratlan szám osztója az előbbi páros szám felének is.* — Mielőtt azt vizsgálnánk, hogyan bizonyítja be ezt a tételt Euklides indirekt úton, lássuk előbb : hogyan lehet ezt az állítást «szemléltetni», a *ψηφοφορία* segítségével konkréten «megmutatni» a helyességét?[40] Legyen a vizsgált konkrét páros szám *18;* ennek a páros számnak páratlan osztója pl. : *3.* Az idézet tétel azt állítja, hogy a páratlan szám, 3, nemcsak az előbbi párosnak, a *18*-nak, hanem a *18* felének $\left(\frac{18}{2} = 9\right)$ is osztója. Ezt a tényállást kell valamiképpen szemléletessé tennünk. — A *18*-at, amelynek osztója a *3*, felfoghatom úgy mint két szám szorzatát : $18 = 3 \times 6$. Két szám szorzatát viszont «geometrikusan» mint «felületet» ábrázolhatom, mert a felület a «hosszúság» és «szélesség» szorzata. A *18*-as szám tehát — mint 3×6 — a *ψηφοφορία* segítségével a következőképpen ábrázolható :

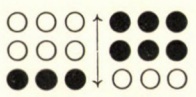

11. ábra

Az egész «felület» a *18*-at ábrázolja. A függőleges sorokban a *3—3* kő azt mutatja, hogy a *18*-nak mint páros számnak osztója egy páratlan szám. Ha most az egész «felületet» egy függőleges vonallal kétféle osztom, egyszerre látom, hogy a *3*-as szám csakugyan osztója mind a két fél-résznek ; a különbség a két fél-rész között csak annyi, hogy a bal oldalon a páratlan osztót, a *3*-at, két fehér és egy fekete, a jobb oldalon viszont ugyanazt az osztót két fekete és egy fehér kő szemlélteti. Csakugyan igaz tehát a tétel : a páratlan szám, a *3*, nemcsak az egész páros számnak, a *18*-nak, hanem a páros szám felének is osztója. — Látjuk tehát : a tétel konkrét példán nagyon könnyen szemléltethető, azaz bizonyítható is, ha megelégszünk a konkrét látás evidenciájával. De az Euklidesnél fönnmaradt bizonyítás szerzője már nem elégedett meg ilyen konkrét szemléltetéssel ; általános érvényűen, minden elképzelhető esetre vonatkoztatva akarta «megmutatni», hogy állítása igaz. Ezért választott az adott konkrét számok (a *3* és a *18*) helyett absztrakt-általánosakat, *A* és *B*. (Egyébként a választott absztrakt számokat ezúttal is mint vonalszakaszokat «ábrázolta», de magából a bizonyításból már semmit sem tudott láthatóvá tenni!) Gondolatmenete a következő volt ; ha a páratlan szám *A* (= *3*) osztója a páros számnak, *B* (= *18*)-nak, akkor *A* csak azért lehet osztója a *B* felének (a 9-nek) is, mert *B* egy páratlan számnak (a «*három*»-nak) és egy másik *páros számnak* (a «*hat*»-nak) a szorzata. A 11. ábrán látjuk is, hogy a függőleges sorokban páratlan, a vízszintes sorokban azonban *páros számok* vannak ábrázolva. Ez minden esetben így kell hogy legyen, amikor egy páratlan szám osztója egy párosnak. Ha megegyezünk abban, hogy a páratlan szám osztót a függőleges sorokban ábrázoljuk, akkor a vízszintes sorokban csak valamilyen páros számot ábrázolhatunk ; mert ha páratlan szám lenne a vízszintes sorokban is, akkor az egész «felület», az ábrázolt szám maga is páratlan lenne, már

[40] Nagy egészében rekonstruálta már ezt a szemléltetést *O. Becker:* i. m. 538 ; a gondolatmenet plasztikusabbá tétele érdekében részben eltérek *Becker* módszerétől.

pedig nem ilyen esetekről beszél a tétel. Azt kellene tehát általános érvénnyel bebizonyítani, hogy a szóban forgó esetben a vízszintes sorokban *csak páros szám állhat*. Ha ezt bebizonyítottuk, akkor ebből már «eo ipso» következik a vizsgált tétel is.

Euklidesnél a tétel indirekt bizonyításának a gondolatmenete a következő. (Tudjuk már a megelőző tételből — Eucl. El. IX. 19. —, hogy két páratlan szám szorzata maga is páratlan szám.) Azt állítom, hogy páratlan osztó *(A)* és páros osztandó *(B)* esetében a hányados, *Γ*, páros (= nem páratlan) szám. Mert tegyük föl az ellenkezőjét, és ha lehetséges, legyen a *Γ* szám «páratlan» *(λέγω, ὅτι ὁ Γ οὐκ ἔστι περισσός. εἰ γὰρ δυνατόν, ἔστω)*; vizsgáljuk meg, mi következnék ebből. Az osztónak és a hányadosnak a szorzata egyenlő az osztandóval. A mi esetünkben az osztó a feltétel értelmében *páratlan szám*. Ha a hányados is «páratlan szám» lenne – ahogy próbaképpen föltettük —, akkor az osztandó maga is, mint két páratlan számnak — az osztónak és a hányadosnak — a szorzata, páratlan lenne. Ez azonban nem lehetséges *(ὅπερ ἄτοπον)*, mert mi éppen abból az esetből indultunk ki, hogy az osztandó *páros szám*. Az a föltevés tehát, hogy a hányados «páratlan szám», téves, mert ellentmondásra vezet. Csak ennek a föltevésnek az ellenkezője lehet igaz : *a hányados páros szám* .Ebből áll Euklides indirekt bizonyítása.

Az indirekt bizonyítás tehát egy *ἀδύνατον*-t vagy *ἄτοπον*-t mutat ki. Nem magát a tételt bizonyítjuk be, hanem az ellenkezőjét cáfoljuk. Azt akartuk bebizonyítani, hogy a *Γ* szám az adott esetben *páros*, de ahelyett, hogy ezt az állítást «szemléletesen megmutattuk» vagy közvetlenül (direkt úton) a praemissa-jára vezettük volna vissza, megmutattuk, hogy ennek az állításnak az ellenkezője hamis, mert *ἄτοπον*. Valamely állítás indirekt bizonyításához tehát mindenekelőtt meg kell fogalmaznunk a tétel ellenkezőjét, hogy aztán megmutathassuk ennek az ellenkező állításnak az abszurd voltát. Ezt az utóbbit Euklides általában a következő sztereotip fordulattal szokta bevezetni : *εἰ γὰρ δυνατόν, ἔστω*.

Érdekes az is, hogy miből derül ki valamely állítás téves volta az indirekt bizonyítás során. Miután fölállítottuk a bebizonyítandó tétellel ellenkező állítást, megpróbáltunk következtetéseket fűzni ehhez az utóbbi állításhoz. Később hamisnak bizonyuló állításunk — hogy ti. a hányados «páratlan szám» — egyik következménye az volt, hogy akkor az osztandónak is «páratlan számnak» kellene lennie. Ez az utóbbi állítás azonban nyilvánvaló *ellentmondás*, mert kiindulási pontunk éppen az volt, hogy *az osztandó páros szám*. A két állítást nem kapcsolhatjuk össze, mert akkor azt kellene mondanunk, hogy «az osztandó *páros szám* és egyszersmind *páratlan szám* is». A gondolatnak ez az önellentmondása mutatta, hogy állításunk, amelyből ez az önellentmondó állítás következett, téves.

Ha már most összegezzük az indirekt bizonyítási módnak említett föltűnő ismertetőjegyeit, önkéntelen is fölmerül a kérdés : mi lehetett az oka annak, hogy a görög matematikusok — *legkésőbb az i.e. 5. század első felében* — a konkrét megmutatással való bizonyítást az indirekt bizonyítási móddal cserélték föl? (A kérdésnek a kiemelt időmeghatározással való összekapcsolását a következő két tény indokolja : 1. Mint O. Becker jól sejtette,[41] a páros és páratlanról szóló tanítás 17 tétele az i.e. 5. század közepe táján, vagy még a század első felében keletkezett. Ebben a 17 tételben viszont nyolcszor vagy

[41] *O. Becker:* Grundlagen der Mathematik etc. 38.

legalábbis hatszor találkozunk indirekt bizonyítással.[42] 2. Mint már említettük, a chiosi Hippokrates az i.e. 5. század közepe táján a puszta szemléletesség helyett logikus bizonyításokra törekedett. A következőkben viszont látni fogjuk, hogy a szemléletességtől való elfordulás és az indirekt bizonyítás alkalmazása milyen szoros kapcsolatban állnak egymással.) — Az előbb föltett kérdésre aránylag könnyen felelhetünk, ha azoknak az eleatáknak a filozófiai tanítására gondolunk, akiknek működése időben is nagyon közel esik a legrégibb, ugyancsak dél-itáliai pythagoreusok működéséhez.

Mint már régen megállapították,[43] az eleai Parmenides a kutatásnak 3 útját különböztette meg: 1. «a létező van» *(τὸ ὂν ἔστιν)* 2. «a létező nincs» *(τὸ ὂν οὐκ ἔστιν)* és 3. «a létező van is meg nincs is» *(τὸ ὂν ἔστι καὶ οὐκ ἔστιν)*. Ezek közül az utak közül Parmenides a harmadikat, mint nyilvánvaló önellentmondást, éppenúgy elveti, mint ahogy Euklides IX. 21 tételének a bizonyítása is elutasítja azt a gondolatot, hogy ugyanaz a szám egyszerre páros és páratlan lehetne. Nem kétséges, hogy a görögöknél az indirekt bizonyítás módszerét — mai tudásunk szerint — Parmenides használta legelőször. Az eleaták azok, akik állításaikat a tétel ellenkezőjének a cáfolatával bizonyítják.[44] Parmenides és az eleaták voltak azok, akik világosan és egyértelműen az ellentmondásmentességet tették meg az igaz állítás kritériumának. Mint Parmenides egy alkalommal mondja: *οὐ γὰρ φατὸν οὐδὲ νοητόν | ἔστιν ὅπως οὐκ ἔστι*, scil: *τὸ ὄν*, «mert kimondhatatlan és elgondolhatatlan az, hogy a létező ne lenne».[45] Az, amit Parmenides *οὐ φατὸν οὐδὲ νοητόν*-nak nevez, Euklidesnél *ἀδύνατον* vagy *ἄτοπον*.

Nem kétséges, hogy a logikai eljárás mind a két területen — mind a legrégibb görög deduktív matematikában, mind pedig az eleai filozófiában — egy és ugyanaz. Hiszen jellemző Parmenides módszerére, hogy tulajdonképpen egyáltalán nem bizonyítja be az *ὄν* létezését, csak megcáfolja ennek a nemlétezését, mert mint kifejti, a kutatás második és harmadik útja ellentmondásos. Így történik Euklidesnél is minden indirekt bizonyítás. Ezért tehettem legutóbb kísérletet arra, hogy a legrégibb görög matematika logikáját az eleai filozófiára vezessem vissza.[46] Tudom, hogy ez a konstrukció pusztán elvi meggondolás alapján támadható. Azt kérdezhetné valaki: miért ne volna lehetséges ugyanez megfordítva is? Miért ne tanulhatták volna az eleaták a logikát éppen a legrégibb görög matematikusoktól? Deduktív matematika és logika olyan szoros kapcsolatban állanak egymással, hogy ma már alig tudjuk elképzelni: a logika csak kívülről, másodlagosan nyomult volna be az eredetileg empirikus matematikába? Hogy ez mégis csakugyan így volt — a deduktív matematika első görög képviselői a tisztára spekulatív eleai filozófiából vették a logikát — arra döntő bizonyítékom a következő.

Ha a matematikusok a logikát saját területükön, a számokkal és geometriai idomokkal való foglalkozás közben «találták volna föl» — azaz inkább: tudatosították volna magukban, akkor egyáltalán semmi magyarázat sem lenne arra: miért jelentkezik a matematika történetében a logika megjelené-

[42] Vö. *Á. Szabó:* i. m. 140.

[43] Vö. *K. Reinhardt:* i. m. 35 kk. továbbá *Á. Szabó:* Acta Ant. Hung. 1 (1953) 377—410, 2 (1954) 17—62, 243—289 és 3 (1955) 67—103.

[44] Vö. *A. Gigon:* Der Ursprung der griechischen Philosophie, Basel 1945. 251

[45] Fr. 8, 8 kk. *(Diels).*

[46] *Á. Szabó:* Eleatica (Acta Ant. Hung. 3 [1955] 67—103) és «Wie ist die Mathematik zu einer deduktiven Wissenschaft geworden?» (Acta Ant. Hung. 4 [1956] 109—152).

sével egyidőben egyersmind *anti-empirikus és szemlélet-ellenes tendencia is?* A görög tudománynak ez a tendenciája egyáltalán nem következik szükségszerűen abból a tényből, hogy egy adott időszakban újfajta bizonyítási technikát, a logikai módszert vezették be. Ellenkezőleg! Éppen azt várnánk: mennyire örülhettek az első görög matematikusok annak, hogy az, amit logikai úton bebizonyítanak, legtöbbször — bár egyáltalán nem mindig! — gyakorlattal, szemlélettel is igazolható. Ehelyett azonban a régi görög matematikusok megvetették és mellőzték mind az empíriát, mind pedig a szemléletes bizonyítást. A matematikusoknak ez az állásfoglalása csak akkor érthető igazán, ha arra gondolunk, hogyan született meg a logikai módszer az eleai filozófián belül. Az eleai logika nem a gyakorlati tapasztalat és az érzékszervek útján nyert megismerés quintesszenciája volt. Éppen megfordítva: ez a logika minden józan tapasztalat és érzéki megismerés *ellenére* jött létre. Mint Parmenides ismeretelméleti programjában hirdette: «Ne hagyd, hogy a sokat tapasztalt megszokás erre az útra kényszerítsen: céltalan látásod, zúgó hallásod és nyelved használatára. Ne ezekkel, értelmeddel döntsd el a sokat vitatott kérdést!»[47] Parmenidesnek pedig azért kellett fölállítania ezt a különös ismeretelméleti programját, mert rájött az érzéki tapasztalás tényeiben (a «keletkezés», «elmúlás», «mozgás» stb. fogalmaiban) rejlő belső ellentmondásra.[48] Csak a spekulatív értelem menthette meg az ellentmondásmentességet, mint a helyes gondolat kritériumát, és ezért lett az értelem egyedüli döntőbíró minden érzéki megismeréssel, tapasztalással szemben. Az első görög matematikusok pedig nemcsak a logikát magát vették át az eleatáktól, hanem ezt az ellenséges magatartást is minden érzéki megismeréssel, gyakorlati tapasztalással szemben; ezért fordultak el a szemlélet evidenciájától is.

Az eleai logikának a deduktív matematika első képviselőire, a pythagoreusokra gyakorolt hatása olyan messzemenő volt, hogy kezdetben egy egészen különös változást is okozott a tudomány fejlődésében. Közismert, hogy a matematikai diszciplinák közül a pythagoreusokat megelőző időben a iónok geometriája bizonyára fejlettebb volt, mint az arithmetika. Thales geometriával foglalkozott; tételei, amelyekről a későbbi hagyomány tudott, mind geometriai tételek. A legrégibb pythagoreusok viszont, úgy látszik, inkább arithmetikával és nem geometriával foglalkoztak. Mint e dolgozat elején láttuk, Jamblichos szerint a legrégibb, «pythagorasi geometriának» mégcsak ἱστορίη és nem μάθημα volt a neve. Ez az elnevezés arra mutat, hogy a geometriát még ebben az időben is *empirikus tudománynak* tartották. A pythagoreusok igazi tudománya kezdetben nem a geometria hanem az arithmetika volt. Platón is azt említi egy alkalommal, hogy legfontosabb tudományuk *a számokról szóló tanítás.*[49] Az egyik pythagoreus, Archytas pedig egyértelműen azt a gondolatot képviselte, hogy az arithmetika, vagy mint ő nevezte: a logisztika, magasabbrendű tudomány, mint a geometria. Mint írja: «A logisztika a tudományosság szempontjából rendkívül magasan áll, különösen a geometriával szemben, minthogy tárgyát ez világosabban kezeli, mint amaz, és ahol a geometria már egyáltalán nem tud tovább bizonyítani, a logisztika még mindig képes a bizonyításra . . .»[50] Ha már most azt kérdezné valaki: mi lehetett

[47] Fr. 1, 34 kk. *(Diels).*

[48] Vö. *Á. Szabó:* Zur Gesch. der Dialektik des Denkens (Acta Ant. Hung. 2 [1954] 17—62).

[49] Platón, Epinomis 990 C.

[50] Fr. B 4 *(Diels).* — A töredék magyarázatához *O. Neugebauer:* i. m. 145 kk.

az oka az arithmetika pozitív értékelésének, és ugyanakkor ennek a bizalmatlanságnak a geometriával és a geometriai bizonyítással szemben, akkor legkézenfekvőbb lenne a görög tudománynak arra a «szemlélet-ellenes tendenciájára» hivatkozni, amely a logikával együtt az eleai filozófia öröksége volt. — Úgy gondolom, a pythagoreusok kezdetben korlátlanul érvényesíteni akarták az eleai logikát *minden tekintet nélkül az érzéki tapasztalásra*. Ez a kísérletük azonban csak a számok birodalmában, az arithmetikában vagy más néven logisztikában sikerülhetett. Semmi akadálya sem volt annak, hogy a számokat mint tisztára gondolati elemeket kezeljék. De nem volt ilyen egyszerű a helyzet a geometriában : a geometriai idomokat valamiképpen mégiscsak szemléltetni kellett, az empíriát és a konkrét látást ezen a területen nem lehetett minden további nélkül kikapcsolni. Márpedig ez nagyon kényelmetlenül érinthette azokat az első pythagoreusokat, akik minden áron tisztára elméletiek, deduktívek akartak maradni. Ezért érezték magukat sokkal otthonosabban az arithmetikában, mint a geometriában. — Szinte már valóságos «tragédia» volt, amikor nem sokkal Archytas után mégiscsak vissza kellett térniök a geometriához. Fölismerték az irracionális mennyiségi viszonyokat, és ezért kénytelenek voltak az egész matematikát «geometrizálni».[51] Ami pedig a geometria őseredeti szemléletességét illeti, nem maradt más választásuk, minthogy ezt valahogy axiomatikusan megalapozzák, és amennyire csak lehet *elkendőzzék*. Ha már semmiképpen sem iktatható ki a geometriából a szemléletesség, legalább ne legyen feltűnő! Ezért olyan kétértelmű a *δείκνυμι* terminus Euklidesnek azokban a könyveiben, amelyek valóságos geometriai, vagy teljes egészükben «átgeometrizált» tételekkel foglalkoznak. Mert ennek a terminusnak a szerző szándéka szerint a tisztára csak logikai bizonyítást kellene jelölnie. Hiszen ő már csak gondolati úton akarja «megmutatni» tételeinek a helyességét. De a geometriában a logikai bizonyításon keresztül nagyon sokszor átcsillan az őseredeti szemléletesség, a láthatóvá tevés ; ilyenkor pedig a *δείκνυμι* szó is visszakapja eredeti matematikai jelentését : «konkréten láthatóvá tenni».

[51] *O. Neugebauer:* i. m. 249 kk.

MARÓTI EGON

A II. SALLUSTIUS-LEVÉL ÉS CICERO*

1. Jogosan állapítja meg H. Fuchs a latin filológia kutatási területéről írt értékes áttekintésében,[1] hogy a *Corpus Sallustianum* Caesarhoz intézett leveleinek valódiságát újabban már alig vonják kétségbe. Alátámasztja ezt a megállapítást a szakirodalomnak az a szemléje is, amivel M. Chouet a sallustiusi levelek szerzősége és datálása vizsgálatának szentelt alapos kis monográfiájában[2] a kérdés történetét illusztrálja.[3] Maga Chouet a mű több helyén, végül sokoldalú fejtegetései összegezésekor (124 skk.) a leghatározottabban Sallustiust nyilvánítja a két levél szerzőjének. Sz. L. Utcsenko pedig az i. e. I. sz. római publicisztikája mintapéldányának, a kor ideológiai küzdelmei jellemző tükrözőjének tekinti a leveleket, s felhasználja őket Sallustius politikai nézetei fejlődésének beható elemzésére.[4]

Természetesen nem Fuchs és nem Chouet szögezte le elsőízben azt, hogy Sallustius szerzősége, a levelek hitelessége általánosan elfogadottnak tekinthető. Ezt konstatálta már pl. 1931-ben B. Edmar,[5] 1940-ben A. Kurfess,[6] 1943-ban W. Steidle,[7] illetve újabban L. R. Taylor,[8] és Utcsenko.[9] — A viták azonban mindeme megállapítások ellenére is újra és újra fellángoltak, s — többkevesebb intenzitással — szinte megszakítás nélkül tartanak azóta, hogy R. Pöhlmann a század elején először szállt síkra a levelek valódisága, történeti forrásértéke mellett.[10] S igaza lesz A. D. Leemannak abban, hogy Chouet

*A Lengyel Tudományos Akadémia Görög—római Ókortudományi Bizottsága által Varsóban rendezett Cicero-konferencián 1957. XII. 5-én elhangzott előadás magyar szövege.

[1] Rückschau und Ausblick im Arbeitsbereich der lateinischen Philologie, MH 4 (1947) 185—86.

[2] Les lettres de Salluste a César. Paris 1950.

[3] XIII—XIX 1. 1868—1948 közt megjelent mintegy hatvannyolc munka tematikájának és eredményeinek velős összegezése.

[4] Развитие политических воззрений Саллустия, ВДИ 1950. I. 229 skk., ill. Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики, Moszkva 1952, 229 skk.

[5] Studien zu den Epistulae ad Caesarem senem de re publica. Lund 1931, 9. Vö. *A. Klotz:* PhW 52, (1932) 319.

[6] Burs. Jhb. 268 (1940) 3, 25. Vö. már PhW 42 (1922) 165 — még óvatosabb megfogalmazásban.

[7] Sallusts Briefen an Cäsar, Herm. 78 (1943) 80.

[8] Party politics in the age of Caesar, Berkeley and Los Angeles 1949, 1.

[9] ВДИ. 1950, I. 230, ill. i. m. 80.

[10] «An Caesar !» «Über den Staat !» Zur Geschichte der antiken Publizistik. (Először Ber. d. Münch. Ak. 1904 ; hivatkozásaim a Ges. Abhandl. Aus Altertum und Gegenwart, N. F. 1911, 184 skk. alapján).

könyve nem mondta ki a vitában az utolsó szót, Sallustius szerzőségének vitatói nem tették le a fegyvert ;[11] sőt újabb küzdőfelek is jelentkeztek. Így legutóbb, görög mintákkal való egybevetés alapján, A. Diehle támasztott aggályokat a levelek hitelességét illetően, melyek — tudomásom szerint — azóta sem nyertek megnyugtató megoldást.[12]

A levelek hitelességére vonatkozó tárgyi és nyelvi vizsgálatok során sokat foglalkoztak a datálás problémájával. Eben a kérdésben még azok közt a kutatók közt is jelentős eltérések mutatkoznak, akik egyébként egyetértenek a Sallustius féle szerzőségben. Ezért, ha nem is fogadhatjuk el Edmarnak azt a megállapítását, hogy ebben a tekintetben — legalább is a tartalmi elemzésben — önkény uralkodik — az kétségkívül igaz, hogy «amit az egyik elfogad, az a másiknál gyanút kelt»,[13] s az is, hogy mindenki más érvet tart meggyőzőnek. Anélkül, hogy most a minket közelebbről érdeklő korábbi (II.) levél keletkezési idejére vonatkozó különböző nézeteket, megoldási kísérleteket sorravennénk, annyit megállapíthatunk, hogy a levelek hitelességét valló kutatók állásfoglalásait két nagy csoportra oszthatjuk, aszerint, hogy a Caesar és Pompeius közötti polgárháború kitörése elé, vagy a harc legelső szakaszára teszik.[14]

Nem véletlen, hogy a kronológiai probléma körül ilyen kiterjedt viták voltak, tudniillik a keletkezés idejének és a szerzőségnek a kérdése szorosan összefügg egymással. Helyesen hangsúlyozza H. Dahlmann a következőket : «Will man ... die Verfasserschaft Sallusts beweisen, dann hat man zu zeigen, daß die Briefe wirklich in die Zeit gehören, in der sie geschrieben sein wollen».[15] Ez kétségkívül igaz, de igaz megfordítva is : ha maradéktalanul be tudjuk állítani a levelek adta képet a megfelelő történeti helyzetbe, akkor ezzel tulajdonképpen igazoltuk azt is, hogy a hitelesség elfogadásának semmi sem áll útjában.[16] A kutatás során eddig felhalmozódott bizonyítóanyag feljogosít erre a megállapításra.

A továbbiakban a II. *epistola* két helyével kívánok foglalkozni, nevezetesen rá kívánok mutatni egy-egy eddig fel nem ismert, illetve félreismert nehézségre, amely a levél megírásának ideje szempontjából támasztható, majd kísérletet teszek ezeknek a nehézségeknek a megoldására, elsősorban Cicero levelezése segítségével.

[11] Mnem. 7 (1954) 172. Vö. *G. Jachmann:* SBBerl. 1950, 336 skk. *J. Carcopino:* RÉA 53 (1951) 149. *E. Fraenkel:* JRS 41 (1951) 192 skk. *R. Syme:* MH. 15 (1958) 46 skk.

[12] MH 11 (1954) 126 skk. Zu den epistulae ad Caesarem senem.

[13] I. m. 171.

[14] Az első álláspont képviselői pl. : *C. Bardt:* PhW 24 (1904) 939. *M. Gelzer:* Die Nobilität der röm. Republik, Lpz. 1912, 30. Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtsch. 15 (1920) 527. DLZ 52 (1931) 1987. *O. Seel:* Sallust von den Briefen ad Caesarem zur Coniuratio Catilinae Lpz. u. Berl. 1930, 9. Römische Denker und römischer Staat, Lpz.—Berl. 1937,13. DLZ 59 (1938) 301, 303. *H. Dahlmann:* Sallusts politische Briefe, Herm. 69 (1934) 382. Gnomon 14 (1938) 142—43. *G. Carlsson:* Eine Denkschrift... Lund 1936, 28. *L. R. Taylor:* i. m. 1., 186/2. j. *M. Chouet:* i. m. 75., 77. *Sz. L. Utcsenko:* ВДИ 1950. I. 231. ill. i. m. 80./8. j. *H. Strasburger:* Cäsar im Urteil d. Zeitgenossen, Hist. Ztschr. 175 (1953) 248., 158 skk. *W. Allen:* Sallusts political carreer, Stud. in. Philol. 51 (1954) 5. — Az utóbbi felfogást vallják pl. : *H. Funaioli:* C. Sallustius Crispus, PWRE 1. A. 1937. *Ed. Meyer:* Caesars Monarchie u. das Prinzipat des Pompeius.[3] Stuttgart u. Berl. 1922. *O. Gebhardt:* Sallust als politischer Publizist während des Bürgerkrieges. Diss. Halle 1920, 21. *B. Edmar:* i. m. 19., 20. *W. Schur:* Sallust als Historiker, Stuttgart 1934, 13.

[15] I. h. 382.

[16] I. h. 389. «Sind aber die Briefe aktuell, dann sind sie von Sallust.» Ugyanis Sallustiust 50 táján még senki sem utánozhatta.

2. A kéziratban második helyen szereplő, valójában korábbi levél a 3 § elején Pompeius és Caesar viszonyával foglalkozik, s egymástól való eltávolodásuk, egymással való szembekerülésük okait így foglalja össze : . . . *Cn. Pompeius aut animi pravitate aut quia nihil eo maluit quod tibi obesset ita lapsus est, ut hostibus*[17] *tela in manus iaceret* . . . (II. 3. 1.)

Ez a jellemzés[18] több pontban hasonlóságot mutat Caesar saját megfogalmazásával, amit a *Bellum civile* I. 7. elején, katonáihoz intézett beszédébe iktatott be : . . . *a quibus (sc. inimicis) deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae* . . .

A két hely egybevetése Pompeius eltávolodásának motíválását illetően bizonyos kifejezésbeli megfelelést, megfogalmazásbeli párhuzamot mutat : *animi pravitatem* ~ *depravatum, lapsus est* ~ *deductum, tibi obesset* ~ *obtrectatione laudis suae, (inimicis* ~ *hostibus).*

Megfelel egymásnak a két szerző megfogalmazása abban is, hogy a két hadvezér viszonyának megromlását Pompeius oldaláról eredezteti, valamint abban is, hogy kettős, vagylagos magyarázatot ad : *quia nihil eo maluit quod tibi obesset* ~ *invidia atque obtrectatione laudis suae:* az egyik indoklás tehát Pompeius féltékenysége, gáncsoskodása. Másfelől Caesar hangsúlyozza a Pompeiust befolyásoló ellenségeinek szerepét. Ez a beállítás összhangban van Caesarnak a *Bellum civile*-ben lépten nyomon hangoztatott azon törekvésével, hogy Pompeiussal személyes találkozáson kívánja rendezni viszonyukat,[19] s azzal, hogy a végső törést nem Pompeiusnak, hanem az őt befolyásoló *senator*-nak tulajdonította ; ugyanezt mutatják különben különböző bizalmas küldetésben eljáró híveinek, így elsősorban Balbusnak és Oppiusnak az ellenségeskedések kitörése körüli időben tett nyilatkozatai is. (Erre alább még visszatérünk.) De — megfér ezzel a levél felfogása is, hiszen elsősorban Caesar és ellenségei szembenállását emeli ki.

Az említett hasonlóságok, párhuzamok a két szöveg összefüggésére látszanak utalni. A gondolat, a megfogalmazás elsőségét — ilyen fontos kérdésben — magától értetődően Caesarnak kell tulajdonítani. Hogy a formulázás Caesar sajátja, azt mutatja a problémának alábbi, a *Bellum civile* másik helyéről (I. 4, 4.) származó megfogalmazása is: *Ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem dignitate secum exequari volebat, totum se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat* . . .

Még fokozottabb mérvű hasonlóság, függőség mutatkozik a két szerzőnél egy másik, Caesar politikai helyzete szempontjából ugyancsak döntő fontosságú kérdés felvetésekor. A II. levél egy helyén (2,3.) szó van Caesar abbeli igyekezetéről, hogy megvédje magát ellenségei támadásaitól és a nép

[17] Szempontunkból közömbös, hogy a *hostibus* alatt — a közfelfogással egyetértésben — Caesarnak, vagy magának Pompeiusnak az ellenségeit kell érteni, mint *W. Kroll* javasolja (Sallusts Staatsschriften, Herm. 62 [1927] 289.), illetve az állam ellenségeit, ahogy *Utcsenko* értelmezi a II. levél fordításához írt kommentárjában ВДИ, 1950. I. 256. (6. j.), ill. i. m. 245. (1. j.). *Dahlmann* (Gnomon 1938, 143.) *Carlsson* értelmezésével szemben (a kettőjük közös ellenségének — *hostibus communibus*) azt az ellenvetést teszi, hogy ez még a Pompeius és Caesar közti egyetértést feltételezné. Ezzel szemben utalhatunk magának Caesarnak ilyen megfogalmazására, kétségkívül a szakítás megtörténte utáni időből : b. c. I. 4, 4. *Ipse Pompeius . . . cum inimicis communibus in gratiam redierat.*

[18] A helyből adódó problémát annál is inkább meg kell vizsgálni, mert *Edmar:* i. m. 19. azt a szemrehányást teszi, hogy a levél valódiságának védelmezői némileg leegyszerűsítik a kérdést, mert e felett a pont (Pompeius jellemzése) felett hallgatólagosan átsiklanak.

[19] L. alább 40., 45.

kedvezményeit megőrizze, biztosítsa a maga számára : *tibi . . . consilii est, ut te ab inimicorum impetu vindices quoque modo contra adversum consulem beneficia populi*[20] *retineas . . .*

Caesar maga is említi, hogy fájlalta azt, hogy a római néptől nyert kedvezményeitől ellenfelei meg akarják fosztani : *Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur . . .* — Caesar azonban már meg is mondja, hogy mit ért a *beneficium populi Romani* megjelölés alatt, mikor így folytatja : *ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset.*[21]

Caesar megfogalmazása tehát teljesebb, konkrétebb, megmondja, hogy *imperium* meghosszabbítására arra a néphatározatban biztosított jogára gondol, hogy a *consul*ságra távollétében is pályázhat, mikor a *beneficum populi Romani* kifejezést használja.[22] — Az összecsengés a két szerző közt mindenesetre kétségtelen s ezúttal sem lehet véletlen műve.

W. Kroll szerint — aki a levél szóban forgó helyét a b. c. I. 22, 5. pontjával kapcsolatban is felhozza — az ilyen párhuzamok, megfelelések a levél hitelessége mellett szólnak.[23] Kroll azonban nem ismerte fel azt[24], hogy éppen ezekből a párhuzamokból adódik a probléma, a kronológiai nehézség a levél keletkezését illetően.[25] A két passzus megfogalmazása nem hagy kétséget legalábbis aziránt, hogy nem Caesar az átvevő. Különben is teljesen elképzelhetetlen, hogy a maga politikai helyzetét, jogállását illető legalapvetőbb jelentőségű, kardinális kérdésben[26] nem maga fogalmazta volna meg álláspontját. Suetonius alapján (Caes. 56,4.) viszont tudjuk, hogy Caesarnak a polgárháborúval foglalkozó emlékiratát, csak halála után, hagyatékából adták ki,[27] a megfogalmazása sem tehető a Thapsusi csata (i. e. 46 ápr. 6.) elé, tehát semmi esetre sem egykorú a benne tárgyalt eseményekkel. Így még az a feltevés sem oszlathatja el a nehézséget, hogy Sallustius esetleg már kéziratban ismerte Caesar munkáját, ami különben nem elképzelhetetlen.

Az látszik ilyenformán kérdésesnek, hogy a tárgyalt kitételek alapján a vizsgált II. levél tekinthető-e aktív aktuális állásfoglalásnak, vagy pedig

[20] Ez a kitétel így teljesen általánosan hangzik. *Schur :* i. m. 14. úgy látszik általánosságban is érti, holott előzőleg (13.) már tudta, hogy miről van szó — *H. Jordan* (*De Suasoriis ad Caesarem senem de re publica*, Berl. 1868, 27) még Cicero, in Verr. II. 7. *praedia populi Romani* reminiszcenciájának tekintette kitételt, a amiért már *Pöhlmann :* i. m. 197. megrótta. Vö. *Chouet :* i. m. 57.

[21] I. 9, 2. Vö. I. 32, 3. *Docet, se . . . expectato legitimo tempore consulatus eo fuisse contentus . . . Latum ab X tribunis plebis . . . ut sui ratio absentis haberetur . . . Pompeius : cur se uti populi beneficio prohibuisset ?*

[22] Vö. *Ed. Meyer :* i. m. 569.

[23] I. h. 380./1. j., 383., 385.

[24] Akárcsak *Chouet :* i. m. 75.

[25] Már *Edmar :* i. m. 26. megemlíti, hogy *Kroll* érvelésével szemben a megfeleléseket azzal is lehet magyarázni, hogy a levél szerzője Caesar emlékiratát használta fel forrásnak.

[26] *O. Hirschfeld* szerint (D. Endtermin d. Gallischen statthalterschaft Caesars, Klio 4 [1904] 76) Caesar helytartóságának a lejárta volt az a kérdés, ami Caesar és Pompeius között a végső szakadásra alkalmat adott. *W. Judeich* szerint is (D. Ende von Caesars Gallischer Statthalterschaft, RhM 68 [1913] 1) e körül a kérdés körül forog az egész polgárháború kitörése. Vö. *R. Laqueur :* Cäsars Gall. Statthalterschaft u. der Ausbruch des Bürgerkrieges, III. NJb. 47 [1921] 242/1. j., 244.

[27] Vö. *A. Klotz :* Zu Caesars bellum civile, RhM 66 (1911) 81, 93. w. *S. Teuffel :* Gesh. d. röm. Literatur I.[6] Lpz.—Berl. 1916, 451. *O. Seel :* Hirtius, Lpz. 1935, 4. (Klio Beih. XXXV. N. F. 22). *M. Rambaud :* L'art de la Déformation historique dans les Commentaires de Cesar, Paris 1953, 9. *A. La Penna :* Maia, 6 (1952) 210.

későbbi, fiktív beállításnak bizonyul, aminek Sallustius részéről semmi értelme sem lehet. Azt kell tehát a továbbiak során megvizsgálnunk, hogy nem fogalmazta-e meg Caesar a szóban forgó kérdésekre vonatkozó álláspontját már korábban, a *Bellum civile* megírása előtt, az eseményekkel egyidőben, s nem ismerhette-e Sallustius is Caesarnak ezeket a nézeteit.

3. Ha nem lenne más támpontunk, akkor tehát a tárgyalt két párhuzam alapján arra az álláspontra is helyezkedhetnénk, hogy a II. *epistula* felfogása Caesar munkájának a megfogalmazásához igazodik, azt másolja ebben a két fontos kérdésben, tehát szükségképpen azt kellene feltételeznünk, hogy a *Bellum civile* rokon megállapításait ismernie kellett a levél szerzőjének. A dolog azonban nem ilyen egyszerű : eddigi észrevételeink alapján még nem zárhatjuk le a kérdést. — Cicero ugyanis egyik Caesarhoz intézett levelében (ad Att. IX. 11 A 2.) a következő kijelentést teszi : . . . *iudicavique eo bello te violari, contra cuius honorem populi Romani beneficio concessum inimici atque invidi niterentur.*

A *populi Romani beneficio* kitétel határozottan az imént tárgyalt párhuzamos helyek társaságába utalja Cicero megállapítását. A *honorem* kifejezés világosan mutatja, hogy Cicero is arra gondolt, amire Caesar s amiről a levelében is szó van, tudniillik Caesarnak a nép kedvezése folytán garantált consulságára, aminek elnyerését ellenségei és irigyei igyekeztek meghiusítani. — Cicerónak ez a megállapítása egy i.e. 49 március 20-án kelt Atticushoz intézett levelének mellékletében, a Caesarhoz előző nap elküldött levelének másolatában olvasható. A levél datálása megingathatatlan — tehát szó sem lehet arról, hogy ennek a — különben Caesar koncepciójának teljesen megfelelő, mindenkép kedve szerint való — megállapításnak a mintája a később megírt *Bellum civile* lett volna. Az pedig, hogy Caesar után most Cicero megfogalmazásának mintáját is Sallustiusnál keressük, nyilván már szóba sem jöhet. — De hát honnan merítette Cicero ezt a gondolatot, aminek ilyen megfogalmazásával nyilván Caesarnak igyekezett kedvében járni? — Ennek a gondolatnak, jelszónak a forrását kell megtalálnunk, hogy — most már a Cicero levele mellett — a Sallustius féle levéllel kapcsolatos problémának a végére járjunk. — Induljunk ki mindjárt Cicerónak e korbeli levelezéséből.

Cicero a polgárháború kitörését közvetlenül megelőző időben, illetve a polgárháború első hónapjaiban folytatott páratlanul intenzív levelezése során Caesarral is sűrűn váltott levelet. Az Atticushoz és másokhoz küldött üzenetek közt nem egy olyan levél másolatát találjuk meg, amelyet Cicero intézett Caesarhoz, illetőleg Caesar írt őhozzá.[28] A megmaradt leveleken kívül több esetben különböző utalásokból, megjegyzésekből értesülünk levelezésükről.[29] — Tudjuk, hogy Cicero ezekben a viharos időkben is kitartott évek óta képviselt egyeztető álláspontja mellett, békéltetőnek lépett föl, igyekezett latbavetni befolyását az egyetértés megvalósítása, a mindenek fölébe helyezett békés állapotok visszaállítása érdekében, s e nézeteinek egyre-másra hangot adott.[30] Caesar később a *Bellum civile*-ben maga is lépten-nyomon hangoztatja a kiegyezés megvalósítása érdekében kifejtett fáradozását,[31]

[28] Vö. ad Att. IX. 6 A., 11. A., 16, 2—3. X. 8 B.

[29] Vö. ad Att. VII. 2, 7., 15, 3., 23, 3. VIII. 2, 1., 11, 5. IX. 7 B 1., 15, 1. X. 3 a 2. ad fam. IV. 1. 1.

[30] Vö. ad Att. VII. 5, 4., 14, 3. ad fam. II. 16, 3. ad Att. IX. 11 A 2. ad fam. IV. 1, 1., továbbá VI. 6, 5. V. 21, 2. IV. 14, 2. VI. 21, 1., 1, 5., 4, 4. XVI. 12, 2.

[31] b. c. I. 5, 5., 9, 1., 26, 2. 6., 32, 8—9. III. 10, 3 skk. 90, 1 skk. vö. ad Att. IX. 7 B 1., 13 A 1.

megírja, hogy minden kínálkozó alkalmat megragadott, minden alkalmas személyt felhasznált e cél elősegítésére.[32] Caesar a nézeteltérések tisztázását, a viszály elsimítását, a helyzet rendezését egy Pompeiusszal történő személyes találkozótól várta.[33] Addig, amíg remélhetett abban, hogy Pompeiust ismét a maga oldalára állíthatja, addig nagyon is jó szolgálatot tettek neki Cicero békenyilatkozatai.[34] Ezért buzdította is Cicerót, hogy maradjon meg békés, tartózkodó álláspontján,[35] ezért publikáltà Cicerónak egy ilyen a kiegyezésre (*concordia*) buzdító, a békére vonatkozó gondolatait tartalmazó levelét a maga propaganda-céljai szolgálatában.[36] Később, mikor a *senator*ok javarésze Pompeiusszal együtt elhagyta Rómát, majd Itáliát, fokozott gondot fordított arra, hogy a tekintélyes *consularis*-t megnyerje a maga álláspontja számára, vagy legalább is «semleges» ottmaradásra bírja.[37] Cicerónak egyre több gondot okozott az, hogy meg tudjon válaszolni Caesar leveleire, invitálására,[38] annál is inkább, mert tisztában volt azzal, hogy Caesar egyre jobban elszigetelődik, egyre kényelmetlenebb helyzetbe kerül.[39] Caesar leveleinek megvolt tehát a maguk politikai szerepe. Ilyen leveleket — melyekben nem utolsó sorban a maga érveit propagálta — nem csak Cicerónak küldött, hanem Itáliaszerte többeknek is, amint azt Dio Cassius írja (41, 10, l.):[40] *γράμματα ἐς πᾶσαν τὴν' Ιταλίαν πέμψας*. Ahogy Caesarnak a *senatus*ban is megvoltak a maga megbízottai, amíg erre módja nyílt, úgy a diplomáciai természetű feladatok ellátására is valóságos apparátust, futárszolgálatot épített ki. Cicero nem egyszer említi Caesar barátait, akik annak álláspontjáról tájékoztatták (pl. ad Att. X. 8, 3.), elsősorban Balbust (ad Att. VIII. 2, 1., 9, 4., 11, 5. IX. 5, 3., 6, 1., 13, 8., 14. X. 18, 2.), Caesar egyik legmeghittebb bizalmasát,[41] illetve Balbust és Oppiust (ad Att. IX. 7, 3. vö. 7 B 1., 9, 13.) Caeliust és Dolabellát (ad Att. VII. 21, 3.). Caesar közvetítőinek több Ciceróhoz intézett levele meg is maradt, így három, amit Balbus (ad Att. VIII. 15 A. IX. 7 B. 13 A.), egy, amit

[32] b. c. I. 9, 1., 24, 4—5., 26, 3 skk. III. 10, 2., 90, 1 skk. vö. ad Att. IX. 7 C 2.

[33] b. c. I. 9, 1., 11, 3., 24, 5—6., 26, 3—4., 29, 5., 32, 8. vö. ad Att. VIII. 9, 4.) 13, 1. 15 a 1, 2., IX. 7 C 1., B1., 18, 1.

[34] Vö. *O. E. Schmidt:* Der Briefwechsel des M. Tullius Cicero, Lpz. 1893, 153.

[35] Vö. ad Att. VII. 21, 3. VIII. 11, 5. IX. 7, 3., 11, 2. X. 7 B 2. 1. még *J. Klass:* Cicero und Caesar. Ein Beitrag zur Aufhellung ihrer gegenseitigen Beziehungen, 1939 Berlin. 137, 148.

[36] ad Att. VIII. 2, 1. vö. 9, 1. Cicero maga is többeknek átadta ezt a levelet lemásolásra.

[37] Vö. ad Att. VIII. 16, 5. IX. 6 A., 7 B 2., 16, 3. ad fam. IV. 1, 1. ad Att. X. 8 B 1—2., 9, 1. L. még *J. Klass:* i. m. 140, 158.

[38] Vö. ad Att. IX. 6, 1.

[39] ad Att. VII. 13, 1. *quid autem sit acturus aut quomodo, nescio, sine senatu, sine magistratibus: ne simulare quidem poterit quidquam πολιτικῷ* 17, 3. *Intellexi ex dierum ratione, utprimum de discessu nostro Caesar audisset, laborare eum coepisse, ne omnes abessemus.*

[40] Vö. ad Att. VII. 17, 3. VIII. 9, 4. L. még *Drumann—Groebe:* Gesch. Roms III.[2] 375./9. j. — A diplomáciai levelezést mindkét fél felhasználta. Pompeius is (vö. ad Att. VII. 1, 3. 11 A. B. C. D. 12 A. B. C. D. 17, 2., 18, 1., 19.), hasonlóképpen a propaganda célzatú nyílt levelek terjesztését is. Cicero a már említett közreadott levelén kívül írt később egy emlékiratot Caesarhoz is, ezt azonban barátai lebeszélésére nem hozta nyilvánosságra (vö. ad Att. XII. 40, 2. XIII. 26, 2., 27, 1., 30, 2.). A korabeli politikai pamfletekre, a levélalakban mindkét részről terjesztett röpiratokra, illetve politikai propagandára általában l. *Pöhlmann:* i. m. 186—87. *Rambaud:* i. m. 15—16.

[41] *familiarissimus Caesaris* (Suet. Caes. 81. vö. Cic. p. Balb. 63.) Balbus Caesar galliai hadjárata idején fáradhatatlanul tevékenykedett érdekében, l. *Münzer:* L. Corn. Balbus, PWRE IV. 1264.

Balbus és Oppius közösen (ad Att. IX. 7 A.), további három, amit Caelius (ad fam. VIII. 15., 16. ad Att. X. 9 A.), s egy, amit M. Antonius írt (ad Att. X. 8 A.) Cicerónak a szóban forgó időszakban. Caesar megbízottai olykor személyesen közvetítették a hadvezér üzenetét Ciceróhoz s másokhoz is (ad Att. VIII. 9, 4.). — Caesar irányító szerepét s azt, hogy megbízottainak közlései milyen híven igazodtak a tőle kapott utasításokhoz, jól láthatjuk, ha összehasonlítjuk Caesarnak egy Oppiushoz, illetve Balbusnak ehhez kapcsolódva Ciceróhoz írt levelét, melyeket Cicero 49. március 13-án Atticushoz írt leveléhez mellékelt (IX. 7 C, illetve 7 B.).

Ezekből a levelekből, illetve Cicerónak az ottani megállapításokra vonatkozó reflektálásaiból látjuk azt is, hogy Caesar már akkor, a polgárháború kezdetén, az eseményekkel egy időben megfogalmazta, terjesztette, propagálta nem egy érvét, amellyel eljárását igazolni szándékozott, s melyeket később a *Bellum civile* számos helyén is lerögzített. Ilyen momentum volt a néptribunok kiűzésének elítélése, az őket ért sérelem megtorlásának hangoztatása.[42] Cicero ebben a kérdésben ellentmond Caesarnak, szerinte a néptribunokat senki sem kényszerítette Róma elhagyására.[43] Nem mulasztja el az alkalmat Caesar, hogy a syriai hadjárat ürügyén elvett és visszatartott legiók esetében őt ért sérelmet felhánytorgassa.[44] Cicero erről szintén rosszallóan nyilatkozik[45] — Az alapvető kérdés Caesar szempontjából, az igazi *punctum saliens* azonban *imperium*ának megtartása, a (második) *consul*ság elnyerése volt. Cicero leveleiből is kitűnik, hogy Caesarnak azt az igényét, hogy a *consul*ságra távollétében pályázhasson, széltében vitatták.[46] Az 50. év végefelé a politikai viták homlokterében Caesar helytartósága állt: *Quod ad rem publicam attinet, in unam causam omnis contentio coniecta est, de provinciis* — írja Cicero már 50 májusának végefelé (ad fam. VIII. 11, 3.). A *senatus*ban sokan féltek attól, hogy Caesar ismét *consul* lesz,[47] nemkevésbé a Caesar és Pompeius közötti kiegyezéstől, amire még 49 januárjában is nyílt volna lehetőség.[48] Cicero ennek ellenére a békesség céljából közvetlenül megérkezése után bátor javaslatot tett Caesar igényének elismertetése érdekében.[49]

Több körülmény mutatja, hogy Caesar a maga pozíciója szempontjából kardinális kérdésnek tekintette a *consul*ság biztosítását, s ennek a sorsdöntő jelentőségének megfelelően komolyan vette. Tudjuk, hogy hadijelentéseivel, a *Bellum Gallicum* közlésével nyilvánosan, anyagi eszközökkel pedig a háttérből igyekezett befolyást gyakorolni a római és itáliai közvéleményre népszerűsége érdekében; ezek mellett azonban személyesen is igyekezett hatni választóira, hogy pályázása sikerét ezzel is előmozdítsa.[50] Caesar

[42] b. c. I. 2, 7., 4, 5., 5, 1., 7, 2, 8., 8, 1., 22, 5., 32, 6.

[43] ad fam. XVI. 11, 2. Később viszont (Phil. II. 53.) elismeri, hogy az erőszaknak engedtek; ad Att. VII. 9, 2. előre megmondja (50. december végén), hogy Caesar ki fogja használni a tribunusok elleni erőszakos fellépést. — Az események lefolyására l. Liv. p. 108. Vell. II. 49, 4. Suet. Caes. 30, 31. Dio 41, 2. App. b. c. II. 33, 131. skk. Plut. Caes. 31. Ant. 5. Oros. VI. 15, 2. Lucan. Phars. I. 266—67.

[44] b. c. I. 4, 5., 9, 11., 32, 6. vö. Hirtius b. G. VIII. 54, 1., 55, 1.

[45] ad Att. VII. 13 a 2. *in duabus insidiose retentis... legionibus*

[46] ad Att. VII. 1, 4., 3, 4. (vö. Phil. II. 24.), 4, 3., 15, 3., 17, 2., 18, 2. VIII. 3, 3. ad fam. IV. 3, 1. VI. 6, 5. VII. 1, 2. A többi forráshelyekre nézve l. *Judeich:* i. h. 8./1. j.

[47] ad Att. VII. 9, 3. *nobis autem, ut quidam putant, nihil est timendum magis quam ille* (*sc.* Caesar) *consul.* Pompeius is tartott ettől: ad fam. VIII. 11, 3., 9, 5.

[48] ad fam. VI. 6, 6. Vell. II. 49. Plut.Pomp. 59—60. Dio 41, 5, 1.—6, 6. App. b. c. II. 36.

[49] ad fam. VI. 6, 5. vö. *Schmidt:* i. m. 17. 103.

[50] Hirtius, b. G. VIII. 50, 3—4. ... *iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut se et honorem suum sequentis anni commendaret.*

a maga pozícióját a *consul*ság elnyerésével biztosítottnak látta, ezért ismételten engedményeket tett célja érdekében[51] — Később, még 46-ban is, már a hatalom birtokában, felemlegette a M. Marcellus részéről őt ért sérelmeket — *commemoratis inprimis offensionibus*[52] — mikor annak amnesztiájáról tárgyaltak. — Milyen sérelmekre gondolt Caesar? Mindenekelőtt arra, hogy M. Marcellus volt az első, aki fellépett annak érdekében, hogy jelöljék ki Caesar utódját a galliai helytartói tisztre (Suet. Caes. 28.). Marcellus volt második *consul*ságának egyik leghevesebb ellenzője.[53]

Caesar nyilatkozatai, a polgárháború kezdetétől követett liberális eljárása, békülékenységének propagálása nem maradt hatástalan a közvéleményre. Magától Cicerótól tudjuk, hogy 49 február végén — március elején már jelentős fordulat állt be a lakosság nagy részének a hangulatában,[54] a Pompeiusszal történő szembeállítás egyre inkább Caesar javára alakult. De nem kevésbé ékes bizonysága Caesar taktikai sikerének a magának Cicerónak hangulatában — legalább átmenetileg — bekövetkezett változás. Tudjuk, hogy Caesar galliai hadjáratának, sikereinek széleskörű hatása[55] alól Ciceró sem tudta kivonni magát. Már az 56-ban tartott *de provinciis consularibus* című beszédében, bármennyire tartózkodóan foglal is állást általában Caesart illetően, hadisikereit elismeri, s szemmelláthatóan imponál neki az eddig még hírből sem ismert népek, területek meghódítása.[56] Persze a Caesar melletti állásfoglalás itt sem mentes mellékszempontoktól, azonban a *res publica* érdeke s a győzelmes hadvezér érdemei mellett — *si dignitas agitur C. Caesaris* (20, 47.) — el kell törpülnie a személyes sérelmeknek. Mikor Caesar ismételten nyomatékosan elismerte Cicerónak kilikiai «haditettei» alapján támasztott igényeit — Cato ellenében is — Cicero is tett elismerő nyilatkozatot Caesarról.[57] — A Pompeius és a *senatus* elleni fellépését azonban — ami Cicero szemében egyértelmű volt a *res publica* elleni támadással — a leghatározottabban elítélte. Január közepe táján még így teszi fel a kérdést: *Utrum de imperatore populi Romani an de Hannibale loquimur?* (ad Att. VII. 11, 1.) Még február elején is elvetemült rablónak nevezi Caesart: *O perditum latronem!* (ad Att. VII. 18, 2.). Caesarnak s híveinek nyilatkozatait mérsékelt célkitűzéseiről gyanakvással fogadja, kegyetlenkedésektől tart.[58] Hamarosan kénytelen azonban meggyőződni arról, hogy aggodalma túlzott, feltevése alaptalan volt.[59] Már február második felében talál méltányoló szavakat Caesarról;[60] az elvétve előforduló túlkapá-

[51] Amint azt *L. Holzapfel* meggyőzően fejtegette (D. Anfänge d. Bürgerkrieges zwischen Caesar und Pompeius, Klio 3 [1903] 230 skk.). — A senatusban 49. jan. 1-én benyújtott javaslata már kompromisszumnak tekinthető (tartalmára l. Dio 41, 1. App. b. c. II. 32, 128. Suet. Caes. 29. 30. Cic. ad fam. XVI. 11, 2.). Ezt követően megbízottai két ízben is további engedményeket ajánlottak fel (l. *Ed. Meyer* i. m. 285—86.), majd L. Caesar követjárásakor maga Caesar tett újabb javaslatot a kiegyezés érdekében (uo. 298—98.).

[52] Cic. p. Marc. 1, 3. vö. Schol. Gronov. p. 418. Or. *Marcelle, hoc contra me fecisti* etc. Nehézményezésére mutatnak Cicero más kitételei is (így 1, 3. *tuis vel doloribus vel suspicionibus* — vö. Caes. b. c. *Doluisse se* etc.).

[53] Bővebben l. *Münzer:* M. Claudius Marcellus, PWRE III. 376 skk. (nr. 229.). *J. Carcopino:* Hist. Romaine II./2. César[4] Paris 1950, 845 skk.

[54] ad Att. VIII. 9, 3. *Sed obsecro te, quid hoc miserius, quam... alterum* (sc. Caesarem) *existimari conservatorem inimicorum, alterum desertorem amicorum* (sc. Pompeium)? vö. Caes. b. c. I. 19, 4. — ad Att. VIII. 13, 2. *Et vide, quam conversa res sit: illum* (sc. Pompeium), *quo confidebant antea, metuunt, hunc* (sc. Caesarem) *amant, quem timebant.*

[55] *Carcopino* i. m. 793. — Ez nem is meglepő, tekintve, hogy milyen szorongo várakozással tekintettek a galliai események elé Rómában: *Atque in re publica nunc quidem maxime Gallici belli versatur metus* — írja Cicero 58 tavaszán (ad Att. I. 19, 2.).

[56] Vö. de prov. cons. 19., 22., 24., 28., 29., 33., 38. p. Balb. 64. — A legnagyobb hatást a britanniai invázió tette Ciceróra; erre mi sem jellemzőbb mint az, hogy költeményben akarta megörökíteni (vö. *Teuffel:* i. m. I. 343.).

[57] 50. VIII. 3-án. vö. ad fam. VIII. 11,2. ad Att. VII. 3.

[58] ad fam. VIII. 15, 1. ad Att. IX. 7 B 1., C 1., ill. ad Att. VII. 11, 1., 12, 2. 13 A 1., 20, 2.

[59] ad Att. VII. 9, 3, 4., 13, 1., 16, 1, 2. *(insidiosa elementia)* IX. 18, 2. X. 3 A 2. A kérdésre l. legutóbb *M. Treu:* Zur elementia Caesaris, MH 5 (1948) 197 skk.

[60] ad Att. VIII. 3, 2. *quum summis honoribus imperiisque usus sit, res maximas gesserit, sacerdotio sit amplissimo praeditus...*

sokra is talál magyarázatot,[61] július végefelé pedig már alátámasztja Caesar „*elementia*" jelszavának megalapozottságát.[62]

A legteljesebb elégtételt azonban akkor szolgáltatja Caesarnak, mikor a kiindulásul idézett, március 19-én kelt levelében az *imperator* irigyeivel és ellenségeivel szemben voltaképp elismeri, hogy az a *plebiscitum* alapján jogosan igényelte a *consul* tisztséget *(honorem populi Romani beneficio concessum)*. Eddig a nyilatkozatig nem könnyen jutott el Cicero. Egy január 18—23 közt Atticushoz írt levelében utal arra, hogy Caesar a *senatus*szal szembeni fellépésekor — többek között a maga *dignitas*ára hivatkozott : *at ue haec ait omnia facere se dignitatis causa* . . . Cicero ekkor még egyáltalán nem méltányolja Caesar érvét : *ubi est autem dignitas, nisi ubi honestas* (ad Att. VII. 11. 1. vö. ad fam. XVI. 11, 2. jan. 12-én Tirohoz írt levelét).

Honor — dignitas. — Láttuk fentebb, hogy Caesar megbízottainak egységes fellépése, következetesen egybehangolt állásfoglalása mögött irányítóként Caesar áll ; láttuk azt is, hogy a polgárháborúval kapcsolatosan a később a *Bellum civile*ben rögzített érveit, indokait már az eseményekkel egyidejűleg megfogalmazta Caesar. Ugyanezt tapasztalhatjuk ezeknek a fogalmaknak, jelszavaknak esetében is, melyek hívei körében ismételten kifejezésre jutnak. — Hirtius a *Bellum Gallicum* VIII. könyvében több ízben foglalkozik Caesar *dignitas*ával ; így 50, 4.:. *insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum et G. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent* — 53, 1. : *Marcellus proximo anno cum inpugnaret Caesaris dignitatem* — 52, 4. : *C. Curio tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset* . . . — Mit értett azonban tulajdonképpen Hirtius a *dignitas* megjelölés alatt?[63] Látjuk, hogy olyankor használja, mikor Caesar *imperium*-a fenyegetésére, illetve annak megtartására gondol. Hogy valóban így kell értelmezni nyilatkozatait, azt mutatja Caesar későbbi «hivatalos» megfogalmazása : a katonák előtt (b. c. I. 7, 7.) így beszél : *Hortatur* . . . *ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant* — 7, 8. : *conclamant* . . . *milites* . . . *sese paratos esse imperatoris sui* . . . *iniurias defendere* — a Rómában maradt *senator*ok előtt mondott beszéd leírásában : *ut se a contumeliis inimicorum defenderet* (I. 22, 5.). — Teljesen hasonlóan nyilatkozik Cicero 46-ban a Ligarius érdekében mondott beszédében, még ugyancsak feltétlenül a *Bellum civile* megírás előtt : *quod egit tuus invictus exercitus, nisi uti suum ius tueretur et dignitatem tuam?* (Vö. Lucan. Phars. I. 339—40. Plut. Pomp. 56.) — S ugyanerre vonatkozik a már többször említett G. Oppiusnak Suetoniusnál (Gaes. 72.) olvasható kijelentése : . . . *si grassatorum et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usum esset* . . .

Min alapul ez a *dignitas*, amivel az *imperium*a meghosszabbítására, a (második) *consul*ságára vonatkozó igényét indokolja Caesar? Mindenekelőtt galliai hadisikerein, az állam iránti érdemein. Erről beszél katonái előtt : *cuius imperatoris ductu IX annis rem publicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam pacaverint* (b. c. I. 7, 7.); ezt méltányolják az auximumiak szájába adott szavai : *C. Caesarem imperatorem, bene de re pub-*

[61] ad fam. IV. 4, 2. később, keserűbb hangulatában is.

[62] ad fam. IV. 6, 3. VI. 6, 8. — A *clementia*-jelszó propagálására l. még Hirtius, b. G. VIII. 3, 5., 21, 2., 44, 1. Sall. ep. I. 1, 7., 2, 6., 6, 5.

[63] A verbális magyarázó kísérletek, amelyek a szó jelentését általában véve keresik (így *R. Syme:* The Roman Revolution, Oxford 1939, 13. : «rank, prestige and honour») nem visznek előbbre ; a szóhasználat tendenciáját, a kifejezés funkcióját kell nézni.

lica meritum, tantis rebus gestis . . . Ezt ismeri el Cicero már 49 február 19-én : *quum summis honoribus imperiisque usus sit, res maximas gesserit* (ad Att. VIII. 3, 2.). S ezekre hivatkozott maga Caesar is — mint Appianostól (b. c. II. 128.) tudjuk — a 49 január elsején a senatus elé terjesztett javaslatában *(περιεῖχε δ' ἡ γραφὴ καταλόγον τε σεμνὸν ὧν ἐξ ἀρχῆς ὁ Καῖσαρ ἐπεκράχει.*[64] De nem csak érdemeit sorolta fel önérzetesen *(καταλόγον τε σεμνὸν)*, nem csak az ellene emelt vádakat oszlatta el s nem csak *dignitas*ára appellált *(dignitatis causa)*, hanem — amint Suetonius tudósít — azt is kérte a senatustól, hogy ne fosszák meg a nép kedvezésétől : *senatum litteris deprescatus est, ne sibi beneficium populi adimeretur.*[65]

Suetoniusnak a január elsejei ultimátum beterjesztésétől adott tudósítása révén végkép bizonyítást nyert az a feltevésünk, hogy Caesar ezt a főjelszavát már a végső szakítás, az ellenségeskedések megindulása előtt megfogalmazta s az már a január elsejei ultimátumban szerepelt. Caesar levelének a felolvasása nyilvánosan hangzott el, tartalmáról bárki tudomást szerezhetett, Cicero is értesült róla, bár ő csak néhány nappal később érkezett Rómába. Mennyivel inkább ismerhette ezt Sallustius, aki a *senatus*ból való kitaszítása után még szorosabb kapcsolatban állt Caesarral? — Fő jelszó? Valóban, Caesar főproblémája a *consul*ság elnyerésének biztosítása volt. Ez a követelés így, ilyen leplezetlen megfogalmazásban nem maradt ránk Caesar oldaláról, hanem — hasonlatosan a *dignitas*ára való hivatkozáshoz — ideológiai köntösben :[66] Caesar a római népre appellált, azonosítja a nép és a maga érdekeit ; ez történt a néptribunokat ért sérelemnek a maga céljai érdekében történt felhasználása esetében, s ezt láthatjuk abban a nyilatkozatában is, melyben a senatus előtt összegezi fellépésének indokait : *ut se et popolum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret.*[67]

4. Láttuk, hogy Caesar körül valóságos ideológiai, propaganda-centrum alakult ki. Caesar terveit, céljait páratlanul világosan ki tudta fejteni, azaz határozott taktikai, ideológiai irányítást tudott adni körének. Ezt már kortársai, hívei is felismerték, így Hirtius : *Erat autem in Caesare . . . verissima*

[64] Vö. Dio 41, 1, 1. *ἐν δὲ τῇ ἐπιστολῇ τά τε ἄλλα ὅσα ποτὲ καλῶς τὸ κοινὸν ὁ Καῖσαρ ἐπεποιήκει ἐγεγέγραπτο, καὶ ἀπολογισμὸς ὑπὲρ ὧν ἠτιάζετο.* Ez az a javaslat, amiről Caesar mint *lenissimis postulatis* ír (b. c. I. 5, 5.), Cicero viszont így : *minaces ad senatum et acerbas litteras miserat* (ad fam. XVI. 11, 2. 49. jan. 12-én). Caesar álláspontja, követelései ismeretesek voltak már korábban is, mutatja Ciceronak egy 50. december végén kelt levele (VII. 9, 4. : «*impudentissime postulat*»). Ezzel tehát megtaláltuk a *Laqueur* által feltételezett (NJb. 47 [1921] 240.) hivatalos nyilatkozatot («pronunciamento»), amivel megmagyarázhatjuk a Caesar (b. c.), Cicero és Sallustius megfogalmazásának a hasonlóságát. Abban azonban téved Laqueur, hogy Caesar ezt a nyilatkozatát csak 49 januárjában fogalmazta meg, hiszen az üzenetet már 50. dec. 27-én elküldte Rómába. (Hasonló következtetésre jutott legutóbb Cicero p. Ligario c. beszédének vizsgálata alapján *K. Abel:* MH. 15 [1958] 60—61. vö. 63—64.)

[65] Caes. 29. — Hogy a levélnek valóban ez volt a tartalma, azt mutatja még b. c. I. 32, 4.-ben történt hivatkozás is.

[66] Érdekes, hogy Hirtius se nevezi nevén a dolgot, mikor Caesarról van szó (b. G. VIII. 50, 4. *se et honorem suum insequentis anni commendaret*), ugyanakkor két fejezettel később Labienus esetében — egyébként ugyanazokkal a kifejezésekkel — már kereken megmondja, hogy miről beszél : *quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem* (52, 2.).

[67] I. 22, 5. vö. Hirt. b. G. VIII. 50, 2. . . . *quem* (*sc.* M. Antonium) . . . *praemiserat* . . . *contra factionem et potentiam paucorum* . . . M. Maffiinak bizonyára igaza van abban, hogy Caesar ultimátuma megfogalmazását, hangját befolyásolta az a római helyzetjelentés, amit 50 decemberének második felében Curiótól kapott (vö. Cicerone[3] . . . Milano 1933, 295.).

scientia suorum consiliorum explicadorum (b. G. VIII. 1, 7.). Az említett szoros együttműködés Caesar és hívei között élete végéig töretlen volt. Sőt, legmeghittebb bizalmasai irodalmi tevékenységének középpontjában még halála után is a *dictator* alakja, szuggesztív egyénisége állt : tanúsítja ezt Hirtiusnak a Balbus ösztönzésére a *Bellum Gallicum*hoz írt kiegészítése, magának Balbusnak[68] és Oppiusnak Caesar életrajzai,[69] és más Caesar szellemében, jól megismert felfogásának megfelelően megírt munkáik, röpiratai.[70]

Úgy látszik, a kortársak előtt egészen magától értetődő volt az a gondolat, hogy Balbus, Hirtius és a többiek megnyilatkozásainak maga Caesar a sugalmazója, állásfoglalásaik Caesar álláspontjához igazodnak, az ő intencióit közvetítik. Mi sem jellemzőbb erre a nézetre, mint Cicerónak a megjegyzése, mikor kézhez kapta Hirtiusnak a maga Catót dicsőítő munkájára írt válaszát : *Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis.*[71] — Nem meglepő ezek után az, hogy Caesar hívei körében Pompeius megítélését, illetve a Caesar s Pompeius közti viszony megromlásának magyarázatát illetően szintén következetes, egybehangzó állásfoglalással találkozunk. Ha Caesar már említett embereinek a kérdésről tett, Cicero levelezésében fennmaradt nyilatkozatait áttekintjük, azt látjuk, hogy Caesar kiindulásul tárgyalt, a *Bellum civile*ben megfogalmazott álláspontjának megfelelően azok is Pompeius környezetének, a szélsőséges optimatáknak tulajdonítják a végső szakítás előidézését. Ennek a beállításnak a célzata nyilvánvalóan egyrészt az, hogy az ellenségeskedések kirobbantásának felelősségét Caesarról ellenfeleire hárítsák át, másrészt az, hogy elősegítsék Pompeiusszal a Caesarnak kedvező kiegyezést. Mindennek természetesen csak addig van értelme, amíg a kiegyezés reális lehetősége megvan, ez pedig azzal, hogy Pompeius elhagyta Itáliát, megszűnt. — Annak dokumentálására, hogy Caesarnak erre a kérdésre vonatkozóan a *Bellum civile*ben lerögzített állásfoglalása megfelel az eseményekkel egyidejű nyilatkozatainak, arra idekívánkozik mindenekelőtt egy Oppiushoz írt levele, amit Balbus továbbított Ciceróhoz, aki azt egy Atticushoz 49. márc. 13-án küldött leveléhez mellékelte. Ebben (ad Att. IX, 7 C 2.) Caesar szabadon engedett s Pompeiushoz küldött foglyairól — az egyik Magius Cremona, Pompeius volt *praefectus fabrum* — ezt írja : *debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus, quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi, quorum artificiis effectum est, ut res publica in hunc statum perveniret* (vö. Caes. b. c. I. 24, 4.). — Balbus már kevéssel azt megelőzően — egy március elején írt levelében (ad Att. VIII. 15 A 1.) — ilyen értelemben nyilatkozik Cicerónak : *Caesarem et Pompeium perfidia hominum distractos* — s egyúttal buzdítja Cicerót, hogy igyekezzék elősegíteni összebékülésüket. Caelius egy április közepetáján írt levelében (ad Att. X. 9 A 5.) utal a Cicerót a szélsőséges optimaták részéről békés tartózkodása miatt fenyegető támadás lehetőségére. — Cicerónak Kilikiából való visszaérkezése után írt leveleiben csakugyan lépten-nyomon

[68] Suet. Caes. 52, 4., 81. Sidon. Apoll. 9, 14, 7. Vö. *H. Bardon:* La littérature latine inconnue I. Paris 1952, 282.

[69] Vö. Plut.Pomp. 10. Caes. 53. Plin. N. H. XI. 104.

[70] Vö. *M. Schanz:* Gesch. d. röm. Literatur I. 2. München 1909, 146 skk. *Bardon:* i. m. 278 skk. *Rambaud:* i. m.

[71] ad Att. XII. 40, 1. vö. 41, 1. *Hirtii epistolam si legeris, quae mihi quasi σρόπλασμα videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone.* — Az eddigiek is mutatják, hogy *Schur* mekkorát téved (i. m. 15.), mikor úgy véli, hogy Caesarnak nem volt érzéke a politika ideológiai oldala iránt.

találkozunk olyan utalásokkal, megjegyzésekkel, melyek mutatják, hogy az optimaták közt voltak, akik túltettek Pompeiuson a Caesar elleni fellépés kierőszakolásában, a helyzet kiélezésében. A jóval később, 46 július végefelé A. Caecinának írt levelében a maga béketörekvései meghiusulásával kapcsolatos nyilatkozata azonban már Pompeius mentegetését szolgálja, tehát épp oly tendenciózus, mint a Caesar oldaláról elhangzott nyilatkozatok. Cicero ezt írja : *Victa est auctoritas mea, non tam a Pompeio — nam is movebatur — quam ab iis, qui duce Pompeio freti peropportunam et rebus domesticis et cupiditatibus suis illius belli victoriam fore putabant.*[72]

Tudjuk, hogy Cicerót megdöbbentette és lehangolta Pompeius határozatlansága, felkészületlensége, amit közvetlenül a Rubico után tapasztalt ; fájdalmasan érintette, hogy a csodált hadvezérben csalódnia kell, stratégiai elgondolásaival teljesen értetlenül állt szemben, Itália elhagyását, Caesarnak való kiszolgáltatását pedig kifejezetten hibáztatta, sőt elítélte ;[73] Pompeius magatartását önzéssel, sőt Sullához hasonló zsarnoki törekvésekkel magyarázta :[74] Cicero nagy utat tett meg attól az állásfoglalástól, hogy az eseményekért egyedül Caesart okolja[75] — addig azonban nem jutott el, hogy Pompeiusra hárítsa a felelősséget —. Láttuk, hogy a szóban forgó időszakban nem tette ezt — közvetlenül — Caesar sem, hívei sem, de Sallustius sem. Pompeius mérsékelt megítélését joggal tekinthetjük a levél eredetisége bizonyságának ; egy későbbi rhétor — helyesen jegyzi meg Leeman[76] — nem mulasztotta volna el a Pompeius elleni kirohanást. — Pöhlmann óta az egyik legtöbbet hangoztatott, legsokoldalúbban dokumentált érv a II. levél valódisága mellett az, hogy olyan jól beleilleszkedik a polgárháború kitörése körüli bonyolult helyzetbe, ábrázolása olyan jól megfelel a többi forrásunkból kialakult történelmi képnek,[77] ami egy későbbi rhétor szerzőségét kizárja. — Véleményem szerint ugyanez áll már akár egy Augustus-kori szerző feltételezése esetében is. Arra nézve, hogy milyen nehézségekkel jár egy későbbi időpontból egy akár csak néhány évvel korábbi helyzetbe való következetes beleilleszkedés, arra legjobb példa Caesar *Bellum civile*je. Tudjuk s ezúttal is láttuk, hogy Caesarnak mindig megvolt a határozott véleménye az egyes eseményekről s azok szereplőiről, s tudta, hogy az egyes kérdésekben milyen állásfoglalás felel meg legjobban céljainak, hogyan kell céltudatosan hatni az érdekeltekre. Mégis, a későbbi összegezésnél ennek a két szempontnak összeegyeztetése (valóságos vélemény — propaganda-beállítás) nehézségekre vezetett ; hozzájárult ehhez, hogy az események alakulása, egyes személyek szerepének változásai módosították Caesar megítélését s a célzatos beállítás is új szempontokat kívánt meg. A polgárháborúról írt munkája megfogalmazásánál ebből a lehetőségből adódó probléma úgy jelentkezett, hogy az események ábrázolását, a szereplőkkel kapcsolatos megjegyzéseit, azok beállítását a korábbi egykorú nézetének, illetve célzatosságának megfelelően, vagy a végső, kialakult

[72] ad fam. VI. 6, 6. — Az indítékaikat illetően nem egyszer hasonlóan ír mint Caesar ; így eladósodásukról b. c. I. 4, 2. — ad Att. IX. 11, 4. (vö. epist. ad Caes. I. 2, 7.), kapzsiságukról b. c. III. 72, 1., 82, 3., 83, 4. — ad Att. X. 8, 2. (vö. későbbi kiábrándult összegező véleményét a köztársaságiak táborában tapasztaltakról : *nihil boni praeter causam*, ad fam. VII. 3, 2.).

[73] ad Att. VII. 10, 1. (Jan. 19-én), 12, 1. (Jan. 24.), 13, 2. (Jan. 25.) — 21, 1. (Febr. 8.), — 13, 1. VIII. 7, 1. (Febr. 23—25 közt.), 16, 1. (Márc. 5.) — IX. 10, 2. (Márc. 18.), 11, 4. (Márc. 20.).

[74] ad fam. IV. 9, 2. vö. *Carcopino:* Les secrets de la correspondance de Cicéron. Paris 1948, II. 93 skk. *Rambaud:* i. m. 353.

[75] Vö. ad Att. VII. 13, 1. *genus belli ... ita civilis est, ut non ex civium dissensione, sed ex unius perditi civis* (értsd *Caesaris*) *audacia natum sit.* VII. 17, 4. *tantum mali excitatum est partim ex improbis, partim ex invidis civibus* (az utóbbiak alatt Caesar irigyeit kell érteni). Később p. Marc. 6, 18. tapintatosan megkerüli a kérdést : *dii immortales ... qui civile bellum ... excitaverint ...*

[76] i. h. 170. Vö. még : *Carlsson:* i. m. 81. *Dahlmann:* Herm. 69 (1934) 389. *Chouet:* i. m. 105. *K. Büchner—(J. B. Hoffmann):* Lat. Literatur und Sprache in der Forschung seit 1937. Bern, 1951, 83.

[77] A legpregnánsabban *Gelzer:* DLZ 52 (1931) 985. «Was am stärksten für die Echtheit spricht, ist die allgemeine politisch-soziale Atmosphäre, besonders der II. Epistel.»

helyzet felmérése, illetve célzatos feltüntetése szemszögéből fogalmazza-e meg? Nézetem szerint a *Bellum civile* következetlenségei, ellentmondásai részben innen adódnak, s ez a szinte megoldhatatlan nehézség lehetett az egyik oka annak, hogy Caesar — aki oly sokat adott az ideológiai tényező kihasználására — ezt a legfőbb propaganda munkáját nem tudta véglegesen kidolgozni, nem publikálta.

Befejezésül, visszatérve Sallustius levelére, megállapíthatjuk, hogy az a tárgyalt két kérdés szempontjából beleillik abba az időszakba, amelyet keletkezési idejének feltüntet, a *Bellum civile*vel kapcsolatosan megjelölt párhuzamok miatt támasztott nehézségek megoldottnak tekinthetők, a levél megfogalmazásához — legalább is e két fontos kérdés felől nézve — nincs okunk Caesar *bellum civile*jének az ismeretét feltételezni, tehát azt, hogy a *terminus post quem* ennek megírása lenne, ami a valódiságát természetesen kizárná.[78] — Mint fentebb már említettem, pontosabb datálásra nem törekszem : a tárgyalt két hely erre nem is adna kellő alapot, másrészt a felvetett problémák megoldásához elégségesnek bizonyult a *terminus ante quem* megállapítása. Szempontunkból, a levél hitelességét kizáró nehézség megoldásával, az sem döntően fontos, hogy i. e. 50-re, vagy 49-re tegyük a megírás idejét. Pompeius jellemzésének egy mozzanatára mindenesetre rá lehet mutatni, amelyből a szorosabb datálásra némi támpont adódhat. Nevezetesen nagy ügyetlenséget tételeznénk fel Sallustiusról, ha idevágó megfogalmazását: *ut hostibus tela in manus iaceret* (mármint Pompeius), azutánra tennénk, mikor már értesült arról, hogy C. Marcellus 49 január első napjaiban átadta kardját és a hadsereg vezetését Pompeiusnak.[79]

[78] Már *W. Kroll* (Herm. 62 [1927] 380.) és *Seel* (DLZ 59 [1938] 303—4.) rámutatott arra, hogy a levél hangja mennyire megfelel annak, amit a *senatus*ból kitaszított Sallustiustól várni lehet. Azt is kimutatták, hogy Sallustiusnak a polgárháború kitörése körüli időben lehetősége volt arra, hogy megírja a tárgyalt levelet (vö. *Edmar:* i. m. 23.

[79] Vö. App. b. c. II. 31, 121. l. még Hirtius, b. G. VIII. 55, 1. Dio 40, 64—66. Plut. Pomp. 59. Oros. VI. 15, 1. — Ez a következtetés különben jól megfér azzal a tanulsággal, ami a másik kérdés vizsgálatából adódott. — Kéziratom nyomdába adása után kaptam kézhez *K. Vretska* módszertani szempontból is jelentős tanulmányát (Zur Methodik der Echtheitskritik, W. St. 70 [1957] 306. skk.), melyben megállapítja, hogy a II. levélnek és a *Bellum Catilinae*-nak Sullára vonatkozó megítélése teljesen megegyezik egymással Sallustiusnak azzal a teljességgel *optimata*-ellenes történetszemléletének a szellemében, amely az *optimata*-klikk bűnözésének történeti folytonosságát igyekszik kimutatni (319—21.). Készségesen egyetértek ezzel a következtetéssel, amely határozottan megerősíti a II. levélnek Pompeiusra vonatkozó megítélésével kapcsolatos állásfoglalásomat.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

LÁZÁR JENŐ

EGY KETTŐS-ARCÚ HETTITA ISTENSÉG

A hettiták vallására vonatkozó kutatásokkal kapcsolatban az utóbbi években ismételten felmerült az a feltevés, hogy egyes görög istenségek megnyilvánulási formáiban a hettita mitológia befolyása is kimutatható.

B. Hrozný hívta fel a figyelmet arra,[1] hogy a kisázsiai Emir Ghazi és Eski Kisli melletti oltárokon hieroglifikus hettita írással szerepel Appullunaš isten neve, akiben Hrozný — és E. Forrer is — a görög Appolon ősét látja. Hrozný szerint Apullunaš a kapuk őrzőistene volt és neve babilóniai befolyásra mutat, ahol *abullu* kaput jelentett. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban, hogy Apollont sok helyen, elsősorban Athénban, mint a kapuk őrét (Apollon Thyraios) tisztelték és jelképét — csúcsban végződő oszlopot — kapuk előtt állították fel.

Apullunaš-al együtt szerepel a feliratokon Rutaš, a vadászat istennője is, akinek a szarvasagancs volt a jelképe, ami Apollón tesvérére, Artemisre emlékeztet, a vadászat görög istennőjére, akinek szintén a szarvas volt szent állatja. Hrozný lehetségesnek tartja, hogy Artamiš neve a Ruta-miš (az én Rutám) névből származott és rámutatott, hogy a lydiaiaknak szintén volt egy Artimu nevű istennője. Végül ugyancsak Hrozný hívta fel a figyelmet Armaš hettita holdisten nevének a Hermes névhez való hasonlóságára.

A hettitáknak a görögökre gyakorolt hatásában talán az *Aḫḫiyawa* népnek is szerepe lehetett. Ez — a hettita feljegyzésekben ismételten szereplő — nép Kisázsia nyugati partjain és szigetein élt és többször feltételezték már, hogy a homéroszi költemények Achaioi-aival azonosítandók. Ma még túl keveset tudunk azonban róluk, semhogy szerepükről világos képet alkothatnánk.

A következőkben azonban egy más — fentieknél szembetűnőbb — hasonlatossággal kívánunk foglalkozni, mely ezúttal a római mitológiával kapcsolatban jelentkezik és mellyel tudomásunk szerint ez ideig még nem foglalkoztak jelentőségének megfelelő módon.

Egy mitológiai jelenetről van szó, melynek ábrázolásával több hettita pecsétlőhengeren is találkozunk.

A legérdekesebbek ezek között egy — a bostoni Tyskiewitz gyűjteményben található — pecsétlő[2] (1. kép). A kép balszélén a trónusán ülő főisten látható, egyik kezében kehellyel, a másikban pedig virágot tartva. Előtte két ágaskodó állat félhold alakú oltárt tart. Az oltár előtt négy főből álló csoport látható. Elöl — hosszú ruhában — kettős arcú, szakállas, hegyes süvegű istenség közeleg, egyik arca előre néz a főistenre, másik arca pedig hátra, az őt követő látogatókra. Egyik kezében kancsót emel a főisten felé, a másik kezét pedig szája elé tartja.

A kétarcú istent három főnyi csoport követi, akik — csupán néhány vonallal jelzett — lépcsőn járulnak a főisten elé. Közülük ketten szoknyaszerű hosszú ruhát viselnek, a harmadik rövid köténnyt. Fejüket föveg fedi, kezüket szájuk elé emelik. Másik kezükben kampósvégű tárgyat tartanak, mely talán a hettita istenségek kampós botját jelzi. Mögöttük — hátat fordítva nekik — két kis állat látható.

Az a jellegzetes mozdulat, mellyel az érkezők kezüket szájuk elé emelik, minden valószínűség szerint a főistennek kijáró tiszteletet fejezi ki és ősrégi hagyományt jelent. Ezt mutatja egy sumer pecsétlő, mely kb. i. e. 2100-ból származik, tehát több száz évvel

[1] *B. Hrozný:* Ancient History of Western Asia, India and Crete. Praha 1953. 147. l.

[2] *P. Ronzevalle:* Mélanges de l'Université Saint-Joseph (1927) XII. t.

idősebb a fentiekben tárgyalt hettita pecsétlő-hengernél, mely az i. e. 2. évezred második feléből származik. Ez a pecsétlő a British Museum-ban található és «Porter»-féle pecsétlőnek szokták nevezni (4. kép).[3]

Mint feliratából kitűnik, a pecsétlőt Ur-Nammu-nak, az Ur-i harmadik dinasztia megalapítójának ajánlotta fel egyik vazallusa. A kép a trónoló Sin holdistent — Ur város főistenét — ábrázolja, aki elé egy kisebbrangú istenség vezeti a — jellegzetesen sumer módra borotvált fejű — királyt. A királyt követő istenség két karját könyökben behajtva emeli fel, mely mozdulat az ókori Keleten az adoráció általánosan szokásos kifejezése. Ugyanígy tartja a királyt vezető istenség is szabad bal karját. A király azonban — a hettita pecsétlő alakjaival azonos módon — a szája elé emelt kézzel fejezi ki tiszteletét.

1. kép.

Az 1. számú képen ábrázolt pecsétlő rajzának közepén meztelen istennő látható, két kezében virágfüzér végeit tartva. A pecsétlő rajza nem mutatja világosan az istennő meztelenségét és a virágfüzért, ezek azonban más pecsétlőkön — így pl. az 5. képen ábrázolt rajzon is — jól megfigyelhetők. A hettita istenek és istennők általában tetőtől-talpig felöltözve mutatkoznak az ábrázolásokon, ezért a közöttük megjelenő meztelen istennő idegen hatást mutat és minden valószínűség szerint a föniciai Ašera istennőnek — a szerelem, érzékiség és termékenység istennőjének — egyik alakját jelenti. Ezt alátámasztja egy hettita legenda, mely szerint Ašertu istennő megkísérelte elbocsátani a főistent. Midőn ez nem sikerült, bosszúból megvádolta őt, hogy erőszakot akart elkövetni ellene. (Lásd József és Potifárné, valamint a két egyiptomi testvér történetét.) A főisten azonban az istennő férje előtt megcáfolta a rágalmakat és elmondva a való tényállást, megszégyenítette az istennőt.[4]

Az 5. sz. képen a meztelen istennő két isten között látható. A baloldali isten két félgömbön áll, melyek hegycsúcsokat jelképeznek, bal kezében buzogány alakú jogart tart, jobb kezében virágot és — a már ismert — felkunkorodó végű tárgyat. Lábainál kísérő állata a bika kuporodik, melyet szalagon vezet. Ez a hettita főistennek — a hegycsúcsok és a villámok urának — szokásos ábrázolása. A jobboldali hosszúruhás isten kezét szája elé tartja, tehát alacsonyabb rendű a főistennél, akivel szemben ezzel a mozdulattal tiszteletét fejezi ki. Mögötte kutyája fekszik. Ha feltételezzük, hogy ez az isten a meztelen istennő férje, úgy az 5. sz. kép pecsétlője az előbb ismertetett történet három szereplőjét ábrázolná, ami igazolná, hogy a meztelen istennő valóban Ašertu-val azonos.

Különösen fontosak az 1. sz. kép jobboldali jelenetei, melyek között — az ókori Közel-Keleten első ízben — találkozunk emberáldozás ábrázolásával.

A meztelen istennő mellett ugyanis hegyessüvegű férfi látható, aki lándzsáját egy földön fekvő emberalakba döfi. Ez a jelenet nem magyarázható teljes biztonsággal emberáldozásnak — bár valószínűleg az —, mert a földön fekvő alak fegyvertelen ugyan

[3] *F. Hommel:* Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin 1885, 322. l.

[4] *G. Contenau:* La Civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni. Paris 1948, 128 l.

— tehát nem párharcról van szó —, de a kép ítéletvégrehajtást vagy más hasonló cselekedetet is jelenthet.

Kétségtelenül emberáldozást mutat azonban a jobboldali jelenet. Az áldozat négy lábú asztalon fekszik, melynek egyik oldalán az áldozást végrehajtó pap áll, kezében hatalmas késsel. Az áldozat fejénél pedig hosszúruhás pap veri tamburinszerű hangszerét.[5] A jobbszélen táncoló alak látható, aki feje fölé tartott korsóból vízzel locsolja magát. Valószínű azért, hogy esőért való áldozás ábrázolását látjuk.

2. kép.

3. kép.

[5] Tamburintverő papok ábrázolásai többször előfordulnak hettita szobrokon. Így pl. egy Isztambulban őrzött — és Sencirliből származó — dombormű, lantot pengető és tamburint verő papokat ábrázol, két — Berlinben őrzött — közismert bronzszobrocska pedig szintén tamburint verő papokat mutat.

Az oltáron fekvő áldozat felsőtestét ferdén összefutó vonalak borítják. A pecsétlő rajzának igen kis méretei nem teszik lehetővé ezek jelentésének pontos megállapítását. Lehetséges azonban, hogy a bordákat és izomzatot jelzik. Ebben az esetben feltételezhető volna, az áldozat megnyúzása. Ilyen — lassú kínzást jelentő — eljárások ugyanis gyakran jellemzik az esőáldozatokat, mert az áldozat könnyei hozzák az esőt.[6]

A pecsétlő rajzának alján hasonfekvő emberalak, edények és állatfejek láthatók, melyeknek jelentése nem világos.

A második pecsétlő-henger (2. kép) a párizsi Louvre gyűjteményében található és a kisázsiai Aidin-ből származik.[7]

Ezen a rajzon ugyanazt a jelenetet láthatjuk mint az 1. sz. képen. A trónszéken ülő főisten előtt itt is két ágaskodó állat tartja az áldozati oltárt. Az oltár elé kettős arcú — de ezúttal nem szakállas — istenség vezet három előkelő személyiséget. Ezek közül

4. kép.

kettő most is hosszú köntöst visel, a harmadik rövid köténytt. Ugyanazon személyiségről van tehát szó, mint az 1. sz. képen. Egyik kezüket szájuk elé emelik, másik kezükben pedig kampóban végződő tárgyat tartanak. Azon két kis állat közül, melyek az 1. sz. képen a látogatók mögött voltak láthatók, az egyiket most a főisten trónja mögött találjuk.

A főisten mögött trónol — két madárfejű géniusz között — a főistennő, feje felett csillaggal. Madárfejű géniuszokkal ismételten találkozunk hettita mitológiai ábrázolásokon (lásd 6. sz. képet), ahol ők tartják az égboltot.

A kép jobboldalán hosszúruhás istenség áll, feje felett félholddal, kezéből forrás, ill. folyó fakad, mint azt a vízsugárban úszó hal is mutatja. Ebből a forrásból merít és locsolja magát a jobbszélen látható táncoló alak. Ismét esőáldozatot láthatunk tehát.

Hasonló jelenetet ábrázol végül egy harmadik pecsétlő-henger, melyet a berlini múzeumban őriznek.[8] (Lenyomatát a 3. kép mutatja.) A trónoló főisten mögött itt is két madárfejű géniusz között foglal helyet a főistennő, kinek feje fölött csillag ragyog.

A főisten előtt két ágaskodó állat tartja az oltárt. Az oltár elé szakállas és hegyessüvegű kettős-arcú istenség vezeti a már ismert három személyiséget. Kettő közülük hosszú ruhát visel, kezüket szájuk elé tartják. A harmadik látogatónak csak felsőteste látható, amint egy domb mögül felfelé emelkedik. Két karját könyökben meghajlítva felfelé emeli. Ezen a képen nem szerepel esőáldozat.

Kétségtelen, hogy mind a három pecsétlő azonos mitológiai jelenetet mutat. Mindhárom kép csaknem egyezően ábrázolja a trónoló főistent, előtte az oltárral, melyet

[6] L. *J. G. Frazer:* The Golden Bough. A Study in Magic and Religion. London 1924.

[7] *Contenau:* i. m. 151. l.

[8] *O. Weber:* Die Kunst der Hethiter. Berlin 48, t.

két ágaskodó állat tart, valamint a három elébe járuló istenséget, kiket a kettős-arcú isten vezet. A három látogató jellemző ruházata — ketten hosszú ruhát viselnek, a harmadik rövid szoknyát — mutatja, hogy meghatározott, és az ókori hívők által jólismert személyiségekről van szó. A mellékjelenetek nem szerepelnek teljes számban az összes pecsétlőkön, mert az 1. sz. kép nem ábrázolja a géniuszok között trónoló főistennőt, a 3. sz. kép pedig nem mutat esőáldozást. Figyelemre méltó azonban, hogy mindhárom hengernek azonos mintájú a szegélyezése. A felső szegélyt egymásba fonódó hullámvonalakból alkotott paszományszerű minta képezi, az alsó szegélyt spirális meander-dísz.

Figyelemre méltó továbbá, hogy míg az ábrázolt jelenet úgy látszik gyakran szerepel pecsétlő-hengerek rajzaként, addig a — különben nagyszámú — hettita domborműveken és sziklába vésett ábrázolásokon nem találkozunk vele. Lehetséges, hogy ezért nem foglalkoztak ezzel a jelenettel fontosságának megfelelő módon.

5. kép.

A legnagyobb érdeklődést a kettős-arcú istenség igényli. Kétségtelen, hogy megjelenése a római Janus isten alakjára emlékeztet. De nemcsak a megjelenési formája egyezik a két istenségnek, hanem feladatköre is. Janus a kapuk istene volt. Ő nyitotta meg reggel az ég kapuit a Nap előtt és ő zárta le azokat a Nap lenyugta után. Neki szentelték a kapukat és általában isteni kapusként ábrázolták, kezében bottal és kulccsal. De nemcsak a kapukon való belépést ellenőrizte Janus, hanem — átvitt értelemben — minden új időszakban való belépést is. (Új nap, új hónap, vagy új év kezdete.) Ezért tekintették az ő hónapjának, Januáriusnak első napját újévnek.

Rómában, a Capitólium alatt állott a Janus Geminus, vagy Porta Janualis nevű boltív, melynek két végét kapuk zárták le. Janus kétféle néző arcának analógiájaként ezek a kapuk is ellenkező irányokba nyíltak. Háború esetén a kapuk nyitva állottak és csak akkor csukódhattak be, ha béke honolt. Janus kettős-arca nyilván kapuőrző voltával függött össze, mert az utakat átívelő kapuk őre — ha kettős arca volt — egyidejűleg figyelhette meg a két irány bármelyikéből közeledőket. Ezt a feltevést alátámasztja, hogy négyarcú Janus ábrázolásokkal is találkozunk, a keresztutak őreiként.

A hettita kettős-arcú istenségről természetesen lényegesen kevesebbet tudunk, mint Janusról. A fentiekben ismertetett ábrázolások azonban azt mutatják, hogy hasonló feladatkört töltött be, mint a római istenség. Ő volt a főisten kapusa, aki a bebocsátást kérőket fogadta és a főisten elé vezette.

Ha a két istenség közötti kapcsolatot vizsgáljuk, úgy elsősorban Görögország közvetítő szerepének lehetősége merül fel. Már Ovidius rámutatott azonban arra, hogy a görögöknek nem volt Janushoz hasonló istenségük. Mindazonáltal már az ókorban megkísérelték Janus alakját a görög mitológiából származtatni,[9] abból a meggondolásból

[9] *Trencsényi Waldapfel I.*: Mitológia. 1956, 255. l.

kiindulva, hogy kézenfekvő Dianus-istent Diana istennővel párosítani. Dianának viszont a görög mitológiában Artemis felelt meg, akinek testvérpárját Apollont, mint arra már rámutattunk, «Thyraios» melléknévvel — Janusra emlékeztető módon — a kapuk őreként is tiszteltek, sőt láttuk, hogy B. Hrozný egyenesen a kapu babiloniai elnevezéséből *(abullu)* származtatja Apollon nevét. Ezt a kapcsolatot még alátámasztja az is, hogy Apollon egyik mellékneve «Hekatos» — a «messzeséges» — volt, testvérét, Artemist pedig gyakran Hekaté istennővel azonosították, aki szintén holdistennő volt, bár ugyanakkor a halottak szellemeinek és varázslatnak istenségeként is tisztelték. Hekatét viszont

6. kép.

háromtestűnek — Hekate triformis — ábrázolták, oly módon, hogy három teste háttal egymásnak támaszkodott és három arca így három irányba nézett, ami a kétarcú —, ill. néha négyarcú — Janusra emlékeztet (8. kép). Hekate három alakját a növekvő hold, a teli hold és a fogyó hold megszemélyesítésének is tekintették. Mivel azonban hat keze közül csak egyben tartott fáklyát — a holdistenség jelképét —, a többiekben pedig kígyót, kulcsot, tőrt és egyéb szimbólumokat, lehetséges, hogy a három alak az istennő különböző funkcióit jelképezte. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban a kulcs szereplése e szimbólumok között, mert Janust is kulccsal a kezében szokták ábrázolni. Végül fontos számunkra, hogy H. Hunger egészen más alapokból kiindulva a következőket állapította meg :[10] «Hekate Kariából (Kisázsia) Görögországba bevándorolt istenség. Bizonyítja ezt hogy Kariában és a szomszédos szigeteken igen sok személynevet találunk, melyeket az ő nevéből képeztek. (Hekataios, Hekatomnos stb.)»

Mégis nyomós okok szólnak azon feltevés ellen, hogy Janus isten alakját a római mitológia a görögöktől vette volna át, különösen, ha figyelembe vesszük azt a megállapításunkat, hogy Janus kettős-arcú hasonmása — mely a görögöknél nem szerepel — a kisázsiai hettitáknál megtalálható. Nem látszik ugyanis valószínűnek, hogy a kettősarcú hettita férfiistenség és a kettős-arcú Janus isten között a kapcsolatot a háromtestű görög istennő jelentené, mert valószínűtlen, hogy a többarcú istenség, mely a görögöknél a hettita istentől erősen eltérő alakban jelenik meg, visszaváltozott volna akkor, midőn

[10] *H. Hunger:* Lexikon der griechischen und römischen Mithologie. Wien 1953, 128. l.

a rómaiak a görögöktől átvették. Ha azonban nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy a két mitológia egymástól függetlenül merített közös forrásból, ez megmagyarázná azoknak az egyezéseknek a fennállását, melyek ezen a területen — a jelentős eltérések ellenére — mégis megállapíthatók voltak.

Vizsgáljuk meg ezért a közvetlen összefüggés lehetőségét Janus és a hettita kettősarcú isten között. Fontos ebből a szempontból, hogy Janus — Saturnussal együtt — a legrégibb római istenségnek számított, sőt a római mitológia szerint Janus volt Itália azon ősi isten-királya, aki a hajón érkező Saturnust befogadta az országba. Így tehát Janus még Saturnusnál is régibb itáliai istenségnek tekinthető. Tőle nyerte nevét a Janiculus halom, mely a hagyomány szerint ősi székhelye volt és az ő képe díszítette a leghasználatosabb római pénzdarabot, az «as»-t.

7. kép.

Feltehető ezért, hogy Janus már a római mitológia kialakulását megelőző időkben is itáliai istenség volt. Etruszk eredete mellett hozták fel, hogy eredetileg az égbolt istene volt — mint láttuk, ő bocsátotta reggelente útjára a napot és ő fogadta este újra be — és későbbi hatásköret, mint a kapuk őrzőjét, onnan nyerte volna, hogy az égboltot az etruszk kapuboltozattal szimbolizálták.

Az etruszkokról (thyrrének) Herodotos közli, hogy Kisázsiából származtak és Lydiából vándoroltak ki. Ugyanezt írják Plutarchos, valamint Strabon is. Az antik íróktól tudjuk, hogy az etruszkok tradíciói is kisázsiai származásukat hangoztatták. Olyan lényeges adat, melynek alapján a fenti közléseket el kellene vetni, nem került elő, ezzel szemben növekvő számban mutatkoznak oly körülmények, melyek — bár önmagukban nem döntőek — összességükben mégis mind valószínűbbé teszik, hogy az etruszkok eredetileg valóban Kisázsia nyugati partjain élő hajós-nép voltak és a tenger felől kerültek Itáliába.

Ilyen körülmények a vallás és a kultusz területén is elég nagyszámban találhatók. Ezek közé tartozik pl. az etruszk és a kisázsiai tumulus-sírok hasonlósága, valamint az a körülmény, hogy az itáliai Piacenzában olyan — bronzból készült — juhmájat ábrázoló modell került elő, amelyen a máj-jósok tudományukat tanulták[13] és amilyen modelleket Babiloniában[14] is és a kisázsiai Boğazköy-ben[15] is találtak, ami arra mutat, hogy a máj-

[11] *J. H. Fresse:* Encyklopaedia Britannica. XI. 15—16 Vol. 156. l.

[12] *Herodotos:* I. 94.

[13] Mitt. d. K. Deutsch-Ark. Ist. Röm. Abt. 20. l. t.

[14] *M. Rutten:* Trente-deux models der foies en argile inscrits, provenant de Tell Hariri (Mari). Revue d'Assyrologie. 35 (1938) 36. l.

[15] *E. Chiera:* They wrote on clay. Chicago 1938. 68 t. és *G. Contenau:* La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni. Paris 1948. 125 l.

és béljóslás tudománya Babilóniából Kisázsia közvetítésével juthatott el Itáliába. A hettita feljegyzésekből kitűnik ezenkívül, hogy az etruszk haruspex-ek híres tudományát, a madarak röptéből való jóslást, a hettiták már náluk sokkal korábban gyakorolták.[16] Megemlítendő továbbá, hogy Hrozný, a hettita Tarḫu, ill. Tarku isten nevével hozza kapcsolatba az etruszk Tarchon, ill. Tarquinius neveket.[17]

Az a megállapítás, hogy az itáliai kettős-arcú Janus istennek hasonmása a rómaiak korát lényegesen megelőző időben a kisázsiai istenek között is megtalálható, a fent — példaként — felsorolt kapcsolatok sorának fontos bővítését jelenti.

8. kép.

Hekate istennő
(A baloldali szobron — Kis-Ázsiára jellemző — «phrygiai» sapka)

[16] *A. Boissier:* Mantique babylonienne et mantique hittite. Paris 1395, 37. l.
[17] *B. Hrozný:* i. m. 146. l.

SÜMEGHY VERONIKA

MYRON ÉS A MÜNCHENI DISZKOSZVETŐ SZOBROCSKA

A szép sötétzöld patinás diszkoszvető szobrocska[1] ismeretlen lelőhelyről került elő és nagy riadalmat keltett a hildebrandi esztétika híveiben. Hol a statika, hol a biztos, szilárd nyugalom, mely állandó jelenben, véletlent kizáró változhatatlanságában mutatja a világot ? A Myron-i diszkoszvető márványmásolatok nyugalmával szemben a müncheni szobrocska pörög, mozog, csavarodik, lebeg. A bal lába földet sem ér, a jobb is alig hogy érinti. Ezért ízléstelennek, csúnyának, természetellenesnek tartották. Furtwängler pártfogásába veszi. Lendületesnek tartja mozdulatát. Fejét ugyan nem helyesli. Római portrét, hivatásos atléta durva arcformáit fedezi föl benne. A haj és arc alapján késő Antoninus vagy Caracalla korára gondol. Az afrodisiasi iskola összefüggéseit keresi benne. A fej elfordulása töri ugyan a lendületet, de a képhatás egységét szerinte nem zavarja.

Sieveking tetszését egyáltalán nem nyeri meg a kis szobor. Saját elgondolása alapján még *ki* is *javíttatja*. Volt már rajta némi kiegészítés : a diszkosz és a jobb láb egy része. A bal kar letörött. Újabb korban erősítették meg elég ügyetlenül, mivel mozgástartalmát nem értették meg. Az első kiegészítésnél a jobb láb 1 cm-rel hosszabbra sikerült. Éppen, hogy csak érintette a négyszögű fatalapzatot, — írja Sieveking. Geiger müncheni szobrásszal átalakíttatja az akkor jónak tartott londoni márvány diszkoszvető másolat mintájára. Most már szilárd talpon nyugszik a kis diszkoszvető jobb lába is, a bal sem lebeg többé a levegőben. Súrolja a talajt, mint ha maga után húzná (I. 1—2). Még így is lendületesebb a mozgása a márvány másolatokénál.

Sieveking az újonnan átalakított szoborhoz új diszkoszvető elméletet is teremtett mondván, hogy még sem helyből dobott a Myron-kori atléta, hanem a jobb lába körül végzett félfordulattal. Geiger szobrász ugyanis felhívta a figyelmét a londoni márvány diszkoszvetőnél a jobb láb külső oldalán — a sarok és a lábfej között futó mély redőre. Ez csak a talp elfordításakor keletkezhet.

A márványba dermesztett diszkoszvető másolatok alapján Sieveking bizonyára nem is mert körfordulatos diszkoszvetésre gondolni. A bronz szobrocska pillanatnyi mozgást megrögzítő mozgása érthetetlen számára.

A KINORIPORT kiadásában megjelent oktató magyarázatos «Stílusképek» : DISZKOSZVETÉS c. mozgássorozatban jól követhetők a mai két félfordulatból összetevődő körfordulatos diszkoszvetés jellemző mozzanatai[2] (II. 1). Ebbe a sorozatba, mint alapba jól beilleszthető valamennyi antik diszkoszvető ábrázolás élén a müncheni bronzszobrocskával,[3] mely a KINORIPORT felvétel ötödik képéhez hasonló mozzanatot : a jobb láb körüli második félfordulatot mutatja, de sokkal jellemzőbben. Ez tehát nem egy végleges, szilárd kidobó állás, hanem könnyű, pörgő, lebegő helyzet. A müncheni bronzszobrocska eredeti formájához legközelebb áll egy angol nyelvű atlétikai fényképsorozat mozzanata (II. 2), melynek könnyű, lebegő helyzete megérteti velünk a müncheni szobrocska mozdulattartalmát. Helyből történő fordulat el sem képzelhető nála.[4] Ezért kellett Sievekingnek átalakíttatni, mert elméletének így felelt meg.

Ezek szerint körfordulattal dobhatott a Myron-kor atlétája is és nem kétsíkú ingamozgással, de nem is 90, vagy 180-as fordulattal,[5] hanem 360-os, azaz teljes körfordulattal. Így új értelmezést nyer Philostratos diszkoszvetőt ábrázoló festményleírása, de Hippomedon és Phlegyas diszkoszvetése is.[6]

Sieveking már alapjában hibás elméletére támaszkodik Kiss István cikke.[7] Kiegé-

[1] *J. Sieveking:* Der Myronische Diskobol. Münch. Jb, 1916. — Br. Br. 681.

[2] Az első két kép a lendületvételt, a harmadik és negyedik kép a bal lábkörüli, az ötödik és hatodik kép a jobb láb körül folytatólag végzett félfordulatokat mutatja be. Az utolsó két kép a felfokozott lendület következményeként a berántást, eldobást érzékelteti.

[3] Testnev. Tudomány, 1955. I. 2. 156—164. *Sümeghy V.:* A mozgás művészi ábrázolása az ógörög művészetben.

[4] Itt még a balláb körüli első félfordulatnál tart az atléta. Mellette a magyarázat : The right foot comes directly over the left heel. The left heel is off the ground with all the weight spinning on the left toe». Tehát némi lábkereszteződés elkerülhetetlen, főleg ábrázolásban.

[5] *Jüthner:* Das Problem der Myronischen Diskobol ÖJH 1928. I. 123, *Schröder:* Zum Diskobol des Myron. Stuttgart 1913. — Sieveking i. m.

[6] Philostratos : Eikones I. 24. — Papinius Statius : Thebais VI. 707—710.

[7] Testnev. Tudomány 1956. II. 3, 240. *Kiss I.:* Az ógörög diszkoszvetés.

szíti azonban azzal, hogy az ógörög diszkoszvetés szélesvonalú, a körmozgás mechanikai törvényeit és előnyeit érvényesítő dobásforma volt. Felmerülhet azonban a kérdés: lehet-e ezt oly mértékben biztosítani karral és törzzsel s nem lendületesebb, nem természetesebb a körfordulat, ha a lábak is mozognak?

Nem hangzik megnyugtatóan a Carl Krümmel: Athletik c. könyvéből vett idézet sem: «Mi majdnem bizonysággal mondhatjuk ma, hogy a görögök is a szabad dobást ápolták, sőt valószínűleg azt is szabad nekifutással csinálták, mint a gerelyvetést, úgy hogy a mi körből dobásunk egészen akaratlagos, talán még a filológiai dobótechnikától befolyásolt korlátozás.»

Szerintünk valahol ott van az igazság, hogy szabadon, rohammal, de *körfordulatos rohammal* hajították a diszkoszt az antik világ atlétái. A modern kor vívmánya a körfordulatot szabályozó körvonalas eldobó hely. A modern kor szorítja bele a diszkoszvetőt olyan méretű körbe, melyből a legeredményesebben dobhatja diszkoszát. Éppen ez a «körhöz kötöttség» okozza azt, hogy a helyből és fordulattal való diszkoszvetés két eltérő mozgásélmény a modern atléta számára. Ez teszi számára bonyolulttá a körfordulatos dobás elsajátítását s ebből adódik önkéntelenül az a feltevés, hogy a Homéros-i atléta csak helyből dobott, a Myron-kori már felvitte negyed, — illetve Sieveking szerint már a félfordulatig, mintha legalábbis negyed, fél, háromnegyed és végül egész fordulat lenne a diszkoszvető technika fejlődési folyamata !? Matematikailag ez is a sorrend, fizikailag azonban körfordulatos rohamról, lendületvételről van szó. Az pedig legkevésbé sem bizonyítható, hogy a versenyek vallásos jellege visszatartotta volna a dobó mozgás fejlődését. Ahogy a görög templom a megarontól eljutott a Parthenonig, úgy jutott el az emberábrázolás a geometrikus megfogalmazástól a legszebb, a legnemesebb emberi tulajdonságokat egyesítő Pheidias-i isteneszmény kialakításáig, atlétikai mozgás terén pedig Myron Diszkoszvető-jéig és ennek kezében nem a Homéros-i hősök gömbölyű solos-a, hanem a legmagasabb technikai fejlődés folyamán lapos koronggá, formálódott diszkosz látható.

Hogy milyen lehetett az antik dobóhely, azt antik stadion-emlékek további alapos helyszíni vizsgálata állapíthatná meg.

A Louvre vázájának diszkoszvetője (II. 3) a körfordulatos diszkoszvetés második, — jobb lábkörüli félfordulatát végzi. Ha azonban ezt a Myron-i mozdulat után tesszük az ógörög diszkoszvetés érzékeltetése céljából,[9] visszafelé forgatott filmfelvétel hatását kapjuk. A Louvre vázájához hasonló mozdulatot ábrázol a római Villa Giulia-beli váza erősen hajló törzzsel ábrázolt diszkoszvetője is (II. 4). A fordulat irányába történő erős törzsmozdulat élesen hangsúlyozza a körfordulat adta törzslendületet, ha mindjárt stilizálva is. A keresztező láb hátul a levegőben van mint a müncheni bronzdiszkoszvetőnél és a vele rokon mozdulatban lefényképezett atlétánál. — Ugyancsak a körfordulatot érzékelteti a Kos-i pénzek diszkoszvetője is.[10] Az erősen stilizált törzslendület, a lebegő, imbolygó testtartás azt bizonyítja, hogy a dór pentapolis városaiban Apollo tiszteletére rendezett versenyjátékok emléke nem egyszerű helyből történő diszkoszvetést örökíti meg. Benne van a körfordulat közben dőlő törzs mozdulata is. A lábmozdulattal ellentétes irányba dőlő törzs egy pillanattal elmarad, de lehet, hogy a művészi térkitöltés miatt. A győzelmi tripos és a felirat közé így illik be jól a diszkoszvető s így tölti ki pompásan az érem keretét.

A Kos-i érmek lebegő, imbolygó mozdulatával találkozunk a IV. századi nápolyi panathéniai vázán is (II. 5). Diszkoszvetője jellemzően stilizált mozdulatában benne van a körfordulat csavarodása, könnyed lebegése, a fordulat hevében röpülő test ábrázolása. Ez is a jobb láb körüli, azaz a második félfordulat pillanatát adja, de a törzs fordulata kissé elmarad a lábak mögött. A röpülési mozzanat visszaadása futásnál is a IV. századra jellemző. Hogy a röpülő-lebegő helyzet ábrázolása diszkoszvetésnél ritka, az természetes, hiszen a körfordulatos diszkoszvetésnél nem az «ugrás», nem a «röpülés» a jellemző és a lényeges, hanem a körfordulattal előretörő roham adta berántás. Nem a leglassubb mozzanatokat hanem a legfontosabbat, a legjellemzőbbet örökítette meg a művész.

[8] A körfordulat a diszkoszvetésnél éppen olyan nekifutás, mint a távolugrásnál, vagy gerelyvetésnél, csak a korongnak körpályán kell lendületet kapnia. Ezért a dobó előre és körbe is lendül előrehaladással. A lábaival szerzett lendületet a törzsön karon át átadja a diszkosznak. A hellén atléta csupa természetes mozgást végzett, csak éppen a diszkoszvetésnél tért volna el tőle, melynek ő a megteremtője ?

[9] *Kiss:* I. m. 4. ábra. E szerint azonban a diszkoszvető nem 180 fokot fordul, hanem még 90 fokkal többet, de tört lendülettel, mivel a Myron-i szobor test súlyát hordó jobb lába profilban van, a Louvre-váza diszkoszvetőjénél meg képsíkba fordul, holott a fej és törzs mozdulata azonos.

[10] *Barclay:* Hist. Numorum 632. fig. 307.

1/*a*

1/*b*

A müncheni bronz diszkoszvető eredeti formában

2/*a*

2/*b*

A müncheni diszkoszvető átalakítva

I. tábla

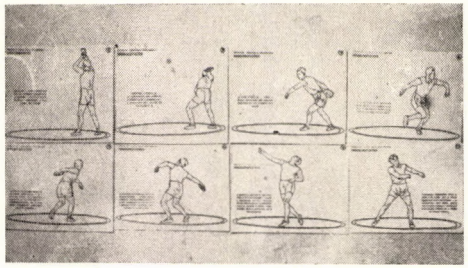

1. A kinoriport sorozatából diszkoszvetés

2. Diszkoszvető fényképsorozatból a balláb körüli félfordulat

3. Vörösalakos váza

4. Vörösalakos váza. Róma Villa Giulia

II. tábla

5. Panathénaia-váza, Nápoly

1. Vörösalakos váza. Berlin

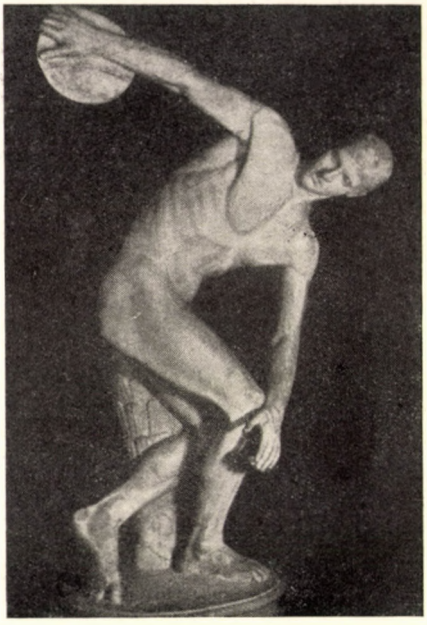

2. A lancellotti diszkoszvető

3. Atlétanő verseny közben

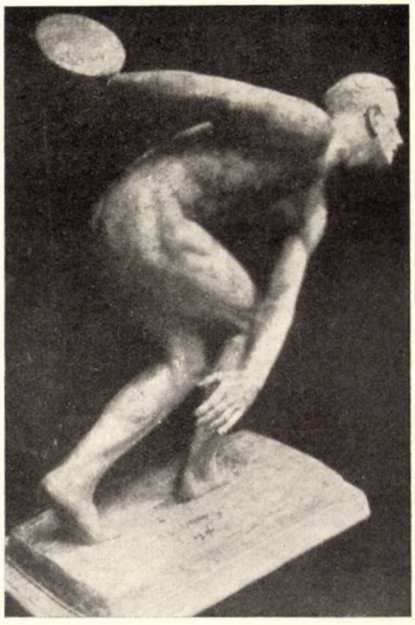

4. Tait Mackenzie : Diszkoszvető

III. tábla

A müncheni eredeti bronzszobrocska mozdulatát nagyszerűen magyarázza a berlini vörösalakos váza diszkoszvetője (III. 1). Bal lába hátul a levegőben lebeg s nem keresztez, mint a bronznál. Törzse erősen előredől a körfordulat irányába. Feje nem fordul vissza. Bal karja szabadon leng. A Myron-i diszkoszvető helyesen értelmezett mozgástartalma másolók és újkori javítások átdolgozásától mentesen ott él a görög vázaképeken.

Nem könnyű a diszkoszvetést fényképezni, nem könnyű a megfelelő mozzanatokat kiragadni. Az atlétikai szakirodalom ma is adós ezzel. Ugyanakkor a hellén művészet megoldja e nehéz problémát. Megörökíti a diszkoszvetés legjellemzőbb mozzanatát, lényegét adja úgy, hogy abban benn van az előzmény, de benne van a következmény is. A körfordulattal szerzett lendület legmagasabbra viszi a diszkoszt, hogy utána a berántás következzék. A mozgás dinamikájának csúcspontját ragadja meg. Ide vezet a második félfordulat lendülete. A legbonyolultabb mozgássorozatból Myron szeme pompásan megfogta a jellemzőt. A müncheni szobrocska pörgő-forgó mozdulata, szinte lebegő testtartása, ellentétes kar és láb-, valamint láb- és törzsmozdulata a művészi mozgásábrázolás remeke. Nem másol, nem utánoz, megsokszorossa az igazságot, a valót. Ezért művészi.

A két láb keresztezett helyzete kimutatható a körfordulatos diszkoszvetésnél is. A Myron-i másolatoknál problematikus a lábtartás, mivel egy sem került elő épségben, eredeti mivoltában. Toldottak, foldottak a márványmásolatok. A Castelporzianoi diszkoszvető[11] fej és jobbkar nélkül került elő. Hiányosak lábai is térdtől lefelé. Megvan a talapzat a támasztékul szolgáló fatörzzsel. A British Múzeum példányán Rizzo szerint jó a láb. A Vatican-i másolaton a fej előre, a mozgás irányába néz, mint a vázaképeken. Így nem töri meg a lendületet. A Lancellotti diszkoszvető[12] fejét tartják az eredetihez legközelebb állónak.

A diszkoszvető másolatok kiegészítései eléggé önkényesek. Valamennyinél feltűnik azonban, hogy a hátul levő láb nem támaszkodik lábhegyre. A lábujjak a lábháti oldalon éppen hogy csak érintik a talajt. Helyből végzett fordulatnál ez nem fordulhat elő, csak helyváltoztatásnál. Különösen érdekes ebből a szempontból a Lancellotti márványmásolat. A támasztékul szolgáló pálmatörzs enyhén kifelé dől, szorosan hozzá simul a láb, törzs előredől, mint ha a fatörzs körül készülne mozogni. A lábak helyzetét a támasztó fatörzs, valamint a síkba kiterített alakkifejtés kényszerít meghatározni. A márvány különben sem alkalmas lebegő, szétágazó mozdulatok ábrázolására. A bal kar helyzete merev, a fej nem néz előre, mint a vázaképeknél.

A rómaikori másolók kezén elsikkadtak a hellén művészet finomságai, megfagyott az eredeti lendület. Egy-két apró mozzanat megváltozott s íme az egész jelentése, tartalma elhalványult. Mi hajlandók vagyunk mindezt a hellén diszkoszvetés rovására írni. Jól szemlélteti az elmondottakat a Lancellotti diszkoszvető összevetése bajnoki diszkoszvetés közben lefényképezett atlétanő mozgásával (III. 1, 2).

A modernkori szobrászok előtt ott a sporttechnikailag pompásan kifejlesztett diszkoszvetés, Myront azonban még megközelíteniük sem sikerült. Tait Mackenzie kanadai orvos-atléta-szobrász diszkoszvetője kimértebb, szárazabb, mint egy rómaikori Myron-i másolat. Mélyen előrehajolva veszi a lendületet diszkoszvetője, mozdulata azonban akár kuglizásra is vallhat (III. 4).

Hazai diszkoszvető szobraink nem jellemzők. Készítői gyakran magát a diszkoszvetést sem ismerik. Sportbeli hitelesség szempontjából talán még G. Fekete Géza herendi porcelánba tervezett diszkoszvetője vezet — A klasszikus múltat a jelennel kapcsolta össze a milánói Főiskolai Európa Bajnokságok ötletes jelvénye : vékony piros szíjra felfüggesztett üveglapocska a Myron-i diszkoszvető fémdomborműves ábrázolásával. Mintha csak azt hangsúlyozná, hogy Myron többet mond a körfordulatos diszkoszvetésről, mint bármelyik mai szobrász.

A müncheni bronzszobrocskában benne van a diszkoszvetés lényege úgy, ahogy egy szobrász megálmodta, ahogy egy költő, — Statius versbe szedte színesen, változatosan. «Pusztító szélvészként megcsóválja s maga is nyomon követi», mondja Hippomédonról. De ugyanazt mondja Phlegyasról is csak más szavakkal, elvégre költő ! Mert a «földre nyomott» azaz mélyen behajlított térddel «feje fölött meglóbált», azaz megpörgetett és felhők közé eresztett diszkosz nem «kalapácsvetésszerű dobás» technikáját jelenti, — nem diszkoszvetést oktató magyarázat ez, hanem a költői nyelv megcsillantatása a maga művészi gazdagságában. Nem a költői hitelességről van itt szó : «Költő hazudj», — hanem a költői kifejezés erejéről : «Nem a való hát : annak égi mása». Ez az a többlet, melyet meg kell érteni, de meg kell érezni is Myronnál is, Statiusnál is.

[11], [12] *E. Paribeni:* Museo Nazionale Romano. Sculture Greche del V. secolo. Róma 1953, 21, 22.

ALFÖLDY GÉZA

MITHRAS AQUINCUMI KULTUSZÁHOZ

Mithras tisztelete a II. század második felében és főleg a III. században általánosan elterjedt Pannóniában, és számos emléket hagyott Aquincumban is.[1] Az aquincumi polgárváros és táborváros területén a kutatás az isten több szentélyét ismeri, illetőleg tételezi föl.[2] A Mithras-tisztelethez kapcsolódó aquincumi feliratos emlékek száma eddig mintegy negyvenre tehető, ami azt mutatja, hogy a kultusz igen széleskörű volt.[3] Tanulmányunkban az idevágó ismereteket szeretnénk egy adattal kiegészíteni.

A budai Vár oldalában, a Hunyadi János út 26. sz. alatt másodlagos felhasználásban, kőkerítésbe falazva maradt fenn az a két felirat, amellyel foglalkozni kívánunk. Mindkettőt Szilágyi János ismertette röviden néhány évvel ezelőtt.[4] Az első kőemlék töredékes tábla, amelynek feliratából Szilágyi János olvasása szerint a következők maradtak meg: *...li de... / ...nt vic... / ...inus... / ...col Sep(timia) / ...oii is...* A második kőemlék templom helyreállítását megörökítő oltár. Abacusát a másodlagos felhasználás alkalmával leverték úgy, hogy nem tudjuk, melyik isten szentélyéről volt szó. A felirat hét megmaradt sora: *Cl. Sextinus / bf. legati / templum / a solo rele / vavit Mode / [s] to et Probo / cos.*, azaz 228-ban. Első pillantásra a két felirat nem mond különösebben lényegeset. Ha azonban az elsőt kiegészítjük, bizonyos következtetéseket vonhatunk le az aquincumi Mithras-tiszteletre vonatkozólag.

Kiindulnunk a felirat második és harmadik sorából kell, amely véleményünk szerint a dedikáló nevét tartalmazta, mégpedig bizonyosan *[M. A] nt. Vic[tor]inus* formában. M. Antonius Victorinust jól ismerjük az aquincumi polgárvárosban feltárt mithraeumának feliratairól,[5] amelyek tisztségét dec. col. Aq. aedilis formában tüntetik föl. Ezek szerint feliratunk alsó sorai is biztosan *[dec. c]ol. Sep. [Aq. ae]dilis* formában egészíthetők ki, a felső sor pedig nem lehet más, mint *[So]li de[o]*. A felirat eredeti szövegezése tehát, a megmaradt betűk elhelyezésében a Szilágyi által közölt fényképet véve alapul, a következő volt:

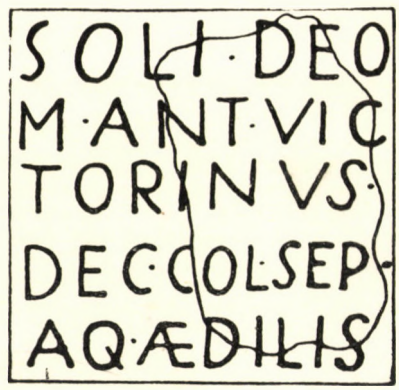

1 ábra.

[1] Vö. *F. Cumont:* Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles 1896—1899. I. 141 skk., 321 skk., *A. Brelich:* Laur. Aq. 1 (1938) 135 skk., *Nagy T.:* Budapest története I. Budapest az ókorban, Bp. 1942, 433 skk., BpR 15 (1950) 45 skk.

[2] *Nagy T.:* Budapest az ókorban, 433 sk., BpR 13 (1943) 384 skk.

[3] A különböző istenek közül Aquincumban egyedül Jupiter kultuszának emlékei haladják meg a Mithras-vallás emlékeinek számát, és körülbelül ezekkel egyenlő mértékben maradtak meg a Silvanus-kultusz feliratos emlékei.

[4] BpR 15 (1950) 320 és uo. 54—56. jegyzet, 21—23. kép. Vö. *Radnóti A.:* Budapest műemlékei I. Bp. 1955, 31 és 32, 210. jegyzet.

[5] CIL III. 10461—64.

A felirat teljes kiegészítése : *[So]li de[o] / [M. A]nt(onius) Vic / [tor]inus / [dec(urio) c] ol(oniae) Sep (timiae) / [Aq(uincensis) ae] dilis.*[6] A megmaradt utolsó sor után a felirat esetleg tovább folytatódott, a dedikáló votumára vagy talán templom építésére utalva.

Kérdés, honnét került feliratunk másodlagos lelőhelyére. Ezzel kapcsolatban két lehetőség merülhet föl.

Lehet, hogy a felirat M. Antonius Victorinus polgárvárosi szentélyéből származik, ahonnét műgyűjtés útján kerülhetett a Várba. Két tény azonban gyöngíti ezt a lehetőséget. Először is a Várban talált római feliratos emlékekről általában kimutatható, hogy nem a messze fekvő polgárvárosból, hanem a közelebb eső táborvárosból hurcolták el őket.[7] Másrészt M. Antonius Victorinus polgárvárosi szentélyének majdnem teljes inventárja eredeti helyén került elő, a szentélyben álló, másodlagos beépítésre kiválóan alkalmas kőemlékeket innét nem vitték el.[8]

Feltehető az is, hogy a decurio feliratos táblája eredetileg is ugyanonnét származik, ahonnét Claudius Sextinus nyilván táborvárosi eredetű oltára. Az egymás mellé beépített két kőemléket talán ugyanarról a helyről vitték el.[9] Ha feltevésünk helyes, akkor ebből az következik, hogy a két felirat eredetileg egy szentélyben állt, mégpedig abban, amelynek helyreállítását Claudius Sextinus felirata megörökíti, és az oltár abacusán szintén Mithras neve állhatott *Soli deo* vagy más formában. Feltevésünknek ugyan ellene látszik mondani az a tény, hogy M. Antonius Victorinus az aquincumi polgárváros decuriója volt, Claudius Sextinus pedig a helytartói hivatalhoz beosztott katona, de ismeretesek olyan Mithras-szentélyek, amelyek donátorai között civilek és katonák is szerepelnek.[10] Az olyan jellegű misztériumi közösségeknél, mint amilyenek a Mithras-vallás hívőcsoportjai is voltak, a foglalkozásbeli különbségek lényegtelenné váltak a hívők különböző beavatási fokok szerint történő tagolódásával szemben.[11] Ha a Claudius Sextinus-feliraton említett szentély valóban mithraeum volt, akkor ez a II—III. század fordulóján létesülhetett, talán szintén M. Antonius Victorinus kezdeményezésére,[12] a táborváros területén, ahol 228-ban Claudius Sextinus helyreállíttatta.[13]

[6] Az ĀĒ ligatura helyszűke folytán bizonyos.

[7] Vö. *Radnóti A.:* i. m. 30 sk.,

[8] Az oltárképet kivéve. Vö. *Kuzsinszky B.:* BpR 1 (1889) 59 skk.

[9] Hasonló példára vö. *Alföldy G.:* Acta Arch.

[10] Carnuntumban az ún. 1. mithraeumban katonák és civilek állítottak feliratokat, CIL III. 4414, 4416, 4417, 4419, 4420, az ún. 3. mithraeumban hasonlóképpen, *E. Borman:* BVC 1892—94, 19 skk., CIL III. 14080—84. A fertőrákosi mithraeumban carnuntumi decurio és a legio XIV. gemina egyik katonája létesítettek feliratokat, CIL III. 4236—39, *N. Massalsky:* Bullettino del Museo dell' Imperio Romano 12 (1941) 159 skk. Vö. még a poetovioi ún. 3. mithraeum feliratait, *V. Hoffiler—B. Saria:* Antike Inschriften aus Jugoslavien. I. Noricum und Pannonia superior, Zagreb, 1938, 144 skk.

[11] Vö. *F. Cumont:* Die Mysterien des Mithra. Leipzig—Berlin 1923, 74.

[12] A decurio polgárvárosi mithraeuma körülbelül Septimius Severus korában keletkezhetett, vö. *Nagy T.:* Budapest az ókorban, 433. M. Antonius Victorinusnak módjában állhatott még egy szentély létesítése. A dedikáló valószínűleg a vagyonos keleti telepesekhez tartozott ; neve esetleg arra utal, hogy a család, amelynek M. Antonius Victorinus leszármazottja volt, még a köztársaságkor végén kapta polgárjogát a birodalom keleti felében Marcus Antoniustól. A Victorinus cognomen keletieket is takarhat, vö. CIL III. 3668. A keletiek a II—III. század fordulóján és a III. század első évtizedeiben Brigetioban, Intercisában és Aquincumban is a város leggazdagabb rétegét képezték, vö. *Barkóczi L.:* Brigetio. DissPann II. 22, Bp. 1951, 28 sk., Intercisa története a római korban I. Arch. Hung. XXXIII. Bp. 1954, 37 sk., *Alföldy G.:* Acta Ant. 6 (1958).

[13] Szilágyi János szerint a szentély, amelyet Claudius Sextinus újjáépíttetett, még a markomann háborúk alatt pusztult el. Ez a nagy időköz miatt nem valószínű. A Mithras-szentélyek egyébként könnyen tűz áldozatai lehettek, hiszen a szertartásokhoz fáklyákat használtak.

BENEDICTY RÓBERT

EGY PRISKOS-HELY TÖRTÉNETI HITELÉRŐL[1]

IN MEMORIAM FRATRIS

Ismeretes, hogy az antik görög történetírás erősen hatott a bizánci történetírókra, mind formailag, mind koncepció szempontjából, sőt az olyan részletek is gyakoriak, amelyek mintáját megtalálhatjuk valamely antik műben.[2]

Priskos történeti munkája Hérodotos hatását mutatja,[3] a kidarita-hunok királyának megcsalásáról szóló történet pedig teljes egészében egy hérodotosi elbeszélés mintájára készült. A hérodotosi történet arról szól, miképpen csalta meg Amasis Kambysést, midőn az leányát feleségül kérte, más nőt küldve el neki (Hér. III. 1.).

A történet a következő (Priskos, Exc. de leg. p. I. fr. 12.) :

«Akkor Kónstantiost, aki, mint mondottam, követi minőségben Edessában időzött, a perzsák uralkodója bebocsátotta országába és elrendelte, hogy jöjjön hozzá, aki nem a városokban, hanem a perzsák és a kidarita-hunok határvidékén időzött. Ugyanis háborút viselt ellenük, mert azok nem fizették meg az adót, melyet a perzsák és parthusok régi királyai rájuk kivetettek. Az akkori hun király apja az adó kifizetését visszautasítván, felvette a harcot, és azt az uralommal együtt fiára hagyta. Végül a küzdelemtől elgyengült perzsák a hunokkal való ellentétet csalással akarták megszüntetni. Ezért Peirozés (ez volt az akkori perzsa király neve) követséget küldött Kunkhashoz, a hunok vezéréhez, hogy a vele való békét örömmel fogadva, harci szövetséget akar kötni és nővérét hozzá adja feleségül. Ugyanis igen fiatal lévén nem volt még gyermekek atyja. Kunkhas elfogadta az ajánlatot, de nem Peirozés húgát vette feleségül, hanem egy másik nőt, akit királyi módon feldíszítve elküldött hozzá a perzsák uralkodója, azzal buzdítva, hogy ha a hamisságot nem fedi fel, királyságban és boldogságban lesz része, de ha elmondja a csalást, halál lesz a büntetése. Ugyanis a kidarita fejedelem nem fogja eltűrni, hogy szolgáló legyen a felesége előkelő származású nő helyett. Ilyen módon kötött szövetséget Peirozés a hunok vezérével, de nem sokáig élvezte a csalást. Az asszony ugyanis attól félve, hogy ha a fejedelem mástól értesül az ő helyzetéről, kegyetlen halálra adja, elmondta, hogy mit eszeltek ki. Kunkhas megdicsérte az asszonyt őszinteségéért és továbbra is megtartotta feleségül, de bosszút akart állni Peirozésen a cselért. Ezért úgy tett, mintha háborút indítana szomszédai ellen, és szüksége lenne nem katonákra (ezekből ugyanis nagyon sok volt neki), hanem olyanokra, akik majd hadvezérei lesznek. Peirozés háromszáz előkelő férfit küldött hozzá. A kidariták fejedelme pedig közülük egyeseket megöletett, másokat megcsonkítva visszaküldött Peirozéshez, hogy mondják meg neki, ez a csalás büntetése. Így ismét fellángolt közöttük a harc és elkeseredetten küzdöttek.»

Ugyanezt a motívumot, a hamis királykisasszony motívumát, Khosrav Anūširvān és a türk királyleány házasságával kapcsolatban felhasználja a IX. századbeli arab történetíró, Balāḏurī is (ed. de Goeje, p. 208.), aki középperzsa források alapján dolgozott.[4]

A három történet szerkezete alapvonalaiban teljesen azonos :

Hérodotos	Priskos	Balāḏurī
Kambysés hadat indít, mert :	A perzsák hadban állnak, mert :	
1. megkérte az egyiptomi királyleány kezét ;	1. a hunok nem fizették meg az adót ;	
2. Amasis a kérést nem meri elutasítani, de a leányát sem akarja odaadni ;	2. a perzsák a felajánlott béke megerősítésére eljegyzik a király húgát a hun királynak ;	2. Anūširvān békét köt a türk khagánnal és feleségül kéri annak leányát;
3. Meggyilkolt elődje leányát küldi el ;	3. a királyleány helyett szolgálót küldenek el ;	3. a türk khagán leánya helyett egy szolgálót küld el.
4. a leány felfedi a csalást.	4. a szolgáló felfedi a hamisságot.	

[1] A dolgozat megírásában nyújtott segítségükért Moravcsik Gyula és Czeglédy Károly professzor uraknak tartozom köszönettel.

[2] *Moravcsik Gy.:* A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934, 2—3. l.

[3] *Moravcsik:* I. m. 46—47. l.

[4] Enzyklopaedie des Islam I. Leipzig 1913, s. v. Baladhori.

Mind a három történet ugyanazt a motívumot alkalmazza, s ugyanazok a mozzanatok szerepelnek bennük : békekötés, leánykérés, hamis menyasszony elküldése, a csalás felfedezése.

Priskos rétor előadása kétségtelenül Hérodotos hatása alatt áll.[5] Ezt az mutatja, hogy 1. mind a két elbeszélés mozzanatai azonosak és azonos sorrendben következnek egymás után ; 2. az eseményeket mindkét elbeszélés szigorú időrendi sorrendben, nem pedig a megokolandó ténnyel, a háborúval való logikai összefüggés szerint adja elő, tehát így : háború tört ki, mert a hunok királyát megcsalták, etc ; 3. az összefüggő történeti előadásból kerekded egységével mindkét történet élesen kiválik, mindkét történet novella.[6] 4. és végül mindkét elbeszélésnek szembetűnő aitológiai jellege van, ugyanis két barbár nép egymásközti háborúját okolják meg.

A Priskos-féle elbeszélés hérodotosi eredetét még jobban megerősíti az, hogy nála több hasonló hérodotosi átvétel fordul elő : az óceáni népeknek a griffmadarakkal való harcai (Hér. III. 116.), az isten kardjának Árés kardjával (Hér. IV. 62.) való azonosítása, amely helyeken a maga értesüléseit az események hasonlósága miatt hérodotosi formában adta elő, mégsem hamisította meg.[7]

Ugyanilyen átvétel történt a hamis királykisasszony történetével kapcsolatban is, Priskos tehát itt is, mint a többi átvétel alkalmával, topizál.

Ugyanezt a perzsa novella-elemet használja fel Balāḏurī is Khosrav házasságával kapcsolatban, melynek Priskosszal való rokonságára Christensen előtt már Nöldeke is utalt.[8]

A perzsa novella-elem továbbélése tehát kétirányú :

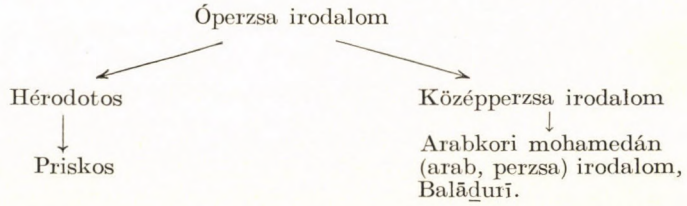

A bizánci történetírók toposzai mögött rendszerint történeti valóság van, a szerző a valóságot antik mezbe öltözteti, de nem hamisítja meg.

A tárgyalt Priskos-hellyel kapcsolatban ugyanez állapítható meg.[9] Alátámasztja ezt az állítást az is, hogy a novella keleti változatának konkrét történeti megvagmegfogható. Balāḏurī a novellát Khosrav Anūširvān és a türk királyleány házasságával kapcsolatban adja elő. Ez a házasság történelmi tény (kb. 560.). A két nép közötti dinasztikus házasságok egyébként sem voltak szokatlanok, ezt bizonyítja Móses Kalankatvac'i, aki közli II. Khosravnak a kazár királyhoz írt levelét, amikor az Hérakleioos császárral szövetségre lépett a perzsák ellen. A levélben többek közt ez áll : «A te uralkodói házadat, mint a szeretett testvér házát, mind elődeim, mind jómagam mindig tiszteletben tartottuk, mert fiaink és leányaink gyakran házasodtak egymással.»[10] A törökök és kazárok azonosításával kapcsolatban annyit kell mondanunk, hogy a két nép 630-ig e g y biro-

[5] *A. Christensen:* L'Iran sous les Sassanides.[2] Coppenhague 1944, 293. l. 1. jegyz.

[6] *Szabó Árpád* szerint a Kambysés-történet egyiptomi eredetű (Óperzsa novellák, Budapest 1948, 115 kk.) ; és kétségtelen, hogy a III. 1—38 egészében egyiptomi eredetű tudósításokra támaszkodik. (vö. *F. Jacoby* RE. Suppl. II. 1913. 427. s. v. Herodotos). A háború okának elbeszélését (III. 1.) azonban Hérodotos kifejezetten perzsa eredetűnek mondja. Az szintén az óperzsa eredet mellett tanuskodik, hogy ez a motívum középperzsa>arab források útján élt tovább.

[7] *Moravcsik Gy.:* Az onugorok történetéhez, Budapest 1930. 6—8. l.

[8] *Th. Nöldeke:* Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1879. 168. l. 6. jegyz. — *Christensen:* i. h.

[9] E Priskos-hely történeti hitelének értékelésében a kutatás két véglet között ingadozott. Vagy teljesen megtagadták tőle a történeti hitelt *(Christensen:* i. h.), vagy teljes egészében történetileg hitelesnek fogadták el (*J. Marquart:* Abhandl. der Königl. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. N. F. III. 2. 58. l.).

[10] Moses Kalankatvac'i, Albánia története I. 12. ed. Sahnazarean. — Ezt az adatot *Czeglédy Károly* professzor úr volt szíves velem közölni.

dalmat alkotott, türk vezetéssel. A birodalom nyugati felét a kazárok foglalták el, a perzsák tehát a türk birodalmat kazár részről ismerték. 630 után a két nép szétvált, de a mohamedán történeti irodalom továbbra is türk néven említi mind a két népet. Másfelől Peirozés és utódai is több dinasztikus házasságot kötöttek a heftalitákkal.[11] Így nyilvánvaló, miképpen vitték át később a Peirozés házasságával kapcsolatos novellát Khosrav Anūširvān házasságára.[12] A toposz tehát úgy jött létre, hogy az író egy elterjedt novellamotívumot más eseményre, más személyekre alkalmazott.

A Priskos-féle változat létrejötte is hasonló módon ment végbe. Priskos megbizható történetíró,[13] nem valószínű tehát, hogy valótlan dolgot írna le. Az is bizonyos azonban, hogy az elbeszélések ebben a formában nem teljes egészében hiteles. A valószínű tehát az, hogy van egy történeti esemény, amely az elbeszélés magvát képezi, és ezt helyezte el Priskos egy hérodotosi novellában. A novella három mozzanata közül kettő jöhet számításba mint történeti esemény : a háború és a házasság ténye (hamis menyasszony nélkül).

1. Hogy 465-ben Peirozés hadat viselt a kidarita-hunok ellen, azt Priskos mellett Josua Stylités is igazolja. A «k û š â n â y ê vagy h u n»-nak nevezett nép[14] és a perzsák közti harcokról írva ugyanis — amelyek már Peirozés és Kunkhas elődei alatt is gyakoriak voltak — említést tesz arról, hogy Peirozés a bizánciaktól kért segítséget ellenük, s azt megkapva megsemmisítő vereséget mért rájuk és országukat a maga birodalmához csatolta.[15] Ez 466-ban történt.[16] Ugyanerről ir Priskos is a 466. év eseményeivel kapcsolatban : a perzsák segítséget kérnek a bizánci császártól a kidaritákkal r é g ó t a folyó háborúhoz,[17] s győzelmet aratnak felettük.[18]

Josua Stylités és Priskos tudósításai tehát a 466. év perzsa-kidarita háborújára vonatkozóan teljesen egybevágnak : ebben az évben a perzsák h o s s z ú háborúskodás után legyőzték a kidaritákat. Ebből következik, hogy a 466-ban befejeződött háború, amelynek már Peirozés és Kunkhas elődei alatt is voltak előzményei,[19] 465-ben is fennállott. A novella egyik mozzanatának történeti valósága, a háború, tehát igazolódott. Kónstantios követsége pedig ezzel a háborúval esett egybe.

2. Ami a házasságot illeti, semmi sem szól az ellen, hogy akár a perzsák és a hunok, akár a perzsák vagy a hunok és más népek között létrejött ez idő tájt ilyen dinasztikus házasság, amelyről máshol nem maradt feljegyzés. Valószínűsíti ezt a feltevést az is, hogy a perzsák és a hunok közt nem volt szokatlan az ilyen dinasztikus házasság. Noha források alapján csak a Priskos műve utáni házasságokról tudunk, feltehető, hogy előtte is volt ilyen házasság. Ezt bizonyítja Moses Kalankatvac'i fentebb idézett helye is. De ezen túlmenőleg, Priskos előadásában is van egy megjegyzés, amely arra mutat, hogy konkrét eseménnyel kapcsolatban adja elő a novellát. Hérodotos Amasis meggyilkolt elődjének l e á n y a k é n t említi a hamis menyasszonyt (*ἦν Ἀπρίεω τοῦ προτέρου βασιλέος θυγάτηρ...*). Priskos viszont azzal kapcsolatban, hogy Peirozés a h ú g á t küldte el Kunkhasnak, külön megjegyzi : „*νεώτατον γὰρ αὐτὸν εἶναι συνέβαινε καὶ μηδέπω παίδων εἶναι πατέρα.*" (Exc. leg. p. I. ed. de Boor, p. 154, 8—9). A perzsa király fiatalsága, az hogy még nincs gyermeke, önmagában lényegtelen körülmény — az ember figyelme szinte elsiklik felette — úgy, hogy ennek ilyen fokozott, önálló mondatban történő hangsúlyozása csak két lehetőséget tételez fel : vagy tudatos történethamisítást,

[11] *Nöldeke:* i. m. 130—132. l. — Peirozés leánya és a heftalita király között kényszerházasság volt, a leány ugyanis fogoly volt. A toposz szempontjából azonban maga a házasság ténye a fontos.

[12] *Nöldeke:* i. m. 168. l. 6. jegyz.

[13] *Moravcsik:* A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934, 46. l.

[14] A *kušan* név arab—perzsa—örmény forrásokban előforduló neve a hunoknak, illetve a hunok egy törzsének. Ugyanezen népcsoportot az arab *hayâtila* (sing.-a : *Haitâl* személynév) névvel is jelölik. Priskos ezeket nevezi *Κιδαρῖται*-nak. (L. Nöldeke, Tabari 115. 2. jegyz.) — Hogy a nevek használatában nem érvényesül mindig következetesség, mutatja az, hogy Priskos többször csak hunokként (El. 153, 30., 154, 4., 6, 16.) máshol csak kidaritákként (El. 154, 2—3., 5ᵹ0, 27.) említi. A Josua Stylités által hun-nak nevezett nép tehát ebben az esetben minden nehézség nélkül azonosítható a kidaritákkal.

[15] Josua Stylités, ed. Wright, Cambridge 1882. 9—10 cap. (7—8. l.).

[16] *Marquart:* Eranšahr, Abhandl. der Königl. Gesellsch. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Kl. N. F. III. 2. Berlin 1901, 58. l. 1. jegyz.

[17] Exc. leg. II. ed. de Boor. fr. 19. : *ὥστε Πέρσας πρὸς τῷ πολέμῳ τῶν Κιδαριτῶν τῷ πάλαι αὐτοῖς συστάντι ...πρεσβεύσασθαι καὶ αἰτεῖν χρήματα*

[18] Exc. leg. II. ed. de Boor, fr. 22.

[19] *Marquart:* i. m. 55—56. l.

vagy konkrét adatot. Mivel a tudatos történethamisítás Priskos esetében kizárt, ez a megjegyzés azt bizonyítja, hogy az előadott novella másik mozzanatának, a házasságnak is minden valószínűség szerint történeti háttere van.

A toposz létrejötte a következő módon történhetett : az író a maga adatait egy hérodotosi elbeszélésben helyezte el. Ennek a következő okai vannak : 1. aitiológiai, azaz két barbár nép egymás ellen vívott háborújának megokolása ; 2. az adatok hiányosságának kiegészítése a kerekded, érthető szituáció kedvéért. A hérodotosi novellában három alapvető mozzanat van : a leánykérés, a hamis királykisasszony elküldése, az ebből keletkező háború. Priskos — amint az reálisan elgondolható — hallott a perzsa-kidarita háborúról és a dinasztikus házasságról, amelyek egymással nincsenek összefüggésben, s a kettőt kapcsolatba hozta egymással. Emlékezve Hérodotos előadására, amelyből számára már két mozzanat adva volt, a háborút és a házasságot összekapcsolta, a hérodotosi novella-elemmel megtoldotta, és ezáltal két egymástól független eseményt logikusan egy történetben egyesített. Priskos tehát más szereplőkkel ugyanazt a történetet adja elő, mint Hérodotos.

FÜVES ÖDÖN

ADATOK AZ EGRI GÖRÖGÖK TÖRTÉNETÉHEZ

Sok új adattal gazdagítja az egri görögök múltjára vonatkozó ismereteinket Bihari József a «Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből» c. munkájában[1] annak ellenére, hogy fő figyelmét a szerbek kutatására irányította. A két nemzetiség sorsa Egerben ugyanis annyira összefonódott, hogy eredményes kutatómunka csakis mindkettőnek együttes vizsgálata révén érhető el. A szerző ügyesen rendszerezi az előző kutatók eredményeit, de ugyanekkor számtalan eddig ismeretlen forrást, kéziratot is felhasznál. Különösen értékesek a szerbek letelepedésére, a görögkeleti egyházközségek és iskola eredetére, valamint a templom építésére vonatkozó megállapításai. Nagy szolgálatot tesz Bihari egy szerző nélkül 1794-ben, Göttingában megjelent eddig ismeretlen könyv[2] bemutatásával is, mert e mű segítségével végre teljes fény derül az ún. Nikola ügyre, amelynek csak néhány fázisáról olvashattunk eddig a szakirodalomban.[3]

Bihari a görögök letelepedését Egerben a XVIII. század első, vagy második felére helyezi annak ellenére, hogy a város és Heves vm. történetírói[4] már Eger 1687-i felszabadulását követő évben betelepülő görögökről tesznek említést. Véleménye szerint ugyanis a történelmi forrásokban szereplő görögökön is rácokat kell érteni, mert e két elnevezés gyakran keveredik egymással. A szerző álláspontjának helytelensége azonban rögtön kiviláglik, ha szemügyre vesszük a görögöknek a szomszédos városokban való letelepedési idejét. Debrecenben már 1618-ban,[5] Tokajban,[6] Sárospatakon,[7] Kassán[8] és Miskolcon[9] pedig a XVII. század ötvenes-hatvanas éveiben jelennek meg az első görögök. Így valószínű tehát, hogy a görögök — a szerbek nyomán — már a török uralom idején is megfordultak a borkereskedelméről híres városban s nem lehetetlen az sem, hogy a város felszabadulásakor megmaradt 180 rác között akadt néhány görög is. Szederkényinek az az

[1] Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. Eger 392—456.

[2] A mű teljes címe : «Acktenmäßige Darstellung des aus Religionseifer von dem römischcatholischen Bischoff von Erlau Grafen Carl von Esterhazy de Galantha bewirkten Umsturzes des zu Erlau vormahls blühenden Adam Nicolaischen Handlungshauses griechischer Religion samt einer rechtlichen Beleuchtung der verschiedenen Erkenntnisse welche auf die wider gedachten Bischoff angestellte Entschädigungsklage ergangen sind. Mit beygefügten Acktenstücken welche mit allerhöchst K. Kön. Genehmigung abgedruckt worden.» Göttingen. 1794. Ez a könyv nem szerepel *Horváth Endre* Magyar Görög Bibliográfiájában sem. (Magyar Görög Tanulmányok 12.) Bp. 1940.

[3] *Breznay Imre:* Eger a XVIII. században. Eger 1933, II. k. 155., 168., 307.

[4] *Gorove László:* Eger városának történetei. Pest 1828., *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. Eger 1893. IV, k., Breznay I. : i. m. I., II. k.

[5] *Zoltai Lajos:* Debrecen százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935, 3.

[6] *Füves Ödön:* Újabb adalékok a tokaji görögök történetéhez. AntTan. 2. (1955) 260—261.

[7] *Acsády Ignác:* Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Bp. 1886. 289.

[8] *Kerekes György:* Századok 45 (1911) 289.

[9] *Szendrei János:* Miskolc város története : Miskolc 1886—1911. II. K. 262.

álláspontja,[10] hogy 1688-ban 40—50 üres házat görög telepesek vettek meg, s hogy Görög Miklós, aki ugyanebben az évben a mostani templom telkét megvásárolta, szintén görög nemzetiségű volt, nagyon is helyesnek látszik. Ebben az időben történik ugyanis, hogy a legtöbb város magisztrátusa kitiltja területéről a beszivárgó görögöket. Ismeretes, hogy Váradról és környékéről a törököktől 1660-ban kiűzött görögöket pl. Kassa[11] és Debrecen[12] hosszú huzavona után sem akarja befogadni. Éppen kapóra jöhetett e hánytvetett görögök számára Fischer kamarás felszólítása 1687-ben, amely szerint adómentesen telepedhettek meg Egerben. Nagyon is valószínű tehát, hogy ezek a szomszédos városokból kitiltott görögök voltak a város első telepesei, akik a szóban forgó házakat megvették. Ami pedig Görög Miklós nemzetiségét illeti, szerintünk ehhez nem is férhet kétség, mégha az 1690-es összeírás a rácok között sorolja is fel őt. Lélektanilag lehetetlen ugyanis, hogy egy szerb kereskedő riválisának nemzetségnevét vette volna fel. Különben az 1696-os összeírásban is szerepelnek görögök a rácok között. Egyébként a Görög vezetéknév ez idő tájt nagyon elterjedt volt a kassai, debreceni és tokaji görögök között, néha eléje vagy utána kitették még eredeti nevüket is, pl. Csernauda Görög Fülöp vagy Görög Melinki Márton. De 1702-ből van már Egerből is e család görög eredetét bizonyító adatunk. Ebben az évben ugyanis a városi nagytanács tagjává választották «D. Stephanus Görögöt» ex incl. natione Graeca.[13] Az első görög telepesek papja: Pap Éliás szintén görög volt, amint ezt Szederkényi állítja. A Pap vezetéknév ugyanis a még sokszor elszerbesedett Popovics formában is görögöket takar. Ismert görög kereskedő volt pl. Kassán Pap alias Görög András.

Az első görög telepesek után a Csernovics Arzén ipeki pátriárka vezetésével hazánkba jött szerbek közül sokan telepedtek meg Egerben 1691—92. évben, úgyhogy a görögök egyszerre erős kisebbségben maradtak velük szemben. Jórészük a nagyszámú betelepülő versenytárs láttán bizonyára el is hagyta a várost. Ez lehetett az ok, amiért a görög nátió az 1694-es Fenessy-féle egyezményben nem nyer említést a magyar, rác és német nemzet mellett. A XVIII. század első évtizedében azonban újból megindul a görögök beszivárgása a városba. Bár Sárpe János 1703-as bevándorlását leszámítva[14] nincs több adat újabb betelepülőkről, de ez nyilvánvaló tény,[15] hisz a szerb kereskedők már folyik a görög kereskedők mind nagyobb számban való beözönlése Egerbe. Szülőföldjük elhagyására a Schäfer által ismertetett okokon kívül[17] kétségtelenül szerepet játszottak az óhazai pártviszályok is. A görögök száma 1721—22 körül már úgy megszaporodott Egerben, hogy egyike lett azoknak a magyar városoknak, ahol a legtöbb görög alattvaló élt.[18] Ügyességük révén úgy meggazdagodtak, hogy 1748-ban az egri kompánia az ország 10 leggazdagabb társasága közé tartozott.[19] A tehetségesebb versenytársak gazdagodása természetes irigységet keltett a szerbekben, akik védekezési érvül ekkor már jogosan hangoztathatták elsőbbségüket, hisz a XVIII. század folyamán beköltöző görögök a Csernovics-féle szerbekhez viszonyítva tényleg későbbi betelepülők. Tökéletesen igazuk volt az egri szerbeknek 1799-ben is, amikor beadványukban azt állították, hogy az akkori görögök «beköltözésüket nem tudják a jelen századnál túl kiterjeszteni,» hisz a XVIII. század végén az 1688-as görög telepeseknek már az emléke is elmosódott.

Helyesnek látszik Bihari következtetése az egri görögkeleti egyházközség eredetére vonatkozólag, amikor megállapítja, hogy az a XVII. század folyamán szerb jellegű volt. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy az egri görögkeleti püspök Csernovics pátriárka suffra-

[10] *Szederkényi:* I. m. 6.
[11] *Kerekes György:* Századok 45 (1911) 366. skk.
[12] *Zoltai:* I. m. 11.
[13] *Breznay:* I. m. I. k. 147.
[14] *Breznay:* I. m. II. k. 302.
[15] Más városokban is folyik ez idő tájt a görögök betelepedése. Így pl. 1708-ban alakult meg a kecskeméti görög kompánia. (L. *Hajnóczy Iván:* A kecskeméti görögöség története. (Magyar—Görög Tanulmányok 8 (Bp. 1939); 1811-ben Gyöngyös városa is hoz rendeletet a görögök további betelepedésének meggátlására (*Szederkényi:* i. m. 207). 1713-ban írásban kérik a püspököt, hogy utasítsa ki «az idegen nemzetből való arnót kereskedőket» a városból.[16] E tiltakozás és Telekessy püspök helyeslése ellenére is tovább
[16] *Breznay:* I. m. II. 299.
[17] *Schäfer László:* A görögök vezetőszerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930, 17—18.
[18] *Takáts Sándor:* A török alattvalók kereskedése Magyarországon. Magyar Gazd. tört. Szemle 12 (1905) 233.
[19] *Eckhart Ferenc:* Századok 52 (1918) 366.

ganeusa lett.[20] A XVIII. század elejétől, vagyis a görögöknek nagyobb tömegben való betelepülésétől kezdve, a szerbek a görögökkel együtt közös egyházközséget alkottak, amelynek hol szerb, hol görög jellege domborodott ki jobban. Véleményünk szerint az egyházközség eredetére egyáltalán nem világít rá a Sárpe János és Báro Tamás által 1754-ben felajánlott ikon, mert a Sárpe család nem szerb, hanem görög nemzetiségű volt.[21] Bizonyára ezért görög nyelvű a szentkép felirata. Ez az ikon csupán arról tanuskodik, hogy a XVIII. század közepén már a görögöknek is fontos szerepe volt az egri vegyes egyházközség életében.

Az egri görög gyerekek hosszú időn át a szerb iskolába jártak, ahol a szerb nyelven kívül görögöt is tanultak. A görögök azonban már 1777-ben szerettek volna külön görög tanítót fogadni gyerekeik számára.[22] Hasztalan volt azonban minden fáradozásuk, hiába gyűjtöttek össze e célra 1780-ban 6900 Ft-ot,[23] az engedélyt nem kapták meg, pedig 1782-ben már tartózkodott görög tanító Egerben, a kozáni Ioannesz Aitólosz személyében. P. N. Liufi[24] a következőket írja Aitóloszról: «...*ὃς ἐδίδαξε μέχρι τοῦ 1782 τὰ ἐγκύκλια μαθήματα καὶ εἶτα ἀπῆλθεν εἰς Ἔγρηγ, ἔνθα μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ διετέλησε διδάσκων τὰ τέκνα τῶν ἐκεῖ ὁμογενῶν.*» E tudósításban tévedés is rejlik, amely tüstént nyilvánvalóvá válik, ha Szendrei munkájában elolvassuk a miskolci görög iskolára vonatkozó részt.[25] Ott a szerző a Hazai Tudósításokból vett idézet segítségével hosszadalmasan méltatja az ottani görögök egykori nagyérdemű iskolamesterét: Aposztolovics Jánost. Az adatok teljes egyezése azt bizonyítja, hogy ez az Aposztolovics János azonos Ioannesz Aitólosszal, csak, úgy látszik, Magyarországon már — szláv mintára — atyai nevét, az Aposztolovicsot (*Ἀποστολίδης*) használta. A Hazai Tudósítások többek között azt írja e tudós emberről 1811-ben bekövetkezett halálakor, hogy Kozániból jövet egy darabig Egerben állapodott meg, «hol némelly Görög Ifjakat tanított». Hogy miért hagyta el Egert az első görög tanító, annak oka bizonyára az lehet, hogy működéséhez nem kapott engedélyt. Így fosztódott meg Eger e kiváló férfiútól, s ezért maradt később is jelentéktelen iskola az egri a miskolci mellett.[26] Bár a görögöknek az önálló iskoláért folytatott küzdelme sem járt hosszabb időn keresztül (1781—1789) sikerrel, a reményt mégsem adták fel, sőt serényen folyt a gyűjtés erre a célra is, éspedig nemcsak helyi viszonylatban, hanem az ország többi kompániájában is. Ezt bizonyítja Dimitriosz Dumcsa kereskedőnek a cseh-komáromi városi levéltárban található, 1783-ban kelt végrendelete,[27] amelyben nagyobb összeget hagyott többek között az egri iskolára is. A megnyílt iskola bizonyára szerb felügyelet alatt is állt, ahogy Bihari állítja, de görög felügyelője is volt. A 17 magyarországi görög iskolának ugyanis már 1795-ben országos főigazgatója volt felügyeleti megbízással.[28] Van tudomásunk arról, hogy a görög iskolák felügyelője, így az egrié is, egy ideig a szentesi Demetriosz Chrysanthopol volt. Az egri görög iskola fenntartása nagy anyagi problémát okozott a híveknek, bizonyára többször nem is tudtak tanítót fogadni, de történetesen a Biharitól említett 1800. évi tanítóhiány nem volt hosszantartó, mert a Protocollum[29] 48. lapján az 1799. III. 25-től 1801. I. 21-ig terjedő kiadások között a tanító fizetésére kiadott összeget is hozza. Minthogy a tanítóhiányt okt. 7-i jegyzőkönyv állapítja meg, nem lehetetlen, hogy az iskola éppen éveleji tanítóválasztás előtt állt.

A levéltári anyagon, a gyönyörű copfstílusú rác templomon kívül még a templom körül fekvő 23 vörösmárvány sírkő felirata is tanúskodik a görögök másfél százados egri tartózkodásáról. Minthogy e sírfeliratok ismeretlenek,[30] az alábbiakban közlöm adataikat, amelyek bizonyára segítséget fognak nyújtani az egri görögök múltjának további kutatásánál.

[20] *Szentkláray Jenő:* Mercy kormányzata a temesi bánságban. Akad. Ért. Bp. 1909.

[21] A Sárpe-család görög eredetére vonatkozólag l. *Breznay:* i. m. II. k. 304, 305. A templom mellett még ma is áll a Sárpe-család egyik tagjának görög nyelvű sírköve.

[22] *Szederkényi:* I. m. 243.

[23] *Breznay:* I. m. 309.

[24] *Παναγ. Ν. Λιούφη· Ἱστορία τῆς Κοζάνης.* Athenai. 1924, 194.

[25] *Szendrei:* I. m. 549.

[26] *Horváth Endre:* Az újgörögök (Kincsestár 21) Budapest 1943, 73.

[27] *Prosser Piroska* gyűjtése.

[28] *Horváth Endre: Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα* — Zavirász György élete és munkái. (Magyar—Görög Tanulmányok 3.) Budapest 1937. 100.

[29] Egri Görög és Rátz Nátiók Protocolluma 1771—1809. Vujicsics D. Sztoján kézirata (kiadatlan).

[30] Nem jelentek meg Prosser Piroska: «Görögök sírfeliratai a magyarországi temetőkben» c. disszertációjában sem. (Magyar—Görög Tanulmányok 19) Bp. 1942.

1. Adami Mihály Szipiszchából (+1758)
2. Pata György menyasszonya : Mirer Mária (+1768)
3. János Kozánból (+1774)
4. Kapitány M. Ádám Moszchopóliszból (17.5)
5. Nemetze Mihály Moszchopóliszból (+1778)
6. Demeter Makedóniából (+1778)
7. Janaki Naum Moschopóliszból (+1779)
8. Lázár Demeter (+1782)
9. Dimiszki Konstantin[31] (+1785)
10. Gozsu János és Kentezi Kallia Grirából (+1790) és (+1792)
11. Harsányi Lázár (+1794) és testvére : Mihály (+1794), valamint fia : János (+1812)
12. Platoni Konstantin Makedóniából (+1800)
13. Sztankovics Miklós (+1813)
14. Kapitány György (1810) és lányai : Erzsébet (+1810), Krisztina (+1814)
15. Panakoszta György (+1813)
16. Draku János Makedóniából (+1817)
17. Sztankovics Tódorné Penika Mária (+1824)
18. Sárpe Jánosné (+1831)
19. Juhászné Kodkutáki Julianna (+1836) és 7 gyereke
20. Juhász Tódor (+1863) magyar és német felirattal is
21. Meletiosz Michalidesz (+ ?)
22. Toljo György Makedóniából (+ ?)
23. Hudza Demeter apja : Naum, anyja : Bala Mária és felesége Sztani Anna (+ ?)

[31] Demetzky Konstantin 1783-ban kelt és 1785-ben foganatosított végrendeletéről facsimilét közöl Bihari (414. l.).

MŰFORDÍTÁSOK

PROPERTIUS: CARMINA

I. KÖNYV, 14.

Gondtalanul fekhetsz Tiberisnek habjai mellett
S Mentor művéből lesbosi bort ihatol;
Vagy bámuld, hogy a gyors ladikok mint futnak alá-fel,
S hogy vonják kötélen lassan a lusta hajót;
S nézd ligeted, hogy szökken az égnek a fák koronája
— Ennél szebb erdőt Caucasus orma se hord —;
Mindez nem kelhet versenyre szerelmem ízével,
Nem hátrálhat Amor kincsek előtt sohasem.
Mert mikor éjemet élvezi vélem végig a lányka,
Vagy teljes napon át járja a víg szerelem,
Akkor a házamban Pactolus habja özönlik
És a bibor tenger gyöngye nekem születik,
S nincs felség, akiét boldogságom le ne győzze.
Bár így lenne, amíg tűri, hogy éljek, a sors!
Mert ha Amor kínozza, ki tud vagyonának örülni,
S kincs sem kell nékem, hogyha Venus szomorú.
Ő képes leigázni akármily hős erejét is
És a kemény szívet is megtöri kínjaival.
Nem fél, Tullusom, általlépni onyx-küszöbön sem
És bíbortakarós ágy se riasztja el őt.
És a szegény ifjút heverőjén hányja, dobálja;
Tarka selyemtakaró könnyít-e rajta vajon?
Ország sem kell nékem, hogyha Venus kegye vélem,
S mit nékem, ha kegyel, Alcinous vagyona?

Fordította: Tóth Béla

OVIDIUS: LEVÉL COTTA MAXIMUSHOZ

(EP. EX PONTO I, 5)

Az, ki baráti körödben nem volt egykor utolsó,
Naso kér, fusd át, Maximusom, sorait.
Régi tehetségünket ezek közt már sose fürkészd,
Számüzetésemről mint aki mit se gyanít.
Látod, a tétlenség henye testünk mint teszi tönkre,

S mily posványos a víz ott, hol a sodra csekély!
Volt tán versírásban némi gyakorlatom egykor:
Munkátlan heverés közt elenyészik ez is.
Még csak e pár sort is — ha ugyan hisztek szavaimnak —
Kelletlen kézzel s épp hogy erőltetem én.
Íly gyötrő gondok közt szárnyat nem kap a lélek,
S híva se jő Múzsám vad geta horda közé.
Mint látod magad is, mégis birkózom a verssel,
Bár zengése kemény, mint az a sors, amely ért.
Kész van, elolvasom, és pír éget azért, amit írtam,
Jól látom magam is: tűzrevaló javarészt.
Nem csiszolom mégsem, hiszen ez gyötrőbb az irásnál,
S győzni nehéz terhén nem tud az ész, ha beteg.
Fogjak tán hiba-gyomláláshoz nagyharapósan,
Sorra latolgassam minden egyes szavamat?
Még nem eléggé kínoz a sors, s Hebrusba ömöljön
Lissus is? Alpeseket lombbal övezzen Athos?
Hogyha a lelkünk szánalmas seb gyötri, kiméljük:
Tört nyaku ökrére nem tesz a gazda igát.
Vagy véljem: méltó ok a fáradozásra gyümölcse,
S mit bevetünk, a magért bő kamatot hoz a föld?
Mind e napig, szállj, szállj csak a távoli múltba, a munkám
— bár káromra ne lett volna! — javamra se volt.
Mért írok mégis, bámulsz? Ezt bámulom én is,
Gyakran kérdve veled: nékem a vers mire jó?
Vagy tán méltán mondja a nép, nincs épeszü költő?
S ehhez, legfőbb érv, itt vagyok, íme, magam,
Kit becsapott már meddő szántóföldje ezerszer,
S vétkes ölébe megint hintem azért a magot?
Persze, a kedvenc foglalatosság vonzza az embert,
És a szokott munkán fúrni-faragni gyönyör.
Megsebzett gladiátor szidja a párviadalt, ám
Fegyvert fog tüstént, hogyha felejti sebét.
Meg sem nézi a tengert többé, szól a hajótört,
S melyről úszva szökött, újra a vízre evez.
Hűn szolgálom e rossz-fizető művészetet én is,
S hívom a — jaj! mért meg nem tagadott — Szüzeket.
Hisz mit művelnék inkább? Tétlen heverésznék?
Úgy érezném, hogy máris a sír öle rejt.
Hajnalig ott hervadni, hol ömlik a bor, nem esik jól,
Sem remegő kézzel nyúlni a kocka után.
Hogyha megadtam az álomnak, mire testem igényt tart,
Mily módon töltsem ébren a hosszu időt?
Őseim életmódját messze feledve tanuljak
Szarmata-mód nyilazást, mely divat itt mifelénk?
Ettől is távoltart az, hogy renyhe az izmom;
Karcsú testemben már csak az elme erős.

Jól gondolj csak utána: e mesterség a leginkább
Hasznos még, amiben semmi, de semmi haszon.

Hisz legalább feledést meritek sorsomra belőle,
S földemen íly aratás máris elég nyereség.
Űzzön a dicsvágy benneteket, hogy tapsot arasson
Éneketek s teljék múzsai körben az éj.
Nékem elég, ha mi könnyen jön vesszőmre, leírom;
Megfeszitett munkát semmi sem indokol itt.
Aggódó gonddal minek is simogassam a verset?
Féljek tán, a geták még kifütyülnek azért?
Hetykébb is lehetek, s dicsekedhetem így is: a Hister
Mentén oly költő nincs, ki felérne velem.
Itt, ahol élnem kell, énnékem elég, ha elérem,
Hogy művész maradok vad geta horda között.

Mond, mire jó híremmel a tulsó föld fele törnöm?
Róma legyen csak *e* táj, melyre a sors kivetett.
Balsorsú Múzsámnak elég lesz itt ez a színház.
Így érdemlem s így végzik az istenek is.
Nem hiszem én, hogy e könyvecskéknek nyílik ut arra;
Lankadt szárnyakon ér addig az északi szél.
Más égtáj az. A Medve — Quirinus városa távol
Látja — közelről néz sűrü-bozontu getát,
Nem hiszem én, hogy a munkám hírnöke átiramodhat
Oly roppant tájak s tengerek árja felett.
S áltass: olvassák! S — csoda lenne — de tetszik a versem!
Nékem a szerzőnek ez sem okozna gyönyört.
Jó neked az, ha dicsér forró-levegőjü Syene,
S ind tenger-habokon távoli Taprobane?
Vagy magasabbra suhanjunk? Mondjuk a messze Fiastyúk
Csillagképe dicsér: néked ez ér valamit?

Szürke dalommal hozzátok soha nem jutok én már.
Vélem a Városból hírem is elmenekült.
És ti, akik híremmel együtt feledésbe temettek,
Szótlan hagyjátok még a halálomat is . . .

Ford.: Horváth István Károly

VITA

AZ EGYIPTOMI GNOSIS KÉRDÉSÉHEZ

W. TILL: DIE GNOSTISCHEN SCHRIFTEN DES KOPTISCHEN PAPYRUS BEROLINENSIS 8502. Akademie-Verlag. Berlin 1953. 328 o. és 2 tábla.
KOPTISCH-GNOSTISCHE SCHRIFTEN. ERSTER BAND DIE PISTIS SOPHIA DIE BEIDEN BÜCHER DES JEU. UNBEKANNTES ALTGNOSTISCHES WERK. Herausgegeben von *C. SCHMIDT*. 2. Auflage. Bearbeitet im Auftrage der Komission für Spätantike Religionsgeschichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin von *W. TILL*, Akademie-Verlag. Berlin. 1954. XXXVI. 1. bevezetés, 424 l. szöveg.

Az 1946-os khenoboskioni lelet* nagymértékben megnövelte a gnózis iránti érdeklődést. A kopt nyelvű iratokat tartalmazó «könyvtár» ékesszólóan bizonyítja az egyiptomiak élénk érdeklődését, melyet ezekkel a vallásos tanokkal szemben tanúsítottak. A gnózis története kezdettől fogva szorosan összekapcsolódik Egyiptommal. A hagyomány szerint Simon mágustól alapított új irányzat, mely a tudást (γνῶσις) szegezte szembe a kinyilatkoztatáson alapuló hittel, első nagy rendszerezőjét, az alexandriai Basileidésben (II. sz. eleje) találta meg. A Mátyás apostol tanításaira hivatkozó filozófus rendszerében jelenik meg először a későbbi varázslásban oly nagy szerepet játszó Abraxas is (nevének számértéke 365!).

A másik nagy alexandriai gnosztikus, Valentinus már nemcsak keleten, hanem Rómában is terjesztette tanításait.

A II. sz.-ban éli virágkorát a szíriai gnózis is, mely további keleti elemeket kapcsol be a rendkívül bonyolult és szerteágazó rendszerekbe.

A gnózis egyik alapvető sajátossága a rendkívül gyors fejlődés és a szüntelen változás. A számtalan szekta egymástól gyakran igen nagymértékben különböző fantasztikus tanításairól egységes képet adni teljesen lehetetlen, s csupán néhány olyan jellemvonás ismerhető fel, mely legalább a rendszere többségében megtalálható.

Alapvető elképzelésük szerint a halandó világ és az istenség két alapjában különböző valóság. Az elsőt a test személyesíti meg és ezzel a rosszat is, az isten pedig az igazi jót képviseli úgy, hogy a világ, a matéria nem is istentől van. Az isten a világosságnak egy megnyilatkozása. Harc folyik a jó és gonosz közt, oly mértékben, ahogyan az az egyes emberben elosztva jelentkezik. Arra a kérdésre, hogy hogyan lehet az embert megváltani, azt a feleletet kapjuk, hogy a halál nem jelent tökéletes szakítást, mert a matéria megmarad ; a fényből kell a kegyelemnek fakadnia. A gnosztikusok valójában jobb keresztényeknek tartották magukat a többieknél, tanításaik azonban tudatosan nem az egész néphez szólnak, tehát titkosak. Az elvont ideák — például az igazság — perszonifikációkban jelennek meg. Az ószövetséget általában elvetették.

A gnózis — különösen a művelt körökben — az egyház tanításainak hamarosan veszélyes vetélytársává lett s ezért a II. sz.-tól az egyházatyák éles küzdelmet folytattak ellene. Mivel az eredeti gnosztikus iratok legnagyobbrésze elpusztult, tanaikat hosszú időn keresztül csak az ellenük írt művekben fennmaradt leírások alapján lehetett tanulmányozni. Nagy szerencse, hogy a kopt kutatások előrehaladása kapcsán egyre több valódi gnosztikus mű válik ismertté. Az eddig publikált legfontosabb iratokat három kódex tartalmazza. A legkorábban és viszonylag legjobban ismert Codex Askewianusban (a XVIII. sz.-i angol utazó, Askew révén került a British Museumba) maradt fenn a Pistis Sophia. A J. Bruce által szerzett és 1848-ban az oxfordi Bodlejana-ba került Codex Brucianus tartalmazza Jeu könyveit, végül a berlini kódex (Codex Berolinensis) a Mária-Evangéliumot, a Sophia Jesu Christit és János Apocryphonját.

* Vö. H-Ch. Puech: Les nouveaux écrits gnostiques découverts en Hante-Égypte. Crum-Emlékkönyv = Bulletin of the Byzantine Institute, 2. Boston 1950. S. Morenz : Koptische Funde und Forschungen. Forschungen und Fortschritte. 1950. 7. E. Ménard : Les manuscrits de Nag Hammadi. Bibliotheca Orientalis. 1956. 1—2.

I

A berlini kódex publikálását C. Schmidt készítette elő a század elején, 1912-ben azonban nyomtatás közben egy csőrepedés az egész kiadványt megsemmisítette. Sok viszontagság után végre Tillnek jutott osztályrészül a nagy mű befejezése. Az említett kódexben fennmaradt munkák közül a legjelentősebb János Apocryphonja, nemcsak azért, mert a khenoboskioni leletanyagban is meg van és így a különböző másolatok egybevethetők, hanem elsősorban azért mert a gnosztikus világkép-elképzelésre a legrégibb felfogást örökíti meg. (i. u. II. század közepe).

Eszerint is isten a tökéletes jó, a világ a rossz és a kettő kiegyeztethetetlen. János apostolnak vízióban megjelenik Krisztus és kifejti a gnosztikus világképet, hogy a tanítványok megismerjék, de nem azért, hogy általánosan hírdessék. Istenről úgy beszél, hogy matériára beállított lényünk azt felfogni nem is képes. Isten egy lényt bocsát ki magából, hogy a jót, szépet az ember mégis megismerhesse. Első emanációja Barbelo, ettől származik többek közt az Első Világosság, a Jóság (Christos *MNT* $\overline{XC}$). Az *ἀφθαρσία* (Halhatatlanság) és Christos párból származó lényekhez eonók tartoznak, és a 12-ik eon, a Sophia a teremtés oka, mert arra vágyakozott. Fiát, a szörnyszülött Jaldabaothot kiveti a világosság birodalmából. Az anyjától eredő erejénél fogva életet fú az új teremtménybe, Ádámba, akit úgy akar magához kötni, hogy anyagszerű testet ad neki, széppé teszi környezetét, és női alakot is formál számára. A paradicsomi fa gyümölcsétől azért tiltja el a párt, mert annak gyümölcse a világosság ereje, amely ébren tartja a gondolatot, hogy a világossághoz tartoznak. János kérdésére Krisztus azt a felvilágosítást adja, hogy erre nem a kígyó akarta rávenni őket, hanem a nemzésre, a legnagyobb bűnre csábította az emberpárt. Jaldaboth vízözönt bocsát az emberiségre, de Noé megmenekül. A földi asszonyok és angyalok leszármazottai azonban a sötétség gyermekei, akik az örömöknek élnek, és az égire nem gondolnak. Az ember megmentéséért folyó harcban Krisztus jön a földre, hogy a gnózist tanítsa. Ha valaki ezt nem ismeri meg, újra és újra kell születnie, míg eléri. Aki felismeri, de eltávolodik attól, azt örökre büntetés sújtja.

A berlini papiruszon fennmaradt másik terjedelmes alkotás, a Sophia Jesu Christi már sokkal bonyolultabb rendszert tartalmaz. A bevezetés elmondja, hogy a tanítványok és két asszony egy galileai hegyen vitatkoznak különféle problémákról. Egyszerre Krisztus jelenik meg nekik, egy hatalmas fényes angyal alakjában, s válaszol a kérdésekre. Elmondja, hogy az emberek a világ megteremtése óta törekednek Isten megismerésére. Az igazságot azonban csak Ő (Krisztus) taníthatja, aki a végtelen fényből szállt alá. Isten tulajdonságainak leírása után következik az első — gyakran kétnemű — lények ismertetése. Ezek között szerepel a Pistis Sophia is.

A teremtmények, mint cseppek a fény birodalmából jutnak a világba, ahol tudatlanságba süllyednek. Ebből Krisztus ébreszti fel őket.

A mű a földöntúli lények és eónok igen alapos részletezésével próbálja a világmindenség felépítését érzékeltetni.

Az «Evangélium Mária szerint» című irat egy kis részlete görög nyelven is ismeretes egy Oxyrhynchosból származó papirusz alapján. Az első részben Krisztus oktatja tanítványait. A második rész főszereplője Mária Magdolna, aki azokat a kinyilatkoztatásokat közli az apostolokkal, melyekben Krisztus csak őt részesítette. A földről elszálló lélek utazásának leírása képezi ezeknek fő mondanivalóját. A lelket útközben négy hatalom *(ἐξουσία)* próbálja feltartóztatni, sikertelenül. A lélek és hatalmak párbeszédei a Halottak Könyvének egyes fejezeteire emlékeztetnek, ahol a a túlvilágra menő embernek a kapukat őrző démonokkal kell vitatkoznia. Ehhez hasonló motívum más gnosztikus iratokban is megtalálható.

II

A Codex Askewianus (Pistis Sophia) és a Codex Brucianus (Jeu könyvek és egy töredékes mű) szövegének Schmidt-féle fordításához Till igen tartalmas bevezetést fűz, s saját és Schmidt véleményét közli az iratokról. Az általa összegyűjtött bő bibliográfia nagyban emeli a mű értékét. A Schmidt fordításával kapcsolatosan javasolt kiigazításokat a függelékben sorolja fel.

A Pistis Sophia címen ismeretes rendkívül nagyterjedelmű irat négy részből áll. A bevezetés szerint Jézus feltámadása után még tizenegy évig tanított. Tybi hónap 15-én, mikor az Olajfák hegyén tartózkodott tanítványaival, hatalmas fényözön közepette felszáll az égbe. A kozmosz megrendül, a tanítványok már a világ végétől tartanak. A következő napon azonban ismét visszatér s bejelenti a tanítványoknak, hogy ezentúl nem

hasonlatokban, hanem nyiltan fog velük beszélni. Mondanivalójának fő részét a mű első és második részében a Pistis Sophia sorsának ismertetése képezi. Ez a lény, a Nagy Láthatatlan 24 emanációjának egyike, a 13-ik eónban tartózkodott. Egy alkalommal a magasba tekintett, s ott megpillantotta a fény birodalmából jövő világosságot, s ez után vágyakozott. A 12 eón archonjai ezért gyűlölettel gerjedtek ellene, a háromszoros erejű *(τριδύναμος)* Authadés is csatlakozott hozzájuk. Egy oroszlánfejű «erőt», anyagi és fény emanációkat bocsátott ki magából, s a fénnyel sikerült a Pistis Sophiát a káoszba csalogatnia, ahol fogságba vetik. A Sophia kétségbeesett fohászokban könyörög segítségért, s végül Krisztus szabadítja ki börtönéből.

Később Adamas és archonjai veszik üldözőbe. Krisztus azonban újra megmenti.

A harmadik részben Krisztus elmondja a tanítványainak, hogy milyen bűnöktől kell tartózkodni ahhoz, hogy az emberek a túlvilág szenvedéseitől megmeneküljenek. A lelkek sorsával kapcsolatos fejtegetések során a legsúlyosabb büntetés helye, a legkülső sötétség is szóba kerül, mely ebben a műben saját farkába harapó kígyó alakjában szerepel.

A negyedik — legérdekesebb — rész nem kapcsolódik az előbbiekhez. A cselekmény röviddel a feltámadás után játszódik. Jézus, aki az Óceán partján áll tanítványaival, különböző — részben varázsszavakból álló imákat mond, mire ő és tanítványai a levegőbe emelkednek, s föltárulnak előttük a mindenség titkai. Meglátják a napot sárkány alakjában, a holdat pedig hajóra helyezve (egyiptomi motívum) stb. A további részek lényeges mondanivalóját a lelkek különböző régiókban való szenvedésének ecsetelése alkotja.

Az egész mű keletkezési idejét a kutatók a III. század második felére teszik.

Jeu első könyve a gnózisnak teljesen a mágikus abrakadabrákba lesüllyedt részlegét képviseli. A külső keretet ismét Jézusnak az apostolokkal folytatott beszélgetése adja. Tanítása szerint Jeu az igaz Isten. Ennek emanációi szintén ezt a nevet viselik. A számtalan varázsnévvel teletüzdelt szöveget Jeu formáival *(τύπος)* és az emanációkkal kapcsolatos rajzok kísérik. Egy lacuna után azokat a pecséteket ismerteti, melyeket a különböző régiókba való jutás alkalmával kell felhasználni.

A II. Jeu könyv elején Jézus a misztériumokkal kapcsolatban titoktartást parancsol tanítványainak. Ezután a víz, a tűz, és a Szentlélek keresztségében, valamint a lélek szabad mozgását gátoló archonok gonoszságától való megszabadítás misztériumában részesíti őket. Az összes archon ártó hatását azonban csak a bűnbocsánat misztériuma oldja fel. A könyv legérdekesebb részét a lélek égi utazásának leírása képezi.

Jeu könyvei, melyekről a Pistis Sophia is említést tesz, a III. század elejéről származnak.

A kódexben levő harmadik töredékes mű is a gnosztikus világképpel kapcsolatos rendkívül bonyolult fejtegetéseket tartalmaz.

WESSETZKY VILMOS—KÁKOSY LÁSZLÓ

A KELTA VALLÁSTÖRTÉNET KÉRDÉSEIHEZ

M. L. SJOESTEDT: GODS AND HEROES OF THE CELTS. Translated by M. Dillon. London 1949, Methuen. XXI.+ 104. l.

Alig van tudományterület, ahol nagyobb szükség lenne színvonalas népszerű munkára, mint a kelta filológia és különösen a kelta társadalom- és vallástörténet mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban elhanyagolt kincsesbányájában. Ezért nagy örömmel vettük kezünkbe a francia tudósnő 1940-ben megjelent munkájának angol fordítását, melyet a fordító, M. Dillon előszavával és az újabb keltológiai irodalmat felölelő jegyzeteivel bővített ki. Az angol fordítás remélhetőleg még szélesebb körök előtt fogja ismertté tenni a kis munkát, melyben a szerzőnőnek sikerült hatalmas forrás-ismeretére támaszkodva, finom vallásethnológiai érzékével, összesűrítenie a kelta mitológia jellemrajzát, nagy szakavatottsággal és végig lebilincselően. Így munkája a kelta filológián kívüllállók, a rokontudományok művelői számára is régóta fájó hézagot tölt ki.

A szerzőnő kutatásaiban végig azt az alapelvet követte, hogy a kelta mitológiát nem érthetjük meg, ha idegen népek mitológiájából kölcsönvett fogalmakkal mérjük; a kelta mitológia megértéséhez magából a kelta hagyományból — mindenekelőtt a leggazdagabb régi ír irodalomból — kell kiindulnunk. Bár ez utóbbit az i. sz. 8. századtól kezdték — keresztény írók — feljegyezni, mégis az összes források között viszonylag a leghűbb képét adja a még nemrégiben és csak felületesen leküzdött pogány kelta vallásnak. És a különböző forrásadatok azt bizonyítják, hogy ez a kelta hit, ha nem is feltétlenül

minden elemében, de alapszerkezetében meglepően azonos a kelta történelem nagy térbeli és időbeli távolságain keresztül. Ennek az alapvető szerkezeti azonosságnak a társadalmi alapja a szerzőnő szerint a druidák szent hivatásrendje. Ez a kelta törzsek politikai szétaprózottsága fölé emelkedő pánkelta testület, melynek főfeladata a nép tudásának, vallásának és irodalmának őrzése és oktatása volt, biztosította a kelta vallás állandóságát. Ennek a szellemi kontinuitásnak tudható be a szigeti kelta vallások számos rendkívül archaikus sajátsága ; így a fehér kanca alakú anyaistennővel való szent házasságnak az óind *asvamedha*-val rokon rítusa, amely Írországban még az i. sz. 12. században is élt és kétségtelenül az indoeurópai ősvallás legősibb rétegéből ered.

A szárazföldi kelta isteneket leghitelesebben a bennszülött feliratokról és ábrázolásokról ismerjük. Jellemző, hogy 374 ismert isten nevéből 305 csak egyszer fordul elő ezeken. Ezek közt az istenek közt nincs funkcióbeli különbség, az istennevek túlnyomóan helyi, törzsi különbségeket tükröznek és csupán fedőnevek, mert az igazi név titok. Ezek a gyakran állat- vagy hármas alakú istenek tehát törzsi istenek : legáltalánosabb körükben a helyi anyaistennővel párt alkotó törzsi isten típusa. A külső, antik források, így Caesarnak *interpretatio Romana*-n alapuló tudósításai megbízhatatlanok az ókori kelta vallás megismerése szempontjából, mert teljesen félreismerik a kelta istenek leglényegesebb jellemvonását, a totális hatókört és azt, hogy nincsenek funkciók szerint elkülönülve és specializálva.

Az istenek fenti két típusa, gyakran párt alkotva, uralkodik az ír mitológiában is. A különböző nevű anyaistennők a nagy össznépi összejövetelek alapítói és névadói. Ha kegyesek, termékenységet és bőséget adnak, de haragjukban az embertelen rombolás és mészárlás megszemélyesítői. Az istennők archaikusan cseppfolyós sokrétűségével szemben az istenek sokkal élesebben körvonalazott társadalmi típusok : mindegyik harcos és egy személyben varázsló. Ezek a társadalmi fejlődés egy-egy későbbi állomását tükrözik, mint például a buzogányos Dagda, a patriarchális törzsfő, majd az ifjú, messzelövő, minden mesterséghez értő Lug.

A szigeti kelta hagyományra jellemző a természetes és a természetfölötti közti határ teljes hiánya. Miután az emberek legyőzték az isteneket, Mil fiai birtokukba vették Írország földjét, — így szól a hagyomány — az istenek, a Tuatha Dé Dannan, visszavonultak a dombok, őskori halomsírok belsejébe, barlangokba, tavak fenekére és az óceán Boldog Szigeteire, ahol azóta is élnek. Innen a kelta vallás népes túlvilága, ahol a harcos kelta arisztokrácia állandó méhsörözés és zene mellett örök ifjúságban hiszi boldog túlvilági életét eltölteni. Az élők világa és az azt körülvevő túlvilág azonban továbbra is állandó egymásrahatásban és közlekedésben van. Ezt az állandó kapcsolatot a *samain*, az ír újév (nov. 1.) ünnepének rítusai tartják fenn. A két egymásra következő év közti hézagban, azon az éjjelen, amely sem az elmúlt, sem az új évhez nem tartozik, betörnek az ember életébe a természetfölötti erők. A szellemek — az aratás befejeztével — nagy, véres áldozatokat zsarolnak ki az emberektől, megtámadják és felgyújtják lakásaikat. Az emberek meg viszont megrohamozzák és kifosztják az istenek titokzatos földi lakásait. A szerzőnő, sajnos, lemond arról, hogy ezeknek az újévi kultikus harcoknak társadalmi és vallási alapjait is megvizsgálja, holott éppen ezek alkotják a kelta vallás központi élményét és a kelta mondák kifogyhatatlan témáját.

Az istenek mellett a kelta hagyomány másik főszereplője a héros alakja, aki népe idealizált jellemvonásait az emberi lehetőségek szélső határáig jutva, de mégis tisztán emberi síkon testesíti meg. A hőst jelölő ír szavak etimológiája azt bizonyítja, hogy a hős eredetileg a dühöngő, a saját túlcsorduló erejétől megszállott ember.

A szerzőnő az ír monda hőseit két típusba sorolja. Az első a törzs hőse — példaképe az ulsetri mondakör főhőse, Cu Chulainn —, aki már kora gyerekkorától fogva össze van nőve a törzs életével : a törzs kiváló harcosai együttesen nevelik, korosztályával együtt esik át az ifjúavatás nehéz próbáin és lesz mindenütt az első. Culann kutyájának megölésével nyeri el a férfinevet és veszi át a törzs védelmezőjének nagy feladatát ; az ennek teljesítése közben véghezvitt hőstettek emlékét őrzi az ulsteri mondakör.

A Finn- vagy ossiáni mondakör hősei : Finn és *fiana* nevű csapatai ezzel szemben kifejezetten a törzsön kívül állnak. *Fiana* etimológiája szerint vadászatból és rablásból élő emberek csapatát jelenti. Szervezetük független a törzsi szervezettől és abba kizárólag az avatás, a nehéz próbák kiállása és az ír szájhagyomány megkívánt ismerete alapján lehet belépni. A felavatott *féinid*-nek minden jogi kapcsolata megszűnik törzsével, létét törvényesen engedélyezett szabad rablásból tarthatja fenn. A hagyomány szerint az ilyen *fiana*-csapatok létezése mégis szükséges a törzs hatalmának fenntartásához.

A szerzőnő élesen kihangsúlyozza az ulsteri és a Finn-mondakör által tükrözött társadalmi forma közti különbséget, ezt azonban eklektikus egyénlélektani és fajelméleti úton próbálja magyarázni. Szerinte a *fiana* a társadalom abnormis egyéneit, elsősorban

a praekelta őslakosság maradványait vonzza magához, akik a törvényes törvénytelenség alapján társulnak ezekbe a rablóbandákba és élik a maguk külön világát a törzs mellett. Végkövetkeztetése pedig az, hogy a törzs hősei és a törzsön kívüli hősök «a kelta faji vérmérséklet két egymást kiegészítő aspektusát mutatják be».

A szerzőnő ebben a magyarázatában teljesen figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az ír hagyományban az ulsteri férfiak és a *fiana* nem mint két egyidejűleg egymás mellett létező, hanem mint két időben egymás után következő formáció szerepelnek. Az ír kronológia az ulsteri hősök virágkorát az időszámításunk kezdete körüli időre, Finn-ét az i. sz. 3. századra helyezi. Behatóbb társadalomtörténeti vizsgálat azt bizonyítja, hogy a hagyományos kronológia relatív időrendje feltétlenül helyes s a két mondakör a kelta társadalom, elsősorban a kelta férfitársasági szervezet fejlődésének két fázisát tükrözi. Az ulsteri mondakör azt az archaikus fejlődési fokot, ahol a férfiak titkos társasága még teljesen törzsi intézmény (tribal society), mely a törzs egész férfilakosságát magában foglalja. A Finn-mondakör — mely a hagyományos kronológia szerint három évszázaddal későbbi állapotokat tükröz — pedig már azt a fejlődési fokot, melyen a férfitársasági szervezet már elszakadt a törzsi szervezet alapjától és öncélúvá vált, tagsága már nem a vérrokonságon, hanem kizárólag az avatáson alapul.

A kelta és különösen az ír hagyományok társadalom- és vallástörténeti elemzése európai viszonylatban egyedülálló lehetőséget nyújt arra, hogy egy őstársadalom belső fejlődését gazdag írott hagyományanyag alapján megismerjük. A felvetődő problémák azonban kizárólag szigorúan történeti módszerrel oldhatók meg eredményesen.

† Feyér Kálmán

MÓCSY ANDRÁS

MISZTÉRIUM-BEAVATÁS EGY INTERCISAI FELIRATON

1. Az intercisai feliratos anyag talán legérdekesebb epigráfiai problémáját tartalmazza az a háromsoros felirat,[1] amelyet Járdányi-Paulovics István tett közzé 1951-ben.[2] Háromsoros és háromszavas szövege — IVDICIO SACRAMENTI CVLTORES — különféle értelmezéseknek adott lehetőséget aszerint, hogy a felirat szavainak mely jelentéseit ismerjük fel.

Az értelmezési lehetőségeket a legtöbb oldalról a publikáló Járdányi-Paulovics vizsgálta meg.[3] Abból indult ki, hogy a (fogadalmi) feliratot *iudicium*-nak, mint elvont fogalom perszonifikációjának állították. A *sacramentum* szóban azonnal a katonai esküt ismerte fel, azonban rámutatott egy — szerinte alig elfogadható értelmezési lehetőségre is, ti. hogy az első két szó összekapcsolása a *legis actio per sacramentum* régi peres eljárásának jelzése lenne, mégpedig úgy, hogy «a *legis actio* ezen módjának perszonifikációját örökítették volna meg fogadalmi vagy hálairattal a *cultores*». Paulovics ezekután felvetette a harmadik szó — *cultores* — egyik jelentése alapján azt, hogy collegiumtagokról lenne szó, ezt a lehetőséget azonban egyrészt a felirat lapidáris stílusa, másrészt az eskü ténye miatt vetette el. A *sacramenti cultores* összekapcsolást sem tartotta helyesnek, ezért a *iudicium* értelmezéséhez szinonimát keresett, amit a *iussu*-ban talált meg : *iudicio* = *iussu*. Miután az első két szó így megvilágosodott, a szerinte kétségtelenül kultikus vonatkozású utolsó szó alapján rámutatott a *sacramentum* szó egy másik jelentésére is : e szóval jelölték a misztériumokba való beavatást. A beavatottak neve pedig : *cultores*. Ez lenne Paulovics szerint az egyik lehetséges megoldás kettő közül. Valószínűbbnek tartja azonban a másik megoldást, ti. hogy katonai vonatkozású felirattal van dolgunk. Mivel a felirat lelőhelye az intercisai tábor, nyilvánvaló lenne, hogy a *sacramentum* katonai esküt jelöl. Ehhez egy rokon hangzású feliratot is idéz : GENIO SACRAMENTI VETERANI (Szíria). Végül megállapítja, hogy *cultor*-a csak valamely alacsonyabbrendű *numen*-nek lehet ; e *numen* itt nem lehet más, mint maga az eskü, a *sacramentum numen*-e. A felirat eszerint az eskü színhelyének, a tábori szentélynek felirata. Korát Paulovics a 3. sz. közepére teszi.

[1] Intercisa I (Arch. Hung. 33, 1954) 336 sz.
[2] *Járdányi-Paulovics I.*: Arch. Ért. 78 (1951) 21—23.
[3] I. h.

Fülep Ferenc az intercisai feliratok tárgyalásánál úgy hivatkozik a feliratra, mint az intercisai collegiumok emlékére, mert *cultor* = collegium-tag.[4]

Bővebben tárgyalta a feliratot Visky Károly is.[5] A már Paulovics által is említett, de elvetett lehetőség, a *legis actio per sacramentum* alapján való értelmezést tartja valószínűnek. Mivel ez a régi peres eljárás csak a *damnum infectum*, azaz a be nem következett, de fenyegető károk esetére maradt fenn, a felirat hátterét így fogalmazza meg : egy ledőléssel fenyegető falat a szomszédok bírói eljárással helyreállíttattak. Ezt az — alperes által végzett — helyreállítást örökíti meg a felirat, amelyet a helyreállításra kötelezett *cultor*-ok állítottak, akikben Visky is valamely collegium tagjait látja. Szerinte egyetlen nehézség ennél az értelmezésnél az, hogy a peres eljárás ilyen régi formája elképzelhető-e Intercisában a 2. sz.-ban, amikorra Visky a feliratot datálja. Mivel azonban a 2. sz.-ból *mancipatio* esete is ismert a dáciai viasztáblák egyikén, szerinte nem elképzelhetetlen az *actio sacramenti* előfordulása sem.

2. Vizsgáljuk meg először a felirat leletkörülményeit, amely a katonai vonatkozások szempontjából fontos. Paulovics ugyanis két lehetséges megoldás közül a lelőhely miatt választotta a katonai vonatkozású megoldást, ti. hogy a felirat tábori szentélyben állt.[6] Ez ellen azonnal felvethető az, hogy a tábori szentély helye a praetorium volt,[7] márpedig a felirat nem a praetorium területén, hanem ettől északnyugatra került elő.[8] Leletkörülményeiről csak annyit tudunk, hogy épülettörmelékek között találták három másik kőemlékkel együtt.[9] E kőemlékek a következők : Philippus mérföldkövének töredéke,[10] Aurelius Abibelus sírkövének töredéke[11] és egy szakállas életnagyságú férfifej.[12] Ezek közül a sírkőnek és mérföldkőnek nem hogy vonatkozása nincsen a táborra, de a tábor ki is zárja azt, hogy eredetileg is ott álltak volna. Így tehát semmi támpontunk nincsen arra nézve, hogy a Iudicio-felirat eredetileg is a táborban állott-e. Valószínű, hogy a vele együtt előkerült kövekhez hasonlóan csak másodlagosan került a táborba. Következésképp az értelmezésnél a lelőhelyet számításon kívül kell hagynunk, a katonai vonatkozásokat pedig magából a feliratból kiindulva kell mérlegelnünk.

Ami a szöveget illeti, az eddigi értelmezések is hallgatólagosan feltételezték, hogy elmaradt a *fecerunt, posuerunt* vagy hasonló szó mint állítmány. Világos továbbá az is, hogy a *cultores* nem lehet a *sacramentum* birtoka *(sacramenti cultores)*, mert a két szó között egy sornyi magasságú köz üresen van hagyva, az elválasztást pedig festett levelek sora is jelzi.[13] Tehát a felirat állítói a *cultores*, a *iudicio* pedig a feliratállítás körülményeit, okát vagy célját fejezi ki.

Vegyük sorra a felirat mindhárom szavának szóbajöhető jelentéseit.

iudicio. Kérdés, hogy dativus-e, vagy ablativus. Dativus esetében a votum vagy egyéb, a *cultores* által végzett cselekmény fogadója lenne a *Iudicium*, mint elvont fogalom, perszonifikáció. Paulovics erre gondolt először, annak megkockáztatásával is, hogy a *sacramenti* esetleg a *Iudicium* „szent voltát" fejezi ki. Ez a lehetőség talán a legkevésbé valószínű. — *Iudicium* azonban nem csupán «ítélet», hanem ennek számos derivátuma és asszociációja is lehet : ítélőképesség, elhatározás, döntés, vélemény, sőt végrendelet és egyházi dogma is.[14] Értelmezése tehát nagymértékben a *sacramentum* értelmétől függ. Dativus várható akkor, ha a *sacramentum* valamely olyan jelentése mellett foglalunk állást, amelynek elvontabb tulajdonsága, nem pedig következménye a *iudicium*. Ablativus esetében a *iudicio* csak a *sacramentum*-ból folyó következménynek fogható fel, amely előírta, magával hozta a felirat állítását vagy a felirattal jelölt cselekmény végrehajtását. Éppen ezért gondolt Paulovics arra, hogy a *iudicio* itt a *iussu* értelmében szerepelne, mint

[4] *Fülep F.:* Intercisa I, 229.
[5] *Visky K.:* Arch. Ért. 84 (1957) 21—22.
[6] *Járdányi-Paulovics:* i. h. 23.
[7] *A. v. Domaszewski:* Die Religion des röm. Heeres. 1895. 16.
[8] Öreghegy, 2109 sz. parcella. Lásd a kataszteri térképet Intercisa I, 4. o. után. A lelőhelyhez *Járdányi-Paulovics I.:* Arch. Ért. 76 (1949) 56, 78 (1951) 21, Intercisa I, 336 sz.
[9] 22/1927, 1—4 leltári szám alatt a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumban, vö. *Járdányi-Paulovics:* Arch. Ért. 78 (1951) 21.
[10] Intercisa I, 323 sz.
[11] Intercisa I, 120 sz.
[12] Intercisa I, 403 sz.
[13] *Járdányi-Paulovics I.:* i. h. 21, vö. uo. 22.
[14] *R. Leonhardt:* RE IX (1916) 2480 és *Járdányi-Paulovics:* i. h. 22, 2. j.

erre egy esztergomi felirat nyújtana analógiát, ahol a *iudicio principali* csakugyan *iussu principali*-nak is felfogható.[15] Azonban a *iudicio*-nak az esztergomi feliraton a *iussu*-val való azonosítása csak nagyon durván és általánosan adja vissza a szó igazi értelmét. A *iudicium* összes mellékértelmeiben is olyan állásfoglalást fejez ki, amely a változatok bizonyos mérlegelése után jött létre, ezért az esztergomi feliraton is helyesebb «elhatározás»-nak, «döntés»-nek, mint «parancs»-nak fordítani.

sacramenti. Genitivusban áll, birtoka a *iudicium*. A szó alapjelentése eskü, elsősorban katonai eskü.[16] A császárkorban ezt a császár nevére tett esküt a katonák évenként megújították, tartalma pedig a fegyelem betartására, a császár iránti hűségre és a halál vállalására vonatkozott.[17] Eszerint a *iudicio sacramenti* a feliratállítás olyan indítékát fejezhetné ki, amely a császárnak tett esküből következett volna ; ez alig hihető akkor, ha a császárkori *sacramentum militiae* tartalma csakugyan nem volt több, mint az említett fogadkozások. Ezeknek ugyanis egyike sem hozta magával valamely felirattal jelezhető cselekmény végrehajtását. — Ha a *iudicio* dativusban áll, akkor a votum fogadója a *sacramentum* «ítélete», «döntése» stb., ami alig hihető. Feliraton aligha fejezték ki azt a katonák, hogy a császár iránti hűségük tőlük, illetve esküjüktől függ. A Paulovicstól analógiául idézett *Genio sacramenti*-felirat[18] egészen más értelmű. — Nem lehet gondolni a *sacramentum* egy dominátuskori jelentésére. A 4. sz.-ban a polgári tisztségekhez esküt kellett tenni, amiből a sacramentum egy újabb jelentése adódott : bármiféle hivatal vagy tisztség.[19] — *Sacramentum* jelentheti végül a misztériumokba való beavatáskor letett esküt, illetve magát a beavatást is.[20] A beavatott neve pedig cultor.[21]

Értelmezési lehetőség a *legis actio per sacramentum* is. Ezzel látszólag megnyugtató magyarázatot nyer a felirat első két szava.[22] Ha a *iudicio* dativus, akkor a *cultores* a nekik kedvező, *actio sacramenti* útján elért ítélet perszonifikációjának állították a feliratot, ha ablativus, akkor a vesztes *cultor*-ok az ítélet következtében végrehajtott cselekedetet örökítették meg. Ez az utóbbi eshetőség önmagában sem valószínű.[23] Tehát maradna a dativusi értelmezés. Itt azonban még mindig fennáll a kétely, hogy az *actio sacramenti* csak a *damnum infectum* esetére szűkített eljárása elképzelhető-e a 3. sz.-ban Intercisában? Feliratunk ugyanis nem a 2. sz.-ból való, mint Visky gondolta. Külső kiképzése azonnal elárulja késői korát. Kétséges továbbá, hogy egy jogi aktust ilyen homályos rövidségű, a votum tevőit pontosan meg sem jelölő feliraton megörökíthettek-e? Ha e két aggályunktól eltekintünk, még mindig egy igen bonyolult helyzet rekonstruálását tenné szükségessé az értelmezés (kollégium ledőlni készülő fala), amely — *gratis asseritur, gratis negatur*.

cultores. A szónak kétféle jelentése jöhet számításba feliratunkon. Jelenthet a szó egyszerűen collegium-tagokat, ami ellen Paulovics azt hozta fel, hogy a felirat szűkszavúsága miatt ez elképzelhetetlen. Collegium-tagok esetében a *sacramentum* kétféle értelmezése is megállhat. Ha *actio sacramenti*-ről van szó, akkor a collegium volt a peres eljárásban az egyik fél. Ha katonai esküt látunk a *sacramentum*-ban, akkor katonai collegium vagy császárkultuszt ápoló polgári collegium tagjai a *cultores*. — Ha a *cultores* valamely misztérium beavatottjait jelenti, akkor a misztérium individuális jellege miatt a collegium lehetősége amúgyis elesik. Paulovics szerint csak valamely alacsonyabbrendű *numen*-nek lehetett *cultor*-a, azonban bőven hozhatunk fel ennek cáfolatára adatokat,[24] ahol *cultor* a császári ház vagy a legmagasabb istenek tisztelőit is jelentheti. Ha a

[15] CIL III 3653, *Járdányi-Paulovics:* i. h. 22.

[16] Általában *J. Marquardt:* Röm. Staatsverwaltung II.² 1884. 385 sk, *Klingmüller:* RE IA, 1920. 1668.

[17] *J. Marquardt:* i. m. 442, 15. j. Veget. 2, 5: *iurant autem milites omnia se strenue facturos, quae praeceperit imperator, nunquam deserturos, nec mortem recusaturos pro Romana re publica.*

[18] Ann. Ép. 1924, 135.

[19] *Klingmüller:* i. h. és *A. Berger:* Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia 1953. 688.

[20] *F. Cumont:* Die Mysterien des Mithra. Leipzig 1911². 143, *R. Reitzenstein:* Die hellenistischen Mysterienreligionen. Leipzig 1927³. 19 sk, 192—197, vö. *A. Harnack:* Mission und Ausbreitung des Christentums I³. Leipzig 1915. 401.

[21] *Járdányi-Paulovics:* i. h. 22 irodalommal.

[22] *Actio* = *iudicium*, lásd *A. Berger:* i. m. 520.

[23] *Alföldy Géza* felismerése (előadás 1957 dec.-ben a Régészeti Társulatban).

[24] ThlL III, 1318.

sacramentum-on misztérium-beavatást értünk, akkor a *cultores* bármely istenség cultora i lehettek, amennyiben az istennek misztériuma volt. *Cultor* ebben az esetben = mystés.

Úgy látszik tehát, hogy feliratunk értelmezése egyedül a *sacramentum* szón fordul meg. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a cultores és a sacramentum szavak egymáshoz való viszonyát, több, eddig valószínűnek látszó eshetőséget ki kell zárnunk.

Ha *cultores* collegium-tagok, a *sacramentum* csak katonai eskü lehet. Polgári collegium esetében a *sacramentum* mint katonai eskü csak átvitt értelmében, a császári hűségre általában célozna, mivel esküre a polgári körben nem voltak kötelezve. Ezt is nehéz azonban elképzelni. Ha valamely civil collegium tagjai a császár iránti hűségüknek akartak kifejezést adni, miért kellett volna nekik ezt ilyen burkolt, célozgató formában megtenni, amikor éppen a 3. sz.-ban váltak általánossá a bőbeszédű, a császárt hangzatos jelzőkkel elhalmozó feliratok, ahol a dolog természeténél fogva a feliratállítók is pontosan megnevezik magukat.

Katonai collegium esetében a katonai esküre való hivatkozás helyénvaló lenne, mint a *Genio sacramenti veterani* szövegű szíriai feliraton is. A két felirat közötti hasonlóság azonban nagyon külsőleges. A szíriai felirat szövege első pillanatra is érthető, világos beszéd : a veteránok (akik a missio következtében a *sacramentum* alól feloldást nyertek), feliratukkal a császár iránti további hűségüknek, esetleg összetartozásuknak adtak kifejezést. A *veterani* félre nem érthető, katonai terminus. A *cultores* ellenben nem katonai, amellett többértelmű kifejezés. Ha katonák hűségesküjükre emlékeztető feliratot állítottak volna, nem *cultores*-nek nevezték volna magukat, hanem olyan minőségben szerepelnének, amilyen minőségben az esküt tették, tehát mint katonák. A *iudicium* szó is kétségessé teszi, mint láttuk, a katonai esküre való utalást.

Ha a *cultor*-okban nem láthatunk collegium-tagokat és a *sacramentum* nem katonai eskü, sem a császárkultuszra való utalás, akkor egyedüli megoldásként csak a *sacramentum* = 'misztérium-beavatás', *cultores* = 'beavatottak' marad meg. Erős támaszt kap e megoldás magának a feliratszövegezésnek burkolt, célozgató formájában is. Ilyen megfogalmazás, amely óvatos körülírásokat és többértelmű kifejezéseket alkalmaz, csak a misztérium-tagok esküvel fogadott titoktartásával magyarázható. *Dicerem, si dicere licet, cognosceres, si liceret audire ... ecce tibi rettuli, quae, quamvis audita, ignores tamen necesse est* — írja Apuleius az Isis-misztériumokkal kapcsolatban (Metam. XI, 23).

A misztérium-szertartások részleteiről s így a beavatásról természetesen alig tudunk valamit.[25] Hogy a beavatást *sacramentum*-nak nevezték, arra Liviusnál találjuk az első utalást.[26] Ez az elnevezés gondolattársításra épült fel. Egyrészt magára az esküre, amelyet a beavatott letett,[27] másrészt a misztériumok azon általános elképzelésére, hogy a beavatott mintegy az istennek ajánlja fel magát, hadi szolgálatra jelentkezik (vö. Apul. metam. XI, 14) ; esküjével, éppúgy, mint a katona, leköteleži magát.[28] A *sacramentum* szó már Liviusnál is a beavatás egészét jelenti. Nem állítható azonban, hogy már Livius idejében és azóta is a beavatás félre nem érthető és kizárólagos terminusa lett volna. Ilyen értelemben nem gyakran előforduló kifejezés, pl. Apuleius is inkább a *telete*-t használja. Inkább ott használták, ahol képletesen értendő, ahol utalás van az istenszolgálatra, vagy éppen, mint Liviusnál is, a beavatás szembe van állítva a katonáskodással.[29] Azonban a beavatás és a katonai eskü összevetése mindig kéznél levő, önként adódó gondolat volt, amelyet, mint láttuk, az eskü puszta ténye a misztériumok istenszolgálat-gondolata egyaránt támogatott. Az összevetés és azonosítás pedig a legkönnyebben ott merülhetett fel, ahol a (keleti) misztériumokkal való beható viszony társult a katonai élet adta gondolkodásmóddal. Ilyen hely volt a szír cohors állomáshelye, Inter-

[25] Egy elterjedt esküforma : *M. P. Nilsson:* Geschichte der griechischen Religion. II. München 1950. 667.

[26] Liv. 39, 15. *Reitzenstein:* i. m. 192.

[27] *F. Cumont:* i. m. 143.

[28] *Reitzenstein:* i. m. 19 sk.

[29] Az auktorhelyeket lásd *Reitzenstein*, *Cumont* és a 33. j.-ben idézettek munkáiban. — A misztériumok szókincsébe bekerült e katonai kifejezés érdekes párhuzamát láthatjuk a *consecraneus* szóban ThlL IV, 378. Ez a szó az ugyanazon misztériumba beavatott hívőt jelenti, *consecraneus* = symmystés. De épp az eskü ténye révén alkalmazható volt az ugyanazon eskü által kötelezett katonákra is : ilyen értelemben adja a Historia Augusta e szót Maximinus Thrax szájába : *sacrati commilitones, immo etiam consecrati mei* v. Gord. 14, 1. A *consecraneus* szó tehát a Historia Augustában fordított utat tett meg, mint a *sacramentum*.

cisa is. A keresztény fogalmaknak katonai műszavakkal való jelölése is éppen egy katona fiánál, Tertullianusnál válik általánossá.

Kérdés, hogy feliratunkon a *sacramentum* beavatást, illetve a beavatási esküt, vagy pedig a misztérium egészét jelöli-e? Hogy *sacramentum* = mystérion, arra a leghozzáférhetőbb hely Pál apostol ephesosiakhoz írt levele (5,32): *τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστί*. Fordítása a Vulgatában: *sacramentum hoc magnum est*. A keresztény írók igen hamar használni kezdték a pogány misztériumok kifejezéseit keresztény fogalmakra, igy a *sacramentum* és *μυστήριον* szavak is hamar átkerültek a keresztény szókincsbe.[30] E tendencia első jelentős képviselője Clemens Alexandrinus volt.[31] A sacramentum szó azonban a katonai nyelvből is közvetlenül átkerült a keresztény terminológiába: igy jutott el Tertullianushoz, aki a keresztséget nevezi e szóval.[32] A szó átvétele ugyanolyan gondolattársításon alapszik, mint amelynek révén a pogány misztériumokba is bekerült: a hívő odaadása, önfelajánlása az isten előtt, szolgálata hadi szolgálat.[33]

Ahogy a *sacramentum*, úgy a *μυστήριον* is keresztséget jelölhetett.[34] Igy jutunk el a keresztény íróknál a *sacramentum* = *μυστήριον* azonosításhoz, amely már Tertullianusnál is kísért.[35] Nem bizonyos azonban, hogy pogány feliratunkon már szintén ebben az általános értelmében szerepel. Ennek eldöntése most már a *iudicium* értelmezésétől függ. Hogy feliratunkon a *iudicium* nem lehet a *iussu*-val egyértelmű, magából a *iudicium* szó szerepeltetéséből is világos. Ugyanis ha a feliratállítás indítékát a fogadalomtevők az istenséggel való misztikus kapcsolat révén kapták, ezt a körülményt a *iussu*, *ex visu*, *somno monitus* stb. kifejezésekkel jelölték volna, mint erre rengeteg példát idézhetnénk is. Tehát itt, ha a kézenfekvő *iussu* helyett a *iudicio*-t használták, a feliratállítás indítékának is másnak kellett lennie.

A *iudicium* szó jelentéseit figyelembe véve az egyik megoldás lehetne az, hogy a *iudicium* a misztérium-szertartás alkalmával a *cultor*-ok tudomására jutott valamely isteni döntést, elhatározást jelent; a felirat ennek az isteni döntésnek teljesítésével függ össze. Ez a megoldás azért nem látszik valószínűnek, mert az indítékot adó isten nincs megnevezve, a *sacramentum* szóból pedig az következik, hogy a döntő nem maga az isten, hanem a szertartás volt. Feliratunk hátterét ezért most már csak így fogalmazhatjuk meg:

A felirat olyan kultikus cselekményt jelöl, amely a *sacramentum*-ból értelemszerűen következett; a *sacramentum* itt vagy a beavatási esküt jelenti, vagy a beavatás olyan feltételét, amely a felirattal jelzett aktust hozta magával. Az egyéb értelemmel is bíró *sacramentum* szó alkalmazása azért volt indokolt, mert a misztérium-szertartás minden részletére, így a beavatásra is vonatkozott a titoktartás parancsa. Hogy *cultor*-ok és nem egy *cultor* szerepel, már egymaga is utalás arra, hogy az indítékot a szertartás alkalmával kapták. Ellenkező esetben, misztériumon kívüli, egyénileg kapott indítéknál egyes szám és az *ex visu* vagy hasonló kifejezés lenne természetes.

Bizonytalan annak eldöntése, hogy feliratunk mely misztérium emléke. Intercisában a legnagyobb számban Mithras kultuszának emlékeit ismerjük,[36] ezért az ő misztériumára lehet a leginkább gondolni. E misztérium egyik beavatási fokozata a *miles* volt, amely a beavatási fokozatok között különösen fontos szerepet játszott. Az eskü letétele a *miles* beavatásakor történt, a beavatásra készülők *(leones)* külön vezető, a *pater leonum* alatt álltak.[37] — A beavatási szertartásnak a katonai eskü szavával való jelölése azért is indokolt lehetett, mert a beavatott esküjével *miles*-szé, katonává vált.

[30] *K. Prümm:* Religionsgeschichtliches Handbuch[2]. Róma 1954, 449.

[31] *Simon S.:* Clemens Alexandrinus és mysteriumok (Magyar—Görög Tanulm. 5, Bp. 1939) 47 sk.

[32] *A. Harnack:* Militia Christi. Tübingen 1905, 33.

[33] Vö. *Harnack:* Mission u. Ausbr. I[3], 401 és *K. Schneider:* Geistesgeschichte des antiken Christentums. I. München 1954. 705 sk. Mindketten egyoldalúan a katonák ill. katonai kifejezések szerepét hangsúlyozzák a kereszténység e militia-gondolatának eredeténél.

[34] *Harnack:* i. m. 373.

[35] praescr. haer. 40. — A *sacramentum* = mysterion kérdése és e szavak bekerülése a keresztény terminológiába theológusok körében vita tárgya (a kereszténység misztérium-vallás volta) lásd az irodalmat *F. J. Dölger:* Sacramentum militiae. Antike und Christentum 2 (1930) és *K. Prümm:* i. h.

[36] Lásd Intercisa I, 333—334 és 360—368 számok.

[37] *E. Wüst:* RE XV. 1932. 2143 és ILS 4215.

Egyetemi Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézet
SZEGED

KÖNYVSZEMLE

MAGYARORSZÁG RÉGÉSZETI LELETEI. Szerkesztette: *B. THOMAS EDIT*; írták *VÉRTES LÁSZLÓ, PATAY PÁL, B. BÓNIS ÉVA, B. THOMAS EDIT, SZENTLÉLEKY TIHAMÉR, CS. SÓS ÁGNES, L. KOVRIG ILONA, KÁDÁR ZOLTÁN*. Budapest 1957, Corvina. 446 lap, benne 161 tábla, 3 színes tábla, 4 térkép.

Régóta hiányolt könyvvel gyarapodott a magyarországi régészet irodalma. Míg a legtöbb tudományszak már számos kísérletet tett és jelentős sikereket ért el eredményeinek széles körben való megismertetésében s jól kihasználta a maga és nem utolsó sorban az olvasók hasznára a tudományos kutatások iránt szinte évről évre növekvő érdeklődést, a magyar régészet az elmúlt évtizedben igen keveset tett ebben az irányban. A Történeti Múzeum előadássorozatából megjelent kis füzetek kiállítása nem volt alkalmas a tömeges terjesztésre, s ezeken kívül elsősorban műemléki kiadványokban elszórva, vagy a sajtó rövid tájékoztatásaiban lehetett a nem-szakembernek valamit a magyar régészeti kutatásról olvasni. Igaz, a magyar régészettudománynak egyéb súlyos adósságai is vannak : a rokonterületek kutatói számára használható összefoglalás sem jelent meg még a század folyamán Magyarország régészeti emlékeiről s még kevésbé tudunk olyan munkát felmutatni, amely a magyar és külföldi szaktudósok tájékoztatására alkalmas volna. Mindehhez azonban idő és főként előzmények, kísérletezések kellenek. A most németül és magyarul megjelent hatalmas kötet elgondolásában a lehető legszerencsésebben nyúlt a feladathoz : azt kívánta adni, ami a fenti hármas kívánságból a lehető legtöbbet a lehető leggyorsabban valósítja meg. Minden dicséretet megérdemelnek ezért azok, akik a megírás régóta halogatott és legtöbb kutatónktól hol jól, hol rosszul gondolt óvatosságból elhárított munkájára vállalkoztak, elsősorban természetesen a kötet szerkesztője és tervezője s mellette a Corvina Könyvkiadó, amely felismerte a vállalkozás jelentőségét és a munka ehhez méltó kivitelű megjelenését lehetővé tette. A kötet ugyanis talán mindeddig a legszebb magyar régészeti kiadvány és az utóbbi évtized egyéb magyar kiadványai közt is kevés versenyezhet vele, de méltó feltűnést fog kelteni külföldön is, ahol nem kisebb érdeklődésre számíthat, mint Magyarországon.

A kötet a szerkesztő elgondolása szerint elsősorban ismeretterjesztő jellegű. Mindenki számára érthetően kívánja a magyar föld történetének azt a korszakát bemutatni, amelyről elsősorban régészeti emlékek állnak rendelkezésünkre. Természetesen itt elsősorban maguk a tárgyak beszélnek, s ezt hangsúlyozza a kötet beosztása is : a képanyag azonos terjedelmű a képekhez egyenként fűzött magyarázatokkal. Minden korszakot vagy csoportot rövid bevezetés előz meg ; ez adja meg a történeti kereteket, amelyekben azután a képek elhelyezhetők. A kitűnő felvételek és reprodukciók (kivéve a színes képeket, amelyek inkább elmaradhattak volna), a szakkifejezések magyarázatai és a kötetben előforduló régészeti lelőhelyeket tartalmazó térképek mind arra teszik alkalmassá a munkát, hogy bárki, aki középiskolai alapműveltséggel bír, megérthesse, és nagy vonásokban világos, összefüggő áttekintést kapjon belőle régészeti kutatásaink legfőbb eredményeiről az államalapítás korának végéig. Az egyes táblákhoz írt magyarázatokban a szerzőknek arra is van gondjuk, hogy ezen felül még a régészeti kutatás műhelyébe is bevezessék az olvasót ; megmutatják, hogyan, milyen módszerekkel használhatók fel a régészeti leletek a történelem rekonstruálására.

Talán nem lehet többet mondani a kötet dicséretére, mint azt, hogy e sokoldalú célját egészében sikerült megvalósítania. S emellett még egy másikat is : az elmúlt évtizedek magyar kutatásának eredményeiről a külföldi szaktudomány a tapasztalatok

szerint rendkívül keveset tudott meg, pedig az érdeklődés iránt igen nagy. Így szinte önként adódott az a feladat is — minthogy a kötet éppúgy kíván a külföldi, mint a magyar olvasóhoz szólni —, hogy a munka tájékoztassa a külföldet az elmúlt másfél évtized legkiemelkedőbb leleteiről és legfontosabb tudományos eredményeiről, hogy tehát a bevezetésekben az egyes korokra vonatkozó magyar kutatás mai állása is össze legyen sűrítve, első tájékoztatásul, s a képek kiválasztásánál is nagyobb súlyt kapjon az újonnan előkerült anyag.

Az ilyen jellegű munkáknál mindig könnyű helyzete van annak, aki hiányokat akar számonkérni, akár a 2—3 lapos bevezetésekben, akár a képanyagban, amelynek terjedelmére jellemző, hogy a római kort kivéve egy-egy részre 5—12 kép jutott mindössze. Úgy érezzük, hogy a magyar régészet egyes történeti problémáinak megvitatására sem ennek a kötetnek a megjelenése az alkalom ; sokkal inkább arra, hogy magával a műfajjal kapcsolatban igyekezzünk az igényeket és lehetőségeket tisztázni.

Ami legelőször a mű felépítését illeti, ez egészében jó. Az Őskor, Ókor (római kor) és Népvándorláskor a társadalmi fejlődés három nagy korszaka, a három főfejezete a kötetnek is, s a régészeti anyag, illetve a kutatások jelenlegi helyzete írja elő a további tagolást történeti korszakok, illetve, ahol lehet, ethnikum szerint (az Őskor fejezetei : őskőkor, újabb kőkor, rézkor, bronzkor, koravaskor, szkiták, kelták ; a Népvándorláskorban : hunok, germánok, avarok, szlávok, magyarok ; a római részben külön fejezetet kaptak a szarmaták). Mindenképpen kiesik azonban ebből a keretből az előbbi hárommal egyenrangúnak vett negyedik főfejezet, «Bizánci emlékek Magyarországon». Már 30 lapos terjedelme is feltűnően aránytalan az előző három 165, illetve 106—106 lapos fejezethez képest. Még kevésbé indokolja ilyen elhelyezését a tartalma. Anyaga sem egy korszakra, sem egy ethnikumra nem jellemző Magyarországon. Ha mint idegenben és egységes szellemben készült anyag érdemelt elkülönítést, ugyanilyen joggal lehetett volna külön fejezetet szentelni az importált görög vagy római anyagnak is. Ezek a leletek azonban nagyon helyesen annak a kornak és régészeti kultúrának a fejezetében szerepelnek, amelyben találták őket. Hogy a bizánci anyaggal is ez volna a természetes, azt elsősorban az mutatja, hogy szerepel is bizánci import-áru a Népvándorláskor két fejezetében is (az avaroknál, 326—8. lap és a magyaroknál, 380. lap). Ugyanakkor a magyarokról szóló fejezet időhatára is belefolyik a bizánciba. A leglogikusabb, a kötet egész felépítéséből adódó az lett volna, ha a fent említett import-tárgyakhoz hasonlóan ez a fejezet beleolvad az avar, szláv, illetve magyar fejezetbe. S itt mindjárt egy másik probléma is felmerül : indokolható, ha a kötet az államalakulás korszakával zárul, de semmi nem indokolja, hogy egyedül a bizánci eredetű emlékekkel lépje túl a XI. századot, vagy hogy ezt a korszakot elsősorban bizánci emlékek képviseljék. Ettől eltekintve azonban a kötet egyes fejezeteinek arányai mindenhol jók. Indokolt a római résznek a többinél nagyobb terjedelme a jellegzetes emlékanyag sokasága és változatossága miatt ; legföljebb talán a bronzkori részt érezzük kissé soványabbnak annál, amit az anyag és a feldolgozás jelenlegi állása indokolna. Ugyanígy a bevezető fejezetek is általában sem többet, sem kevesebbet nem mondanak, mint az adott keretek közt szükséges. Helyes, hogy nem igyekeztek valamennyi bevezetést egységes sablon szerint megírni : a történetileg aránylag legjobban ismert római résznél más az igény, mint pl. a rézkornál. Ugyancsak nem lehet eléggé dicsérni azt a mértéktartást, amely a megoldatlan kérdések exponálásában jellemzi a szerzőket : sem néhány mondatban eldönteni, sem leplezni nem akarják ezeket. A közérthető előadásmódot is jól eltalálták (talán csak a túlsok idegen kifejezés Vértesnél és a nem-szakember számára fölösleges szakszerűség Szentlélekynél fog zavarni), nem is szólva arról a valóságos pedagógiai bravúrról, ahogy olykor egy-egy leletből kiindulva egy oldalon kiterítenek egy problémát. A magyar régészettudomány történetének értékelése is helyet kapott a kötetben, nemcsak a bevezetésben, hanem az egyes fejezeteken belül is ; mindenesetre Vértes elsősorban tudománytörténeti bevezetése elüt a többitől a történeti áttekintés hiányával.

A szerkezet mellett a másik alapproblémája az ilyen munkának a képek kiválasztása. Mindjárt a kiindulópont a legnehezebb : mi legyen a kiválasztás uralkodó szempontja, a legszebb vagy a legjellemzőbb darabok kiválogatása? más szóval : az anyagi kultúra bemutatásának az adott keretek által megengedett teljessége vagy elsősorban a művészeti jelentőségű darabok prezentálása ? A kötet címe és alapvetően történeti célkitűzése már állásfoglalást is jelent az első mellett. (Mellesleg : a mostani átfogó igényű címnél pontosabb lett volna «Régészeti leletek Magyarországon».) A válogatásban azonban ez egyáltalán nem érvényesül következetesen ; pl. a rézkorban a péceli kultúrát az egyedülálló budakalászi kocsi, s a tiszapolgári és vučedoli kultúrát sem leggyakoribb és legjellemzőbb kerámiatípusaik képviselik, bár el kell ismerni, hogy nehéz lett volna a közölt darabokról lemondani. A koravaskori és római részben a legérezhetőbb, hogy a

művészileg jelentős tárgyakra tolódik át a hangsúly, a bizánci fejezet pedig szükségképpen kizárólag művészeti, ezzel is kiüt a többi közül. A művészeti szempontnak ilyen jellegű kiadványban szinte kikerülhetetlen előtérbe kerülése mellett sem érthető azonban az építészet szinte teljes mellőzése, pedig a római korból nem lett volna nehéz anyagot találni s a X—XI. századi magyar építészetből is adódott volna kitűnő példa, de korábbi lakóhelyek in situ felvételei és esetleg rekonstrukciói is ide kívánkoztak volna. A koravaskori sok problémát nyújtó bronzedényművesség jellemző darabjai vagy a burgstalli urnák hiányába is nehéz belenyugodni, másfelől a római részben hiába keressük pl. a tatai oszlopot, a polgárdi tripust, a savariai és soproni Capitolium szobrait, ugyanakkor a két kis bronz Venus szereplését indokolatlannak érezzük és a Pacatus-műhelyből vagy a mythologiai reliefek közül jellemzőbbet is el tudnánk képzelni az ott szereplőknél.

Mindez természetesen részben ízlés dolga is és nem érinti a kötet egészét, amely az egyes darabok megválasztása tekintetében is igyekszik kitűzött feladatához hű maradni, nagyjából sikerrel. Az egyes meghatározásokon, mint már szó volt róla, nem ennek a könyvnek a megjelenése alkalmából kell és lehet vitázni, hanem akkor, ha egy-egy újnak és olykor különösnek is ható megállapítást majd bizonyító anyaggal előadva olvashatunk. Ebben a tekintetben is a kötet célkitűzéseihez illő «konzervativizmus» jellemzi általában a szerzőket, talán csak a római rész néhány megállapítása tűnik túlmerésznek. A technikai szerkesztés — legalábbis a magyar kiadásé — azonban valamivel nagyobb gondosságot is elbírt volna. Elég sok a sajtóhiba, a jegyzetek sem mindenhol precizek s a mezolithikumnak a címekből való kimaradása is elkerülhető lett volna, hogy a jelentéktelen részletekig is elmenjünk.

A szerkesztés és kidolgozás fent említett problémái, amelyeket könnyebb felvetni, mint jobban megoldani, egy tekintetben azonos tanulsággal szolgálnak : az ilyen munkával szemben felhozható fenti kifogások főeredője az, hogy a szerkesztőtől és szerzőktől kitűzött célok jobb megvalósítása az adott keretek közt szinte lehetetlenség volt. A kötet, mint még egyszer nyomatékosan hangsúlyozni kell, úttörő kezdeményezés és egyszerre nem egy hézagát tölti ki régészeti szakirodalmunknak. Elindulni alig lehetett másképp. De a kötet megjelenése, az, hogy itt van a szemünk előtt és a kezünkben, szinte halaszthatatlanná teszi a folytatását. Mindaz, amit fentebb kritikaként lehetett a könyvvel kapcsolatban felvetni, ugyanilyen mértékben bármely másik ilyen terjedelmű összeállítás ellen is felmerülne. A következő lépés ezért nem lehet más, mint a megkezdett úton továbbhaladva régészeti korszakonként vagy más módon kisebb részekre bontva a tárgyat, egy-egy részletet bővebben megvilágító kötetekkel folytatni a hasonló jellegű publikációk sorát s mielőbb külön munkát kiadni a magyarországi ókori művészet emlékeiről is. Hogy erre szakembereinkben megvan a kedv és képesség, kiadóinkban pedig a Maecenas-hajlam, azt a fenti kötet után joggal feltételezhetjük.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

MARTON GÉZA: A RÓMAI MAGÁNJOG ELEMEINEK TANKÖNYVE. INSTITÚCIÓK. Budapest. 1957. Tankönyvkiadó. 316 lap.

Egyetemi tankönyveink sora az 1957. év tavaszán több új kiadvány mellett Marton Géza professzor «A római magánjog elemeinek tankönyve» című művével bővült. A könyv valójában nem új. Ugyanezzel a címmel, ugyanilyen terjedelemben és szerkezetben megjelent már az 1922. év őszén és azután még öt további kiadást ért meg. Az utolsó, a hatodik kiadás az 1947. évből való.

A munka 1947. évi kiadása és a most megjelent tankönyv között az olvasó eltérést alig talál. Az itt-ott előforduló kisebb különbségek — mint az előszóban a szerző is kiemeli — főképpen onnan adódnak, hogy a római jog immár a szocializmus felé fejlődő viszonyok közt kerül előadásra, aminek következtében a tanulmány történeti jellege erősebb hangsúlyt kap, mint azelőtt.

A könyv bevezető része a római magánjog fejlődéstörténetével és forrásaival foglalkozik. Ezt követi az általános tanok ismertetése, amelyhez függelékként a római perjog vázlata csatlakozik. A továbbiakban a dologi, a kötelmi, a családi és az öröklési jog kerül előadásra. Az előadott anyagot betűrendes tárgymutató és olyan összehasonlító időrendi táblázat egészíti ki, amely szemléltetően mutatja be a római jog fejlődéstörténetének főbb mozzanatait. A mű nagyobb részét az általános tanok, valamint a dologi és a kötelmi jog fejezetei foglalják le, vagyis azok a szabályok, amelyeknek nagy része a modern magánjogokban is visszatükröződik.

Elsődlegesen kezdőknek szánt könyv lévén, az abban előadottak mindenekelőtt a római jog elemeinek, alaptételeinek a megismerését kívánják szolgálni. Bár a szerző gondot fordít ezek mellett a jogintézmények történeti kialakulásának bemutatására és ennek kapcsán érinti a modern kutatások, különösen az interpolációkritika eredményeit, mégis ilyen vonatkozásban kellő mértéket tart, nem tévesztvén szem elől a könyv oktatási célját, amellyel a források aprólékos vizsgálata nem lenne összhangban.

A munkának ez a tulajdonsága annyival inkább figyelmet érdemel, mert a római jog oktatása olyan kérdés, amelynek vizsgálata és tárgyalása világszerte napirenden van. Nemrég az egyik folyóirat, a Nápolyban megjelenő «Labeo» szerkesztősége körlevélben kérdezte meg a római jog művelőit egyebek közt arról, miként vélekednek a római jog mint tantárgy felől és tanításának módjáról, s a kérdésre adott válaszokról a lap hasábjain (1957. évf. 48—84. és 187—351. o.) részletes tájékoztatást adott. A vélemények — akár szocialista, akár más országokból érkeztek — megegyezők voltak abban, hogy a római magánjog tanítását a jogászképzés ma sem mellőzheti, azt a modern jogásznak is tanulnia kell, de a studiumnak első renden az alapintézmények megismerését kell szolgálnia. Ez a szempont Marton Gézának a tankönyvében tökéletesen érvényesül, amint hogy érvényesült már harminchat évvel előbb is a mű első kiadásában.

A könyv tartalmával részletesebben foglalkozni szükségtelen. Az utolsó negyedszázadban végzett jogászaink között alig akad, aki Marton Géza institúció-könyvét ne ismerné. Aki abból tanulta a római jogot, széles alapot teremthetett magának nemcsak az ilyen irányú tanulmányok továbbfolytatásához, hanem a magánjogi studiumokhoz is, — olyan alapot, amelyre a gyakorlati életben a polgári jog területén felvetődő sok mindenféle vitás kérdés megoldása során is biztonsággal támaszkodhatik.

A tankönyv megjelenése hosszú ideig tartó hiányt pótolt. A római jogot az egyetemi hallgatók most már a kor kívánalmainak megfelelő tankönyvből tanulhatják és ebből a tárgyból felkészülésükben nem kell többé jegyzetekkel megelégedniük, amelyek a jobb tanulók igényeit talán nem tudták mindig teljesen kielégíteni.

De — túl a jogászokon és a jogtanuló ifjúságon — sok haszonnal forgathatják a könyvet azok is, akik a római korra vonatkozó történeti vagy régészeti kutatásokat végeznek. Az efajta munka során ugyanis gyakran vetődnek fel olyan kérdések, amelyeknek helyes megfejtéséhez a római jog szabályaiban való eligazodás is szükséges. Ilyen esetben a kívánt tájékoztatást ebből az igen könnyen kezelhető könyvből rövid, tömör, de amellett egyszerű, világos és a jogban kevésbé jártas számára is jól megérthető előadásban bárki nehézség nélkül megszerezheti.

Mindezekre tekintettel a mű újbóli közreadása nemcsak a jogászság, hanem történészeink és régészeink szempontjából is említésre érdemes.

VISKY KÁROLY

S. SCHOTT: DIE REINIGUNG PHARAOS IN EINEM MEMPHITISCHEN TEMPEL (Berlin P 13242) Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Jahrgang 1957. Nr. 3. 45—92. l. XII tábla.

Az egyiptológiának a kultúr- és vallástörténetben a háború után legkiválóbb és legeredményesebb képviselője, S. Schott (csupán akadémiai értekezései közül említjük meg «Hieroglyphen. Untersuchungen zum Ursprung der Schrift», «Zur Krönungsliteratur der Pyramidenzeit», «Zur Krönungstag der Königin Hatschepsut», «Zur Deutung der Geheimnisse des Rituals für die Abwehr des Bösen», «Altägyptische Festdaten», «Fragmente memphitischer Theologie in demotischer Schrift» c. alapvető munkáit), a régi berlini iskola gondos szövegfeldolgozási módszerével, de azon messze felülemelkedő szabadabb irányban ismerteti e legújabb dolgozatában is az egyik jelentős és részleteiben eddig még nem méltatott szertartásnak, a vallási megtisztulást célzó mosdásnak egy ritka szövegét. A helyreállított töredék érdekesen példázza, hogy egy aránylag kis szövegrészből is milyen jelentős eredmények várhatók.

Egy több mint 50 évvel ezelőtt Abusir el Meleq-nél előkerült és a Berlini Múzeumban Ibscher mesteri munkájával felbontott mumiakartonázs őrizte meg — több más töredék közt — a szóban forgó szövegrészeket. G. Möller a papirusz egy részét közölte a Hieratische Paläographie III. k.-ben, de a most közzétett rituale-részletek 12 szakaszának teljes feldolgozását és értékelését e munkájában adja a szerző.

Főként a késő korból maradtak fenn Egyiptomban papiruszon szertartáskönyvek, amelyek elsősorban a felolvasó pap «ünnepi tekercsei» *(ḥb.t)* voltak. A tartalmi — sokszor mithológiai — vonatkozásokon kívül igen értékessé teszik e szövegeket azok a

közbeiktatott magyarázatok is, amelyek a szertartáscselekményre vonatkoznak. A késői korból való a Schott által kiadott szöveg is, amelyet görög okirattöredékekkel együtt Augustus korában dolgoztak fel mumiakartonázzsá, miután előzőleg egy kereskedő birtokában lehetett, amit néhány démotikus számadásjegyzet bizonyít a hátlapon. Egyiptom zűrzavaros késői korában gyakran kerültek ilyen templomi «könyvek» magánemberek kezébe, akik nem ritkán az uralkodó nevét helyettesítő «fáraó» megjelölésre saját nevüket írták be. Egy koronázási, valószínűleg memphisi ünnepi szertartás számára készült szertartáskönyvet őriz meg e berlini papirusz is, amely hiányzó eleje és több helyen töredékes volta ellenére, az edfui szövegekben fennmaradt kivonatok mellett a rituális mosdásnak és tisztálkodásnak egyik legfontosabb egyiptomi forrását képezi.

A megmaradt szövegrészek az arc megmosására, az ősvízzel is kapcsolatba hozott fáraó rituális fürdésére, a nátronos víz alkalmazására, egy tisztító amulettre vonatkozó varázsmondásra és egy tisztálkodási litániára vonatkoznak mithológiai keretben. A szerző kommentárjában részletesen foglalkozik a láb-, kéz-, arcmosás és szájöblítés szertartásával, a papok rituális fürdésével és a fáraó koronázási szertartásához tartozó fürdéssel. Fontos részleteket tisztáz, amikor ezeknek sokszor csak jelképes alkalmazását fejtegeti, amennyiben az uralkodót pap, esetleg (szöveggel is igazoltan) csak szobra helyettesíti, vagy éppen egy-egy amuletten végzett tisztító szertartás érvényesül a fáraó személyére.

A szerző által közölt és tárgyalt szövegvonatkozások közül kiemelünk néhányat, amely az újabb magyar egyiptológiai kutatás által felvetett problémák közt is szerepelt.

Az Ipuwer 11,2-ben előforduló mondat: «Gondoljatok a nátron rágására» (vö. Kákosy László fordítása és kommentárja, Antik Tanulmányok IV. 3—4. sz. (1957)332), kétségtelenül vallási, rituális jellegű, mint az ezzel együtt felsorolt többi cselekmény is (vö. Schottnak a nátronra vonatkozó részletes kommentárját, 77—80. lapon).

A közölt párhuzamos szövegek között a nátron-golyócskákra vonatkozó rituális előírások egy részlete (I. a. táblán) egy olyan formulát tartalmaz, amely a *sp 2* jelnek Wessetzky (Oriens Antiquus, 1945.) és Schott (Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, 1954) által elméleti uton feltételezett felkiáltójel, kiemelő írásjegy értelmében vehető használatát kétségtelenül igazolja: *dd mdw sp 4 w'b sp 2* «mondani négyszer, tiszta!»; amennyiben a *sp 2* nem kiemelés, hanem «kétszer» jelentésben állna, akkor értelmetlen a «mondani négyszer, tiszta kétszer» mondat.

Thoth isten nevének jelentésére ('követ') vonatkozó, sajtó alatt levő dolgozatomban közölt nyelvtani érvekhez a most közzétett szertartáskönyv befejező szavai szinte bizonyítóerejűnek vehetők: «Thoth... a varázserejű, a követ, aki a két istent elválasztja...»

Egyetlen vonatkozásban nem oszthatjuk a szerző véleményét, aki a Horus-gyermekek szerepével kapcsolatban azokat általánosságban a kanopuszedényekkel azonosítja (70. o.) és az utóbbiakat ölelnék át a védőistennők. A hivatkozásul felhozott Tut—Anh—Amon-féle alabástrom szekrényen kitárt karokkal ábrázolva jelennek meg ugyan ezek az istennők, azonban ez esetben a mumifikált belsőrészeket nem edénybe, de miniatür koporsóba helyezték; a késői kori kanopuszszövegekben a védőistennő szavai («védem N. N. védőszellemet, aki bennem van») kétségtelenné teszi, hogy — legalább is e korban — az egyiptomi elképzelés szerint a kanopuszedényt nem a mumifikált belsőrészekkel, sőt magával az elhúnyttal azonosított védőszellem, de maga a védő istennő személyesíti. (Vö. a Szépművészeti Múzeum két feliratos kanopuszának szövegét. A Szépművészeti Múzeum Közleményei, 11. sz.)

Schott műve egy nehéz szöveghelyereállításon keresztül az egyiptomi kultúr- és vallástörténet sok érdekes vonatkozását világítja meg.

WESSETZKY VILMOS

H. KEES: DAS ALTE ÄGYPTEN. EINE KLEINE LANDESKUNDE. Akademie Verlag Berlin. 1955 199 o. + 30 tábla és egy térkép.

Kees könyve a szerény cím és bevezetés ellenére rendkívül tanulságos és módszertanilag is kitűnően felépített anyagot szolgáltat olvasóinak.

A mű három részre oszlik. Az első fejezet a praehistorikus Egyiptom természeti viszonyait, faunáját és kultúrális fejlődését foglalja össze röviden és tömören. Sokoldalúságára jellemző, hogy a sémi-hámi nyelvrokonság sokat vitatott és máig sem megoldott kérdését is érinti. (16. o.) Az egyiptomi pseudoparticipiumot Erman, Sethe és Gardiner teóriájával szemben nem a sémi perfectum utolsó maradványának tartja, hanem orthográfiai alapon aránylag késői átvételnek tekinti. Ez természetesen vitatható.

A második fejezet az egyiptomi kultúra táji adottságok által befolyásolt alapjait vizsgálja. (Nilus szerepe, vízgazdálkodás, kertészet, utak, kereskedelem stb.) Egyik legértékesebb része a tulajdonviszonyokat tárgyaló szakasz. Rámutat arra, hogy az előkelők először a hivatalok örökölhetőségéért vették fel a harcot. Hangsúlyozza a halotti kultusz szerepét is a magántulajdon kialakulásánál. (Az előkelők, hogy örök időkre biztosítsák maguknak a halotti áldozatokat, örökös síralapítványt követeltek.)

Kees, az egyiptomi vallás egyik legkiválóbb szakértője, nagy szerepet juttat a mitológiai vonatkozások említésének is. A tulajdonjoggal kapcsolatosan a Horus mitosz jelentőségét emeli ki. Horus személye szentesíti az örököst.

Nagyon tanulságosak a templomi tulajdonnal kapcsolatos megállapításai is. (30. o.) Rámutat az északi és déli templomok vagyoni helyzetében az utóbbiak javára mutatkozó szembeötlő különbségekre.

Érdekes összefoglalást ad a nilusi és a tengeri hajózásról s ismerteti a legjelentősebb szárazföldi közlekedési utakat is. Figyelembe veszi ezek elhelyezkedésének befolyását a politikai történet alakulására is.

A második rész a nyersanyagok és a külföldi kereskedelem leírásával zárul.

A könyv kiemelkedő értékét a harmadik fejezet adja meg. A szerző sorraveszi az ókori Egyiptom fontos szerepét játszó városait és ismerteti a politikai és a vallástörténettel kapcsolatos jelentőségüket. Az apró mozaikokból lassanként az egész egyiptomi történelem kirajzolódik az olvasó előtt.

Memphissel és Heliopolissal, az óbirodalom két legfontosabb politikai és ideológiai központjával kezdi a tárgyalást. A szakkarai állítólagos I. dinasztiához tartozó királysírokról Kees nagyon szkeptikusan nyilatkozik. Lehetségesnek tartja, hogy a thinisi királyok helytartóinak masztabáival állunk szemben. (82. o. Erről a kérdésről ld. még OLZ 52 (1957) 12 skk. megjelent cikkét is.)

A Memphis környékén levő emlékek ismertetése kapcsán érdekes fejtegetéseket közöl ezek történeti szempontból való megbízhatatlanságáról. (Pl. II. Phiops fáraó szakkarai halotti templomában Szahuré győzelmi ábrázolásai vannak lekopírozva, s a művész még a legyőzött libiai fejedelmek nevét sem változtatta meg! 94. o.)

Hérakleopolis jelentőségének leírása során a szerző a Moeris tóval kapcsolatos régebbi és újabb nézeteket is közli, s Hérodotos vonatkozó helyét (II. 129) is új megvilágításba helyezi. (123—125 o.)

Az Amarna-reformot Kees általában negatívan értékeli, s Aḫet-Aton ismertetésénél ebben a könyvben is tesz néhány bíráló megjegyzést.

Érdekes az Amarna művészetre vonatkozó állásfoglalása. Szerinte a túlzó és a mérsékelt irányzat egymás mellett élt, s nem lehet kronológiai egymásutánt megállapítani a különböző jellegű műalkotások között. Szerinte a tucatáruk készítői az ízléstelen túlzó irányhoz csatlakoztak, a nagy művészek (pl. Thutmos) távoltartották magukat ettől. (171—172 o.)

A könyv szövegrésze Napata leírásával zárul.

Kees mindvégig nagy súlyt helyez arra, hogy bemutassa a földrajzi tényezőknek a társadalmi gazdasági és politikai életre gyakorolt hatását ; ezeknek részletezése képezi művének egyik fő mondanivalóját.

Meg kell említenünk végül az érdekes képanyagot is, mely a mai egyiptomi tájképek és ókori emlékek közlésével egyaránt igen szerencsésen járul hozzá a szöveg szemléletesebbé tételéhez.

KÁKOSY LÁSZLÓ

W. ERICHSEN: EINE NEUE DEMOTISCHE ERZÄHLUNG (Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jg. 1956 Nr. 2 35 o. + 3 tábla.)

A sajnos csak romokban fennmaradt egyiptomi irodalom legérdekesebb alkotásai közé tartoznak a késői korban keletkezett démotikus «regények», melyeknél a való élethez még aránylag közel álló témák feldolgozása után (pl. Peteese, Petubastis, Ahmes) egyre inkább vallásos irányba való fordulás figyelhető meg. Különös, mágikus misztikus légkör jellemzi ezeket az írásműveket, egy haldokló kultúra utolsó nagy alkotásait. (pl. Setna regények.)

Erre a területre vonatkozó ismereteink gyarapításához most nagy mértékben hozzájárul Erischsen új publikációja, mely kis terjedelme ellenére is az 1956-os év legjelentősebb egyiptológiai kiadványai közé sorolható. A szóban forgó papiruszról (Berlin

13588) ugyan már Möller is közölt egy előzetes ismertetést és fordítást (Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstssammlugen XXXIX Nr 8 1918 Mai Sp. 186) ez a tanulmány azonban — nyilván a háborús idők miatt — szinte teljesen észrevétlen maradt. (Műve elején Erichsen ezt a cikket most újra leközli.) A kutatók most végre teljes szöveget kapnak kézhez átírásban és fordításban. Az alapos nyelvtani kommentár és a szavak listája a démotikussal foglalkozó szakemberek számára sok érdekes problémát vet fel.

A papirusz egy szétbontott mumia-cartonnageból származik. Augustus-kori görög okmánnyal együtt került elő, ami a datálás szempontjából igen figyelemre méltó adat. A kézirat a klasszikus démotikusban még otthonos írnok munkája. A szöveg sajnos nagyon töredékes állapotban maradt fenn, s a történetnek csak egy részét ismerjük.

Egy pap kihallgatására jelentkezik a fáraónál, s beszámol arról a sérelemről, mely őt daphnei és hérakleopolisi társai részéről érte. Ezután elmondja, hogy mikor falujába hazatért, napfogyatkozás történt, s ugyanekkor következett be Pszametik (valószínűleg az elsőről van szó) fáraó halála. Ő erre a balzsamozó csarnokba sietett, s gyászolta az uralkodót. Hetven napot töltött itt el, s közben lemásolt egy papirusztekercset, a «Lélegzés Könyvét», mely az elhúnyt király mumiáján volt. Ezt most átnyújtja a fáraónak.

Körülbelül ennyi az, amit a szakadozott papirusz szövegéből ki lehet venni. Tartalmilag az első Setna regény áll hozzá a legközelebb, melyben szintén egy varázskönyv megszerzése képezi a cselekmény központi részét. A berlini papirusz Möller szerint a «Lélegzés Könyvének", egy késői korban nagyon elterjedt, túlvilági élettel foglalkozó iratnak a propagandáját szolgálta. A belé vetett bizalmat bizonyára nagyban emelte az a tény, hogy állítólag egy nagy fáraónak a mumiáján találták.

Erichsen megállapítása szerint a történet minden valószínűség szerint alsóegyiptomi eredetű. Kiemeli, hogy ez különösen azért furcsa, mivel a «Lélegzés Könyvének» példányai eddig csak Thébában kerültek elő.

A kitűnő publikáció értékét nagy mértékben emelte volna, ha a szerző a kultúrtörténeti vonatkozások tárgyalására is kitért volna. Ezekkel kapcsolatosan az olvasó szinte kizárólag csak Möller megállapításaira van utalva.

KÁKOSY LÁSZLÓ

W. HELCK: UNTERSUCHUNGEN ZU MANETHO UND DEN ÄGYPTISCHEN KÖNIGSLISTEN. (Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens Bd. XVIII) Akademie-Verlag. Berlin 1956. 91 o.

Az ókori Egyiptom történetének kutatói az utóbbi fél évszázadban erőfeszítéseik nagy részét az egyiptomi nyelven fennmaradt szövegek problémáinak tisztázására fordították. Az Egyiptomról író antik auctorok gyakran közvetett uton szerzett adatai a gyorsan szaporodó eredeti anyaggal szemben egyre inkább vesztettek jelentőségükből. Ugyanerre a sorsra jutott a kiváló egyiptomi történész, Manethó műve is.

Helck könyvének nagy érdeme, hogy újra ráirányítja a figyelmet erre az aránylag elhanyagolt területre. Manethó forrásainak vizsgálatával egyúttal a régi egyiptomi történetírás és történeti tudat számos problémáját is új megvilágításba helyezi.

A könyv fő témáját az egyiptomi annalesek, az abydosi és a szakkarai királylista, valamint a torinói királypapirusz és a manethói hagyomány összevetése képezi.

A régi egyiptomi forrásokban több irányzatot állapít meg. Szerinte az istendinasztiák különféle összetétele alapján külön heliopolisi, memphisi és esetleg thébai helyi tradiciókat kell számításba venni. A szakkarai lista és a torinói papirusz a memphisi hagyomány alapján áll. Ezzel a két forrással Manethó is közvetett kapcsolatban volt. Az első négy dinasztiára vonatkozólag az annaleseket is felhasználta.

A szerző kimutatja, hogy Pseudo—Eratosthenes *nem* Manethótól vette az adatait, hanem régi egyiptomi forrásból merített.

A részletes vizsgálódások során a műben sok érdekes részletprobléma is felmerül, melyekkel kapcsolatban Helck gyakran igen szellemes magyarázatokkal szolgál.

A *rnp. t* 'év' hieroglif jelből érdekes következtetéseket von le a legrégibb egyiptomi időszámítás formájára nézve. (Rovátkák bekarcolása pálmaágba.) Utal ezzel kapcsolatosan az ethióp uralkodók archaizáló szokására is. (Az uralkodási éveket az év jel rovátkáival jelölték.) (2. o.)

A Menés előtt uralkodó legendás istendinasztiákkal kapcsolatban rámutat arra, hogy az ezzel összefüggő különféle hagyományok közül Diodórosé áll a legrégibb forráshoz a legközelebb. (4. o.)

A gyakran nehezen értelmezhető királyneveknél Helck több helyen érdekes magyarázatokkal kísérli meg a probléma megoldását. Az I. dinasztiához tartozó *Ovevéφης*-t Osiris *Wnn nfr* nevével hozza kapcsolatba.

Megállapítja, hogy az abydosi listán szereplő *Bd3w*, valamint a torinói papiruszon és a szakkarai listán olvasható *Ntrj-b3w* nevek a *Ḥtp-šḫmwj* hieratikus formájának téves olvasására vezethetők vissza.

Hasonlóképpen írnokok hibázásának köszönheti «létét» a szakkarai listán és a torinói papiruszon szereplő *Hw dj3* uralkodó is.

Helck fényt derít a forrásokban különféle nevek alatt megtalálható, *Ábrahám kortársaként* emlegetett fáraó problémájára is. Megállapítja, hogy egy ismeretlen kronológus többszörös félreértések folytán II. Amenemhêt királyt tartotta egykorúnak a zsidó nép ősatyjával. (35—36. o.)

A hyxos korra vonatkozólag Helck művéből is kiderül, hogy az eddigi nézetek bizonyos revíziójára van szükség. Az új Kamose sztélé kiértékelése alapján megállapítja, hogy Ḥiân hyxos fáraó, akinek a nevével ellátott tárgyak Knossosban és Babylonban is előkerültek, nem lehet azonos *'Ιαννάς*-szal, tekintve, hogy *'Ιαννάς* Manethónál Apophis király után következik. Ebben a korban, a hyxosok uralmának teljes összeomlása idején jelentős uralkodókról már nem lehetett beszélni.

A különféle listákon talált évszámok egyeztetését a szerző rendkívül lelkiismeretesen végzi el, itt azonban egyes problémák továbbra is nyitva maradnak.

Helck könyve nem könnyű olvasmány. Aki azonban az egyiptomi királylisták zavaros szövevényében tájékozódni akar, kitűnő segédeszközre talál benne.

A bonyolultabb részeknél a szerző szemléltető táblázatokkal igyekszik a megértést megkönnyíteni.

KÁKOSY LÁSZLÓ

W. PORZIG: DIE GLIEDERUNG DES INDOGERMANISCHEN SPRACHGEBIETS (Indogerm. Bibliothek. Dritte Reihe. Untersuchungen, herausgeg. von *H. KRAHE*. Winter, Heidelberg. 1954. 251 l.

Az indoeurópai nyelvterület nyelvjárási tagozódásának a kérdését időnként más-más módon és más-más módszerrel próbálták megoldani, de voltak olyan hangok is, melyek a kérdést megoldhatatlannak tartották. Idevágó értekezések, de nagyobb művek is az utóbbi évtizedekben mindazonáltal megjelentek, gyakran olyan különböző eredménnyel, hogy fennforgott annak a veszélye, hogy a szerzők egymást már nem is értik meg és gyümölcsöző eszmecsere tovább nem lehetséges. P. könyve annak a meggyőződésnek köszöni megírását, hogy szerinte az idevágó kutatásnak van közös alapja, hogy van elég nyelvi tény, melynek megítélésében semmi kétség nincs, és hogy a módszertani elvek egy szilárd magvánál egyetértés van.

Erőssége a könyvnek az, hogy a vonatkozó irodalmat (nemcsak a német nyelvűt, főleg az utolsó időből) majdnem teljesen összeállította. Az első fejezet (17—52. l.) a kérdés kutatásának rövid, de áttekintő történetét adja. A különféle javaslatokból, melyeket az ieu. nyelvek csoportosítását illetően az utolsó 100 évben tettek, néhány kérdés válik ki s az, hogy miképpen feleltek rájuk, döntötte el a kutatás további menetét. Nevezetesen : vajon az ieu. nyelvek földrajzi elhelyezkedése történeti időben nagyobbított folytatása-e a történetelőttinek vagy pedig nagyobb eltolódások mentek-e végbe? Meg lehet még állapítani, mely nyelvek foglalták el az ieu. nyelvek peremét? Milyen régi a keleti és nyugati csoportra való szétválás? Hol van ez az elválasztóvonal? Vitatott az eredeti elhelyezkedése különösen a baltinak, szlávnak, görögnek, albánnak, aztán a tochárnak és a hettitának. A részletkérdésekben különböző nézeteknek hódolnak a nyelvészek, amelyek a módszer különbözőségéből erednek, ezért a második fejezet a módszer kérdését tárgyalja (53—65. l.)

J. Schmidt és Leskien úttörő kutatásai, valamint számos követőjük megállapítása szerint az ieu. nyelvterület tagozódásán az *eredeti* ieu. nyelvterület nyelvjárási tagozódását kell érteni, azonkívül az idegennyelvű substratumot, mely egyes részeiben átmenekült a reá rétegeződött ieu. nyelvekbe és végül azoknak a történeti területeknek a felosztását, melyeken valamely ieu. nyelven beszélő népek közösen élték meg fejlődésük egy bizonyos szakát. (Látnivaló, hogy ez a módszertani kérdés szorosan összefügg az ieu. őshaza kérdésével, az illető terület nagyságával, de éppen ezekben a pontokban a bizonytalanság igen nagy, a vélemények nagyon eltérők, a substratum-nyelvek pedig ismeretlenek.) Mégsem hagyták abba a kísérleteket, hogy az ieu. alapnyelv nyelvjárásait, valamint

az egyes ieu. nyelvek közti egyezéseket felderítsék. A szerző részletesen elemzi a «*közös*» és «*újítás*» fogalomnak nyelvtudományi értékét. Részletesen bírálja Bartoli neolinguistikai tételeit, de elfogadja a «peremnyelvjárások» elvét is (ez az elv nem teljesen megbízható, mert újítás kiindulhat peremnyelvjárásból is, különösen a szókincsben, viszont a peremnyelvjárások kölcsönözhetnek idegen nyelvből is, és ezek a kölcsönzések esetleg nem terjednek tovább más, szomszéd vagy pláne központi nyelvjárásokba. Porzignál nem jut eléggé kifejezésre, hogy a Bartoli neolinguistikai elvei alapján nyert következtetések sokszor csak akkor megbízhatók, ha pontosan számbaveszik a nyelvtörténeti adatokat, is és a nyelvek elkülönülésének ill. egységesülésének általános törvényszerűségeit).

A legnagyobb nehézséget Porzig ezután emeli ki, nevezetesen, hogy sok nyelv csak töredékesen maradt ránk, vagy még kevéssé van megmagyarázva, vagy végül egyesek ieu. örökségüket csak kis részben őrizték meg (albán, örmény). Így a nyelvjáráskutatással kapcsolatos isoglossa-megállapítás sokszor csak a meglevőnek és a nemmeglevőnek a megállapítása, ex silentio következtetés, megbízhatatlan. Nem gondolhatunk arra, hogy az ieu. nyelvjárások térképét egy bizonyos időre megállapítsuk, a cél sokkal szerényebb lett : azt akarjuk tudni, hogy az egyes nyelvekben élő ieu. örökség különböző volt-e és mennyire különböző az egyes nyelvekben, és melyek azok a nyelvek, melyek az eredeti területtel szomszédos vidékről jutottak örökségükhöz. Ezért ezt kell mondanunk pl. : «Az árja és a szláv az ieu. nyelvterülettel szomszédos vidékről származik», nempedig, hogy az árja és a szláv valamikor szomszédos ieu. nyelvjárások voltak vagy ilyenektől származtak. (Nagyon helyes, hogy P. ezt hangsúlyozta, mert az egyes nyelvek alakjukat több történelmi tényezőtől kapták, s ezek közül *csak az egyik* az, hogy ieu. körletből jöttek.)

E korlátozó észrevételek ellenére sem lehetett mindegy, hogy milyen földrajzi helyen és milyen földrajzi viszonyban voltak az ieu. nyelvek kiindulópontjai, másszóval hol laktak azok az emberek, akik ezt a történelem előtti ieu. nyelvet beszélték. De a prehisztorikus leletek nyelvileg némák, egy bizonyos művelődésnek és ieu. nyelvnek kapcsolatát ezen az alapon nem sikerült bebizonyítani, és Specht kísérlete : a zsinórkerámika és az ieu. nyelvek kapcsolatáról szóló tétel bizonyíthatatlan. Másrészt a nyelvterület nagy változásai az ill. vidék tárgyi leleteiben sokszor egyáltalában nem jutnak kifejezésre vagy nem mutathatók ki. Hogy az ókori Itália művelődési változásai közül melyiket lehetne az indoeurópaiak fellépésével kapcsolatba hozni, erre vonatkozólag a szakemberek között nincs egyetértés. — Sokszor egyes kalandorvezérek fegyelmezett és elszánt csapatot szervezve esetleg igen távoli helyekre is betörtek, egy-egy fontos helyet elfoglaltak, és onnan igyekeztek a körülötte levő vidéket lassanként meghódítani (hettiták Kis Ázsiában, perzsák Iránban, illirek Segestában stb.) Így magyarázható meg legjobban az egyes nyelvek élesen kirajzolódó jellege, ugyanis a közös örökséget mindegyik a maga módján fejlesztette tovább. Fontos, hogy számos ilyen esetben sikerült az új nyelvalakulatban az ieu. jelleget kétségkívül megőrizniök. Ebből nyilvánvaló, hogy italokelta, baltoszláv és hasonló ún. «periódusok» nem léteztek soha.

A következő két fejezet az ieu. nyelvek közös csoportjainál mutatkozó hangtani- és alaktani különbségekről szól (65—83. l., és 83—93. l.), annak a kipuhatolására, hogy ezek a különbségek mennyiben ősrégiek és mennyiben keletkeztek csak későbbi időben. A hangtani különbségek az egyes nyelvcsoportok közt kicsinyek, de a különbségek közt akadtak olyanok is, melyek ieu. nyelvjárásviszonyokat tükröznek. Eleve várni lehet azonban, hogy ieu. területen belül a hangállománybeli különbségek kisszámúak, csak isoglossákat mutatnak, de nem zárt nyelvjárásokat.

Az alaktani különbségek leglényegesebbjei az egyes ieu. nyelvek külön életében keletkeztek. A szerző csak azokat fejtegeti, amelyek több mint két nyelvcsoportban fordulnak elő, összesen négyet. A negyedikben (91—92. l.) a duratív akció kifejezésmódjáról szól. *Ax u̯eid-* igető perfektíve azt jelenti, hogy 'megpillant' (vö. örm. *egit* 'talált', gör. *idein* 'megpillant'). A hozzávaló durativum 'szemlél, néz', egy más igetőből ói. *paś-*, gör. *horān*. Az ősrégi perf. *u̯oi̯da* 'tudok' szintén feltételezi a 'megpillant' jelentést, de a latinban, germánban és baltoszlávban ugyanabból az igetőből képeznek duratívumot : l. *video*, gót *witan*, litv. *pavidėti* 'irígyel', óbg. *viděti* 'látni'. Ilyen igepárok a momentán és duratív jelentés kifejezésére rendszerré alakultak a latinban, germánban, és baltoszlávban, eltérően más ieu. nyelvektől, ahol más-más szót vesznek igénybe a két akció jelölésére. Szerző úgy gondolja, hogy az utóbbi nyelvcsoportok e rendszer kifejlesztése idején közelebbi vonatkozásban voltak. (A baltoszláv és germán — amennyire tudjuk — régtől fogva szomszédok voltak, de nincs okunk feltételezni, hogy a latin a két történésnek közös igetőből való jelölését, tehát szellemi összefogását a többi három csoporttal együtt hajtotta volna végre, a szerző a 134. lapon megállapítja ugyanis, hogy különleges vonatkozások az itáliai és baltoszláv nyelvek között «alig vannak».)

A szélesebb területen elterjedt hangtani és alaktani különbségek fejtegetése azt mutatja, hogy ezek nagyon különböző időben keletkeztek és csak kis részük (szóvégi *m* > *n* változás, az *r* személyrag a mediumban) mehetett végbe aránylag összefüggő és viszonylag még egységes ieu. nyelvterületen.

Ezen — azt lehet mondani — bevezető részek után következik a 93. s következő lapokon a tulajdonképpeni főtéma tárgyalása: az ieu. nyelveknek egymáshoz való vonatkozásai. Kiindulópont az elérhető legrégibb történeti állapot. A kérdés itt az, vajon a nyelvek tényleges vonatkozásai mennyire felelnek meg ennek a legrégibb állapotnak, vagy pedig bennök a régebbi, történetelőtti érintkezés nyomai találhatók meg. A vizsgálat a nyugati részeknél kezdődik, nevezetesen az itáliaival, mivel Európa történeelőtti nyelvállapotára nézve döntő, hogy Itáliának nyelvei milyen érintkezéseket vagy vonatkozásokat mutatnak fel az Alpokon innen beszélt nyelvekkel. Ennek a résznek az első fejezete: a Nyugat nyelvei (93—152. l.) A szerző azonban figyelmeztet, hogy Középeurópának és Itáliának nyelvrajzi térképét erre az időre még nagyjában sem tudjuk elkészíteni, mert az illirről (mely határos az itáliai, kelta, és germán csoporttal) rendkívül keveset tudunk és minden isoglossa illir területen bizonytalanul végződne, s így mindig gondolnunk kell arra, vajon milyen lenne ez a isoglossa térkép, ha az illirt jobban ismernők. A venetről a szerző azt a régebben is meglehetősen bizonytalan és Krahe kutatásai alapján most már tarthatatlan véleményt hangoztatja, hogy a venet eredetileg szoros rokonságban volt a latin-faliscussal, de később illir befolyás alá került (95. l.) A venet terület keleti részén Pliniustól említett *Quarquenni* (illir *ar*, latin *qu!)* törzsi név egyedüli és nem elégséges bizonyíték. A venetet Krahe önálló csoportnak ismerte fel. Ebből a fejezetből kitűnik, hogy az ieu. nyelvterület nyugati részén négy ill. öt nyelvcsoportot lehet felismerni, kelta, latin, oszk-umber, venet, és germán. A gyéren adatolt illirről való ismereteink nem jogosítanak fel arra, hogy egyszerűen ehhez a csoporthoz csatoljuk, csak érintkezések állapíthatók meg. A szerző elfogadja Devoto felfogását: az oszk-umber és latin rokonság viszonylag újkeletű, az egyezések késői konvergencián alapulnak, a különbségek régiek. (vö. hasonló megjegyzéseimet a Pais Emlékkönyvben 659. l.) Hogy azonban ezek a nyelvek ieu. örökségüket az ieu. nyelvterület ugyanazon vidékéről hozták, abból látható, hogy több esetben egy harmadik nyelvvel egyeznek különleges újításaikban (98. l.) Az itáliai és kelta nyelvek című részben (98—105. l.) a szerző is elejti egy italokelta hosszabb közös kor (ún. periódus) elméletét, mivel csak négy latin-ír és két latin-brit egyezés ismeretes, de a hat eset közül egyben sem ismerjük az oszk-umber állapotot. A két kelta ág egymástól való eltérései onnan erednek, hogy vagy csak az egyikük tartotta meg az ieu. típust, vagy fiatalabb, új alakulat lépett egy régebbi, *de ismeretlen* helyébe.

Az egész fejezet nagyobb része — amint várható — az itáliainak a keltával, germánnal és illirrel való egyezéseivel foglalkozik, míg a többi nyelvre kevesebb jut. A fejezetből kitűnik, hogy az itáliai, kelta germán és esetleg az illir szorosabban kapcsolódik egymáshoz, mint a többi nyelvhez. Az illir nyelvállomány gyérsége nem mond ellent ennek a megállapításnak. Ez a megállapítás azonban nincs összhangban az említett nyelvek földrajzi helyzetével történeti időben. Bár összefüggő nyelvterületet alkottak, de ezen belül az itáliai nyelvjelenségek igen szoros érintkezésben vannak a megfelelő germánokkal, bár az itáliai történeti időben el van választva a germántól. A germánnak szoros kapcsolatai a keltával viszont későbbi időből származnak. A nyugati rész tehát így felel a fentebb feltett kérdésekre.

A köv. fejezet a keleti csoport nyelveinek vonatkozásait tárgyalja (152—187. l.). Itt a köv. nyelvcsoportok ismerhetők fel: árja, balti, szláv, albán, örmény, görög, hettita, tochár és a töredékesen megmaradt thrák és phryg. Nagyobb részük földrajzi helyzete már az i. e. I. évezred közepéről ismeretes. Szerző összeállításából kitűnik, hogy éppolyan sokféle és szoros érintkezést mutatnak fel (az albánt és örményt kivéve), mint a fent említett nyugati nyelvcsoport tagjai egymás közt. Ha a vonatkozások száma kevesebb, ez abban leli magyarázatát, hogy a keleti csoport tagjai közötti összefüggés kb. 1000 évvel előbb szűnt meg mint a nyugatiak közti. Mindegyikük sokkal lazább kapcsolatot mutat a nyugati nyelvekkel, mint a saját csoportjának bármelyik tagjával. Az albán sok közös újítást és más közös nyelvjárási sajátságot mutat a keleti csoporttal, míg a nyugatiak közül csak az illirrel vannak érintkezései, aminek különleges történeti alakulásával adhatjuk magyarázatát. A tochárról egyelőre nehéz véleményt mondani, mivel szókincse még kevésbé van megmagyarázva, de néhány tochár, baltoszláv germán egyezésből (különösen toch. B *laks*' hal', or. *losósь*, litv. *lašis*, ófn. *lahs* 'lazac') nagy valószínűséggel következik, hogy a tochárt a szláv, balti és germán nyelvterület közelében kell keresni. Még kisebb a megbízható hettita etimológiák száma, de ezek majdnem kivétel nélkül, csak a keleti csoporttal tudnak egyezéseket felmutatni, olyan, melyben egy

nyugati nyelv is előfordul, nagyon kevés van *(qui, quo-*, hettita, *kuiš*, toch. *kus* l. *quī* osk *púi*, u. *poi;* ezzel szemben *io-* az árjában, phrygben, görögben és szlávban ; egy morfológiai egyezés az 1. szem. névmás egyes acc.-nak átalakítása az egyes nomin. szerint hett. *ammuk*, ven. *mexo*, gót *mik)*. A hettitának a nyugatiakkal való érintkezése sokkal ritkább mint a tocháré, az egyezéseket persze nem a szám alapján szabad értékelni. De a hettita egyezései a keleti csoporttal megtartják pozitív súlyukat, ha nem is elegendők ahhoz, hogy a hettita szomszédságát meghatározzák.

A 7. fej. (193—213. l.) a keleti-nyugati kapcsolatokat tárgyalja, mert a két főcsoport — amint az eddigi összeállítások mutatják — nem volt teljesen elzárva egymástól. Egyes nyelvjelenségek kisebb- vagy nagyobb távolságra átnyúlnak a másik területre is úgyhogy köztük egy határzónát kell megállapítani. A nyugati oldalon a germán és illir a keletin a balti, szláv, thrák és phryg alkotta ezt a zónát. Ha jobban ismernők a thrákot és az illirt, akkor bizonyára tovább délfelé is követhetnők ezt a határzónát. Az albán erős, kapcsolatokat mutat a nyugati csoport nyelveivel, de ezek illir hatáson alapulhatnak, tehát nem feltétlenül régiek.

Az utolsó (8.) rész összefoglalja az eredményt (213—217. l.). Van tehát két csoport : egy nyugati és egy keleti, mindegyiknek a nyelvei szorosabb kapcsolatot mutatnak egymással mint a másik csoport nyelveivel. Érintkezésük vonala hosszú ideig különböző irányban futott, teljes elkülönülés a két csoport közt nem volt, de az érintkezés sűrűsége időnként és helyenként változott. A nyugati csoport nyelvei közül a germán és illir szomszédai a keletinek, míg utóbbiak közül a balti, szláv, thrák és tochár határolja a nyugati nyelvterületet. Világosan felismerhetünk olyan területet, amely a másik csoport nyelveivel sosem volt érintkezésben, mert az eredeti ieu. nyelvterület peremén helyezkedett el. Ilyenek keleten az árják, nyugaton a kelta és itáliai csoport. Jellemző, hogy nincsenek olyan újításaik, melyek a három csoportban egyaránt előfordulnának, hogy netalán közös újításra lehetne gondolni. A határzóna és a külső peremterületek meghatározásával már jelentős lépés történt a két nyelvcsoport belső tagozódásának a megismerésére. Az itáliai nyelveknek számos isoglossája van a germánnal és aztán a keltával, míg a közvetlen germán-kelta csoport egyezései, melyek a korai vaskornál régebbiek lennének, jóval ritkábbak. Ez csak azt jelentheti, hogy az itáliai nyelvek valamikor a kelta és germán közt foglaltak helyet, és utóbbi kettő csak az itáliaiak elvonulása után került közvetlen szomszédságba, tehát amikor az itáliaiak már elérték az Appenin félszigetet. Ezt a felfogást erősíti az a tény, hogy a kelta-germán-baltoszláv egyezések egy részében az itáliai nyelvek is egyeznek ezekkel a nyelvekkel, a másiknál ez az egyezés már nincs meg. Ilyenkor az itáliaiban rendszerint egy másik, régibb nyelvtípus állapítható meg.

A keleti csoportnál különösen érdekes az a kérdés, mikor vesztették el a tochárok a kapcsolatot a rokon nyelvekkel. Mivel *ɣal-* a tochárban is uralkodni jelentéssel bír, ez pedig kelta-germán-baltoszláv újítás, mely az itáliaikat nem érte el, a tochárok nyilvánvalóan még régi lakóhelyükön időztek, mikor ez az újítás végbement, de akkor már az itáliaiak elköltöztek a germánok és kelták közti régi lakóhelyükről. Lehet, hogy az illir vándorlás idézte elő a tochárok elvándorlását, mert az illir vándorlás éppen ezt a határzónát mozgatta meg, melyben a tochárok, a baltoszlávok és germánok elhelyezkedtek volt (l. fent). A görög már nem vett részt a palatálisok képzésében, mert a thrákok, phrygek és árják közti lakóhelyükről a palatálisok feltűnése előtt elköltöztek (i. e. 2. évezred közepén). Az örmény-árja kapcsolatok keletkezését csak az ezutáni időkre lehet feltételezni. A hettiták kiindulási pontját a keleti nyelvek térségében egyelőre még nem lehet meghatározni.

BENIGNY GYULA

THE AEGEAN AND THE NEAR EAST. STUDIES PRESENTED TO HETTY GOLDMANN ON THE OCCASION OF HER SEVENTY-FIFTH BIRTHDAY Szerk. *S. S. WEINBERG*. New York 1956, 322 lap, 43 tábla.

Ha jogunk van ma az ókortörténeti kutatások megújulásáról, szinte e kutatások új korszakának beköszöntéséről beszélni, amelyet az egész Mediterráneum ókori történetének a korábbitól alapjában különböző szemlélete jellemez, akkor ez elsősorban történeti látókörünk kiszélesedésének, az újonnan feltárt források már-már nyomasztó bőségének az eredménye. Görögország és Itália egyre jobban kezd kiemelkedni abból a csak egymásra utalt elszigeteltségéből, amelyben a múlt század végéig a tudomány látta. Az ásatások során új népeket, nyelveket, kultúrákat, művészeti központokat, vallásokat

tártak és tárnak fel, s ezek egyre inkább szilárd körvonalakat nyerő konkrét jelenségek lesznek. Azt mondhatjuk, hogy a görög és itáliai kultúráról vagy történelemről való ismereteink — bármely területen — olyan mértékben hitelesek és korszerűek, amilyen mértékben ki tudjuk a vizsgált jelenséget emelni elszigeteltségéből és a Mediterráneum világtörténelmének kereteiben tudjuk szemlélni. Nem kell azonban ettől a görög és római kultúra tekintélyét félteni, ellenkezőleg: azt mondhatjuk, hogy csak ilyen szemlélet számára nyílik meg az út igazi értékelésükhöz, akár államszervezetükről, akár tudományukról, irodalmukról, képzőművészetükről vagy mythológiájukról van szó. Ez a világtörténeti látásmód, amelyre E. Meyer tette az első — és mind az akkor ismert anyag fogyatékossága, mind a vállalt feladat roppant sulya miatt szükségképpen minden szempontból töredékes — kísérletet, ma már nem elégedhet meg az egyiptomi és mezopotámiai kultúrák ismeretével sem. Ezek mellett a kisázsiai és előázsiai területen szinte évről-évre tárulnak fel új és döntő fontosságú források. Ma még távol vagyunk attól, hogy e területek történelmének megírására vállalkozhatna valaki, annyi a kiadatlan vagy megfejtetlen forrás, annyi a megoldatlan probléma a legalapvetőbb kérdésekre vonatkozólag is. De a görög és itáliai történelem minden kutatójának, akármelyik korral vagy területtel foglalkozik is, éreznie kell a szükségességét, hogy ezekkel az új forrásokkal megismerkedjék, nehogy már születésekor elavult legyen, amit csinál. Egyelőre az ásatásoké és a feltárt anyag közzétételéé és értelmezéséé a szó. Egy-egy kis terület, emlékcsoport, nyelvemlék, vallási szokás élesebb megvilágítása azonban legtöbbször máris nagyobb távlatokat nyit meg. Ilyen tanulmányokat foglal magában az az emlékkönyv, amelyet Görögország és a Közelkelet egyik legsikeresebb kutatójának, a boiótiai Halys és Eutresis, a kisázsiai Kolophón és elsősorban a kilikiai Tarsus ásatójának tiszteletére adtak ki. A tanulmányok természetesen nem egyforma értékűek. Van, amelyik elsősorban elméleti jellegű (Ehrich, Braidwood); van, amelyik új anyag közlését tartja a feladatának (Benson, Grace, Hanfmann, Porada, Miles), s ezek talán a legmaradandóbbak; van, amelyik régebben ismert tényeket vagy leleteket kísérel meg új megvilágításba helyezni (Blegen, Mellink, Wace, Gordon, Albright, Barnett, Amandry, Thompson, Neugebauer), s olyan is, amely nem megy túl egy-egy érdekesebb darab bemutatásán (Koşay, Mylonas, Jones, Weinberg, Meritt). Ami közös bennük, az a gyakorlatba is átvitt meggyőződés, hogy az ókori Itália, Görögország, az Égeikum, Egyiptom, Kis- és Előázsia ismert történelmüknek kivétel nélkül minden korszakában szoros összefüggésben álltak egymással és a kutatás elsőrendű feladata, hogy ezeket a régen feledésbe merült összefüggéseket újra világosakká tegye.

Az első tanulmányban a nemrégiben nálunk is járt *R. W. Ehrich* a kultúrkörök elméletét próbálja felújítani, azoknak új tipológiáját dolgozva ki, s ennek értékét a mediterrán partvidék és a középkelet kultúráinak elemzésével kísérelve meg szemléltetni — kevéssé meggyőzően. (Culture Area and Culture History, 1—21). *R. J. Braidwood* (Reflections on the Origin of the Village-farming Community, 22—31) az első letelepült falusi közösségek kialakulását vizsgálja elsősorban a Közelkeleten, az amerikai népek ősrégészetére vonatkozó kutatások eredményeinek felhasználásával, és — ami még jelentősebb — a radiocarbon-vizsgálatok segítségül hívásával az időmeghatározásnál. *C. W. Blegen* rövid cikkében (The Royal Bridge, 32—5) azt bizonyítja, hogy Dareios uralkodása előtt nem létezhetett számottevő kereskedelmi forgalom a belsőanatoliai fennsíkot a kisázsiai tengerparttal összekötő szárazföldi úton, mert ennek veszélyeit csak egy jól szervezett, egységes birodalom tudta legyőzni. A III. és II. évezredben kétségkívül meglevő kapcsolatok Egyiptom, Kisázsia, az Égeikum és Görögország között, amelyeknek legszembetűnőbb bizonyítéka a mélosi obszidián elterjedése, merész hajósok vállalkozásainak nyomai. Északszíria partjáról és Tarsus tájékáról ezek a hajósok vitték tovább a part mentén belső területek nyersanyagát Nyugat felé.

Két tanulmány foglalkozik a korai bronzkor egyik legjelentősebb anatóliai lelőhelyének, a Boğazköy melletti Alaca—Höyük-nek anyagával. *H. Z. Koşay* (Allgemeines über die Schmucksachen der älteren Bronzeperiode, 36—8) fejedelmi sirok aranyékszereit publikálja; *M. J. Mellink* (The Royal Tombs at A. H. and the Aegean World, 39—58) egészében vizsgálja a királyi temetőt, amely Kisázsia középső részének legjelentősebb III. évezredbeli lelőhelye. Rámutat kaukázusi, kubáni, s másfelől égei kapcsolataira, amelyeknek ösztönzője elsősorban az itt feltételezhető apró „királyságok" fejlett fémművessége volt; főként ennek termékei jutottak el és hatottak az Égeikumban. Vannak jelei annak, hogy az uralkodó réteg más ethnikumu volt, mint a lakosság többsége, s nem lehetetlen, hogy indogermán (hettita?), de ez ma még nem bizonyítható. Mindenesetre Alaca Höyük kultúrája aligha illeszthető be egy korabronzkori praegörög kultúrális koiné keretei közé, ahogy az emlékanyag gyarapodásával általában egyre inkább a különbségek felismerése lép ennek a koiné-hipotézisnek a helyébe.

A késői bronzkorba vezet *J. L. Benson* cikke (Aegean and Near Eastern Seal Impressions from Cyprus, 59—77). XIV—XII. századi ciprusi edényeken pecsétlőhengerrel vagy pecsétlőkővel benyomott bélyegek maradványait teszi közzé. A szokás a Közel-Keleten a korai bronzkortól virágzott, ekkoriban azonban kihalóban volt. A ciprusi bélyegek részben asszír, részben minósi-mykénéi, a ciprusi edényeknél 3—4 századdal korábbi mintákra vallanak, s ezeknek közvetítésével jól ismert egyiptomi motívumok is megjelennek rajtuk. Mindez jellemző a ciprusi kultúra — földrajzi helyzetéből adódó — «kozmopolita irányzatára.» *V. R. Grace* (The Canaanite Jar, 80—109) igen érdekes új anyagot tesz közzé és vizsgál: a kanaáni nagy bélyeges tárlóamphorák és föniciai utódaik elterjedését a Mediterráneumban a kora-mykénéi kortól az i. e. II. századig. Ezt az edénytípust, amely valószínűleg fűszerek szállítására szolgált, már a mykénéi korban megtaláljuk Athénben, Mykénében és még több görögországi lelőhelyen, de Egyiptomban is megjelenik. Későbbi történetét az athéni Agora-ásatások anyagából lehet rekonstruálni, s van nyoma annak is, hogy ekkor már nemcsak a föniciai partról, hanem az egykori föniciai nyugati kolóniákból, Karthagóból és Hispániából is kerültek Athénbe példányok.

A mykénéi kulturával foglalkozó három dolgozat közül kettő a későmykénéi agyagszobrocskák új példányait közli. *G. E. Mylonas* (Seated and Multiple Mycenaean Figurines, 110—21) a háromlábú széken ülő alakok isten-voltát mutatja ki, listájukat is összeállítva, amelyből azonban a budapesti Szépművészeti Múzeum most újra közzétett példánya hiányzik (Sz. M. Közl. 9, 1957, p. 9; ugyanott K. Majewski további utalásai 21—23. j.); emellett a gyermeket hordozó kettős nőszobrok ritka típusának egy új példányát mutatja be. *F. F. Jones* (Three Mycenaean Figurines, 122—5) három közös sírban talált példányt publikál, köztük egy bika-alakot, feje fölött kiemelkedő férfi felsőtestével; nem hat meggyőzően az a magyarázata, hogy a ritka típus a krétai ábrázolásokról ismert bika-mutatványok egy jelenetét ábrázolja. — Jóval érdekesebb ezeknél *A. J. B. Wace* tanulmánya: The Last Days of Mycenae (126—35). A kerámia forma- és stílusfejlődésének önkényes rekonstrukciójából levont kronológiai következtetések figyelemreméltó kritikája után a síroknál jóval biztosabb kiindulópontot nyújtó Mykénébeli hombár («Granary») feltárt rétegei alapján állítja fel a későmykénéi kor relatív kronológiáját, amelyet azután Phylakopi, Korakou, Asiné, Athén és Pylos anyagával ellenőriz. Az eredmény: Mykéné lerombolása, a későhelladikus III C periodus vége 1100 körül lehetett (az abszolút kronológiához a ras šamrai ásatások egy új leletét is felhasználja). Ez megegyezik a Héraklidák visszatérésének hagyományos dátumával, s eszerint a trójai háború időpontjául is el lehet az antik hagyományban 1209—1183 közt ingadozó időpontot fogadni, újabb kísérletekkel szemben. A »hombár-stílus«, a mykénéi hombárban talált festett kerámia jellemző stílusa, mint az elemzésből kiderül, nem jelent kronológiai periódust, sőt a kontinuitást képviseli a Mykéné bukása előtti és utáni korszak között. A leletek tehát világosan mutatják, hogy a dór vándorlás és a mykénéi várak lerombolása nem hozott teljes törést a most már biztosan görög ethnikumunak felismert lakosság kultúrális életében, ha a változás jelentősége és mérete nagyobb volt is, mint W. ábrázolásából kitűnik.

A Mykéné bukása és a homérosi eposzok létrejötte közti kor s a hagyományozás, illetve kontinuitás problémáival foglalkozó dolgozatok közül az elsőben *C. H. Gordon* az ugariti írott forrásoknak a «céhekre» vonatkozó adatait gyűjti össze (Ugaritic Guilds and Homeric *ΔΗΜΙΟΕΡΓΟΙ*, 136—43). Pékek, mészárosok, madarászok, pásztorok, birkanyírók, ruhamosók, komornyikok, ajtónállók, fazekasok, szobrászok, ezüst- és rézkovácsok, építészek, hajóácsok, bognárok, «kis tárgyak készítői», énekesek, kymbalonjátékosok, szatócsok, kereskedelmi vállalkozók, rabszolgák és «gyakorlatlan munkások» céhét említi a papok és harcosok mellett, s az Odysseia ismert helyére (XVII. 381—6) emlékeztetve joggal tekinti ezeket a vándorló «céh»-tagokat a homérosi *δημιοεργοί* elődeinek s a Közelkelet és Görögország közti kapcsolatok fontos közvetítőinek «az államszervezet, törvénykezés, vallás, hadviselés, építészet, zene, irodalom és számtalan művészet és mesterség» területén. Ugyanakkor, mint a felsorolásból is kitűnik, aligha lehet mindezeket azonos jellegű és a céhekkel összehasonlítható szervezeteknek tekinteni. A végső szót természetesen a szövegek interpretálóinak kell kimondani; a munkamegosztás és a specializálódás magas foka, s az azonos foglalkozást űzőknek az államhoz testületük révén és nem közvetlenül személyenként vagy közösségenként való kapcsolata, amit ezek a szövegek tanusítanak, mindenesetre vitathatatlan, és alighanem helyesen mutat rá Gordon, hogy ebben is, mint annyi másban, az ókori Közel-Keleten már e korban (i. e. XIV. sz.) általános jelenségről van szó. — A következő tanulmányban (Northeast-Mediterranean Dark Ages and the Early Iron Age Art of Syria, 144—64) *W. F. Albright* kísérli meg Gjerstad ciprusi, Frankfort szíriai, Akurgal későhettita, továbbá

Desborough és Hanfmann korai görög kronológiájának revízióját annak a régóta képviselt tételének bizonyítására, hogy 1200—850 közt távolról sem volt olyan hézag a közelkeleti és görög kultúrában, mint a fentiek felteszik. Az északszíriai művészet datálható emlékanyagának a szokásosnál korábbi keltezésével a syro-hettita és aramaeus területen két évszázadra vagy annál is kevesebbre csökkenti ezt a hézagot, Föniciában pedig teljesen tagadja a létezését. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a zsidók és a tengeri népek inváziója Palesztinában, az aramaeusoké Szíriában nem jelentett olyan éles törést, mint általában feltették (hasonló a helyzet Görögországgal is a mykénéi kultúra bukása után), de egészében mégsem győz meg egyelőre A. új kronológiája, amelynek következménye Homérosnak a X., a spártai Artemis Orthia szentély legkorábbi elefántcsontjainak a IX. századra datálása, az írásbeliség megszakadásának tagadása a lineáris B eltűnése és a föniciai ABC megjelenése közti időben, s az a remény (Wace egy cikkére hivatkozva), hogy a két írást együtt találjuk majd meg valamelyik új görög lelőhelyen. — *G. M. A. Hanfmann* jelentős tanulmányában (On Some Eastern Greek Wares Found at Tarsus, 165—84) a kilikiai Tarsus és néhány szomszédos lelőhely (Mersin, Amuq, Al Mina) görög műhelyekből importált kerámia-anyagát teszi közzé és vizsgálja. Kimutatja, hogy a görög import ezen a területen a X—IX. században már megfogható, s eleinte Rhodos és a Kykládok a forrása. 750 k. jelentősen gyarapszik Kilikiában a görög importkerámika mennyisége, s most már egyéb kisázsiai görög városok készítményei is feltűnnek, míg a kykladikus áru 700 k. eltűnik az anyagból. Meglepő, hogy a perzsa hódítás következménye (545-ben) a keleti görög áru háttérbe szorulása az athénivel szemben. A tanulmány fontos eredménye, hogy Al Minában a 800 körüli időre teszi a görög import kezdetét, (eddig általában a VIII. sz. második felét tartották valószínűnek) ami — minthogy az eddig ismert legkorábbi szíriai görög kereskedelmi kolóniáról van szó — igen jelentős a közvetlen görög-közelkeleti kapcsolatok szempontjából. Hanfmann részletesen elemzi és tipológiai sorrendbe állítja a korai görög kerámika legfontosabb csoportjait (a korai «ión» csészéket, a «kykladikus» csészéket, a rhodosi madárdíszes tálakat és a keleti görög házikerámia fajtáit) s áttekinti elterjedésüket időben a X—V. századokban, térben Kisázsiától Hispániáig. Ugyanezt a kérdést egy másik emlékcsoporttal kapcsolatban tárgyalja *E. Porada* (A Lyre Player from Tarsus and his Relations, 185—211). Egy lyrán játszó zenész előtt táncoló lányt ábrázoló tarsusi pecsétlőkből kiindulva több mint félszáz stílusbeli rokonát gyűjti össze az ábrázolásnak. A pecsétlőkövek két stíluscsoportra oszlanak, amelyek nagyjából egyidejűek s mindkettőnek Rhodos volt az eredeti készítési helye, innen kerültek kereskedelem útján Kilikiába, Szíriába, Kyprosba és Görögországba, a VIII. sz. második felében és a VII. században. Feltehető, hogy a fenti lelőhelyeken talált darabok némelyike helyi utánzat. A stílusnak és a pecsétlőkő-készítésnek nem voltak Rhodosban helyi előzményei, előázsiai és görög geometrikus mintaképek hatása érvényesül rajtuk. Elterjedésüket nemcsak a kereskedelemben való használatuknak (edények pecsételésére), hanem amulett-jellegüknek is köszönhették. A cikk második felében a görög húros hangszerek korai történetéhez olvashatunk értékes adalékokat.

A kötet egyik legterjedelmesebb tanulmányában *R. D. Barnett* a keleti hatásokat vizsgálja az archaikus kori Görögországban. (Ancient Oriental Influences on Archaic Greece, 212—38) A mykénéi korbeli kapcsolatok rövid áttekintése után két külön részben tárgyalja az írott források ill. a mythológia, és a tárgyi emlékek tanulságait. Elsősorban Anatolia szerepe érdekli. Az első részben nem sok újat hoz; a hettita hatás kimutatása az ephesosi Artemis és Apollón Delphinios kultuszában nem meggyőző; az újabb szakirodalomban eléggé elterjedt módon itt a motívum-egyezéseket a lényegbeli különbségek rovására hangsúlyozza. — A második rész tárgya B. tulajdonképpeni szakterülete. Itt gazdag új anyaggal illusztrálja vizsgálatait. Phrygia jelentős szerepét a VIII. századi görög művészet inspirálásában helyesen hangsúlyozza; az új gordioni ásatások ezt B. óvatos fogalmazásán túlmenően is igazolták. Részletesen beszél Urartu szerepéről és a korai archaikus kori keleti hatásnak Mezopotámia felől két főútját feltételezi: Urartun át a Pontus partjára s onnan a tengerpart melletti hajóúton tovább a keleti görögséghez, másfelől az Euphrates völgyén Kakemišig, onnan az északszíriai parton Al Minába s tengeri úton tovább a keleti görögséghez és az anyaországba. Nem világos, mi tette szükségessé az előbbi északi út feltevését, s a hozzá kapcsolódó másikat az elámi művészet közvetlen hatásáról a *homérosi kor* görögségére; az említett egyezések rövidebb úton, északszíriai vagy föniciai közvetítéssel is magyarázhatók. Az urartui művészet hatásának útjaként azonban komolyan számításba kell venni a B. által először rekonstruált északi útvonalat. Érdekes és meggyőző új párhuzamok mellett kevésbé valószínűek is bőven vannak a cikkben, így a korinthosi Chigi-váza oroszlánvadászatának és a grächwyli etruszk hydria potnia thérón-jának 3 ill. 4 évszázaddal korábbi asszír

és föniciai mintával való összevetése, a Ludovisi-trón psychostasia-jáé az egyiptomi Halottak Könyvével, vagy Athéna Zeus fejéből való kipattanásának visszavezetése a trepanáció Lâχîš-i sírokból ismert gyakorlatára. — Nem kevésbé gazdag problematikájú *P. Amandry* tanulmánya (Chaudrons à protomes de taureau en Orient et en Grèce, 239—61). A plasztikus bikafejjel, griff- és oroszlánfejjel díszített, a «Szirén»-alakú fogóval ellátott bronzedényeket, az ezeket tartó tripusokat és az ágaskodó állat alakú edényfogókat vizsgálja, részben újonnan közzétett anyag alapján. Az állatprotomés díszítésű edények urartui műhelyekből terjedtek el, készítésük ideje a VIII—VII. század (vö. erről M. Pallottino, Arch. Class. 9, 1957, 89), a többi csoport eredetét is Urartuban, vagy Mezopotámiában kell keresni s közvetítésükben Görögország és az etruszkok felé Kyprosnak, úgy látszik, jóval nagyobb szerepe volt, mint ahogy e korra vonatkozólag általában feltételezik. Kevésbé igényes *G. D.* és *S. S. Weinberg* cikke, (Arachne of Lydia at Corinth, 262—7) egy 600 körüli korinthosi váza publikációja, rajta a szerzők szerint Arachné és Athéna párviadalának ábrázolásával, amit eddig csak a Nerva-forum frizéről ismertünk az ókorból. Ha az értelmezés nem is teljesen bizonyos, a váza mindenképpen a legkorábbi szövőszék-ábrázolást mutatja a görög művészetben.

A klasszikus kor, a hellénizmus és a középkor inkább csak függelékként szerepel egy-két cikkel a kötetben, amelynek középpontjában a bronzkor és a korai vaskor (a görög archaikus kor) kérdései állnak. *B. D. Meritt* (Epigrams from the Battle of Marathon, 268—80) a marathóni csata résztvevőinek emlékművére írt két epigramma egyikének i. e. IV. sz. végi másolatát publikálja s az eredeti emlékmű rekonstrukcióját kíséri meg. *D. Burr Thompson* (The Persian Spoils in Athens, 281—91) az emlékanyag alapján próbál pontos képet adni néhányról (Xerxes sátra, a fővezéri aranyvért és aranykard, a király trónusa) azok közül a tárgyak közül, amelyeket az írott hagyomány szerint a görögök a perzsáktól zsákmányoltak és az athéni Akropolis kincstárában helyeztek el. — *O. Neugebauer* (Notes on Hipparchos 292—6) az ókor egyik legnagyobb asztronómusának, a bithyniai Hipparchosnak néhány tanítását rekonstruálja. *G. C. Miles* (Islamic Coins from the Tarsus Excavations of 1935—37) a tarsusi ásatásokon előkerült mintegy 600 mohammedán pénzt dolgozza fel (késő VII—XII. sz.). A kötet zárócikkében *C. H. E. Haspels* (Western Cognizance of Inner Phrygia in Earlier Days 313—22) nyugati utazók anatóliai feljegyzéseit vizsgálja; a legkorábbiak attól a diplomata-csoporttól származnak, amelyet I. Ferdinánd magyar király küldött Szulejmán szultánhoz 1555-ben, s amelynek a Monumentum Ancyranumról való első nyugati híradás is köszönhető.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

H. KOLLER: DIE MIMESIS IN DER ANTIKE (NACHAHMUNG, DARSTELLUNG AUSDRUCK. Dissertationes Bernenses I. 5. 1954. 235 l.

A Dissertationes Bernenses igényes kötetei között is figyelemreméltó munka jelzi, a görög esztétikai irodalom iránt megélénkülő érdeklődést. Koller abból indul ki, hogy az aristotelési Poétikában központi helyet elfoglaló *mimesis* szokásos fordítása — Nachahmung, utánzás — ellentmond a mű gondolatmenetének és az egész Poétika félreértéséhez vezethet. Aristotelés nyilván azért választja minden megindoklás, magyarázat nélkül éppen a nimesist kiindulásul, mert mint *terminus technicust* készen vette át a korábbi elméleti irodalomból. Hol kell keresnünk a mimesis előzményeit, mit rekonstruálhatunk ebből az elméletből?

K. könyvének első részében (Die Quellen der Mimesistheorie 7—123 l.) a fogalom fejlődését kíséri nyomon. Legrégibb előfordulásainál — ellentétben a szótári hagyománnyal — nem lehet «utánzással» fordítani, annál többször találjuk a zene és a tánc körében (elsősorban a Dionysos tiszteletére előadott kultikus táncokkal kapcsolatban); a jelentés valószínű fejlődése: előbb jelenti a (kultikus) tánc előadását («Darstellung»), általában olyasmit, ami a cselekvés által jön létre, ami a művész teremtő tevékenységével összefügg, kifejezést, s csak később — a tartalom és forma szétválásával — lesz «csak» utánzás. (Ezért nem használják eredetileg a festészetre és szobrászatra). Ezt a tánc és zene körében keletkező szakkifejezést csak később alkalmazta Platón és Aristotelés az irodalomra, meghagyva a fejlődésből érthető ellentmondásokat. Később a fogalom elméleti fejlődése során («Darstellung») kialakul a nyelv (Kratylos), a többi művészet, az elbeszélés mimesise s mellette természetesen él a «köznapi» jelentés («Nachahmung») is: a *μίμος*,, a *τεχναί*, a nevelés stb. utánzó tevékenységével kapcsolatban.

Damón ethikai színezetű zeneelméletének körvonalai bontakoznak ki Platón híres mimesis elméletében a Politeia III. és a táncra kiterjesztve a Nomoi II. könyvében. Ezúttal még nincs szó az ideák tanáról, tehát a mimesis-elmélet eredeti jelentésének megfelelően «Ausdruckslehre» illetve «Kulturlehre». Az igazi nehézséget természetesen a Politeia X. könyvének értelmezése jelenti. Itt Platon költészet ellenes felfogásának hátterében (= a művészet «csak» utánzás) — eltérőleg Damón elméletének ethikai értelmezésétől — az ideák tana áll, így természetszerűleg a mimesis köznapi, elhalványult értelemben jelentkezik. Ennek az új értelmezésnek forrása Démokritos és más szofistáknak a technék keletkezésére vonatkozó elmélete, valamint a képzőművészetekre alkalmazott ethos (= mimesis) tan. A m. elméleti továbbfejlesztésére azonban még nem volt meghatározó szerepe, ezért nem lehet vele sem a Politeia III. könyvének, sem Aristotelés Poétikájának m. fogalmát megmagyarázni. A X. könyvet csak később, a reneszánsz korától állítják az értelmezés központjába, egészen — napjainkig.

Aristotelés Politikájában, a m.-elmélet zenei hátterének megvilágítására szolgáló másik elméletben mutatkozó ellentmondások magyarázata hasonló. Aristotelés, aki itt a zenei oktatás hasznosságának kérdését veti fel, nem törekszik teljességre, hanem szabadon válogat és rövidít mások műveiből, innen az ellentmondások. Forrásait a pythagoreusok körében kell keresnünk, ahogy a késői Aristidés Quintilianus *περὶ μουσικῆς* c. művének II. könyve is ide vezethető vissza Damón mellett. Innen veszi Aristidés Quintilianus a zene emberi lélekre gyakorolt hatásának elméletét : a zene lelki állapotok kifejezője, így a mimesis és katharsis szervesen összefüggtek egymással. (A zenének nevelő feladata mellett fontos therapeutikus szerepet is tulajdonít, hiszen elsősorban az orgiasztikus tánccal van kapcsolatban).

Aristotelés Poétikájának vizsgálatánál — egyéb fontos részletkérdések megvilágítása mellett — K. meggyően mutatja ki, hogyan fejlődött ki a költészet m. fogalma a táncban gyökerező régi m. fogalomból. Csak innen válik egészen érthetővé a Poétika gondolatmenete a megmaradó ellentmondások ellenére is. A m. itt nem köznapi értelemben jelentkezik, ezért nem is hozhatjuk összefüggésbe a Politeia X. könyvének m. fogalmával.

A könyv második részében (Systematische Darstellung 123—210 l.) K. az első rész eredményeit felhasználva a m. elmélet szerepét vizsgálja a görög gondolkodásban. Újra áttekinti a tánc és zene jelentőségét a görögök életében, bemutatja a m. kapcsolatát a *φύσις — νόμος* gondolat harcával, átformálását Gorgias elméletének központi kérdésével a *ψυχαγωγία*-val kapcsolatban. Végül utal hatására a római irodalomban és az európai gondolkodásban.

Koller fiatal kutató (művének egy része habilitációjára készült), akinek előző műve (Komposition des Platonischen Symposions) is elismerést keltett. Jelen úttörő — bár nem előzmények nélküli — művében megejtő hatalmas anyagismerete, rendszerező készsége. Művének legfontosabb része az analitikai munka, amivel sokszor alapvető félreértéseket képes tisztázni. A könyv nagyban hozzájárul a görög irodalomelmélet egyik homályos pontjának megvilágításához. Sokat segített volna a m. fogalom fejlődésének megrajzolásában néhány alkalommal a kronológia nagyobb igyekezetű felderítése. Szemmelláthatólag nem tud mit kezdeni a platóni Politeia X. könyvével, nem egy részletkérdésben (pl. a katharsis probléma) sem egészen megnyugtatóak megoldásai.

TEGYEY IMRE

E. KIESSLING. DER HELLENISMUS IN DER DEUTSCHEN FORSCHUNG 1938—1948. Hrg. von Wiesbaden 1956, O. Harrassowitz. XII, 172 p.

Az Antik Tanulmányok hasábjain már több ismertetés jelent meg a «Wissenschaftliche Forschungsberichte» c. sorozat egyes köteteiről. (Schefold, Büchner—Hofmann, Franke.) Az alábbiakban ismertetendő új kötet nem ennek a sorozatnak része, de teljesen hasonló jellegű és a kutatás szempontjából hasonlóképpen nélkülözhetetlen. Létrejöttének a szerkesztői előszóban vázolt körülményei folyóiratunk olvasóinak érdeklődésére is számot tarthatnak, — különös tekintettel A. B. Ranovics monográfiájának magyarnyelvű kiadására (A hellénizmus és történeti szerepe. Bp. 1952) és az ezzel kapcsolatban lefolyt vitára. (Ld MTA II. OK 4 [1954] 167—182 ; Ritoók Zs., Ant. Tan. 1 [1954] 155—161.)

A P. Jouguet fáradozásainak eredményeképpen 1947-ben, Alexandriában létesített «International Institute for Hellenistic Research», melynek feladata a hellénizmus

nemzetközi alapokon megszervezett kutatása lett volna, sok mindent tervezett : többek között egy speciális hellénisztikus könyvtárat Alexandriában, valamint egy nemzetközi folyóiratot, melynek első kötetében az 1938—1948 közt megjelent és a hellénizmusra vonatkozó irodalom kritikai ismertetése foglalt volna helyet — nemzetek szerint csoportosítva. Ennek a vállalkozásnak a fontosságát szükségtelen hangsúlyozni. Amennyire fájlaljuk, hogy Jouguet halála (1949) óta az IIHR elcsökevényesedett, ill. beleolvadt az alexandriai kir. régészeti társaságba, majd 1952 óta egyelőre nem hallat magáról, annál örvendetesebb tényként üdvözöljük azt, hogy legalább az évkönyvbe szánt német anyag most külön kötet formájában napvilágot látott.

Jellemző a német hellénizmus-kutatás sokrétűségére és gazdagságára, hogy a jelzett tíz év anyagát nem egy, hanem 14 (a numizmatikai és metrológiai függelékeket is beleszámítva : 16) munkatárs foglalta össze. A hellénisztikus irodalommal és az irodalmi papiruszokkal foglalkozó tanulmányokat *Fr. Zucker* ismertette (1—9). A szenvtelenül regisztrált, de pontos adatok inkább csak figyelmeztetők, nem értékelő jellegűek. Pl. O. Regenbogen nagyszerű Theophrastos-cikkéről (RE Suppl. VII) ennyit olvasunk : «Vollständige Durcharbeitung unter neuen Gesichtspunkten», de akárhányszor még ez is elmarad. — A papirusz-okmányok gyarapodásáról referáló *E. Kiessling* (a kötet szerkesztője ; 11—14) a részletesebb ismertetéssel, ill. összefüggő előadással másféle szolgálatot tesz olvasóinak. Az új kiadványokat nemcsak általánosságban mutatja be, — persze a sokezernyi tétel egyenkénti ismertetéséről nem lehet szó, — hanem akárhányszor vitába is száll a dokumentumok kiadóival vagy feldolgozóival. — A maga nemében mestermű az epigrafikai fejezet (15—30), amelyben *G. Klaffenbach* a *bibliographie raisonnée*-jába foglalt alkalmi kitérésekkel, szövegközlésekkel és egyéni megjegyzésekkel valóban tájékoztatást ad az egyes területek anyagbővüléséről és az ennek nyomán megoldható (vagy csak most felötlő) kérdésekről.

Sajátságos a következő fejezet címe is, tartalma is. *(G. Fohrer*, Orientalistik: 31—50.) F. a hellénizmus korabeli érintkezést Kelet és Nyugat között «főproblémának» tekinti az antik gondolkodás történetében. Helyes az a megállapítása, amely szerint «míg a század elején a görögségnek ezt az érintkezését a Kelettel a görög szellem elhalásának tüntették fel a Kelet nyomasztó hatása alatt, ma ezt két erő közti kicserélődésnek látjuk, melyek közül hol az egyik, hol a másik az adó fél.» (31. l.) Az itt (viszonylag részletesen) ismertetett tanulmányok egy része nálunk is hozzáférhető (az értékelő referálás akkor sem árt), természetesen még jelentősebbek azok a tételek, amelyekben F. nehezebben, vagy egyáltalán nem megszerezhető kiadványokat taglal. Azt sem vehetjük rossz néven, hogy a behatóan megtárgyalt Philón már kívülesik az előre kitűzött időbeli kereten (i. e. 323—30) : a hellénisztikus zsidóság reprezentatív alakja akkor is ő marad. (A hellénizmus és kereszténység viszonyának problémája már csak a zárójegyzetben szerepel.) A hellénizmus jelentőségét mutatja az, hogy elhatárolása sem időben, sem térben nem olyan könnyű : Altheim «Weltgeschichte Asiens»-ét ugyanúgy ide vonhatjuk, mint A. Ippel művészettörténeti monográfiáját (Wirkungen griechischer Kunst in Asien, 1940). Annyi bizonyos, hogy Ippel főproblémáját («die Entbindung der schöpferischen Urkräfte eines Volkes») sem formális, sem pusztán metafizikai szemlélettel nem oldhatjuk meg.

A hellénisztikus vallástörténeti kutatások eredményeiről *H. Herter* számol be, szokott alapos módján (51—71). Az itt felsorakoztatott anyag egyrészt a hellénizmus iránt mutatkozó érdeklődés elevenségét, másrészt a szerző hihetetlen tájékozottságát és ügybuzgalmát tanusíthatja. A hellénizmus korában megfigyelhető «erős nyugat-keleti összeolvadással» kapcsolatban H. feltűnő helyen szerepelteti C. Schneider «következetesen kifejtett tételét, amely szerint a Kelet nem nyomta el a görögséget, hanem fordítva : a görögség győrte le, vagy legalább is alapvetően átformálta a Keletet.» (52. l.) Ez a «következetes» megállapítás mindenesetre még 1939-ből származik, és az akkori tételekhez egyébként sem Herter, sem a kötet többi munkatársa nem ragaszkodik. (Ld pl. U. Kahrstedt furcsa ötleteinek elutasító kritikáját a 95. és a 104. lapon, valamint a RE szerkesztőségének szép méltatását a 120, 1. jegyzetben.)

Szolid és tanulságos *W. Schmid* összefoglalása a filozófiai irodalomról (72—89). Annak érzékeltetésére, hogy magában a hellénizmusban, nem különben a vele való foglalkozásban mennyi (és milyen!) probléma rejlik, Schmid beszámolójának részletes ismertetése helyett inkább csak utolsó «mellékes megjegyzését» idézzük : «A hellénizmus túlbecsülésének veszélye ma már nem áll fenn ; megítélésem szerint néha inkább jogai vannak veszélyeztetve. Örvendetes, hogy napjaink humanizmusa az archaikus és klasszikus görögségre összpontosítja tiszteletét, és abban keresi a lét teljességét, a mitikus kezdetek erejét (Mächtigkeit). De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy sajátmagunk szellemtörténeti helye is késői kultúrában (in einer Spätkultur) van, — a tiltakozás e

felismerés ellen csak annak helyességét bizonyítja, — és hogy tekintetünk a hellénizmusra (auf die Weltstunde des Hellenismus) már csak ezért is fontos lehet... Az a kor, amely szemmelláthatólag a népi kultúrák szinkretisztikus kiegyenlítésére és összemosására törekszik, az egységes hellénisztikus kultúrát (Einheitskultur) és filozófiai teljesítményeit (Denkleistungen) fokozott érdeklődéssel szemlélheti, — azokat a teljesítményeket, melyek segítségével filozofáló szellemek a felbomlás közepette, régi kötelékek megszüntével, emberi létüket (ihr Menschsein) próbálták megtartani.» (88. sk. l.)

Az egész kötetben tükröződő kutatási mód alkati jellegzetességét szemléltetheti az a tény, hogy *H. Bengtson* és *Fr. Oertel* külön-külön (még csak nem is egymáshoz kapcsolódva) számol be a politikai (90—95) és a gazdaságtörténet (103—113) irodalmáról. Bengtson rövid fejezetéről (ennek is kb. a fele önismertetés) azt mondhatjuk, amit ő maga írt Altheim «Weltgeschichte»-jéről (93) : «es ist wieder ein echter Altheim.» A hellénizmusra vonatkozó német gazdaságtörténeti kutatások jórészt Rosztovcev eredményeire — tehát az adatok bőségét és szolídságát tekintve : biztos alapra — támaszkodnak, ez azonban nem leplezheti hiányosságaikat és — nem egy esetben — irányzatosságukat. Így E. Kornemann «Gestalten und Reiche» c. kötetében (1943) a hellénisztikus Egyiptom gazdasági rendszere a «túlfeszített államgazdaság» nem kívánatos voltát példázza. Az is jellemző, hogy Oertel legjobb esetben is csak «gazdasági szerkezetről» (Wirtschaftsstruktur) ír, de inkább a «gazdasági gondolkodás» vagy «stílus» (W.-denken, W.-stil) kategóriáival operál. Ebben az összefüggésben megjegyzés nélkül idézzük A. Müller-Armack behatóan ismertetett könyvének (Genealogie der Wirtschaftsstile, 3. kiad. 1944) alcímét : «Die geistesgeschichtlichen Ursprünge der Staats- und Wirtschaftsformen etc.» Oertel ezt a vizsgálódást már csak azért is «mélyrehatónak» minősíti, «mivel a világnézetből és életstílusból indul ki.» (105. l.) Feltétlenül helyes viszont az, hogy a hellénisztikus — és általában az ókori — világ megismeréséhez Oertel is fontosnak és megtermékenyítőnek mondja a «klasszikus» világon kívüli források feltárását és értékesítését. (110. l. : Altheimről.) — Az utóbbi két fejezet közt foglal helyet *E. Seidl* jól áttekinthető és instruktív beszámolója a jogi irodalomról (96—102).

Bárminemű elvi kérdés taglalása helyett tömör összefoglalást ad a régészet eredményeiről *R. Horn* (114—118). Az egész kötet egyik legjózanabb cikke *E. Kirsten* beszámolója (egyben programmja) a történeti földrajz kutatási eredményeiről, ill. feladatairól (119—137). A hellénisztikus világ áttekintése során az egész kötetben csak itt találkozunk a bosporosi királyság és egyáltalán a déloroszországi görögség említésével. (124. l.) K. átfogó szempontból tekinti az antik földrajzot : fejtegetéseit az ókor minden kutatója haszonnal olvashatja. Szűkebben értelmezte feladatát és kevesebbről is számolhatott be *H. J. Mette* (Grammatik und Linguistik : 138—141). Máshol viszont az anyag követelte meg a Jouguet-féle szakcsoportosítás (ld. VIII. l.) kibővítését egy külön fejezettel (Rhetorik : 142—148), amelyet *R. Güngerich* a hellénisztikus szónoklattani elmélettel és gyakorlattal foglalkozó munkák értékeléséből szinte külön értekezéssé kerekített. Végül a 14. fejezetben *J. Mau* a hellénisztikus tudománytörténeti irodalmat regisztrálta (149—164), a következő csoportosításban : általános művek, matematika, csillagászat, technika, orvostudomány, élettan.

Összefoglalva : érdemes munka, amely — elvszerűen kitűzött korlátai ellenére — nemcsak a német hellénizmus-kutatás, hanem általában a hellénizmus-kutatás viszontagságos tíz évének teljesítményeiről és problémáiról is eligazíthatja a sanyarú könyvtári viszonyok miatt bizony gyakran csak alkalmi megjegyzésekre kényszerülő szaktársakat. Persze az ilyen : nemzetek szerint tagolt, de a nemzetközi tudomány céljait szolgáló vállalkozásban van valami természetellenes : hogy lehet egy hellénizmussal foglalkozó műben elhatárolni az egyes nemzetek együttműködő kutatóinak teljesítményeit, «nemzeti» rubrikába tessékelni pl. egy Rosztovcevet, különválasztani az angol, francia, német, olasz stb. papíruszkiadványokat, stb.? Vagy egy másik példa : a filozófiai irodalom regisztrálója nem térhetett ki a Svájcban működő Gigon és Wehrli munkásságára. Hasonlóképpen meggondolandó szempont az ismertetésre váró anyag felparcellázása oly sok szerző között, mint ebben a kötetben láttuk. Így elkerülhetetlenné vált rengeteg ismétlés és számos (nemcsak technikai!) következetlenség. Az utóbbiakon gondosabb szerkesztői munkával lehetett volna valamit segíteni, de az ismétlődések sem mindig ártanak. Pl. a RE említése elől úgyszólván senki sem térhetett ki, de az nem baj, ha a hovatovább áttekinthetetlen enciklopédiai anyag így megfoghatóvá válik ; ld pl. a 112. sk. lapon a gazdaságtörténeti vonatkozású újabb RE-cikkek felsorolását.

Végül pedig visszatérünk a bevezetőben említett Ranovics-könyv vitájára, melynek során (ld Ritoók Zs., id. h. 156. skk. l.) ismételten rá kellett mutatnunk a hazai hellénizmus-kutatás hiányosságaira: szétforgácsoltságára, a sok szolíd részleteredmény mellett az elvi szempont elhanyagolására. Ha a magyar teljesítményekről hasonló —

nyilván szerényebb — összefoglalás láthatna világot, mint a németeké, még plasztikusabban mutatkoznának a pozitívumok és negatívumok, még biztosabban lemérhetnők eredményeinket és hibáinkat.

BORZSÁK ISTVÁN

B. SVOBODA—D. CONČEV: NEUE DENKMÄLER ANTIKER TOREUTIK. (Monumenta Archaeologica, tom. IV.) Prága 1956, Csehszlovák Tudományos Akadémia. 172 lap, 32 tábla.

Az értékes kiadvány nem a két szerző közös munkáját, hanem két egymástól függetlenül keletkezett publikációt tartalmaz, amelyek jellegükben és célkitűzésükben szinte ellentétei egymásnak. Az első és jóval terjedelmesebb tanulmányba (Zur Geschichte des Rhytons, pp. 7—113) B. Svoboda, a nálunk is jól ismert prágai archaeológus csak kiindulópontnak, szinte csak ürügynek használja azt a prágai aranyozott ezüstrhytont, amelynek történeti elhelyezéséhez azután ennek a jellegezetes ókori ivó- és áldozati edényfajtának egész történetét feldolgozza. A valóban jelentős darab első tudományos publikációja már magában is figyelmet érdemel, a hozzá fűződő tanulmány pedig az eddigi legteljesebb és legalaposabb feldolgozása a rhyton antik történetének, s az erre vonatkozó minden további kutatásnak kiinduló pontja lesz. A prágai darab részletes technikai elemzése után a szerző utal a rhyton megjelölés következetlen használatára az antik és még inkább a modern szakirodalomban. Mint már előtte mások is, a sidóni Dórotheos Athénaiosnál fennmaradt meghatározását veszi alapul és a szarv-alakú, alul ivónyílással ellátott edényt tekinti rhytonnak. Az irodalom áttekintése után (amelyből tévesen hiányolja a RE vonatkozó cikkét, mert az Keras címszó alatt a XI. kötetben megjelent) a fenti definíció értelmében nem egészen következetesen az égei «rhytonoknak» szenteli az első fejezetet. Ezek a fenti kritériumok egyikével sem rendelkeznek, hanem vagy egyenes tölcsérek, vagy állatalakú plasztikus edények. Fejlődésüknek és keleti kapcsolataiknak itt adott képe, úgy érezzük, minden gazdagsága ellenére erősen vázlatos és még több ponton fog módosulni szélesebbkörű kutatások után.

A munka legértékesebb része a második fejezet, a tulajdonképpeni rhyton története. Bár a fejezet kompozíciója nem a legszigorúbb, kevés párja akad egy edényforma ilyen alapos feldolgozásának a szakirodalomban. Mint a szerző kimutatja, a forma Irán vagy a vele határos területek művészetében született és a perzsa művészet közvetítette a görögökhöz ; náluk kapta meg azután az edényalj plasztikus (többnyire állatfej vagy állatprotomé alakú) kiképzése s ennek a felső rész díszítéseivel való összhangja klasszikusan harmonikus formáját. A forma még perzsa, majd később görög műhelyek készítményeivel eljutott a szkitákhoz, s kedvelt lett a görögséggel érintkező más népeknél, így a thrákoknál és Egyiptomban is, az i. e. IV. században pedig a görög edényművesség általános súlypont-eltolódásának megfelelően Délitália, s annak művészeti központja, Tarentum lett a rhytonok fő készítési helye. A forma hellénisztikus és római történetének rövid vázlata után a harmadik fejezetben részletesen indokolja Svoboda azt a feltevést, hogy a prágai rhyton Tarentumban készült az i. e. IV. sz. végén.

A tanulmány értékét adatgyűjtésének gazdagságán kívül számos kisebb részleteredmény is emeli. Különösen érdekes a hermopolisi Petosiris-sír korahellénisztikus rhyton-készítési jeleneteinek értelmezése : szereplésük a sír ábrázolásai közt nem a rhyton-forma egyiptomi eredetét mutatja, (amiről egyébként már Athen. XI. 497a) hanem azt, hogy hogyan áramlik be Nagy Sándor hódítása után Egyiptomba a görög kultúra, s az ábrázolások stílusa is ennek vált már régóta közismert példájává. Igen érdekesek az Achaemenida művészet hatásáról tett megjegyzései is, de mintha túlságosan egyszerűnek látná a görög-perzsa kapcsolatok kérdését. A közvetlen perzsa hatásnál, tekintettel arra a nem tagadható tényre, hogy a rhyton már a VII. században feltétlenül ismert volt a görögöknél, sokkal valószínűbb annak a feltevése, hogy a forma az iráni (ekkor még nem perzsa) elemeket közvetítő és a rhyton-formát szintén ismerő főniciai vagy északszíriai népektől került a görögökhöz, akár ott megforduló görög kereskedők, akár előázsiai ötvösművek importja révén. Az Achaemenida művészet hatása a görögségre természetesen nem lebecsülhető s a rhyton-forma V. századi népszerűsége a görög művészetben talán ennek is köszönhető, de nem tagadható az elterjedtsége az archaikus görög művészetben sem, mert nem látszik valószínűnek az, hogy ekkoriban még «csak mythológiai alakok használtak ilyen edényeket».

A forma fejlődésének általános képét semmit sem érinti, ha néhány tárgyalt darab meghatározása is problematikusnak látszik. Maga Svoboda joggal utalt rá, mennyire

1. kép.

2. kép.

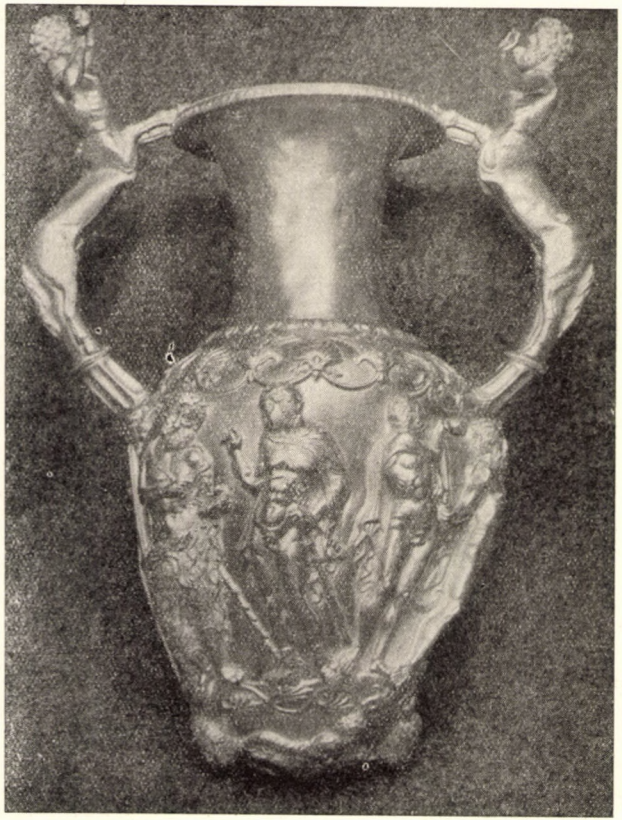

3. kép.

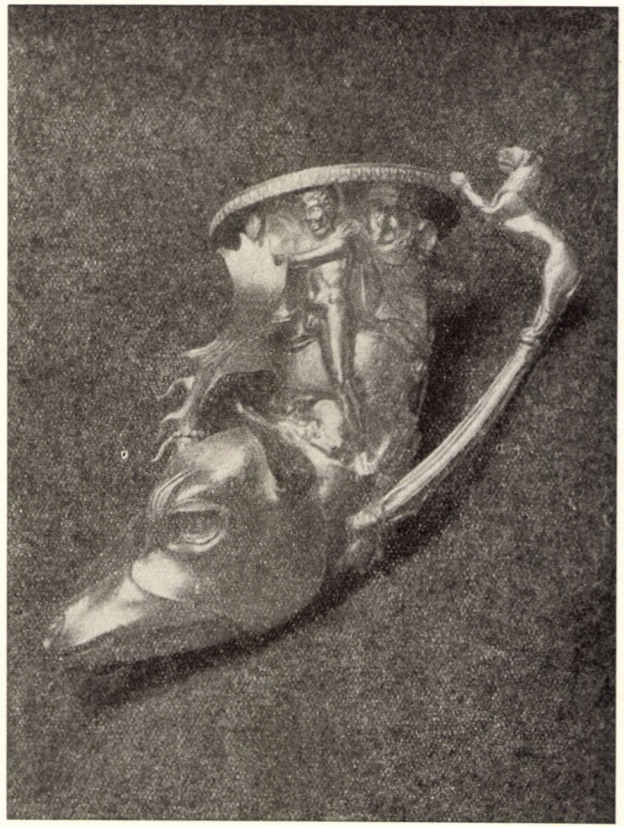

4. kép.

nehéz egyes szórványos darabok készítési helyének és idejének meghatározásai. Így a 10. képen látható, Szibériában talált rhytont szívesebben tartanánk perzsa, mint «ión» készítménynek ; a basova mogilai rhytonnál nem látunk kényszerítő okot rá, hogy keleti görög műhelyben keressük az anyaország helyett az eredetét ; a poltavai ezüstrhyton keltezésével még Rosztovcev érveinek hatása alatt sem mennénk el az i. sz. I. századig s végül magára a prágai rhytonra vonatkozólag sem érezzük kényszerítőnek a délitáliai eredet feltevését, különösen, ha hitelt érdemel az a feljegyzés, hogy Thráciából származik. Mindeddig semmi biztos nyoma nincs délitáliai importnak thrák területen ebben a korban, annál több nyoma van viszont a görög anyaországi toreutika közvetett és közvetlen hatásának, amit a szinte évről-évre gyarapodó bulgáriai leletek mutatnak a legjobban.

Messze kiemelkedik ezek közül az a lelet, amellyel a kötet második tanulmányában D.Ončev foglalkozik (Der Goldschatz von Panagjurište, 115—172. lap). A tíz évvel ezelőtt talált, kilenc edényből álló készlet a bulgáriai Panagüristéből (Plovdiv közelében) jelenleg a klasszikus kultúrákból ismert legnagyobb aranylelet. Híre már jóval a publikáció megjelenése előtt, az előzetes jelentések alapján, elterjedt s ma már jelentős irodalma is van.Ončev munkája a lelőhely környékének ókori településeiről és leleteiről adott igen hasznos vázlat után szinte kizárólag a tárgyak gondos és részletes leírására, ábrázolásaik meghatározására, majd a készítési technika rövid ismertetése után datálásra és lokalizálásra szorítkozik. Ha Svoboda tanulmánya csak kiindulópontul használta a publikált darabot, s az a vizsgálat során erősen háttérbe szorult,Ončev a publikáláson túlmenő feldolgozás legjobban kínálkozó lehetőségeiről is lemondott, így a részletesebb művészettörténeti vizsgálatról, az edények párhuzamainak és a terület egyéb görög leleteiből levonható tanulságoknak a felhasználásáról a keletkezési hely és idő meghatározásához, stb. A főoka ennek nyilván a megfelelő segédeszközök hiánya volt, amire az előszóban is utalt, s a szövegből is kitűnik, hogy a nagy lexikonokon kívül szinte semmiféle forrás nem állt rendelkezésére. Ilyen körülmények között helyes önkorlátozásnak kell tartani a tanulmány jelenlegi formáját, amely így inkább elindítója, mint lezárója lesz a lelettel kapcsolatos kutatásoknak.

A lelet darabjai : 4 rhyton, kettő dámszarvas- egy kos-, egy pedig kecskefejben végződik, mindegyiknek a nyakán többalakos domború, többnyire az alakok mellé írt névvel. Az elsőn Paris ítéletét látjuk, az ülő Paris mellett az ugyancsak ülő Hérával, két oldalt Athénával és Aphroditével ; a másikon : Héraklés megfékezi a keryneiai szarvast és vele szemben «Théseus a marathóni bikával» (ezen nincs felirat) ; a harmadikon középen Dionysos ül, balján *HPIOΠH* (C. sz. tévesen *EPIΩΠE* helyett), két oldalt egy-egy táncoló maenas ; a negyediken a trónuson ülő Héra két oldalán Apollón és Artemis, mögöttük Niké. A rhytonok mellett három női fej alakú kancsóból, egy 72 domború művű néger-fejjel díszített phialéból és egy amphorából áll a lelet. Az amphora két füle nyílazó kentaur alakú, alján két kis kiöntő van négerfej alakjában s ezek közt kantharost tartó szatír és a kígyóölő Herakliskos alakja a testen pedig hétalakos jelenet, amelyet a publikáló Achilleus skyrosi leleplezése ábrázolásaként értelmez. Bár epigrafikai érvei csak terminus post quemet jelentenek, a datálás a IV. sz. második felére valószínűnek látszik, ugyanígy a készítő műhelynek a görög anyaországba helyezése is, amit érdekes módon erősít meg a phialé szélén bekarcolt súlyjelzés : az attikai mértékegység szerint szinte pontosan az edény mai súlyát (kb. 0,85 kg!) adja. Ezekben a kérdésekben azonban aligha ez az utolsó szó, ahogy semmiképpen nem az az amphora jeleneténck értelmezésében, s az *HPIOΠH*-felirathoz, a néger-fejekhez, a vázaformákhoz és kapcsolataikhoz, a vázák műhely- és stílustörténeti tanulságainak kérdéséhez is sok hozzátenni valója lesz még a kutatásnak, amely azonban mindig a most közzétett első publikációból fog kiindulni. Nagy kár, hogy a fényképfelvételek rossz háttér előtt készültek, a táblák minősége pedig gyenge, amellett a részletfelvételek száma és beállítása sem megfelelő.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

Fr. PFISTER: ALEXANDER DER GROSSE IN DEN OFFENBARUNGEN DER GRIECHEN, JUDEN, MOHAMMEDANER UND CHRISTEN. Berlin, Akademie Verlag 1956. 55 lap (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 3.).

A kitűnő vallástörténész ebben a kis könyvében, amely több évtized részleteiben már publikált kutatásainak eredményeit foglalja össze, a filológiai módszerességben is mesternek bizonyult. A görög vagy római történelem alakjainak utóélete régóta hálás

témája a kutatásnak, de Nagy Sándorral egészen más a helyzet, mint pl. a nagy költők, Vergilius vagy Ovidius esetében. Ezeknek fennmaradt művei hatottak elsősorban s ezt a hatást nevük említése nélkül is fel lehet ismerni az utánzók vagy tanítványok műveiben. Igaz, mindkettőről alakult ki műveitől és történeti személyiségétől független hagyomány is, Nagy Sándor esetében azonban szinte kizárólag ilyen hagyományról beszélhetünk a középkor végéig, mert leghitelesebb történeti életrajzai csak a reneszánsz idején váltak közismertekké. A makedón uralkodó alakjának utóéletét így a soknyelvű apokrif hagyományból kell történeti folyamatában rekonstruálni; Pfister ennek a feladatnak az egyik felére vállalkozott ebben a könyvében: Nagy Sándor alakját a vallásos hagyományban, elsősorban a kinyilatkoztatásokban kísérli meg nyomon követni az ókoron és középkoron keresztül.

A hat fejezetre osztott történeti részben elsőnek és leghosszabban az antik próféciákat tárgyalja. A jól ismert történetek (Nektanebos, Ammon-jóslat, Alexandria alapítása) összefoglalása mellett figyelemreméltó annak a bizonyítása, hogy Alexandros egyiptomi látogatása idején Sarapis már mind az egyiptomiak, mind a görögök előtt ismert isten volt, szemben a késői kultuszlegendával. A Nagy Sándorra vonatkozó Sibylla-jóslatok tárgyalása során először kísérli meg az i. sz. VIII. századi ún. Aethicus féle kosmographia ide vonatkozó részének fordítását. A fejezet Lykophrón Alexandrájának részletesebb tárgyalásával zárul; meggyőző annak a bizonyítása, hogy Lykophrón világkorszak-beosztása az orphikus kozmogonia tanításain alapul.

A kötet legérdekesebb fejezetében azt mutatja be a szerző, hogyan alakult és milyen szerepet kapott Alexandros alakja a zsidó vallásos hagyományban. Kimutatja, hogy az alexandriai diaspora erősen görög kultúrájú zsidóságának irodalmában alakult ki az a sokrétű hagyomány, amely Alexandrost mint a zsidók barátját és pártfogóját, Jahve hívőjét és vallásának terjesztőjét ábrázolja; e történetek közül a legnagyobb jövőjű az, amely szerint ő akadályozta meg az apokalyptikus északi népeket, hogy idő előtt rátörjenek a föld népeire.

Az alexandriai hellénisztikus zsidó hagyomány közvetítette a Sándor-legendákat kelet és nyugat felé egyaránt. A sziriai irodalom révén jutottak el az arab hódítás után a Koránba is, de míg a zsidó hagyományba Nagy Sándor név szerint is bekerült (l. Makkab. 6, 2), itt csak körülírva nevezik meg a jól ismert történetek hőseként. Az arab történetírói hagyományban viszont már a IX. században arról tudnak, hogy Aristotelés az igaz — mohammedán — hitre térítette s Mekkába is elzarándokolt. Az arab hagyomány történeti jelentősége a Sándor-legenda esetében is óriási. Ennek közvetítésével terjedt el Spanyolországon át nyugaton, keleten pedig egészen Jáva szigetéig, ahol a XVI. században a Sándor-regény maláji fordítása készült el.

Nem került be név szerint Nagy Sándor az Újszövetségbe sem, bár János Jelenéseiben megtaláljuk Góg és Magóg népeinek leírását. A keresztény hagyománynak azonban nem ezen az úton lett népszerű alakja, hanem a világkrónikák révén — amelyek közül Pfister részletesen bemutatja Ps. Methodios apokalypsisének jelentőségét —, nem utolsó sorban pedig azoknak a részben már népnyelveken fogalmazott történelmeknek a révén, amelyek a bibiliai elbeszélésekből és sok egyéb forrásból merítve, a világ teremtésétől ábrázolták az emberiség történetét; a legkorábbinak és legnagyobb hatásúnak Petrus Comestor XII. századi Historia Scholastica-ja látszik, amelyben számos alkalommal szerepelnek a korábbi hagyományból ismert Sándor-legendák, s mellettük ebben és más egykorú munkákban újabbak is felbukkannak (pl. Alexandros útja a Paradicsomba).

A könyv ennek az írott hagyománynak a szálait bogozva számos új eredményt ad a jegyzetekben is, a források datálására, egymáshoz való viszonyuk megvilágítására utaló megjegyzések formájában. Ha mégsem lehet Comparetti Vergiliusa, vagy akár Rand «Ovid and his successors»-a mellé állítani, ez elsősorban a szerzőtől szabott korlátain múlik: a profán jellegű Sándor-hagyomány szinte teljes elválasztásán a vallásostól. Ennek az oka a könyv célkitűzésében van: Pfister annak a magyarázatát keresi, miért lett éppen Nagy Sándor a legnépszerűbb antik történeti alakja a középkornak. Minthogy a középkori legendák nem a hiteles történeti személyhez fűződnek és függetlenek a történeti hagyomány legértékesebb darabjaitól, Pfister Alexandros népszerűségének okát «szentté válásával», a zsidó és azon keresztül a mohammedán és keresztény vallásos hagyományba való bekerülésével magyarázza. Aligha helyesen, mert a profán történeti hagyományból kiinduló Sándor-regény legalább annyit jelentett ebben a középkori hagyományban, mint az általa tárgyaltak, másfelől, mint olykor maga is kénytelen utalni rá, nem is választható ketté ez a legenda-anyag vallásos és profán részre. Az utolsó fejezetben röviden említi, hogy a vallásos hagyomány által «szentesített» Nagy Sándor alakjához hogyan fűződnek csodatételek, s hogyan alakul ki egy pseudo-alexandrosi irodalom is, benne Nagy Sándornak tulajdonított botanikai, asztronómiai, földrajzi, orvosi stb.

iratokkal. Pfister szerint a Sándor-regény és a történeti elbeszélések középkori népszerűsége annak köszönhető, hogy «a szent hagyomány mindig ébren tartotta a vágyat, hogy Istennek ezekről az eszközeiről és az isteni kinyilatkoztatásnak ezekről a hordozóiról a profán hagyományból is megtudjanak valamit» (55. lap). A legendának a történeti alaktól való elszakadása azonban szinte törvényszerű az antik hősök középkori életében és Vergiliusnál vagy Ovidiusnál, akiknek számos hiteles életrajzi adatát olvasták saját verseikből, ugyanígy megfigyelhető. Az apokrif szentté avatást ők is megkapták sok mással együtt és az egyszer megindult legendaképződés során sok minden rakódott rájuk eredeti alakjuktól függetlenül. Mindkettőjük sokat köszönhet az egyházi elismertetésnek, de aligha ez volt a kiindulópontja hírnevüknek ; éppoly szükséges, de nem elegendő feltétele volt a középkori legendaképződésnek, mint történeti jelentőségű alakjuk, s a legendaképződés éppúgy magával vonta a «szenttéválás»-t, — legalább is az apokrif hagyományban — ahogy a legjelentősebb antik vallásos szokások esetében is előbb-utóbb valamilyen interpretatio Christiana révén igyekeztek a kiirthatatlan hagyományoknak legalább szembetűnően pogány jellegét elvenni. A Nagy Sándor-hagyomány egészének vizsgálata, és pedig a középkori legendaképződés általános jelenségeinek figyelembevételével, azt hisszük, ugyanezt bizonyítaná a makedon uralkodóval kapcsolatban is.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

J. BLEICKEN: DAS VOLKSTRIBUNAT DER KLASSISCHEN REPUBLIK. 1955 München, XII. 166 l. (Zetemata, Heft 13.) Verlag C. H. Beck.

J. Bleicken munkája az immár a római jogtudomány területén is érvényre jutó történeti szemléletmód térhódításának figyelemreméltó megnyilatkozása s mint ilyen feltétlenül elismerésre tarthat számot.

B. a néptribunság római köztársaságkori történetét három nagy szakaszra tagolja : 1. a patriciusok és plebeiusok közti rendi küzdelem «forradalmi» (revolutionäre) tribunátusa ; 2. az ezt követő idők törvényesített tribunátusa, amely a hivatalos állami politikával nem ütközött ; 3. végül az ismét «forradalmi» tribunátus a köztársaság utolsó évszázadában. A középső korszak mintegy másfél évszázadot ölel fel és a *lex Hortensiá*tól a Gracchusok «forradalmáig» (Revolution) terjed ; ebben az időszakban a tribunátus törekvései nem térnek el szükségszerűen az általános állami politikától (1.). Ezt a korszakot nevezi B. — minden magyarázat nélkül s korántsem találóan — a klasszikus köztársaság korának, s e korszak vizsgálata teszi ki műve gerincét. — Már a kiindulásnál kifogásolni kell a forradalom, illetve forradalmi tribunátus kifejezések használatát, de legalábbis hiányolni kell annak tisztázását, hogy mit ért a szerző a fogalmak alatt, annál is inkább, mert megjelöléseit egész munkájában használja, de mindvégig adós marad a közelebbi magyarázattal, felvilágosítással, például arra vonatkozóan is, hogy mi a különbség az első, illetve harmadik korszak néptribunsága közt, legalább is a forradalmiság tekintetében. B. igen helyesen állapítja meg azt, hogy az a módszer, amely tribunok egyes tettkedéseit alkotmányjogi értékük alapján ítéli meg s erejüket a velük szembenálló *magistratus* vagy testület jelentőségéhez viszonyítva méri fel, képet ad ugyan arról, hogy tisztán jogilag meddig fejlődött s milyen előrehaladást tett a tribunátus, de e fejlődés politikai okait, a tribunátusnak az államéletben elért jelentőségét és a rendelkezésére álló lehetőségeit nem tárhatja fel. Ezeknek megragadásához az szükséges, hogy a tribunok minden egyes fellépését okaival, lefolyásával együtt s mindenkori belpolitikai összefüggésében vizsgáljuk (104—105). Erről az álláspontról teljes joggal marasztalja el a szerző a jogászok majdnem általános gyakorlatát, s már magában is elismerésre méltó bátorsággal mutat rá arra, hogy Mommsen a néptribunátusra vonatkozó nézetét a «Stattsrecht» rendszerének kényszerítő súlya alatt formálta meg, a történeti fejlődést nem egyszer figyelmen kívül hagyva (2.). — Valóban, a történeti fejlődést nem lehet merev sémák közé szorítani, leegyszerűsíteni, a fogalomtörténet pedig korántsem történelem. A néptribunság jellege fejlődése során — többek közt — a *plebs* összetételének alakulásához is igazodik. Ezért a tárgy korábbi jogi feldolgozásai után a dicséretes szándékú történeti áttekintés igazi fölényét az biztosította volna, ha a három említett korszak még mindig kissé elvont szemléletre való kijelölése mellett képet adna arról is, hogy miben állt a tribunság forradalmi eredete, mi volt a szerepe a római *plebs* osztállyá szerveződésében, majd a módosabb *plebeius*oknak a *patricius*ok mellé csatlakozásával, a *nobilitas* kialakulásával hogyan vált a *senatus*, illetve a *senatus* egyes tagjai vagy csoportjai érdekeinek képviselőjévé, végül a parasztságnak a II. pun háborút követő tönkrejutása, a római proletáriatus kialakulása Marius reformja nyomán, milyen szerepe volt a *plebs* politikai

súlyának megnövekedésében, majd Sulla halála után hogyan vált fokozatosan a diktátorjelöltek hatalmi eszközévé. — Sajnos, minderről igen keveset kapunk.

A behatóbb vizsgálatra kiválasztott időszak előzményeinek tisztázása céljából az I. fejezetben a néptribunságnak a rendi küzdelmek idejére eső fejlődését vázolja, áttekintve a korabeli három fő tribuni jogkört (*a)* D. Intercessionsrecht, *b)* D. Strafrechtspflege, *c)* D. Rogationsrecht). Ezután tér rá a Hortensius-féle törvényre, ami alapvető fordulatot hozott a tribuni jogok terén azzal, hogy a *plebiscitum* érvényét az egész római közösségre kiterjesztette (18 skk.). B. igen helyesen emeli ki a *plebs secessió*jának politikai okai mellett a gazdasági természetű indítékokat (19—20.), így a paraszt lakosságnak a samnis háborúkból származó *ager publicus* haszonélvezetére irányuló törekvéseit (20—21.).

A *lex Hortensia*val a néphatározatok is a comitiális törvények rangjára emelkedtek ; ennek egyik külső jele — B. szerint — az is, hogy az irodalmi és okmányjellegű források is megkülönböztetés nélkül használják a *plebiscitum*, illetve *lex* megjelölést (43.). A felhozott példák számát (1. j.) kiegészíthetjük egy egész sor adattal : *lex Rubria* (Bruns I.[7] nr. 16.) 38—39 : *ex lege Rubria, seive id pl(ebei)ve sc(itum) est; Fragm. Atestinum* (uo. nr. 17.) 19 : *legem, sive illud pl(ebei) sc(itum) est; lex Ursonensis* (uo. nr. 28.) 12—13 : *lege Antonia senat(us)que c(onsultis) pl(ebi) que s(citis); lex de piratis persequendis* (Riccobono, F. I. R. A. I. Leges rogatae nr. 9.) B. 28. : κατὰ τοῦτο(ν) τὸν νόμον εἴτε δήμου γνῶμη εἴη(ι) εἴτε νόμος (vö. C. 9.) — Az már más kérdés, hogy a két *terminus* egymás mellett szerepeltetésének valóban az-e az oka, amit B. gondol, vagy esetleg az, hogy mégis számon tartották a törvény létrejöttének módját, illetve egyes esetekben a törvénytervezet megfogalmazásakor még nem dőlt el, hogy milyen úton lesz keresztülvihető s ez a vagylagos megjelölés oka. Az utóbbi lehetőséggel számolhatunk a *lex de piratis persequendis* esetében ; az ilyesféle megfogalmazás szintén nehézséget támaszt B. értelmezésével szemben : *lege foedere pl(ebei)ve sc(ito) s(enatus)ve c(onsulto) institutove (Frgm. Atest.* 10—11).

A II. fejezetben (27 skk.) az i. e. 3. századi néptribunság forradalmi jellegét igyekszik bemutatni a szerző C. Flaminius valamint C. Terentius Varro és köre politikai tevékenységének tükrében. Flaminius pályafutásának ábrázolásában különösen sikerült a Q. Fabius Maximusszal szembeni ellentét elemzése. Ügyesen mutatja ki B. azt is, hogy Flaminius alakjának megítélése a történeti hagyományban Fabius Pictor tendenciózus jellemzésére megy vissza. Figyelemre méltó az a megállapítása is, hogy Polybios felfogását a Gracchusok zürzavaros korának élménye befolyásolta. Ez teljesen érthető s nem egyedülálló jelenség. Hasonló fordulatot idézett elő Ciceronál a Gracchusok megítélésében Catilina fellépése. Mindkét esetben a korabeli események, szereplők megítélése vetült vissza az előfutárnak tekintett alakok felfogására, bemutatására. (Különben Ciceronak a Gracchusokra vonatkozó megítélése alakulása közelebbi vizsgálatot érdemelne.) Mindamellett Flaminius tevékenységének rajza nem mentes az egymással ellentétes vonásoktól ; B.-nek nem egy megállapítása megalapozatlan. Ennek az az oka, hogy a forrásközlések célzatosságának és tényleges értékének a tisztázása nem sikerült neki teljes mértékben.

B. már bevezetőben közölte (4.), hogy a műve elsőrendű tárgyául választott korszakot nem időrendben, hanem a fő tribuni jogkörök szerint tárgyalja majd. Ennek megfelelően külön fejezetben foglalkozik a néptribunoknak a törvényhozásban játszott szerepével (III.), az *intercessio*, illetve *relatio* jogával (IV.), majd büntetőjogi tevékenységükkel (V.). — Látjuk tehát hogy ez a jelentős kezdeményezés sem tud teljesen szakítani a megszokott régi keretekkel, s alapjában véve — legalább is közlésmódjában, eredményei csoportosításában — elvben általa is kifogásolt megoldást választ. Ilyen formán a szerves történeti fejlődés legalább három külön vonalon fut, összetartozó dolgok kerülnek távol egymástól, mások viszont többször is szóbakerülnek más és más szempontból. A tárgyalás módja, az eredmények közlésére választott megoldás okozta nehézségek megvilágítására csak egy példát említek. — B. helyesen állapítja meg, hogy a Scipiók különösen értették azt, hogy a néptribunokat a maguk politikai céljaik szolgálatába állítsák. Ennek megfelelően külön foglalkozik a Scipiók s a tribunátus viszonyával (68 skk.) a *rogatio* jogával kapcsolatban. A Scipiók s a tribunok összeműködésének egyik különösen fontos — és még nem minden részletében, összefüggésében tisztázott — mozzanata : L. Scipió pere viszont az *intercessió*val kapcsolatban kerül először szóba (80.), majd különböző összefüggésekben még többször is (125., 133.). Érdekes adalékokkal, szolgál B. itt is a tárgyat illetően, de épp a legérdekesebb problémára — a társadalmi háttérre, a különböző érdekszövetségekre, hatalmi csoportosulásokra vonatkozóan nem derül ki semmi új (vö. Ant. Tan. 4, 1957, 307.).— Ilyenformán B. kísérletét a néptribunság fejlődésének bemutatására (150.) inkább mint az egyes tribuni funkciók alakulásának külön-külön való vizsgálatát tekinthetjük — nagyjában s több részletében — sikeresnek.

MARÓTI EGON

J. H. OLIVER: THE RULING POWER. A STUDY OF THE TOMAN EMPIRE IN THE SECOND CENTURY AFTER CHRIST THROUGH THE ROMAN ORATION OF AELIUS ARISTIDES. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Volume 43 Part 4. Philadelphia, 1953.

A cím azt ígéri, hogy Ailios Aristeidés Róma-beszédének, mint egy, az időszámításunk második századára vonatkozó, Rosztovcev óta (Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, Leipzig, 1929, 112 sk.) méltán elsőrendűnek tartott *történeti* forrásnak elemzését vesszük kézbe. O. munkája ennél az ígéretnél részben többet, részben kevesebbet nyújt. Többet, amennyiben a szerzőnek az eddigi megoldásoknál találóbban sikerül jellemeznie a beszédet, mint műalkotást ; és többet annyiban is, hogy továbbviszi a kutatást a beszéd forrásainak kérdésében. Ami azonban a Róma-beszéd történeti vonatkozásait illeti, O. csak néhány, igaz, fontos problémát vizsgál meg alaposabban, távol attól, hogy a beszéd minden egyes passzusát történetkritikai megvilágításba helyezné.

Az első fejezet (The Roman Oration as Literature, 873—886) a könyv egyik legjobb része, mely meggyőzően igazolja, hogy Ailios Aristeidés panégyrikosának filozófiai gyökereit Platónnál kell keresnünk, elsősorban a Nomoiban és a Timaiosban. Ezt a megelőző kutatásokkal szemben merőben új megfigyelését O. sokhelyt szószerinti egyezésekkel és párhuzamos gondolatmenetek kimutatásával bizonyítja, és belőle fontos következtetéseket von le a beszéd jellegére, műfaji jegyeire vonatkozóan. Véleménye szerint nevezetesen Ailios Aristeidés a platóni kosmos-világlélek koncepciót vetíti bele az oikumené és Róma viszonyának ábrázolásába, s így a beszéd végső kicsengésében hatalmas «kozmológiai himnusszá» válik. Ilyen felfogásban Róma, a római uralom «ideális» állam lesz, melynek ismérveit a szerző szinte pontról-pontra kimutatja a görög irodalmi hagyományban. A második fejezet (The Roman Oration as Evidence, 886—895) két szempontból vizsgálja a beszédet : mi az, ami benne megfelel a történeti valóságnak, és mit kell kritikával fogadnunk, vagy egyenesen elvetnünk. Itt O. nem tud lényegesen újat mondani. Az, hogy a kor városi élete valóban élénk, hogy a római hadsereg jól megszervezett, vagy éppen, hogy az uralkodó jogait kezdik isteninek tekinteni, Ailios Aristeidés nélkül is világos. Sokkal érdekesebb O.-nek az a megállapítása, mely szerint a Rómát dicsérő görög rétor a maga nemzeti hagyományait látja bele a római birodalom rendjébe, mikor azt mint független, saját akaratukból Rómának engedelmeskedő városállamok koinonját fogja fel. Abban is igazat adhatunk a szerzőnek, hogy Ailios Aristeidésnek ez a nézete, de az egész beszéd is szorosan összefügg Hadrianus rendelkezésével, mely a beszéd elmondása előtt alig egy évtizeddel, 132-ben életre hívta a Panhellénion-t. Kiábrándító rövidséggel, nem egészen egy lapon fejti ki O. a beszéddel szemben kialakult kritikai állásfoglalását, azt, hogy hogyan kell megállapítanunk a Róma-beszéd túlzásait, torzításait. Mert az, hogy a beszéd történeti megítélésénél figyelembe kell venni az Ailios Aristeidés által felhasznált hagyományos elméleteket, megfelelő értékére kell csökkenteni a rétori szuperlativuszokat, elvben sem mond sokkal többet a már eddig tudottnál. Az is köztudomású, hogy Ailios Aristeidés a birodalom római polgárjoggal rendelkező, vagyonos rétegének álláspontját fejezi ki, tehát nem tekinthető a görögajkú tömegek átlagos vélekedésének, amit elmond. O. Tacitussal veti össze kortársai közül Ailios Aristeidést ; de a beszéd valóban objektív megítélhetősége szempontjából tanácsosabb lett volna akár Lukianosszal, akár Dión Chrysostomossal hasonlítani össze. Így feltétlenül jobb megvilágításba kerültek volna a beszéd kétségtelen túlzásai, és magának Ailios Aristeidésnek a magatartása, Rómához való viszonya is.

Hadd hivatkozzunk csak egy tényre. A hatalmas dicsőítő beszédben egyetlen szó említés sem történik Róma kulturális fölényéről. Ailios Aristeidés hosszadalmasan azt bizonygatja, mennyivel jobb a római állam szervezete, mint minden, őt megelőző államé, lett légyen az Perzsia, Athén, Spárta, Thébai vagy Alexandros birodalma. Kulturális fölényről Róma esetében azért nem esik szó, mert a rétor egyszerűen nem is akart róla beszélni, mert — ez a legközvetlenebbül adódó lehetőség — Rómát ezen a téren nem érezte fölényben levőnek (A. Boulanger : Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe siècle de notre ère, Paris, 1923, 348 skk.). És ha ez igaz, akkor a különben Rómát az alkalomnak megfelelően (a beszéd Rómában, római közönség előtt hangzott el !) látszólag kritikátlanul dicsérő szónok álláspontját már nem választja el áthághatatlan szakadék sem Lukianostól, sem Dión Chrysostomostól. Hiszen Lukianos Rómaellenessége férfikorában nagyrészt éppen abból ered, hogy a birodalom vezető népét barbárnak, kultúrátlannak tartja a görögökhöz képest — elég a Nigrinosra hivatkoznunk ; ami pedig Dión Chrysostomost illeti, köztudomásúan a római rend híve Nerva uralkodása óta, de ez nem akadályozza meg abban, hogy különböző görög városokban

(persze nem Rómában !) ne tegyen a rómaiakat élesen bíráló megjegyzéseket (A. Perretti : Luciano. Un intellettuale contro Roma. Firenze 1946. 53 skk.).

A harmadik (895—907) és negyedik (907—953) fejezet a beszéd fordítását és az imponáló erudícióval megírt kommentár-részt tartalmazza. Az utolsó három fejezet nem más, mint a Róma-beszéd két passzusának elemzése, illetve történeti igazolása. Az ötödik fejezet (Plutarch's Denunciation of the Protoi in the Political Precepts 19, 953—958) a beszéd 65. caputjának azt a megállapítását igazolja, hogy a római magistratusok valóban hathatós védelmet tudtak adni a görög tömegeknek egyes befolyásos és gazdag honfitársaik túlkapásai ellen. A hatodik (Common Laws for All. I. City Codes and Roman Emperors, 958—963) és hetedik (II. Roman Declarations Protecting Greek Endowments, 963—980) fejezet a beszéd 102. caputjához kapcsolódik, melyben Ailios Aristeidés a római birodalomban uralkodó, mindenkire nézve kötelező törvények áldásos hatásáról beszél. A kérdésnek O. csak egy oldalát vizsgálja, de ezt mintaszerűen : hogyan kérték maguk a görögök a császár, illetve a helyi római tisztviselők védelmét, közbenjárását saját jogi ügyeikben, így pl. az alapítványok védelme ügyében is. A szerzőnek itt több felirat alapján sikerül nemcsak meggyőzően igazolnia — legalábbis egy ponton — Ailios Aristeidés állítását, de fel tudja vázolni az alapítványok védelmével kapcsolatos római eljárásmód fejlődését is Claudiustól Septimius Severusig. Ez könyvének talán legjobb része, melyet befejezésül bibliográfia, a beszéd Keil kiadásán alapuló, de többhelyen módosított szövege, és görög szóindex követ.

Szepessy Tibor

W. DEONNA: DE TÉLESPHORE AU «MOINE BOURRU». DIEUX, GÉNIES ET DÉMONS ENCAPUCHONNÉS. Collection Latomus, Vol. XXI. Latomus, Revue d'Études Latines. Berchem-Bruxelles, 1955. 168 old.

Deonna könyvét az olvasó érdeklődéssel veszi kézbe, annál is inkább, mivel a tárgykörrel magyar kutatók is foglalkoztak.[1] Az érdeklődést növeli, hogy a munka pannóniai régészeti és epigráfiai emlékekre is hivatkozik.[2] A könyv azonban értékes anyaggyűjtése ellenére nem felel meg minden téren a várakozásnak. Azonnal szembetűnő hibája, hogy a szerző nem határozza meg feladatát és tárgykörét (előszó vagy bevezetés, amely ezt megadná, nincs), így a munka célkitűzése nem világos.

A könyv legsikerültebbnek mondható része az első fejezet, amely a cucullus-fajták leírásával és ezeknek az ókor mindennapi életében való használatával foglalkozik. „Le capuchon, le «cucullus» latin, bonnet arrondi ou plus souvent terminé en pointe, enveloppe la tête antière et ne laisse visible que le visage. Il est seul et indépendant; ou attaché à la tunique, au vêtement ; ou ne fait qu'une pièce avec lui." A csuklya az antik világban kisgyerekek, rabszolgák, pásztorok, földművesek, hegyilakók, halászok, vadászok, utazók, néha katonák, valamint a «rossz helyeket látogató előkelő személyek» viselete. Használata általános majdnem az egész Földközi-tenger környékén. Legkorábbi előfordulásait a szerző az i. e. 3. századi hellénisztikus kelta-ábrázolásokban és az etruszk urnák cucullatus-alakjaiban látja. Bár a cucullus szót a kutatók nagy többségéhez csatlakozva Kerényivel szemben nem latin, hanem kelta eredetűnek tartja, helyesen állapítja meg, hogy az egyszerű ruhadarab maga nem kelta eredetű, hanem mind a hideg, mind a meleg éghajlat alatt egymástól függetlenül különböző helyeken kialakulhatott. A csuklya használatát a görögök és a rómaiak szerinte mégis inkább a keltáktól vagy a Keletről vették át.

A második fejezet a csuklyás köpeny szimbólikus jelentőségét kívánja ismertetni. Amint a ruha bizonyos értelemben elválasztja az embert a külvilágtól, ugyanúgy a vallásos szimbólikában is elválasztó tényező lesz a vallásos és a profán világ között. A fejet

[1] *K. Kerényi:* Telesphoros. Zum Verständnis etruskischer, griechischer und keltisch—germanischer Dämonengestalten, EPhK 57 (1933) 157 skk., *A. Brelich:* Aquincum vallásos élete. Laur. Aq. 1 (1938) 110, *Nagy T.:* Budapest története. I. Budapest az ókorban (Bp. 1942) 400, *Trencsényi-Waldapfel I.:* Christophorus (Bp. 1937) és Martyr occultus, Lyka Károly Emlékkönyv (Bp. 1944), 140 skk., *Kádár Z.:* Karácsonyi állatalakoskodás ábrázolása egy svéd románkori keresztelőkúton, Ant. Hung. 2 (1948) 211 skk. E munkák közül Deonna csak Kerényi és Kádár tanulmányait ismeri.

[2] Ezekről legutóbb behatóan *R. Noll:* Telesphoros — Genius cucullatus. Festschrift für R. Egger, II (Klagenfurt, 1953) 184 skk.

beburkoló csuklya különösen alkalmas erre. Ezért hordják a kultikus cselekmények végzői, ezért lesz az alvilági istenek és démonok, valamint a halottak öltözéke. A phallikus istenek és démonok inkább extremitásuk leplezésére viselik. A *cucullati* ábrázolásai a szerző szerint általában apotropaikus szereppel is rendelkeznek.

A harmadik fejezet, amely a könyv nagyobbik részét alkotja, az antik világ csuklyás isteneit, geniusait és démonalakjait mutatja be. Deonna először «Quelques divinités» címen Telesphorosszal és néhány más cucullust viselő istennel foglalkozik. Hogy Telesphoros görög, praehellén, thrák, vagy kelta eredetű istenség-e, nem dönti el. Az isten különféle arculatait a következőképpen foglalja össze : «Si l'on résume la diversité de ses fonctions, en voit qu'elle se ramène a deux notions générales : propagation et maintien de la vie terrestre (santé, guérison, fécondité), rôle nocturne et funèbre, du sommeil et de la mort.» Nagyjából hasonló szerepet játszik a kelta területekre jellemző és a szerző szerint is kelta eredetű genius cucullatus, akinek alakja össze is olvadt Telesphorosszal. Kelta istenséget takar a galliai emlékekről ismert csuklyás Mercurius alakja is, aki megkapja a *cucullati* túlvilággal kapcsolatos funkcióját, akár a néha szintén csuklyával ábrázolt Epona. Rokon istenségek a hellenisztikus-egyiptomi vallásosságban Harpokratés, a görög—római kultuszban Priapos. Részletes vizsgálat tárgyává teszi a szerző a különböző cucullatus-ábrázolások típusait, itt újra bővebben foglalkozik a phallos és a cucullus kapcsolatával, részben megismételve a csuklya szimbólikájával kapcsolatban mondottakat. Sok adatot hoz a halott túlvilági útjának csuklyás kísérőire vonatkozólag, akik szerinte nemcsak alvilági geniusok és démonok, hanem egyszerűen szolgák is lehetnek. «Enfants divers» címen külön foglalkozik a sokféle csuklyás gyermek-ábrázolással, amelyeket általában a halállal és az alvilággal hoz kapcsolatba, így a szepulkrális ábrázolásokon néha cucullust viselő Eros alakját.

A könyv negyedik fejezete a csuklyás istenek, geniusok, démonok közös vonásait foglalja össze. Amint a csuklyás köpeny a mindennapi életben az alsó néprétegek viselete, úgy a *cucullati* is rendszerint kisebb geniusok és démonok, nem nagy istenségek. Hivatalos kultuszt csak Telesphoros és a kelta genius cucullatus kap. A *cucullati* rendszerint gyermek, manó alakjában jelennek meg, különleges pártfogói a gyermekeknek, továbbá az egészség védői, hatáskörük kiterjed az álom és a halál területére, és egyben a termékenység biztosítására is.

A meglehetősen elnagyolt utolsó fejezet az ókori cucullatus-elképzelések továbbélésére hoz adatokat. A szerző elsősorban a csuklyás démonalakok és a szerzetesek között vont középkori és újkori párhuzamokkal foglalkozik. A könyv címében szereplő «moine bourru» is a csuklyás szerzeteseket démoni hatalommal felruházó néphit terméke.

Deonna könyve bámulatos mennyiségű adatot állít össze, általában minden oldal nagyobbik részét jegyzetek töltik ki. Az emlékanyag és a szakirodalom összefoglalása a munka fő értéke. Az adattömeg rendszerezése és feldolgozása azonban nem mondható kielégítőnek. Az anyag rendszerezése véleményünk szerint indokoltabb lett volna az egyes népek, etruszkok, görögök, rómaiak, kelták stb. cucullatus-elképzelései és kultuszai szerint. Így elkerülhetők lettek volna a könyv főbb hibái és hiányosságai, amelyeket a következőkben foglalunk össze. Már említettük, hogy a tárgy körülhatárolása és a munka célkitűzése nem világos, nem tűnik ki, hogy a szerző voltaképpen mire is törekszik : az antik *cucullati* összefoglaló ismertetésére, vagy csak ezek néhány kérdésének kiragadására (vö. «Quelques divinités»). Az összegyűjtött óriási anyag kellő rendszer híján meglehetősen áttekinthetetlen, egy témáról néha többször szó esik. Továbbá nem látjuk a cucullatus-elképzelések történeti alakulását, ezek változását az ókor folyamán. Végül egyáltalán nem tűnnek ki az egyes népek cucullatus-tiszteletének sajátos vonásai.

A szerző többnyire megelégszik azzal, hogy felsorolja az adatokat, ismerteti az egyes kérdések irodalmát és a különböző véleményeket, és több-kevésbé színtelen képet ad az egyes *cucullati* eddig is ismert arculatairól. A vitától általában óvakodik, néhány kivételtől eltekintve, pl. szellemesen érvel a csuklyás viselet monogenezise ellen.

A cucullus legkorábbi ismert emlékei Deonna szerint az i. e. 3. századból valók. Ezzel szemben utalnunk kell arra, hogy a csuklya már a Bjelaja-torkolat közelében levő Buretyből és a kelet-szibériai Maljtaból származó paleolit-kori szobrocskákról is ismert.[3] Okladnyikov ezekben Gromovval szemben reális emberábrázolásokat lát,[4] de éppen a Deonna által közölt számtalan analógia révén lehetséges, hogy itt is vallásos hátterű ábrázolásokról van szó.

[3] *A. P. Okladnyikov:* Paleolitikus szobrocska Buretyből. Szovjet Régészeti Tanulmányok. Bp. 1951. 7 skk.

[4] Uo. 13 skk.

A pannóniai *cucullati* emlékeit ki kell egészítenünk egy taurunumi Asklepios-Hygia-relieffel, amelyen a két istenség között Telesphoros jelenik meg.[5] Egy brigetiósirkövön Barkóczi László a genius cucullatus alakját ismeri föl.[6] Az aquincumi Telesphoros-oltár állítója nem a legio III., hanem a legio IV. Flavia katonája.

Deonna könyve mint anyaggyűjtés és bibliográfia hasznos, sőt alapvető. Mint vallástörténet azonban, elsősorban az anyag kellő rendszerezésének hiánya miatt, nem múlja felül és nem is helyettesíti a korábbi szakirodalmat.

ALFÖLDY GÉZA

A. BETZ: AUS ÖSTERREICHS RÖMISCHER VERGANGENHEIT. Wien 1956, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst. 51 old.

A kitűnő osztrák kutató munkája az ókortudomány népszerűsítésének igen tanulságos kísérlete. Célja, hogy az ókori tanulmányokkal foglalkozó középiskolások számára segédeszköz legyen, és bevezetést adjon Ausztria római kori történetébe a tágabb érdeklődő közönségnek. A könyv nagy vonalakban foglalja össze Ausztria római korának öt szakaszra osztott történetét, anélkül, hogy feladatának tekintené a részletkérdésekben való elmélyedést.

Az osztrák föld római történetének első periódusát, mint az ausztriai római uralom megalapításának és konszolidálásának idejét, Betz Augustus korától 170-ig számítja. A La Tène korszak főbb történeti eseményei után a hódítás kérdésével foglalkozik. Az osztrák terület története szempontjából számbajövő provinciák: Pannónia, Noricum és Raetia közigazgatásának ismertetése után az ausztriai limes-szakasz határvédelmének kiépülését tárgyalja, ezután az urbanizáció folyamatát, a városok szervezetét, valamint az úthálózatot mutatja be.

A második szakasz a markomann háborúkkal kezdődik, amelyek következményeik révén fordulópontot jelentenek Raetia—Noricum—Pannónia életében. A birodalom katonailag védekezésre szorítkozik, a raetiai—noricumi Dunapartot jobban megerősítik, a két tartományba légiót helyeznek. Raetia és Noricum határvédelmi szerepének átalakulása folytatódik azáltal, hogy a 3. század elején a felső-germániai—raetiai limesen új ellenség jelenik meg, az alamannok, akik a Keleti Alpok vidékét ezután két évszázadon keresztül veszélyeztetik. A 3. század nagy válsága, amely a dunai provinciák életét is megrázza, Gallienus korában éri el tetőpontját. A válságból a birodalmat a szerző szerint Aurelianus vezeti ki.

A harmadik szakasz Betz szerint Diocletianus korától, a késő antik római állam megalapításától a 4—5. század fordulójáig, Pannónia határvédelmének összeomlásáig tart. Diocletianus közigazgatási és katonai reformjainak behatóismertetése után Betz részletesebben foglalkozik a kereszténység ausztriai elterjedésével, amelynek legkorábbi biztos nyomai Diocletianus uralmának utolsó éveiből valók. Az Aquileia felől kiinduló missziós tevékenység révén történő krisztianizálódást a korszak legjelentősebb tényezőjének tartja. Az új vallás terjeszkedésének és a pogány kultuszokkal szemben tanúsított ellenséges magatartásának bemutatása után visszatér a 4. század politikai történetére. I. Valentinianus háborúi és a hadrianopolisi vereség után a pannóniai határvédelem rövidesen összeomlik, a provincia néhány évtizedes névleges fennhatóság után 433-ban vész el teljesen.

Az ausztriai római kor negyedik szakasza az 5. század. Pannónia bukása révén Noricum ki van téve az ellenséges inváziónak, Radagaisus, Alarich, a hunok, majd a Rugii, az alamannok, a pannóniai gótok pusztításainak. Miután a noricumi Duna-vonal balpartjára befészkelődött Rugii népét 487—488-ban Odoaker megsemmisíti, az északnoricumi lakosság Itáliába menekül, a tartomány északi részében csak töredékes romanizált csoportok maradnak vissza.

Észak-Noricum kiürítésétől számítja Betz a hatodik periódust. Az osztrák területek közül ezután csak Virunum—Teurnia—Aguntum környéke, Karinthia és Kelet-Tirol marad államjogi kapcsolatban Itáliával, Odoaker, majd Nagy Theoderich birtokában. A korábban, belterületnek számító tartományrész most határvidék lesz. 526 után a frank Theudebert szerzi meg a területet, 555 után a frankokat kiszorítják s a vidék ezután rövid ideig a bizánci uralom alatt álló Itáliához tartozik. 568 után az Itáliába

[5] CIL III. 15137.
[6] Brigetio. Diss. Pann. Ser. II. Nro. 22 (Bp. 1951) 39; LI. t. 2.

benyomult langobárdok befolyása Dél-Noricumra is kiterjed. Itáliától a terület végleg a 6—7. század fordulóján szakad el, amikor Kelet felől az avarok és a szlávok, Nyugat felől a bajuvarok nyomulnak be Dél-Noricumba.

A világos és jól tagolt összefoglalás a kívülálló érdeklődők számára megfelelő bevezetőt nyújt az osztrák föld római korának történetébe. A szerző Alföldi András részben hasonló célkitűzésű könyvével szemben (Magyarország népei és a római birodalom, Bp. 1934) nemcsak záradék gyanánt nyújt szakirodalmi összefoglalást, hanem ezen kívül folyamatosan utal jegyzetek formájában mind a modern szerzők műveire, mind az ókori írók és feliratok adataira. A könyv így ugyan erősen tudományos jelleget nyer, ez azonban az olvasást mégsem teszi különösebben nehézkessé, és határozottan megfelel a munka segédtankönyv-jellegének. Az utalásokkal kapcsolatban legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy ezeket a népszerűsítő célnak megfelelően talán célszerűbb lett volna a könyv végén hozni, amint azt mintaszerűen láthatjuk pl. Swoboda Carnuntum-monográfiájában.

A könyv mint összefoglalás nemcsak a kívülállók, hanem a szakkutatók részére is hasznos. A szakember számára elsősorban a könyv történeti jellegű felépítése és tagolása, a főbb történeti szakaszok elkülönítése tanulságos. Ezzel kapcsolatban azonban két kérdés vitatható.

Diocletianus korát Betz elválasztja a 3. századi eseményektől, a tetrarchia kora szerinte a későantik római állam megalapításától a pannóniai határvédelem összeomlásáig tartó történelmi szakasz kezdete. Kétségtelen ugyan, hogy a tetrarchia rendszerének bevezetése, a dominatusra való nyílt áttérés, továbbá Diocletianus közigazgatási, katonai és gazdasági reformjai mélyreható változást jelentenek a birodalom életében, bár Kornemann szerint ezek a jelenségek is szorosabb összefüggésben vannak a megelőző eseményekkel, mint Constantinus korával.[1] Viszont két másik, nem kevésbé fontos területen a tetrarchia kora, legalábbis a Duna vidékén, föltétlenül szorosabban tapad a 3. század életéhez, mint a Constantinus uralkodásával kezdődő új korszakhoz. Egyrészt Illyricum és elsősorban Pannónia 3. századi vezérszerepe Diocletianus korában is megmarad, míg Constantinus uralma ennek lényegében véget vet.[2] Másrészt az ideológiai átalakulás, a kereszténység fellépése, amely egyébként Betz szerint is az ausztriai római történelem harmadik szakaszának döntő tényezője, csak Diocletianus korának végén kezdődik meg ezen a területen, átütő jelentőségű csak Constantinus korától lesz. A tetrarchia hivatalos vallásossága ezzel szemben éppen a pogányság egyik utolsó nagy erőfeszítése.

Erősen vitatható továbbá, hogy a 6. századot még Ausztria római múltjának egy szakasza gyanánt tekinthetjük-e.

A szerző az előszóban hangsúlyozza, hogy összefoglalása csak a főbb eseményekre terjed ki. Ezzel természetesen szükségképpen vele jár, hogy a munka elsősorban eseménytörténeti jellegű; főleg a külpolitikai viszonyok és a háborúk ismertetésére törekszik, a társadalmi-gazdasági és a kulturális viszonyok változásával csak ritkán és röviden foglalkozik. A korlátozott célkitűzés ellenére néhány kérdéssel, olykor éppen eseménytörténeti kérdéssel kapcsolatban mégis említést illetőleg részletesebb elemzést vártunk volna. A dunai provinciák meghódításának indítékai, a bennszülött őslakosság sorsa a császárkorban, a romanizáció folyamata, az osztrák terület römaikori gazdasági élete és társadalmi viszonyai, a markomann háborúkkal beálló változások és általában a történeti események kapcsolata a birodalom egészének helyzetével, Illyricum 3. századi szupremáciája stb. mind olyan kérdések, amelyek bemutatása, ha csak egy-két mondattal is, véleményünk szerint nem maradhat ki a nagy vonalakban való összefoglalásból sem. A 3. századi válság kérdéséről, a 3. század eseményeiről a szerző talán túlságosan szűkszavúan beszél, más korszakokhoz viszonyítva. A pogány kultuszok ismertetése inkább a római uralom megalapításával és konszolidálásával kapcsolatban lett volna indokolt, mint a kereszténységgel együtt.

[1] *E. Kornemann*, Römische Geschichte II. Die Kaiserzeit (Stuttgart, 1942) 128 sk., és főleg 390 sk.: «Es muss, wie neuerdings gesehen worden ist, mit der bisherigen Betrachtungsweise gebrochen werden, in welcher Diokletian und Konstantin auf dem Gebiete der Verfassungsneugestaltung aus Gründen der mangelhaften Überlieferung mehr oder weniger als eine Einheit gefasst wurden. Diokletian gehört in die Reihe Augustus — Hadrian — Septimius Severus — Gallienus. Er ist der letzte wirklich römisch empfindende Herrscher... Der grosse Bruch mit der Vergangenheit erfolgte erst gelegentlich der Wirren nach Diokletians Abdankung, aus denen schliesslich Konstantin I. siegreich hervorgegangen ist.»

[2] *Szilágyi J.*, Aquincum (Bp. 1956) 18.

Az összefoglalás egészében mindenképpen értékes és tanulságos. Betz könyvéhez hasonló célkitűzéssel, modern szempontok alapján mielőbb meg kellene újra írni Magyarország vagy legalább a Dunántúl római korának történetét is. Úgy hisszük, e feladat elvégzésében a magyar kutatás számára Betz könyve nemcsak tanulságos, de példamutató is lehet.

ALFÖLDY GÉZA

R. FELLMANN: DIE SCHWEIZ ZUR ROEMERZEIT. Basel 1957. II. kiadás

Colonia Raurica (Basel melletti Augst) alapításának 2000. évfordulója alkalmával rendezett ünnepi kiállítás félszáz napon át (1957. VIII. 17—X. 6) volt nyitva, ezalatt parádés (170 szövegoldal és 58 képes tábla) kivitelű katalógusának újrakiadására volt szükség. A rendezőbizottságban két régész, egy-egy építész, grafikus, iparművész működött közre, akiknek neveit a katalógus kiemelt helyén örökítették meg (amivel nekünk is példát mutattak a szerzői jog védelmére). R. Laur-Belart bevezető sorai után, a kiállítás tárgyainak ismertetése és a történeti-topográfiai áttekintés párhuzamosan halad. A kiállítás felépítése a következő : a két első colonia ; utak ; a légiótábor és a római hadsereg ; városok és települések ; majorságok (villák) ; ipar ; kereskedelem és közlekedés; ruházkodás ; testápolás, gyógykezelés, iskola és házak ; mozaikok ; vallások ; művészet és iparművészet ; aranytárgyak kamrája ; sírok és temetkezési típusok ; az ókeresztény ség.

A képes táblák a svájci antik emlékanyag legkiválóbb darabjait mutatják be, miután a jubileumi kiállításra valamennyi svájci köz- és magángyűjtemény válogatott értékeit bocsátotta rendelkezésre, sőt némely külföldi múzeum is kölcsönadta egyes tárgyait. A kiválogatást múzeumi szakemberekből és egyetemi tanárokból összeállított, szélesebb bizottság végezte. A katalógus képei között sajnálatosan nem találunk interieurfelvételeket a kiállításból, pedig az ízléses és ötletekben gazdag tálalási mód is érdemes lett volna dokumentálásra.

A katalógus szerzője, aki a vindonissai ásatások legutóbbi vezetője volt és a fiatalabb svájci kutatógárda jeles képviselője, szakszerűség, közérthetőség és mértéktartás tekintetében figyelemre méltó, kézikönyvszerű katalógust állított össze egy fontos időszaki kiállításhoz, ezen a kereten belül pedig vázlatot ad Svájc római koráról.

SZILÁGYI JÁNOS

H. v. PETRIKOVITS: NOVAESIUM. DAS ROEMISCHE NEUSS. Führer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn Nr. 3. Köln—Graz 1957.

Különös érdeklődéssel vesszük kezünkbe a római kori Neuss Vezetőjét, amelyet a német nyelvű területeken megjelent hasonló kiadványok legkeményebb kritikusa maga szerzett, egyébként a «Rajnavidék Egyesület» megbízásából, az 1957 őszén rendezett külön kiállítás alkalmával. A kis alakú füzet (126 szövegoldal, 56 képpel) valóban példaszerű már a külső kivitelével, finom papírjával, éles képeivel. A Vezető értékel a neussi térségből legújabban előkerült, publikálatlan leleteket is, tehát szakemberek is haszonnal lapozhatják. A középiskolai oktatásnak is segítségére kíván lenni. A kiállított tárgyak, vitrinek tartalmának konkrét ismertetését megelőzik a történelmi és topográfiai bevezetés fejezetei. A neussi Vezető kiadása azért is jelentős, mert Novaesium területén 1955 óta a Rajna vidék legnagyobb méretű (leletmentő) ásatássorozata folyik, amit az iparosodó (Düsseldorf melletti) város meggyorsuló terjeszkedése és építkezései tesznek halaszthatatlanná. A feltárást irányító tudományos munkacsoportnak a költségeket Neuss városa és a «Német Kutatóközösség» bocsátja rendelkezésre.

Az egyes fejezetek Novaesium fekvését, a (korai) légiói erődítményeket és védelmi rendszerüket (Augustus-kori principia beosztásával), az «erődített tábor korai elővárosát» (canabae), a II—III. évszázadi Germania inferiori limes-t, ill. ezen korszakbeli canabae-t és villa rustica-kat, majd a kultuszépületeket, a katonai város temetőit és temetkezési szokásokat, a peregrinus jogú polgári települést, továbbmenően a neussi térség betelepültségét és történetét (a késő római korban) tárgyalja, végül Novaesium népességét elemzi, ennek gazdasági helyzetét, foglalkozásait, vallásait.

Pompás kis vázlat egy tartományi, antik város kultúrájáról stb., amely a legszakszerűbb és legvilágosabb nyelvezettel kerekded képet nyújt. Egyetemi oktatásunkban is igen hasznos lenne a forgatása.

SZILÁGYI JÁNOS

H. STERN: DATE ET DESTINATAIRE DE L'«HISTOIRE AUGUSTE». Coll. d'Études lat. Sér. scientif. XXVII. Paris, Les Belles Lettres 1953, 110 l.

Stern munkájának címében is jelzett tárgyát bevezetőben tüzetesebben is megjelöli : vizsgálni kívánja nevezetesen azt, hogy mikor keletkezett a gyűjtemény, kihez intézték, mi a létrejöttének az oka, s szerzőinek mi volt a közvetlen célja (9.). Ennek a bevezető fejezetnek (L'état du probléme) megírására az a meggondolás késztette a szerzőt, hogy állást foglalhasson három olyan munkával szemben, melyeket kézirata egy részének nyomdába adása után kapott kézhez, mégpedig S. Mazzarino (l. Ant. Tan. 2, 1955, 292 skk.). W. Hartke (l. uo. 3, 1956, 316 skk.) és J. Straub (l. uo. 4, 1957, 154 skk.) e tárgykörbe vágó munkáival. — Általános természetű megjegyzésein kívül csak egy részletkérdéssel kapcsolatban bocsátkozik vitába : Straub *carrago* interpretációját igyekszik cáfolni, azzal a céllal, hogy egy a maga datálása útjában álló akadályt elhárítson. S. szerint a fogalmat Ammianus és a H. A. egymástól eltérő értelemben használja, ez arra vall, hogy a két szöveg nem függ egymástól, tehát nem szükséges, hogy Amm. munkáját a H. A. megírásához *terminus post quem*nek fogadjuk el (12 l. 4. j.). — A szerző szerint az életrajzgyűjtemény csak a Constantinus halála és Iulianus trónralépése (337. május 22—361. november 3) közötti korszakban keletkezhetett (15.), szorosabban — mint következő fejtegetéseivel alátámasztani igyekszik — II. Constantiusnak Magnentius felett aratott győzelme (352 ősze) és Gallus Caesar elleni fellépése (254. november) közti időben (16.). Ezzel tehát hasonló álláspontot foglal el a datálás sokat vitatott kérdésében, mint előtte H. Mattingly (vö. 12 l. 3. j.) illetve részben. Giri (vö. 62 l. 1. j.) és G. Costa (vö. 94 l. 1. j.).

A II. fejezet az Aurelius Victor (De Caesaribus XX. 1—31) és a H. A. (Vita Sept. Severi 17, 5—19, 4) közti kapcsolattal foglalkozik, amit a H. A. datálása szempontjából S. is alapvetőnek tart, nem fogadja el azonban E. Hohlnak egy korábbi megállapítását, mely szerint a H. A. megfogalmazása függ A. V. szövegétől, s e szerint a *terminus a quo* a H. A. megírására 360/61. S. szerint ezt a felfogást kizárja két dolog (25 skk.), egyrészt az, hogy a *senatus*nak a két szövegben Sept. Severusra vonatkozó véleménye teljesen ellentétes természetű, a két munka uralkodó tendenciájának megfelelően ; másrészt az, hogy A. V. nem beszél a császár kegyetlenségéről, a H. A. viszont egy olyan véleményre támaszkodik, amelyik foglalkozott ezzel. A H. A., A. V. — és Eutrop. — forrása közös, mégpedig az Enmann-féle «*Historia Caesarum*» (21 skk.). A harmadik lehetőség ellen felsorakoztatott érveket, melyek kizárják azt, hogy A. V. követi a H. A.-t, meg lehetne toldani még egy megfigyeléssel : a H. A.-ban meglevő párhuzamos részek esetében is túlnyomó részt A. V. elbeszélése részletesebb, az közöl több adatot (így pl. 17, 11 ~ XX. 16 ; 18, 23 ~ 19 ; 18, 11 ~ 14—17 ; 18,6 ~ 21 ; 18, 11 ~ 28—29 ; 19, 2 ~ 30.).

A H. A. dedikációi, egy egész sereg utalása összeegyeztethetetlenek egymással s azzal a korral, amelybe tartozónak fel akarják tüntetni az életrajzokat. Ennek az eljárásnak S. szerint (III. fej. Les argument en faveur du faux) kettős célzata van, mégpedig a *tetrarchák*nak szóló dicsőítés és Constantinus házának magasztalása (31.).

A Diocletianushoz és Constantinushoz intézett dedikáló részek és az első *tetrarchia* uralkodóira vonatkozó hivatkozások célzata (IV. fej.) biztos fogódzó a H. A. datálásának és címzettjének megállapításához — így S. (32.) — A Constantinus családja magasztalásának (IV. 1.) jelentőségét Baynes helyesen ismerte fel, de tévesen hozta kapcsolatba Iulianusszal (33—34.), a rokoni kapcsolatokra vonatkozó részek alapján a Constantinus-ház egy másik alakjára kell gondolni (34—35.). Hogy ki ez, annak kiderítése érdekében a továbbiak során először is az első *tetrarchia* történetének (IV. 2.), Diocletianus uralomrajutása előzményeinek a H. A., A. V. és Eutrop. adta leírását vizsgálja. S. a H. A. elbeszélését Carustól Diocletianusig egy chronologiai formájú műre vezeti vissza, amit A. V. és Eutrop. is használt ; a munka S. szerint az első *tetrarchia* történetét tárgyalta (37.). — Sajnos nem derül ki, hogy a szerző szerint mi volt az Enmann-féle *Historia* s a maga által feltételezett mű viszonya. Egyébként is ebben a részben ütköznek ki a legszembetűnőbben S. bizonyító módszerének hiányosságai. Nem tudni, mire alapítja azt a megállapítását, hogy az Enmann-féle *Historia* kétségkívül («sans aucun dout») időrendben haladó életrajzsorozat volt (36.), de minden alátámasztás híján azt sem tekinthetjük olyan valószínűnek («probablement»), hogy a H. A. tartotta meg leghívebben az eredeti változat elbeszélését (36.). Általában gyakori a hevenyészett magyarázata, lépten-nyomon találkozunk ilyesfajta «érvekkel» : «nous semble-t-il», «il nous suffit de dire» (37.) stb. — A *tetrarchák*ra vonatkozó részek (IV. 3.) a «jó» császároknak kijáró stereotip fordulatokkal jellemzik a négy társuralkodót, a múlt jó császáraihoz közelítés célját szolgálják (37 skk.). — A *vita Claudii* 10, 7. szövegét alighanem félreértette S., mert Galerius nem Maximianus Hercules, hanem I. Constantius testvére volt (41.). — Constans és II. Constantius genealo-

giája (IV. 4.) a H. A.-ban hasonló tendenciát mutat mint a császár felfogását, igényeit tükröző feliratok és Iulianusnak Constantiushoz intézett Élogiuma, s kiegészíti az előbb tárgyalt kettős panegyrikus célzatot. — Constantius fiai magasztalásának politikai jelentősége (IV. 5.) abban keresendő, hogy II. Constantiusnak érdeke volt a Magnentius elleni harca idején s azt követően (350—57 közt) négyszeres császári származásának kiemelése (46.), ez kitűnő propaganda-eszköz volt a «barbár» uzurpátor ellen (46—47.). Libanios a két fiúra írt élogiumában (348-ban) még nem említi egy szóval sem Claudiust, Maximianus Herculest, még csak nem is céloz Diocletianusra, viszont Themistius 357-ben, mikor II. Constantius Rómába jön, már mint egy császári család nemes sarját magasztalja (47.); a *senatus*sal kapcsolatot kereső, a *senatus* rokonszenvére igényt tartó császár intencióinak megfelelően hozza kapcsolatba Constantiust a római hagyománnyal Iulianus és a H. A. is. Annak érdekében, hogy II. Constantius családját még rómaibbnak tüntessék fel, egy genealogiai legendát is költenek (48 skk.), ami a H. A.-ban és Themistiusnál is felismerhető. Mindezen tények (helyesebben feltevések !) alapján S. hajlandó arra, hogy a gyűjtemény szerkesztését egy olyan szerzőnek, vagy a szerzők olyan csoportjának tulajdonítsa, akik II. Constantius kortársai voltak, mint ilyenek ismerték a császár dinasztikus igényeit és politikai intencióit, s ezeket támogató célzásaikkal igyekeztek megnyerni az uralkodó kegyét (51.).

A H. A. keletkezési idejének pontosabb megközelítése érdekében S. egy további kitérésben (L'«H. A.»-et les «Natales Caesarum» du calendrier de 354) foglalja össze egy külön munkájának (52 l. 1. j.) idevágó megállapításait. A 354. évi naptár *Natales Caesarum* listája S. szerint két pontban mutat kapcsolatot a H. A.-val; *a)* az ottani jegyzék tartalmazza mindazon uralkodókat, akiket a H. A. mint «jó» császárokat tart számon, *b)* említi L. Aelius Caesart, akit csak a H. A. tartott arra érdemesnek, hogy külön életrajzban tárgyalja. Ebben S. újabb érvet lát arra, hogy a H. A. megírását a Magnentius bukását követő évekre tehesse. — Nézetünk szerint azonban a másik két naptár és a Traianus érem (54.) legalább annyi egyezést mutat a H. A.-val, mint a 354. évi; L. Aeliust a Dura-i naptár is szerepelteti, ezen az alapon — az *argumentum ex silentio* lehetőségéről nem is beszélve ! — a 3. sz. közepére is tehetnénk a H. A. megírását, ami képtelenség; L. Aelius említése különben se használható fel érvként, mert ő a H. A.-ban nem mint jó császár *(bonus princeps)* szerepel, tehát S. itt két különböző szempontot mos össze. — A *vita Aelii* megírása indítékának megjelölésére idézett részlet (56.) viszont meggondolkoztató.

A VI. fejezetben rögzíti S. végleg a részéről ajánlott közelebbi datálást. A H. A. második része szerzőinek szóbeli közlésekre való többszöri hivatkozásából kiindulva — spekulatív úton — a 4. sz. közepére jut (62—63.). Furius Placitus (Aurel. 15, 4.) azonosításában Mommsen, Hohl és Baynes ellenében Giri hypothesisét fogadja el («nous n'hésitons pas à identifier le personnage...» etc. 64 l.); a Prob. 23, 5 utalást II. Constantiusnak Magnentius elleni háborújára vonatkoztatja, s ennek alapján a 352. évet veszi fel *terminus post quem*-nek (65.). — Kétségtelen, hogy Mommsentől Hartkeig a kutatók mind a maguk koncepciójába illő értelmezését adják ennek a helynek. S. azonban az egész gyűjtemény datálásának egyik tartópillérévé teszi meg hypothesisét, a szokásos formulával: «Nous ne doutons pas...» (66.)

A H. A. szerzőinek közvetlen célját vizsgálva (VII. fej.) S.-nek is feltűnik az, hogy egy uralkodónak ajánlott munkában idegenül hatnak az uzurpátorok érdekében tett nyilatkozatok (70.). Ezzel, valamint korábbi császároknak egyes trónkövetelőkkel szembeni méltányos elbánásának kiemelésével II. Constantius *clementiá*jára kíván appellálni a gyűjtemény (72 skk. 76.). Ugyanis a római arisztokrácia körében Magnentiusnak számos híve volt, ezért egy részüknek tartani kellett a megtorlástól; ezt igyekeztek elhárítani a mű összeállítói (74.). — Nézetem szerint ezt a célt hatásosabban szolgálta egy olyasféle beszéd, amit Themistius mondott. Az uzurpátorok méltatása s az ezzel kapcsolatos akadékoskodás csak ingerelhette Constantiust; ha kedvében akartak járni inkább szídniuk kellett volna legalább a múltbeli felkelőket. S. alighanem arra gondol, hogy a győztes császár döntése előtt előbb még végigolvasta a terjedelmes munkát, kielemezte annak rejtett, óvatos célzásait s messzemenően méltányolta azokat — ugyanis a szerző szerint a H. A.-nak része lehetett abban, hogy Constantius Rómában nem lépett fel olyan keményen Magnentius híveivel szemben mint Galliában (77.).

A H. A. többi tendenciáját (VIII. fej.) — így a «jó» *princeps* ideáljának szerepét (VIII. 1.) — S. csak annyiban vizsgálja, amennyiben a gyűjtemény datálásának vagy címzettjének kérdésével összefügg (81. skk.). A gyűjteménynek szociális és gazdasági természetű kérdésekben elfoglalt álláspontja egy meghatározott társadalmi osztály érdekeit képviseli, nevezetesen a *senator*-rendű nagybirtokosok felfogását tükrözi (13. 83 skk.). S. Mazzarinohoz csatlakozva, és helyesen, ebben a H. A. egyik uralkodó tendenciáját látja (VIII. 2. Le tendence prosénatorial). — A vallási tendencia, a pogány kultuszok propagálása csak

másodlagos helyet kap a H. A.-ban, tekintve, hogy Constantius fanatikus keresztény volt (92.), a gyűjtemény a *modus vivendi* biztosítását célozza (93.), idevágó megnyilatkozásai egy olyan korba utalják, melyben a hagyományos vallás már defenzivában van a kereszténységgel szemben, s mindenben megfelelnek a IV. sz. közepén Rómában uralkodó állapotnak (94.). — Ami azt illeti, ezt el lehet mondani — s el is mondták már — a IV. sz. számos más időszakáról is. — S. különben a vallási célzatosság tekintetében sem találja teljesen eredménytelennek a szerzők igyekezetét (96.).

A szerző végül röviden összegezi gondolatmenetét, megállapításait (97—99.). Új itt az, hogy szerzőknek a római arisztokrácia pártfogása alatt álló rhétorokat jelöl meg (98.), megfelelően korábbi megjegyzésének, mely szerint a gyűjtemény propaganda munka, mely közvetlenül időszerű célt szolgál, szerzői nem történetírók, hanem publicisztikai munkát végeztek (13 l. 1. j.). Végül megismétli : a H. A. a Magnentius bukása, a Mursai csata (351. szept. 28.), illetve Constantius Itáliába érkezése (352 ősze) és Gallus kegyvesztése (354 ősze) közti időben keletkezett. — A kötetet egy két részből álló rövid függelék és egy a tárgyalt antik forráshelyeket feltüntető gondos index (104—108.), tartalomjegyzék zárja le.

Még egy kérdésre ki kell térnünk a munkával kapcsolatban. S. a tárgyalás során hol egy, hol több szerzőről beszél, végeredményben úgy látszik, hogy több szerző munkájának tulajdonítja a H. A.-t. — Nézetem szerint azóta, hogy Dessaunak a szerzőségre vonatkozó megállapításai uralkodó nézetnek tekinthetők, mindenkinek meg kell indokolnia az ezektől eltérő véleményét és valamiféle elgondolást körvonalazni illik. S.-nek ebben a tekintetben annál is inkább állást kellett volna foglalnia, mert ő hozzáférhetett Ai. Fiasse disszertációjához (Les clausules métriques dans l'histoire Auguste, 1931), melyben a prózaritmus vizsgálata felől is alátámasztást nyert Dessau bizonyítása (vö. H. L. Zernial : Über den Satzschluss in der Historia Augusta, Berl. 1956, 6 l. 1. j.) Zernial ebben a munkájában hatalmas anyagon kimutatta (33—107.), hogy az *egész* H. A. gyűjtemény azonos gyakorlatot mutat a mondatvégek ritmizálása tekintetében s ezzel — nézetem szerint — végérvényesen igazolta azt, hogy a több szerzőt feltüntető hagyomány teljesen tarthatatlan (vö. különösen 12. 14 skk. 23 skk. 108 skk. 114 skk. 119. 123 skk.). További ilyen természetű vizsgálatok feltehetőleg tanulságosak lesznek majd a H. A. korának meghatározásához is. Z. errevonatkozóan még nem von le semmiféle következtetést, azonban más IV. századi munkákkal való összehasonlításából nyert statisztikai adatai egészükben erősen a IV. sz. végére látszanak utalni az életrajzgyűjtemény mai formáját.

MARÓTI EGON

HESYCHII ALEXANDRINI LEXICON. Recensuit et emendavit *KURT LATTE*. Vol. I. A—△ Hauniae, Ejnar Munksgaard. 1953. LVIII + 509 lap.

Hésychios munkáját egészében mindössze egy XV. századi kézirat tartotta fenn (Cod. Marc. Gr. 622.). Ezt az editio princeps készítőjén, Musuruson kívül csak N. Schow (1792) használta. A többi kiadó mind az ő szövegeikre támaszkodott, a kéziratot egy sem látta. Talán ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy új Hésychios kiadásra nagy szükség volt. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a kézirat meglehetősen gondatlanul van írva, sok ligaturát tartalmaz, aminek javítása illetőleg olvasása tehát nagyon nehéz feladat, amivel az eddigi kiadók korántsem tudtak teljesen megbírkózni, ha gondolunk arra, hogy Hésychios milyen fontos nyelvészeti és irodalmi forrás, ha tekintetbe vesszük azt a nagy munkát, amit elsősorban R. Reitzenstein és G. Wentzel a legutolsó, Schmidt-féle kiadás (1857—68.) óta a lexikográfusokkal kapcsolatos problémák tisztázásában végzett, úgy ez a szükség szinte parancsolónak mondható. Ennek a szükségnek kívánt megfelelni (és tegyük mindjárt hozzá : sikerrel) K. Latte új Hésychios kiadása, melynek első kötete nemrégiben jelent meg.

A kötet elején terjedelmes Prolegomena áll, melyben a szerző röviden tájékoztat arról, amit Hésychios életéről tudunk, a Hésychios lexikon jellegéről, forrásairól, a Lexikonba Hésychios után került interpolációkról, a Hésychios szöveg történetéről egészen a Marcianusig. Ezután a Marcianusnak adja alapos leírását, részletesen megtárgyalva megbízhatóságát, hibáinak jellegét és eredetét és ennek megfelelően a javítás módját. Jellemzi az eddigi kiadásokat, majd számot ad a saját kiadásában követett elvekről. Végül Hésychios forrásáról, Diogenianosról és a legnagyobb interpoláció anyagát tartalmazó Kyrillosról illetőleg ennek hagyományozásáról szól. A bevezetést a Hésychios és

Kyrillos hagyomány történetét ábrázoló, lényegében tehát a bevezetés szövegtörténeti részeit összefoglaló stemma zárja le.

Nem lehet egy ismertetés keretében a meglehetősen bonyolult, de rendkívül érdekes szövegtörténet minden részletére kitérni, csak a leglényegesebbet emeljük ki. Hésychios főforrása Diogenianos volt, lényegében ezt kivonatolta, megtoldva egy Aristarchos, Apión és Héliodóros művein alapuló kommentárból vett anyaggal. Ezt később Kyrillos szótárának anyagával tetemesen kibővítették, majd még később Homéros és Euripidés glosszák is kerültek bele. Ez utóbbiak belekerülését Latte sajnos nem datálja. Mind ez interpolációk, sokszor gondatlanul beledolgozva, nagyon megzavarták a betűrendet. Egy Kyrillosszal interpolált példány volt az alapja annak az Antistoicharionnak, melyet a IX. század elején Theognostos és a Cod. Vat. Gr. 23 írója kivonatolt. A rendkívül hibásan másoló Theognestos kevésbé, a gondos írású vatikáni kézirat (r) annál inkább fontos támpont a Hésychios szöveg megállapításában. A közös hibák alapján valószínű, hogy az ezek által használt példány volt a Marcianus őse. Egy századdal később ugyanezt a kéziratágat használta Arethas, s a X. századból való az a kézirat is, mely a Marcianus közvetlen őse. A Marcianus azonban ennek nem egyszerű másolata, mert még egészen későn is kerültek bele interpolációk, főleg keresztyén anyag. Codicis instar felhasználhatók még az ötödik Bekker-féle lexikonnak azok a részei, melyek Hésychiosból valók (q); s fontos tudni, hogy az egyik Kyrillos kéziratcsaládot Hésychiosból interpolálták.

A Marcianus alapja tehát, mint említettük, egy X. századi kézirat volt, talán Arethas példányának másolata, mely 1204 előtt Dél-Itáliába kerülvén a keresztesek pusztítását elkerülte. Maga a Marcianus is Dél-Itáliában íródott, a XV. században. A kézirat elég olvashatóan, de kevéssé gondosan van írva. A címszavak folytatólagosan következnek, csak színes kezdőbetűk jelzik a lemmákat. A kezdőbetűknek a másoló üresen hagyta a helyet, de a rubricator gyakran elfelejtette a kezdőbetűket beírni ; más esetekben viszont a másoló maga írta be a kezdőbetűt is. Musurus, aki az első kiadás számára a kéziratot sajtó alá rendezte, sokat javított, de javításait nem jelölte külön úgy, hogy csak a tinta színe alapján lehet megállapítani, hogy mi a kézirat eredeti szövege és mi Musurus javítása, ahol pedig Musurus tintája is halvány, még ez a kritérium is bizonytalan. Emellett Musurus a kézirat varia lectio-it sokszor az olvashatatlanságig kitörölte. Igen sok a kéziratban a ligatura, amit nem egyszer tévesen oldottak fel. Alkman nevét a kézirat többnyire *Ἀλμᾶν*-nak írja, de minthogy ezt Schow gyakorlatának megfelelően, *Ἀλϗ* formában közölte, sok kiadó Alkaiosnak oldotta fel. — Nem kevésbé vigyázni kell a hangsúly-jelekkel, melyek szintén nagyon hanyagul vannak kitéve. Minthogy Hésychios a bevezetőben Héródianosra hivatkozik, s minthogy minden jel arra mutat, hogy hangsúlyozási kérdésekben valóban őt követte, Latte helyesen a Héródianos-féle szabályok szerint javította a hangsúlyt, ahol ettől eltérni valami határozott oka nem volt. — Az abc rend sokszor van megzavarva, ami részben interpolációkra vezethető vissza, részben az unciális betűk téves olvasására. A téves olvasatokat azután a legtöbb esetben a másolók beosztották a «saját helyükre», s így ugyanaz a címszó sokszor két helyen is szerepel, helyes és téves alakjában. Így a betűrend sokszor nem ad támpontot a javításhoz. Ilyen eset pl. *Αὔαλος· ὁ Διόνυσος — Δύαλος ὁ Διόνυσος παρὰ Παίοσιν. ΑΤματα—ΑΥματα* stb. Hasonló jelenségek szóközben is előfordulnak. Ugyancsak nehézséget okoz, hogy a lemma sokszor kiesett, és két glossza egybe van olvasztva.

A tanulságokat Latte a következőkben foglalja össze : A Marcianus egyedül vajmi ingatag alap, bár sokszor kénytelenek vagyunk vele megelégedni. A hibák természetét elsősorban a Kyrillos-szöveghagyomány figyelembevételével lehet megállapítani. Amelyek a IX. századnál régebbinek mutatkoznak, azokat az unciális írásból kell megmagyarázni és javítani, a többieket többnyire a X. századi írás alapján. A szavak Hésychios-féle rendjét helyreállítani nem lehet, a mai rend a bizánci diaskeuasták műve.

A kiadás ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével készült, felhasználva természetesen mindazt az anyagot, amit a feliratok és a nyelvtudomány támasztékul adott, s amire az apparátusban történik hivatkozás. Ahol más testimoniumok is állottak rendelkezésre (Kyrillos, r, q), ezeket is közli, feltüntetve, hogy melyik testimonium (ill. Kyrillos esetében melyik kéziratcsalád) mit ad. Feltünteti a kiadó, hogy az egyes glosszák honnan származnak (Kyrillos, Homéros-, Euripidés-magyarázat stb.), sőt, némileg habozva, a Diogenianosnak tulajdoníthatók mellé is kiteszi a D-t, bár ezek bizonytalanok. Figyelembe vette a számára ismert összes konjektúrát, bár természetesen nem mindet tünteti fel ; azokat ; amelyeket valamely testimonium utólag igazolt, nem említi, csak a testimoniumra utal.

Az apparátus két részre oszlik, egyfelől a párhuzamos helyekre, testimoniumokra, másfelől a szövegkritikai részre. A glosszák végig vannak számozva. (Sajnos, a számokra való hivatkozásokba sajtóhibák csúsztak be : így p. XXVI, 15 *β* 639 áll 632 helyett ;

az Addenda-ban, p. 506, 869 áll 689 helyett, amellett az apparátus szerint itt Nauck *αγμενος*-t javasolt, az Addenda szerint *ατμενος*-t.) — A kötetet egy Mantissa Adnotationis zárja le, melyben egyes helyek olvasatával részletesebben foglalkozik.

A mondottakból kiviláglik, hogy a kiadó igen nehéz munkát vállalt, s csak hálásak lehetünk, hogy a görög nyelvtudománynak ezt a fontos forrását végre megbízható formában bírjuk. Most, amikor a mykénéi feliratok nyelvének megállapításában éppen a dialektikus szavak olyan nagy szerepet játszanak, s Hésychios anyaga állandó használatnak örvend, különösen fontos, hogy itt szilárd talajon mozogjunk. E körülmények természetesen csak még inkább sürgetik az amúgy is várt további kötetek megjelenését.

RITOÓK ZSIGMOND

K. LECHNER: HELLENEN UND BARBAREN IM WELTBILD DER BYZANTINER DIE ALTEN BEZEICHNUNGEN ALS AUSDRUCK EINES NEUEN KULTURBEWUßTSEINS. Dokt. Diss. München, 1954. 137 lap.

Nem kis feladatra vállalkozott K. Lechner, amikor a hellén-barbár fogalom változásainak vizsgálatát választotta doktori értekezése témájául. Lechner vizsgálódásai az egész bizánci korra kiterjednek, s így tud újat adni, hiszen ez a korszak ilyen vonatkozásban szinte még felderítetlen terület. Szerző maga mondja dolgozatának előszavában, hogy J. Jünther hasonló című (Hellenen und Barbaren) munkáján kívül — melynek egyik fejezete tárgyalja a bizánci korszakot is — nincs tudomása más ilyen témájú műről, melynek kutatásaiban hasznát vehette volna, s így elsősorban magukra a forrásokra támaszkodott a kérdés vizsgálatánál. Lechner a számtalan forrás közül a legfontosabbakat dolgozza fel s megpróbálja valamiféle rendszerbe foglalni szempontjait, melyek szerint a hellén-barbár fogalomnak a bizánci világképben végbement változásait osztályozza. Ennek megfelelően — az antikvitás tudatában élő hellén-barbár fogalom rövid áttekintését tartalmazó bevezetés után — a disszertáció két főrészre oszlik. Az első részben a kronológiai módszert alkalmazva a «hellén» fogalom változásait vizsgálja a korai-, közép- és későbizánci korban. A második rész a bizánciak tudatában élő «barbár» kép változásait analizálja, itt azonban az előbbi korszakbeosztás helyett másfajta rendszerezést találunk, nevezetesen: 1. Rómaiak és barbárok, 2. Hellének és barbárok, 3. Keresztények és barbárok, 4. Emberek és barbárok, 5. Ideáltípusok és a barbárok idealizálása. Ez a beosztás; vagyis a két fogalom fejlődésének és változásainak ennyire különválasztott és ilyen eltérő szempontok szerint való tárgyalása egyfelől indokolt, hiszen a hellén-barbár fogalom fejlődése valóban nem mindig egysíkú, másfelől viszont e módszernek hátránya, hogy szerző több alkalommal kénytelen ismétlésekbe bocsátkozni s a barbár fogalom tárgyalásánál elmondja újra mindazt, amit a hellénekkel foglalkozó részben is közölt már. Ez nem válik előnyére a dolgozatnak.

Lechner sok példával dolgozik s e példák nyomán meggyőzően bontakozik ki előttünk, hogy az antik örökségként ránkhagyományozott «hellén» fogalom hogyan kap lassanként vallási tartalmat. Valójában már az Újszövetségben is ilyen értelemben szerepel a «hellén» név, legtöbbször a kereszténységen és zsidóságon kívülálló, nem egyistenhívőt, vagyis pogányt jelöl. „*Οἱ ἕλληνες*" és *τὰ ἔθνη*" = többnyire analóg kifejezések. „*Ἑλληνίζειν*" = pogány módra viselkedni, pogány szokásoknak hódolni. A hellén fogalomnak ez a változása és keresztény tartalommal való megtelítődése természetesen hosszú évszázadok folyamán megy végbe, s a határok még ekkor is elmosódnak. A köztudatban pl.: „*οἱ ἕλληνες*" és „*τὰ ἔθνη*" teljesen analóg fogalmak, Eusebios viszont megkülönbözteti a műveletlen pogányokat „*τὰ ἔθνη*" a műveletektől „*οἱ ἕλληνες*". A klasszikus kor kulturális öröksége és a lassan kibontakozó keresztény kultúra összeütközésbe kerül egymással, s bár a kereszténység teljes diadalrajutásakor gúnynévvé degradálódik a hajdan oly nemes büszkeséggel kiejtett «hellén» név, e kíméletlen harc mögött azonban mégis mintha valami nosztalgia is kifejezésre jutna — különösen a nagyműveltségű egyházatyák írásaiban — a klasszikus, hellén kultúra iránt. A korabizánci kor végefelé tehát szintetizmusra irányuló törekvések kezdenek kibontakozni, ugyanekkor a «hellén» elnevezés kizárólag vallási fogalommá lesz s mindazokra vonatkozik, akik nem keresztények, illetve nem zsidók.

Azonban — mint fentebb is említettük — a határok elmosódnak. A középbizánci korban az egyházi-vallásos gondolat teljes uralomrajutásával tovább él az előző korszakban kialakult pejoratív jelentés, árnyalati különbségekkel. Pl.: most már a zsidókat is «hellének»-nek nevezik, sőt, a szaracénokat a kínaiakat s a nyugati kereszténységet is.

Érdekes módon Konstantinos Porpyrogennétos nem használja ilyen értelemben a «hellénes» elnevezést — nála a pogányokat mindig az „ἔθνη", „ἐθνικός" szavak jelölik.

A későbizánci korban ismét értékfogalommá válik a «hellén» név, magas egyházi képzettség és „ἑλληνικὴ παιδεία" békésen megférnek egymás mellett. Érdekes megemlíteni, hogy Aquinói Tamás «Summa contra Gentiles»-ét Béssarion „κατὰ τὰ ἔθνη"-nek fordítja. Mégis lassanként megint nemzeti fogalommá lesz a «hellén» név (Gemistos Pléthon) s a török veszedelemmel szembeni összefogást is magábanfoglalja. Valójában tehát visszaérkeztünk a «hellén» név eredeti jelentéséhez : ismét a kultúrát jelenti, a vallást, a szokásokat, a területet, amelyen élnek — azzal az egyetlen különbséggel, hogy a vallás jelen esetben a kereszténység. A szintézis — hellén műveltség és keresztény vallás — összeegyeztetése — megvalósult.

A «barbár» kezdettől fogva negatív fogalom, önmagában nem áll meg, valamivel mindig szembe kell állítani. A rómaiakkal szembeállítva : barbár mindenki, aki a birodalom rendjét akár kívülről, akár belülről veszélyezteti és megzavarja. (Barbárok tehát az eretnekek is.) A görögökkel szembeállítva viszont a barbárok minden kultúrától távol álló lények, nyelvük minden zeneiséget nélkülöz. Később : barbár mindenki, aki nem művelt, aki nem lakik nagyvárosban. (Ebben az időben Athén is elbarbárosodott kisvárosnak számít !) A keresztények szemében a barbárok vadak, akiket a kereszténységgel lehet és kell megszelídíteni. A kereszteshadjáratok idején a nyugatiakat is barbároknak tartják. Az emberrel és emberiességgel való vonatkozásban a barbárokat nem tekintették teljesértékű embernek, vadnak és kegyetlennek jellemezték őket, s e jellemzésből később irodalmi klisé lett. (*Ἔμφυτος βαρβάροις ἀγριότης.*)

A barbárok idealizálása a későbbi időkben már kultúrpesszimizmus jele. E szerint az ideálizált elképzelés szerint a barbárok egyszerűek, nem elpuhultak, természetes igazságérzék van bennük, egyenesek, szabadságszeretők. A vergiliuszi «parcere subiectis»-től tehát eljutottunk egy sajátos filantrópizmushoz, mely egyfelől — a birodalom hanyatlásának éveiben — nosztalgiával tekint a barbárok ősi egyszerűsége felé, másfelől pedig nagy tisztelettel övezi a művelt barbárokat, akik elsajátították a görög kultúrát. S végül rá kell döbbenniök, hogy ez a kultúra sem igazán az övék már : maguknak a görögöknek is nyugatra kell menniük, hogy elsajátíthassák.

Lechner disszertációja nemcsak azért értékes teljesítmény, mivel hozzásegít bennünket egy eddig tisztázatlan tudományos probléma átfogóbb megértéséhez, hanem azért is, mert a gondosan összeállított jegyzetek további és esetleg másirányú kutatásokhoz is komoly segítséget nyújtanak.

KOPP ÉVA

A. HEUSS: THEODOR MOMMSEN UND DAS 19. JAHRHUNDERT. Kiel 1956, 288 l. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, N. F. 19.)

Ma (1957. nov. 30.) Mommsen születésének 140. évfordulóját ünnepelhetnők. 1953. nov. 11-én a fél évszázada halott mesterre emlékeztünk. Mommsen szárnypróbálgatásainak színhelyén — Kielben — az akkori kieli (jelenleg göttingai) ókori történészprofesszor volt az ünnepi szónok ; ebből az előadásból formálódott az a könyv, melynek ismertetését *hic et nunc* illendőnek éreztük.

H. nem az eddig ismert életrajzi anyagot csoportosította az alkalom kívánalmai szerint. Mindjárt az előszóban nyíltan megvallja, hogy «M. egyéniségének és életművének tárgyi-történeti elemzése a számtalan méltatás ellenére mindmáig hiányzik», és ezt a hiányt ő sem tudja kitölteni. Vitát szeretne, az pedig — ha egyrészt H. könyvének sajátos szerkezetére, másrészt az újabb Mommsen-irodalomban felmerülő problémák sokaságára gondolunk — feltehetőleg nem is fog elmaradni.

Bár H. az I. fejezet (Leben und Werk), valamint a kötetet lezáró «Erläuterungen und Belege» kivételével általában nem a szokásos «elbeszélés» módszerét követi, hanem a mommseni életmű egyes vonatkozásait szélesebb történeti összefüggéseikben tárgyalja, nem téved a fölös mértékben ezoterikus eszmefuttatások ködös régióiba, hanem megmarad a tények talaján. Ez persze nem azt jelenti, mintha az «elbeszélő» részek problémamentesek volnának. Pl. mindjárt a M. születési dátumához fűzött közbevetés («tehát egyidős volt Bismarckkal, Jacob Burckhardttal és Karl Marx-szal») nyilván nem tényközlésnek volt szánva, hanem messzevezető perspektivát akart felvillantani, M.-t eleve a 19. század szülöttjeként akarta bemutatni. Elgondolkoztató megfigyelés : csakugyan, mi a *közös*, a törvényszerű a múlt század német társadalmának ennyire különböző kép-

viselői között? Az általános frázisok itt is vajmi keveset nyomnak a latban ; de még a legegyénibbnek és vitathatatlannak látszó tények és teljesítmények értékelése is meglepő fordulatokat rejtegethet. Elég, ha itt a M.-végrendelet nemrég közzétett záradékának — M. legfontosabb önvallomásának — kihatásaira utalunk.*

M. életének folyásáról — a gardingi paplaktól a berlini tudományos nagyüzemig — az I. fejezet tájékoztatja az olvasót, de csak vázlatosan. (Az arányok érzékeltetésére : M. 48-as szerepléséről, lipcsei professzorságáról és elmozdításáról, zürichi emigrációjáról, majd a boroszlói négy év után Berlinben töltött fél évszázadról itt mindössze négy lap szól.) Annál kimerítőbb fejtegetéseket olvashatunk külön-külön M.-ről, mint jogászról, mint történetíróról, mint kutatóról, és — a könyv hangsúlyának megfelelően : legrészletesebben — M.-ről, mint politikusról, hogy végül az egész kötetnek is címet adó VI. fejezetben («M. és a 19. század») — mintegy összegezés gyanánt — «M., mint a 19. század empirikus dominánsának megnyilvánulása» és «a polgárság politikai-szociológiai megtestesítője» szerepeljen.

Láthatjuk, hogy H. tudatosan *nem* M.-életrajzot akart írni, bármennyire érzi ő is ennek szükségességét. Könyve így is ösztönző, távlatokat nyitó olvasmány. Folyóiratunk olvasóit feltehetőleg a III. és IV. fejezet érdekli legközelebbről, ami azonban semmiképpen sem jelenthet közömbösséget a «jogász» és a «politikus» M.-nel, a «Staatsrecht» szerzőjével, vagy a szászországi reakció meghurcolt áldozatával, később Bismarck harcos ellenfelével szemben. H. könyve nem apológia, nem is dicshimnusz, de a felsorakoztatott tények világában erőtlenné fakul az iskolás kritika sok kifogása — az elvszerű szubjektivizmustól, túlhajtott modernizálástól a junker Caesar-kultuszig és uszító nacionalizmusig. Az illetők is sokkal több joggal beszélhetnének lényének tagadhatatlanul pozitív vonásairól, pl. éppen a junkerséggel, vagy a szociáldemokráciával kapcsolatos állásfoglalásáról ; arról, hogy M. a sedani győzelem megünneplése *ellen* volt ; hogy a *népek* «szent szövetségét» szerette volna megvalósítva látni stb. (L. a 188, 191, 200 sk., 210 sk., 236 sk. lapokat. — Meglepő, hogy a leglényegesebb politikai és világnézeti kérdésekhez mennyivel tapintatosabban, humánusabban nyúlt hozzá M., mint veje, Wilamowitz-Moellendorff.) H. könyvének elolvasása után nyugodtan bevallhatjuk, hogy M.-t nem ismertük eléggé, és elhisszük a szerzőnek, hogy «M. egyéniségének félreértéséről egész tanulmányt lehetne írni.» (281. l. ; a caesarizmussal kapcsolatban : 79. l.)

Jó ideje szokás volt M. oeuvre-jéből a «Römische Geschichte»-t a szépirodalom színvonalára «leszállítani», esetleg a múltba visszavetített újságírásnak minősíteni, és M. igazi jelentőségét a «Staatsrecht»-ben vagy a Corpusban «felfedezni». Egyik mű jelentőségét sem tagadjuk. Az is igaz, hogy a RG szinte «csak» a véletlennek köszönhette létrejöttét. De H. joggal hangsúlyozza, hogy M. tehetsége a RG nélkül sohasem bontakozhatott volna ki ilyen lenyűgözően. Talán ez a könyv legsikerültebb fejezete, amelyben H. Mommsent, a történetírót is a 19. század jellegzetes képviselőjének mutatja be. Jellemzése mindenre kiterjed : egymástól elválaszthatatlan írásművészetére és történetírói teljesítményére, stílusának architektonikájára, dinamikájára, előadásának drámaiságára, érvelésének dialektikájára, történetírói művészetének axiómatikájára, gyakran alkalmazott szentenciáira, mint történelmi tapasztalatának sűrített kivonataira stb.

* Az 1899. szept. 2-án kelt záradék csak a második világháború után vált ismeretessé. (Első közlése : Die Wandlung 3 [1948] 69. l.) Kivonatos fordítását itt adjuk (a teljes német szöveg : H., 282. l., ld a 242. lapot és Aut. Tan. 4 (1957) 322. l. is):

«Külső sikereim ellenére nem értem el az igazit. Véletlenül a történészek és filológusok közé sodródtam, bár képzettségem és talán tehetségem is elégtelen volt e két tudományszakhoz. Teljesítményeim fogyatékosságának kínzó érzése — az, hogy többnek látszom, mint amennyi vagyok — egész életemen végigkísért. Ezt életrajzban akár elkendőzni, akár kikiáltani — fölösleges.

Ehhez járul még valami más is. Politikai pozícióm, politikai befolyásom sohasem volt, nem is pályáztam rá. De lényem legbensejében és — úgy hiszem — legjavával mindig *animal politicum* voltam és polgár óhajtottam lenni. Ez azonban nem lehetséges a mi nemzetünkben, ahol az egyén — még a legkülönb is — a feszes szolgálaton (Dienst im Gliede) és a politikai fetisizmuson nem juthat túl. Ez a benső meghasonlás azzal a néppel, amelyhez tartozom, írta számomra elő, hogy egyéniségemmel — amennyire ezt megtehettem — ne lépjek a német közönség elé, amelyet nem tudok becsülni.

Óhajom az, hogy ennek (a közönségnek) halálom után se legyen semmi dolga egyéniségemmel. Könyveimet olvassák, ameddig el nem avulnak ; hogy mi voltam, vagy minek kellett volna lennem, nem tartozik az emberekre.»

Az első és utolsó bekezdésben M. megtiltja levelezésének és egyéb irományainak közlésre való kiszolgáltatását, és ezt a tilalmat csak halála után 30 év elteltével oldja fel.

Legérdekesebb annak bemutatása, hogyan fordította ki tengelyéből M. a római történetnek készen talált képét, az ún. «Dekadenzschema»-t, amely szerint a tökéletes ősrómai közösség egyre inkább kivetkőzött lényéből, elfajult, és ez a hanyatlási folyamat a Gracchusoktól kezdődőleg a külső és belső katasztrófák sorozatába torkollott. Ezt M. nem a hangsúly egyszerű felcserélésével tette meg. Szerinte : a legendás királyok kora a demokratikus-monarchikus elv tiszta megvalósulásának foka, amelyből a köztársasági rendbe való átmenet legfeljebb egyesek, de nem az állam hatalmát érintette. A római történelem hajtóerejét M. az arisztokrácia és demokrácia közti antagonizmusban fedezte fel ; ebből adódik a köztársaság korának minden külső és belső problémája ; a «res publica» végül is a kettő közötti egyensúly teljes felborulása folytán bukik el, hogy a köztársaság romjain felépülő új egység ne csak új fokot, hanem előbbrevezető dialektikus folyamat kezdetét is jelentse ; ezzel párhuzamosan történik a római «nemzeti állam» átalakulása is világbirodalommá, a nemzeti kultúráé — világcivilizációvá. E szerint a császárkor nem erőtlen epilógus, hanem a dialektikus fejlődés mélypontján — a «forradalmi» idők vajúdásaiból — kiugró új tetőződés. Így válhatik Caesar a világszellem megtestesülésévé, bár a mindennemű metafizikát nevetségesnek bélyegző M. tartózkodik a hegeli kategóriák említésétől.

Részletes ismertetést érdemelne a Droysen—Mommsen-viszony elemzése ; a mommseni «nemzet»- és «nemzeti állam»-fogalom ; a RG mai jelentőségének kérdése ; a «paraszti» és «arisztokrata» Róma (Niebuhr, Nitzsch, Kornemann contra Mommsen) ; a RG., mint a specializálódó «Altertumswissenschaft» *előtti*, egyetemesebb érdeklődésű korszak terméke ; a «klasszikus» RG létrejöttének ugyancsak «klasszikus» előfeltételei stb. Az utolsó téma szorosan összefügg a RG megíratlan IV. kötetének már szinte legendássá színeződött problémájával. A megoldás H. szerint nem is olyan nehéz, ha «a RG-nek M. szellemi életrajzán belül elfoglalt helyzetéből indulunk ki. Ott pedig annyira kiesik, hogy inkább akkor kellene csodálkoznunk, ha M. a RG-t befejezte volna.» (91. l.) Tényként állapítja meg, hogy «ha M. a IV. kötetet nem írta meg, akkor nem is akarta megírni.» (96. l. ; az okok felsorolása ugyanitt.) «A RG éveit nem lehetett felidézni, nem, mivel M. megöregedett, hanem mivel azt a végsőkig kiteljesedett történelemfogalmat, amely a század közepén még éppen hogy lehetséges volt, már nem lehetett életrekelteni.» (97. l.) Talán a 60-as évek végén volt még egy olyan szakasz M. életében, mint a RG írásakor. De a vége felé közeledő 19. században már nem volt helye az ilyen vállalkozásnak. Nem M. öregedett ki, hanem a fejlődés haladt tovább, — ezért nem folytatódhatott a RG. (98. l.)

M. kutatásainak kiindulópontja a történeti kritika igénye, — vagyis tulajdonképpen niebuhri örökség. Ez azonban sohasem vált nála üres rutinná. Kutatószenvedélye vezette az irodalmi forrásoktól a dokumentumokig és az anyagi emlékek vizsgálatáig. Így kapcsolódott jogászmúltjához — a törvénygyűjtemények tanulmányozásához — a feliratok corpusának terve, ill. megvalósítása, valamint a numizmatika. (IRN, Unteritalische Dialekte, Geschichte des römischen Münzwesens.) Tulajdonképpen a római feliratok corpusbafoglalásának eszméje sem M.-től származik : a Monumenta Germaniae Historica és Aug. Boeckh görög corpusa már a megvalósulás stádiumában volt, amikor M. munkához látott. A nagyszabású vállalkozás irányításának kézbevétele (1858) M. szívósságának egyik legkülönb próbája, a CIL munkálatai pedig — a tárgy prózaisága ellenére — szinte a kalandregény érdekességével hatnak. Akár a tízezernyi kő (vagy egyéb dokumentum) fáradságos összegyűjtésére és mindenben a józan filológiai módszer alkalmazására, akár szövegkiadói tevékenységére, vagy kisebb-nagyobb tanulmányainak munka-etikájára gondolunk, mindenképpen *magára M.-re is* teljes joggal alkalmazhatónak érezzük azt, amit 1869-ben ő mondott O. Jahnról : működése korszakalkotó volt, amennyiben «az ún. filológiai módszert, vagyis az igazságnak feltétlenül becsületes, kicsinyben-nagyban egyaránt semmi fáradságtól vissza nem riadó, semmi kétség elől ki nem térő, a hagyománynak vagy saját tudásának semmiféle hiányosságát el nem kendőző, a felelősséget maga és mások előtt mindig vállaló kutatását oly területekre is átvitte, amelyeket addig a hitvány és hazug dilettantizmus tekintett a magáéinak, és amelyeket a megtévesztő frázisok burjánja lepett be.» (110. l.)

És mit várt az élettől ez a kutató ? Megkapóak nagyritkán kikívánkozó önvallomásai a lemondásokkal terhes tudóséletről : «Csakugyan hatalmas isten a kötelességtudat. Az én életem kevesebbet érő, mint egy napszámosé, és még csak nem is nyerhetek semmit, legfeljebb veszíthetek.» (1877. jan. 7.) — Vajon csak véletlenül fogalmazta így M. a mondanivalóját? Vagy a Kommunista Kiáltvány zárómondataira reflektált?) «Bármennyire kifáraszt is bennünket a világ, egyikünknek sem szabad felkerekednie, amíg feladatát el nem végezte.» (1879. okt. 26.)

A RG említett különállását mutatja az is, hogy M. mindenre kiterjedő munkássága közben a köztársaság kora teljesen háttérbe szorult, érdeklődésének és energiájának súly-

pontja a császárkorra és a középkor felé mutató átmenet szakaszára tevődött át. A kivételképpen regisztrálható «Römische Forschungen» két kötete (1867—79) sem a RG kiegészítése, hanem a történeti kritika fegyvereinek megcsillogtatása azokon a tereken, ahol nem megfogható dokumentumokra támaszkodva, de harcolni kellett a Niebuhr-iskola tudományos mezbe öltöztetett délibábkergetése ellen (pl. Coriolanus alakjával kapcsolatban). «Módszeres» kutatásai azonban sohasem irányultak a «módszer» fetisizálására ; annál több joggal hivatkozhatott (és hivatkozott is) arra, hogy munkálkodásával igyekezett felszámolni a karok és tudományszakok közt éktelenkedő sorompókat ; nála felirattan, jogtörténet, filológia, numizmatika elválaszthatatlan egységbe olvadt. Ez persze megint nem új vonás a 19. század tudományosságában, de M. feltétlenül előbbre vitte azt, amit J. Grimm, Aug. Boeckh, vagy éppen B. G. Niebuhr kezdeményezett.

Mit ragadjunk még ki H. fejtegetéseiből? Annak bemutatását, hogy a század közepétől kezdve hogyan lépett a megismerendő zárt egységének helyébe maga a megismerés, mint dinamikus folyamat (látszólagos ellentétben M. előbb említett törekvésével)? Vagy : miért érezhette M. rezignáltan, hogy «szakemberek lettünk», csupa segéd, nem mester? Hogyan válhatott a tudományos pozitivizmus képviselőjévé az, aki olyan skepsisszel tekintett a «pozitivizmusra», mint M.? A sok-sok ellentétből összetevődő mommseni életmű megértéséhez a leghitelesebb segítség az, amit — hol szemérmesen, hol kiérezhető öntudattal, irónikusan, vagy utánozhatatlan egyszerűséggel — maga M. mond, pl. a történetírásról : «Költeni — vakmerőség, mondja a költő. Történetírónak lenni — még több ; mert a történetírónak valójában mindent kellene tudnia, és művészete tulajdonképpen abban áll, hogy nem árulja el ennek az ellenkezőjét.» Vagy máshol a filológia szerepéről : «A nyelv minden nép legnagyobb, legtartósabb, legváltozatosabb monumentuma. Hogy csak Rómát említsük : aki Ennius és Horatius, Petronius és Papinianus utánérzésére képtelen, az Róma sorsáról mindig csak úgy beszélhet, mint vak ember a színekről, még ha pragmatikus forráskutatása a legkorrektebb is.»

Nem könnyű útra vállalkozik az, aki H. kalauzolásával akarja megismerni M.-t, korát és munkásságát. M. egyénisége mindenben elválaszthatatlan a 19. századtól, — de ezzel még nem sokat mondtunk. H. (az előszóban) maga is «merő illuziónak» minősíti a 19. századi történet ismeretének feltételezését. A sok tisztázásra váró probléma közepette M. egyéniségének abszolút tisztázottságáról sem beszélhetünk. Ezt a tényállást jól illusztrálhatja H. könyve. Hát még ha a dolgokat is nem mindenben H. álláspontjáról nézzük! (Vö. Századok 90 [1956] 753. sk. l.) A könyvből megismerhető dokumentumok alapján mindenesetre józanul meg kell rostálnunk pl. Maskin megállapításait Mommsenről. (Az ókori Róma története. Bp. 1951, 39. skk. l.) Nagyon hálásak vagyunk H.-nak azért, hogy — minden különösebb apologétikus szándék nélkül — rávilágított M. lényének részint századából folyó, részint attól független pozitívumaira. Azt hisszük, kitűzött célját sikerült elérnie : könyve a kész eredményeken túlmenőleg erjesztőleg fog hatni az ezután nyilván még nagyobb erővel folyó Mommsen-kutatásokra.

*

A Gnomon 1954. évfolyamából (559. sk. l.) már korábban értesültünk L. Wickert idevágó munkálatairól. («Mommsen-Nachlass und Mommsen-Biographie.») Itt az alkalom, hogy rámutassunk néhány minket terhelő feladatra is. Mommsen magyarországi levelezése csak töredékeiben van feltárva. A CIL III. kötetének előkészítése során nálunk tett útja feldolgozatlan. (Egy apró adalék, egyben visszaemlékezés : «Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat» c. értekezésének Eötvös-collegiumi példányát M. Eötvös Józsefnek ajánlotta.) Akkoriban kibontakozó klasszika-filológiánknak a *princeps philologorum*-hoz fűződő kapcsolatait sem a közvetlenül halála után, sem az azóta írott megemlékezések nem merítik ki, vagy éppen nem is érintik. Mindez magában véve is megérdemelné a feldolgozást (egy tanítványom 1953/54-ben már végzett bizonyos anyaggyűjtést), de addig is kívánatos lenne a minden további nélkül elérhető anyagot a Mommsen-életrajzon dolgozó L. Wickert rendelkezésére bocsátani.

BORZSÁK ISTVÁN

LUSTRUM. Internationale Forschungsberichte aus dem Bereich des klassischen Altertums. Mit Unterstützung der UNESCO im Auftrage eines Internationalen Kuratoriums hrsg. von *H. J. METTE* und *A. THIERFELDER*. I. köt. 1956.

A második világháború fegyvereinek elhallgatása után is hosszú éveknek kellett eltelniük, amíg sok nagymúltú tudományos vállalkozás (kiadványsorozatok, gyűjteményes művek, folyóiratok stb.) újraéledésének örvendezhettünk. Sorban megjelent a Her-

mes, a Gnomon, a Rheinisches Museum, rövidesen újból megjelenik a Klio ; az új szükségletek nem egy új orgánumot is kitermeltek (pl. a «Bibliotheca Classica Orientalis»-t) ; az önálló tudományszakká érett «mykénológiának» is van már folyóirata (Minos): sőt hovatovább folyóiratcímek idézik fel tudatunkban az ókor nem egy — az érdeklődés központjától távolabb eső — vonatkozását (pl. «Kókalos»). Rendszeresen megjelenik «a» Marouzeau («L'année philologique»), — csak a *Bursian* hiányzott.

Mint ismeretes, az 1873 óta majdnem háromszáz kötetet számláló sorozat 1943-ban (a 284. kötettel) elakadt. (Az utolsó kötetek tartalma : E. Koestermann, Tacitus 1931—1938, Cl. Thaer, Antike Mathematik, és végül — szimbólumnak is vehető lezárás gyanánt — nekrológok, köztük a budapesti születésű Ed. Hauleré, W. Ottóé és a felejthetetlen W. v. Uxkull-Gyllenbandé.) Feltámasztására sokáig gondolni sem lehetett, míg végül a klasszikus tanulmányoknak szentelt II. FIEC- (Fédération Internationale des Etudes Classiques) kongresszus (Kopenhága, 1954) nemzetközi kuratóriumot szervezett a hajdani «Bursian's Jahresberichte» folytatásaképpen egy új, nemzetközi folyóirat (ill. időszakonként megjelenendő kiadvány) előkészítésére. Feladatát abban határozták meg, hogy az egyes területek legjobb ismerői számoljanak be — elvileg ötéves időközökben, *lustrum*onként — a klasszikus ókor kutatásának *előhaladásáról*, amennyiben a tájékoztatásról más orgánum nem gondoskodik (mint pl. a régészet és a nyelvtudomány esetében). A megindítandó folyóirat költségeinek fedezésére az Unesco illetékes szervei komoly támogatást biztosítottak, azzal a feltétellel, hogy előzőleg még egy utolsó — tisztán német — kötet zárja le a tisztes «Bursian»-t. Ez (a mainzi A. Thierfelder gondozásában) meg is jelent.

Thierfelder az egyik szerkesztője a «Lustrum» nemrégiben megjelent I. kötetének (Göttingen 1957, Vandenhoeck — Ruprecht) is ; társa a hamburgi H. J. Mette ; a kuratóriumban rajtuk kívül Princetontól Zürichig és Stockholmtól Rómáig úgyszólván minden nevezetesebb tudományos centrum képviselője szerepel. A vállalkozás nemzetköziségét jelzi az is, hogy a beszámolók nyelve latin, angol, francia és olasz is lehet. Mivel a Lustrum célja és jellege más, nem keresztezi a Marouzeau—Ernst-féle évenkénti összeállítást, viszont az egyöntetűség kedvéért átveszi annak jelzésrendszerét.

A friss I. kötetben a következő tájékoztatókat találjuk : H. J. Mette, Homer 1930—1956 ; Th. B. L. Webster, Greek archaeology and literature 1951—1955 (nagyon érdekes !), és R. Helm, Nachaugusteische nichtchristliche Dichter. I. A három rész tárgyánál és szerzője egyéniségénél fogva sokban különbözik, de abban feltétlenül megegyezik, hogy a címben jelzett területnek egy kutatója sem nélkülözheti. A fontos vállalkozás első kötetének érdemeiről és használhatóságáról ki-ki maga győződhetik meg. Alkalmi észrevételként itt csak annyit, hogy a tekintélyes (320 l.) kötetben a jelenlegi magyar kutatógárda egyetlen tagja sem szerepel, míg cseh, lengyel stb. kutatótársaink tanulmányairól akárhány részletes méltatást, vagy legalábbis utalást olvashatunk. Ez azt jelenti, hogy nyelvi különállásunk sajnálatos kihatásai idegen nyelvű folyóirataink megindulása óta is érezhetők, — remélhetőleg a jövőben egyre kevésbé.

B. I.

HÍREK

BESZÁMOLÓ

A XXIV. ORIENTALISTA KONGRESSZUS EGYIPTOLÓGIAI RÉSZLEGÉRŐL ÉS NÉMETORSZÁGI TANULMÁNYUTAMRÓL

I

Az orientalisztika talán eddigi legnagyobb seregszemléjének nevezhetjük a Münchenben tartott XXIV. Kongresszust. Augusztus 28-tól szeptember 4-ig tartó programjának anyaga is kötetet tesz ki. (Internationaler Orientalisten-Kongress München. Arbeitsplan und Mitgliederverzeichnis. 132. l.) Tizennégy szekciója a következőképpen oszlott meg : I. Egyiptológia. (Vezetői : H. Stock és E. Otto), II. Ékírás-kutatás és elő-ázsiai régészet (A. Falkenstein és W. Soden), III. Ótestamentum, bibliai archeológia és judaica (V. Hamp és O. Eissfeldt), IV. A keresztény Kelet és Bizanc (W. Hengstenberg és F. Dölger), V. Semitisztika (A. Spitaler), VI. Izlámisztika : nyelv és irodalom (H. Wehr és J. Fück), VII. Izlámisztika : vallás, történelem és művészet (R. Paret és E. Kühnel), VIII. Turkológia (F. Babinger és H. J. Kissling), IX. Irán és Kaukázus (W. Lentz és W. Henning), X. Indológia (H. Hoffmann és L. Alsdorf), XI. Közép-Ázsia és altaisztika (A. Gabain és F. Weller), XII. Kelet-Ázsia (H. Hammitzsch és W. Franke), XIII. Délkelet-Ázsia (C.C. Berg és W. Aichele), XIV. Afrikanisztika (J. Lukas és A. Klingenheben).

Az ezerre tehető résztvevőknek és az előadásoknak limitáltan is nagy száma miatt az egész kongresszust még részleteiben is lehetetlen volt egy résztvevőnek áttekintenie, így csak az I. egyiptológiai szekciónak munkájáról és előadásairól szeretnék vázlatos képet nyújtani. A kongresszus színhelye a még átépítés alatt levő egyetem volt, bár technikai zökkenőt még ez sem okozott, mert kellő számú terem állt rendelkezésre. A nagy aulában megtartott ünnepélyes megnyitáson Ralph Turner adta át az 1954. évi cambridgei XXIII. Kongresszus részéről Ernst Waldschmidt professzornak az új kongresszus vezetését és az egyetem és a hatóságok képviselői egyaránt hangoztatták a békés tudományos együttműködésnek nagy jelentőségét. Az egyes szekciók délelőtt és délután is tartottak üléseket és esténként egy-egy összejöveteli helyen beszélték meg a szűkebb szakterületi problémákat. Az utóbbival kapcsolatban szeretném kiemelni, hogy a szakkollegák szinte váratlanul jól ismerik a budapesti egyiptomi gyűjteményt és több erre vonatkozó kéréssel is fordultak hozzám. Igen sajnálatosnak mondták, hogy jelenleg nincs az Oriens Antiquushoz hasonló szakfolyóiratunk és hogy az egyiptológiai dolgozatok elszórtan (Acta Antiqua, Acta Orientalia, Bulletin, Archaeológiai Értesítő, Antik Tanulmányok) és részben csak magyarul jelennek meg. Az egyiptológiai részleg javaslatai közt legjelentősebb volt az évi annotált bibliográfiának J. Janssen vezetése alatti továbbvitele, és szerkesztői feladatai megkönnyítésére egy segédmunkaerőnek alkalmazása, továbbá felkérés a kongresszus útján az összes szaktárshoz Janssen elismerésre méltó munkájának lehető elősegítésére. A hét napra beosztott egyiptológiai előadásrendet nagyjából következő tárgykörök szerint csoportosították : régészet (ásatások), művészet, nyelv, vallás, általános kultúrtörténeti problémák, történeti és tudománytörténeti kérdések.

Ph.—J. Lauer (Paris) : Évolution de la tombe royale égyiptienne jusqu'à la pyramide à degrés, c. előadása a legérdekesebb régészeti témák egyikével foglalkozott. Eszerint a szakkarai kerület és a Dzsoszer-, illetve Imhotep-építmények egy fejlődési folyamatnak nem kiindulását, hanem szerves végpontját képezik. A szakkarai első dinasztiabeli (különösen Emery ásatásai révén ismertté vált) sírépítmények már tartalmazzák a királysíroknak két formai összetételét, a tumulus és lakóházszerű kiképzést. *Selim Hassan* (Kairo) : The New Excavations of the Causeway of Unas című előadása a legutóbbi ásatásokat ismertette. Az Unas-piramishoz vezető feljáratnak 1937—38-ban megkezdett és 1956—57-ben folytatott, és a jövő évben remélhető teljes feltárása a 700 méter hosszú építmény reliefekkel díszített útjának közzétételével fogja az óbirodalomra vonatkozó ismereteinket gazdagítani. *H. Ricke* (Kairo) a H. Stockkal együtt vezetett

Uzerkaf-napszentély ásatásokról számolt be (Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf), amelyeknél építészeti periódusokat különböztetett meg. Különösen érdekes itt is a feljáró problémája, amelynek útja a völgyben megtörik. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kairói Schweitzer Institut für Bauforschung helyett ma már újra a Német Archaeológiai Intézet működik, amely kiadványait is folytatja. *A. Klasens* (Leiden) : A Cemetery of the First Dynasty at Abu Roach. Dutch Excavations of 1957. címen a holland ásatásokat ismertette. Prae- és protodinasztikus sírok feltárásának eddigi eredményei szerint tizenkét temetkezési fajtát különböztetett meg. *S. Sauneron* (Boulogne) : La publication du temple d'Esna előadása az esnei szövegek publikációs tervét ismertette vallási és politikai tartalmú főcsoportosítással. *J. Sainte Fare Garnot* (Paris) Du nouveau sur les textes de la pyramide de Téti címen az újonnan előkerült fragmentumok révén a Teti-piramisszövegek alapján e szövegek új kiadását jelentette be. *P. Gilbert* (Bruxelles) : Le quartier archaique d'El-Kab, a Reine Élisabeth-alapítvány által segített ásatásokról számolt be az elkabi archaikus telepen. Gabona-silok és az építményekben boltozatos építészeti formák kimutatása az eddigi legjelentősebb feltárási eredmények. *J. Friedrich* (Berlin) : Die Parallelentwicklung der drei alten Schrift-Urschöpfungen a kínai, ék- és hieroglif írásrendszernek sok vitára adó egybevetésével foglalkozott és az ék- és hieroglifírásnak egymástól való függetlenségét hangoztatta. A kérdés kulcspontjában levő sumér írással kapcsolatban sajnos nem tért ki az ebben a problémában ma elismerten legmélyebbre hatolt Dávid Antal elméleteire. *J. Vercoutter* (Khartum) : Exploration Archéologique au Sudan 1955—57, a legutóbbi szudáni ásatásokkal kapcsolatban az egyiptomi szövegek felvétele céljából együttműködésre hívta fel az intézeteket. *A. Mekhitarian* (Bruxelles) : Un peintre thébain de la XVIIIe dynastie, különböző thébai sírkamraképről bemutatott felvételekkel egy XVIII. dinasztiabeli művész működését mutatta ki. *H. Senk* (Hildesheim) : Kunstgeschichtliche Bemerkungen zu Emma Brunner-Traut, Bildostraka 28, 29, 30, az amarnai kép-ostraca művészet stíluskérdéseivel foglalkozott. *F. Jesi* (Torino) : Études cosmogoniques című előadása Su, Tefnut, Geb és Nut istenségekkel kapcsolatban ezek értelmezésével és a helyi kultuszokra vonatkozó viszonyával foglalkozott. *V. J. Avdiev* (Moszkva) : Экономические и культурные взаимодействия между Египтом и соседними странами во II—I тысячелетии до н. э. című, de németül megtartott előadásában az afrikai, krétai és elő-ázsiai gazdasági-történeti kapcsolatokkal szerves egészet alkotó képként vázolta Egyiptomnak központi helyzetéből következő, még a kölcsönszavakban is kifejezésre jutó, és a görög világra is kiterjedő hatását. *H. W. Müller* (München) : Corpus der spätzeitlichen ägyptischen Skulptur, a késői kori egyiptomi szobrok névszótárának összeállítási munkájáról számolt be. A szobrok eredetével kapcsolatban felhozta, hogy például a beneventumi Isis-szentély szobrainak anyaga egyiptomi kőből való. *J. Leclant* (Strasbourg) : Le rôle de l'allaitement dans le cérémonial pharaonique du couronnement, az egyiptomi kultuszok vizsgálatában a fáraók koronázási szertartásának néhány új elemét ismertette. *P. du Bourget* (Paris) : Une stèle pancarte inédite et de modèle peu commun, a sztélék áldozati szövegének különleges stílusával foglalkozott. *K. Parlasca* (Frankfurt) : Herakles-Harpokrates und 'Horos auf den Krokodilen', a Harkoprates-Herakles ábrázolásokkal kapcsolatban vetette fel a Horus-táblákkal való összefüggés kérdését és a népi és hivatalos vallás közti eltérésre vezette vissza az ábrázolásokban mutatkozó eltéréseket. *Desroches-Noblecourt* (Paris) : jelzett témájától eltérően az Unesco kairói Centre du Documentation-ja és az egyiptomi kormány együttműködésének kérdéseit ismertette. Ennek első és legjelentősebb eredménye a leginkább veszélyeztetett egyiptomi emlékanyag és szövegek felvételének folytatása, mégpedig a legújabb technikai újítások igénybevételével. Bemutatta a fotogrammetriai eljárás eredményeit, amellyel a reliefekről plasztikus felvételek készülnek. *C. E. Sander-Hansen* (København) : Einige späte ägyptische Verbalformen, a késő-egyiptomi igeformák vizsgálatában többek közt azt mutatta ki, hogy a finalis nem a szándékot, de elsősorban a conjunctívszerű folyamatosságot fejezi ki. *J. Vergote* (Louvain) : Où en est la vocalisation de l'égyptien ?, a Sethe által megalapozott sémával foglalkozva a babiloni, görög és kopt nevek etimológiai vizsgálatán keresztül vizsgálta a vokalizációs lehetőségeket. *W. Vycichl* (Paris) : Rezente Forschungen in ägyptischer Sprachwissenschaft, ugyancsak vokalizációs kérdéseket vetett fel a sémi mellett a kusita és elsősorban a berber nyelvek fölhasználásával. Kitért a pluralis u-vokálisának problémájára is. *J. Clère* (Paris) : L'emploi du signe du roseau comme déterminatif, a különböző isten- és emberalak-determinativum helyett használt j-hieroglifjegynek alkalmazását mutatta ki több példával. *G. Thausing* (Wien) : Betrachtungen zu einem Sargtext, a koporsószövegek egy részének részletes vizsgálatával a 7 hehu-nak a föld és túlvilág közti közvetítő szerepével foglalkozott. *J. Spiegel* (Göttingen) : Zum Osiriskult von Abydos im Mittleren Reich, az abydosi Osiris kultuszra vonatkozólag mutatta ki, hogy több, mint ezer sztélé közül csak ötven nem abydoszi eredetűt

talált. Azt fejtegette, hogy az óbirodalmi istenkirályság transzcendentális helyzetét a középbirodalomtól kezdve Osiris veszi át, ahogy ennek külső kifejezéseként Osirisnak állítólagos sírja körül csoportosulnak a sírok, mint azelőtt a fáraóé körül. A Horus helyett előtérbe kerülő — az Abydos melletti Achmimban jelentős kultuszhellyel bíró — Min szerepével is foglalkozva emelte ki a thiniszi királykultusz helyébe lépő vallási központ jelentőségét Abydosban. *H. Brunner* (Tübingen) : Gott als Retter im Alten Ägypten, az egyiptomi vallásban az isteni beavatkozásról vallott hitet vizsgálta segítő, bűnbocsátó és megváltó szerepben. A védő šd-istenség és a gyermek Horus védő szerepének és egyezésének problémáját vetette fel ezzel kapcsolatban. *S. Morenz* (Leipzig) : Wortspiele im Ägypten, a «szó» egyiptomi értelmezéséből kiindulva különböző példákkal megvilágítva foglalkozott a szójátéknak a vallásos és világi szövegekben jelentkező használatával. Eredetét tekintve az elsőből vezeti le az utóbbit, amennyiben a mágikus megkötést célzó használatból válik az másodlagosan az irodalomban stíluseszközzé. *C. De Vit* (Bruxelles) : Einiges über die Inschriften des Epettempels zu Karnak, a VIII. Ptolemaios korából való templom vallásos szövegeit vizsgálva néhány ponton javítást eszközölt Sethenek csak jegyzetekre támaszkodó, de ma is alapvető felvételével szemben. *G. Lanczkowski* (Wabern) : Ägyptischer Prophetismus im Lichte des Alttestamentlichen, az egyiptomi profetizmusnak az ótestamentumra gyakorolt hatáskérdését vizsgálta. *Wessetzky Vilmos* (Budapest) : Probleme der ägyptischen Buch- und Bibliotheksgeschichte, az eddig csak elsősorban régészeti oldalról feldolgozott egyiptomi könyvtártörténetnek a nyelvészeti és vallástörténeti adatok bevonásával történő új alapokra való helyezését vázolta néhány, a könyvre és könyvtárra vonatkozó szó etimológiájának fejtegetésével. *H. Grapow* (Berlin) : Soronkívüli előadásában áttekintést adott a Berlini Akadémia kiadásában sorozatosan megjelenő egyiptomi orvosi munkák feldolgozásáról, amely eddig Ebers, Brugsch, Wreszinski, Reisner kiadványai után is a legelhanyagoltabb területek közé tartozott. Szövegkiadási, szótári, nyelvtani munkálatokkal karöltve ma a legalapvetőbb és legjelentősebb kiadványcsoportként szerepel ez a terület és végső pontként arra kíván feleletet adni, hogy miért becsülték a görögök annyira az egyiptomi orvosi tudományt. *R. Parker* (Providence) : The Vienna Eclipse and Lunar-Omina Papyrus, csillagászati, vallási jelentőségű szöveg feldolgozásáról, *M. Malinine* (Paris) : Papyrus Reinhardt, egy démótikus szövegnek olvasási problémáival, *Ch. Nims* (Luxor) The Bread and Beer Problems of the Moscow 'Mathematical Papyrus', elsősorban mérték-kérdésekkel foglalkozott.

II

Amikor a müncheni kongresszus után lehetővé vált számomra néhány gyűjtemény és intézet megtekintése, elsősorban a hildesheimi Pelizaeus-Museum és a heidelbergi egyetemi Egyiptológiai Intézet meghívásának örömmel tettem eleget, mert a hazai ókorkutatás részéről jóformán teljesen ismeretlen volt a németországi egyiptomi gyűjteményeknek háború utáni helyzete.

A müncheni Egyiptológiai Intézet és gyűjteménye a Glyptothekban van elhelyezve. A tanulmányi-szobában berendezett, a kisebb tárgyakat magában foglaló gyűjteményen kívül az anyagnak legnagyobb része sajnos, még az épület pinceraktárában van (köztük a közismert Bak en Honsz szobor és néhány értékes óbirodalmi relief. A müncheni gyűjtemény igen gazdag edényanyaggal rendelkezik. Az utóbbiban említést érdemel egy agyagkorsó, amelynek kihajló pereme alatt az edényt elzáró, ugyanabból az anyagból való szűrőlap van ; az e körül kialakult vitában kifejtett véleményem szerint az edénynek töltése vízalámerítéssel történt úgy, hogy a vízben levő esetleges hulladékrészek ezen fennakadtak és a kiöntőnél könnyen eltávolíthatók. Hasonló típusú edényfajták ismeretesek Afrikában ma is, amint erről a hildesheimi Múzeum afrikai gyűjteménye raktárának megtekintésekor is meggyőződtem.

A heidelbergi egyetemi Egyiptológiai Intézet egyik dolgozószobája az évekig ott működő L. Klebs nevét viseli. Intézeti könyvtára ma a legjobban berendezett németországi egyiptológiai szakkönyvtár. (A város kivételes helyzetben van, mert nem érte légibombázás, amely a nagy városokat és velük a gyűjteményeket és könyvtárakat 50—60 százalékra elpusztította.) Az intézetet hosszú ideig vezető és fejlesztő H. Ranke után a régi berlini iskolával szemben — S. Schott mellett — a vallás- és kultúrtörténeti területen sokkal szabadabb irányt képviselő E. Otto vette át. Az egyiptomi gyűjtemény két termet foglal el, amely azonban jelenleg nem kiállítási, csak raktári szerepet tölt be. A halotti kultusz és egyéb régészeti emlékek jóformán minden faját magábanfoglaló gyűjtemény tárgyai közt feltűnően sok a publikálatlan. Ezek közül is kiemelhetjük azt a csűrmodellt, amelynek festett oldala a parton haladó megterhelt szamár mellett a folyón evező hajó-

sokat ábrázol. A színeket meglepő frissen megőrző festmény a provinciális művészet egyik érdekes példánya, amelyen vagy az evezősök, vagy a kormánylapát helyzete a menetirányhoz viszonyítva tévesen lett ábrázolva. A gyűjtemény egyik értékes darabját képezi az a torzó, amelyet Parlasca kongresszusi előadásában Heraklesszel hozott kapcsolatba. Véleménye szerint Amun-Re-Harsaphes ábrázolásról van szó, akit Heraklesszel azonosítottak.

Heidelberg után útbaejtettem a majnai Frankfurtot, ahol a Römisch-Germanische Komission des Archaeologischen Instituts vendégeként volt alkalmam — hazai kutatók közül elsőként — az újjáépített, modern berendezésű épület és könyvtár tanulmányozására. A kutatómunkát elősegítő technikai segédeszközök közt a foto és sokszorosító berendezéssel ellátott laboratóriumok mellett említést érdemel a ma Európában leggazdagabb római régészeti folyóiratanyaggal rendelkező könyvtárnak utánzásra méltó, egészen modern állványrendszere, amelyben a könyvanyag kezelésére és kímélésére a beállítható polc szisztémában feleslegessé vált a könyvtartó vastámaszték.

A berlini — ma kettéosztott — egyiptomi gyűjtemény mellett a legjelentősebb németországi anyag a hildesheimi Pelizaeusról elnevezett, 1907-ben alapított múzeumban van. A kiváló gyűjtő és adományozó támogatta többek közt a bécsi Akadémia gizehi ásatásait is és ebből gazdag óbirodalmi anyag került a hildesheimi múzeumba is. A múzeum kincsei közé tartozik az egyiptomi óbirodalmi szobrászat egyik remekműve, Hemi On hatalmas ülőszobra és az ugyane korból való Heti írnok szobra. A múzeum egyik értéke és érdekessége a késői korból fennmaradt papi Anubis-maszk. Uhemka óbirodalmi masztabájának eredeti helyzetben beépített kultuszkamrája mellett kiemelkednek a rendkívül gazdag anyagból az első Ptolemaios uralkodása idején emelt templomból való falrészek. Nemcsak ritkasága teszi ezeket jelentőssé (a budapesti gyűjtemény őriz csak néhány Saruna-ból való I. Ptolemaios-kori falrészletet, amelynek csillagfrízes stílusa egybevethető a hildesheimi darabokkal), hanem az a körülmény is, hogy az elég jó állapotban megmaradt festést mutató, istenalakokat ábrázoló reliefek két összeérő falrészben összefüggő egészet alkotnak. A múzeumot hosszú ideig vezető G. Roeder utóda, W. Kayser érdeme, hogy a régi múzeum helyett rövidesen befejezés előtt álló új épületben és új rendezésben kerül mindez kiállításra. E legmodernebb múzeum és egyiptomi gyűjtemény a régészeti értékeket még szemléletesebben, az említett templom falrészeket pedig szinte szentélyszerűen fogja bemutatni. Több tárgy kerülhet kiállításra az eddig raktárilag kezelt anyagból is, amelyből kiemelhetjük a gazdag terrakotta gyűjteményt.

A németországi tanulmányút befejezéseként a hildesheimi gyűjtemény után legjelentősebb egyiptológiai kiállítást tekintettem meg a hannoveri Kestner-Museumban. (August Kestner hannoveri követ, Lepsius barátja, Rómában 1853-ban bekövetkezett haláláig értékes egyiptomi anyagot gyűjtött. Unokaöccse ajándékozta ezt az 1889-ben megnyílt múzeumnak. Ez 1935-ben a Bissing-gyűjtemény egy részével gyarapodott.) Az 1952-ben újjárendezett múzeum anyagának jelentős részét képezi az első emeletet elfoglaló egyiptomi anyag. (A kabinetszerű szobákban mintaszerűen kiállított tárgyak megtekintését megkönnyítik a kiállítási helyiségekben elhelyezett székek.) Viszonylag szegényebb óbirodalmi anyaga mellett kiemelkednek prehistorikus edényei és újbirodalmi és császárkori szobrai és egyéb kultuszemlékei. Raktári anyagából mint kevéssé ismertet emeljük ki nagy ciprusi edénygyűjteményét.

Tanulmányutamról hazatérve alkalmam volt megtekinteni a bécsi Kunsthistorisches Museum egyiptomi gyűjteményének. H. Demel utódja, E. Komorzynski által végrehajtott újjárendezését is, amely elsősorban a raktári anyagot érintette. Ez utóbbi tanulmányi gyűjteményként szinte második múzeumi kiállításként szerepel; elhelyezésével és tökéletes kartotékrendszerével ma egyedül áll a nagyobb európai gyűjtemények sorában.

WESSETZKY VILMOS

BESZÁMOLÓ

A VARSÓI CICERO-KONFERENCIÁRÓL

A Lengyel Tudományos Akadémiának az antik kultúrát ápoló bizottsága (Komitet Nauk o Kulturze Antycznej) rendezésében a múlt év december 3—5 között nagy jelentőségű konferencia zajlott le Varsóban Cicero halálának kétezer éves évfordulója alkalmából. Az értekezlet munkájából a rendező ország klasszikus-filológusai mellett szaktudományunknak a Szovjetunióból és az európai népi-demokratikus országokból meghívott képviselői is kivették részüket. A szívélyes légkörben, végig nagy érdeklődés közepette elhangzott előadások és viták színhelye a Földrajzi Intézet előadóterme volt.

Kumaniecki professzor, a konferencia lelkes démiurgosa lendületes latin nyelvű beszédében méltatta az alkalom jelentőségét, majd a megjelenteket köszöntve különkülön is üdvözölte a külföldi vendégeket, akik Cicero és az antikvitás iránti szeretetből vállalták a hosszú úttal járó fáradságot s eljöttek, hogy hozzájáruljanak a konferencia sikeréhez. Az egyes országok ókortudományának képviseletében a következő kutatók érkeztek meg: Bulgáriából D. P. Dimitrov, Csehszlovákiából A. Šalač és L. Varcl, a Német Demokratikus Köztársaságból J. Irmscher és H. Kusch, Romániából A. Graur, D. M. Pippidu, N. Barbu, a Szovjetunióból Sz. L. Utcsenko, hazánkból Trencsényi-Waldapfel Imre és Maróti Egon.

A konferencia munkája K. Kumaniecki «Cicero, Mensch-Politiker und Schriftsteller» c. nagy szeretettel megírt előadásával indult meg. Az előadó áttekintette a modern szakirodalomnak Cicerora vonatkozó szemléletét, megítélését, majd sorjában mentette fel szónokunkat azok alól a vádak alól, melyekkel J. Carcopino valóban alapjában elhibázott, egyoldalú Cicero könyvében erkölcsi és politikai szempontból illeti. — K. szerint Cicero politikai pályafutása a főbb politikai tisztségek elnyerésére törekvő *eques* jellemző példája; politikai eszménye a *senatus* és a lovagrend, a birtokos osztályok egysége. Cicero határozott konzervatív, megvetést tanúsít a *populares* iránt és következetes republikánus, példaképeit a római történelem nagyjai sorából választja ki, rájuk akar hasonlítani. — Politikai becsvágyában a diadalmenetre tört, pedig az igazi *triumphus* az irodalom terén vár rá. Cicero igen komolyan készült a szónoki, irodalmi pályára ifjú kora óta. Jellemző rá a római hagyomány és az itáliai föld szeretete.

M. Brożek (Krakkó) korreferátumában rámutatott K. Cicero képének szubjektív vonásaira. Szerinte Cicero megítélésének nehézségét az a kettősség okozza, hogy más a politikus és más a szónok-literátor ethikája, ennek megfelelően más és más képet kapunk ha a humanistát, illetve a politikust állítjuk előtérbe. — V. Iliescu (Bukarest) a kulturális szempont aránytalan kihangsúlyozása mellett helyesen mutatott rá arra, hogy Cicero alakját nem erkölcsi, hanem történeti szempontból kell megítélni, és nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy mint politikus és államférfi egy olyan államforma ellen küzdött, ami előremutatott s a fejlődés szükséges állomása volt.

N. Barbu (Bukarest) «Cicéron peintre des hommes et homme d'action» c. előadásában áttekintette Ciceronak nevezetesebb kortársairól adott jellemzését, majd azt fejtegette, hogy a több esetben tapasztalható következetlenség, önellentmondás csak látszólagos, mert Ciceronak megvolt a maga elvi szempontja megítélésüknél: mint következetes republikánus a köztársaság mindenkori helyzete szempontjából nyilatkozott. Cicero világosan látta az emberek cselekedeteinek rugóit, az események okait, de sokszor nem cselekedett ennek megfelelően, mert cselekvőképessége nem állt arányban megismerő képességével; ez okozta bukását is.

I. Biezuńska-Małowist (Varsó) szerint is következetes köztársasági volt Cicero. Elméleti munkái alapján mégis vannak, akik a monarchikus gondolat képviselőjének tartják. Ciceronak a legjobb államformára vonatkozó gondolatai s a *rector rei publicae* problémájával foglalkozó előadásában (L'homme d'état d'après Cicéron, ses qualités, ses devoirs) megállapította, hogy Cicero nem csak idealizálja a multat, hanem módszere egyenesen nélkülözi a politikai realitás követelményeit. Társadalmi hovatartozása ennek ellenére itt is érvényesül, elgondolásai a birtokos osztály, elsősorban ha nem is következetesen, az *equites* szemléletét fejezik ki.

M. Brozek szép latin nyelven megírt előadásában (De Ciceronis orationibus consularibus observationes) Ciceronak *consuli* beszédeit abból a szempontból vizsgálta, hogy miként viszonylik ezek eredeti formája a végleges megfogalmazáshoz, tehát mi az eltérés az elmondott és a ránkmaradt beszédek között. Fogódzókat keresett Cicero levelezésében annak megállapításához, hogy a szónok mikor foglalkozott egy-egy beszédének átdolgozásával a *consuli* év termésének tervezett gyűjteményes kiadása számára. Az átdolgozás, a végső megformálás elve — B. szerint — az volt Ciceronál, hogy úgy írja meg beszédeit,

ahogy el kellett volna mondania. Cicero természetesen nem csak rhétorikai célt követett, hanem olykor az önigazolás szempontja is érvényesült munkájánál, aktuális problémáját vetíti ki az átdolgozott beszédbe, legjellemzőbb erre a *pro Rabirio* esete, amit akkor (60-ban) írt át, mikor őt hasonló veszélyek fenyegették, mint korábban védencét.

Trencsényi-Waldapfel Imre már Kumaniecki előadásához hozzászólva is hangsúlyozta annak a fontosságát, hogy Cicero milyen szempontból következetes : Cicero a lovagrend álláspontját képviseli, egyetlen példát sem ismerünk sem elméleti, sem gyakorlati megnyilatkozásai közül, amikor az *equites* érdekeivel szemben foglalt volna állást. — Cicero következetes felfogása nemcsak aktuális politikai kérdésekben érvényesül, hanem elmúlt korok, események bemutatásánál, korábbi történeti alakok megítélésénél is, így például — mint (Das Zeitalter der Scipionen in den Werken von Cicero c.) előadásában behatóan fejtegette — a Scipiók korának, a Scipio-kör irodalmi és tudós képviselőinek bemutatása esetében is.

Sz. L. Utcsenko (Moszkva) azzal — a szakirodalomban uralkodó — nézettel foglalkozott, mely szerint a római politikai küzdelmekben a Gracchusok korától kezdve két politikai csoport, illetve párt állt egymással szemben : az optimaták és a *populares*, tehát a nemesek, a *senatus*, azaz a felső, vezető réteg pártja, illetőleg a demokratikus párt. U. előadásában (Szocialnoje i politycseszkoje znacsenyije tyermina *optimates* u Cicerona) — az optimatákat illetően — kimutatta, hogy ez a felfogás megalapozatlan és tarthatatlan. Ugyanis Cicero — az egyetlen köztársaságkori szerző, aki az *optimates* kifejezést használja — sehol sem jelöl vele politikai csoportot vagy pártot, de a fogalomnak magától Cicerotól származó értelmezése sem fed politikai szempontból összetartozó együttest. Az *optimates* ilyen természetű megjelölésként való használata nem mutatható ki később sem, a császárkori, latin nyelven író történetíróknál sem, tehát nem vezethető vissza a köztársaságkori politikai elképzelésekre.

Maróti Egon (Der zweite Sallust-Brief und Cicero c.) előadásában Cicero levelezését használta fel annak bizonyítására, hogy Sallustius korábbi levelének Pompeius megítélésével illetve Caesarnak a *consul*ságra vonatkozó igényével foglalkozó részei nem zárják ki, hanem ellenkezőleg, megerősítik a levél hitelességét és a polgárháború kitörése körüli időre való datálását. Ezzel kapcsolatban foglalkozott Caesarnak és körének az ebben az időszakban kifejtett propagandatevékenységével és magának Caesarnak hívei körében e tekintetben gyakorolt irányító szerepével.

H. Kusch (Lipcse) készülő, a *γνῶθι σεαυτὸν* gondolat ókori útját Aristoteléstől a kereszténységig követő monográfiájából mutatott be részleteket. Fejtegetéseiben elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy Ciceróhoz mely szerzők (Antiochos, Poseidónios) közvetítésével jutott el az aristotelési (?) gondolat ; másrészt arra mutatott rá, hogy milyen sajátos vonások jelentkeznek Cicero műveiben e gondolattal kapcsolatban, mit adott hozzá a hagyományhoz Cicero a magáéból.

V. Steffen (Wroclaw) hozzászólásában felhívta az előadó figyelmét arra, hogy a görög tragédia és lyra vizsgálatából további tanulság adódnék. — Trencsényi-Waldapfel I. pedig rámutatott arra, hogy az önmegismerés és a fejlődés eszméje Aristotelés előtt is, már a praesokratikusoknál is több esetben kimutatható.

K. Swoboda (Prága) Cicero esztétikai nézeteivel (Les idées esthétiques de Cicéron) foglalkozó tanulmányát a betegsége miatt távolmaradt szerző helyett A. Komornicka olvasta fel. S.-nak Cicero egész irodalmi munkásságára kiterjedő fejtegetései szerint szónokunk esztétikai természetű gondolatai gazdag, teljes rendszert alkotnak. Cicero esztétikai kategóriái közül elsősorban a legfontosabbal, a *pulchrum* mibenlétével és megjelenési formáival foglalkozott.

A. Salač (Prága) bemutatta a prágai Károly Egyetem könyvtárának egyik (8/H. 302 sz.) Macrobius-kéziratát, amely a Somnium Scipionis szövegét kommentárát, tartalmazza. S. ismertette a feldolgozás alatt levő — 12. századi, valószínűleg francia eredetű, jól olvasható — kézirattal kapcsolatos munkálatokat, majd néhány, Ziegler kiadásában nem szereplő olvasatot sorolt fel, melyek többnyire a *scriba* munkájára jellemző tévedésen alapulnak. néhány esetben azonban figyelmet érdemelnek egy következő kritikai kiadás esetében.

J. Irmscher (Berlin) «Cicero und Byzanz», c. előadása a következő kérdésekkel foglalkozott : a császárkori Cicero-hagyomány Bizáncban ; a bizánci szerzők Cicero tradíciója ; a bizánci Cicero-rönesszánsz, és a bizánci Cicero-hagyomány kicsengése. I. szemléje bizánci szerzők műveiben — egyebek között — végső fokon Cicerora visszamenő tudósítások nyomaira mutatott rá, melyek — nézetem szerint — felhasználhatók lehetnek egyrészt a császárkori történetírókkal kapcsolatos forráskritikai vizsgálatokhoz, másrészt — egyes szerencsés esetekben — szövegkritikai célra is, nevezetesen egyes Cicero kéziratok szövegvariánsainak elbírálásánál. — Előadását követően I. külön tájé-

koztatóban (Bericht über «Die Cicero-Ausgabe der Bibliotheca Teubneriana») ismertette a Teubner kiadónak egy új, teljes Cicero sorozatra vonatkozó terveit.

Befejezésül Kumaniecki professzor ismét latin nyelven búcsúzott a vendégektől, megköszönte fáradozásukat, szerencsekívánatait fejezte ki a sokoldalú, sikeres munkához, méltatta a szocializmust építő országok tudományos együttműködésének jelentőségét, végül bejelentette, hogy a konferencián elhangzott előadások egy ünnepi kiadványban jelennek majd meg. — A külföldi küldöttségek nevében Trencsényi-Waldapfel Imre köszönte meg a szíves vendéglátást.

Röviden meg kell még emlékezni arról, hogy a küldöttségek vezetői a konfrencia munkájától függetlenül külön tanácskozásokon tárgyaltak a népi-demokratikus államok közti tudományos kapcsolatok további megszilárdításának módjairól és eszközeiről, mindenekelőtt a még folyó évben meginduló közös folyóiratunk, az «Eiréné» szerkesztésével kapcsolatos teendőkről.

Vendéglátóink szívélyessége folytán a tudós kollektivának alkalma volt betekinteni Varsóban és Krakkóban az egyetemek testvérintézeteinek munkájába. — A hét ország tudósainak egyhetes baráti együttléte kiváló alkalom volt arra is, hogy tájékoztassák egymást munkájukról, terveikről, megismertessék az egyes országokban folyó klasszika-filologiai munkát, és szerét ejthették, hogy kölcsönösen kiegészítsék az érthetően (nyelvi nehézségek, a publikációk nehézkes forgalma miatt), de nem egyszer elgondolkoztató módon hézagos tájékozottságukat egymás országai ókori kutatásának helyzetéről.

MARÓTI EGON

A III. RÓMAI LIMES-KONGRESSZUS

A római limes-kongresszust New Castle (1949) és Carnuntum (1955) után harmadizben, 1957-ben Svájcban tartották meg (VIII. 26—31). L. Munatius Plancus 2000 évvel előbb alapította Colonia Raurica-t (Augst), Basel elővárosát. A két évezredes jubileumot Basel ünnepségek sorozatával, parádés kiállítás (Die Schweiz zur Römerzeit) és ünnepi előadások stb. rendezésével ülte meg; az ünnepléshez a régészeti szakvilág azzal járult hozzá, hogy ezt az alkalmat használta fel a III. «Congress of Roman Frontier Studies» megtartására. A résztvevők közötti kapcsolatnak valóban bensőségessé és zavartalanná tétele végett azonban a kongresszus a nagyvárostól 15 km-re fekvő Rheinfelden-ben ülésezett, ahonnan természetesen az ünneplő Baselt is meglátogatta, hogy egy díszelőadás (D. van Berchem) keretében megtisztelje a jubiláló várost.

A zártkörűnek tervezett kongresszuson, amelyre a meghívókat a négytagú nemzetközi rendezőbizottság (R. Laur-Belart, D. van Berchem — Basel; E. Birley — Durham, Anglia; E. Swoboda — Graz, Ausztria) küldte ki, végül is 52 fő szakember vett részt. A külföldiek a következő számarányban oszlottak meg: 12 fő német, 8 fő angol, 4—4 fő francia, olasz és osztrák, 3 fő holland, 2 fő belga, 1—1 fő jugoszláv, liechtensteini és magyar. A rendezés apró munkáit a baseli Institut für Ur- und Frühgeschichte tagjai látták el, a résztvevők általános megelégedésére és mintaszerű kényelmére. A résztvevők számára előadás tartása nem volt kötelező. A rendezőbizottság válogatta ki a bejelentett (30 perces) előadások és (10 perces) «rövid közlések» sorából azokat, amelyeket felvettek a kongresszus napirendjére, a következő két tárgykörből: 1. Előrehaladás a római birodalom különböző határszakaszainak kutatásában; 2. A rómaiak és az őslakosság közötti viszony a limes térségében.

Az előadások és közlések megszabott időtartamát az elnökök erélyesen betartották, és így nem húzódtak el az ülések, maradt idő általában megvitatásokra és kirándulásokra is. Az ülések elnökei naponként váltakoztak és túlnyomóan a külföldi résztvevők közül kerültek ki. A megtartott 24 előadás-közlés autentikus szövege hamarosan megjelenik nyomtatásban a kongresszus emlékkönyvében, ezért most csak megnevezzük azokat. H. von *Petrikovits* a Germania inferiori limes kutatásának legújabb eredményeit vázolta. J. J. *Hatt* az 1947—1956. években Strasbourgban végzett feltárásokat tekintette át. J. A. *Richmond* egy angliai legiótábor kikutatásáról számolt be. R. *Nierhaus* a felsőrajnai sueb településeket (i. sz. I. századában) vizsgálta, azok kényszerű áttelepítését az előretolt határvonalról a hátsó katonai támaszpontok ellenőrzése alá. H. J. *Kellner* kimutatta, hogy az agri decumates feladása után a svájci rajnai limes kiépítését már Probus császár alatt megkezdték. *Alföldi* A. a beneficiarius-jelvények eredetét fejtegette. G. *Brusin* az Alpes Iuliae erődrendszerét kutatta. R. *Fellmann* a praetorium-ok sajátságait és kialakulását vizsgálta. *Radnóti* A. a segédcsapatok elhelyezését tekintette át a Duna mentén

a II. évsz. során. G. *Bersu* erődítmény-nyomokat mutatott ki a Bodeni tó mellett. W. *Schleiermacher* és *H. Schönberger* I. századi földtábor-nyomokról számoltak be Germania superior limes-én. M. *Mirabella-Roberti* Pola városfala és kapui új keltezését fejtegette. E beszámoló írója röviden vázolta a hazai limes-kutatás legújabb eredményeit stb.

Az előadások sorozatát öt kirándulás szakította meg. «Svájc a rómaikorban» c. kiállítás tartalmában címétől annyiban tért el, hogy az ókor előzményeit is bemutatta és a középkorig ért el. Az alkalmi kiállításba a magántulajdonban levő emlékeket is belevonták. Tanulságos az Augusta Raurica rommezejénél felépített rómaikorias ház, porticus-szal, peristylium-mal, műhelyekkel stb. A ház földszintjének másik felében rendezték be a múzeumi kiállítást, emeleti helyiségeiben pedig a hivatali és könyvtári részleget helyezték el (1954-ben). A helyreállított színházban rendszeresen tartanak szabadtéri előadásokat. Aventicum, a Helvetii fővárosa 5 km hosszú védőfalát és amfiteátrumát rendben tartják. A 90 belső tornyos védőfal, a helyesbített keltezés szerint, a III. évsz.-ban létesülhetett. A falmaradványok konzerválásánál három eljárás figyelemre méltó: helyenként (Tenedo, Zurzach) a kiegészített részeket vörös betonsávval választják el, különítik ki; a falak tetejét félgömb metszetű cementréteggel borítják be, amelyről az ártalmas csapadék lepereg, a fal belsejébe szivárgás elkerülésével; műkő- vagy betonlappal fedik be a falmaradványok tetejét, ferde ráhelyezéssel, az ereszszerű kiugrás az antik faltól eltéríti a csapadékot.

A limes-kongresszust, amely már méltán tekinthető a római provinciális régészet állandósult nemzetközi intézményének, szinte versenyzésszerűen hívták meg az egyes országok képviselői a következő ülésszakokra. Végül is határozatot hoztak, hogy 1959-ben az angliai Tyne-New Castle-ban, 1961-ben Jugoszláviában, 1963-ban pedig a «Benelux» államokban rendezik meg a római birodalmi határvédelmi rendszer kutatásáról beszámoló kongresszust.

SZILÁGYI JÁNOS

KAMOSE KIRÁLY ÚJ STÉLÉJE

1954-ben Karnakban Pinodem király szobrának restaurálása során a tőle alig 50 cm-re álló II. Ramses kolosszus talapzatát is át kellett vizsgálni. A munkálatok közben egy 2,2 m magas, 1,1 m széles stélé került napvilágra, mely Kamose király egy feliratát tartalmazza. A hyxosok elleni felszabadító háborút megindító fáraó korának eddig ismert legfontosabb forrása az ún. «Carnarvon tábla», ahol a fáraó indulatos szavai az újbirodalmi nyelv első emlékét alkotják, témájában bizonyos hasonlóságot mutat az új szöveghez.

A karnaki stélé élénk színekkel, erőteljes kifejezésekkel ecseteli az Apophis király ellen vívott harcokat. A háború pusztításai Auarist, Apophis székhelyét is elérik, s Kamose a király feleségét is láthatja, amint palotája ablakában áll. Az egyiptomiak temérdek zsákmányt ejtenek, s Kamose megtorlásul az Egyiptomnak okozott károkért Auaris teljes elpusztításával fenyegeti meg az ellenséget.

A súlyos helyzetben levő hyxos király erre követet küld a nubiai (Kuš) herceghez. A követet azonban Kamose elfogja, s megtalálja nála Apophis levelét. Az uralkodó ebben elpanaszolja, hogy Kamose megrohanta országát anélkül, hogy ő támadást intézett volna ellene. Emlékezteti a nubiai herceget, hogy ővele is ugyanezt tette. Felszólítja, hogy indítson támadást Kamose ellen, hogy azután feloszthassák Egyiptom városait.

A felirat történeti szempontból érdekes része a győzelem miatt boldog egyiptomiak ujjongó örömének leírásával zárul.*

* *M. Hammad:* Découverte d'une stéle du roi Kamose. (Chronique d'Égypte XXX. N° 59 [1955] 198 skk.)

KÁKOSY LÁSZLÓ

EGY ELHANYAGOLT TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE

A berlini múzeum II. századból való két múmiaetikettje (kis fatáblácska, mely az elhunyt nevét és esetleg néhány más adatot tartalmaz) jelenti az első kísérletet arra, hogy egyiptomi szavakat — jelen esetben neveket —, görög betűkkel írjanak át. Ezt követően egyiptomi varázsszövegekhez fűzött glosszák (a Leideni Múzeum és a British Museum papiruszain, továbbá egy horoszkópon a British Museumban, és még egy varázsszövegen

a Bibliothèque Nationalban) görögbetűs írása fejezi ki azt a törekvést, hogy a magánhangzókat is föltüntető betűkkel, — éppen e szövegek természete miatt — az egyiptomi szavak pontos kiejtése váljék lehetővé. E kísérletek alkotják a ókoptnak nevezett anyagot, amely azonban csak annyiban felel meg nevének, hogy nem az egyiptomi (démótikus) írásban jelenik meg. Valójában még nem az ekkor beszélt, hanem inkább az irodalmi nyelv rögzítését jelenti ez, ha nem is oly nagy a különbség a kettő közt, mint például a középegyiptomi klasszikus irodalmi, és a beszélt, majd szintén irodalmivá vált újegyiptomi közt. A III. századtól a kereszténység elterjedésével válik valóban szükségletté, hogy a beszélt nyelven, könnyen írható és olvasható formában közöljék a lakosság minden rétegével az új tanokat. (Újabban azt is feltételezték, hogy a kopt írás elterjedésében és az irodalom fellendülésében legalább ilyen nagy jelentősége van a gnosztikus iratoknak is.) Ez az időpont jelenti a kopt világ születését.

Még ma is sokszor félreértésre ad alkalmat többféle vonatkozása miatt az a fogalom, amely az egyiptominak görög elnevezéséből *(Αἰγύπτιος)*, illetőleg annak megcsonkított arab formájából keletkezett. Koptnak nevezzük tehát elsősorban azt az írást, amely görög és néhány démótikus jegy alkalmazásával az Egyiptomban az i. u. III. századtól kialakuló irodalom hordozója lett. Koptnak nevezzük természetesen ennek az irodalomnak a nyelvét is, amely az ősi egyiptomi nyelv legutolsó és ma már teljesen kihaltnak tekinthető ágát jelenti. (Vycichl mutatott ki az elmúlt évtizedekben még néhány egyiptomi vidéket, ahol egy-egy kopt ének töredéke még ismeretes volt.) A nyelvnek mesterséges fenntartása egy-egy családnál már nem teheti élővé azt, ami csak egyházi nyelvként maradt fenn. (Még az egyházi könyveket is arab nyelvű átírás teszi gyakran az olvasó számára érthetővé.) Koptnak nevezzük azt a keresztény egyházat is, amely a 451. évi chalcedoni zsinat után, elsősorban az isteni természetnek a Rómában vallott felfogástól való különbsége miatt különálló lett és Egyiptomban kopt egyházi nyelvével valamint Abesziniában ma is megvan. (Egy rész újabban Rómához is visszatért.) Koptnak nevezzük negyedszer magát a keresztény egyiptomi embert is, aki bizonyos mértékben fajilag sem olvadt össze annyira a hódító arabsággal, mint azok, akik az izlámot fölvették.

Mindezen értelmezésből önként következik a koptológiának ma igen jelentős szerepe. A magánhangzókat feltüntető írás lehetővé teszi, hogy hangtanilag megalapozható legyen az egyiptomi nyelv, amelynek 4000 éves fejlődése tisztán áll így előttünk. Irodalma olyan kincseket mentett meg — pl. a gnósztikus és manicheus művek révén —, amelyek ezeknek sokszor egyedüli forrását képezik. A koptság története jelentős fejezet az egyháztörténetben, de részleteiben még kellőképpen fel nem dolgozott magának a paraszti kopt népnek története, amelynek a mindent beolvasztó arab vallással és kultúrával szemben is maradhattak egyes gócai Thebaisban. Egy sajátos, néhány vonatkozásban az ősi egyiptomra is támaszkodó kultúra legérdekesebb megnyilatkozásai közé tartozik a kopt művészet, amelynek a románban kimutatható elemei ma már felismert, de még nem kellőképpen kidolgozott problémát jelentenek. Nyelvészek, történészek, vallástörténészek, régészek, művészettörténészek számára szolgáltat bő anyagot a kopt világ, és az ezzel foglalkozó tudomány ma már nemcsak az egyiptológiának egy ágát képezi, de a késő-hellenizmussal foglalkozók, a közelkeleti kultúrák feltárói, a bibliakutatás, a bizantinológia művelői vagy az arab kultúra és művészet kutatói számára is nélkülözhetetlen lett. A koptológia már régóta nem puszta segédtudomány hivatását tölti be, bár az egyiptomi nyelvészet számára valóban alapvető tudomány.

A XV. századi arab Makrizi szerint az asszonyok és gyerekek jóformán csak kopt nyelven beszélnek Egyiptomban, azonban ez az időpont mégis hatalmas törésvonalat jelent, mert az arab uralom alatt lépésről-lépésre visszaszorultak a közéletből a koptok és az izlám térhódításával az arab nyelv használata is együtt járt. Az egyiptomi nyelv és kultúra, amely fennmaradt a görög és római világ hatalmi körében, viszonylag igen rövid idő alatt majdnem teljesen kihalt egy másik keleti kultúrát és világképet képviselő nép uralma alatt. A XVII. században Egyiptomban utazó Vansleb már azt emeli ki, hogy még talált egy öregembert, aki beszélt kopt nyelven. A teljes elfelejtéstől mégis az arab szótári és grammatikai munkák mentették meg a kopt nyelvet. Elsősorban ezekre támaszkodva kezdődött már a XVII. században az európai tudományos világgal a megismertetése. Igen jelentős szerep jutott ebben annak a tudósnak, aki a képjegyek szimbolikus értelmezésével ugyan egész téves irányba vezette a hieroglif írás megfejtését, azonban éppen azáltal, hogy a kopt nyelvre irányította a figyelmet, valóban jelentős előrehaladást indított meg az egyiptomi nyelv kutatásában. Athanasius Kircher 1636-ban megjelent «Prodromus Coptus sive Aegyptiacus» című művében hangsúlyozta, hogy a koptok őrizték meg az óegyiptomi nyelvet: «*adque ii qui antiquam illam Aegyptiacam linguam..... admodum corruptam ab interitu... vindicarunt.*» Művét kopt kéziratok

ismertetése és egy rövid kopt nyelvtan zárja be és ezzel Európában egy új tudományág születhetett volna. A szisztematikus feldolgozás elmaradt, azonban mégis nagy mértékben megkönnyítette az egyiptomi írás megfejtőjének Champollionnak (valamint az ugyancsak helyes irányban kísérletező Youngnak) munkáját. Az egyiptomi írás megfejtésével kapott új lendületet a kopt nyelv szisztematikus feldolgozása is. Peyron 1841-ben megjelent «Grammatica linguae copticae»-je tekinthető az első ilyen munkának. Újabb félszázad múlva talál a koptológia az elsősorban egyiptológus G. Steindorff személyében egy olyan feldolgozóra, akinek 1951-ben megjelent nyelvtana valójában annak az 50 év előtti műnek javított kiadása csupán, amely az első modern kopt nyelvtannak tekinthető. (Stern 1880-ban kiadott nyelvtana ma már csak szakember számára, de semmiesetre sem kezdők számára használható.)

A részleges feldolgozás az elmúlt évtizedek óta már kitér a kopt nyelv főbb dialektusaira is. A legrégibb szövegeket megőrző klasszikusnak tekinthető felsőegyiptomi szaidi mellett a XI. századtól kezdve az irodalomban is elterjedt és az újabbkorú egyházi nyelvben fennmaradt alsóegyiptomi bohairi dialektus legalaposabb feldolgozása A. Mallon nyelvtana. Grammaire copte, Beyrouth, 1926. Az achmimi feldolgozója W. Till, Achmîmisch-Koptische Grammatik, Leipzig, 1928, aki emellett az egyetlen összefoglaló, az összes dialektusra kiterjedő nyelvtannak: Koptische Dialektgrammatik, München, 1931. szerzője is. A háború alatt fejeződött csak be a nemrég elhunyt Crum nagy életműve, az új nagy kopt szótár is, de ma is jól használható még Spiegelbergnek kisebb szótára, amely a szavak egyiptomi etimológiáját is feltünteti.

A kopt kéziratok kiadása ma már óriási anyaggal szolgál a kutatóknak és folyamatosan halad a régészeti és művészeti emlékek értékelése is. Az utóbbi terület egyik jelentőségét képező kopt szöveteknek néhány értékes darabja van múzeumainkban is. A kopt szövetek feldolgozásának a Wulff—Volbach-féle összefoglalás után a szovjet M. Matye ma a legjelentősebb képviselője. Sajnálatos módon a magyar orientalisztika és ókorkutatás hosszú ideig semmi figyelmet sem fordított a koptológiára. Nem akadt sem képviselője, sem pártfogója az érintkező tudományágak részéről sem. A legutóbbi években szerepelt csak néhány szemeszteren keresztül az egyetemi oktatásban. A nehéz körülmények ellenére is jelent meg már egy-két tanulmány, amelyek közül az első a magyarországi ókori keletkutatás külföldön is nagy visszhangot és elismerést nyert orgánumában az Oriens Antiquusban látott napvilágot W. Till tanítványa, Wessetzky Vimos tollából. Az Acta Orientalia első évfolyamában ugyanő foglalkozott az egyiptomi elemeknek a koptban való továbbélése problémájával és ezt a témát bővíti Kákosy Lászlónak az Antik Tanulmányok 1957. évi 1—2. számában megjelent dolgozata is. Ugyanitt tette közzé Wessetzky Vilmos a Szépművészeti Múzeum egyetlen kopt kézirattöredékét, a Julianus Apostatára vonatkoztatható Merkurios legendát. Egy másik ugyancsak Budapesten levő 12 oldalas kopt kézirat Dobrovits Aladár tulajdonát képezi; a zsoltárokat és újtestamentumi részleteket tartalmazó szöveg kiadását birtokosa megbízásából Kákosy László készíti elő, aki az egyiptomi istenfogalmaknak a kopt irodalomban megfigyelhető továbbélését is kutatja kéziratban levő dolgozatában.

A legutóbbi években a tudományos világnak a koptológiára irányított figyelmét és annak nagy fellendülését a legutóbbi tizenkét év alatt megjelent öt új nyelvtan tanúsítja: Polotsky: Études de syntax copte (Kairó, 1944), Chaine: Le verbe copte. Sa conjugaison dans ses rapports avec l'égyptien (Paris, 1945,) Plumley: An Introductory Coptic Grammar (London, 1948.), Steindorff: Lehrbuch der koptischen Grammatik (Chicago, 1951), Till: Koptische Grammatik (Leipzig, 1956).*

WESSETZKY VILMOS

* Dolgozatom kéziratának lezárása után vált számomra hozzáférhetővé a fiatalon elhunyt *P. F. Kahle* forráskiadvány, szövegkritika és nyelvtan szempontjából egyaránt nagyjelentőségű műve; Bala'izah. London. 1954. Ugyancsak ekkor kaptam kézhez *W. Till* fontos tanulmányát (Coptic and its Value. Bull. of the J. Rylands Library 40 [1957]), amelyben a fentebbi fejtegetésekkel megegyező módon foglalkozik a koptológia jelentőségével s a kopt irodalom méltatásával és a legjelentősebb kiadványokat is felsorolja.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki felelős: Szöllösi Károly
A kézirat érkezett: 1958. IV. 15. Példányszám: 500 — Terjedelem: 13 (A/5) ív

45270/58 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

Klasszika-filológiai és Ókori Történeti Intézet SZEGED Egyetemi

Eötvös Loránd Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Ókori Történeti Intézet
213
SZEGED

WESSETZKY VILMOS

AZ ÓEGYIPTOMI KÖNYVTÁR

Az a viszonylag sokrétű, színes kép, amely az egyiptomi könyvre vonatkozó ismereteinkben elénk tárul, joggal engedne arra következtetni, hogy hasonló gazdag anyag áll rendelkezésre az egyiptomi könyvtárra vonatkozólag is. Ezzel szemben az utóbbiról viszonylag nagyon keveset tudunk. Ez a körülmény a könyvre vonatkozó ismeretanyaggal mégsem áll ellentétben. Ép, teljes könyv is kevés maradt ránk, de történeti, nyelvészeti részletkutatással sok helyen sikerült a hiányokat pótolni. Ezek nélkül viszont az egyiptomi könyvtárra vonatkozó eddigi feldolgozások csak a meglevő, valóban igen kisszámú leletre szorítkoztak és az egyiptomi könyvtár jelentőségének jóformán tagadásához vezettek. Könyvtártörténeti szempontból ma is még Milkau posthumus műve a legteljesebb összefoglalás.[1] Az ebből nyert kép valóban csalódást jelent. Idézzük szavait: «Um aber zum Anfang zurückzukehren: das Ergebnis ist, auch wenn wir nicht vergessen, dass es nur das Alte Aegypten ist, mit dem wir uns hier beschäftigen, also weder das persische, noch das griechische oder römische, eine starke Enttäuschung. Wir haben nichts gefunden, was geeignet wäre, den hergebrauchten Glauben an den Bibliotheksreichtum des Landes zu stützen, wir haben die Tempelbibliothek, wenn wir an ihre räumliche Unterbringung denken und wenn wir Edfu mit seiner offenbar alten feierlichen Inschrift als typisch nehmen, überaus dürftig befunden, so dass ihre Häufigkeit, auch wenn wir sie ohne weiteres zugeben, nicht viel sagen will; selbst die berühmte Ramesseums-Bibliothek ist uns unter den Händen zerronnen, und die Anschauung von Lepsius — er will damit die Bedeutung dieser Bibliothek des dreizehnten Jahrhundert ins rechte Licht setzen, — dass nur der Reichtum der ägyptischen Bibliotheken und Archive die 400 000 Bände der Ptolemäer verständlich mache, lässt sich nicht gut halten: an dem rein griechischen Charakter der Bibliothek von Alexandria ist nicht zu zweifeln. Über diesen Stand der Dinge täuschen uns weder die Phantasie Masperos noch auch Thot und Seschat hinweg, die immer wiederkehrenden Bibliotheksgötter. (pag. 22).»

Egyiptológus számára a Milkau által festett kép elégtelennek bizonyul. Nem követhetünk más utat az egyiptomi könyvtár kutatásában, mint amelyen a könyv vizsgálatában haladtunk, ha kevesebb történeti adat is áll rendelkezésünkre. Az eddigi régészeti leletek értékelését Milkau említett műve és

[1] *Fr. Milkau:* Geschichte der Bibliotheken im alten Orient. Aus dem Nachlass herausg. von *Br. Meissner*, Leipzig 1935.

A. A. Kampmann-nak a levéltárakra is kiterjedő feldolgozása adja meg.[2] A könyvtár létét és jelentőségét azonban nemcsak a fennmaradó épületrészek igazolhatják. Közvetlen régészeti anyag hiányában a könyvtárakra és könyvtárosokra vonatkozó irodalmi utalásokból sok esetben felmerülhet és szükséges is a könyvtárlétesítményre vonatkozó rekonstrukció. Legközelebbi párhuzamként említhetnők a papiruszelőállítás kérdését, amelynél helytelen lenne az adatok hiányából egy igen szűkkeretű gyártásra következtetni.

Az első alapvető kérdés abból adódik, hogy mennyiben jogosult a mai fogalmak szerinti könyvtár, levéltár, könyvtáros, levéltáros megkülönböztetése az ókori Egyiptomban. Régi vitakérdés ez, különösen az orientalisták és könyvtárosok közt. A kérdés nem tisztázódott, sőt a két fogalom feletti vita egyre inkább bonyolódott. Talán ennek egyik következménye, hogy az egyiptomi kultúra ismertetésének első és ma is alapvető nagy összefoglalása : Erman—Ranke : Aegypten-je index címszavai közt a könyvtár nem is szerepel. Még a legújabb könyvtártörténeti munkákban sem találunk megfelelő választ a kérdésre.[3] Kétségtelenül megnehezíti ezt az, hogy a két intézménynek a mi értelmünkben vett szigorú elkülönítését minden esetben nem tehetjük meg. Feltétlenül tévesnek kell azonban minősítenünk azt a még a legújabb könyvtártörténeti művekben is előforduló nézetet, hogy az ókori Egyiptomban semmiféle megkülönböztetés könyv-, okmány-, és levélforma közt nem volt és hogy az azonos külső tekercsforma a fogalmak egybeolvadását jelentené. A különböző tekercsformákat tekintve sem nevezhető véletlennek az egyiptomi könyvelnevezésnek sokfélesége. Okszerűnek látszik azonban annak megállapítása, hogy ahol kifejezetten okmánytárról van szó, amilyen például az amarnai állami levéltár, vagy a Ramesszidák külügyi hivatala,[4] vagy különböző hivatalok okmánytárai, ott, ahol tehát biztosan alkalmazhatjuk a különbségtevést, ott levéltárról beszélünk. Idetartoznak természetesen mindazok a helyek, amelyben kifejezetten okmányt[5] őriztek. Ott viszont, ahol nyilvánvalóan irodalmi, tudományos, stb. könyvtekercs-gyűjteményről vagy elhelyezéséről van szó, a könyvtár elnevezés jogosan vethető fel.

Mint minden más kultúrának, úgy az egyiptominak kezdeti fokain sem lehet szó az írásos emlékek kategória szerinti tudatos megkülönböztetéséről és ilyen elvek szerinti raktározásáról. Az írásos anyag nagyszámú növekedése, szükségszerűen hozta magával a gyakorlatilag is előnyös megkülönböztetéseket. Az első dinasztiák előkelő udvarának könyvtárosát és levéltárosát, illetve első könyvtárát és levéltárát a Piramisszövegek őrizték meg számunkra. A Pir. 309. = 490—491. nemcsak vallástörténeti, de kultúrtörténeti szempontból is érdekes adatokat tartalmaznak. Az elhúnyt uralkodó Re tisztviselőjeként jelenik meg, parancsát végrehajtja, »azt teszi, amit Re neki mond«. Ha e hivatalnok tisztségét kutatjuk, akkor benne a könyvtáros és levéltáros első megszemélyesítőjét ismerhetjük fel.

[2] *A. A. Kampmann:* Archiven en Bibliotheken in het oude Nabije Osten, Handelingen van het zesde Wetenschappelijk Vlaamsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen, Gent, 1941, 159—174.

[3] Handbuch der Bibliothekswissenschaft, Begr. *Fr. Milkau*, zweite Aufl. hrgg. *G. Leyh*, III. Bd. Geschichte der Bibliotheken, Erste Lieferung, 1953, Erstes Kap. Der alte Vorderorient von *F. Milkau*, neu bearbeitet von *J. Schawe*. U. o. a bevezetésben (pag. 2—3.) az ókori keleti könyvtárak és levéltáraknak az orientalisták és könyvtárosok által felvetett meghatározási problémái.

[4] *L. Borchardt:* Das Dienstgebäude des Auswärtigen Amtes, Z. Ä. S. 44 (1901) 59.

[5] W. B. I. 158.

Pir. 490/a: *N pw ḏḥ}j ntr.w*	490/a: «N az istenek *ḏḥ}*-ja»
490/c: *ḥmś N mḥ}ḥ-f*	490/c: «N előtti ül»
491/a: *ỉwn N ḥn.w-f ỉśd N wḏ.w-f*	491/a: «N kinyítja szekrényeit, feltöri parancsiratait»
491/b: *ḥtm N mḏ}.wt-f*	491/b: «lepecsételi irástekercseit»
491/c: *ḥ}b N wpwt-f*	491/c: «kiküldi követeit, stb.»

A hieroglif feliratban szereplő szekrény ugyanolyan formájú, mint amilyennel a tekercsek tárolásával kapcsolatban már találkoztunk. A levélíró munkája a szövegben a következő szakaszokra oszlik : a tekercset kiveszik az elraktározásra szolgáló ládából, eltávolítják a pecsétet, az olvasásnál kibontott tekercset használat után — hogy a kezdő rész ne belülre kerüljön — újra feltekerik, és ismét lepecsételik. A *ḏḥ}j* szó (a szótárban[6] magyarázat nélkül : 'von einer Person') értelmezésére, illetőleg használatára vonatkozólag utalhatunk a szövegrészt követő *ḥ}j ḥ.t R^ᶜ* «Rê házának védelmezője» kifejezésre, amely szerint akár szójáték, akár egy régiesnek tűnő szóhasználat kedvéért, egy *ḏ* praefixumos képzéssel állunk szemben. „A ház védője" mindenesetre az udvar bizalmasai közül került ki, mert e hivatalnok a szöveg szerint a titkári teendőket is ellátta ; jelenti egyben az udvari levéltárost és könyvtárost is.

Ha a történeti idők hasonló hivatalát keressük, akkor az óbirodalom előkelőinek háztartásában szereplő „ház előljárója" címben ugyanennek a megfelelőjét meg is találjuk. Kanjnjśut herceg háztartásában Uhem Ka *(Whm k})* töltötte be ezt a tisztséget. Kanjnjśut sírkamrájának reliefképein a hivatalnokok élén van ábrázolva, amint a birtokok jegyzékét, vagy a szolgálmányok jegyzőkönyvét urának átnyújtja. Vizsgálódásunk tárgyához minket most címe : *śš pr-mḏ}.t* «az irat-(könyv) tekercsek házának irnoka» érdekel legközelebbről. Hivatalának jelvényeiként baljában íróeszközt, jobbjában tekercset tart.

Könyvtártörténeti szempontból jelentős kérdéshez értünk, amely Egyiptomban az irodalomban eddig fel nem vetett magánkönyvtárak létét jelentheti. Az udvari intézőnek címe megengedi az erre vonatkozó következtetéseket. Ilyen szempontból természetesen csak az uralkodó rétegnek, a legfelsőbb hivatalnokoknak, az uralkodó rokonainak viszonylag szűk köre jöhet számításba. A Kanjnjśutéhoz hasonló nagy háztartás vezetése csak e kiváltságosoknak jutott osztályrészül.

A Kanjnjśut-masztaba reliefábrázolásain[7] 11 irnokot látunk, akiket nevükkel, címükkel együtt örökített meg a felirat. «Az irattekercsek házának elöljárójá-»n kívül a legtöbb személy az egyszerű *śš* «irnok» címet viseli. Feltűnő módon kiválik azonban az egyik irnoknak *T̲st*-nek *śš-mḏ}.t* és egy másik irnoknak *T̲ntj*-nek *ỉrj-mḏ}.t* címe. Az első cím a szótár szerint Aktenschreibernek felel meg (értelme szószerint 'a tekercs írója') ; a második cím fordítása a szótárban :[9] 'Schreibgehilfe', 'Sekretär', (szószerint : 'a tekercshez tartozó'). E különbségtevést az irnokok nagy száma mellett semmiképp sem minősíthetjük véletlennek, tudatos kiemelésük viszont olyan következtetéseket enged meg, amelyek döntők lehetnek az egyiptomi, jelen esetben óbirodalmi magánkönyvtár és levéltár kérdésében.

[6] W. B. V. 605.

[7] *Junker:* Giza II. 164. V. ö. *H. Demel:* Die Reliefs der Kultkammer des Kaninisut. Jahrbuch d. Kunsthist. Samml. in Wien N. F. Sonderheft 25.

[8] W. B. II. 188.

[9] U. o.

Alig képzelhető el ugyanis, hogy a Kanjnjsut nagy háztartásában alkalmazott irnokok (számuk az ábrázolténá esetleg még nagyobb volt) valamenynyien csak a birtok számadási stb. jegyzőkönyveivel foglalkoztak. Nagy számuk is arra a kultúrtörténeti jelentőségű tényre mutat, hogy közülük néhányan iratoknak, ezek közt könyvtekercseknek a másolásával is foglalkoztak. Erre mutat nemcsak a *sš-mḏꜣ.t* cím, de az ábrázolásokon bemutatott és általunk már tárgyalt különböző tekercsformák számára készült többféle tartó is. (Ant. Tan. 5 (1958) 5, 7—10. ábra.)

Az említett címek fordításai, mint a legtöbb egyiptomi címé, tulajdonképpen csak mai szemszögből nézett szükségfordításnak minősíthetők. Alkalmasaknak látszanak azonban fokozati különbségek megállapítására, amelyek a hierarchikus berendezésű Egyiptomban minden ilyen vonatkozásban megtalálhatók. Jelen példánk esetében Uhem Ka az egész házvezetés intézője és mint *sš pr mḏꜣ.t* a többi hivatalnok felett áll. Az *ỉrj-mḏꜣ.t* címet viszont magasabbra értékeljük a *sš-mḏꜣ.t*-nál, mert *ỉrj-mḏꜣ.t* címet viselnek pl. a bírák is. A később differenciált könyv-elnevezésekkel szemben *mḏꜣ.t* jelentése a tárgyalt korban bizonyára még a szószerinti «tekercs» értelmezéséhez áll közelebb, de jelentésében mindenesetre magábanfoglalta már a könyvtekercs fogalmát is.

Az ábrázolásokon szereplő *Ṯntj Whm-kꜣ* titkárának a szerepét töltötthette be és a könyvtár, illetve levéltár tulajdonképpeni kezelője lehetett. Az ábrázoláson a többi irnoktól megkülönböztetve nem ülve, írásközben, hanem állva jelenik meg, kezében tartva a tekercset. A harmadik kiemelt irnokot *Ṯst*-t másolóként foghatjuk fel, ennek felel meg címe és ábrázolása is.

Az «irnok» összefoglaló elnevezése alatt rejtőző magasabb tisztségek, különböző funkciók feltételezése adhat útmutatást az egyiptomi könyvtárosok körül kialakult vitás kérdésekben is. A legjelentősebb ezek közt az a Vogelsang által felvetett probléma[10], hogy hogyan képzelhető el az, hogy Egyiptomban a kimutatható templomi könyvtárak mellett nem ismerjük az ott működő könyvtárosokat. A fentiek értelmében azonban csak a mai szemszögből vett, kizárólag könyvtári funkcióban működő szakembereket nem találjuk. Ahol könyvtár van, ott dolgozóknak is kell lenniök, akik az iratok, könyvek kezelését, raktározását végzik. Ahogyan a *sš* «irnok» címnek sokféle értelmezése van, úgy rejti magában a *sš-mḏꜣ.t* és az *ỉrj-mḏꜣ.t* azt a hivatalnoki személyt, aki a könyvtári teendőket végezte. A korai idők e címei megmaradnak a későbbi korokban is, amikor a könyvanyag nagysága is megkövetelte már a rendszerezést, katalógizálást. A különböző tekercstokok mindenesetre már a korai időkben is a szükségszerű rendezés mellett tanúskodnak, bár ebben az időben az általános használatú *pr-mḏꜣ.t* elnevezés egységes épületre mutat.

Az így nyert képet az egyiptomi irodalom művelésének néhány nehéz kérdésében is hasznosíthatjuk. Már Erman[11] hangsúlyozta, hogy a ránkmaradt egyiptomi irodalomban az iskolai gyakorlatban használt munkák vannak előtérben azért, mert ezek századokon át szerepeltek a tanulásanyagban. A legtöbb mű elpusztult a könyvtárakkal együtt. A szétszórt maradványaiban is nagy egyiptomi irodalom nem képzelhető el olvasók nélkül. Bizonyos azonban, hogy a remekművek nem csak a tanulók iskolai gyakorlatára készültek. A kizsákmányolt nép fia a dalon és a mesén kívül máshoz alig jutott. A műveltségére büszke, iskolát végzett irnokok, illetve előkelők olvasták is e műveket.

[10] *Vogelsang:* Altägypt. Bibliothekare ?, Zentralblatt für Bibliothekswesen 30 (1913) 17 sk.

[11] *Erman:* Die Literatur der Ägypter, 4.

Éppen az előkelők házi magán-könyvtára képezi azt a bizonyára szűkkörű művelődési központot, amelyben az irodalom értékeit másolták, őrizték és használták is. Természetesen ez jelenti a mai könyvtáraktól való megkülönböztetést is, amennyiben az egyiptomi könyvtár e fajtája egy viszonylag kisszámú felső uralkodó rétegen, udvari körökön kívül, a széleskörű művelődést nem érintette, míg a mai könyvtár a művelődésnek, irodalomnak legszélesebb körben való terjesztésére létesül.*

A magánkönyvtárak közt az első helyen a fáraó udvari könyvtára állt. A birodalom nagyjai, az előkelők, a magasrangú hivatalnokok, az egyre nagyobb önállóságra szert tevő kerületi fejedelmek követni, utánozni igyekeztek a fáraót, nemcsak címben, hanem külsőségekben, elsősorban az udvartartásban és annak berendezésében. A házi levéltárak és könyvtárak mintáját bizonyára a királyi udvar hasonló intézménye szolgáltatta, a *pr mḏ3.t nṯr*. Milkau is hangsúlyozza, hogy az adatok arra mutatnak, hogy III. Amenophisnak nagy levéltára, — amelynek létét az akkori diplomáciai nyelven írt nagyszámú ékírásos cseréptábla igazolja, — egyben könyvtár is volt.[12] A könyvtár létét az Amarna-levelezéssel együtt talált, most a British Museumban őrzött fajansz ex libris-táblácska[13] tanúsítja, amely III. Amenophis és felesége Teje nevével azok tulajdonát jelezte. A táblácska egy könyvtekercstartóládácskának a címtáblája is volt egyben, mert a könyvnek a címét is feltünteti. E csupán címében fennmaradt könyv mibenléte és tartalma nagy vitákra adott alkalmat. Feltételezték, hogy egy irodalmi munkáról van szó, amely meseszerűen két fa dialógusát tartalmazza. Ezen belül eltértek a vélemények abban is, hogy egy eredeti egyiptomi témáról, vagy egy külföldi motívumról van-e szó.[14] Igen érdekes és megalapozott megoldáskísérletet adott Capart,[15] aki arra az eredményre jutott, hogy III. Amenophis udvari könyvtárának egy díszes könyvtartóban tárolt könyvéről lehet szó. Keimer megállapításaira is hivatkozik, aki szerint nem külföldi, hanem eredeti egyiptomi fákról, szikomorról és az ún. *baḳu (bꜣḳ)*-fáról van szó. Capart részletes vizsgálatai viszont kiterjedtek a táblácskán szereplő *nh.t* szóra is, amely nemcsak szikomornak, de általában lombos fának a neve is lehet ; eszerint a táblácskán feltüntetett könyvcím : «A *baḳu*-fáról szóló könyv», nem annyira regény vagy mese, hanem egy mondhatnók természettudományi ismeretterjesztő munka. Bizonyítékul felhozza azt a másik töredékes táblácskát is, amely ugyanezen udvari könyvtárból egy másik könyvcímet tartalmaz, és amely szerint ez a munka is fákról szól.

A kis könyvetikettek[17] a nagy udvari könyvtár egyetlen közvetlen régészeti bizonyítékainak tekinthetők. Mindenesetre jellemző erővel bír az

*A magánkönyvtárak mai értelemben vett elterjedésére akkor sem gondolhatunk, ha Dobrovits Aladár feltétlenül helyes megállapítása szerint (dogozatom opponensi véleményezése) *Duauf* Intelmei alapján kisebb magánkönyvtárak is feltételezhetők.

[12] *Milkau* felfogását pontosan követi a Handbuch der Bibliothekswissenschaft új kiadása is III. köt., 9. Lehetőség volt két olyen intézménynek az egyesítésére is, mint pl. *Sztruve* kimutatta két nagy levéltárra : Aegyptus 7 (1926) 19.

[13] *Borchardt:* Ein Ex libris Amenophis III. Z. Ä. S. 33 (1895) 72 sk.

[14] *D. Opitz:* Eine verlorene Tell-el-Amarna-Tafel, Zeitschrift für Assyriologie, N. F. 2 (1925) 80 sk.

[15] *J. Capart:* Les Ex-Libris d'Amenophis III. Chronique d'Égypte 10 (1935) 23 sk.

[16] A Yale-i Múzeum letétje magángyűjteményből.

[17] V. ö. a *Borchardt* által közzétett, a Berlini Múzeumban levő alabástrom táblácskákat is : Ein «ex libris» Amenophis' III. Z. Ä. S. 33 (1895) 72.

a tény, hogy ilyen tárgyú munkák is helyetfoglaltak ebben, és egymaga ez a körülmény is e könyvtár nagysága mellett szól.

A magánkönyvtárak kérdése mellett még egy — eddig hasonlóképpen fel sem vetett — probléma merül fel : az államintézmények, hivatalok saját könyvtárának feltételezése. A bevételi, kiadási jegyzékek, ajándékok listáit, dekrétumokat, különleges könyvekbe vezették be.[18] E könyveket azonban inkább az okmányok közé sorolhatjuk.

Egy olyan irodalmi forrást vehetünk azonban segítségül a felvetett kérdés megvitatásához, amely maga is sok problémát tartalmaz, ezek történeti értékelését azonban most figyelmen kívül hagyhatjuk. Ipuver intelmeinek[19] azokra a részeire gondolunk, amelyek a hivatalok elpusztítására vonatkoznak. Ebben szerepel a pompás *Ḫnr.t*-csarnok, amelynek iratait a felkelő tömeg elragadta. Ehhez fűzi Ipuver azt a megjegyzését, hogy a mágia ezáltal elvesztette hatását. Számunkra jelentős elsősorban a *ḫnr.t* szó tisztázása. Szótári jelentése[20] két ellentétesnek látszó fogalmat takar : «börtön», illetve «levéltár», amelyek azonban közös nevezőre hozhatók a *ḫnr* «elzárni» alapjelentéssel. A szó értelme tehát jelen esetben : elzárt épületrész. Erman és Gardiner[21] bírósági csarnokra gondoltak elsősorban azért, mert az Intelmek következő részeiben a törvények, bírósági ügyiratok szétdúlásáról van szó. Nem tudjuk, hogy valójában milyen könyvek voltak azok, amelyeknél Ipuver a mágikus hatékonyság elvesztéséről beszélt. Bizonyos azonban, hogy az a forradalmi megmozdulás, amelynek történeti jelentőségével most nem foglalkozhatunk, az uralkodó réteg hatalma megtörésére irányuló legerősebb megmozdulás keretében a törvények, hivatalos bírósági ügyiratok, de ugyanígy a titkos és tiltott könyvek ellen vagy azok megszerzésére irányult. Ez esetben egy nagy állami hivatalban elhelyezett könyvtárrészlegről lehet tehát szó.

Jóformán teljességgel hiányzik a könyvtárra és levéltárra vonatkoztatható ásatási, régészeti anyag. Helytelen következtetések elkerülésére figyelembe kell vennünk, hogy a késői idők előtt épített legmonumentálisabb egyiptomi templomépületek is igen hiányos adatokkal szolgálnak csak, és csak a Ptolemaios korból maradt fenn teljesebb templomépület ; az utóbbiban viszont kimutatható a könyvtár is. Az egyiptomi könyvtárak megállapításához legfőbb forrásunk az írásos emlékanyag marad.

A számításba vehető anyag átvizsgálásának első eredményeként a könyvtártörténetben eddig számontartott kevés egyiptomi könyvtár közül is törölnünk kell egyet. A kritikus szemmel néző Milkau is felveszi de Rougé után indulva *Šepeśeśkaf (Špśś k;-f)* fáraó[22] könyvtárát,[23] bár annak túlzó adatait, — de Rougé e feltételezett könyvtárat az alexandriaihoz hasonlította —, nem követi. Šepeśeśkaf fáraó könyvtára helyett viszont előtérbe kerül egy jelentős egyiptomi könyvtárosnak, Šepeśeśkaf-anḫ-nak személye, aki többek

[18] *J. Pirenne:* Histoire des institutions et du droit privé de l'ancienne Égypt, Bruxelles, 1932, II, 182—. V. ö. Phiops dekrétuma, Urkunden I. 280.

[19] *Gardiner:* The admonitions of an Egyptian sage, 6/5, 6/6. *Erman:* Die Literatur der Ägypter, 138. Magyar kiadás a teljes irodalommal : *Kákosy László:* Ipu, a Főrangú intelmei, Antik Tanulmányok 4 (1957) 323 sk.

[20] W. B. III. 296.

[21] *Erman:* és *Gardiner* i. m.

[22] A fáraó nevét viselő Sepśeskaf-anḫ sírja az V. din. közepéből való *(Junker:* Giza II. 62.). Fia *Neferirkare* alatt élt, ő előtte és nem a IV. din.-ban. Az utóbbi 2930-as évszáma egész helytelen!

[23] *Milkau:* Geschichte der Bibliotheken im alten Orient, és Handbuch der Bibliothekswissenschaft 2. kiad. III. 8.

közt *šš pr-md̲ȝ.t* volt. Milkaunak azt a megjegyzését, hogy a címből e könyvtár jelentőségére semmiféle következtetést nem vonhatunk, mert az egyben iskola is volt, félreértésnek kell minősítenünk. Akárhogyan is értékeljük a *rḫ-njśwt* címet,[24] mindenesetre a fáraóhoz közelálló személyt kell rajta e korban értenünk. Šepeśeśkaf-anḫ egyben *ỉmj-rȝ pr-mśw-njśwt* «a királyi gyermekek házának elöljárója» és uab-pap is volt. Bizalmi állásában, mint a király gyermekeinek nevelője, tanítója, papként és könyvtárosként is működött. Semmiképpen sem következtethető ebből, hogy a vezetése alatt levő könyvtár egyben iskola is volt. Az egyiptomi templom, iskola és könyvtár bizonyos szempontból természetesen összefüggő szervezetet alkottak, amennyiben a papság vezetése alatt álltak és bizonyára sokszor egy épület-komplexumban találtak otthonra. A templomi iskolák bizonyosan a könyvtárra támaszkodtak, nemcsak a szépirodalom és a kultikus tudományok ismeretének nélkülözhetetlen tárházaként, de már kezdőfokon az írásgyakorlatok mintaanyaga miatt is. A ránkmaradt kéziratoknak néha meglepő egyezése csak közös forrásból magyarázható és ilyen másolatoknak tekinthetők az iskolai tanulóiratok is.[25]

Az egyiptomi templomi könyvtárat a tudománynak kétségtelenül legerősebb támaszai közé sorolhatjuk. A vallásos, theológiai, filozófiai művek mellett a többi tudománynak írásbafoglalt eredményeit is őrizték itt. A késői, görög forrásokból tudjuk, hogy milyen sokrétű könyvanyag állt rendelkezésre. (Clemens Alexandrinus ismert felsorolása többek közt asztrológiai, földrajzi, jogi, orvosi könyveket is említ.)[26] Használatuk bizonyítására legjellemzőbb talán az a vitairat,[27] amelyben a Ḥori irnok által felhozott Palesztina-leírás, — ha ellenfelének utazásaként is van említve, — földrajzi, irodalmi ismeretanyag nélkül nem képzelhető el. Az irnokok ilyen leírásokból, és csak ritkábban külföldi utazásból merítették földrajzi tudásukat.

Történeti munkákat is őriztek a templomi könyvtárak. III. Thutmosis Megiddo ostromáról szóló tudósításáról pl. biztosan tudjuk, hogy bőrtekercskönyvben megörökített példányát az Amon-templomban őrizték.[28] Az egyiptomi vallásnak a politikai életre gyakorolt nagy hatását ismerve is, szokatlannak tűnik fel, hogy e hivatalos tudósítást nem a levéltárban, vagy az egyiptomi állami életben is jól ismert, sok irnokot foglalkoztató külügyi hivatalban helyezték el, hanem a templomkönyvtárban. Valószínűleg egy olyan gyakorlat alakult ki, hogy az állami levéltárba a megőrzésre szánt hivatalos iratok kerültek, míg a templomi könyvtárak, — köztük a legjelentősebb éppen Amon temploma volt, — olyan használatra szánt példányokat vagy másolatokat kaptak, amelyeket nyilvánosan is felolvastak, kihirdettek. Sok — a legrégibb korok óta ismert — jelentős tudományos munka, így pl. a III. dinasztia tudós miniszterének Imḥotepnek alkotásaként ismert építészeti munka, a késői korokig kimutatható e könyvtárakban.[29]

A vallási életen és annak keretében folyó oktatáson, művelődésen kívül az állami élettel, a politikai eseményekkel is legszorosabban összefüggő temp-

[24] *Junker* (Giza II. 39.) *Sethe* *ỉrj-ḫ-njśwt* olvasása mellett hoz fel érveket.

[25] *Erman:* Die ägyptischen Schülerhandschriften, Abh. der Preuss. Akad. der Wiss. 1925, Phil.-Hist. Kl. 2.

[26] V. ö. *Fr. Zimmermann:* Die ägyptische Religion, Paderborn, 1912, 174—.

[27] *Gardiner:* Egyptian hieratic texts, I. A satirical letter.

[28] Urkunden IV. 662.

[29] *E. Chassinat:* Un novelle mention du pseudo-architecte du temple d'Horus à Edfou, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie orientale, 28 (1929) 1—.

lomi könyvtárra a fáraók különös gondot fordítottak. A könyvtár a tudásnak az a forrása volt, amelyből még az istenkirály is merített. Az uralkodó személyesen is felkeresi azt, hogy az ott elhelyezett könyvekből olvasson.[30] «Szívem óhajtotta, hogy lássam Atum ősrégi könyveit ... A király ekkor a könyvtárba ment, őfelsége kinyitotta a könyvtekercseket ... őfelsége maga találta meg az örökkévalóságnak iratait. Őfelsége környezetében levő egy irnok sem találta meg eddig ezeket.» E szövegrészből az is kitűnik, hogy a bizonyára nagyszámú régi könyvtekercsek közt nem lebecsülendő feladat volt a keresettet megtalálni. Egy-egy elfelejtettnek hitt könyv megtalálása méltó volt arra, hogy, — mint a jelen esetben, — az uralkodó büszkélkedjék ezzel. Az idézett sorok különben a könyvtárat jól ismerő fáraóval nem a papi könyvtárosokat, de jellemző módon csak a kíséretében levő irnokokat állítja szembe ; nem szabad tehát azt a következtetést levonnunk, hogy a könyvek könyvtári elhelyezésében nem volt rend. Ezt a feltételezést fennmaradt katalógusok is megcáfolnák. Arra is van — legalább a tradiciót őrző — írásos emlékünk, hogy már az óbirodalomban is nagyjelentőségűnek tartották egy-egy megfelelő «szakkönyvnek» felhasználását ; amikor a fáraó a rossz termés következtében bekövetkezett éhség okait akarja megismerni, a kérdés tanulmányozására a bölcs Imḥotep könyveiben keresnek magyarázatot.[31]

A titkosnak minősíthető könyvek birtoklása is közrejátszhatott a könyvtárakat körülvevő titokzatosság nimbuszának kialakításában. Bizonyosra vehető, hogy az Ipuver leírásából ismert könyvtáron kívül tulajdonképpen a többi hivatali vagy templomi könyvtár anyagának nagy része is a kívüllállók részére nehezen megismerhető vagy éppenséggel elérhetetlen volt. A papíruszelőállításnak már ismertetett monopóliumához hasonlóan kész könyvtekercsek juttatása is a fáraótól, illetve az azt előállító templomi üzemektől függött. Szövegbizonyíték is igazolja azt, hogy a könyvtárat zárt, titkos intézménynek tekintették. Az irnokok említett vitairatában Ḥori ellenfelének szavait idézi, aki öndicséretében a könyvtárakról is nyilatkozik : *pr-mḏ.t ḥ.pw nn ḫfj-f*[32] «titokzatos a könyvtár, nem látható», azzal a természetesnek vehető kiegészítéssel mondván ezt, hogy ő mégis ismeri. A könyvtárnak e jellegét Ḥori is elismeri, csak inti ellenfelét, hogy olyan dolgokhoz ne nyúljon, amelyekhez nem ért.

A könyvtárnak ezt a tudatos homálybantartását nem vette kellő figyelembe az eddigi könyvtártörténeti irodalom, amikor a kellő régészeti anyag hiányában magát az egész intézményt is a legerősebb kételkedéssel fogadta. Még a legújabb feldolgozás, a Handbuch der Bibliothekswissenschaft második kiadása is Milkau említett művét követi,[33] amikor a Ramesseum könyvtárának minden eddigi pozitívnak vehető adatát felsorolja (Diodorosnak Hekataios leírása alapján készült adatait Osymandias híres könyvtáráról a *ψυχῆς ἰατρεῖον*-felirattal, azt a könyvtárat, amelyet már Napoleon két mérnöke

[30] *M. Pieper:* Die grosse Inschrift des Königs Neferhotep in Abydos, Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Ges. 32, 2. Heft, 8.

[31] *H. Brugsch:* Die biblischen sieben Jahre der Hungersnot. 1891. V. Brugschnak még ma is kitűnő első feldolgozása óta többen is foglalkoztak a felirat szerint óbirodalmi eredetű, valójában V. Ptolemaios uralkodása alatt szerkesztett seheli sztélével. A teljes irodalmat l. P. Barguet : La stèle de la famine à Sehel. Institut Français d'Archeologie Orientale. Bibliothèque d'Études. T. XXIV. 1953. Barguet megállapítása szerint nem is maga Imḥotep, de egyik papja hozza a szóbanforgó könyvet.

[32] *Gardiner:* Egyptian hieratic texts I. 11, 5. *Erman:* Die Literatur der Ägypter, 279.

[33] Handbuch der Bibliothekswissenschaft 2. kiad. III. köt. 10.

és Champollion képzelt el a Memnoniumban, az Osymandias névnek már Dümichen és Lepsius által felvetett és Sethe által bizonyított azonosítását II. Ramses melléknevével, az egyik ajtón Thoth és Šešat írás- és tudományisten és istennő felismert alakját, az épületromok mellett már Lepsius által talált két könyvtáros sírját, a Ramesseum mellett talált papiruszokat tartalmazó ládát), de mindehhez hozzáfűzi, hogy csak a *ἱερα βιβλιοθήκη* hiányzik. Említi a Tud, Luxor, Karnak melletti gazdag leletanyagot, és mégis azzal a konklúzióval zárja, hogy: «Von einer Bibliothek aber fehlt jede Spur!»

Véleményünk szerint a felsorolt adatok közül a legtöbb egymagában elegendő könyvtárosi szempontból is egy templomi könyvtár létének megállapításához. Ha a Ramesseum épülettömbjén belül a templom jelenlegi pusztult állapotában a könyvtárhelyiség rekonstrukciója részleteiben nem is valósítható meg, de megléte és elhelyezése bizonyosnak látszik az ún. második hiposztilben.

A Ramesseum könyvtárának kétségtelen bizonyítékát egyiptológiai kutatás szolgáltatta. Teljes egyiptomi könyvtárépület csak a Ptolemaios korból maradt ránk és ezért nem meglepő, hogy az Edfui templom hiposztil csarnokában az a viszonylag kis helyiség is fennmaradt, amely a felirat szerint kétségtelenül a könyvtárnak, — bár valószínűleg csak a kézikönyvtárnak — volt otthona. A könyvek elhelyezésére itt olyan fülkés kiképzésű fal szolgált, amely később a hasonló könyvelhelyezési módot alkalmazó császárkori római könyvtáraknál látható. A könyvtári és egyiptológiai irodalomban egyaránt jól ismert edfui és a császárkori, még kisebb philae-i templomi könyvtár ismertetése csak adatismétléseket jelentene. Csak néhány olyan jelentős tényezővel foglalkozunk, amelyből az egyiptomi könyvtárnak a Ptolemaios kor előtti hasonló berendezésére is következtethetünk.

Capart hívta fel a figyelmet[34] arra a vallás- és könyvtörténeti szempontból is rendkívül érdekes ábrázolásra, amely az edfui könyvtárhelyiség ajtajának párkányán jelenik meg. Két térdelő alak nagy palettát emel az ég felé. Jobbról és balról két-két géniusz üdvözlő kéztartással köszönti ezt a jelenetet. Mindegyik alak feje felett az illetőt meghatározó írásjel látható. Baloldalon a fül és szem hieroglifáit, jobboldalon pedig Ḥu-t *(Ḥw)* és Śia-t *(Sj̓)* azaz a «Teremtő szót» és a «Megismerést» kifejező írásjegyeket látjuk.[35] A látást és hallást megszemélyesítő istenek elsősorban Thoth kultuszával kapcsolatban jelennek meg és szerepük a teremtéssel is összefügg. Capart összefoglaló értelmezése szerint: mindaz, amit a szem lát, a fül hall, amit az értelem felfog és a száj kimond, mind tiszteleg az irnok palettája előtt.[36]

Az edfui templomi könyvtár ábrázolását Capart meggyőző erejű párhuzamba állította a Ramesseum eddig is feltételezett könyvtárának[37] bejáratán talált domborművel, amelyen Thotot a szem, Šešatot *(Šš̓.t)* a fül istene követi, e könyvtár belsejében levő áldozati táblán pedig az áldozatban részesülő istenek között Rê bárkája előtt jelenik meg Ḥu és Śia is. A Ptolemaios kori templomi könyvtárnak jelképes ábrázolása az isteni magaslatra

[34] *J. Capart:* L'exaltation du livre, Chronique d'Égypte, No 41, 1946, 25—28.

[35] V. ö. *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, Berlin, 1952, 318, ill. 715.

[36] *Capart* nem említi itt azt a *Pietschmann* által (Der Verstorbene als Schreibpalette) publikált, a römaikori dakke-i templomból való ábrázolást, amely hasonlóképpen a palettának felmagasztaltatását mutatja.

[37] *G. Goossens:* Le tombeau d'Osymandyas, Chronique d'Égypte No 34, 1942, 177, 182.

helyezett tudásnak már a II. Ramses nagy templomi könyvtárában megörökített szimbólumait alkalmazta. Ez az ábrázolás a tudománynak más példákból is ismert nagy megbecsülésén felül, az azt magában foglaló könyvtár fogalmának is természetfeletti jelleget tulajdonít. Nemcsak a kevés adattal rendelkező mai régész számára nehéz az egyiptomi könyvtár megállapítása, hanem titokzatos és — ahogy az egykorú irnok kifejezte — «nem látható» volt az a legtöbb azon kívül álló egyiptomi ember számára is.

AZ EDFUI KATALÓGUS

A könyvtári szervezet, mint a tudománynak kétségtelen támasza, vallási jellege, illetőleg minden elvontsága mellett szükségszerűen a gyakorlati élet szolgálatában is állott. Az oktatás anyagának tárházaként a legkülönbözőbb egyházi vonatkozású munkák mellett a mi értelmezésünk szerinti «világi» ismeretanyag és irodalom is helyet kapott benne.

A kétségtelenül nagy könyvanyagban való tájékozódás első feltétele, a gyakorlati szempontból is nélkülözhetetlen rendezés. Ezt a célt szolgálhatták az iratoknak különböző tekercstartókban való elhelyezése is, de a könyvtári rendnek és tájékozódásnak nélkülözhetetlen alapja marad mindig a katalógus.

Brugsch 1871. évi ismertetése[38] és ezt követően Bergmann alapvető szövegközlése[39] óta jól ismert edfui könyvtári katalógus nem egyedül áll az egyiptomi könyvtártörténetben. Már a Ptolemaios kor előtti időből is maradtak olyan jegyzékek, amelyek a kérdést ma legjobban ismerő Schott szerint is[40] katalógusoknak tekinthetők. Még mindig remélhető további anyagnak előkerülése is, ahogy a háborút közvetlenül megelőző időben Tud-ban folytatott ásatások — egy sajnos még mindmáig publikálatlan — új könyvkatalógust hoztak napvilágra. Az edfui templomi könyvtár katalógusa azonban egymagában is feleletet ad a felvetett kérdésre : a könyvtár berendezése, könyvállományának nyilvántartása olyan rendhez igazodik-e, amely lehetővé teszi az abban való biztos tájékozódást, szakok szerinti csoportosítást, azaz modern könyvtári nyelven szólva katalógusában megállapítható-e a szakrend. Az eddigi egyiptológiai irodalommal szemben (Brugsch : Die Aegyptologie c. összefoglaló műve 156. o. «. . . in regellosen Durcheinander der Anordnung die ganze Reihe der zum Horusdienst erforderlichen Werke theologischen Inhalts auf den Steinwänden herzählt.» Gardiner : The House of Life, «. . . two lists of books nearly all of a magico-religious nature.») erre a kérdésre igenlő választ tudunk adni. Annak a kis helyiségnek, amelynek bejárata felett a *pr-mḏ?.t* «könyvtár» felirat sem hiányzik, a belső falon találjuk azt a két listát, amely a könyveket felsorolja. Már az a körülmény, hogy két katalógust állítottak össze, valamilyen megkülönböztetésre mutat. A könyvcímek vizsgálata ezt az okszerű elválasztást megerősíteni látszik. Az I. listában a következők szerepelnek :[41]

[38] Z. Ä. S., 1871, 43—.

[39] *E. Bergmann:* Hieroglyphische Inschriften, Wien, 1879.

[40] Handbuch der Ägyptologie. *S. Schott:* Bücher und Buchtitel, 226.

[41] A szövegnek *Bergmann* által feltűnő pontos felvétele mellett újabb publikációja : *É. Chassinat:* Le temple d'Edfou III. 1928, 347—348. V. ö. Leipoldt und Morenz : Heilige Schriften. 166. A Ptolemaios kori írásjegyek változó szóértéke miatt nem minden esetben teljesen bizonyos a rövid címek pontos értelmezése. Az edfui könyvtár és katalógus jelentőségére a könyvtártörténetben *Fitz József* is rámutatott. (Az Országos Könyvtári Központ könyvtárostanfolyama, 1951, 30. szám, 3—5.)

Seth leverése
A krokodil távoltartása
Az órák (időbeosztás) védelme
A szent bárka gondozása
A nagy szent bárka felnyitása
A koronázás
A liturgia
Annak felmagasztalása, aki a halotti ágyon fekszik (Osiris)
A város védelme
A ház védelme
A fehér korona védelme
A hely védelme
Az év védelme
A nyugvóhely védelme
Śeḫmet (Śḫm.t) megengesztelése
Az egyesítés. (Véleményem szerint nem a Brugsch[42] és Bergmann[43] által felvett hivatalnokokra, de szótári jelentése szerint is elsősorban Osirisre, illetőleg a mágiára vonatkozik.)
Az oroszlán elejtése, a krokodil és kígyók távoltartása (V. ö. De Buck-Stricker: Teksten tegen schorpioenen, OMRO 21 (1940) 54.)
A szentély titkainak ismerete
Az isteni áldozatok tudománya . . .
Titokzatos alakokra és az isteni Kilencesség minden titkára vonatkozó előírások
A II. listában szereplő címek:
A templomi leltár
A megfélemlítés (?)
Az összes harcról szóló iratok
A templom terve
A templom őrző személyzete
A fal díszítése
A király védelme házában
A gonosz tekintet eltávolításáról
A két fény (nap, hold) visszatérésének ismerete
A periodikusan visszatérő csillagok feletti hatalom
A helyiségek felsorolása és azok tartalma
Felséged körmenete az ünnepeken házadból

E könyvek jelentésbeli és tartalmi elemzése túlnő a könyvtári katalógus problémáján. Kétségtelenül megállapítható azonban a két katalógusban felsorolt könyvek tartalmi különbsége még akkor is, ha valamennyi a templomi könyvtár szertartáskönyveihez tartozott. Az első lista kivétel nélkül kultikus, liturgikus vonatkozású. Az előforduló «ház», «hely», «nyugvóhely» védelme mind Hórusra vonatkozik, aki — mint Bergmann egy denderai feliratból kimutatta,[44] — e helyek őrzője címet viseli. A titkok könyve mintegy összefoglalóan bezárja ezt a sorozatot. A másik listában viszont a számunkra tartalmának ismerete nélkül alig érthető «megfélemlítés» és «harc» -ról szóló, továbbá a szemmelverés elleni könyv kivételével az összes többiről megállapítható, hogy a templomi szervezetnek, gazdasági, építészeti és művészeti kérdéseknek a kézikönyveit tartalmazzák, sőt ezenfelül csillagászati és földrajzi munkát is.

A szakcsoportosításnak első könyvtári megjelenéséhez kapcsolódik az a probléma is, hogy a katalógus csoportosításának megfelelően elképzelhető-e a könyvtári könyvelhelyezés rendezettsége is, esetleg a kettőnek összefüggése. Éppen az a körülmény, hogy a címek egymásutánja a két csoportosításon

[42] *H. Brugsch:* Die Aegyptologie, Leipzig, 1891, 157.
[43] *Bergmann:* Hieroglyphische Inschriften, 47.
[44] U. o. 3. jegyz.

belül nem egymásból következő tartalmi összefüggést ad, például a templom leltáráról és a templom tervéről, illetve személyzetéről szóló könyvek közé esik az említett «megfélemlítés»-ről, illetve «harc»-ról szóló könyv is, arra enged következtetni, hogy a könyvelhelyezés egymásutánját, tehát «raktári felállítási rendet» is megörökítette a katalógus.

Kétségtelenné teszi a felirat azt is, hogy a viszonylag kis helyiség, illetve az abban levő két fülke nem a könyvtár teljes anyaga számára készült. Erre utalnak a katalógusnak a fáraó ajkára adott, Horushoz intézett bevezető szavai: «Hozom neked a sok könyvesládát és könyvtekercseket tiszta (fehér) bőrből».

A könyvek nagy részének tárolása nem ennek — a csak kézikönyvtárnak megfelelő — kis helyiségnek polcain történt, hanem a templomhoz csatlakozó raktárépületekben elhelyezett, már a Piramisszövegekben megismert könyvládákban.* Az eddig felhozott párhuzamok alapján joggal vonatkoztatható ez a Ramesseumra és a többi egyiptomi könyvtárra is. A Ramesseum könyvtári helyisége, amelynek csak díszes bejáratát rekonstruálhatjuk, ugyanilyen kézikönyvtár lehetett ; ez egyben külsőségében pompázó díszterme is az egész létesítménynek. A könyvtárépület díszes, pompázó jellegét és az Edfuban kétségtelenül megállapított fülkés kiképzésű könyvelhelyezési megoldást veszi át a római császárkori nagy könyvtár.

Az edfui templom kézikönyvtárán, illetve katalógusán keresztül teljesen feltárul az egyiptomi könyvtár, amely szinte elrejtetten működik a görög időkig. Hű kifejezője annak a társadalmi rendnek, amelyen felépült. Mindig értékes kincsestára az egyiptomi kultúrának és így közvetve egyik alapköve az egyetemes emberi műveltségnek. Joggal beszél Capart a könyv felmagasztaltatásáról, amikor az egykorú egyiptomi irnokot idézi: «Hasznosabb a könyv, mint egy sztélé, mint egy jól épített fal, hasznosabb, mint egy ház, hasznosabb, mint egy sírkápolna.»[45]

* A probléma értékes továbbvitelét jelenti Dávid Antalnak dolgozatomra adott opponensi véleményében kifejezett nézete, amely szerint a közölt címek nem is egyes műveknek, de a tárló ládáknak «szakcímei» lehetnek.

[45] *Capart:* L'exaltation de livre, Chronique d'Égypte, No 41, 1946, 25.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

BAKIS JÓSLATAI

A *Lovagok* elemzése során helyesen állapítja meg V. Jarho, hogy Aristophanés ebben a vígjátékban többek között a babonás athéni tömeg hiszékenységét gúnyolja ki, vonzódását mindenféle jóslat és «csoda» iránt, s a legendás hősök megdicsőülésére és bukására vonatkozó mitológiai jövendőléseket parodizálja.[1] De szükségesnek tartjuk, hogy ebben a vonatkozásban valamivel konkrétabban fogalmazzunk: a *Lovagok*ban nemcsak nagy általánosságban és nem is akármilyen jóslatokról van szó, hanem Bakis és Glanis jóslatairól. Ha ez utóbbiakról azt kell is mondanunk, hogy csupán Aristophanés parodisztikus célzatú leleményei, Bakis nevéhez valóban különböző jövendöléseket fűztek s Aristophanés utalásainak és más adatainknak egybevetése lehetővé teszi ezek tartalmi rekonstrukcióját. Egy ilyen természetű vizsgálódás kettős tanulságot igér. Egyfelől Aristophanés vígjátékának az értelmezését teheti teljesebbé, másfelől vallástörténeti ismereteinket gazdagítja, amennyiben bepillantást nyújt az antik jóslatirodalomba. Egyébiránt Aristophanés vígjátéka nemcsak Bakis jóslataira vonatkozó vallástörténeti megfigyeléseink önként kínálkozó kiindulópontja, hanem e jóslatok világirodalmi rangjának a hitelesítője is: Wieland Aristophanés-fordításából, illetőleg a *Lovagok*hoz fűzött jegyzeteiből merítette Goethe az ösztönzést «Die Weissagungen des Bakis» c., a jóslatok homályos kifejezésmódját utánzó epigramma-ciklusához.[2]

Ami Glanist illeti, Aristophanésen kívül egyedül Suidas tartja számon mint jövendőmondót és mint Bakis testvérét, de Suidas «adata» sem tartalmaz semmit, ami Aristophanésen túlmenne. Igazat adhatunk tehát a scholionnak, amely a *Lovagok* 1004. sorához megjegyzi, hogy a *Glanis* név játékosan rímel a *Bakis* névvel, valójában azonban egy halfajtát jelent csupán s így Glanis, a jós a komédiaíró alkalmi ötletének köszönheti létét: *ἔστι δὲ εἶδος ἰχθύος ὁ γλάνις*. C. W. Göttling hívta fel a figyelmet arra, hogy Athénaios a *βατίς* halnevet is említi, s ez valószínűvé teszi, hogy amikor Kleón a Démos előtt folytatott nagy vetélkedésben Bakis jóslataira hivatkozik, a Hurkaárus a költő intenciója szerint a Bakis nevet sem ismeri, ezért félreérti, azaz *Batis*nak hallja, s így könnyedén visszavághat, hogy az ő jóslatai pedig Glanistól, Batis testvérétől valók, vagy mint ahogyan Göttling szellemes német fordítása a szójátékot visszaadja: «Vom *Stockfisch*, der des *Backfisch* älterer Bruder

[1] В. Ярхо: Аристофан. Москва 1954. 45. l. Vö. még Aristophanés pályakezdése c. tanulmányomat: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 11 (1957) 207—243. l.

[2] Vö. *J. Zeitler:* Goethe-Handbuch. Stuttgart 1916. I. 141. l.

war.»[3] A játékosan választott név is jelzi, hogy Glanis jóslatai a Hurkaárus szájában Bakis jóslatait visszhangozzák, pontosabban Bakis jóslatai paródiáinak a paródiái csupán. A hagyományban csak Bakis alakját és Bakis jóslatait találhatta Aristophanés, ezekről pedig már elegendő adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy a paródia mögött az eredetire következtethessünk.

A *Béke* 1071. sorához jegyzi meg a scholion, hogy a hagyomány három Bakisról tud, a legidősebb Boiótiából, a második Attikából, a harmadik Arkadiából való; Theopomposra hivatkozva tudósít arról, hogy az egyik Bakis Apollóntól nyert rendkívüli képességével kathartikus szertartás útján tisztította meg az őrjöngő spártai asszonyokat. A *Béke* 1070. sora arra vall, hogy Bakis a Nympháktól kapta a jóslatot; Pausanias (IV. 27, 4 és X. 12, 11) szerint is a Nymphák által rábocsátott őrület a forrása jóstehetségének. Gyakran említik együtt a Sibyllákkal, így Aristophanés (Béke 1095), Pseudo-Platón (Theag. 124 D — az athéni Amphilytosszal mint harmadik jóssal), Aristotelés (Problemata XXX. 1), az Aristophanés-scholion (ad Av. 962), Cicero (de div. I. 18 — a krétai Epimenidésszel), Aelianus (VH XII. 35) és Lukianos (Peregr. 30); ez utóbbi hellyel kapcsolatban jegyzi meg W. Nestle, hogy Bakis — illetőleg gyakran többesszámban a «Bakisok» — nem is egyéb, mint a Sibylla — illetőleg a «Sibyllák» — hímnemű mellékalakja.[4] E. Rohde e többesszámúságra, illetőleg a «sibylla» és «bakis» szavak apellatív előfordulására hivatkozva feltételezte, hogy a «sibyllák» és «bakisok» egyaránt valamikor, közvetlenül a görögök «filozófiai korszaka» előtt, tehát kb. i. e. a VIII. és VII. században valóban működő extatikus próféták egy-egy csoportját jelentették, az ő jövendőmondó tevékenységük emlékét őrzik az egyes Sibyllákhoz és Bakisokhoz fűződő mondai hagyományok, s az ő nevük alatt az V. században — mindjárt látni fogjuk, hogy már korábban — egy politikai visszaélésekre is gyakran alkalmat adó, egyre bővülő jóslatirodalom volt forgalomban. Ezeknek a jóslatoknak a hitelét emelte a mondai jósok tekintélye, a «másodkézből» jövendölő jóspapok ekkor már az ilyen, ősréginek feltüntetett, isteni eredetűnek mondott jóslatok hivatott magyarázóinak adták ki magukat.[5] Szempontunkból Bakis és Sibylla közös eredetének a kérdésénél fontosabb az a tény, hogy alakjaik a hagyományban összefonódnak és ez jóslataik tartalmának is bizonyos közös vonásaira utal.

A *βάκις* szó köznévi előfordulására nézve Rohde felhozza azt az adatot, hogy az Aristophanés-scholion (ad Pacis v. 1071) szerint Peisistratost is nevezték így. Peisistratos *βάκις* melléknevét helyesen vezette vissza C. W. Göttling arra a megbecsülésre, amelyben az athéni tyrannos a jóslatokat általában s úgy látszik, Bakis jóslatait különösen is részesítette.[6] Viszont egyetérthetünk O. Kern bizalmatlanságával, amellyel Göttlingnek azt a feltevését kíséri, hogy Bakis jóslatait, sőt magát a Bakis nevet is csupán a Peisistratidák szolgálatában álló Onomakritos koholta volna.[7] Mégis, ebben a feltevésben is van egy magja a történeti igazságnak, amit véleményünk szerint hiba volna figyelmen kívül hagyni. Suidas tanusítja (s. v. Orpheus), hogy

[3] Commentatio de Bacide fatiloquo. Caroli Guilelmi Goettlingii Opuscula Academica. Lipsiae 1869. 200—201. l.

[4] Lukian, Tod des Peregrinos. Griechisch und deutsch, übertragen von *W. Nestle*. Tusculum-Bücher 7. München 1925. 22. l.

[5] *E. Rohde:* Psyche. Tübingen 1925[9-10] II. 62—69. l.

[6] *Göttling:* i. m. 201. l.

[7] *Pauly—Wissowa*, Realenz. s. v. Bakis.

volt olyan hagyomány, amely Orpheus neve alatt járó jóslatokat tulajdonított Onomakritosnak, Hérodotos (VII. 6) mond el egy esetet, amikor Musaios meghamisitójaként érték tetten, egy scholion (ad Od. XI. 604) arról is tud, hogy a homérosi eposzok szövegén önkényes betoldásokat eszközölt, egy másik scholion szerint Onomakritos tagja volt annak a négyszemélyes testületnek, amelyre Peisistratos a homérosi eposzok hiteles szövegének a megállapítását bízta s amelytől ezeknek a mai könyvekre *(volumina)* osztása származik. Antik hagyománnyal (pl. Strabón IX. 1, 10) egyetértésben a modern tudomány is evvel a Peisistratos-féle redakcióval hozza kapcsolatba az eposz egy-egy szembetűnően athéni érdeket szolgáló interpolációját, így mindenekelőtt Il. II. 558—559. verseit, amelyek Athén jogait Salamis birtoklására támogatták.[8]

Így ha Bakis jóslatait nem is tekinthetjük mindenestül Onomakritos hamisítványainak — orientális vonásaik az i. e. VI. századnál korábbra rögzítik keletkezésüket, arra az időszakra, amelyben a görög művészetbe az orientalizáló stílus, a görög irodalomba pl. Hésiodos költészetének keleti elemei kerültek —, annyi biztosra vehető, hogy Peisistratos rokonszenvének Bakis jóslatai iránt megvoltak a maga politikai okai. Aristotelés egy adatából következtethetünk arra, hogy Peisistratos ugyanúgy a tyrannis propagandája érdekében használta fel őket, mint ahogyan a Hérodotos (VII. 6) által jósnak és jóslatok elrendezőjének (*χρησμολόγον τε καὶ διαθέτην χρησμῶν*) nevezett Onomakritos tevékenységét is politikai propagandájának a szolgálatába állította. Az *Athénaión politeia* (XVI. 7) említi, hogy Peisistratos uralmát avval az élettel azonosították, amelyet Kronos alatt folytattak az emberek, és csak fiai alatt változott szigorúbbra a hatalom. G. Mathieu és B. Haussoullier jegyzetei a *ὁ ἐπὶ Κρόνου βίος* szavakat pusztán «közmondásos kifejezésnek» (expression proverbiale) tekintik és Pseudo—Platón (Hipparch. 229 B) meg Plutarchos (Aristeidés 24, Kimón 10) hasonló kifejezéseire utalnak.[9] Csakhogy a hivatkozásban szereplő helyek korántsem esnek egyforma megítélés alá. Plutarchos kétségkívül egy már sokat koptatott közhelyet alkalmaz, s egyetlen szót sem ejt arról, hogy akár Aristeidés méltányosságát Athén szövetségeseivel szemben, akár Kimón bőkezűségét a kortársak hozták volna Kronos korával kapcsolatba ; mindkét esetben csupán az írót emlékezteti az egyik államférfi igazságossága, a másiknak bőkezűsége az aranykori állapotokra, Kimón esetében egyenesen a Kronos korát jellemző ősi vagyonközösségre. A Platónnak tulajdonított *Hipparchos* utalása már szorosabb kapcsolatban állhat az Aristotelés által fenntartott adattal, hiszen itt Sókratés olyan hagyományra hivatkozik, amely a Kronos uralkodását megközelítő, igazságos hatalmat Peisistratos fiaira is kiterjeszti, legalábbis arra az időre, amíg még Hipparchos és Hippias együtt voltak hatalmon, s a viszonyok megromlását, a «zsarnokságot» arra a három évre korlátozza, amikor — Hipparchos megölése után — Hippias egyedül uralkodott Athén felett. Aristotelés az *Athénaión politeia* idézett helyén nem *hasonlat* gyanánt említi Kronos uralkodását, hanem arról beszél, hogy Peisistratos mindig a békére törekedett és megóvta a nyugalmat, ezért sok olyan hiresztelést terjesztettek, hogy Peisistratos uralma *azonos* avval az élettel, amely Kronos alatt volt az emberek osztályrésze *(. . . αἰεὶ παρεσκεύαζεν εἰρήνην καὶ ἐτήρει τὴν ἡσυχίαν· διὸ καὶ πολλὰ κλέα ἐθρύλλουν ὡς ἡ Πεισιστράτου τυραννὶς ὁ ἐπὶ Κρόνου βίος εἴη)*.

[8] Vö. legújabban is pl. *G. Thomson:* The prehistoric Aegean. London 1949. 572. l.
[9] Aristote, Constitution d'Athènes. Coll. des Univ. de France. Paris 1941. 17. l.

G. Thomson felismeri, hogy az egykorú propaganda emléke maradt fenn ebben az idézetben, s minthogy a görög hagyomány Kronos uralkodásában valóban az őskommunizmus jelképét látta, arra gondol, hogy itt a vagyon, különösen az elkobzott birtokok Peisistratos által végrehajtott újrafelosztásáról van szó.[10] Persze, Kronos, aki már Hésiodos szerint (Erga 111) az aranykori nemzedék felett uralkodott, nemcsak a vagyonközösséget, hanem — evvel összefüggésben — a természet aranykori bőségét és az emberek aranykori békéjét is biztosítja, aminthogy Aristotelés kifejezetten Peisistratos béketörekvéseihez fűzi a Kronos uralmával való azonosítást, s így nem mernők erre az egy mozzanatra korlátozni Pleisistratos uralmának az «aranykoriságát». Még kevesebb okunk van elfogadni Thomsonnak azt a feltevését, hogy itt a Peisistratos által meghonosított városi Dionysia-ünnep első költőinek egyetlen fennmaradt töredékével állnánk szemben; Aristophanés vígjátékai is igazolják, hogy a visszatérő aranykor motivuma Bakis és a Sibylla jóslataiból került az athéni színpadra. Sokkal valószínűbb tehát, hogy Bakis jóslatát alkalmazták Peisistratos uralmára — Onomakritos, vagy mások, akiknek az volt éppen a feladatuk, hogy Peisistratos intencióinak megfelelően használják fel azt a jóslatirodalmat, amelynek túlzott megbecsülésével a tyrannos maga is a *βάκις* melléknevet érdemelte ki, akár elismerésül a hálás jóspapok, akár gúnynév gyanánt a tyrannos ellenfelei részéről.

Peisistratosszal kezdődik e szerint azoknak az európai uralkodóknak hosszú sora, akik a maguk egyeduralmi törekvéseit a visszatérő aranykorra vonatkozó, végső fokon keleti eredetű jóslatokkal iparkodtak igazolni — Peisistratos elsősorban Bakis jóslataival, az Augustus politikai céljait szolgáló római «aranykori» költészet a velük egy tőről szakadt Sibyllinumokkal, amelyek ilyen természetű felhasználását Itáliában elősegítette Kronos—Saturnus «rejtőzésének» latiumi lokalizálása.[11] *Redeunt Saturnia regna* — hirdeti Vergilius már a IV. eclogában, majd az Aeneisben (VI. 791—794) a *Saturnia tellus* itáliai hagyományával színezve vonatkoztatja kifejezetten Augustusra a jóslatot:

hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam . . .

Thukydidés egy megjegyzése (II. 21) bizonyítja, hogy a jövendőmondók és jóslataik a peloponnésosi háború idején is alkalmasak voltak a tömeghangulat befolyásolására, éppen ez a körülmény teszi érthetővé, hogy Aristophanés olyan szenvedélyes gúnnyal támadja őket. Annál is inkább, mert — mint Hieroklés figurája mutatja a *Béké*ben — ez a jóslatirodalom ebben az időben a háborús propagandát szolgálta ki és a józan politikai megfontolást mindenképpen akadályozta.

Bakisról azt halljuk többek között, hogy megjósolta a barbárok hadjáratát Görögország ellen, azaz a görög-perzsa háborút (Paus. X. 14, 6); alighanem ugyanebből a jóslatból idéz Hérodotos (VIII. 20) s az ő közléséből arra is következtethetünk, hogy i. e. az V. században egyes görög városokban fontos államügyekre vonatkozóan ugyanúgy folyamodtak Bakis jóslataihoz,

[10] *G. Thomson:* Aeschylus and Athens. London 1946². 435. l.

[11] Erről részletesebben Hésiodos-kommentáromban: Munkák és Napok. Budapest 1955. 123—133. l.

mint Rómában a Sibylla-könyvekhez. De ezek a jóslatok nemcsak a közeledő veszedelmet jelentették be, hanem a veszedelem elmúlását, sőt a súlyos szenvedésekből egy jobb kor kibontakozását is, mint pl. az a jóslat, amelyet a scholion a *Lovagok* 1013. sorához idéz :

Εὔδαιμον πτολίεθρον Ἀθηναίης ἀγελείης,
πολλὰ ἰδὸν καὶ πολλὰ παθὸν καὶ πολλὰ μογῆσαν,
αἰετὸς ἐν νεφέλῃσι γενήσεαι ἤματα πάντα.

Bakisnak erre a jóslatára kétszer hivatkozik Aristophanés, egyszer a *Lovagok*ban (1013), ahol maga az athéni népet megszemélyesítő Démos dicsekszik avval, hogy «sas lesz a felhőkben», másszor a *Madarak*ban Peisthetairos számára Felhőkakukkvárra vonatkozólag olvassa ki ugyanezt Bakis könyvéből a jós (970), mégpedig egy olyan összefüggésben, amely parodisztikusan az állatvilág eszhatologikus megbékélésére is utal : *Ἀλλ' ὅταν οἰκήσωσι λύκοι πολιαί τε κορῶναι ἐν ταὐτῷ . . .* (967). Hogy Athénnek, illetőleg a szatírikusan ugyancsak Athént reprezentáló Felhőkakukkvárnak ez a sasmadárként való felemelkedése Bakis jóslataiban sok tapasztalatra és szenvedésre következik, amely után boldog lesz Pallas Athéné városa, azt a scholion által fenntartott töredék igazolja ; már itt utalhatunk arra is, hogy az ószövetségi zsoltárköltő szerint az alvilági mélységből megváltott ember *ifjúsága* újul meg akár a sas (Psalmus CIII. 5).

E jóslatirodalom keleti kapcsolataira nézve sokatmondó hagyomány fűződik Euklus személyéhez, aki állítólag Kypros szigetén, tehát a görög és a sémi műveltség elemei kicserélődésének egyik korai színterén működött, Homéros előtt, és Hésychios glosszáinak tanusága szerint kyprosi nyelvjárásban írt jövendöléseket fűztek a nevéhez.[12] Pausanias (X. 14, 6) szerint ez az Euklus már Bakis előtt megjósolta a görög-perzsa háborút, ugyanő (X. 24, 3) egy gyermek születésére és halhatatlanná válására, örök fiatalságára vonatkozó jóslatot is idéz tőle, talán csak tartalmilag hű, a kyprosi nyelvjárás sajátságait eltüntető átírásban. Bár ez a gyermek Homéros, akinek bölcsőjére — ha ugyan bölcsőről a «gazdag» várostól, a «Béke» városától «távol», a «mezőn» született gyermekkel kapcsolatban beszélni lehet — e szerint a hagyomány szerint Kypros is igényt tart, maga a jövendölés formális szempontból Vergilius IV. eclogájával és ennek széleskörű keleti rokonságával — beleértve az evangéliumi elbeszélést is — egybevethető:

Καὶ τότ' ἐν εἰναλίῃ Κύπρῳ μέγας ἔσσετ' ἀοιδός,
ὅν τε Θεμιστὼ τέξει ἐπ' ἀγροῦ δῖα γυναικῶν,
νόσφι πολυκτεάνοιο πολύκλειτον Σαλαμῖνος.
Κύπρον δὲ προλιπὼν διερός θ'ὑπὸ κύμασιν ἀρθείς,
Ἑλλάδος εὐρυχόρου μοῦνος κακὰ πρῶτος ἀείσας,
ἔσσεται ἀθάνατος καὶ ἀγήραος ἤματα πάντα.

Már Hésiodosnál i. e. a VII. században keleti forrásokra visszavezethetően merül fel a mítosz, amely szerint az emberiség története a boldog, békés aranykorral kezdődött s fokozatosan hanyatló korszakokon át vezetett a vaskorba, ezt a végső felbomlás fogja követni, hogy utána a világ ismét meg-

[12] Vö. *M. Schmidt:* Der kyprische Dialekt und Euklos der Chresmologe. Kuhns Zeitschr. f. vergl. Sprachforschung 9 (1860) 290—307. és főleg 361—369. l.

újuljon.[13] Hésiodos a visszatérő aranykor motívumát csak futólag érinti,[14] annál inkább lép ez előtérbe különböző keleti jövendölésekben, közöttük az ószövetségi prófétáknál is, akiknek a figyelme többnyire éppen a végromlás rövid átmeneti korszakára és az azt követő boldog és békés korszakra irányul. Így Ézsajás X—XI. fejezete, ahol egy apokaliptikus méretű, pusztító harcra következik a megváltó gyermek születése: Jahve kiirtja az erdő sűrűjét vassal és a Libanon fái ledőlnek, de Jisáj törzséből egy vesszőcske sarjad, a gyermek, aki majd igazságot szerez a szegényeknek és akinek a jelenlétében «együtt lakozik a farkas a báránnyal és a párduc a gödölyével heverészik». A reánk maradt, késői, zsidó és keresztény elemekkel átszőtt Sibylla-jóslatok gyűjteményében Ézsajás próféciájának a parafrázisa is megtalálható (Oracula Sibyllina, ed. Geffcken, III. 788—789):

ἠδὲ λύκοι τε καὶ ἄρνες ἐν οὔρεσιν ἄμμιγ' ἔδονται
χόρτον, παρδάλιές τ' ἐρίφοις ἅμα βοσκήσονται.

Az állatok békéjének a visszatérő aranykorra jellemző motívuma azonban sokkal korábban jelenik meg a görög jóslatirodalomban, s éppen Aristophanés tanúskodik a mellett, hogy nemcsak a Sibyllának, hanem a Bakisnak tulajdonított jóslatokban is előfordult. Bakis egy ilyen jellegű jóslatának a paródiáját láttuk már a *Madarak*ban (967). A *Béké*ben a háborús pártot vallási propagandával erősíteni akaró Hieroklés érvel úgy, hogy még nem érkezett el a békekötés ideje, mert nyoma sincs annak az isteni előjelnek, amellyel a béke eljövetelét Bakis (1070—1071) és a Sibylla (1095) jóslata összekapcsolta (1075—1076):

οὐ γάρ πω τοῦτ' ἐστὶ φίλον μακάρεσσι θεοῖσιν,
φυλόπιδος λῆξαι, πρίν κεν λύκος οἶν ὑμεναιοῖ.

A klasszikus ókor költészetében századokkal utóbb Vergilius fogalmazza meg a legmegragadóbban IV. eclogájában a visszatérő aranykor mítoszát. Ebben az állatok békéjének a motívuma is előfordul, Ézsajással, a Sibylla-jóslatokkal, s mint látjuk, Bakisnak is Aristophanés által parodizált jóslatával egyező értelemben: *nec magnos metuent armenta leones*. Dornseiff feltételezésére, hogy a Septuaginta görög szövegében Vergilius az ószövetségi próféciát közvetlenül is szem előtt tartotta volna,[15] legalábbis semmi kényszerítő körülmény nem áll fenn, annál kevésbé, mert a motívum a görög bukolikus költészetben is ismerős; Theokritos XXIV. 86—87. sorait semmi okunk keresztény interpolációnak tartani.[16] Az újszülött gyermekkel együtt növekedő új aranykort, Saturnus visszatérő uralmát, Vergiliusnál is megelőzi az arany-

[13] Vö. idézett Hésiodos-kommentárommal 112—123. l. Uo. a kérdés részletes irodalma.

[14] *Μηκέτ' ἔπειτ' ὤφελλον ἐγὼ πέμπτοισι μετεῖναι — ἀνδράσιν, ἀλλ' ἢ πρόσθε θανεῖν ἢ ἔπειτα γενέσθαι* — ez a felkiáltás mindenesetre egy jobb kor reményét is kifejezi, s nem csupán a költő «mélységes elégedetlenségét» a saját kora viszonyaival («it is a rhetorical expression of deep discontent»), mint ahogyan a keleti párhuzamok vallomását éppen ezen a ponton figyelembe nem vevő H. J. Rose véli: The Eclogues of Vergil. Berkeley and Los Angeles 1942. 177. l.

[15] *F. Dornseiff:* Verschmähtes zu Vergil Horaz und Properz. Berlin 1951. 48. l.

[16] Vö. Vergilius pásztori múzsája c. tanulmányomat, a Pásztori Magyar Vergilius c. kiadványban, Budapest 1938. 89. l. Az interpoláció feltételezésére nézve l. *A. S. F. Gow:* Theocritus. Cambridge 1952. II. 428—429. l.

korral kezdődő világfolyamat utolsó korszaka, az az «ultima aetas», amelyről valamiféle «cumaei jósének» tartalmazott jövendölést.

Mi ez a «Cumaeum carmen»? Már az antik magyarázók, így Probus, Philargyrus stb. haboznak, hogy Hésiodosra céloz-e a költő, akinek az apja Kyméből jött Boiótiába, vagy pedig a Cumaei Sibyllára[17] — érdekes mindenesetre, hogy éppen a világkorszakok tana mindkettőre visszavezethető volt. S annyi bizonyos, hogy Vergilius IV. eclogájához Servius kommentárja egy konkrét Sibyllinumot idézhet, amely a világkorszakokat — Hésiodosszal egyezően — a fémek szerint osztotta el *(saecula per metalla divisit)*, s a tizedik, azaz utolsó korszakot a Nap, vagy másként Apollón uralma alá helyezte, erre következik a világ megújulása, azaz az új aranykorral kezdődően a teljes világfolyamat megismétlődése. Nigidius Figulus egy töredéke a négy világkorszak elméletét Orpheusra, az utolsó korszakra nézve Apollónnak mint *kosmokratór*nak az elismerését a mágusokra, tehát a perzsa jóspapokra vezeti vissza. Ebből kiindulva Kerényi Károly a millennium perzsa elméletével kielégítően magyarázza meg — ha nem is az eclogát, de mindenesetre — a Sibyllinumot, amelyre Servius hivatkozik. Ez a Sibylla-jóslat az ezeresztendős világév perzsa elméletét egyesíthette az aranykor—ezüstkor—rézkor—vaskor négyes beosztásával, oly módon, hogy a fokozatos romlás az egyes korszakok időtartamában is érvényesült, amennyiben az aranykor 400, az ezüstkor 300 és a rézkor 200 évére a vaskor 100 éve következett; Apollón — illetőleg a Nap vagy a Tűz — korszaka, a világ megújulását megelőző «végső korszak» így lehet egyszersmind a «tizedik század» is.[18] Az iráni és a görög világkorszak-elmélet közös babylóni eredetét R. Reitzenstein igazolta, s ugyanő rámutatott arra is, hogy az indiai Yuga-elmélet tartalmilag is, történetileg is ugyanebbe az összefüggésbe tartozik.[19] Ezen a nyomon továbbhaladva Kerényi Károly mutatott rá a bölcs Markandeya egy próféciájára a Mahābhāratában, amely minden bizonnyal közös — Kerényi szerint végső fokon iráni — forrás követése folytán mutat meglepő egyezést Vergilius IV. eclogájával. Itt is a végromlást jelentő utolsó világkorszak eljövetele egy csodálatos gyermek születésének az előzménye, a gyermek feladata lesz legyőzni a végromlás korszakának a maradványait s diadalával az új aranykort inaugurálni. Az apokaliptikus végkorszakot természet és társadalom teljes megromlásának a jegyei jellemzik, részben a vaskor végén jelentkező felbomlás Hésiodosból is ismert vonásaihoz hasonlóan; az első mozzanat a föld termékenységének megszűnése: «When this age will come, crops will not grow in abundance» — idézi Kerényi a Mahābhārata angol fordításából.[20]

Láttuk már: az állatok eszhatologikus megbékélése olyan motívum, amelyet Aristophanés tanúvallomása szerint Bakis jóslatai is ismertek. Ez a motívum viszont Vergilius IV. eclogájában csakúgy, mint az ószövetségi próféciában, olyan összefüggésbe illeszkedik, amelyben az aranykori megújulást a végső romlásig fokozódó hanyatlás előzi meg. A Bakis jóslataira hivatkozó *Lovagok* kompozícióját szem előtt tartva, már ennyiből is valószínűnek kell tartanunk, hogy az V. századi Athénben kerengő jóslatok között olyant is

[17] Vö. *Rose:* i. m. 175—176. l.

[18] *Kerényi Károly*: Das persische Millennium in Mahābhārata, bei der Sibylle und Vergil. Klio 29 (1936). 1—35. l. 9. l.

[19] *R. Reitzenstein—H. H. Schaeder:* Studien zum antiken Synkretismus. Studien der Bibliothek Warburg, VII. 1926. 38—68. l.

[20] *Kerényi:* i. m. 13. l.

tulajdonítottak Bakisnak, amely a végromlást egyenesen a megújhodás feltételének tekintette. Így a leghitványabb ember — a Kleónnál is hitványabb Hurkaárus — uralomrajutása után az athéni nép megújhodása lehet dramaturgiai szempontból *aprosdokéton*, vígjátéki «váratlan fordulat», az egykorú vallási hiedelem azonban egyenesen oksági viszonyt létesít a kettő között. A *Lovagok* kompozícióján kívül is van rá adatunk, hogy Bakis jóslataiban nemcsak az aranykori béke motívuma, hanem a világnak ezt megelőző romlása is bennefoglaltatott. Legalábbis Bakis egy jóslata, amelyet Pausanias őrzött meg (IX. 17, 5), olyan formulát tartalmaz, amely, mégha Pausanias más, konkrét mitológiai összefüggésbe is helyezi, eredetileg az apokaliptikus terméketlenségre utalhatott :

... καὶ τότε δὴ πεφύλαξο πόλει κακὸν οὐκ ἀλαπαδνόν
ἐρχόμενον· καρποὶ γὰρ ἀποφθινύθουσιν ἐν αὐτῇ ...

Lukianos az önmagát látványos körülmények között elégető cinikus prófétát, Peregrinus Proteust gúnyolva, a próféta tanítványának, Theagenésnek az ajkára egy Sibylla-jóslatot és egy Bakis-jóslatot ad; az előbbi azt igéri, hogy Peregrinus miután elégeti magát, a tűzön át az Olymposra jut, a másik meg a próféta tanítványait szólítja fel arra, hogy kövessék mesterük példáját (Luk. Peregr. 29—30). Lukianos természetesen szatírikus kedvének megfelelően szabadon alakít a tradición, és semmi esetre sem egy-egy Sibyllinumot, illetőleg Bakis-jóslatot idéz, hanem csupán a nekik tulajdonított jóslatok célzatos paródiáját nyújtja. De a paródia alapja csak az lehetett, hogy a Sibyllának, illetőleg Bakisnak tulajdonított szövegben volt olyan elem, amelyet Peregrinus Proteus feltűnő esete aktualizált, illetőleg amely parodisztikusan erre az esetre alkalmazható volt. Ez az elem minden jel szerint a tűzben való megújulás motívuma, az, amit a római császárkorban az egyénre nézve a császárok apotheózisának a gondolata, az egész világra nézve az *ekpyrósis* sztoikus elmélete tartott ébren ; Nigidius Figulus töredéke, amelyre már hivatkoztunk az imént, Cicero korában veti fel annak a lehetőségét, hogy valaki az ekpyrósis elképzelésével azonosítsa a Sibylla tanítását a világ megújulását megelőző végkorszakról, annál is inkább, mert ennek az utolsó korszaknak a *kosmoktatórja*, Apollón, nemcsak a Nappal azonosítható, hanem a tűzzel is : *quidam deos et eorum genera temporibus et aetatibus [dispescunt], inter quos et Orpheus primum regnum Saturni, deinde Iovis, tum Neptuni, inde Plutonis; nonnulli etiam, ut magi, aiunt Apollinis fore regnum [ultimum]: in quo videndum est, ne ardorem, sive ille ecpyrosis apellanda est, dicant.* Nem kívánunk most itt állástfoglalni abban a kérdésben, hogy mit köszönhet az ekpyrósis sztoikus elmélete Hérakleitosnak, sem abban, hogy mit köszönhet akár Hérakleitos, akár a Stoa éppen ebben a vonatkozásban keleti — éspedig főleg iráni — elképzeléseknek. Annyi bizonyos, hogy Hérakleitos szerint (fr. 92. Diels), «a Sibylla őrjöngő szájával nevetséget, szépítést és kenetet nélkülöző szavakat hangoztatva évezredeket ér be hangjával az isten által». Az összefüggés, amelyben Plutarchos (de Pyth. or. 397A) idézi Hérakleitost, bizonyítja egyfelől, hogy a *χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν* szavak is az idézethez tartoznak, másfelől, hogy nem a Sibylla kijelentésének évezredeket túlélő halhatatlanságáról, hanem éppen az ezerévet felölelő tartalmáról van szó. Csak így érthető, hogy a Hérakleitost idéző Serapiónnak azt feleli Theón : «A hang, a szó, a beszédmód, a versforma nem az istené, hanem az asszonyé ; az isten csak a látományt *(φαντασίας)* nyújtja neki és világ-

gosságot idéz elő a lelkében a jövőt illetően *(φῶς ἐν τῇ ψυχῇ ποιεῖ πρὸς τὸ μέλλον)*.» Hérakleitos kozmológiájának egyenesen központi gondolata, hogy «a világ mindig volt, van és lesz, mint örökké élő tűz, amely mértékre lobban fel és kialszik mértékre» (fr. 30. Diels). Hippolytos (refut. IX. 10) mindenesetre az ekpyrósisra vonatkoztatja Hérakleitos következő kijelentését: «Ha a tűz eljött, mindenek felett ítél és mindent hatalmába kerít» (fr. 66. Diels), s kétségtelen, hogy a tűz nyomában halálnak és életnek együtt kell járnia, ha egyszer «közös a kezdet és a vég a kör kerületén» (fr. 103. Diels).

A tűzben megújuló lét közismert antik szimbóluma a Phoinix, amelyről már egy Hésiodosnak tulajdonított töredék tud mint rendkívül hosszúéletű, szoláris jellegű madárról (fr. 171. Rzach). Hérodotos Egyiptom nevezetességei közt említi meg, hogy 500 évenként jön Arábiából Héliopolisba, atyját eltemetni; az egyiptomi naptár 4×365 esztendős Sothis-periódusával való összefüggésére Tacitus adatából lehet következtetni, amely szerint az újszülött Phoenix 1461 évenként jelenik meg Egyiptomban, hogy atyját a Nap oltárán elhamvassza (Ann. VI. 28).[21] A görög-római irodalomban mindenesetre csak későn, a császárok idején lép fel a Phoenix-mondának az a változata, amely a mi számunkra elsősorban érdekes: a Phoenix *önmagát égeti el* és maga születik újjá *ezerévenként* a saját hamvaiból. Itt már valóban a tűzben megújuló létről van szó, s az ezeréves periódus a mondának éppen ennél a változatánál, amelyre nézve az idősebb Plinius (NH. XXIX. 29) a legrégibb tanu, indokolttá teszi, hogy az iráni millenarisztikus tanok befolyását feltételezzük. Feltűnő, hogy ennek, a klasszikus irodalmakban csak nagy későre és főleg latin költőknél előforduló változatnak a megfogalmazásai milyen következetesen visszhangozzák Hérakleitos dialektikáját. *Haec vitam de morte petit, post fata vigorem, — Nascitur ut pereat, perit ut nascatur ab igni* — mondja a Phoenix madárról a szinkretisztikus «Nap-himnusz» (Anth. Lat. ed Riese I. No. 389), s amelynek megvan az az érdekessége is, hogy Pheobust a tűzzel azonosítja s a hamvából megújuló Phoenix példáján arra tanít, hogy minden test Phoebus érintésére kezd élni. Élet és halál ilyen körforgását látja a nemzedékváltásban Hérakleitos: *γενόμενοι ζώειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ ἀναπαύεσθαι, καὶ παῖδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι* (fr. 20. Diels). Különösen feltűnő ez a kiélezetten dialektikus, Hérakleitosra emlékeztető stílus Claudianus és Lactantius(?) Phoenix-költeményének párhuzamos helyein, így pl. Claudianus 24. és 101. v.: *Sed pater est prolesque sibi... O felix heresque sui...* Lactantius 167. v: *Ipsa sibi proles, suus et pater et suus heres...* Vö. pl. Hérakleitosnál: *ταὐτό τ' ἕνι ζῶν καὶ τεθνηκός... καὶ νέον καὶ γηραιόν* (fr. 88. Diels). Kínálkozik persze az a megállapítás, hogy a Phoenix-monda, mint a tűzből a halálon át megújuló élet szimbóluma, önkéntelenül megteremti maga körül ezt a Hérakleitosra emlékeztető, az ellentmondásokat kiélező stílust, de ha így van, ez is annyit jelent, hogy az ezerévenként önmagát a tűzben megújító Phoenix mondájában van valami, ami Hérakleitos filozófiájával rokonnak mondható.

Már Lassalle nem minden alap nélkül egyeztette Hérakleitos kozmológiáját a Phoenix-mondának avval a változatával, amelyet a késői, kopt szövegből görögre fordított Hórapollón-féle *Hieroglyphica* alapján ismerünk.[22] Hóra-

[21] Vö. *A. Wiedemann:* Herodots zweites Buch. Leipzig 1890. 312. l. és Mahler Ede: Ókori Egyiptom. Budapest 1909. 351. l.

[22] *F. Lassalle:* Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos (1858). Gesammelte Reden und Schriften, VIII. Berlin 1920. 263. l.

pollón szerint az apja halálával megszülető Phoenix az új világévet, a világfolyamat újrakezdődését, az *apokakatastasist* inaugurálja (*ἐκεῖνος γὰρ ὅτε γεννᾶται, ἀποκατάστασις γίνεται πραγμάτων*, Hierogl. II. 57. ed. Sbordone). Bár határozottan a Phoenix madárra vagy akár a Sothis-periódusra való utalás Hérakleitos töredékeiben ki nem mutatható, az bizonyos, hogy a világfolyamat ciklikusan ismétlődő jellege s evvel összefüggésben születés és halál dialektikus egysége úgy a mikrokosmos, mind a makrokosmos szempontjából nézve Hérakleitos rendszerének lényeges eleme. S ha nem is a Phoinix, de a ciklikus világfolyamatnak utóbb a Phoinix-szal együtt is emlegetett, vele sok tekintetben rokon szimbóluma Hérakleitosnál is előfordul : Aión, a folytonosan újjászülető Időnek az iráni Zrván Akarával rokon megszemélyesítése, aki már Hérakleitosnál is aligha puszta alkalmi ötlet alapján jelenik meg «játszó gyermek» alakjában (*αἰὼν παῖς ἐστι παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἡ βασιληίη*, fr. 52. Diels). A hellénisztikus Egyiptomban a téli napforduló ünnepkörében, a karácsony előzményei között számon tartott, január 5-éről január 6-ra virradó éjszaka Aiónt újszülött gyermek alakjában tisztelték ;[23] ez az az Aión, akit egyenesen azonosít a Phoenix-szel a még említendő római pénz, s aki — mint Macrobius szerint a szinkretisztikus Liber Pater — újszülött gyermek, de szakállas öreg alakjában is megjelenik (Sat. I. 18, 10).[24] Ennek az Aiónnak a barlangjából hozza fel a Nap az új consul számára az aranykort Claudianus erősen keleti színezetű, H. Gressmann által Dániel könyvének egyik víziójával közös forrásra visszavezetett allegóriájában ;[25] nem véletlen, hogy Aión barlangjának a leírását Claudianusnál is közvetlenül a Nap szent madarára, a Phoenixre és ennek tűzben való megújulására vonatkozó sorok előzik meg (De cons. Stilich. II. 414—420).

Aión és Phoinix egyaránt keleti eredetű szimbólumok s egyaránt pusztulás és megújulás örök körforgására utalnak, arra éppen, ami az ekpyrósis sztoikus elméletében feltétlenül rokon Hérakleitosszal, s amit különböző látomásokban mágusok és egyéb vándorjósok is megigértek vagy egy-egy városnak vagy az egész emberiségnek. De az már az efféle jövendölések természetéből következett, hogy adott esetben nem annyira a végromlást követő megújulás távoli reményét, mint inkább a küszöbön álló pusztulás rémképét idézték fel, ezért fordíthatta vissza Hérakleitos — a teljesebb tudás birtokára valló fölényes gúnnyal — saját eszhatologikus jóslataikat az «éjszakában csatangolókra, mágusokra» és más emberileg korlátolt «beavatottakra», a halál után következő dolgokkal fenyegetve meg őket s az eljövendő tüzet jelentve be nekik (fr. 14. Diels). Ilyenféle elképzeléseknek kellett felmerülniök Bakis és a Sibyllák olyan jóslataiban, amelyekre Aristophanés céloz. Ezek után nem lesz érdektelen, hogy a Phoinix-monda bizonyos vonatkozásban avval a mese-motívummal is rokonságot mutat, amely Démos megfiatalításának a hátterében felcsillan.

Ha Bakis jóslatai abban a parodisztikus formában, ahogyan a *Lovagok* cselekményébe illeszkednek, Periklés halálától Kleón bukásáig Athén egész történetét magukban foglalják, érdemes felfigyelnünk arra a formális egye-

[23] Vö. *E. Norden:* Die Geburt des Kindes. Studien der Bibliothek Warburg III. 1924. 25. l.

[24] Vö. Cristophorus c. dolgozatommal, Mahler Ede Emlékkönyv. Budapest 1937. 334. l.

[25] *H. Gressmann:* Das religionsgeschichtliche Problem des Ursprungs der hellenistischen Erlösungsreligion. Zeitschr. f. Kirchengesch. XLI. NF IV. 1922. 175—176. l. és Die hellenistische Gestirnreligion. Beihefte zum Alten Orient, 4. Leipzig 1925. 17—18. l.

zésre, amely az itt kibontakozó periodizációt a világkorszakok tanításához fűzi : mint ahogyan emezeknek a fokozatos hanyatlást kifejező korszakoknak megvan a maguk *kosmokratór*a, ugyanúgy jellemezhetők az athéni történelem fokozatosan hanyatló szakaszai egy-egy mind silányabb demagóggal, Periklést Eukratés, a lenkereskedő, ezt Lysiklés, a birkakereskedő, emezt Paphlagón-Kleón, a hitvány cserzővarga követi, de a jóslat már az ő bukását is bejelenti, és még hitványabb ember, egy vásári hurkaárus fog a helyére kerülni. S mihelyt ez, a minden képzeletet meghaladóan hitvány ember megjelenik a színpadon, hogy a fokozatos hanyatlást puszta megjelenésével teljessé tegye, a *Sótér* = «megváltó» címzésben részesül s valóban, minden józan logika ellenére — de véleményünk szerint az antik jóslatirodalom keleti eredetű eszhatologiájával tökéletes összhangban — kedvező fordulat következik be : az elaggott athéni nép megfiatalodik. Minthogy a jóslat-paródiát nem vették figyelembe, ez a váratlan fordulat az Aristophanés-irodalom egyik megoldatlan kérdése maradt mindmáig. Wilamowitz pl. olyan következetlenséget állapít meg itt, amely a kezdő költő ügyefogyottságára árulkodik.[26] A. Kirchoff annak tulajdonítja a *Lovagok* cselekményének Kleón halála után bekövetkezett állítólagos törését, hogy a főcselekményhez szerinte szervetlenül illeszkedő «epilógust» — Démos megfiatalodását — Eupolistól vette át, akinek a közreműködésére a vígjáték megalkotásánál a scholion is utal, de az idegen jószággal Aristophanés nem tudott mit kezdeni. Hasonló B. Keil és M. Pohlenz véleménye[27] s időközben Eupolis *Démoi* c. vígjátéka nagyobb töredékeinek a felfedezése[28] is támogatta azt a nézetet, hogy egyben-másban Aristophanés talán valóban adósa Eupolisnak. De hogy értetlenül és saját alapvető elgondolásának a kárára használta volna fel azt, amit Eupolistól átvett, ezek után már bajosan fogjuk feltételezni, s még avval a magyarázattal sem fogunk teljes mértékben megelégedni, hogy Aristophanés jobb híján kényszerült a főcselekménynek ellentmondó befejezéshez folyamodni, mert csak így tudta elkerülni a vígjáték olyatén kihangzását, hogy a gyűlölt Kleón bukása után csak még rosszabra fordulhat az athéni nép sorsa.[29] De nem érthetünk egyet azokkal sem, akik csupán avval mentik a *Lovagok* következetlenségeit, hogy az ilyesmi jól megfér a mese világával, márpedig Démos megfiatalítása nem egyéb, mint mesemotívum, amelyhez Th. Zielinski a modern népmeséből,[30] mások a görög mitológiából keresnek párhuzamot, illetőleg, mint E. Maass, Aristophanés mintáját Aischylos *Dajkák* c. elveszett szatírjátékában jelölik meg, ahol Médeia varázslata Iasón apja, Aisón után Dionysos dajkáit fiatalította meg férjeikkel, a szatírokkal együtt.[31]

Véleményünk szerint Aristophanés egyidejűleg tarthatta szem előtt az attikai folklorisztikus hagyományt, amelyre modern néprajzi párhuzamokból Zielinski következtet, Eupolis vígjátékát, Aischylos szatírjátékát és még sok

[26] *U. von Wilamowitz—Moellendorff:* Aristophanes Lysistrata. Berlin 1927. 44. l.

[27] *B. Keil:* Über Eupolis Demen und Aristophanes Ritter. Göttinger Nachrichten. Phil.-hist. Kl. 1912. 237—272. l. *M. Pohlenz:* Aristophanes und Eupolis. Hermes. 47 (1912) 314—317. l.

[28] *A. Körte:* Fragmente einer Handschrift der Demen des Eupolis. Hermes. 47 (1912) 276—313. l.

[29] Vö. *M. Pohlenz:* Aristophanes' Ritter. Göttinger Nachrichten. Phil.-hist. Kl. 1952. 126. l.

[30] *Th. Zielinski:* Die Märchenkomödie in Athen (1885). Újra lenyomva tanulmánykötetében : Iresione. I. Leopoli 1931. 17—21. l.

[31] *E. Maass:* Aeschylus und Aristophanes. Neue Jahrbücher 1913. 627—636. l.

egyebet is, hiszen a parodisztikus célzások halmozása költői előadásmódjának jellemző vonásai közé tartozik. Ebben a vonatkozásban is aligha mellőzhető Aristophanés parodisztikus utalásainak legállandóbb céltáblája, Euripidés. Abban a motívumban, hogy a Hurkaárus, aki most már az előkelőbb hangzású Agorakritos nevet viseli, üstben kifőzi és így fiatalítja meg az elaggott Démost, a mítosz-paródiát a legvilágosabban Euripidés *Peliades* c. tragédiájának a töredékei (Nauck 604—619, vö. Hyginus fab. 24) igazolják ; itt Pelias leányai Médeia hamis tanácsára főzik ki elaggott atyjukat és Pelias halálát leli ugyanabban a varázsszertartásban, amely Iasón atyját, Aisónt megfiatalította. És most térjünk vissza a Phoinix madárhoz.

Lukianos közvetlenül a Sibylla és Bakis jóslatainak idézése előtt — s ezek a parodisztikusan Peregrinus Proteusra alkalmazott jóslatok a máglyahalált az isteni létben való megújulás feltételeként jelölik meg —, azt is elmondja, hogy Peregrinus, mielőtt a máglyára lépett, idáig használt mitológiai nevét — Próteus — félretéve, Phoinixra keresztelte át magát, «mert a Phoinix, ez az indiai madár, ha öregségének végső határához ért, állítólag máglyán égeti el magát» (Peregr. 29). Aristophanés közönsége volt annyira járatos a mitológiában, hogy a Démost megfiatalító Agorakritos vállalkozásának veszélyességét felmérje : bár az történt Démosszal, ami Iasón apjával, Aisónnal történt, közeljárt ahhoz, hogy Iasón haragosának, Peliasnak a sorsát ismételje meg ; bár megfiatalodva kelt ki a tüzes katlanból, halálát is lelhette volna benne. Lukianos utalása a Phoinixra magában rejti Peregrinus vállalkozásának a leleplezését : a cinikus próféta bizony nem újult meg, hanem halálát lelte a lángokban. Persze, nagy különbség van egyetlen ember — Peregrinus — és egy egész várost megszemélyesítő allegórikus figura — Démos — között. A római történelem is tud példát arra, hogy egy egész város újul meg a lángokban, s ennek a megújulásnak — az elaggott város megfiatalodásának — a jelképéül ugyancsak a Phoinix kínálkozik, a csodálatos madár, amelyről Nonnos (Dionysiaca XL. 398) egyenesen azt mondja, hogy «a tűzben feloldva öregségét, a tűzből a fiatalságot váltotta vissza magának» *(λύσας δ'ἐν πυρὶ γῆρας ἀμείβεται ἐκ πυρὸς ἥβην)*. Martialis epigrammája (V. 7) Rómát hasonlítja az ezerévenként önmagát tűzben megújító csodálatos madárhoz — mint Fr. Schöll megállapítja,[32] abból az alkalomból, hogy többszörös tűzvész után Domitianus alatt újjáépítették :

Qualiter Assyrios renovant incendia nidos,
Una decem quotiens saecula vixit avis,
Taliter exuta est veterem nova Roma senectam . . .

Hasonló a Phoinix-monda alkalmazása nem sokkal később Aelius Aristides görög rhétornál ; ezúttal Smyrnáról van szó, amelyet Marcus Aurelius épített újjá, s ez annál érdekesebb számunkra, mert a görög rhétor egyfelől a Phoinix madárhoz, de másfelől egyenesen egy színpadi jelenethez *(ὥσπερ ἐν δράματι)*, véleményem szerint éppen a *Lovagok* zárójelenetéhez hasonlítja a város megújulását,[33] amely így — megint csak a már idézett (fr. 88. Diels)

[32] Fr. Schöll : Vom Vogel Phönix. Akademische Rede, Heidelberg 1890. 12. l.

[33] *B. Keil:* Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia, Berlin 1898. II. 21. l. a *Σμυρναικός, προσφωνητικός* 10. pontjára utal ; itt Aelius Aristides Pelopsot említi, aki valóban szintén az üstben *(ἐν λέβητι)* újult meg, csakhogy nem az öregségből, hanem azután, hogy atyja kegyetlenül feldarabolta. Aristophanésra gondol a rhétor azért is, mert hiszen éppen itt van szó egy elaggott *város* megújulásáról.

hérakleitosi «ellentétek egysége»! — egyszerre «öreg és fiatal»: *ἡ πόλις δὲ ὥσπερ ἐν δράματι καὶ δὴ πάλιν ἐξ ἀρχῆς ἀναφύεται μεταβαλοῦσα τὴν ἡλικίαν, ἡ αὐτὴ παλαιὰ καὶ νέα γενομένη, ὥσπερ τὸν φοίνικα ἀναβιώσκεσθαι λόγος αὐτὸν ἐξ αὑτοῦ. (Παλινῳδία ἐπὶ Σμύρνῃ 21.)*

Ezek után bátrabban jelölhetjük meg Bakis jóslataiban annak a kijelentésnek a helyét is, amelyet Aristophanés kétszer is idéz, egyszer a *Lovagok*ban és egyszer a *Béké*ben s amely szerint a megújult város «sas lesz a felhők között». Utaltunk már a CIII. zsoltár 5. versére ; nos, a Physiologus egyenesen ehhez a zsoltárvershez fűzi a sas csodálatos természetének a Phoinix madárra emlékeztető leírását, amely szerint ha a sas megöregszik, a szemei és szárnyai elnehezülnek, s ő maga tompalátásúvá válik, tisztavizű forrást keres, magasan felrepül a Nap felé, ott elégeti régi szárnyait és elhomályosodott szemeit, majd leszáll a forráshoz, háromszor megmártja magát benne és így megújul és ifjúvá válik *(ἀνακαινίζεται καὶ νέος γίνεται)*. A természetrajzi képhez fűződő keresztény moralizálás Pál apostol leveleinek egy fordulatára (Col. 3, 9) támaszkodva, de Martialis Phoenix-hasonlatának egy kifejezésére is (*... taliter exuta est veterem nova Roma senectam ...*) emlékeztető módon a sas példáján arra akar tanítani, mint kell a hívőnek levetkőznie a «régi embert» és magára öltenie az «új embert», hogy beteljesedjék rajta a zsoltáros Dávid király proféciája: «meg fog újulni mint a sasmadáré a te fiatalságod». *(Καὶ ἀπόδυσαι τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τουτέστι τὸ παλαιὸν ἔνδυμα τοῦ διαβόλου, καὶ ἔνδυσαι τὸν νέον τὸν κατὰ Θεὸν κτισθέντα, καὶ πληρωθήσεται καὶ ἐν σοὶ ἡ προφητεία Δαυιδ· «ἀνακαινισθήσεται ὡς ἀετοῦ ἡ νεότης σου.* Physiologus ed. Sbordone 6.)

Bakis jóslatainak abban az összefüggésében is, amely a *Lovagok* kompozícióján keresztül áttetszik, a sas nemcsak Athén felemelkedésének, hanem az elaggott város megfiatalodásának a jelképe is lehetett. Aristophanés nem hiába állítja szembe egy helyen (Béke 1086 és 1096) a Bakis és Sibylla nevéhez fűződő jövendőmondó versekkel Homérost: az antik jóslatirodalom egész, homályos tartalmú és homályos eredetű készletét a görög költészet Homérostól kezdve alapjában véve racionális világosságot követelő fővonala szorította a művelődési élet perifériáira, de orientalizáló motívumai, az állatvilág eszhatologikus megbékélése például csakúgy, mint az önmagát megújító sas motívuma, lappangva élnek tovább, időről időre új meg új keleti hatásra megélénkülhetnek, míg aztán a rabszolgatársadalom felbomlása idején a korai keresztény szimbolika kialakításában vesznek részt.

Tartalmában, szimbolikus jelentésében ugyanúgy, mint a görög és a keleti kultúra érintkezési vonalán álló középhelyzetében, valamint továbbélésének körülményeiben az önmagát a Nap tüzében megújító sas közeli rokona a Phoinix madár. A «Physiologus» c. korakeresztény misztikus természetrajzban — több, mint ezeréven át a középkori természetszemlélet legfőbb forrásában — a róla szóló, 7. fejezet közvetlenül csatlakozik a sasról szóló 6. fejezethez. Itt, mint több más keresztény forrásban is, a Phoinix madár a feltámadás dogmájának a bizonyítéka gyanánt szerepel. Láttuk már azokat a forrásokat, amelyekben ugyanez a csodálatos madár egy-egy város — Róma vagy Smyrna — megújulását jelképezi; a római császárkultuszban, illetőleg a vele sokszorosan összefonódó Aión-misztikában — az egyiptomi Sothis-periódus naptártani összefüggéseit kitágítva — a Phoenix a megújuló világfolyamat jelképe. Ezért jelenik meg Antoninus Pius pénzén «AION», Constantinus császárén meg éppen «FELIX REPARATIO TEMPORUM» és «PERPETUITAS» felirattal a Phoenix képe. Mindez az örök körforgásra, az

aranykorral kezdődő világfolyamat szűntelen megújulására, a vaskori romlás után tehát az új aranykorra : Kronos—Saturnus uralmának a visszatérésére utal. Ez természetesen a világ megifjodását is maga után vonja, az elaggott világét és az elaggott Rómáét egyaránt. Hadrianus elődjének, Trajanusnak a tiszteletére ver pénzt a Phoenix képmásával ; Schöll helyesen magyarázza ezt avval, hogy egykorú történetírók is a római birodalom fiatal korának a visszatérését látták Trajanus uralmában, mint ahogyan Florus a metaforát szélesen kibontva írta (I. 8) : *Inertia Caesarum quasi consenuit atque decoxit, nisi quod sub Traiano principe movit lacertos et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute reviruit.*[34]

Így fiatalodik meg Athén, illetőleg az elaggott athéni népet megszemélyesítő Démos is Aristophanésnál, akkor éppen, amikor az általános hanyatlás a leghitványabbat juttatta uralomra, jeléül annak, hogy most már kezdődhetik újra minden. S ha a világfolyamat élén a kezdet kezdetén az aranykor állt, a hanyatlás mélypontja után újra az aranykor következik. És az aranykor, mint azt Hésiodostól kezdve Augustus «aranykorának» római költészetéig annyiszor hangsúlyozzák, Kronos—Saturnus uralma alatt áll. Hésiodosnál (Erga 181) a világ teljes elöregedésének a jele az, hogy a vaskor végén majd a gyermekek ősz hajjal jönnek a világra. Egészen más, de Aristophanés vígjátékához annál közelebb eső elképzelést találunk Platónnál, aki *Politikos* c. dialógusában (270 DE) Démos «aranykori» megfiatalodásának a motívumát viszi a d a b s u r d u m,[35] mint ahogyan maga Aristophanés a *Lovagok* egész vígjátéki cselekményében a Bakis neve alatt járó jóslatirodalom eszhatologikus tanításait teszi nevetségessé. Szó sem lehet tehát arról, hogy a költői pályája elején álló Aristophanést dramaturgiai készületlensége állította volna olyan nehézségek elé, amelyekből csak egy szerkezeti következetlenség árán tudott szabadulni ; ellenkezőleg, a legmagasabbfokú művészi tudatossággal játszik el a korában divatos jóslatirodalom motívumaival s a vígjátéki «váratlan fordulat» ezeknek a következetlenségét leplezi le. A fokozatos hanyatlást lezáró végromlás, amely a leghitványabb embert juttatja uralomra, Bakis jóslatait parodizálja, de ezekre utal az aranykori megújhodás is, amelynek keretében az elaggott Démos megfiatalodik, mint Médeia varázsüstjében Aisón, vagy akár mint a sas a Nap tüzében. Hogy az aranykor mítosza beletartozott az attikai ó-komédia téma-készletébe, azt — többek között — Eupolis *Χρυσοῦν γένος* c. vígjátékának idézetekben (Meineke II. 535—546. l.) ránkmaradt sovány töredékei is bizonyítják.

A tömegek félrevezetésére alkalmas jóslatok kigúnyolása természetesen nem meríti ki a *Lovagok* politikai mondanivalóját. De ezúttal csak azokat a mozzanatokat kívántuk közelebbről szemügyre venni, amelyek az antik jóslatirodalomra vetnek fényt s ezáltal, úgy hisszük, a *Lovagok* szerkezete sokat vitatott problémájának a tisztázásához is hozzájárultunk.

[34] *Schöll*, i. m. 12. és 45. l.

[35] Aligha Platóntól függetlenül ír le Anostos mesés vidékén Theopompos egy folyót, amelynek a partján termő gyümölcstől az aggastyán megfiatalodik, a férfi ifjúvá, az ifjú gyermekké válik, a gyermek a semmibe tűnik. Vö. *E. Rohde:* Der griechische Roman. Leipzig 1914.[3] 222. l. és *R. Hirzel:* Zur Charakteristik Theopomps. Rheinisches Museum NF. 47 (1892) 379. l.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

KÉSŐETRUSZK BRONZ KÉZITÜKRÖK DEBRECENBEN

A bronztükrök hátsó oldalának bekarcolt rajzzal való díszítése egyike azoknak a műfajoknak, amelyek az etruszk művészetben születtek meg.[1] A görögöknél csak egy évszázaddal később tűnik fel a szokás, de nem pontosan azonos alkalmazásban.[2] A nagyszámú díszítetlen etruszk fémtükör mellett kétezer felé jár azoknak a száma az eddig ismert anyagban, amelyeket bekarcolt rajz díszít. Ezeknek monumentális kiadása több mint száz évvel ezelőtt indult meg s le is zárult még jóval a század vége előtt.[3] Azóta viszonylag igen kevéssé haladt előre feldolgozásuk. Az ismert anyag corpus-szerű közzététele elakadt,[4] s csak folyóiratokban elszórtan tűnik fel néha egy-két új darab. Az elmúlt fél század ásatásainak tanulságait senki sem kísérelte meg összefoglalóan az azok során talált tükrökből kiindulva a kronológia megszilárdítására, sem a műhelyek elkülönítése és lokalizálása fél század óta alig bolygatott kérdésének tisztázására felhasználni. Gerhard, az etruszk tükrök rajzainak első kiadója, elsősorban az ábrázolások ma már túlnyomórészt fantasztikusnak ható magyarázatai kedvéért foglalkozott velük ; ezeknek az értelmezéseknek egy részét már Gerhard művének befejezője, G. Körte helyesbítette s a herméneutika területén kétségtelenül történt azóta is némi előrehaladás,[5] de ennek nehézségei a természetében rejlenek ennek a művészetnek.[6] Egyedül a stílusvizsgálat, a tükrök művészi világának és a vésők művészegyéniségének vizsgálata lendült fel jelentősen, különösen a háború óta eltelt években, s két összefoglaló munka mellett egy-két kisebb részleteket feldolgozó cikk is született ;[7] a fent említett kronológiai és műhely-lokalizálási kérdéseket is elsősorban erről az oldalról igyekeztek megközelíteni.

[1] *G. Matthies:* Die praenestinischen Spiegel, Strassburg 1912, 15—6.

[2] *W. Züchner:* Griechische Klappspiegel, Berlin 1942, 144 sk.; *S. Haynes:* Mitt. d. Inst. 6 (1953) 38.

[3] *E. Gerhard:* Etruskische Spiegel I—IV., Berlin 1843—1867 (a következőkben = ES) ; az V. kötet *A. Klügmann* és *G. Körte* munkája, 1884—97.

[4] *G. A. Mansuelli* tett kísérletet a folytatására (St. Etr. 16 [1942] 551—71 és 17 [1943] 487—521), de ez a kezdeményezés egyelőre abbamaradt.

[5] A mythológiai ábrázolásokról összefoglalóan *G. A. Mansuelli:* La mitologia figurata negli specchi etruschi, St. Etr. 20 (1948—49) 59—98 (hiányos ; a szakirodalom felhasználásának csaknem teljes mellőzésével).

[6] Erről már *J. Martha:* L'art étrusque, Paris 1889, 552.

[7] Összefoglalóan : *G. A. Mansuelli:* Gli specchi figurati etruschi, St. Etr. 19 (1946—47) 9—137 (a következőkben = Mansuelli) ; *J. D. Beazley:* The World of the Etruscan Mirrors, JHS 69 (1949) 1—17. A praenestei tükrökről ma sem avult el Matthies idézett könyve. — Legújabban a technikai vizsgálatok is megindultak : *C. Panseri—M. Leoni:* Tecnica di fabbricazione degli specchi di bronzo etruschi, St. Etr. 25 (1957) 305—19.

A bekarcolt rajzokkal díszített etruszk tükröket a VI. század közepén kezdték készíteni s készítésük folyamatosan tartott egészen a II., vagy talán az I. századig, az etruszk művészet elhalásáig.[8] Mint az etruszk művészetnek szinte minden műfajában, itt is elválik az archaikus kori és a késői anyag, s köztük az V. század közepétől a IV. század második negyedéig tartó visszaesés van, ami az ismert példányok kis mennyiségében is tükröződik.[9] A IV. században azután ugrásszerűen megnövekszik a tükrök száma ; használatuk szokásának virágkora az etruszkoknál kétségtelenül a IV—III. század. Ennek ellenére ezekben a századokban aránylag nem több a művészileg jelentős darab, mint a VI—V. században. A produkció tömegessé válik és ez együtt jár a kivitel gondosságának csökkenésével. Egy-egy bevált kompozíciót kisebb-nagyobb változtatásokkal százával ismételnek a késői tükrök véső, egyre romló kivitelben. A legtöbb darab nem is önmagáért, hanem csak mint egy történeti folyamat dokumentuma érdemel figyelmet.

I. A debreceni Déri Múzeum antik gyűjteményében csak ez a késői korszak van képviselve, ha művészileg nem is kiemelkedő, de már csak a műfaj viszonylagos ritkasága és elhanyagoltsága miatt is közlésre érdemes darabokkal. Az elsőnek és legkorábbinak korongja majdnem szabályosan kerek, csak alul nyílik ki egyenes oldalú kis lappá, amely alsó szélén elvágva középen rövid csappá keskenyedik (1—3. kép).[10] A leletek tanusága szerint ez a csap fa-, vas-, vagy csontnyélbe volt beillesztve. A tükör lapja a IV. században elterjedt szokás szerint homorú, s a hátsó oldal szélén emelt perem van a rajz védelmére ; ez a szegély a nyélhez átvezető rész két szélén is folytatódik. Maga az egykor fényesre csiszolt tükröroldal szokás szerint csak az alján visel bekarcolt rajzot : kettős volutából kinövő kilenclevelű palmettát, félköralakú maggal, amelyet két oldalt jellegzetesen etruszk modorban a két voluta közepéről anorganikusan felnövő magasszárú, hármas virág keretez. A tükör peremét oldalt rovátkolás díszíti.

A hátsó oldal közepén kerek bemélyedés van, amelynek magyarázata egyelőre vitás.[11] Az alig mélyített vonalakkal bekarcolt rajz két ruhátlan férfialakot mutat, szemben egymással. Mindketten ülnek, (az ülőhely jelzetlen)

[8] Azt, hogy készítésük a VI. sz. közepéig nyúlik vissza, először *P. Ducati* bizonyította be részletesen : Contributo allo studio degli specchi etruschi, Röm. Mitt. 27 (1912) 243 s köv.; v. ö. *Mansuelli* 9 s köv.; *Beazley* i. m. 1 s köv. *R. Enking* kísérlete (Arch. Anz. 1948—49, 183 s köv.), hogy a tükrök egy részének keltezését mélyen a császárkorig vigye le, általános visszautasításra talált *(R. Bianchi—Bandinelli*, St. Etr. 21 [1950—51] 485 s köv.; *Haynes:* i. m. 37, 69. j.; *R. Herbig:* St. Etr. 24 [1955—56] 189, 18. j.), de az ma már általában elfogadott tény, hogy a II., vagy talán az I. századig folyt a bekarcolt díszítésű tükrök készítése. V. ö. azonban 69. j. és *Beazley:* i m. 1 («a legkésőbbiek III. századiak»).

[9] *P. Ducati:* Storia dell'arte etrusca, Firenze 1927, 328—30 ; *Mansuelli* 15 s köv.; *Beazley:* i. m. 3.

[10] *Déri Frigyes* 1912—1922 között Bécsben szerzett gyűjteményéből ; jelenleg letétben az O. Szépművészeti Múzeumban. Lelt. sz.: Et. V. 5 ; magassága : 20,5 cm ; szélessége : 15,4 cm. Ép ; kékeszöld, a tükörlapon helyenként rozsdabarna patinával. *Déri Fr.* (szerk.) : A debreceni Déri Múzeum gyűjteményeinek leírása, Debrecen 1922, 68, 5. sz.; *Szilágyi J. Gy—Castiglione L.:* O. Szépművészeti Múzeum, Görög-római kiállítás, Vezető, Bp. 1955. 41 és XXIV. tábla, 1. kép. — Az itt közölt rajzokat *Menyhárt József* festőművész készítette.

[11] *Matthies* szerint (i. m. 19) a rajzolás közben középen rögzítették a tükröket és a forgatáskor keletkezett a lyuk. Sokkal valószínűbb *L. C. Eldridge* magyarázata (Amer. Journ. Arch. 21 [1917] 369, 2. j.), hogy a felület símára csiszolásának eljárása folyamán keletkezett. *M. Del Chiaro* alább idézendő cikkében (277, 2. j.) az esztergapadon való kidolgozás nyomát látja bennük ; ez ellen szól, hogy a lyukak nemcsak a kerek formájú tükrökön láthatók.

s nagyjából szimmetrikusan megfelelő tartásukkal hatszögalakú szkémát alkotnak. A fő eltérés köztük az, hogy a baloldali szárnyas (egy szárnya látszik), és balkezét leengedi, a másik felemelt jobbjában lándzsát tart, arra támaszkodik. A két arc profilban szembenéz egymással, a két felsőtest háromnegyed nézetben kifelé fordul, belső lábuk felemelve térdben behajlik, a külső előrenyúlik, a rövidülésnek nem a legszerencsésebben sikerült kísérletével. A szembenéző külső lábfej csonk-szerű, a jobboldali alaknál egyenes vonallal levágva — nyilván az előre megrajzolt keretdísz akadályozta a vésőt a pontosabb kidolgozásban. Az alakok rajzában más bizonytalanságok is vannak : az önmagában eléggé karakterisztikusan megrajzolt felsőtest, különösen a baloldalinál, aránytalanul kicsi a lábakhoz képest ; a belső kar és váll szélesebb a külsőnél s ez erősen rontja a felsőtestnél egyébként sikeres rövidülés hatását ; a külső karok térbeli helyzete éppoly kevéssé tisztázott, mint a külső lábaké ; a váll és nyak közti átmenetet csak rövid, enyhe hullámú vonal jelzi; a lábak mintha nem a testből nőttek volna ki, hanem utólag illesztették volna hozzá őket (megint csak elsősorban a külső lábakat), és valóban, jól látható, hogy a mester így is dolgozott : az oldalak kontúrvonala nem folytatódik a felső lábszárban, hanem a lantizom vonalává kanyarodik be.

A belső rajz ugyanilyen egyenetlenségeket mutat. A haj és a pelyhedző szakáll, a szemek és a baloldali férfi bajusza gondos rajzú, és a test belső rajzán is van néhány szerencsés mozzanat — a délitáliai vörösalakos vázafestészet által közvetített késő-attikai konvenciók folytatásai, mint a kulcscsont visszaadása, vagy a mell tagolása a hasizmok jelzésével s bizonyos árnyékolás-szerű hatás keresése. Ugyanakkor egész sor értetlenségről, hanyagságról tanúskodó mozzanat, amely arra mutat, hogy a vésőnek minden részlet bizonyos mértékig ornamentika-számba ment már, ahogy az egész jelenet ábrázolása is : a mellbimbó csak a baloldali alaknál van jelezve, annak is csak a jobb oldalán ; a térdkalácsot jelző két egymás alatti kis félkör, amely indokolt a profilban ábrázolt belső lábaknál, ugyanígy jelenik meg a háromnegyed nézetű első lábakon is ; a nyakon és hason a plaszticitást emelő vonalakat értelmetlenül odavetettek zavarják, a jobboldali ifjú nyakának körvonala pedig elől lezáratlan. Mindenhol ugyanaz a kettősség tehát, amelyet legjobban a kezek rajza jellemez : egyfelől szokatlan finomsággal visszaadott részletek, jól jellemzett mozdulatok, másfelől a baloldali alak jobbkeze egyszerűen a semmibe tűnik. A vésőnek a két alak nem sokkal jelenthetett többet, mint az azokat körülvevő növénydísz, a hullámvonalas indából hosszú száron kinövő, váltakozva hol ki-, hol befelé néző szívalakú borostyánlevelek és alul a volutákba csavarodó kettős ívvel körülírt hétlevelű palmetta.

A kompozíció azok közé tartozik, amelyek a leggyakrabban ismétlődnek a későetruszk tükörrajzokon. Igen nagyszámú csoportjának közelebbi vizsgálatát, mint általában az etruszk tükröknél, az teszi nehézzé, hogy ezeket az egyáltalán nem kiemelkedő jelentőségű darabokat ritkán publikálják megfelelő módon, s a Gerhard-féle corpus rajzai nem alkalmasak a stílusvizsgálatra. A fenti kompozíciónak azonban van néhány jól reprodukált példánya. M. Del Chiaro, aki legutóbb foglalkozott a csoport kétalakos példányaival,[12] San Francisco Csoport-nak nevezte el és két mesterkezet mindjárt el is különített a

[12] *M. Del Chiaro:* Two Etruscan Mirrors in San Francisco, Amer. Journ. Arch. 59 (1955) 277—86 ; ő maga is hangsúlyozza, hogy a csoport nem csak kétalakos kompozíciókra terjed ki. Vö. a csoportról *Mansuelli* 55 («Maestro dei Dioscuri affrontati») és 59 («Maestro di ES 228»), de attribucióit joggal kifogásolja *Del Chiaro.*

1. kép

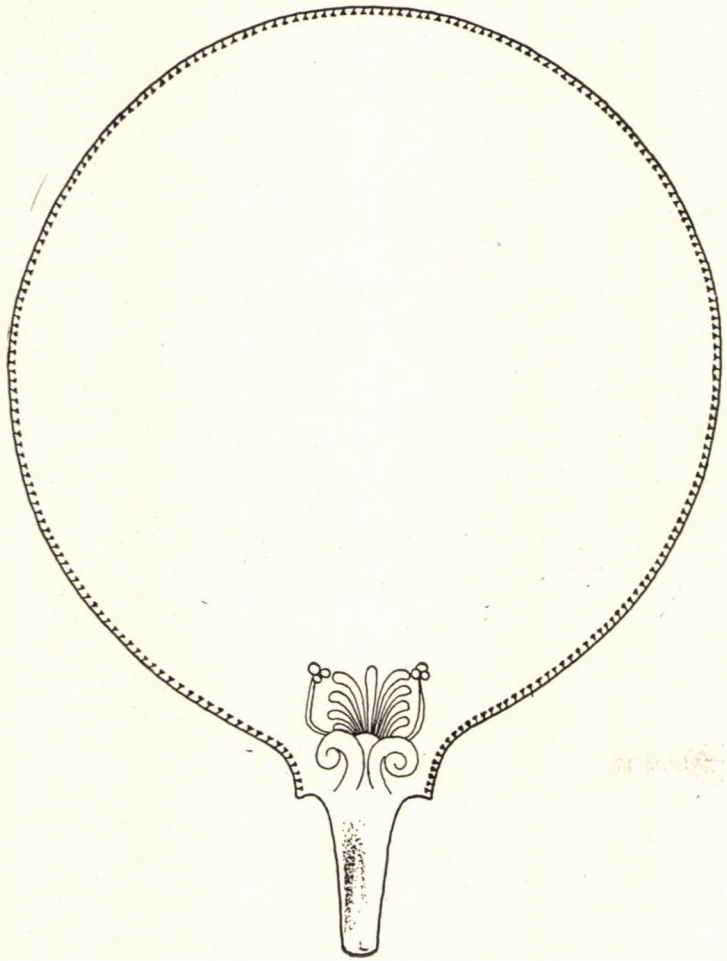

2. kép

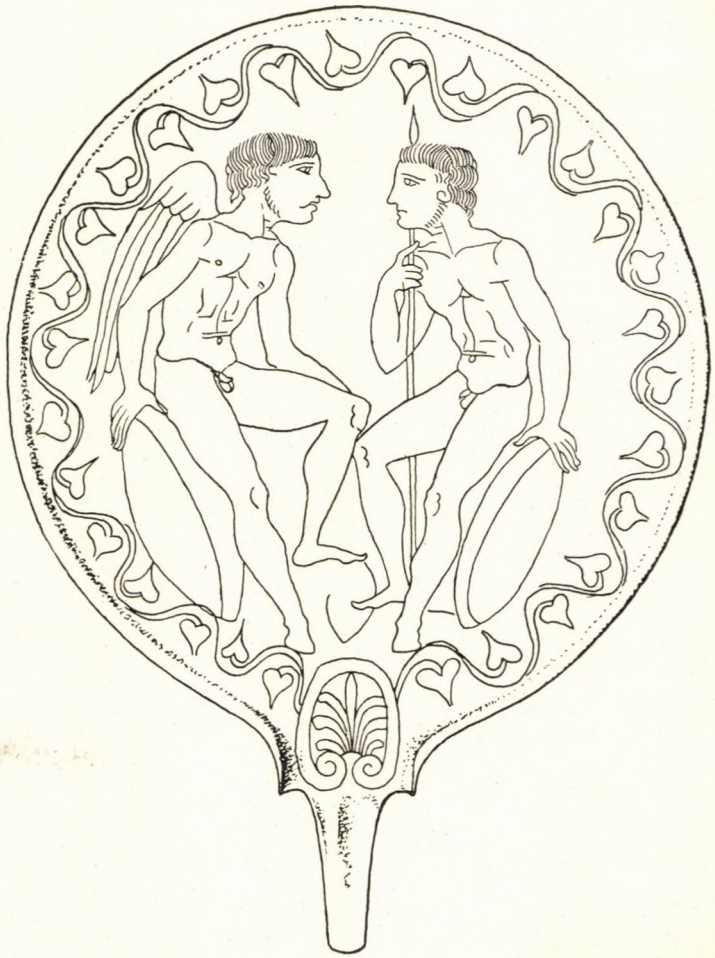

3. kép

nála felsorolt közel negyven példány közt. Ez a lista azonban csak a fenti kompozíciót rokon stílusban visszaadó tükrökre terjed ki, s nem tartalmazza természetesen a kompozíciónak szinte számtalan, teljesen konvencionálissá vált ismétlését.[13] Del Chiaro két mestere közül a debreceni példány vésője egyikkel sem azonos, de mindkettővel mutat kapcsolatokat. A csoport valamennyi darabjánál azonos kompozíciót mindegyik apróbb variánsokkal adja vissza, de ez általános jelenség : a legkonvencionálisabb rajzok közt sem akad két teljesen egyforma. A két mester közül a San Francisco Véső két tükre elsősorban keretdíszeiben mutat közeli rokonságot a fentivel ; azonos a borostyáninda és a san franciscoi példányon még az alsó keretes palmetta is, míg a kairói tükrön ezt a debreceni hátlapján láthatóhoz közelálló minta helyettesíti. A keretdísz azonban éppoly kevéssé jellemző egy-egy véső rajzaira, mint a tükör formája, amely szintén közeli kapcsolatot mutat a három darabon ; igen valószínű ugyanis, hogy tükör és rajz nem egyszerre, talán nem is mindig egy műhelyben készült,[14] s az is könnyen meglehet, hogy a keretdíszt és egyéb járulékos díszítéseket éppúgy egy erre begyakorolt külön véső készítette,[15] ahogy az a vörösalakos vázafestészetben is szokásossá vált az V. század közepe után.[16]

Az alakok rajzában már kevesebb, de félreismerhetetlen a rokonság. Hasonló a kezek rajza, a kulcscsonté közepén a *V* alakú beugrással és a két széléhez csatlakozó kifelé forduló félkörrel, amely a karokat határolja el a válltól ; aligha véletlen egyezés a kis vízszintes vonalka a külső kar belső körvonalának végén (a hónalj hajlatának ráncolódása) és a kettős félköröcske a térdeken. Mindez a San Francisco Csoport több darabján visszatér[17] és szoros műhely-kapcsolatra mutat. Emellett azonban a San Francisco Véső alakjai nyulánkabbak, felső testük anorganikusabb, belső rajzuk szűkszavúbb és jelentős részletekben különbözik a debreceni tükörétől.

Sokkal közelebb áll hozzá a másik mester, a Baltimore Véső két munkája.[18] A keretdísz itt eltérő, de az alakok arányai, felépítése igen hasonló, és ez jellemző részletekre is kiterjed. Ilyen a fejek formája, a jobboldali ifjúénak sajátos szögletességével ; a haj tömegének kezelése, a karakterisztikus három sorba rendezett fürtök, mindig csak az egyik alaknál, s a másiknak ettől szabályszerűen eltérő hajviselete ; azonos a szemek rajza a körrel az alsó és a kettős fölső vonaltól bezárt háromszögben ; a San Fancisco Véső rajzain is megfigyelt kulcscsont-rajz, szélein a félkörökkel ; a kis keresztvonal a hón alatt ; a mellen az *A* alakból kiinduló függőleges vonal, amely a hasráncokat jelző kettős vízszintes vonalkánál éri el a köldököt ; a felső

[13] ES Taf. 45 s köv.; *R. Noll:* Öst. Jh. 29 (1935) 155—7 ; *Mansuelli*, 62—4 és St. Etr. 20 (1948—49) 92. Vö. alább 69. j.

[14] *Matthies* i. m. 7—8 ; *Mansuelli* 35.

[15] Ez egyben azt is jelenti, hogy *Herbig*gel szemben (i. h. 184) az ornamentikát nem tartjuk megfelelő kiindulási pontnak csoportok és műhelyek szétválasztásánál. *Ducati* (Röm. Mitt. i. h. 248) utalt rá, hogy a keretdísz helyenként kimutathatólag előbb készült, mint a rajz benne. A régóta megfigyelt különbség a főoldal aljának gondos kivitelű mintája és a hátsó oldal hanyagul odavetett rajza között *(Ducati* uo. 270—74 ; *Eldridge:* i. m. 373) szintén ebben a vonatkozásban érdemel figyelmet. Általánosítani azonban egyik esetben sem lehet. A keretdísz gyakran szervesen beletartozik a kompozícióba és nyilvánvalóan azzal egy kéztől való. Vö. 198. lap és 87. j.

[16] *P. Jacobsthal:* Ornamente griechischer Vasen, Berlin 1926, 137.

[17] *Del Chiaro* i. m. 278 és 7. j. Vö. a 19. jegyzetet is.

[18] Az egyiket *Del Chiaro* publikálta : i. m. 280 és pl. 79, 4 ; a másikat *F. Magi:* La raccolta B. Guglielmi II., Vatikán 1941, 185—6 és tav. 52, no. 12 = *Del Chiaro* i. m. pl. 80, 5.

testet a lábaktól elkülönítő erőteljes vonal, amely a test két oldalsó körvonalában folytatódik, s végül a csonk-szerű láb és az eltűnő balkéz a baltimorei tükör baloldali alakján. Ha nem begyakorolt szkémákat mechanikusan ismétlő mesteremberekről, hanem a kompozíció egészét jobban szem előtt tartó rajzolókról volna szó, kétségtelennek kellene tartani, hogy a debreceni tükröt is a Baltimore Véső rajzolta ; őrá emlékeztet a két alaknak sajátosan kissé balra csúszott elhelyezése is a keretben. Kérdés azonban, hogy egy ennyire konvencionálissá és mechanikussá vált díszítő gyakorlatban feltételezhető-e olyan változatosság, amiről a három tükör összevetése tanuskodna, különösképpen, mivel a két másik példány egymás közt tökéletes egyezést mutat abban, amiben a debrecenitől eltér, így a kezek tartásában, a nem jelzésének elmulasztásában, a baloldali alak köpenyének rajzában, a pajzsok helyzetében, a felismerhetetlen tárgy megjelenésében a két alak között. Így ajánlatosabb a debreceni tükröt egyelőre, közbenső láncszemek híján, a Baltimore Vésőével nem azonos, csak testvér-kéznek tulajdonítani. Igen szoros kapcsolat fűzi a Del Chiarotól publikált másik san franciscoi tükörhöz és távolabbi, de még mindig közös műhelyre valló kapcsolat a San Francisco Vésőhöz. Mindegyiknél közelebb állónak látszik a debreceni tükörhöz a Vatikáni Múzeum egy másik, eddig csak rajzban közölt darabja.[19] Valamennyinél hiányzanak azonban olyan karakterisztikus elemek, mint pl. a nyakat tagoló erőteljes rézsútos vonal a debreceni tükör mindkét alakján.

Magának a kompozíció motívumának legalább az érett archaikus korig követhető előzményei vannak ; lényegében Exekias vatikáni amphorája a kockázó Achilleussal és Aissal tekinthető a leghíresebb ősének, s közvetítői, az etruszk vésők közvetlenebb forrásai talán a délitáliai domborműves tükrök mesterei, illetve azok forrásai lehettek. Ezeken a tükrökön és görögországi rokonaikon ugyanis igen kedvelt a kompozíció[20] s ez az egyezés az etruszk tükrök és a délitáliai görög művészet motívumai közt a IV—III. században nem egyedülálló.[20a] Az etruszk tükrökön, mint láttuk, kifogyhatatlanul ismétlődik a kétalakos minta, emellett szokás szerint egy vagy több alakkal bővítve, más kompozíciók összefüggésében is megjelenik. Ahogy a kompozíció puszta díszítőmotívum lett a rajzolók kezén, úgy vesztette el konkrét jelentését is. Általános jelenség a későetruszk tükrök művészetében, hogy a kedvelt kompozíciókat

[19] *Del Chiaro:* i. m. pl. 81, 11 és 282, No. 33 ; a keretdísz egyezése a körülírt palmettákkal a 15. jegyzetben mondottak értelmében nem döntő, egyébként is többször előfordul a csoportban (pl. ES Taf. 49, 5 ; Amer. Journ. Arch. 21, 1917, 384 fig. 6) és a csoporton kívül is (pl. ES Taf. 141). Sokkal többet mond a testet a lábaktól elhatároló erőteljes vonal, a fejformák, a láb rövidülésének visszaadása és a belső rajz, különösen a kulcscsonté, míg a köldök fölötti kettős vonalka, úgy látszik, szélesebb körben elterjedt a csoportban : pl. ES Taf. 49, 1, 6 és 2 ; az utóbbit egyéb részletek mellett a tükör-oldal mintájának pontos egyezése is közelhozza a debreceni példányhoz.

[20] *Züchner:* i. m. KS 20, 18 Abb. 5 ; KS 21, Taf. 13 ; KS 24, 23 Abb. 8 ; KS 25, Taf. 22—3 ; KS 52, 40 Abb. 18 (domborműves fedőlapok, valószínűleg korinthosi műhelyből, 350—300 k.) ; KS 164, 184 Abb. 98 (bekarcolt díszítéssel, valószínűleg korinthosi, IV. sz. második negyede); TKS 7, 211 Abb. 119 (terrakotta, dombormű, esetleg korinthosi, III. sz. eleje) ; TKS 10, 41 Abb. 19 (terrakotta, dombormű, ismeretlen műhelyből, III. sz. eleje) ; KS 28, 27 Abb. 12 (bekarcolt díszítéssel, magna graeciai műhelyből, III. sz. eleje) ; KS 53, 210 Abb. 118 (domborműves, magna graeciai műhelyből, III. sz. eleje).

[20a] *Martha:* i. m. 543 ; *Matthies:* i. m. 97 s köv. (szerinte egymástól függetlenül használták fel ugyanazokat a motívumokat) ; *Ducati:* Röm. Mitt. i. h. 276—7 ; *Eldridge:* i. m. 367, 372, 375—6, 379—80, 383 ; *Noll:* i. m. 158—9 ; *Züchner:* i. m. 148—9 ; *Haynes:* i. m. 38, 41.

a legkülönfélébb mythológiai jelenetekké konkrétizálják, sokszor egyszerűen egy-egy név felírásával az alakok fölé, s legtöbbször lehetetlen megállapítani, hogy volt-e e nevek közül valamelyik eredetileg is kapcsolatban a kompozíció-szkémával, és ha igen, melyik.

A fenti jelenettel kapcsolatban is legalább két ilyen mythológiai konkrétizálásról tudunk, nem beszélve azokról az esetekről, amikor a két alak teljesen azonos tartásban, de öltözékével vagy környezetével határozottan eltérőleg jellemezve jelenik meg, pl. mint két páncélos harcos, vagy két Minerva.[21] A két ruhátlan ifjú mythologiai értelmezésének az etruszk tükrökön legáltalánosabb formája az, amikor félreismerhetetlen attributumokkal utalnak rá, hogy a Dioskurokat látjuk magunk előtt.[22] Sokkal ritkább a másik értelmezés, amelyet viszont attributumokon kívül felirat is igazol : a két alak egy tükrön mint Héraklés és Iolaos jelenik meg, máskor pedig Iolaos helyett Hermés áll szemben az oroszlánbőrrel és buzogánnyal karakterizált hérossal.[23]

Érdekes változata ennek a jelenetnek az, amelyen Héraklés lába alatt amphora van s abból víz folyik ki — kétségtelenül annak a görög mythosnak az emléke, amely szerint Pallas Athéné (vagy Héphaistos) meleg forrást fakasztott számára.[24]

Del Chiaro egy harmadik értelmezés lehetőségét is felveti, utalva arra, hogy a halicarnassosi Dionysios ilyennek írja le a Di Penates ábrázolását.[25] A Di Penates Publici Populi Romani Quiritium-nak a Velián álló templomában elhelyezett szobrokról van szó. A hagyomány először az i. e. II. században említi ezt a kultuszt, s nem tudjuk, korábbi-e ennél az időnél.[26] Az adat azonban semmi többet nem jelent, mint hogy a rómaiak, amikor a Di Penates Publici képzőművészeti megjelenítését kialakították, a Dioskurok ábrázolásától kölcsönözték ehhez a formát,[27] ami annál inkább érthető, minthogy a Dioskurok egyik oldala igen szoros kapcsolatban volt a Di Penates-sel.[28] Másfelől antik szerzők számontartották a Di Penates bizonyos összefüggését az etruszkokkal ;[29] így nem képtelenség az a feltevés, hogy etruszk közvetítéssel jutott hozzájuk az ábrázolás-típus. Az azonban aligha képzelhető el, hogy az etruszkok a római állami kultusz alakjait ábrázolták volna sorozatosan a kizárólag nők profán használatára szánt tükrökön. Ha éppen ez volt a rómaiaktól átvett

[21] Páncélos harcosok : ES Taf. 253, 253A, 1 ; két Minerva : ES Taf. 241 = *H. B. Walters:* Catal. British Mus. Bronzes, London 1899, 101 No. 636.

[22] *Del Chiaro:* i. m. 283 és 24. j. *F. Chapouthier:* Les Dioscures au service d'une déesse, Paris 1935, 293—7 lényegében helyesen hangsúlyozza, hogy az etruszk vésők többé-kevésbé találomra alkalmazták a görög mythológiai ábrázolásokból megismert attributumokat s inkább genre-, mint mythológiai jelenetnek fogták fel a kompozíciót, de ennek nem kellett minden esetben így lenni, s a Dioskurok népszerűségéről az etruszk művészetben számos ábrázolás tanúskodik.

[23] *Del Chiaro:* i. m. 283. Héraklés és Iolaos : ES Taf. 128 ; Héraklés és Hermés : ES Taf. 129—30 és *Eldridge:* i. m. 384—6, fig. 6.

[24] *J. Bayet:* Herclé. Paris 1926, 163—9, 179—81 ; *G. A. Mansuelli:* St. Etr. 15 (1941) 99—108. Az ábrázolásnak a San Francisco Csoport kétalakos szkémája szerinti változata : ES Taf. 128.

[25] I. m. 284. Dion. Hal. (I. 68) tulajdonképpen a samothrakéi nagy isteneket, tehát a Kabirokat ismeri fel a szobrokon, de ezeket ebben az időben széltében azonosították a Dioskurokkal ; vö. *Chapouthier:* i. m. 180—3 ; *B. Hemberg:* Die Kabiren. Uppsala 1950, 28 ; *R. B. Lloyd:* Amer. Journ. Phil. 77 (1956) 42 s köv.

[26] *M. P. Nilsson:* Opusc. Romana 1, Lund 1954, 80 ; Lloyd i. m. 44.

[27] *G. Wissowa:* Religion u. Kultus d. Römer, München 1912², 165—6. Ennek egyéb kétségtelen bizonyítékairól (pénzek, Ara Pacis) *Lloyd:* i. m. 43 és 27. j., 45 és 32. j.

[28] *Nilsson:* i. h. 79.

[29] Arnob. adv. nat. III. 40 ; Serv. Aen. II. 325.

típus, — amit nem tudunk igazolni—, etruszk emlékek értelmezése szempontjából akkor sem jöhet számításba a Di Penates magyarázat, legföljebb római emlékek esetében. Arról természetesen nem lehet szó, hogy épp az etruszk tükrök ábrázolásai hatottak a római elképzelésre.

A debreceni és a vele rokon többi tükör etruszk mestere mindenesetre aligha gondolt bármelyikre is a fenti értelmezések közül. A hegyes végű, tojásdad alakú, de nem teljesen megrajzolt tárgy közepén a két férfialak hátsó lába alatt a debreceni tükrön könnyen lehet Héraklés amphorájának az emléke, anélkül, hogy maga a véső Héraklés-mythost akart volna ábrázolni, — akkor gondja lett volna rá, hogy a két alak egyikét szokásos attributumaival, amelyekkel Etruriában egészen a római korig népszerű volt, Hérakléskénť jellemezze. A két ifjú így héroikus ruhátlanságában és egyéb ismertetőjelek nélkül, kétségtelenül a Dioskurok ábrázolásához áll a legközelebb, de a jellegzetes csillag, amely a tükrökön is gyakori attributumuk, elmaradt közülük, s a baloldali alak szárnyassága is mutatja, hogy a rajzoló nem szándékozott a görög mythológia egy konkrét jelenetét visszaadni, csak annak képtípusaiból összeállított és mintáit dekoratív szempontok szerint variáló[30] «Kompozíció»-val akarta díszíteni a tükörlapot.

A San Francisco Csoport datálása eléggé megalapozott, még akkor is, ha nem tekintjük kényszerítőeknek Del Chiaro érveit, aki a Ficoroni-cista egy reliefjével veti össze a kompozíciót.[31] Maga is utalt rá, hogy a kölcsönvevő legfeljebb a cista mestere lehetett, s valószínűleg nem tükröt másolt, hanem a tükörvésőkkel közös festői előképet közvetítő mintakönyvet használt.[32] A szorosan összetartozó fenti csoportnál azonban más támaszpontok is vannak az időmeghatározásra. A forma : kerek lap, mérsékelten tagolt összekötő rész, rövid csap a külön készült fogó számára — a IV. századra jellemző és használata nem nyúlik be túlságosan mélyen a III. századba. A keretdísz, a belső rajz részletei és az ábrázolások egész kivitele mind arra mutat, hogy a tükrök, köztük a debreceni is, a IV. század utolsó negyedében, vagy legfeljebb a III. század első felében készülhettek.[33]

II. A másik tükör ábrázolásának már pusztán formai megértését is nehézzé teszi az, hogy erősen töredékes és felületét a korrózió több helyen annyira megrongálta, hogy a kompozíció vonalainak követése alig lehetséges [34]

[30] A szárnyas és szárnyatlan alakok különböző változatairól a csoportban *Del Chiaro:* i. m. 282. Szemmelláthatólag semmi tartalmi jelentősége nincs annak, hogy olykor egyik vagy akár mindkettő szárnyas az ifjak közül. A «szárnyasítás» egyébként is előfordul görög mythológiai alakok etruszk ábrázolásain, vö. *C. Anti:* Mon. Ant. 26 (1920) 308 s köv.

[31] I. m. 285—6.

[32] *Haynes:* i. m. 43.

[33] Így *Del Chiaro* és *Mansuelli* is.

[34] Vétel egy ószerestől, aki szerint a lelőhely Hajdúböszörmény, Felemér puszta. Lelt. sz.: Sz. 1908/1014 ; magassága : 28,1 cm ; szélessége : 13,6 cm. Tizennégy darabból áll, amelyekből azonban a tükörlap csak hat kisebb-nagyobb hézaggal rekonstruálható ; mélyzöld patina, amelyet helyenként világosabb foltok és az oxidáció következtében kisebb-nagyobb rozsdaszínű kidomborodások tarkítanak. A fénykép-reprodukció szinte semmit nem ad vissza a rajzból (eddig általában rajztalannak hitték), ezért helyette *Menyhárt József* interpretációnak beillő gondos rajzát közöljük, megjegyezve, hogy egyes helyeken lehetetlen volt a vonalak pontos irányát megállapítani és a rajzban még az alkalmazott legnagyobb óvatosság mellett is lehetnek kisebb pontatlanságok. A tükörről : *Sőregi J.:* Vezető, Debrecen . . . Déri Múzeumában, Debrecen 1939², 67—8, 35. kép ; *Szilágyi J. Gy.:* Acta Ant. 1 (1952) 449 és Ant. Tan. 1 (1954) 62 ; *Párducz M.:* Arch. Ért. 85 (1958) 59, 61 és 28. j.

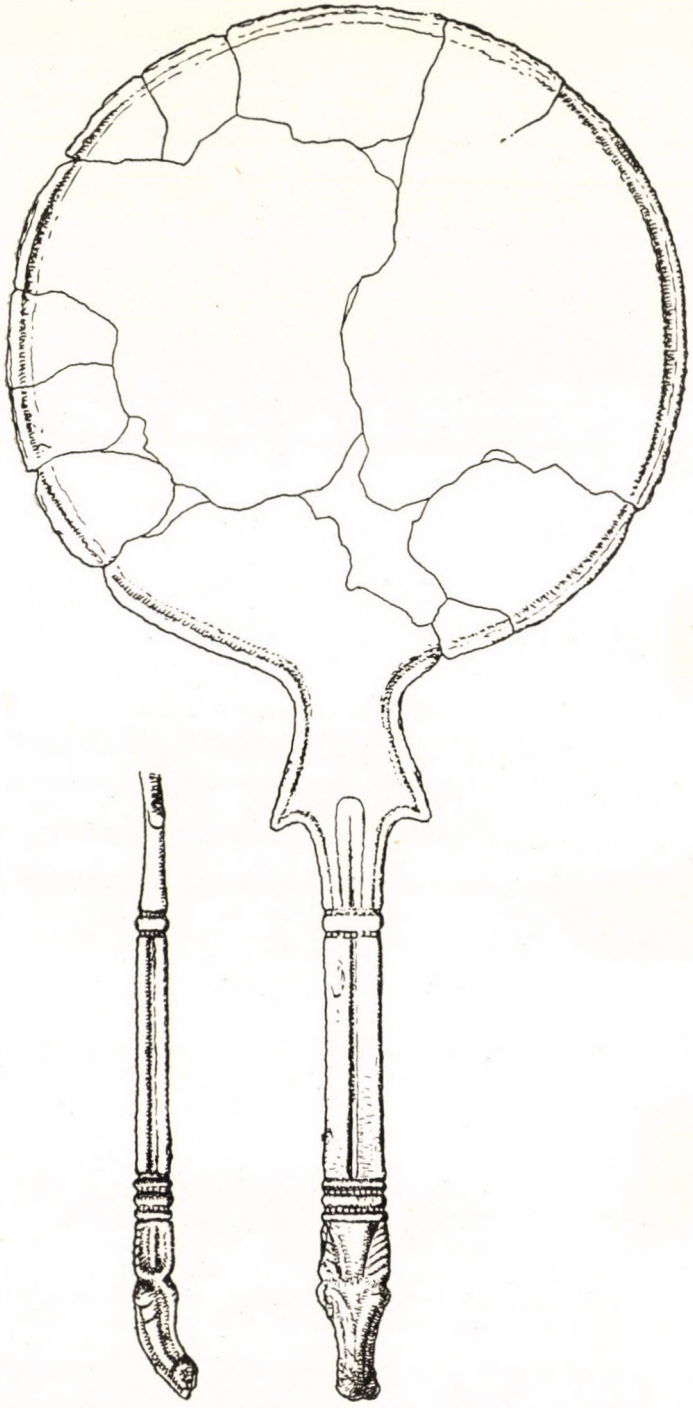

4. kép

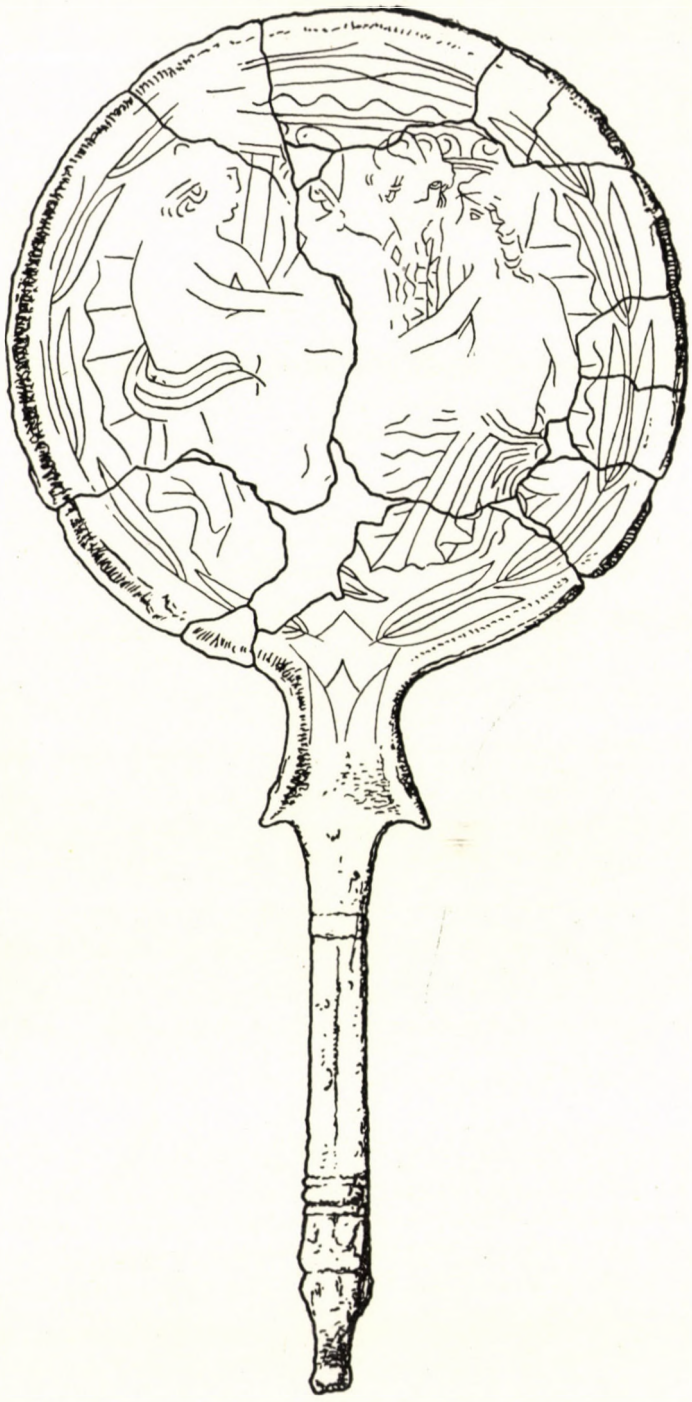

5. kép

(4—5. kép). A tükör aránylag kis átmérőjű korongja kerek és a fogóval együtt öntötték. A korong és a fogó közt alul kiszélesedő kis lap van, amelynek oldalai enyhén befelé íveltek, alul pedig kétoldalt félköríves öblösödéssel megy át a nyélbe. A tükörlap igen enyhén domború ; barázdával elváló perem szegélyezi, amely az «átvezető» lap oldalain is folytatódik. A hátsó oldalon ennek magasan emelt perem felel meg, amelynek mentén a rajzot vékony, nyújtott levélpárokból álló két babérág keretezi; ez a díszített keretrész plasztikusan is kiemelkedik, magasabban van, mint a rajz síkja. A két babérág fölül egyszerűen összeér, alul virágbimbóból indul ki, amelynek alsó része nem látható. A négyszögletes fogó csavartszarvú állatfejben végződik, amely szokás szerint a díszítetlen főoldal felé néz s a hátsó oldal felé felhajlik. A nyelet mind a négy oldalán függőleges barázda osztja ketté, amelyet alul-felül vízszintes gyűrűkből, barázdákból és pontsorokból álló köteg zár le. Efölött a főoldalon álló nyelvminta van, a másik oldalon a nyél díszítése kivehetetlen.

A rajzból annyi biztosan felismerhető, hogy négyalakos kompozíció. Két szélén két ülő, frig sapkás vagy sisakos ifjú alakja látszik ; mint gyakran előfordul, nincs jelezve, hogy min ülnek. Köpenyük derekukon körülcsavarva oldalt hullik le, hajfürtjeik kilógnak a sapka alól, jobbkezük előre nyúlik, a bal leengedve, s a jobboldali ifjú mintha erre támaszkodnék. A két ülő ifjú közt két álló alak felsőteste vehető ki. A baloldali sisakot vagy frig sapkát visel, és a baloldali ülő ifjú felé fordul ; a jobboldali felsőteste homloknézetben vagy kissé balra fordulva van ábrázolva, arca pedig, amelyet magas, félkörökkel jelzett fürtök kereteznek, kissé a jobboldali ifjú felé fordul ; ruhájának gazdag tagolása nem értelmezhető világosan. A négy emberalak mögött architektonikus háttér látszik : a két baloldali alak mögött világosan kivehető egy volutákban végződő sima oszlop, amely kettős vonallal jelzett gerendát tart ; lehet, hogy a két jobboldali alak közt is hasonló oszlop volutái látszanak, de a gerenda kettős vonalából csak egy folytatódik itt. A gerenda fölötti teret vízszintes hullámvonal tölti ki. Hasonló hullámvonal keretezi a jelenet két oldalát, csak itt az egyes hullámokból sugárszerűen vízszintes vonalak indulnak befelé s elvesznek az ifjú-alakokban.

A tükör az egyetlen darabja a múzeum etruszk gyűjteményének, amely nem Déri Frigyes gyűjtéséből származik. Állítólagos lelőhelye vezethetett arra a téves feltevésre, hogy szkita készítmény. Valójában soha nem vették fel a szkíta emlékanyag mértékadó gyűjteményeibe, s már formájával is elüt a szkíta, helyesebben szkíták számára helyben készült görög tükröktől, amelyek közt egyébként nem szokás a bekarcolt díszítés.[35] Az eladó kereskedőtől származó lelőhelymegjelölés sem látszik hitelesnek, egyfelől, mert a tükör készítésének idejéből eddig semmiféle nyoma nincs magyar földön etruszk tárgyak importjának,[36] másfelől, mert mai tudásunk szerint az etruszk tükrök közül elenyészően kevés jutott túl az ókorban Itália területén.[37]

A debreceni tükör rajzának kompozíciója, amely töredékessége ellenére nagyjából felismerhető, a későetruszk tükröknek egy igen népes csoportjába

[35] *Fettich N.* nyilván nem véletlenül hagyta ki a tükröt a magyarországi szkíta régiségek áttekintéséből (*M. Rostowtzew:* Skythien u. d. Bosporus, Berlin 1931, 494 s köv.). A szkíta bronztükrök áttekintése most *Párducz M.* id. munkájában, 61 (*Reichl* és *Bondar* nyomán).

[36] *Szilágyi J. Gy.:* Acta Ant. i. h. és Ant. Tan. i. h.

[37] Bordeaux környéke : *M. Collignon,* Rev. Arch. 41 (1881) 321—3 és pl. X ; Egyiptom : *J. Martha:* Bull. Corr. Hell 3 (1885) 239—41 és pl. II.; Ampurias (Hispania) : *A. Garcia y Bellido:* Arch. Anz. 1941, 221—4, és Abb. 23. Itáliai elterjedésükről *Ducati:* Storia dell'arte etr. 594—5.

tartozik.[38] E csoport túlnyomórészt négyalakos rajzai mind nagyjából ugyanazt a szkémát mutatják : a két szélen ülő vagy meghajolva álló ifjúalak (frig sapkában vagy sisakban) két álló alakot fog közre, amelyek kifelé, a két ülő ifjú felé fordulnak, s többnyire kezük gesztusával is jelzik, hogy beszélgetnek velük. A két álló alak közül az egyik (többnyire a jobboldali) általában ruhátlan, az előtérben áll, a IV. század praxitelési vívmányaira emlékeztetően hangsúlyozott S-alakú test-kontúrral, arca körül a kis koncentrikus félkörökből alkotott jellegzetes nagy hajtincsekkel. A másik inkább a háttérbe húzódik, ruhában és sisakban vagy frig sapkában, mert a későetruszk művészet kedvelte a ruhás és ruhátlan emberalak szembeállításának kontraszt-hatását. Ugyancsak szinte állandó járuléka a kompozíciónak az architektonikus háttér, amelyben az etruszk-romantika az égbolt ábrázolását próbálta felismerni,[39] de sokkal megnyugtatóbb az a nézet, amely egyszerűen templom- vagy épülethomlokzatnak értelmezi ezt a gyakran elkorcsosult és részleteiben alig felismerhető hátteret.[40] A debreceni tükrön a tetőt tartó oszlopnak az etruszk művészet számtalan egykorú ábrázolásáról jól ismert formája jelenik meg : az aeol oszlopfő egy változata sima, barázdálatlan és pilaszter-szerű oszloptörzsön,[41] a tetőgerenda fölött a tympanon körvonalait és díszítését helyettesítő hullámvonal pedig szokott példája az etruszk művészetre általában, de különösen késői szakaszában jellemző hajlamnak, hogy értelmes, organikus formákat az ismétlések során hamarosan értelmetlen mintákká geometrizál, ami nem volna lehetséges, ha nem fogták volna fel bizonyos mértékig már kezdettől fogva ilyeneknek őket : ember- vagy tárgy-alakú mintáknak, amelyek a rajzoló technikai szempontjai szerint egyszerűsíthetők vagy bővíthetők. Ugyanilyen jellegű a jelenet két szélén levő minta is ; a fölső hullámvonal folytatásaként is felfoghatók, de néhány tükrön jól nyomon követhetjük, hogyan alakult ki ez a minta a szétterített ruha redőinek, vagy a sugaras díszű bronzpajzsnak az ábrázolásából.[42] Hasonlóan, organikus értelmének még emlékét is elveszítve, de szabályos formáját megőrízve jelenik meg a minta egy perugiai tükrön, Athéna és egy Gigas harcának ábrázolásán.[43]

Ennek a tendenciának az ismeretében kell az értelmezés kérdését is felvetni. A kompozíciót általában a «Két Dioskur»-ábrázolás bővített változatának fogják fel.[44] Emellett szól az, hogy a köralakú keret két emberalakkal való kitöltésének az archaikus korba visszanyúló folyamatos hagyománya van, a négy alak pedig nehezebben alkalmazható ehhez a formához.[45]

[38] ES passim, főleg Taf. 255 B—280 ; *G. Körte:* ES V. 102 s köv.; Noll, i. m. (fent 13. j.) 159—63 ; *L. Delatte:* Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orientales et Slaves 5 (1937) = Mélanges Boisacq I., 277—80 ; *Mansuelli* 34—44 ; *Beazley:* i. m. 16 ; *S. Haynes:* Mitt. d. Inst. 6 (1953) 29—30 ; *Herbig:* i. m. 183—4.

[39] *R. Herbig:* Röm. Mitt. 42 (1927) 126—7 és i. m. 188, 1. j.

[40] *G. Bendinelli:* Bull. Comm. 46 (1918) 225 s köv.; *Haynes:* i. m. 24 és 4. j. A debrecenihez hasonlóan elkorcsosult forma pl. ES Taf. 262 A, 264, 2 etc.

[41] Vö. *L. Polacco:* Tuscanicae Dispositiones, Padova 1952, 33 s köv., főként 44 és tav. 3—4.

[42] Pl. ES Taf. 55, 1—2 ; 246, 1 ; 262 A, 2 ; 278, 6, illetve 51, 1.

[43] ES Taf. 67 és III. 69. Igen hasonlóan egy III. sz. elejei magna graeciai tükrön : *Züchner:* i. m. 27, Abb. 12, KS 28. Még elkorcsosultabb forma : ES 239 ; 275, 3 ; 276, 1 ; 279, 1, 3 ; 356; 393 etc. *Haynes* utalt rá (i. m. 26), hogy ez a «felhőszerű» hullámvonal a kép körül gyakori a debreceni tükör csoportjának mintául szolgáló tükör-csoportban.

[44] *Noll:* i. m. 162—3 ; *Mansuelli:* 102—4 (szerinte közvetlenül a háromalakos típusból fejlődött a négyalakos).

[45] A négyalakos kompozíció ritkaságáról az archaikus korban Mansuelli 83 ; uo. 87 s köv. a késői kétalakos kompozíció archaikus gyökereiről.

A bővítés folyamata nyomon is követhető a tükrökön a számos háromalakos, tehát a két ülő ifjú közé egy középső álló figurát beiktató változattól az ötalakosig,[46] s a későetruszk művészet többalakos kompozícióinak, úgy látszik, általános törvénye is az, hogy egyszer megtalált formulákat — mint ebben az esetben a két szembefordulva ülő ifjúalakot — tetszés szerinti összefüggésekben ismételnek meg újra és újra.[46a] Ez már magában is mutatja, hogy nem szabad a négyalakos csoportban egy meghatározott mythológiai jelenet ábrázolását keresni.[47] A helyzet hasonló ahhoz, amit a «Két Dioskur» kompozíció esetében láttunk, csak itt jóval több feliratos anyaggal rendelkezünk. A csoport tükrein ugyanis igen gyakori, hogy a két lépcsősen kiemelt perem közül a külsőn az egyes alakokhoz tartozó név-felirat van. Ezek a feliratok[48] kétségtelenül mutatják, hogy az egyes alakokat különböző mythologiai nevekkel értelmezték s ha néha meg is volt az igyekezet arra, hogy egy-egy apróbb vonással, attributummal közel hozzák a mechanikusan ismételt alakot az elnevezéshez, máskor attól sem riadtak vissza, hogy pl. férfialakot Artemisnek nevezzenek.[49] Alig van két egyforma felirat a lényegében változatlan kompozíció egyes alakjai fölött, egészében pedig egyszer sem azonos a négyes együttes értelmezése. A baloldali álló alak többször Minerva-Menrva, s ilyen kiegészítés elképzelhető a debreceni tükrön is. A jobboldali olykor a trójai hősök egyike, pl. Menelaos vagy Odysseus,[50] s így esetleg páncél lehetne a felismerhetetlen ruha,[51] máskor viszont Héraklés, Polydeukés, vagy éppen Turan-Aphrodité nevét találjuk fölé írva. Nyilvánvaló, hogy a feliratokat a vésők nem találták mintakönyveikben, hanem saját szabad hozzáadásaik a másolt rajzhoz, mégpedig sokszor a görög mythológia alaposabb ismerete nélkül. Így nem tudjuk eldönteni, hogy a debreceni tükör rajzát és a hozzá hasonlóan felirat nélküli rajzokat kapcsolatba hozták-e egy bizonyos mythológiai jelenettel egykorú nézőik, vagy kinek-kinek a fantáziája és műveltsége határozta meg, mit látott bennük.

Több biztosat tudunk a kompozíció helyzetéről az etruszk tükrök forma- és stílustörténetében. Már a nagy tükör-corpus utolsó kötetében összeállított G. Körte egy csoportot, amelyet a fenti négyes kompozíció és a tükörforma azonossága köt össze. Az újabb rendszerezési kísérletek arra az eredményre vezettek, hogy egy művészileg jelentősebb, igényesebb és stílusa után ítélve valamivel korábbi összefüggő csoport szolgált mintául a derivátumok és utánzatok nagyszámú sorozatának, amelytől jól megkülönböztethető.[52] Ezeknek az

[46] Háromalakos típus pl. ES Taf. 55, 1—7; 131; 139; 203; 221; 246, 1—2; 247; 261; 274—5; 359; 373, 1; vö. *Mansuelli* 94—102. Ötalakos típus pl. ES Taf. 168; 257 A; 284, 1—2; 285, 1; 356; 370; 374; 402; vö. *Mansuelli* 104—6. Az ilyen bővítésről általában *Noll:* i. m. 164—5; *Haynes:* i. m. 44.

[46a] Hasonló bővitések gyakoriak a későetruszk urnák reliefjein is.

[47] *Gerhard* (ES III. 282 s köv.) és az ő nyomán még *D. Levi* is (Not. Scavi 1928, 57—9; 1931, 209—11) arra gondolt, hogy a jelenet eredetileg «a harmadik Kabir theophaniáját» ábrázolta, tehát a két oldalt ülő ifjú a két Kabir-Dioskur, a ruhátlan álló ifjú a harmadik Kabir, a mellette álló nő Libera, a felesége. Vö. *Chapouthier:* i. m. 293—4.

[48] *Körte* ES V. 108 s köv.; *L. E. Lord:* Amer. Journ. Arch. 41 (1937) 602—6; *Herbig:* Stud. Etr. i. h. 192—4; *M. Renard:* Miroir étrusque inédit de la Coll. P. Desneux, Hommages à W. Deonna. Bruxelles 1957, 412—4.

[49] ES V. 85, 2 (*Noll* utalása i. m. 162).

[50] ES 382, 2; 385; *Noll:* i m. 159—63.

[51] Vö. ES 398: Menelaos-Menle páncélban.

[52] *J. D. Beazley*, Numism. Chron. 1941, 7; Etruscan Vase Painting. Oxford 1947, 130—2; i. m. 16—7; *Mansuelli:* 36—40 és az ő részben túlságosan tág, részben szűk csoportját kiegészítve *Haynes:* i. m. 29.

utánzatoknak két csoportja van ; az egyik példányainak tükörlapja kisméretű, egybeöntött nyelük állatfejes kiképzésű, s a fej gyakran a felismerhetetlenségig stilizált. Kétféle keretdísszel jelennek meg, részben hegyes levelekből font koszorúval, részben, mint a debreceni tükör is, vékonylevelű babérággal, amelyet az etruszk tükrökön általánosan elterjedt szokás szerint alul gyakran virágbimbó fog össze.[53]

Ezt a forma és díszítés együttes vizsgálatán alapuló csoportosítást és összefüggés-rekonstrukciót R. Herbig megkísérelte olyannal helyettesíteni, amelynek a keretdísz a kiindulási pontja ; így a fenti csoport koszorú-keretes darabjait elszakította a babérlevél-keretesektől s más, hasonló keretdíszű tükrökkel hozta összefüggésbe.[54] Nyilvánvaló azonban, hogy még az aránylag ritka és jellegzetes koszorúkeret is sokkal általánosabb, semhogy egy csoport összetartozásának kritériuma lehetne.[55] A koszorú-keretben különböző stílusú és korú rajzok jelennek meg, különféle alakú tükrökön, s ezeket legfeljebb valami tágabb műhelyhagyomány köti össze, bár keretdísz-megoldásokat nyilván gyorsan átvettek egymástól a mesterek és műhelyek. Ilyen egymásközti kölcsönzésre itt talán szükség sem volt ; tudjuk ugyanis, hogy a mintát a görög művészettől vették át, s bekarcolt díszítésű görög tükrön is megtaláljuk.[56]

Nem meggyőző Herbig datálási javaslata sem. Megengedve a lehetőségét annak, hogy egyes koszorú-keretes tükrök korábbiak, a csoport zömét alkotó négyalakos kompozíciójú, a fenti szkémát követő tükröket az i. e. I. század elejére keltezi. Fő érve emellett a jobboldali álló alak állandóan visszatérő típusának a római Museo delle Terme bronz «Uralkodó»-jával való állítólagos közeli rokonsága.[57] A későgörög nagyplasztika egy reprezentatív alkotása és az etruszk grafika igénytelen műhelydarabjai közti ilyen összehasonlítás már módszertani szempontból is problematikus. Emellett az Uralkodó-t a kutatók jó része, figyelemre méltó érvek alapján, az i.e. II. század közepére vagy első felére helyezi.[58] A kérdéses típus a jobbkéz jellegzetes tartásával egyébként is már az V. század klasszikus görög művészetében megjelenik, így a polykleitosi «Narkissos»-típuson,[59] és a nyilvánvalóan polykleitosi típust átfogalmazó IV. századi nagyszobrászatban (pl. «Meleagros»), elsősorban pedig a lysipposi körben, a Farnese Héraklésen és talán a lándzsavivő Nagy Sándor-portrén,[60] amely az Uralkodó-nak is mintaképe lehetett.[60a] A test terhétől mentes balláb az Uralkodó szobrán hátralép, a fej pedig határozott mozdu-

[53] *Haynes:* i. m. 30.

[54] *R. Herbig:* Die Kranzspiegelgruppe, St. Etr. 24 (1955—56) 183 s köv.

[55] Vö. a 15. jegyzetet.

[56] *Züchner:* i. m. KS 14, Taf. 25, IV. sz. harmadik negyede, korinthosi műhelyből ; *M. Collignon:* Bull. Corr. Hell. 3 (1885) 248—52 és pl. 9 = *Züchner:* i. m. KS 23, 20—22.

[57] I. m. 194.

[58] *G. Krahmer:* Röm. Mitt. 38—9 (1923—24) 138 s köv.; *K. Gebauer:* Ath. Mitt, 63—4 (1938—39) 56 ; *M. Bieber:* The Sculpture of the Hellenistic Age. Princeton 1955, 161, stb.

[59] *H. Bulle:* Der schöne Mensch im Altertum. München—Leipzig 1912, 125—6 és Taf. 65 ; *Ch. Picard:* Manuel de la sculpture grecque. II., Paris 1939, 703—6 ; *G. Lippold:* Griechische Plastik. Hdb. d. Arch. München 1950, 165 és 8. j. (irod.).

[60] *F. P. Johnson:* Lysippos, Durham 1927, 197 s köv.; *A. Della Seta:* Il nudo nell'arte greca, Milano—Roma 1930, 372 s köv. A lándzsás Nagy Sándor szoborról : *K. Gebauer:* i. m. 54—6, 64—5 ; *G. Kleiner:* Festschr. B. Schweitzer, Stuttgart 1954, 230 ; írott források : *G. Lippold:* RE XIV. (1928) 52.

[60a] *W. Helbig:* Führer durch die Sammlungen klass. Altertümer in Rom II. Leipzig 1912[3], 133—4 ; Gebauer i. m. 54 ; *Bieber:* i. m. 161.

lattal a jobbkéz felé fordul, ellentétben a lysipposi és az etruszk tükrökön látható típussal ; erőltetett és alaptalan Herbig feltevése, hogy itt az Uralkodó típusának tükörképes másolatával van dolgunk, hiszen ennek a szkémának is megvannak a görög nagyszobrászati előzményei. Mindezen felül ez az alaktípus egyáltalán nem olyan gyakori a kompozíció pédányain, hogy ebben a formájában feltétlenül genetikusan hozzátartozónak, «ős-szkémának» lehetne tekinteni.[61] Még azokon a tükrökön is, ahol nagyjából azonos az alak, számos változata van, s a legkevésbé sem egységes a típus: a láb- és kéztartás, a fej mozdulata gyakran változik. Egészen ritka az olyan változat, amely tényleg az Uralkodó-ra emlékeztet s az ilyen példányokat nem lehet a kétségtelenül korahellénisztikus rokonaiktól elválasztani.[62]

Így minden jel szerint sokkal inkább a késő klasszikus, mint a késő hellénisztikus művészetben kell a tükrök ruhátlan álló alakjának forrását keresni, s talán nem is a plasztikában, hanem inkább a plasztika vívmányainak hatását tükröző festészetben. Ez természetesen, még ha bizonyos is, hogy az alak az őskompozíció része volt, legföljebb terminus post quem-et jelent a csoport datálása szempontjából. Nem kevésbé bizonytalan a jellegzetes nyélforma datáló értéke. Ez a forma minden valószínűség szerint a IV. század végén alakult ki és a III. században volt a legnépszerűbb,[63] de II. századi összefüggésben is előfordul.[64] Sokkal többet mond az olyan rokonság IV. századi etruszk vázákkal, amilyent az említett koncentrikus félkörökkel jelzett hajfürtök esetében figyeltek meg.[65] Herbig abban, hogy ezek és a nyilvánvalóan IV. századi görög tükröktől kölcsönzött koszorú-keret az etruszk tükrökön erősen stilizálva, természeti formájukat alig őrízve jelennek meg, ugyancsak a késői keletkezés bizonyítékát látja,[66] de ez a geometrizálódás, amely, mint láttuk, az etruszk tükrökön számos esetben megfigyelhető belső folyamat eredménye, egyéb példák tanusága szerint igen rövid idő alatt végbemehetett, aligha kellett három évszázad hozzá. Így Herbig érvei közül egyik sem bizonyít a korahellénisztikus keletkezés ellen, amelyet a fentieknél is jobban támogat az, hogy a kompozíció teljesen beillik a korahellénisztikus etruszk képek körébe, amelyekre többek között a térillúzió felkeltésére való fokozott törekvés jellemző. Ez nyilvánul meg mind az addig semleges háttér megelevenítésében, amit ebben az esetben az architektonikus elemek szerepeltetése mutat, mind pedig abban a törekvésben, hogy az egyes alakokat ne egy sorban, hanem legalább részben egymástól fedve, egymás mögött helyezzék el.[67] Az ekkor megtalált megoldások természetesen öröklődtek a későbbi tükrökön is, de a debreceni tükör szűkebb csoportjának darabjai semmiképpen nem mutatják

[61] Mint *Herbig:* i. m. 192.

[62] Pl. ES 378, *Beazley* «Z-Csoport»-jából (fent 52. j.). A kompozíció azonban nem a szokásos: hetes csoportot ábrázol és az ifjú balról a második.

[63] *Mansuelli* 34. A nyélformáról *Gerhard:* ES I. 92 («apollinisch-bacchisches Symbol», amit ma már aligha hisz valaki) ; *Matthies:* i. m. 6—7, aki utal rá, hogy mind etruszk, mind praenestei tükrökön előfordul, tehát a fentitől eltérő tükörformával is.

[64] Így Not. Scavi 1928, 57—9, fig. 2. *(D. Levi)* és 1936, 419—20 *(R. Vighi).*

[65] *Beazley:* Etr. Vase Painting 132 ; *Haynes:* i. m. 32—4. Ez nem jelenti azt, hogy a tükrök műhelyét Volterrába vagy Clusiumba, a vázák műhelyének városába kell helyezni. *Haynes*, aki a mintául szolgáló csoport clusiumi eredetét vallja, az utánzatok tömegénél különböző etruriai műhelyeket tart valószínűnek (i. m. 37). Annyi bizonyosnak látszik, hogy ezek a műhelyek nem latin-praenestei, hanem etruszk területen voltak *(Mansuelli:* 34).

[66] I. m. 189.

[67] *Mansuelli:* 35 s köv., 43.

még az eredeti szkémának végső felbomlását. Az alakok általában organikus egészek s a debreceni tükrön a ruharedők rajza is lendületes. Minden jel arra mutat tehát, hogy a csoportot nem szabad túlságosan távolinak elképzelni IV. század végi mintáitól. Arra sincs ok, hogy a koszorú-keretes darabokat elkülönítsük egyfelől az azonos kompozíciót mutató babérág-keretesektől, másfelől Herbiggel azt feltételezzük, hogy a koszorú-keretben más rajzot mutató tükrök lényegesen korábbiak a négyalakos kompozíciót ismétlőknél. Lehet, hogy a tükörforma és a kompozíció ilyen kapcsolata egyes esetekben még a II. században is előfordul, bár erre egyelőre nincs konkrét bizonyíték ; egészében azonban a kérdéses utánzó-csoportot s benne a debreceni példányt is minden valószínűség szerint a III. századra kell helyezni,[68] megkülönböztetve a késői etruszk tükrök jellegzetes példányaitól, a néhány elnagyolt vonallal felvázolt, emberformájukban olykor alig felismerhető, keret nélküli «Dioskurok» és szárnyas «Lasa» alakok vagy párok tömegétől, amelyeknek képtípusa azonban szintén a korahellénisztikus korra megy vissza s az egyes darabok egyelőre csak leletösszefüggés alapján keltezhetők pontosabban.[69]

III. A «hajdúböszörményi» tükör négyes kompozíciójának egy változatát látjuk a következő tükrön is.[70] Az etruszk tükrök számát azonban nem gyarapítja, mert rajza közelebbi vizsgálat után hamisitványnak bizonyult. Részletes leírását már csak ezért is fölöslegessé teszi a közölt kép (6—7. kép). A reprodukció természetesen nem adja vissza a rajz vonalainak a kompozíció egészének színvonalával arányban nem álló és antik mestereknél szokatlan szögletességét és bizonytalanságát (a tükör-oldal mintáján három javítás is van). Ez magában még nem volna döntő, de az általa keltett gyanút más részletek is erősítik. A keretdísznek a publikált anyagban nincs pontos megfelelője ; különösen idegenül hatnak a levelekbe mélyen benyúló szárak és a keretdísz alsó lezárása.[71] A talajt jelző vízszintes vonalkákra csak egyetlen példa van Gerhard corpusában s szokatlan a jobboldali ülő alak széke is.[72] A középen hátul álló, páncélba öltözött ifjú alsó részének eltűnése és a baloldali ülő harcos alakján a köpeny és alsótest vonalainak értelmetlen keveredése is különös, ha ilyesmi elő is fordul a későetruszk tükrökön.[73] Feltűnő, hogy a lándzsa, amelyre a középső koszorús ifjú támaszkodik, a jobboldali ülő harcos keze alatt folytatódik,[74] s teljesen értelmetlen a két téglalap-alakú nyúlvány ugyanennek a harcosnak a sisakján, nyilván a sisak nyakvédőjének vagy a frig

[68] Így *Beazley:* i. m. 16—7 ; *Mansuelli:* 47—8 ; *Haynes:* i. m. 36 (a nála a 68. jegyzetben idézett adatok nem zárják ki a típus továbbélését a II. században).

[69] Vö. fent 13. j. A késői datálás szokásos általánosításával *(Mansuelli:* St. Etr. 20, 92) szemben óvatosságot ajánl még ezeknél a daraboknál is az, hogy több esetben IV.—III. századi leletösszefüggésben találták őket, pl. Populonia, Not. Scavi 1925, 370 fig. 28, IV. századi anyaggal *(A. Minto);* Volterra, St. Etr. 25 (1957) 369—73 és fig. 4, 383—4 és fig. 13—15, 392—3 és fig. 24 *(E. Fiumi).* II.—I. századi anyaggal : Tuscaniából, Not. Scavi 1936, 419—20 *(R. Vighi).*

[70] A Déri Gyűjteményből. Lelt. sz.: Et. V. 3 ; magassága : 25,8 cm ; szélessége: 14,1 cm, Ép ; mélyzöld, a főoldalon helyenként rozsdabarna patina. *Déri Fr.* (szerk.) : A debreceni Déri Múzeum gyűjteményeinek leírása, 68, 3. sz.; *Szilágyi—Castiglione* i. m. 41.

[71] Előképei : pl. ES Taf. 337 és 345, 1.

[72] A talaj jelzése : ES Taf. 418 ; a szék : ES Taf. 117.

[73] A hátsó alak alsó részének eltűnése : ES Taf. 276.

[74] A lándzsa alsó felének eltűnése gyakori : ES Taf. 192, 232, 390 etc.

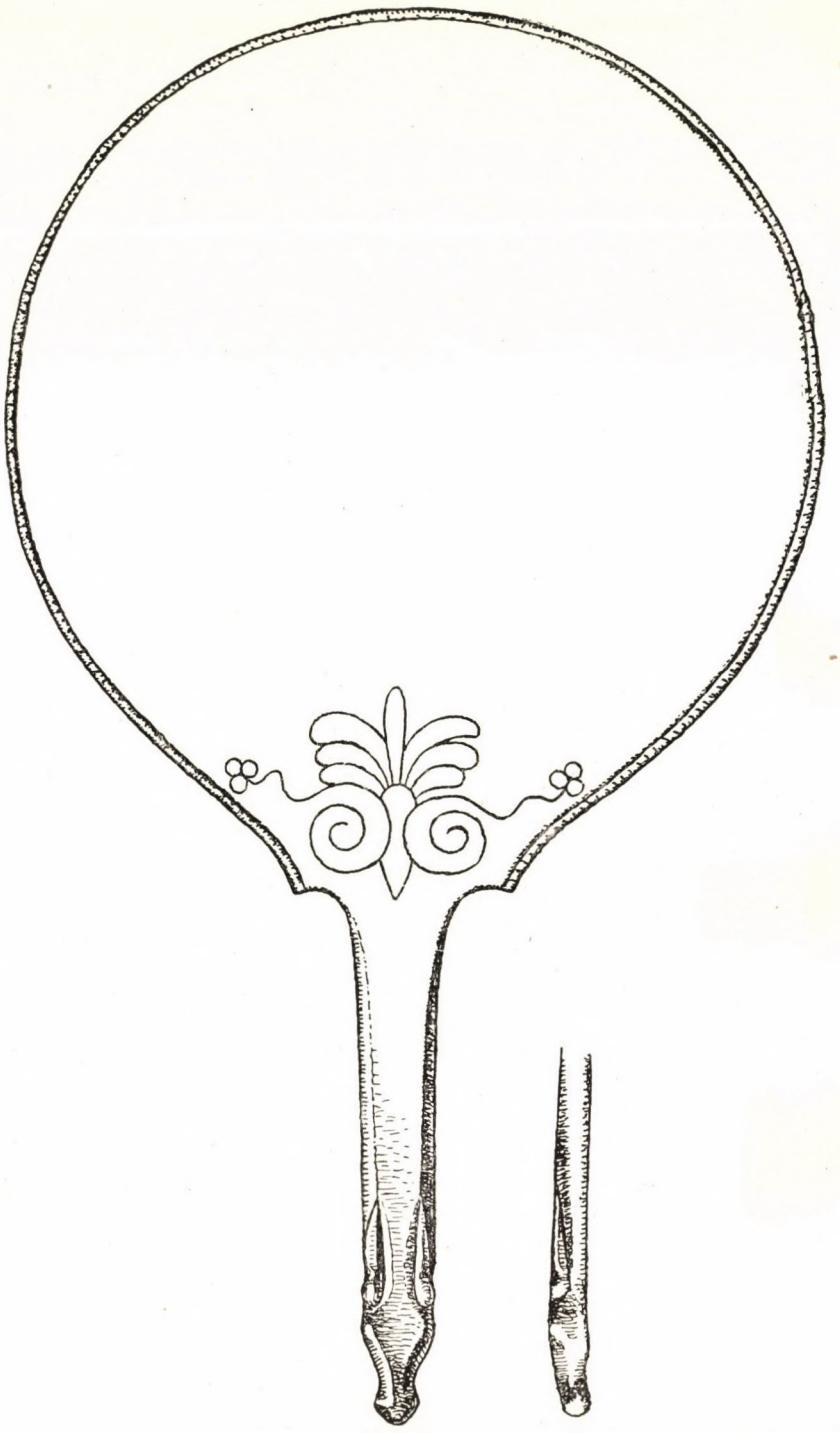

6. kép

7. kép

sapka nyúlványának félreértése.[74a] Az egész kompozíció elhelyezése a körkeretben, a fölöttük levő szabadon hagyott térrel, sokkal szabályosabb, kiszámítottabb, mint ahogy ebben a korban az etruszk tükrökön szokásos. A fogó alját díszítő állatfej legalábbis modern átdolgozásúnak látszik, míg magának a tükörnek esetleges antik voltát a patina vizsgálata tudná igazolni. Ellene szól ennek, hogy az alsó rész kiképzése magában is szokatlan, s nem is illik a fogó formájához, de egyelőre nincs a tükröknek olyan formai feldolgozása, amelynek alapján el lehetne dönteni, hogy magát a tükröt ennek alapján hamisnak kell-e tekinteni. A valószínűség mindenesetre emellett szól.

Ha a tükör vésője nem is volt etruszk, teljesen gyakorlatlan nem lehetett a mesterségben. Legalábbis erre vall, hogy a publikált anyagban még egy darab származik kétségtelenül az ő kezétől, a Pennsylvania-egyetem gyűjteményének egy tükre, amelynek eredetiségét közzétevője sikertelenül próbálta megvédeni a már múzeumba kerülésekor felmerült kételyekkel szemben.[75] A kompozíció túlszabályos elhelyezése, a szintén unikumnak számító keretdísz — amelyben a véső, úgy látszik, eredeti akart lenni —, a levelekbe benyúló szárak, a talaj jelzése, a két ülő alak ruhájának rajza és jellegzetes kéztartása, a jobboldali sisakján a két lecsüngő lap és sok egyéb apróság kétségtelenné teszi, hogy a debreceni tükörrel egy kéztől való, s ez eldönti az amerikai darab körüli vitát is.

Számos részlete van viszont a debreceni tükör rajzának, amely nem ismétlődik a pennsylvaniain, s amelyet nem mernénk a hamisító önálló kitalálásának vagy ügyetlenségének tulajdonítani. Ilyen elsősorban a lándzsa másik oldalra került folytatása. Alig hihető, hogy modern véső magától mert volna ennyire értelmetlen mozzanatot a rajzba vinni. Már most pontosan megismétlődik ugyanez a motívum az egykori Niessen-gyűjtemény egy tükrén,[76] amelynek rajza, az igen gyenge rajzos reprodukció után ítélve, szinte mindenben szó szerint megegyezik a debreceniével. Megtaláljuk rajta a kompozíció elhelyezésének említett módját; a szereplő négy alak pontosan azonos és gesztusaiknak legapróbb részletei is egyezők egyéb járulékos mozzanatokkal együtt, a lándzsától a sisakig. A keret-dísz ezúttal hiteles: a fent tárgyalt koszorú-minta. Van azonban néhány részlete a Niesse-gyűjtemény tükörrajzának, amely külön figyelmet érdemel: a hátsó páncélos alaknak nemcsak alsóteste tűnt el, hanem felsőteste is teljesen elmosódott, értelmetlenné vált, s a jobboldali ülő ifjúnak a debreceniéhez hasonló széke még határozottabban nem-antik vonásokat vett fel. A baloldali ülő ifjú ballába térdben hátrahajlik, ami szokatlan és valószínűtlen, s köpenyének és az alsótestnek az elkülönítése is tisztázatlanabb, mint a debreceni tükrön. A két tükör pontos viszonyának meghatározását akadályozza, hogy nem lehet megállapítani, mennyire hiteles a kölni publikáció rajza, mit értett esetleg félre a modern rajzoló. Ugyanezért azt sem tudjuk megmondani, egy kéztől van-e a kettő, bár azok az érvek, amelyeket a debreceni tükör ellen fel lehetett hozni, s fogójának különös formája valószínűvé teszik, hogy a Niessen-gyűjtemény tükre is hamisítvány. Nehéz is volna elképzelni, hogy egy eredeti példányon értelmetlen az, ami

[74a] Vö.p l. ES Taf. 54 vagy 268 A.

[75] *J. C. Rolfe:* Amer. Journ. Arch. 13 (1909) 14—8 és fig. 6—7. Mint a szövegből kiderül (18. lap), *L. Pollak* és *R. Norton* hamisítványnak tartotta, míg *Rolfe* szerint csak a nyél hamis.

[76] Beschreibung römischer Altertümer gesammelt von *C. A. Niessen*, Köln 1911, 184 Nr. 3593, Taf. CXVI.

a hamisítványon értelmes (a páncélos harcos felsőteste) — hacsak nem a modern rajzoló a hibás az értelmetlenségben. Ha viszont mindkét tükör hamisítvány — ami aligha kétséges —, kellett egy közös mintájuknak lenni, amely a félreértéseket érthetővé teszi. Ez lehetett antik tükör, de lehetett egy antik tükrökből összeállított modern mintarajz is. Készülhetett erről a mintáról még több, esetleg lappangó másolat is, s az egyes hamisítók — ha ugyan nem egy kézről van szó — hamisítványt is vehettek alapul a további példányok készítésekor; mindenesetre a debreceni és kölni példány közül egyik sem készülhetett a másikról. Az esetleges antik forrás felbukkanása, a Niessen-gyűjtemény tükrének előkerülése és más ezekkel összefüggő darabok vizsgálata érdekes fényt vethet az antik tükör-készítő mesterek modern utódainak műhely-gyakorlatára, tisztázhatja az itt nyitva maradt kérdéseket, sőt más problematikus darabok vizsgálatához is támaszpontot nyújthat.[77]

IV. A negyedik tükröt tulajdonképpen nem lehet etruszknak nevezni.[78] (8—9. kép.) A tükörlap körte-alakja az állatfejes nyélvégződéssel társulva arra mutat, hogy praenestei műhelyben készült.[79] A praenestei vésők a IV. század eleje óta az etruszkokétól sokban független művészetet alakítottak ki, jellegzetes, az etruszkokétól megkülönböztethető tükörformával, díszítésmóddal és rajzstílussal. A praenestei tükrökön szokásos a babérág-keret és rozettás összefogása,[80] ott találunk a fentihez hasonló lezárást a keretező babérág alján, és a széles-szirmú virágnak is ott vannak a legközelebbi rokonai.[81] A babérkeretben kétalakos jelenet látható: ruhátlan nőalak, nyakában nyaklánc bullával, két karján karperec; hosszú szalagot tart a kezében s a jobboldali ifjú felé fordul. Ez szintén ruhátlan, jobblábával kőre lép s bal könyökével erre a felemelt térdére támaszkodik; jobbkezét beszédes gesztussal a nőalak felé emeli, lándzsát tart balvállához támasztva. Alattuk szintvonal. A tükörlapon alul lantalakú voluták fölött a hátsó oldal képe alattihoz hasonló virág, két oldalán indadísz. A tükör pereme a főoldalon is kissé emelt és a nyél aljáig megy le. A perem oldalán a szokásos rovátkolt díszítés, a nyelet csak az állatfej díszíti, amely a hátsó oldalon nincs kidolgozva.

A sziklára lépő ifjú alakja kedvelt tárgya volt a lysipposi-korahellénisztikus nagyplasztikának,[82] de közkedvelt a IV. századi délitáliai vörösalakos vázafestészetben is, s a nőalak előképeit is ott kell keresni. A jelenetet leginkább szatír-maenas találkozásnak lehetne gondolni, de erre az ifjú ábrázolása semmi támaszpontot nem ad; a várt thyrsos helyett is szokatlan módon lándzsát találunk nála. Mindez nem volna meglepő a késői tükrökön. Az etruszk tükörművészetben ismeretlen téma éppúgy beleillik a praenestei műhelyekről ismert képbe, mint a szinte a barbárságig hanyag rajz egyes részletei: az összekuszált haj a kontúr nélküli fejeken, az ifjú ráncolt homloka, vagy a nőalak

[77] Vö. pl. *R. Noll:* Gefälschte etruskische Spiegel, Öst. Jh. 29 (1935) 203—8.

[78] A Déri-gyűjteményből. Lelt. sz.: Et. V. 4; magassága: 29,9 cm; szélessége: 15,3 cm. A tükörlapon fölül kis hiány, alján repedés; a tüköroldalon a felületet a korrózió erősen megrongálta; barnás, a fogón zöld patina. *Déri Fr.* (szerk.): i. m. 68, 4. sz.

[79] Vö. *Matthies:* i. m. 9.

[80] Uo. 118—20.

[81] ES Taf. 318, 327, 376 etc.

[82] Elég csak a Landsdowne Sarukötőre és a nápolyi Démétriosra utalni *(Lippold:* i. m. Taf. 100,2 és 105,1; vö. *Bieber:* i. m. 34). A motívum egyébként már a Parthenon-frízen megjelenik.

8. kép

9. kép

mellett felnövő csenevész növény alakja.[83] Az ifjú erősen nem-antik jellegű arcának is ismerjük legalább egy igen közeli rokonát délitáliai vázaképről.[84] Magában véve azon sem kellene megütközni, hogy a rajz vonalai mélyek és élesek, mélységben és szélességben egyaránt meglehetősen egyenetlenek. Ennek ellenére a hátsó oldal díszítése egészében mégis modern hamisítvány benyomását kelti. A tükör eredetiségét ez nem érinti; más példája is akadna annak, hogy eredeti tükrön a hátlap rajza hamis.[85] Megkönnyítette a hamisítók munkáját, hogy nem egy leletből előkerült, kétségtelen hitelességű darab tanusága szerint gyakori volt az olyan tükör, amelynek tüköroldalán ott volt alul a bekarcolt dísz, széle és fogója is díszes kiképzésű volt, csak a hátsó oldal maradt sima.[86] A felhajló perem egyetlen célja a bekarcolt rajz védelme volt. Az ilyen esetek tehát azt bizonyítják, hogy a tükör készítésénél még nem tettek különbséget rajzos vagy sima hátlapú darabok közt. Ebben lehet annak a megerősítését is látni, hogy tükör és rajz nem készült szükségképpen egy műhelyben,[87] de a munkamenet egyszerűsítésére, gyorsítására törekvő mesterek kényelmessége is lehetett az oka. Így a tükör formája, típusa nem dönti el a kérdést, volt-e eredetileg rajzzal díszítve, vagy nem. Az érzést csak a többnyire megbízhatatlan rajzos publikációk helyett az eredetik látása erősíthetné vagy cáfolhatná. Ha valahol, itt érvényes a Gerhard-féle mondás: *monumentorum artis qui mille vidit, unum vidit, qui unum vidit, nullum vidit.*

[83] Haj: ES Taf. 147, 303 etc.; homlokráncok: ES Taf. 316, 320, 325 etc.; a növénydíszhez: ES Taf. 303 (a fáklyás nőalak lábai közt, megfordítva).

[84] *E. Bielefeld:* Von griechischer Malerei. Halle 1949, Taf. 14,1 Abb. 18 (British Museum F 504, tarentumi).

[85] *Matthies:* i. m. 59, 1. j. (a legvégén); *A. de Agostino:* St. Etr. 11 (1937) 475—6 és tav. 62,2.

[86] *Matthies:* i. m. 14,4. j.; Not. Scavi 1957, 125 és fig. 2, a tiburi necropolisból *(D. Faccenna).*

[87] L. fent 180. lap és 14—15. j.

† FEYÉR KÁLMÁN

A DELPHOI-I STEPTÉRION-ÜNNEP ÉS AZ INDOEURÓPAI FÉRFITÁRSASÁGI KIRÁLYÉGETÉS*

BEVEZETÉS

Plutarchos[1] szerint «a delphoi-beliek *minden kilencedik évben* három ünnepet ünnepelnek, melyek közül az egyiket Steptérion-nak, a másikat Héróis-nek, a harmadikat Charila-nak nevezik. A Steptérion — úgy látszik —

*[A tanulmány szerzőjét, Feyér Kálmánt (1930—1956) tragikus félreértés áldozataként, fiatalon vesztettük el. Ókorkutatásunk tehetséges, lelkes, szorgalmas kutatót, tudományszakunk egyik komoly ígéretét gyászolja benne. Régészeti tanulmányai közben már az egyetemen a kelták története keltette fel a figyelmét, s attól kezdve ez volt fő érdeklődési területe. Életében egyetlen publikációja sem jelent meg, de a Kapos-völgy kelta emlékanyagáról írt szakdolgozata és a Klasszika-Filológiai Bizottság munkaközösségének ülésein tartott két előadása: «Caesar és a gall társadalom válsága» (1954. III. 19) és «A Steptérion-ünnep és a rituális királygyilkosság» (1954. XII. 17) a szakemberek szélesebb körének mutatták meg széleskörű képzettségét, nyelvi ismereteinek, az írott és tárgyi forrásanyagban való jártasságának alaposságát, a tárgyalt kérdések sokoldalú (társadalom-, gazdaság-, vallástörténeti) megvilágítására való képességét. A szekszárdi múzeumban töltött év után budapesti múzeumokban dolgozott, hosszú ideig nem képzettségének megfelelő helyen, de így is változatlan lelkesedéssel folytatta tudományos munkásságát. Legutoljára a szalacskai település vaskori, főleg kelta emlékanyagának feldolgozásával foglalkozott, de ezt a munkáját nem tudta befejezni. Kedves, szerény, szolgálatkész kollégával, nagytudású s minden bizonnyal sikeres pálya előtt álló tudóssal lettünk szegényebbek korai halálakor.

Az alábbi tanulmányt Feyér Kálmán kézirati hagyatékából közöljük. A fent említett előadás kidolgozásának három változata került elő kéziratai közt: egy részletes tartalmi vázlat az egész munka felépítéséről, egy jegyzetek nélküli, nyilvánvalóan csak a maga számára papírra vetett első fogalmazása a tanulmány legnagyobb részének, s végül egy mindössze a bevezetést tartalmazó tizenegy lapnyi kézirat, amely már a végleges fogalmazás kezdetének látszik; a jegyzetek számozása ebben már fel van tüntetve, de maguk a jegyzetek nem kerültek elő. Ennek a végleges változatnak fennmaradt lapjai azt mutatják, hogy a szerző sokban továbbérlelte véleményeit az első kézirat papírra vetése óta. Bizonyos, hogy a végleges fogalmazásban a tárgyalás is sokat csiszolódott volna. Jelen formájában kétségtelenül több problematikus eleme van a követett módszernek, így a sok külsőleges párhuzam; egészükből kiszakított és szkematikussá redukált motívumok összehasonlítása (szélsőséges példák: az Iliupersis és a kérők leölése, mint a rituális királygyilkosság maradványa, vagy a Hérakleitos-hely, mint «a királyégető tűz szupranaturalizált kozmogóniai tükörképe»). Mindezek a végső szövegezésben nyilván éppúgy kritikai mérlegelésre kerültek volna, mint az az egész tanulmányon végigvonuló elképzelés, hogy a rituális királyégetés tárgyalt formájában indogermán ethnikai specifikum. A magyar kutatástól elhanyagolt területen végzett jelentős anyaggyűjtés (főleg a középkori kelta hagyományból), és a problémák gazdagsága, továbbá módszerének gondolatébresztő eredetisége mégis ajánlatossá tette, hogy azt, amit a szerző elért, ne hagyjuk teljesen elveszni, feledésbe menni. Tudta nélkül nem vállalkozhattunk a kézirat semmiféle átdolgozására, mindössze az ismétléseket igyekeztünk kiküszöbölni és az auctor-helyeket adtuk meg szögletes zárójelben. Így a bevezetést a véglegesnek látszó változatból közöljük; a tárgyalást az említett első fogalmazásban adjuk, s ennek végére illesztettük a tartalmi vázlatból azoknak a befejező részeknek a tervét, amelyek nyilvánvalóan soha nem kerültek megírásra. — *Sz. J. Gy.*]

az isten harcát a Pythónnal és az azt követő menekülését, illetve az üldözést Tempé-be utánozza. Mert egyesek azt mondják, maga Apollón menekült oda, hogy megtisztítsa magát az elkövetett gyilkosság bűnétől ; mások viszont azt állítják, hogy Apollón az úton, melyet ma szentnek neveznek, üldözte a megsebesített Pythónt, aki azonban belehalt sebeibe és fia, Aix eltemette.» [quaest. Gr. 12 p. 293 B—C]

Ki volt azonban ez a Pythón, akit Apollón megölt és aki a jóshelynek nevét adta — erre a kérdésre vonatkozóan igen eltérő választ adnak a hagyományok. Pausanias[2] szerint «az, akit, Apollón megölt, a sárkány volt, akit Gé állított a jóshely őrzésére. De azt is mondják, hogy az Krios euboia-i király zsarnokká lett fia volt, ki az isten szentélyét és a gazdagok házait kifosztotta. Midőn azonban másodszor vonult Delphoi ellen, a delphosok Apollónhoz könyörögtek, hogy hárítsa el felőlük a bajt». [Paus. X. 6,6]

Ephoros[3] pedig a következő aitiológikus mondát meséli a Steptérion-ünnep isteni bevezetéséről : «a régmúlt időkben Apollón a földön járván, megtanította az embereket a gabona termesztésére és a művelt életmódra. Amint éppen Athénből az athéniek által Pythiasnak nevezett úton Delphoiba indult, a panopeusok földjére érve, elpusztította azok erőszakos és törvényt megvető királyát, Tityost. A parnassiosok, a Parnassos őslakói ekkor egy másik zsarnoki emberre, Pythóra, akit másképen Drakónnak neveztek, hívták fel az isten figyelmét. Mialatt őt is lelőtte nyilával Apollón, a parnassiosok a hie paian-t kiáltották az isten bátorítására, — innen ered a szokás, hogy a paiant a csatában közvetlenül a seregek összecsapása előtt éneklik, — a delphoi-beliek pedig ezalatt felgyújtották Pythó sátrát, miként azt a mai napig ennek emlékezetére fel szokták gyújtani.» [Strab. IX. 3. 11—12]

Az eredetmondákban kifejeződő kettősséget, hogy az, akit Apollón megölt, a hagyományok egyik csoportja szerint egy mitológiai sárkány, a másik szerint egy zsarnok király, azonban magának a Steptérion-ünnepnek a sajátságos rítusában is megtaláljuk. Kleombrotos, akinek a leírását az ünnepről Plutarchos[4] közli, éppen ezt az ellentmondást használja ki a delphoi-i teológusok elleni polémiájában. «A delphoi-i teológusok akkor tévednek legnagyobbat, amikor hisznek a harcban, melyet az isten a kígyóval vívott a jóshely birtokáért és azt versenyeiken megénekeltetik költőikkel. Mintha csak szántszándékkel ellent akarnának mondani a legszentebb ünnepnek, melyet éppen ők ünnepelnek Delphoiban, . . . melyre egész Görögországból összesereglenek az emberek, . . . Mert a sátor, amelyet a szent térségen minden kilencedik évben felállítanak, egyáltalán nem hasonlít egy kígyó búvóhelyére, hanem egy tyrannos vagy király házát jelképezi. Ugyanígy a titokban, az úgynevezett Dolónia formájában intézett támadás, . . .[5] amelyben fáklyafénynél elővezetnek egy fiút, akinek apja-anyja él még, felgyújtják a sátrat, az asztalt feldöntik és anélkül, hogy visszanéznének, elmenekülnek a szentély kapuin keresztül. És végül, a fiú bolyongásai, szolgasága és megtisztítása Tempé-ben — inkább egy nagy bűn elkövetése miatt történhetett. Mert mindennél nevetségesebb lenne, ha (pusztán) az állat megölése miatt Görögország legvégébe kellett volna Apollónnak futnia, ott engesztelő italáldozatot bemutatnia és mindazokat a szertartásokat elvégeznie, melyeket az emberek végeznek, hogy kiengeszteljék azokat a démonokat, akiket alastóroknak és palamnaiosoknak neveznek, mert a megbocsáthatatlan régi bűnöket üldözik. Az, amit e menekülés és számüzetés indoklására hallottam, túl együgyű és túl csodálatos. De ha mégis valami igazság van benne, akkor azt kell higyjük, hogy annak, ami akkor

ezen a helyen történt, valami egész szokatlanul jelentős eseménynek kellett lennie.» [de def. or. 15, 417]

Azt azonban, hogy mi volt valójában ez a szokatlanul jelentős esemény, máig sem sikerült megbízhatóan rekonstruálni, s így számos kutató értékes fáradozása[6] ellenére is Nilsson 1941-ben «rejtélyes»-nek kellett, hogy bélyegezze a delphoi-i Steptérion-ünnepet.[7] E rejtély megoldásánál a legfontosabb feladat egyrészt a ritus szereplői társadalmi helyzetének, másrészt a rítus és mítosz egymáshoz való viszonyának tisztázása.

Az első probléma terén lényeges előrehaladást hozott Gernet,[8] aki Dumézil[9] indoeurópai összehasonlító vallástörténeti kutatásaira támaszkodva a Plutarchosnál szereplő rejtélyes Dolónia kifejezést ősi indoeurópai eredetű titkostársasági farkas-alakoskodó rítusra való utalásként értelmezte. Nyomdokain haladva Jeanmarie[10] rámutatott a rítus ifjúavató próba jellegére.

Nyitvamaradt azonban a kérdés, hogy ez az ősi férfitársasági rítus milyen kapcsolatban állott a királyság intézményével, melyre a rítus és az eredetmondák szintén félreérthetetlen utalásokat tartalmaznak. Már Cook[11] királyavatási, koronázási rítust látott a Steptérion-ünnep szertartásaiban — magát az ünnepnek a nevét is a στεπτός «koronázott» szóból vezetve le, — melynek során a 8 évig uralkodó papkirályt utódja mint sárkánykígyót megölte. Hogyan függ össze szervesen az ifjúavatás és a királyavatás szertartása, és mindez együttvéve a sárkányharc mítosszal?

Ezeknek a kérdéseknek az eldöntésére azonban a görög anyag nem nyújt elegendő támpontul szolgáló adatot. A rítus eredeti formáját és annak értelmét csak széleskörű összehasonlító vallástörténeti kutatásokkal lehet feltárni — ahhoz azonban, hogy az összehasonlítás révén megbízható eredményekhez jussunk, a legnagyobb módszertani tisztasággal kell az analógiák felhasználásában eljárnunk.

Az első feladat ezen az úton annak tisztázása, van-e valami összefüggés a Steptérion-rítus és a mind az antik világban, mind az újkori európai népszokásokban gyakori Jahresfeuer-rítusok közt.

Mind Delphoiban, mind általában az újkori népszokásban a serdülő ifjak korosztálya ez égető rítusok hordozója. És ahogy az Eifel vidékén a fa tetején egy szalmabábú egy várat, úgy Delphoiban a kunyhó a királyi palotát jelképezi.

Csehországban pünkösdkor háromszor körüllovagolják a lombsátrat a májusfa alatt, melyben a «király» ül. Utána megszurkálnak egy békát és brekegéséből jósolnak. A «király» végül halálra ítéli a békát, akit erre lefejeznek, véres testét a körülállók közé dobják. A legvégén a «királyt» kikergetik a kunyhóból és katonákkal üldözik. Ha a vágtató katonáknak nem sikerül utólérniök a «királyt», még egy évig tisztjében marad. Ha azonban elfogják, fakardokkal elpáholják. Le kell térdeljen a «bíró» előtt, aki, ha kérdésére: «leüssem a király fejét?» a tömeg «üsd le!» kiáltással felel, egy kardcsapással leüti fejéről a koronát, mire az a körülállók nagy sikoltása közben a földre bukik. Másutt a kivégzést a kunyhó lerombolásával ábrázolják.[13]

Ez a pár kiragadott példa is mutatja, hogy a közép- és nyugat-európai párhuzamos népszokásokban éppúgy szerepet játszik egy király, mint a Steptérion rítusában. Milyen kapcsolatban vannak ezek a tűzszokások a királysággal és honnan ered ez a kapcsolat?

A kelta és germán mondavilágból számos olyan mondát ismerünk, melynek tárgya egy hatalmas *brenna* leírása, melyben a király és legtöbbször

kísérői fejére rágyújtják a házat s a bezártak valamennyien elevenen elégnek a tűzben. A gyújtogatók a mondákban számos esetben férfitársasági csoportok. Felvetődik tehát a kérdés, ezek a királyégetésmondák vajon nem valamikor az őskorban a valóságban véghezvitt királyégető rítusok emlékét őrzik-e, mely rítusoknak ugyanakkor a kelta-germán terület újkori népszokásai csak a csökevényei?

És minthogy a kelta-germán királyégetésmondákhoz hasonló mondák a görög—római hagyományban is találhatók, a Steptérion-ünnep és a többi görög—római Jahresfeuer rítusok nem szintén egy őskorban gyakorolt királyégetés maradványai-e?

Mielőtt azonban e problémákat tisztáznók, meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, mennyiben használhatók fel ezek a mondák a ritus eredeti formájának és értelmének rekonstruálására.

A mondák — mint bármely más irodalmi termék — történeti materialista elemzése számára egy pillanatig sem kétséges, hogy ezek valamilyen — esetleg igen ősi — kor társadalmi valóságát tükrözik valamilyen formában, többek közt az archaikus társadalmak életében igen nagy szerepet játszó rítusokat.

A mondák rituális eredetének vizsgálatában igen figyelemre méltó eredményeket ért el O. Höfler, aki munkáiban[16] bebizonyította számos germán mondának éppen férfitársasági és királyavató rítusokból való eredetét, és világosan rámutatott éppen ezeknek a titkos szertartásoknak óriási mondaképző erejére.

Höfler alapvető kategóriáit a hagyományok különböző fajtáira vonatkozóan — minthogy ezeket éppen a kultuszhoz való viszony alapján különböztette meg, — kutatásaink során teljes mértékben magunkévá tesszük. Így megkülönböztetünk 1. (elsődleges, eredet-)mítoszokat, melyek az emberi kultuszok isteni bevezetéséről, az idők kezdetén történt első véghezviteléről tudósítanak, a kultikus cselekménynek isteni ősformáját és mintaképét képviselik és mint ilyenek nélkülözhetetlenek a kultusz vallási hiteléhez.[17] A férfitársaságok kultuszában ezek a mag-mítoszok alkotják azokat a — szigorúan titkos — hittartalmakat, melyek a beavatottak kultikus cselekedeteinek értelmét és szentségét megadják ;[18] 2. kultusz mondákat, melyek a valóságban esetenként véghezvitt rítust ábrázolják ;[19] és 3. másodlagos eredetmondákat, melyek a kultuszt aitiológikusan magyarázzák.[20]

A férfitársaságok titkos kultuszai körül kialakuló mondaképződést az ábrázolt rítus — mint társadalmi valóság—tükrözésének hűsége szempontjából vizsgálva azt találjuk, hogy ezek a mondák széles skálán helyezkednek el az egész realisztikus, «kultuszhoz-közelálló» leírásoktól[21] a mitizált, szupernaturalizált elbeszéléseken át (melyek elsősorban a benemavatottak naiv hitét tükrözik)[22] a növekvő mértékben epizált mondákig, melyek bár a kultuszból származó motívumokból épülnek fel, ezeket messzemenően átértelmezik és irodalmi-epikus összefüggéseknek rendelik alá.[23]

A mítoszok és kultuszmondák megkülönböztetése sok esetben igen nehéz. A mítoszokat, mint szent szövegeket, rendszeresen szokták a kultikus cselekmények során recitálni, olyannyira, hogy azok szintén a szent cselekmény szerves részei ;[24] a mítoszokban kifejeződő hittartalmakkal eltelve végzik magát a cselekményt. Így a mítoszoknak legalább is a töredékei könnyen belekerülhetnek alapjában véve a konkrét földi társadalmi cselekvést ábrázoló kultuszmondákba. Másfelől a mítoszok, melyek a mitikus ősidőben és mitikus szereplőkkel mutatják be a szent cselekményt, több-kevesebb hűséggel épp a kultikus

cselekményt (és annak társadalmi miliőjét) tükrözik, melyet megszentelni hivatottak.

A mítosz szereplői véges-végig kultusszal rendelkező istenek, cselekménye sokszor fantasztikus, tehát az emberi társadalom cselekvőképességét meghaladó.

A mondák szereplői a hagyományokban történeti személyiségként szerepelnek és cselekményük alapvonásaiban nem haladja túl a tükrözött társadalom cselekvési képességét.

Ezektől a különbségektől eltekintve azonban a mítosz és kultuszmonda motívumkincse és szerkezeti felépítése messzemenően azonos lehet, épp azért mert a mítosz nagy mértékben a (mágikus) rítusokat és azok társadalmi miliőjét tükrözi, ezek a cselekvések pedig a társadalom életében rendszeresen újraélik a mitikus történést. Éppen ezért az epikus hagyományok vallás-ethnológiai értékelésénél nem azoknak minden esetben a mítosz vagy a kultuszmonda kategóriájába való besorolása az elsőrangú kérdés, hanem a mítosz és kultusz elválaszthatatlan egysége és kölcsönös determináltsága, mely kifejeződik többek közt éppen a mítoszok és kultuszmondák struktúra-azonosságában — mert éppen ennek az egységnek a konkrét formája világít bele legjobban az eleven vallásos hit — a mítosz és kultusz közös forrásának — belső struktúrájába.

Bármennyire is történeti személyiségeknek vannak beállítva a mondában a hősök, a valóságos (esemény-) történeti összefüggéseket a legnehezebb, sokszor lehetetlen a mondákból rekonstruálni — erről épp ezért következetesen le is mondunk alábbi kutatásaink során. A mondák behatóbb vizsgálata során rögtön kiderül, hogy a mondákban szereplő «történeti» személyiségek, törzsnevek, a cselekmény térbeli és időbeli elhelyezése történeti hitelességének ellenőrzése a legtöbb esetben teljesen lehetetlen. A mondáknak épp ezek a látszólagos konkrét történeti utalásai a legönkényesebbek.

«A hősmonda nem történeti személyek alakja köré épült, hanem tőlük függetlenül, mintegy a fejük felett létezett. Ténylegesen élt történeti személyiségek csak azért és csak úgy válhattak mondai hősökké, hogy minden kapcsolatot megszakítottak a reális történeti személyiséggel s egy mutációs folyamat révén teljesen a hősmonda szintjére emelkedtek, teljesen beleilleszkedtek a 'héroszi pattern'-be s a közösség transzcendens ideálképévé lényegültek át, legfeljebb csak nevük által tartva a kapcsolatot a történettel. Épp ezért a monda tartalmából nem lehet a történetileg hiteles alapformát rekonstruálni a történeti irrealitások levonása útján. A mondában nem a mondahős individuális személyisége a fontos, hanem az, hogy benne magasabb valóság, isteni lényeg fejeződik ki.»[25]

De amennyire semmitmondó történeti szempontból a mondai hősök történeti személyisége, annyira jelentős társadalom- és vallástörténeti szempontból az a szerep, amelyet a mondákban játszanak. Mert míg a hősök nevei tetszés szerint cserélhetők, ezek a mondai szerepek óriási területeken keresztül megdöbbentő struktúra-azonosságot mutatnak. Éppen ezért a történeti materialista mondaelemzés számára a mondák világában ezek az állandóan visszatérő szerepek jelentik az egyetlen szilárd fogódzópontot. Mert míg a hősök személyi adatai az ellenőrizhetetlen esetlegességektől, nem utolsósorban a költők önkényétől függenek, az általuk játszott szerepek feltétlenül a mondát létrehozó nép társadalmi viszonyait és hitvilágát tükrözik. Épp ezek a mondai szerepek azok, melyek messzemenően egyeznek a mítoszokkal és rítusokkal,

s épp a velük való módszeres összehasonlítás mutatja, hogy a mondák feltűnően szilárd szerkezete nem egyszeri történeti eseményeket, hanem az őskor évszázadain, évezredein keresztül rendszeresen űzött rítusokat tükröz.

A mondák ilyen materialista társadalom- és vallástörténeti kiértékelése ott a legkönnyebb, ahol kimutatható a kapcsolat a helyi rítusokkal. Ahol ez nem lehetséges, ott csak analógiás következtetések útján lehet a mondáknak a ritus síkján fekvő valóság-magvát rekonstruálni. Ezt ebben az esetben azok a motívumok képezik, melyek x helyen egy monda, y helyen egy rítus összefüggésében szerepelnek. Ha ezek a motívumok elég konstitutív jellegűek, úgy bizonyítják a kérdéses monda kultuszmonda jellegét. A mondateremtő őskor rítusait — és éppen a férfitársaságok és a királygyilkosságok szertartásai a legtitkosabbak! — oly kevéssé ismerjük Európában, hogy a kultikus magvú mondáknak számos motívuma még így is a rítus által fedetlen marad. E hátramaradó motívumoknak a kultikus eredete mellett szólhat az a körülmény, hogy tömegesen, nagy tér-és időbeli távolságban függetlenül keletkezett hagyományokban is rendszeresen előfordulnak.

Az alábbiakban ezen megfontolások alapján tesszük összehasonlító struktúraelemzés tárgyává a fontosabb görög—római—kelta—germán királyégetésmondákat. Ezek kultuszmondaként való értelmezésének kulcsa abban rejlik, hogy konstitutív motívumaik a *Steptérion*-rítusban és a Jahresfeuerszokásokban is fellelhetők, ami a kultikus eredet mellett szól (amit egyébként már a mondák nagy száma, elterjedése és struktura-azonossága is valószínűvé tesz). Ugyanakkor e rítusok eredeti formájára és értelmére csak a királyégetésmondák tudnak fényt deríteni. A királyégetésmondák és a *Steptérion* rítus tehát kölcsönösen interpretálják egymást.*

A SZENT CSELEKMÉNY HELYE

A protosamanisztikus világközpont

A királyégetés színtere az indoeurópai királyégetésmondákban mindig valamely törzs, törzsszövetség, nép politikai, illetve vallási központja. Ezekben az egykori királyégető központokban sokszor még a történeti korban is továbbélnek a nagy közös ünnepek, melyekre a kérdéses etnikai csoport egész népe összesereglik.

Figyelemre méltó az a statisztikai törvényszerűség, hogy az égetéshagyományok épp azokban a nagy össznépi vallási központokban — mint Görögországban Delphoi, Írországban Temair Midi, Svédországban Uppsala, Dániában Lejre — a legsűrűbbek és leghosszabb élettartamúak, mely központoknak a kialakulása fontos állomása az ősközösségből az osztálytársadalomba való átmenet hosszú és bonyolult folyamata során a törzsek egymás közti kapcsolatai erősödésének, a törzsek egyre átfogóbb etnikai csoportokba való integrációjának.

E központok kiemelkedő vallási jelentőségének az az ideológiai háttere, hogy e kultuszhelyek elrendezése : a szent hegy, szent fa és szent forrás vagy folyó tájképi egysége, melynek tükörképe a túlvilág képében van, a proto-

* Ezúton kell hálás köszönetemet kifejeznem Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, egyetemi tanárnak, aki számomra a delphoi-i Steptérion-ünnep összehasonlító vallástörténeti vizsgálatának ötletét adta, kutatásaimat gondos figyelemmel kísérte és értékes tanácsokkal támogatta. [F. K. jegyzete]

samanisztikus világközpont kozmológiai képét jeleníti meg a földön, — Delphoit és Temairt a hiedelem kifejezetten a föld köldökének, a világ közepének nevezi, — s így e központok minden kultikus cselekedete egyrészt utánozza az égi protosamanisztikus világközpontban levő istenek cselekedeteit, másrészt mágikus befolyással bír-e mitikus cselekmények lefolyására.

A királyégetőház

A delphoi-i Steptérion-ünnep szent cselekményének magva az, hogy egy kunyhót vagy sátrat, amely a király házát jelképezi, megtámadnak és felgyújtanak. Az indoeurópai királyégetésmondáknak éppen az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy a király fejére rágyújtják a házát.

A ház, amelyben a királyt elégetik, nem csupán egyszerűen a király háza, hanem legtöbbször a férfiház funkcióit is betölti — férfiház alatt értve ez esetben minden olyan építményt, mely nem egyes személyek vagy családok, hanem a férfiak titkos társasága életének és kultuszának szolgálatára készült.

Thessaliában a férfiházban történő rituális királygyilkosság még Hérodotos korában is élt Zeus Laphystios halosi kultuszában, ahol az Athamantidák királyi nemzetségének legidősebb tagja ha a léitonba belépett, nem távozhatott el onnan, míg megkoszorúzva fel nem áldozták.

Ennek a rítusnak az emlékét őrzi az Orpheus haláláról szóló mondáknak az a változata, mely szerint mikor egy meghatározott napon a thrák és makedon férfiak összesereglettek a misztériumok elvégzésére az Olympos hegyén levő Libéthraba egy nagy épületbe, melynek kapui előtt le kellett rakniok fegyvereiket : a thrák és makedon asszonyok feldühödve azért, hogy Orpheus kizárta őket az orgiákból, felragadták ezeket a fegyvereket és lemészárolták velük a hárfázó Orpheust néhány hívével egyetemben.

A férfiházban (bruiden) való királyégetés rítusa két nagy ír hősmonda (Togail bruidne Da Derga, Togail bruidne Da Choca) témája.

A görög léiton-nal szinoním jelentésű az óangol leoda faesten, Beowulf geat király vára, melyet a tűzokádó sárkány porrá égetett.

A férfi-titkostársasági kultikus épületek egy speciális formája a koponyaház. Ilyenben őrizte Oinomaos a leölt kérők koponyáit. Ilyenben volt egy welsh hagyomány szerint Arthur király 3 nap és éjjel bezárva, míg unokaöccse ki nem szabadította. Ezt a méhkas alakú építményt a hiedelem szerint maga Manawyddan isten építette — emberi csontokból. Földalatti kamráiban a hadifoglyokat és hazaárulókat őrizték mindaddig, míg el nem érkezett elégetésük ideje. E csontház neve : Carchar Caer (Teulu Oeth ac Anoeth, «a beavatottak (az állattá átváltozni tudók) és benemavatottak börtöne, vára háza») önmagában is az ősközösség azon típusából ered, melyben a társadalom alapvető egysége a férfiak titkos társasága.

A királyégetés helyettesítésére kifejlődött égőemberáldozatoknál gyakran két férfiház szerepel : az egyikben a király üli a közös férfilakomát kísérőivel, míg a másikban a király pazarul megvendégelteti helyetteseit, majd éjjel kísérőivel fejükre gyújtatja a házat.

Pausanias még látta Olympiában őrizni Oinomaos oszlopát, mely a pisai király házában állott és egyedül maradt meg az egész házból, midőn a «villám belecsapott».

Athénben Erechtheus király háza, melyet a monda szerint Poseidón, illetve Zeus villáma pusztított el, az Akropolis hegyén emelkedett s a helyére épült Erechtheion őrizte a szent olajfát, az Erechthéis forrást és Poseidón lesújtó háromágának jelképeként egy nyílást a templom tetején.

A görögök által orvul megrohant és felgyújtott Trójában, Priamos házában, melynek oltáránál Pyrrhos leszúrta az agg királyt

«A mennynek szabad íve alatt a ház közepén állt
Egy roppant oltár, mellete sok évü babértörzs,
Mely a lak isteneit terebély lombbal borította».
[Verg. Aen. II. 512—4, ford. Barna I.]

Odysseus ithakai megaronjának ágya

hatalmas
titkot rejt az a szép heverő, melyet én ácsoltam.
Mert keritésünkön belül egy nagy olajfa virágzott,
nagylevelű, magas is, vastag, mint oszlop, a törzse,
Én eköré kívántam a hálótermem emelni,
sok kőből föl is építettem, jól betetőztem.
és jólzáródó, faragott ajtót remekeltem.»
[Od. XXIII. 188—194, ford. Devecseri G.]

Uppsalában Adils svéd király a csarnoka közepén álló fatörzsön keresztül menekült meg az elégetés elől.

Mindezek mögül a királyi, illetve férfiházak mögül, melyek közepén egy nagy fa vagy oszlop van, fölötte egy nyílással a tetőn, kitűnik a samánsátornak az architektonikus prototípusa.

Különösen jellemző Odysseusnak a Pénelopéval való szent házasság céljából a szent olajfa köré épített thalamos-a. A samánsátor jellegzetes színhelye a protosamanisztikus ősistennővel való szent házasságnak, akiért az indoeurópai királyok halálos párbajukat vívják.

«Kotys thrák király, valahányszor körbejárta országát és fák lombjaival borított, forrásvízzel öntözött helyre (a protosamanisztikus világközpont földi hasonmására) talált, nagy közös lakomákat rendezett és áldozatokat mutatott be az isteneknek. Egyszer mennyegzői lakomát készített, mintha Athéné férjhezment volna hozzá. Egy thalamos-t csináltatott az istennő számára, akinek az extázis állapotában várta a jövetelét. Mikor már teljesen magánkívül volt, egyik testőrét elküldte, nézze meg, megérkezett-e már az istennő a thalamos-ba. Midőn a testőr visszatért azzal, hogy senki sincs ott, a király nyilával lelőtte. Így járt el egy másodikkal is. Végre a harmadik jelentette, hogy az istennő már régóta várja a királyt.» [FHGr. II. nr. 66]

A nemi-i Diana királyi hatalmat jelentő szerelméért a rex nemorensis-ek hasonló protosamán extázisban vívták meg halálos párbajukat az Albanus hegy lábánál, a szent fa alatt, melynek ága a túlvilágra vezet, a Nemi tó partján, egy jellegzetes földi protosamanisztikus világközpontban.

Phorbas, a Phlegyai királya, egy basileainak nevezett tölgyfában lakozva hívta ki a Delphoiba vezető úton járó zarándokokat ökölvívásra, a legyőzöttek fejeit tölgyfájára aggatva, míg végül is Apollón legyőzte az ökölvívásban s az égből lesújtó villám elégette tölgyfáját.

Az Eifel vidékén farsang első vasárnapján a 13—18 éves fiúk a legutóbb összeházasodott pár házában gyűlnek össze. A lányok ide hordják az összekoldult szalonnát, vajat, tojást, tejet, lisztet és kalácsot készítenek belőle. A fiúk az új férjjel felvonulnak egy hegyre és egy magas fát szalmával keresztben körülcsavarva, tetejéből szalmabábút készítenek. Amint az esti harang megszólal, fedetlen fővel és hangosan imádkozva körüljárják a szalmaembert, majd hirtelen «a vár ég!» kiáltással rárohannak és fáklyáikkal felgyújtják, majd körültáncolják az égő «várat».

Phorbas mondájában s az eifeli népszokásban a fa nyilván a pars pro toto elve alapján helyettesíti és jelképezi a királyi várat, mint a protosamanisztikus királyi ház képzete integritásos egységének szerves alkotórésze.

Da Derg bruiden-jén, melyben Conaire Mōr-t, Írország főkirályát elégették, a monda szerint keresztülfolyt a Dothair patak vize. Ez esetben a protosamán világfa helyett a protosamán világfolyó jelöli a királyégető házat, mint a protosamán világközpont földi megjelenítését.

Legyen azonban a királyégetőház akár csak egyszerűen a király háza, akár ezenfelül még kifejezetten férfiház, illetve koponyaház, vagy a protosamán király jellegzetes sátra, — valamennyi indoeurópai királyégetésmonda alapvető közös vonása (amire csak a legtöbb égetéshagyományt a legtovább megőrző óészaki nyelvnek van pontosan megfelelő kifejezése) a brenna inni, a király, majd később helyettesének elevenen való bennégése a fejére gyújtott házban.

Minthogy a királyégetőház funkciója éppen az, hogy a király vagy helyettese fejére gyújtsák, ezek legtöbbször alkalmi kultikus épületek, mint például az ír királyégetésmondák bruiden-jei, a királyhelyettes elégetése céljából épített második férfiházak. Ez az alkalmi királyégetőház lehet egy torony is, mint az a rögökből és kövekből épített 60 láb magas tor cathrach, a slīab n-Elpa hegyén, melybe bezárva Nathī-t, Írország főkirályát elégették. Xenophón megfigyelése szerint a kisázsiai Mossynoikoi törzs egy magaslatra épített, mossyn-nak nevezett fatoronyba zárva égette el királyát.

Valószínűleg ilyen égetőház funkcióit betöltve égtek le oly sűrűn a hagyományban szereplő legrégibb delphoi-i templomok.

Az égetőház berendezéséhez hozzátartozhatik egy tüzelőanyaggal megtöltött gödör : ilyenbe taszítja be Ixión lakodalmán apósát Déioneust, ilyent gyújtanak meg a temair luachra-i második férfiházban a vendégek alatt, hasonló gödrökkel van tele Aðils uppsalai ifjúavató-csarnoka, melyben Hrólf Krakit el akarja égetni.

Midőn V. Frotho dán királyra rágyújtják házát, egy előre kiásott barlangba mászik bele s ennek a földalatti járataiban hal bele a nagy hőségbe és füstbe. Durjódhana Váranavatában csupa gyúlékony anyaggal : kenderrel, gyantával, vajjal, olajjal, hájjal és főleg nagy tömeg lakkal bekent és teleszórt faházat készíttetett, hogy a Pándavákat benne elégesse, — akiknek azonban a ház közepéről kiinduló alagúton keresztül sikerült elmenekülniök.

Bacchylidés a máglyát, melyen Kroisos elégettette magát, xylinos domosnak nevezi. [3,49 Sn.] Az Oité hegyén, ahol a monda szerint Héraklés elégettette magát, az ásatások 20 m-es négyszögletes kőfallal körülvett máglyát tártak fel. Ugyancsak ásatások vetettek fényt arra a körülményre, hogy az archaikus korban az áldozatokat gyakran a templom belsejében égették el, mégpedig nem az oltáron, hanem a földbeásott tűzgödörben (mint azt a Hermés-himnusz írja). Ezt az építményt a mykénéi királyi házak tűzhelyeiből szokták származ-

tatni. Ez a házszerű máglya, illetve az e ház belsejében ásott tűzgödör, melyben az égőáldozatul szolgáló állatokat elevenen elégetik, ugyanúgy a brenna inni elvén alapul, mint őskori prototípusa, a mondabeli királyégetőház.

Az Edda nyelvében a borg szó egyszerre jelöl fából épült várat és máglyát.

A SZENT CSELEKMÉNY SZEREPLŐI

Az elégetendő személy és az elégetendők

A mondákban a királyt vagy egyedül, ritkábban feleségével (az ír Siugmall-t, a brit Vortigern-t, a dán Froði-t, a svéd Injald-ot) vagy gyermekeivel (Lykaónt), illetve mindkettővel (Kroisost, Tullus Hostiliust), gyakran azonban egész házanépével együtt (Aremulus Silviust, Tullus Hostiliust, a brit Benlit, a germán Siggeirt és Atlit, a dán Froðit, Fengot, a svéd Visburrt, Eysteinnt, a 6 svéd királyt Ingjald uppsalai lakomáján, Granmart, Ingjaldot) égetik el.

A királlyal együtt elégetendők közül mint jellegzetes férfitársasági csoportot ki kell emelnünk a 12 berserkert, akit Hrólf Krakival együtt Adils el akart égetni.

Conaire Mōr, Írország főkirálya kíséretében, akikre Da Derg bruiden-jét rágyújtották, a következő alakok szerepelnek : a napkerék ábrázolását hordozó Cormac Connlongas 19 egy korosztálybeli kísérőjével, 9 sīd breg-i (túlvilági) sipos, Mac Cēcht az óriás pajzzsal, lándzsával, karddal, 3 (az ősök szellemeit ijesztő maszkban ábrázoló) háromfogsorú óriás Fomōiri, akiket Mac Cēcht hozott túszként arra, hogy ne pusztítsák a gabonatermést, 3 karddal zsonglőrködő, 7 farkasmaszkos szintén túszként arra, hogy nem fognak többet rabolni, Conaire Mōr 12 testőre : 3 «Dühöngő», 3 «Medve», 3 «Galamb» és 3 «Erős Ember», udvari bolondja, 3 meztelen akasztott ember, 3 ithyphallikus harcos, Dubthach a túlvilági eredetű Lūin szent lándzsával, 3 meztelen Fīr Falga vasláncos ostorokkal, 3 túlvilági vörös harcos, akiket már harmadszor ölnek meg Írország főkirályával, 27 csuklyás köpenybe öltözött rabló és a félszemű Nār — csupa jellegzetes férfitársasági alakoskodó, akik vagy a Napot, vagy az ősök (így a korábbi királygyilkos kultikus csatákban elesettek) gyakran állat alakú szellemeit ábrázolják, jórészt a bronzkori északi sziklarajzokról ismert és újkori népi maszkos felvonulásokon is divatos módokon.

A vad vadászat száguldásában érkező ulsteriek közt, akiket a temair luachra-i második férfiházban el akarnak égetni, szerepel a király egyszerű párbajozója, egy összeláncolt gyerek, a Lūin lándzsát vivő, egy fehérbe öltözött druida, 3 túlvilági buzogányos. A vad seregben részegen száguldók extázisát szítja a feketére mázolt arcú udvari bolond Roimid bronzsamánbotján csörgő harangok zenéje és a Tuatha Dē Danann négy istene : a vasbuzogányú Dagda, Delbaeth, Aengus Ōc, Cermait Milbēl, akik — emberi szem számára láthatatlanul — azért keveredtek a vad seregbe, hogy a harci extázist szítsák.

Apollón Pausanias szerint egy Pythónnak nevezett zsarnok királyfit, Ephoros szerint egy Drakón nevű zsarnokot ölt meg Delphoi-ban. Palaiphatos szerint Thébai királya volt az a Drakón, akit Kadmos megölt és ezáltal király lett.

Az öreg Ívar Viðfaðmi dán királynak protosamáni révületében megjelenik nevelőapja, Horðr (Odin), s megjósolja, hogy hamarosan meg fog

halni. Midőn a király megkérdezi tőle, ősei milyen istenek voltak, Hordr felsorolja: Halfdan Baldr, Hrorek Honir volt . . . Ivar azonban a Midgardsormr világkígyó. A király kétségbeesésében rá akar ugrani a hegycsúcsról beszélő protosamanisztikus főistenre, aki azonban a szirtről a tengerbe veti magát s Ivar utána ugrik.

Az Atlakvida-ból kiderül, hogy Atli vára, melyben elégették, a Danp protosamán világfolyó partján, a mitikus Myrkvid erdőn túl, a mitikus Gnitaheide mezején fekszik, ahol a Fafnir sárkány barlangja van. Alighanem ez az a kígyógödör, melybe Atli Gunnar királyt bedobatja ; minthogy azonban a burgondok pusztulásáról szóló mondában legalább két királygyilkosságmonda van epikusan kontaminálva, ez a kígyógödör eredetileg valószínűleg maga a hun királyi palota volt, melyben Atlit Gudrun elevenen elégette, mint ahogy Delphoiban a király házát utánzó kunyhó a hiedelem szerint maga a sárkány barlangja.

Az indoeurópai népeknél az istenek és héroszok sárkányharcairól szóló mítoszok messzemenően az agonisztikus királyváltóharc rítusát tükrözik. Minthogy a megölendő király a közösség számára bizonyos mértékig a bűnbak szerepét tölti be, érthető, hogy alakjának mitikus vetülete is sárkány vagy egyéb szörnyalak : ugyanakkor a királyt megölése pillanatában ezzel a mitikus szörnnyel azonosítják és a felgyújtott királyi ház ennek barlangját jelképezi

Az elégetők

Meleagrost Kalydónban az ifjúharcosok korosztálya, a Kourések akarják elégetni. A delphoi-i Steptérion ünnepen a Dolónia alatt az ifjak gyújtják fel a király házát jelképező kunyhót. Gernet — Dumézil összehasonlító indoeurópai vallástörténeti kutatásaira támaszkodva — kimutatta, hogy ez a csak Plutarchosnál szereplő Dolónia kifejezés ősi indoeurópai eredetű titkostársasági farkasalakoskodó ritust takar : nyomdokain haladva Jeanmarie rámutatott a Steptérion rítusának ifjúavató próba funkciójára.

Siggeir királyt az eredeti elkülönítésből visszatérő két werwolf, Sigmund és Sinfjotli, V. Frotho dán királyt Regno (Odin) kutyái, a werwolf-avatásból visszatérő Harald és Haldan égetik el.

Apollón delphoi-i templomát egy hagyomány szerint a Phlegyai gyújtogató rablógyilkosok férfitársasági csapata perzselte fel. Munichos molossos királyt rablók égetik el házában. Conaire Mōr-t, Írország főkirályát 500 tengeri rabló rohanta meg Da Derg bruidenjének felgyújtásakor. E rablók azonban nem mások, mint a király nevelt testvérei (comalta, egyébként Donnak, a halál istenének unokái), 150 nemes ifjú, aki hozzájuk csatlakozott werwolfozni (foelad) tanulni, öreg harcosok kíséretében, Írország férfilakosságának dühöngő berserker-csapatokba összesereglett egyharmada, meztelenül rabló és gyújtogató kísértetcsapatok, a rettenetes Ingcēl Caech, a «Baljós Egyszemű» démon és fivére, Dartaid na Dībergae «A Dühöngő Rabló Bikaborjú» vezetésével.

A temair luachra-i második férfiházban megvendégelt vad sereget részegen bezárva, a támadók csataordítása közepette 150 kovács fújtatójával szítja fel a ház alatti tűzgödör tüzét. Matholwch ír király kovácsokkal építtetett, majd tetejéig szénnel befedett egy vasházat, melyben Llassar Llaesgywnewit-et és feleségét pazarul megvendégeltette, majd amint lerészegedtek, a kovácsok fújtatóikkal felgyújtották a szenet és a szén közé zárt vasházat fehérizzásig hevítették. Frodi dán királyra is Regin (Odin) tanácsára a király két kovácsa

gyújtja fel házát. A kovácsok szereplése a királyégetők közt azért figyelemre méltó, mert több jel mutat arra, hogy az indoeurópai férfitársaságokon belül eredetileg a kovácsok egy külön kiváltságos titkos társaságot alkottak. Az ír hagyományban a különböző ijesztő maszkosok közt előfordulnak emberi fejű kovácsfújtató testű ijesztegetők. A tűzokádó sárkány képzetének, amely Beowulf királyi férficsarnokát porráégeti, és a királyt párbajban megöli, alighanem ilyenek közt keresendő a reális társadalmi mintaképe.

Az elégető személy

A Déioneust a tűzgödörbe taszító Ixión, a régi királyra házát rágyújtó Ancus Marcius, Sigmund, Harald és Haldan, Helgi és Hroar, Amleth, Sölvi, Igjald maga lesz az új király — ugyanúgy mint a királyi párbaj örömöröklési rítusában a régi király gyilkosa lesz az új király. Ezért a népgyűlés a királyégető Amlethet, Sölvit éppúgy törvényes uralkodójának ismeri el, mint Odysseust, a kérők orvul való lemészárlása és a ház «kifüstölése» után (mely motívum valószínűleg a ház felgyújtásának a magas fokon tudatos költő szándékának megfelelő legyengítéséből származik).

Innen eredhet az a népszokás, hogy például Párizsban a rue aux ouns lakói szent Iván éjjelén társaságukból egy királyt választanak, akinek az a feladata, hogy egy fáklyával felgyújtsa a katonaruhába öltöztetett óriás szalmabábút. Aix-ban a szentivánéji tüzet az egyéves királlyá választott, céllövésben győztes ifjú gyújtja meg. E király szereplése az európai népi tűzünnepeken — melyeket szinte kizárólag a legények korosztálya rendez — minden valószerűség szerint az őskorban Európa-szerte virágzott férfitársasági királyégetés rituális csökevénye.

Tullus Hostilius haláláról halykarnassosi Dionysios a következő hagyományokat közli: egyesek szerint a villám gyújtotta fel házát, mert az isten megharagudott rá az ősi áldozatok elhanyagolása miatt; legtöbben azonban azt tartják, hogy utódja, Ancus Marcius — aki Numa után anyai ágon örökölte volna a királyságot, — kivárta az alkalmat, midőn egy vihar idején az őrök elhagyták a király házát s barátaival együtt ruhájuk alá rejtett kardokkal benyomulva megölte a királyt, gyermekeit és mindenkit akit benn talált, több helyen felgyújtotta a házat s azután elterjesztette a villámcsapásról szóló mesét. [III. 35]

Valószínűleg mindazon mondák, melyekben a király (Phorbas, Erechtheus, Oinomaos, Lykaón, Benli) bennég valamely isten villáma által felgyújtott házában — szintén a királyégetés ritusát tükröző kultuszmondák, éspedig azoknak a höfleri értelemben szupernaturalizált változatai, melyek a titkos szertartást égi hatalmak művének tüntetik fel s melyeket alkalmasint a beavatottak tudatosan is terjesztettek a benemavatottak körében.

Néha a király önmagát égeti el.

Haki viking király, midőn egy csatában oly súlyos sebeket kapott, hogy belátta, nem maradhat már soká életben: megparancsolta, egyik hajóját elesett harcosaival és fegyvereikkel megtöltve bocsássák vízre, majd szurokkal leöntött fenyőgallyakból nagy tüzet gyújtatott a fedélzeten. A partról fújó szél belekapott a dagadó vitorlákba és a lángoló hajót kihajtotta a nyílt tengerre — fedélzetén a félholt királlyal.

Ingjaldr Illrádi, «az Alattomos» svéd király, aki élete során hét királyt égetett el — összkíséretével együtt, — midőn Ivar Viðfaðmi dán király túl-

erőben levő seregével sem megbirkózni nem tudott, sem egérutat venni előle, Asa királynéval egyetértésben Raeninge-ben részegre itatva egész kíséretét, magukra gyújtotta a házat.

A szenvedő Héraklésnek a delphoi-i királyégető isten azt tanácsolja, hogy teljes fegyverzetében vigyék az Oité hegyére, építsenek mellette egy nagy máglyát, a többiről majd Zeus gondoskodik.

A vak Broteas, Artemis megvetője, őrült állapotában önmaga fut a tűzbe. A király önelégetésének utóbbi két esete már a protosamanisztikus királyöngyilkosságok típusával tart rokonságot.

A középkorban a főkirály, aki az istenek nevében kormányozta a régi poroszokat és akit Kirwaido-nak, az isten szájának neveztek, midőn már erőtlennek és betegnek érezte magát, de ugyanakkor jó hírnevet akart maga után hagyni: szalmából és tövisből készült nagy máglyára lépett. Hosszú beszédben intette népét az istenek szolgálatára és megígérte nekik, hogy az istenükhöz megy érettük szót szólni. Azután a szent tölgy előtt álló örök tűzből meggyújtotta maga alatt a máglyát.

A SZENT CSELEKMÉNY LEFOLYÁSA

Égőáldozat

A kelta-germán égetésmondák leggyakoribb változatában az elégetendőket meghívják egy lakomára, majd midőn lerészegedtek és elaludtak, fejükre gyújtják a házat.

Néhány görög és germán mondában ez nem akármilyen, hanem kannibál lakoma. Lykaón, Arkadia király, midőn a Lykaion hegyén vendégül látta az álruhába öltözött Zeust, az áldozati állatok húsa közé egy gyerek húsát keverte, mire az isten elborzadva döntötte fel az áldozati asztalt (a delphoi-i kunyhó felgyújtásánál is felborítanak egy asztalt az ifjak), — azóta is Trapezusnak hívják a helyet, — és Lykaónt és fiait házában villámával elégette. Hasonlóan tálalta fel a Sipylos hegyén Tantalos a fiát, Pelopsot az isteneknek és bűnhődött meg. Atlival is, mielőtt rágyújtaná a házát, Gudrun megeteti két fiát.

Az égetők — gyakran állatoknak maszkírozva — csendben közelítik meg a házat. Az alattomos rajtaütés a Dolónia rítusának és az összes indoeurópai királyégetésmondáknak lényeges jellemvonása (a Dolónia mozzanatának a Trója felgyújtásáról szóló mondában a faló, az Odysseiában Odysseusnak álruhában történő érkezése és a fegyvereiktől elzárt kérőkön való meglepetésszerű rajtaütése felel meg).

A teljes csendben történő alattomos megközelítés után közvetlen közelből hatalmas csataordítással indulnak rohamra az égetők és veszik körül és gyújtják fel a házat. Ephoros szerint míg a delphoi-beliek felgyújtották Pythón sátrát és Apollón nyilával lelőtte a zsarnokot, a parnassiosok a hie paian-t kiáltották az isten bátorítására — innen ered a szokás, hogy a paiant a csatában közvetlenül a seregek összecsapása előtt éneklik. [Strab. IX. 3, 12]

A királyégetésmondákban nem feltétlenül a tűz öli meg az elégetendőt, néha a ház felgyújtása közben valami más módon gyilkolják meg. Az égő Trójában Priamost leszúrja Pyrrhos oltáránál, trónszékén; a kérőket előbb megöli Odysseus és csak azután gyújtat tüzet a szobában; Amleth miután a részegen alvókra rágyújtotta a királyi palotát, magához ragadja az alvó

király kardját és saját királyi kardjával szúrja le az álmából felriasztott nagybátyját és mostohaapját, Fengot. A király megölése saját természetfeletti eredetű és erejű varázsfegyverével a királyi párbajra jellemző (vö. a gall Marius császár mondáját).

Akár sor kerül az égetés közben magára a királyi párbaj klasszikus formájára, akár azt a ház felgyújtása a régi királyra helyettesíti, ahol a felgyujtó épp e cselekedete révén lesz király, a királyégetés rítusa lényegében rokon a királyi párbaj rítusával. De a királyégetésmondák gyakran még más elterjedt indoeurópai rituális királygyilkossági formákra is tartalmaznak utalásokat; így a király felakasztására, megkövezésére vagy egy maszkosan ábrázolt vaddisznó általi megölésére. Például abban a formában, hogy míg a királyt elégetik, feleségét megkövezik (V. Frotho-ét) vagy felakasztják (míg Héraklés a máglyára megy, Déianeira felakasztja magát; a Steptériont kísérő másik nyolcéves delphoi-i ünnep, a Charila, egy lány felakasztását ábrázolja).

Az elégetendők néha megpróbálnak az égő házból kitörni és így az elégetők és elégetendők közt nagy kultikus csata kerekedik.

A férfitársasági királyégetés morfológiailag magában foglalja tehát mind a királyi párbaj, akasztás, megkövezés és vaddisznóharc, mind pedig a férfitársasági kultikus csaták rítusát és épp ezért az indoeurópai rituális királygyilkosság és királyavatás legmonumentálisabb formája.

Tűzpróba

Hrolf Kraki a hideg-, szomjúság- és tűzpróbát kiállott 12 berserkerével Uppsalába megy Aðils királyhoz apai örökségéért. A csarnokába érve meg is látják a messzeségben a királyt trónolni. De nagyon nehéz odáig eljutni, mert a csarnok tele van gödrökkel, melyeket a király azért ásatott, hogy beleessenek. A függönyök mögött fegyveresek rejtőznek, akik előrontanak és csak nehéz harcban sikerül legyőzni őket. Aðils, miután látja, hogy ezt a próbát is sikerrel megállták, leülteti őket és parancsot ad, gyújtsanak egy nagy tüzet. Embereit a tűz egyik, Hrolféit a másik oldalára ülteti. Egyre nagyobbra szítja a tüzet, hogy fényénél felismerhesse Hrolfot, akit embereivel együtt egyre jobban szorongat már a tűz, annyira hogy testükön a ruha is tüzet fog. Aðils emberei gúnyosan kérdezik tőlük: «igaz az, hogy Hrolf Kraki és berserkerei sem tűztől, sem acéltól nem félnek?» Hrolf erre felugrik, felkiált: «fogjuk mi még nagyobbra is szítani Aðils csarnokában a tüzet!», pajzsát a tűzre dobja és átugrik lángralobbanó pajzsán «aki átugrik a tüzön, az nem menekül előle!» kiáltással. Utána a többi berserker, megragadják Aðils harcosait és a tűzbe dobják őket; már magára Aðilsra akarnak rontani, de az odafut a csarnok közepén álló kivájt fatörzshöz és varázsereje segítségével megmenekül.

A Hrolfssaga Kraka, melyben az elégetendőket nem sikerül elégetni, sőt a monda szerint a tűzpróbát kiállva magukat az elégetőket dobálják tűzbe a protosamán-király férfiházában, a királyégetés rítusát egy újabb funkciójában mutatja be, ahol nem az égőáldozat, a király és kísérői elevenen elégetése a fontos, hanem a tűzpróba hősies kiállása, ami az ifjú királyt és kortársait berserkerré avatja, akik «vadul mint a kutya vagy farkas, pajzsukba harapva medve vagy bika erejével sujtják le az embereket, de sem tűz, sem acél nem tud ártani nekik» — mint a Ynglingasaga jellemzi Odin harcosait.

Még a 16. században is szokásos volt a svéd királyi palotában a nagy tüzet körültáncolni, abba egymást beletaszítani és azt, aki átugrott a tűzön, nagy hősnek tekintették.

A normandiai Jumiéges-ben a zöld farkasok testvérisége minden évben jún 23. éjjelén megválasztja királyát a következő évre, aki vendégül látja társait, majd egymásba fogózva körültáncolják a tüzet, miközben az új királyt igyekeznek elkapni és a tűzbe dobni.

A Hirpi Sorani — eredetileg farkasok módjára rablásból élő férfitársasági csoport — Apollón- Dis Pater- Soranusnak áldozva a Soracte hegyén, Feronia ligetében, az istennő által való megszállottság állapotának teljes érzéketlenségében — az izzó szén felett járnak.

A szent cselekmény időpontja

A királyégetés éjjel történik.

Relatív naptári rögzítése a különböző indoeurópai népeknél rendszerint az újév ünnepéhez kapcsolódik. A delphoi-i Steptériont valószínűleg az évkezdő Apellaios hónapban ünnepelték (júl.—aug.). Írországban a királyégetés és általában mindenfajta királyváltó és férfitársasági kultikus harc időpontja csaknem egységesen samuin (nov. 1.) ünnepe, mellyel kezdődik a kétosztatú pásztorév téli évszaka s egyben az új év is. Hrolf Krakit a dán hagyomány szerint a Jul ünnepén (a téli napfordulókor) égették el. A burgondok elégetése a Nibelungenlied szerint a nyári napfordulókor történt.

Az ír samuin és az északi Jul egyben a holtak ünnepe is, éjjelén megnyílik a túlvilág, leomlanak az élők és holtak közti válaszfalak és az országot ellepik az ősök szellemeit ábrázoló férfitársasági maszkos démonok.

A király elégetése legtöbbször a Nap és a Hold szerinti időszámítást összeegyeztető, az egyes indoeurópai népeknél különböző tartamú s nyilván egymástól függetlenül kialakult többéves luniszoláris ciklusok vég-, ill. kezdőpontján történik. A király uralkodásának tartama maga a nagy év.

A delphoi-i Steptériont nyolcévenként ünneplik — a nyolcéves, ill. kilencéves ciklus Görögországban másutt is a király uralkodásának időtartamát jelenti: a spártai királyok és Minós, az enneóros basileus uralkodását nyolc évenként kell megújítani, Kadmos Thébai-ban 8 évig Arést szolgálja (ez a szolgaság a kelta-germán analógiák alapján valószínűleg az istenkirályság egyik formáját fejezi ki), Tróját 9 évi ostrom után gyújtják fel.

A gallok öt évenként rendezték nagy égőember-áldozataikat. Uppsalában kilenc évenként mutatták be a 72 ember felakasztását magábafoglaló nagy összsvéd áldozatot, viszont kilencéves uralkodási periódus nyomai a mondákban találhatók már.

Nagy kérdés, az indoeurópai népeknél mennyire volt az őskorban elterjedve az éves királyság, mert a rituális királygyilkosság számos csökevényes rítuseleme, így az éves tüzek, éves ünnepeken él tovább már az ókorban is — vagy ezek a csökevények azoknak a helyettesítő áldozatoknak az örökösei, melyeket a hosszabb királyi uralkodási periódusok egyes éveiben mutattak be, s melyek mágikus funkciója minden valószerűség szerint azonos volt a rituális királygyilkosság, illetve királyégetés mágikus funkciójával.

A királyégetés a legrégibb elérhető időket tükröző mondai hagyományban mindenütt már a nagy napév tartamához kötötten jelenik meg. Ezt

mágikus funkciója rekonstruálásánál feltétlenül figyelembe kell vennünk, mert ez a körülmény kizárja annak lehetőségét, hogy a királyégetésnek valami köze is lenne a vegetációsdémon megölésének tudósok által kiagyalt és kritikátlanul mindenre ráhúzott állítólagos rítusához. A nagy napévhez való kötöttség inkább arra mutat, hogy a királyégetésnek kozmikus, elsősorban szoláris jelentősége kellett legyen.

Conaire Mōr Irország főkirálya egész életében szimpatetikus mágikus összefüggésben élt a Nap mozgásával. A Nap keltével együtt kellett kelnie (Orpheus már hajnalban a Pangaion csúcsáról imádta a felkelő Napot s Aischylos szerint épp ez okozta halálát) s a Nap nyugtával lefeküdnie. Mindig a Nap mozgásával egyező irányban kellett mozognia s midőn a démoni férfitársaságok miatt samuin előestéjén megszegi ezt a tabut, Da Derg bruidenjében mellén az állától köldökéig érő nagy napkorongfibulával mint a Nap földi megtestesülését égetik el.

Da Derg bruidenjében az erdő vadkanjának nevezett hatalmas királyi tüzet Mac Cēcht, a Nap fia gyújtja fel s utánna samuin éjjelén — mialatt a bruiden ég és Conaire Mōr-t lefejezik, egész Írországot végigfutja. Ez az óriás harcos a felkelő nap istene és a nagy királyégető tűz az a mágikus tűz, amely az elmúlt év Napját, a királyt megsemmisíti s egyben az új év Napját felgyújtja és megindítja égi pályáján.

A kelta—germán terület ujkori népszokása, melyben a hegy tetején meggyújtott égő kereket a legények legurítják a folyóba, valószínűleg szintén napvarázslat, mely azt ábrázolja, amint az új év Napja megkezdi útját az ég óceánjában, a mítikus világtengerben.

Amikor a sómától részeg Indra megöli a Vrtra sárkányt, nemcsak a Nap kel fel és kapaszkodik fel égi pályáján, hanem egyúttal kiszabadítja a hét világfolyót is. Lykaón elégetése után a deukalióni árvíz következik. Mac Cēcht a királyégetés éjjelén nemcsak körülfutja egész Írországot, mint az új év felkelő Napistene, hanem — minthogy ezen az éjjelen Írország minden vize kiapadt s a szárazságban végül maga a főkirály szomjanhalt — az Uaṙan n-Garad forrásból ahonnan a Nap felkel, vizet fakaszt és azt a lefejezett király torkába önti. A király levágott feje (ami épp úgy tud beszélni, mint Orpheusé) erre megáldja az új Nap istenét.

Salmoneus élis-i király, aki Zeusnak hitte magát és kisajátította a maga számára a Zeusnak szánt áldozatokat, egy érchidat építtetett, azon zörgött végig a négyesfogata után kötött bronzüstökkel, és égő fáklyákat hajított az égbe. Mennydörgését és villámlását utánozva akarta Zeust felidézni — míg végül Zeus villáma lecsapott és elégette őt és városát összes lakójával.

Egy alba longai király — a források Allodiusnak, Aremulus Silviusnak, Remulusnak vagy Romulusnak nevezik — katonáinak megparancsolta, hogy adott jelre kardjukkal pajzsukra üssenek és eldicsekedett, hogy nagyobb mennydörgést tud csinálni, mint maga Juppiter s bizonygatta, hogy őmaga hatalmasabb még Juppiternél is. A megrémült nép így istenként imádta királyát, midőn hirtelen vihar tört ki, villám csapott a házába, melyet a hirtelen kiáradó Albanus tó egész házanépével együtt elnyelt.

Amint Héraklés alatt fellángolt a tűz, az égből egy villám belecsapott a máglyába, úgyhogy az a leggyorsabban elégett.

Midőn Kroisos alatt felcsapott a máglya tüze, Zeus sötét felhőből záport bocsátott alá, mely eloltotta a lángokat — közben azonban Apollón az agg királyt lányaival egyetemben a hyperboreusokhoz ragadta el.

Midőn Tullus Hostilius megkísérelte Juppiter Eliciust az égből lehívni, a villám becsapott házába és házanépével együtt elégette.

Mindezekben a kultuszmondákban a villám becsapása valószínűleg a királyi ház rituális felgyújtásának a szupernaturalizált kifejezése. Az istent, aki villámával megöli a királyt a mondák reális társadalmi alapját képező kultikus drámában valószínűleg egy meghatározott személy ábrázolta, valószínűleg az, aki felgyújtotta a király házát — eredetileg valószínűleg az új király, aki istenemberként az új év új istenének szerepét játszotta (mint ahogy a Steptérion-ban az elégetők közt a pais amphithalés istenemberként ábrázolja Apollónt). A karinthiai szlovén hercegek ünnepélyes felavatásánál a középkorban szerepel egy incendarius nevű tisztség, betöltőjének jogában állt azalatt az idő alatt, míg az új herceg Zollfelden az avatási szertartás alatt trónszékén ült, az országban házakat felgyújtani.

A görög—római villámsújtásos királyégetésmondákból az derül ki, hogy a királyégetőház felgyújtása mágikusan akarja az égből a záport és a villámot lehívni és a várvavárt zápor megérkezését a kultikus drámában a királyi ház égése ábrázolja mágikusan.

A királyégetésről szóló kultuszmondákban számos nyoma van annak, hogy a be nem avatottak a férfitársasági paroxizmális démonok gyújtogatásait és a királyégetőház égését szupernaturalizáltan rémületükben a világ égésének, az esővarázslat mágikus cselekményét özönvíznek képzelik.

A világégés s az azt kísérő özönvíz motívuma számos indoeurópai nép mítoszában előfordul : Hésiodosnál Zeusnak a tűzokádó Typhónnal vívott harcában és a Titanomachiában, Hérakleitos világképében, a Mithras-vallásban, a második mag turedi istencsatában, a Voluspában. Ez a világégés fantasztikus felnagyításban, kozmogóniai vagy eschatológiai látomássá kiszélesedve csak a nagy királyégető tüzet tükrözi, mely mindezen népek őskorában hosszú időn át szokásban volt. Ez a tűz a királyégetésben — mint az indoeurópai királyváltóharc legmonumentálisabb formájában — dramatikusan megelevenített szoláris világ.

Ezeket a vallás képszerű gondolkodásában fogant képeket a görög filozófia is felhasználja. Így Hérakleitosnál az örök világfolyamat elképzelése örökké élő tűz formájában, mely «mérték szerint lángralobban és mérték szerint elhamvad» valószínűleg az éves, ill. a király uralkodásának tartamához kötött szent örök tüzet tükrözi, melyet az év végén, ill. a király halálakor kioltanak és az új év kezdetén, ill. az új király uralomralépésekor újra meggyújtanak (ez a rítus az indoeurópai népeknél éppoly általánosan elterjedt, mint a királyégetés és lehetséges, hogy annak csupán késői, gyengült helyettesítője). A «mérték» viszont a rítus eredeti formájában maga a nagy királyégető tűz, mely a királyégetésben — mint az indoeurópai királyváltóharc legmonumentálisabb formájában — dramatikusan megelevenített szoláris világteremtő és világrendező harcban mágikusan megsemmisíti az elmúlt népeket s egyben megteremti a következőket s ezáltal mágikusan újrateremti és fenntartja az egész világfolyamatot, (a régi indoeurópai vallásosságban ez a teremtő ősharc, a régi és új e szakadatlan harca «mindennek atyja és királya» — mint azt később a filozófia fogalmi gondolkodásának síkján Hérakleitos kifejezi) ; illetve a királyégetőtűz szupernaturalizált kozmológiai tükörképe : Platón szerint a világ korszakait világégés és özönvíz választja el egymástól, a sztoikus tanítás szerint az ekpyrósis a világév nyara, a kataklysmos a világév tele.

Midőn Óláfr trételgja uralkodása idején egy évben nagyon rossz termés

és éhínség volt, a svédek, akik a jó és rossz éveket királyaiknak szokták tulajdonítani, azt mondták, azért ilyen rossz az év, mert a király kevés véres áldozatot mutatott be. Ezért egy hadsereget toboroztak, mely a király ellen vonult, körülvette és felgyújtotta házát, a királyt feláldozta Odinnak egy bőséges esztendőért.

A királyégetés mágikus funkciója tehát igen sokoldalú : magában foglalja az elmúlt év megsemmisítését s egyben a következő év vagy korszak megteremtését, beleértve mindazt, amire a társadalomnak a természettel szemben kezdetleges termelőerők mellett vívott harcában szüksége van a következő év vagy korszak folyamán : a Nap életet adó melegével és fényével s a régi indoeurópai vallásosságban a természet és társadalom világrendjének egységét kifejező örök szabályos mozgásával, az évszakok szabályos lefolyása elegendő esővel és jó terméssel.

Lehetséges, hogy a rítus eredeti formájában — még valamikor az újabb kőkorban, az indoeurópai együttélés idején — a szárazság után bekövetkező esős évszak kezdetén ünnepelte az újévet és indította el annak Napját égi útjára. Az indoeurópai népek szétvándorlása után az új természeti környezetből származó különböző szükségleteknek megfelelően a rítus mágikus funkciója egyre jobban összeszűkült, hol napvarázslatra, hol esővarázslatra, hol termékenységért bemutatott áldozatra, másrészt naptári időpontja is az új különnépi naptárrendszerek párhuzamos kifejlődésével különböző irányban eltolódott.

Az a körülmény, hogy a királyégetés rítusa az egyes indoeurópai népek őskori történetében tett szerteágazó és közelebbről rekonstruálhatatlan fejlődése során ilyen könnyen adta fel egyes mágikus funkcióit, illetve naptári rögzítését anélkül, hogy maga a rítus külső formája lényegesen megváltozott volna, csak azzal magyarázható, hogy ezek a mágikus funkciók távolról sem merítik ki a rítus értelmét, hanem annak csupán egyik oldalát képezik.

A rítus a természettel vívott harc sikerét elősegíteni szándékolt mágikus funkciók mellett s azoktól függetlenül tisztán társadalmi funkciókat is betölt. A királyégetés a törzsi társadalom ifjúságának a férfitársasági nevelés keretében történő katonai kiképzésében szereplő ifjúavató jellegű, a hadgyakorlat szerepét betöltő kultikus harcok leghatalmasabb formája. A királyégetésben való aktív vagy passzív részvétel (tűzpróba) a törzs ifjait férfivá, vezetőjüket pedig — feltételezhetően — királlyá avatja. A királyégetés a királyváltóharc többi agonisztikus formájával (királyi párbaj) egyetemben a férfitársasági társadalom életéből származik és a leghatározottabban az indoeurópai férfitársasági királyság jellegzetes rítusa.

A rítusnak mágikus és társadalmi funkcióján túl sajátos mélylélektani funkciója is van.

A germán (és balti) népeknél, ahol a férfitársaságok démoni kultusza a legtovább élt és még a középkorban és az újkori népszokásokban is elevenül hat, ezt a titkos kultuszt a következő sajátságok jellemzik : az ifjak, akik a hétköznapi életben egész normálisan viselkednek, mindenkihez jók és barátságosak, senkinek sem ártanak ; mikor azonban eljön a holtak ünnepének éjszakája, megnyílik a túlvilág és ők magukra öltik az ősök vadállat alakú szellemeit ábrázoló farkas- vagy medvebőrt (ulfheðnar, bjarnheðnar), egyszerre azonosítják magukat a maszkok vagy állatbőrök útján ábrázolandó vadállatokkal, úgyhogy mindenkinek rettegnie kell tőlük. A vadállattá való átváltozást gyakran valamilyen részegítő ital élvezete váltja ki. Ezek a vad-

állatok titkosan meghatározott helyen és időpontban összegyülekezve hihetetlen vadsággal kezdenek tombolni. A körükben levő zenészek titokzatos zenéjének kísérete mellett, vad seregként — éjjel gyakran fáklyafénynél — száguldanak keresztül a falvakon, mindenkit félresöpörve útjukból. A holtak száguldó seregét gyakran tüzes vadászatnak nevezik: a maszkosok maguk közt visznek lángoktól körülnyalt elítélteket, tüzet okádó lovat, izzó vagy égő ruhát viselő vad vadászt, kinek szemeiből tűz lángja lobog. Oðinn Báleygr-t, a «Lángszeműt» a démoni kultuszban szarvakkal ellátott kutyafejű maszkkal ábrázolják, melynek szemüregeiből izzó széndarabok világítanak. A démonok néha vért isznak és nyers lóhúst esznek. A maszkosok szabadon lophatnak élelmet, lovakat — mindez nyilván mint áldozat jár az ősök szellemeinek, akiket megtestesítenek. Közben épületeket megostromolnak, ajtókat felszakítanak, pincékbe betörnek és kiisszák a sört, épületeket felgyújtanak, az útjukba kerülő embereket és állatokat megölik.

A démoni királyégetésmondákban is a maszkosok száguldanak, rabolnak, gyújtogatnak, míg végül a lerészegedett és elaludt elégetendőkre rágyujtják a férfiházat. A démoni extázis tetőpontját épp a hatalmas tűz fellángolásában éri el, mely a királyt kíséretével együtt elevenen elégeti házában.

Azt, hogy a királyra és kíséretére, mikor lerészegedtek és elaludtak, orvul és alattomosan gyújtják rá a házat, szükségessé teszi a rítus mágikus funkciójának sikeres betöltése: ezek az elmúlt év képviselői, akiknek megölése feltétlenül szükséges a vallásos hitben a következő év mágikus megteremtéséhez. Minthogy a világrend felújításához szükséges ezen legdrágább áldozat a törzs harcos királya és férfitársaságának fegyveres tagjai, a király kísérői, ezeknek a fegyveres harcosoknak a feláldozása csak csatában (innen a férfitársasági kultikus csaták), illetve az alattomban orvul történő rajtaütés és elégetés formájában lehetséges.

Ennek a kegyetlen rítusnak azonban mágikus—vallásos funkcióján túl különös lélektani jelentősége is van. Az epilepsziára (melynek neve is az epilambanein «meglepni» igéből származik) jellemző a meglepni akarás, mind magának a betegnek, mind környezetének hirtelen, erőszakos meglepése, mely igény robbanásszerűen, sajátos paroxizmális módon, paroxizmális ritmusban lép fel. A rohamok közti állapotban az epilepsziás beteg vagy az epileptiform bűnöző, epileptoid jellemű egyén jó magaviseletű, jámbor, vallásos, nagy alázatosság és hitszükséglet jellemzi, készséges, ajándékozó hajlamú, igen szociális érzelmű. Közben azonban épp a durva indulatokat, bosszút, dühöt, haragot, gyűlöletet, erőszakosságot duzzasztja fel magában, — s ez a színlelőképesség, szerepbeöltözés másik leglényegesebb jellemvonása; majd periodikusan hirtelen átcsap a másik szerepbe: robbanásszerűen kiüríti a felduzzasztott indulatokat, — a roham, a paroxizmus tudatközében dühöngő, tomboló egyénnek megszűnnek a gátlásai és kielégítheti gonosz ösztönöit, — váratlan, ösztönös, durva, erőszakos, közveszélyes cselekedetek formájában, melyek mind az epilepsziás rohamot helyettesítő lelki ekvivalensek, éppúgy mint az ivási és kábítószerélvezeti kényszer, a szökési kényszer (hogy hirtelen ok nélkül, belső kényszerből céltalanul elbolyongjon), a lopási kényszer és gyújtogatási kényszer.

A királyégetők extázisában, amikor lerészegednek, vadul száguldanak, lopnak és gyújtogatnak, aligha véletlen, hogy e négy epilepsziaekvivalens (dipszománia, poriománia, kleptománia, pirománia) mind szerepel. És a szent cselekmény csúcspontja, a nagy kultikus dráma tetőpontja, a ház alattomos

rágyújtása a királyra és kísérőire és a bennlevő bezártak elevenen elégetése — jellegzetesen a cél elérését messze túlteljesítő dinamikus, epileptiform gyilkosság (mint pl. manapság egy pokolgépes merénylet), melynek főcélja épp egy helyzet felrobbantása, teljes fejetlenség előidézése és nem utolsósorban a keltett pánik szemléletéből származó határtalan izgalom átélése.

Höfler dinamikus mondaszemléletének szemszögéből nézve világos, nem véletlen az a tény, hogy a rituális királygyilkosságnak az indoeurópai népeknél szokásban volt számtalan formája közül épp a legmonumentálisabb s egyben legborzalmasabb rítus volt olyan mérhetetlenül termékeny hatással az indoeurópai népek mondáinak kialakulására ; hogy a királyégetésmonda jellegzetes szerkezeti felépítésének sémája a berenna inni felejthetetlen motívumával sorra előbukkan épp a legnagyobb kelta, germán, görög hősmondák kompozíciójából. Ezeket a kultuszmondákat ilyen hosszú időn keresztül a néphagyományban nem utolsó sorban a szükséglet tartotta fenn, amiért ma izgalmas filmeket néznek, detektív és bűnügyi történeteket olvasnak.

De magának a rítusnak a megalkotásában is feltétlenül szerepet játszott, mint a tudat alattról ható, szublogikus tényező, az ősi tűzimádáshoz tapadt epileptiform meglepni akarás és rombolási készség. Sőt a szent cselekménynek mágikus—vallásos és társadalmi funkcióin túl alighanem épp az adja állandó szilárd formáját, hogy benne a vallás által megszabott formák és keretek közt a társadalom egyes egyénei társadalmi méretekben paroxizmálisan kielégíthetik azt az e-ösztönszükségletüket, melynek az epilepszia csupán kórosan felfokozott, szélsőséges megjelenési formája.

A paroxizmális démonia kirobbanását legmegrázóbban a Togail bruidne Da Derga ábrázolja. Conaire Mōr, Írország szoláris-mágikus főkirálya uralkodása csodálatosan áldott. A halfogás csodálatosan gazdag, ősszel a disznók hizlalásához térdmagasan áll a makk a tölgyesekben, megszűnt a gyilkosság Írországban s az egyik ember hangja úgy szól a másikhoz, mint a legédesebb zene dallama. Tavasz közepétől ősz közepéig meg se rezdül a tehenek farka a széltől, az ég derült és viharmentes. — De a főkirály nevelt testvérei morognak, miért nem lophatnak, rabolhatnak és gyilkolhatnak úgy, mint azt apáik és nagyapáik tették. Valakitől minden évben ellopnak egy disznót, borjút és tehenet, hogy próbára tegyék, mit fog emiatt csinálni a főkirály, aki számára tabu, hogy országában rablás előforduljon. — A rablás hirtelen elburjánzik. Conaire Mōr nevelt testvéreihez 150 nemes ifjú csatlakozik werwolfságot tanulni. A rablókat elfogják és a főkirály elé viszik, aki valamennyit halálra akarja ítélni, három nevelt testvére kivételével. Végül mégis megkegyelmez nekik, de megparancsolja, hogy az ifjak öreg harcosok kíséretében Albionba menjenek rabolni. A tengerre kihajózva találkoznak és szövetséget kötnek a szintén öreg és fiatal harcosok élén közeledő Ingcēl Caech, «A Baljós Egyszeműével» s az ő vezetése alatt folytatják tovább a rablást. Amint samuin előestéjén a király kíséretével Uisnech Midi halma mellett elvonul, látja, hogy köröskörül meztelen fegyveres csapatok rabolnak és gyújtogatnak, a felcsapó lángok az egész eget elborítják. A kísérők figyelmeztetik a királyt, hogy megszegték törvényét, a király számára tabu, hogy országában rablás előforduljon. A kísértetcsapatok miatt a király kíséretével kénytelen eltérni a megszokott úttól és a Nap mozgásával ellentétes irányában elindulni — amivel második tabuját is megszegi. Mindenünnen borzalmaktól körülvéve már csak egy út marad nyitva számára : Da Derg bruidenjében szállást kérni e rettenetes samuin éjszakára. Mac Cēcht, a király harcosa előremegy a bruiden-be

a király számára az erdő vadkanjának nevezett hatalmas tüzet meggyújtani, majd a királyt a maszkosok rémítő jóslatai közepette bekísérik a bruiden-be. Ezalatt a rablók partraszállnak és csendben megközelítik a bruiden-t, majd Ingcēl parancsára óriási csataordítással körülveszik és felgyújtják.

A Grottasongr, a paroxizmális démonia kirobbanásának eredetmítosszerű megalapozását a királyégetés rítusában a protosamanisztikus ősistennő szerepét játszó két szolgalány szájába adja. Froði dán király, amikor Fjolnir svéd király meghívta lakomára, két szolgalányt vásárolt, akiket varázsmalma mellé állított. A két lány szakadatlanul hajtotta a malmot, Froði számára aranyat, gazdaságot és az aranykor híres békéjét őrölve, ahol nincsenek tolvajok, rablók, gonosztettek és vérontás. A szolgalányok a szakadatlan forgatásban elfáradnak és meg akarnak állni. Froði azonban nem engedi. (A malomkerék forgása, mint a bronzkori és koravaskori művészetben gyakori kerékforgató ábrázolások napkerekének forgása, a Nap örök mozgását jelképezi és a király addig él, míg a Nap évi pályáját be nem futja.) A telhetetlen királyt a szolgalányok álomba ringatják protosamanisztikus énekükkel, melyben elárulják túlvilági eredetüket, jövőbelátó képességüket és hatalmukat: mint óriások lányai, akik kilenc éven át növekedtek a föld alatt, királyokat taszítanak le a trónról és segítenek a trónra (a protosamanisztikus ősistennő alapvető funkciója). A hideg télben meg akar az egyik lány állni, de a másik annál dühösebben kezdi forgatni a malomkövet, megfenyegeti a királyt elbizakodottságáért és énekével elővarázsolja a királyégetőket:

«Ébredj Froði! Hallgasd ősi énekünk!
Látom már a tüzet fellángolni a csarnok keleti sarkán . . .
Siet az ellen felgyújtani a király várát.
Nem uralkodsz tovább Hleiðr magas trónján! . . .»

(A protosamanisztikus ősistennő kegyeinek tartama a király uralkodása tartamának mértéke ezért a mondákban legtöbbször ő adja tudtul a királynak uralkodása végét és jósolja meg közelgő meggyilkoltatását.) Az óriáslány egyre szilajabbúl forgatja a malomkövet, míg az egyszerre darabokra törik. Még az éjjel megjelenik Mysing viking király, aki Froðit megöli és így végetvet a híres aranykornak, az óriáslányokat és a varázsmalmot magával viszi. (A paroxizmális démonia a germán népeknél az év végén, a téli napforduló táján tör ki, amikor a régi év Napja megsemmisül, másrészt a paroxizmális démonoknak a király elégetésében kicsúcsosodó tombolása végetvet az őstársadalom interparoxizmális állapotában uralkodó «aranykori» békének).

A rituális királygyilkosság csökevényeit őrzik az ókorban a Kronia-Saturnalia típusú ünnepek. A történeti korban ezekben egyre jobban háttérbe szorult az emberáldozat, jellemző vonásuk marad azonban a társadalmi rend teljes felborítása, mely a rabszolgatartó osztálytársadalom viszonyai közt a rabszolgáknak nyújtott rendkívüli szabadságban nyilvánul meg: az ünnep tartamára teljes az egyenlőség rabszolgatartók és rabszolgák közt, együtt isznak és kockáznak a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, sőt gyakran az urak vendégelik meg a rabszolgákat és vetélkednek egymás közt, ki tud több ajándékot kiosztani a rabszolgák és kliensek közt. A foglyokat szabadon bocsátják. Az ünnep emlékezés a Saturnus uralkodását jellemző aranykorra, amikor még nem volt se rabszolga, se magántulajdon, se börtön.

A társadalmi rend felborításában, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közti rituális—ünnepi szerepcserében itt is paroxizmális szükséglet nyilvánul

meg. Minthogy azonban a rabszolgatartó társadalom normális, interparoxizmális állapotában éppen a kegyetlen kizsákmányolás és elnyomás, a gazdagok és szegények, kizsákmányolók és kizsákmányoltak, teljesjogúak és jogfosztottak közt dúló kiméletlen osztályharc uralkodik : — az ünnep paroxizmusában épp az osztálytársadalom normális működése közben elfojtott emberi érzések törnek felszínre és öltenek az ünnepi ritusban testet : az ünnep tartamára osztálybékét, egyenlőséget és kölcsönös barátságot teremtve. Diakronikus távlatból nézve mindez az ősközösség normális társadalmi viszonyainak a rituális-ünnepi felelevenítése ugyanakkor.

Ezzel szemben az ősközösség normális, interparoxizmális állapotában a közösség tagjai közt béke, s a szabad emberek együttműködésének és kölcsönös segítségének viszonyai uralkodnak. Az őstársadalom ünnepi paroxizmusában viszont ezek a barátságos, jóságos emberi viszonyok fantasztikus kegyetlenségbe csapnak át. A paroxizmális átváltás mind az ősközösség, mind a rabszolgatartó társadalom ünnepére egyaránt jellemző, tartama azonban a megváltozott társadalmi viszonyoknak megfelelően merőben ellentétes lesz, minthogy mindig az adott társadalom normális állapotában elfojtott emberi indulatokat engedi felszínre, (az ősközösségben épp a kegyetlenkedési szükséglet, a rabszolgatartó társadalomban a szociális érzület) s ezáltal mind az ősközösségben, mind a rabszolgatartó társadalomban sajátos mélylélektani egyensúlyozó funkciót tölt be, mely funkció azonban társadalmi formánként homlokegyenest ellentétes irányban nyilvánul meg.

Az őstársadalomban továbbá állandó «hadiállapot volt a törzsek között». Engels szavait idézve, «s a háborút azzal a kegyetlenséggel folytatták, amely az embert a többi állattól megkülönbözteti s amelyet csak később kezdett enyhíteni az érdek».

Ez az állandó hadiállapot tette az indoeurópai népeknél az őstársadalom alapvető egységévé a harcos férfitársaságokat s az ifjúság nevelésének főfeladatává a katonai kiképzést, melynek szolgálatában az ifjúavató rítusok próbái és kultikus harcai állottak. Mindezek, s köztük a királyégetés és a tűzpróba a nehézségek és fájdalmak elviselésére volt hivatott megedzeni a törzs fiatal harcosait és beléjük oltani a legfontosabb katonai erényeket, a bátorságot, leleményességet, ravaszságot és nem utolsósorban a kegyetlenséget az ellenséggel való leszámolásban.

Az őstársadalom előtt e sokrétű feladatok megoldására nem volt más út, és ez mélyen jellemző a mítoszban élő archaikus—barbár társadalom működési törvényszerűségeire, — mint egy időszakosan, ismétlődően visszatérő rítust teremteni, melyben a király és kísérői elevenen elégetése volt az a szörnyű ár, melyet az archaikus — barbár indoeurópai társadalom fizetett 1. a számára érthetetlen természeti erők mágikus szabályozásával a jó termés biztosításáért, 2. a háborúban feltétlen győzniakarás szellemének állandó ébrentartásáért s ugyanakkor 3. a társadalom teljes belső egységéért és békéjéért. Mert az ősközösség társadalmi egységét és békéjét s ugyanakkor a kegyetlen katonai erényeket fenntartani csak úgy lehetett, hogy a király időszakosan áldozatul esett a társadalom normális működése során elfojtott, háború esetén viszont nélkülözhetetlen kegyetlenségnek. Ezért a kelta, germán és görög—római népek hagyományában az aranykor és a rituális királygyilkosság elválaszthatatlan egymástól.

A rítus lényegét és értelmét viszont épp ezeknek a funkcióknak a nyalábja jellemzi, mely a legheterogénebb feladatokat egyszerre, egyetlen irracionális

cselekményben, a királyégetés rítusában oldja meg. A rítus és a hozzátartozó mítoszok e lényegbevágó, szimfonikus sokértelműségét egyedül az apriorisztikus értelmezések belemagyarázásától mentes, tárgyilagos struktúra-analitikus vizsgálat tudja feltárni, s ez egyúttal a jelenség történeti eredetére is választ ad. Mert minél sokoldalúbb, szerteágazóbb a rítus funkciónyalábja és jelentésgazdagsága, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a mindezen feladatok sokaságát egyetlen irracionális cselekményben megoldó rítus egyszeri történeti produktum, mely jelen esetben az indoeurópai népek ősi közös kulturális örökségen alapuló etnikus specifikuma — annál is inkább, mert a formai motívumok és funkciók ezen meghatározott együttese sehol másutt nem fordul elő.

A paroxizmális démonia a mítoszokban is tükröződik.

A Tuatha Dē Danann győzelmét a második mag tured-i istencsatában a Fomōiri felett a protosamán ősistennő, Morrīgan hirdeti ki Írország minden királyi halmának, szellemseregének, vizének és folyójának: «Béke az égben!...» De rögtön utána megjósolja a világ végét: «Nyár virágok nélkül, Tehenek tej nélkül, Asszonyok szemérem nélkül, Férfiak bátorság nélkül . . . Öregek hamisítélete, Bírók hazugsága, Minden ember áruló, Minden fiú rabló. A fiú atyja ágyába fog menni, Az apa fia ágyába fog menni. Mindenki sógora lesz fivérének. Gonosz idő, Amikor a fiú elárulja apját . . .»

Azt a tényt, hogy a világ vége képzetéhez kapcsolódó teljes erkölcsi felbomlás lényeges ismérvei az év végén kirobbanó paroxizmális démoniát tükrözik s következésképp ezeknek az eschatológiai vízióknak a magja is a férfitársaságok démoni kultuszában rejlik — leghatározottabban a Vǫluspa mutatja. A protosamán jósnő lenyűgöző látomásából kitűnik, hogy a világmindenség nagy drámájában a fimbulvetr szörnyű tele, midőn úrrá lesz az emberi társadalmon a teljes erkölcsi felbomlás, a legkülönbözőbb szörnyalakok közös rohamra indulnak az istenek ellen, a Farkas megöli Odint, a tűzokádó világkígyó megöli Thort, a Nap elsötétül, a tűztenger az eget nyaldossa, a föld a tengerbe süllyed — mindez alapvonásaiban a téli napfordulókor kitörő paroxizmális démonia a maszkosok és werwolfok felvonulása, a rituális királygyilkosság és a világot megsemmisítő és újrateremtő nagy királyégetőtűz gigantikus tükörképe. Ezért a Vǫluspa alapjában véve egyáltalán nem a világ végének látomását idézi fel, mint azt mondani szokták, hiszen a világégésből új, boldog világ születik. A Vǫluspa nem eschatológia, hanem az indoeurópai szoláris világrendezőharcról szóló (a rituális férfitársasági királygyilkosságot tükröző s egyben vallásosan hitelesítő) mítoszok egyik konkrét formája, mely a legmagasabb művészi színvonalon fejezi ki a régi indoeurópai világképben megnyilvánuló hitet, hogy a világfolyamat nem más, mint ellentétek, a régi és új szakadatlan harca.

Mítosz és kultusz

Kultuszmondák exoterikus szupernaturalizált változatai
Világégésmítoszok
A mítosz jelentése
A mítosz világképe
A napszerű világrend és a szoláris istenkirályság
A világfolyamat mint ellentétek szakadatlan harca
Hérakleitos

Mondaképződés a rítus körül

Verses és prózai kultuszmondák

Kultuszhoz-közelálló mondák
Epizált kultuszmondák
A királyégetésmonda sémája a nagy eposzok (Nibelungenlied, Trójai háború, Odysseus hazatérése) kompozíciójában
A párharc kiszélesítése hármasharccá (Togail bruidne, Dá Derga, Voluspá)

A férfitársasági királyégetés eredete
A rítus társadalmi gyökerei:
Férfitársasági királyság
Ifjúavató és királyváltó kultikus harcok
A mítoszban való élet gazdasági és társadalmi feltételei
A rítus etnikus sajátságai: közös európai ie. alapvonások
Az indoeurópai rítusoknak az ókori keletiektől eltérő vonásai
Az indoeurópai rituskomplexum függetlensége az ókori Kelettől
Az indoeurópaiság kialakulása előtti lehetséges kulturális összefüggések más népcsoportokkal
Az egyes indoeurópai népek etnikus specifikumai
Összefoglaló áttekintés a rituskomplexum fejlődéséről az európai indoeurópai térségben

VARGA EDITH

AZ EGYIPTOMI LÓTUSZ-KOZMOGÓNIA PROBLÉMÁJÁHOZ

A lótuszon megjelenő isten az egyiptomi kozmogónikus elképzelések egyik legrégibb és legelterjedtebb megfogalmazása. A nagy theológiai rendszerek gyakran illesztették be a míthoszt saját tanításaik sorába, és a lótuszból felkelő isten alakját saját főistenükkel helyettesítették, vagy az azt első ízben megszemélyesítő Nofertumot is körükbe vonták. A rendszerek főisteneinek a lótuszhoz való fűzése azt a látszatot teremtette meg, mintha Nofertum nem első, csupán egyik megnyilvánulási formája lenne a virágból felkelő istenség alakjának. Szerepe azonban a mítikus elképzelés létrejöttében jelentősebb, mint egy újabb aspektust vállaló istenségé, aki a szinkretizáló törekvések következtében kapcsolódott a lótuszhoz. Nofertum az első, lótusszal azonosult isten: ő az, aki a reggeli fényre kinyíló virág kelyhében ül, s az ő személye és szerepe tükröződik az Óbirodalomban meginduló szinkretizáló folyamat egyik eredményében is.

Az őslótuszról alkotott elképzelés a thínisi kor végén, ill. az Óbirodalom elején jelenik meg az irott forrásokban. Azt a kérdést, hogy a mítosz a történetelőtti korban keletkezett-e, vagy sem,[1] pontosan eldönteni szövegek hiányában nem lehet; e téren csupán a mítikus elképzelések fejlődése törvényszerűségeinek vizsgálatára vagyunk utalva.[2] Ha a mítosznak az ősi természeti képből alakult formáját és szemléletét vesszük szemügyre, úgy ez az idő — minden valószínűség szerint — az államalakulás előtti korszakra tehető.[3] A lótusszal azonosult isten, Nofertum megjelenése pedig már az elképzelés fejlődésének későbbi szakaszát jelenti, amikor a mítikus képzet az Óbirodalom korai szakaszában egy egység felé törekvő vallásos világkép részét alkotja. A korszak kezdetén keletkezett Memphisi Theológiában[4] feltűnő elképzelés (52-b sor) nemcsak a lótusz és Nofertum azonosságát mondja ki, hanem Ptah univerzális jellegének kihangsúlyozása érdekében Memphis főistenének egyik megnyilvánulási formájává alakítja Nofertumot.[5] Nofertum a főváros kanonikus isten-triászának tagja lett, Ptah és Śehmet[6] fia: birodalmi isten.[7] Azonosítása az állandó újrakeletkezés — a világteremtés — ősi szimbólumával, a

[1] *R. Anthes:* Atum, Nefertem und die Kosmogonie von Héliopolis: ein Versuch ZÄS 82 (1957) 1. 6 o.

[2] A történetelőtti korban létrejött kozmogónikus elképzelések kialakulására vonatkozóan Egyiptommal kapcsolatban ld.: *K. Sethe:* Urgeschichte und älteste Religion der Aegypter, Abh. Kunde des Morgenlandes, XVIII. Leipzig (1930); *S. Schott:* Spuren der Mythenbildung, ZÄS 78 (1942); Mythen und Mythenbildung, Leipzig (1945); etc.

[3] *H. Junker:* Pyramidenzeit. Das Wesen der altägyptischen Religion, Einsiedeln (1949). 18 kk.

[4] *H. Junker:* Die Götterlehre von Memphis, Abh. Preuss. Akad., Phil.-hist. Kl., No. 23. 1940. 8—16 o.

[5] Azt a később általánossá váló módszert, hogy egyes istenségek ősivé tétele érdekében kimondják annak univerzális jellegét — először Ptah alakjának megfogalmazásakor alkalmazták. Ptahban minden természeti erő, ill. azok perszonifikációja testet ölt = Memphisi Theológia, 48—52b sorokban. (*H. Junker:* Die politische Lehre von Memphis, Abh. Preuss. Akad., Phil. hist. Kl., No. 6. 1941.)

[6] Śehmet címe az V. din. alatt: az «*Anḫ t3-wj* (Memphis) Úrnője», és a «Két ország Úrnője». (= *L. Borchardt:* Sahuré, II. 113 o.)

[7] Földi hatalmát tükrözi a Pyr. 483 b: «Rê uralkodott a két Kilencség felett, Nofertum (pedig) az emberek felett.» A király Nofertum szerepében jelenik meg. (= *R. Anthes:* Zum Ursprung des Nefertem, ZÄS 80 (1955) 84 o.; ZÄS 82 (1957) 4—5 o.)

lótusszal egyben az új államrend megszilárdulását is jelzi. A Nofertum személyében fellépő király a lótuszban kifejezésre jutó, reggelenként megismétlődő teremtés gondolatának megfelelően minden nap megerősödik.[8] A lótusz és Nofertum, Nofertum és a király, majd a lótusz-Nofertum-Ptah egyesülésében két, egymással párhuzamos folyamat tükröződik: az egyesített birodalom politikai és vallási egységének megteremtése, és ezen belül az új birodalmi székhely politikai és vallási központként való deklarálása.

Nofertum nevének értelmezésében eltérők a vélemények. Jéquier[9] «ifjú, újjászületett», De Buck[10] «új, győzedelmeskedő élet», Stock[11] «újjákeletkező, újjászülető» értelemben fordítja nevének első (*nfr*) részét. A *tm* jelentése is vitatott. Felfogható substantívumnak vagy particípiumnak, vagy pseudoparticípiumnak.[12] Bizonyos azonban, hogy Nofertum neve az újrakeletkezéssel szoros kapcsolatban áll. Alakja a reggelenként felkelő ifjú nap kifejezőjévé lesz. Teremtő istenként jelenik meg a Pyramisszövegekben, ahol a halott király Nofertummal, a lótusszal kíván azonosulni, hogy ezáltal maga is ősistenné válva újjászülethessék. Ezt a gondolatot fogalmazza meg a Pyr. 264 b—266 b. (264 b) «Unis ez a lótusz, amely a földből előjött.[13] (c) Tiszta Unis annak a keze által,[14] aki elkészítette az ő helyét. (265 a) Unis a nagy Hatalmas orránál van. (b) Jön Unis a Lángszigetről, (c) miután helyezte az igazságot a bűn helyébe. (d) Unis a vászonneműn (?) van, amelyet a *yᶜr.t* (kígyó) őriz (e) azon az éjtszakán, amikor a Nagy Áradás előjön a Nagyból.»[15] A szöveg kétségtelen bizonyítéka a halott király ősistenné válásának; halála és újjászületése pillanatában a világteremtő isten funkcióit végzi el. A metamorfózis azonban folytatódik: a halott Nofertum helyébe lép. Az itt következő sorokat általában így fordítják: (266 a) «Megjelenik Unis, mint Nofertum, mint lótuszvirág Ré orránál.»[16] A szövegnek ily módon történő fordításából keletkezett az az általánosan elterjedt nézet, hogy a Pyramis-szövegekben kialakul már a teremtő istennek kozmikus erőt adó lótuszillatról alkotott elképzelés.[17]

Ez a gondolat azonban az Óbirodalom vallásos szöveggyűjteményeiben még nem tűnik fel, mint ahogyan Nofertum és az illatszer, vagy a kenőcs is csak jóval később kerül összefüggésbe egymással. A Pyramis-szövegek halotti rituáléjában a balzsamozással kapcsolatos anyagok a Horus-szemmel állnak összefüggésben.[18] Nofertum csak az Újbiro-

[8] *J. Spiegel:* Das Werden der altägyptischen Hochkultur, Leipzig (1953) § 326.

[9] *G. Jéquier:* Considérations sur les religions égyptiennes, Paris (1946) 52—53 o.

[10] *A. De Buck:* Gardiner: Onnophris (Miscellanea Academica Berolinenses, Berlin 1950) 52 o.

[11] *H. Stock:* Nfr-ntr = Der gute Gott? Hildesheim (1951) 15 o.

[12] Ilyen módon a teljes név: «die Gesamtheit ist neu erschienen», vagy «der neu Erschienene ist vollständig» = *R. Anthes:* ZÄS 82. 1—2 o.: *H. Kees* (Götterglaube, 89, 286 o.) «aki nfr-rel teljes», *J. Spiegel* (i. m. § 321) «Atum jó» értelemben fordítja. Nem idézzük itt az eddigi fordítások mindegyikét, csupán néhányat ragadunk ki az utóbbi évek erre vonatkozó irodalmából. A többi fordítás túlnyomórészt az itt felsoroltak egyikével azonos.

[13] A földből előjövő lótuszról ír egy áldozati tábla, amelynek szövege az Óbirodalom korai szakaszából származik: *H. Kees:* Ein alter Götterhymnus als Begleittext zur Opfertafel. ZÄS 57 (1922) 96-97, 118 o.

[14] Osiris. (*K. Sethe:* Kommentar I. 266 o.)

[15] Ég. (*K. Sethe:* Kommentar I. 266 o.)

[16] *H. Kees:* Götterglaube, 288 o.; ZÄS 57. (1922) 117 o.; *J. Spiegel:* i. m. § 325; *R. Anthes:* ZÄS 80. (1955) 87 o.; ZÄS 82. (1957) 1 kk.; *S. Morenz:* Der Gott auf der Blume, Ascona (1954) 14—22 o.; etc. — *Sethe* a szöveget némi változtatással így idézi: «NN erscheint als Nefertem, die Lotusblume an der Nase des Rᶜ». A második *m* megjelenését az isten nevének fonetikus komplementumaként fogja fel. (Kommentar I. 266 o.)

[17] *S. Morenz* a lótusz és Nofertum összefüggését tárgyaló kitűnő könyvének egyik fő tétele, hogy Nofertum a jó illat istene, és nem áll kapcsolatban az ősnövénnyel, tehát a virágból felkelő istenséggel sem (i. m. 15 kk.).

[18] *A. Piankoff:* Nefertoum et Mahes, Egyptian Religion 1. (1933) No 3. 99 o.; Apotropaikus értelemben: Pyr, 20 c—d: «A Horus szem illata ennél a Noferkarénél van, előzi a te kifolyásodat, megoltalmaz téged Seth karjának áradásától.»; Pyr. 2072 c—d: «. . . az ő illata vele van. Esik az ő dühöngése (ui. a Hórus szemé) ellenségeire»; etc.; A denderai, philéi és edfui Osiris misztériumban is megjelenik ilyen vonatkozásban a Horus-szem, ott azonban az illat kozmikus erejűvé válik, helyettesíti a lótuszt. A szertartásokon szereplő Wpdw-pap így szól az istenekhez: «. . . Helyezzétek kezeiteket a

dalom idején kerül érintkezésbe az illatszerrel és a kenőccsel, amikor azonosul Her-Hekenuval. Az azonosulás következtében a késői korban maga is mágikus erővel rendelkezik, akit minden ártó befolyás ellen segítségül hívnak.[19] A Pyr. 266-a mindössze annyit mond, hogy a halott király Nofertummal válik azonossá, miután felvette egy teremtő ősisten különféle aspektusait. Kérdés azonban, hogy nem lehetséges-e ebben a sorban a lótuszból felkelő isten mítoszának első megfogalmazását tekinteni?

Az eddigi fordítások túlnyomó többsége a sorban *(ḫ^{c} W.m nfr-tm m sššn r šr. t R^{c})* szereplő második *m* első, azonosító[20] jelentése értelmében közölte a szöveget. Sethe idézett fordításában komplementumot tételez fel a Pyr. 483-b analóg előfordulása alapján, ahol a *tm* után valóban feltűnik a kiegészítő *m*. A szöveghelyek vizsgálatából azonban kiderül, hogy a Pyr. 483 b elszigetelt esetnek tekinthető, mert nem csupán a feliratok többségében marad el a komplementum, de elmarad ugyanennek a sornak szövegvariánsában (Pepi) továbbá a Memphisi Theológia idézett helyén (52 b) is. Maga Sethe is lehetségesnek tartja az *m* prepozíciós értelmét az *r-šr.t* adverbiális jellegével összefüggésben.[21] Speelers mindkét értelmezést feltünteti fordításában.[22] Ha az *m*-nek prepozíciós értelmet tulajdonítunk, úgy a Pyr. 266-a fordítása következőképen módosul: (a) «Felkel Unis, mint Nofertum a *lótuszból* Rê orránál, (b) (amikor) előjön a horizontról minden nap. Látásától megtisztulnak az istenek.» A szöveg azt az ősi, de minden nap megismétlődő pillanatot idézi, amikor hajnalban feltűnik az első fény, megteremtődik a világ, és a lótusz kelyhéből megszületik a teremtő isten, illetve a megdicsőült halott. Szemben tehát az eddigi véleményekkel megállapíthatjuk, hogy a Pyr. 266 a szövegében a lótuszból felkelő istennek az írott forrásokban történő első megfogalmazásáról van szó.

A halott Nofertummal, illetve a lótusszal azonosul. Ő az a virág, amely kinő a földből, azaz az őshalomból (264 b), ő jelenik meg ebben az alakban a napisten *(šḫm-wr*[23]*)* előtt (265 a), s végül azonosulva a lótuszból felkelő Nofertummal a teremtési aktus fő alakjává válik. A Pyramis-szövegekben tűnik fel először a későbbi időkben az egyiptomi vallást teljesen átható szemlélet, hogy az elhunyt halála egyben újjászületés is. Ez az új életre ébredés a világteremtésnek minden reggel megismétlődő aktusával realizálódik. A halott király számos teremtő elemmel azonosul, és csatlakozva a teremtő istenek bármelyikéhez, részt vesz azoknak funkcióiban.[24] Túlvilági utazása során hajózik az égen[25] és az alvilágban, feltűnik a napbárkában, mint Rê[26] vagy Atum[27] útitársa. Napfelkeltekor együtt jelennek meg, s amikor a napisten feltűnik az elhúnyt valóságban is újjászületik a heliopolisi *Rpw.t* segítségével. A halott királynak a teremtő istennel együttes meg-

pompás illlat felé, amely a Horizontból jön. Az ő illata jön hozzátok, a Horus-szem illata jön hozzátok.» *(= G. Roeder:* Urkunden zur Religion des alten Aegypten, Jena 1923. 42 o. 24—26 sor, 43 o. 24—25. sor, 44 o. 11—13 sor); A Horus és Séth elbeszélésben is feltűnik a lótusz és a Horus-szem kapcsolata. A hegyen elásott Horus-szem kinő egy lótusz kelyhében, hogy megvilágítsa a földet: Pap. Beatty 10. 3—7.

[19] Pap. Leiden 348: *W. Pleyte:* Études égyptologiques: étude sur un rouleau magique du Musée de Leyde, Leyde (1866.) 47 kk.; etc.

[20] «*m* of equivalence of», *A. H. Gardiner:* Egyptian Grammar.[2] Oxford (1950.) § 38.

[21] *K. Sethe:* Kommentar I. 266 o.

[22] *L. Speelers:* Traduction, Index et Vocabulaire des Textes des Pyramides égyptiennes. Bruxelles 1934. 42 o.

[23] Hasonló értelemben fordítja a szöveget *Piankoff* is (i. m. 99 o.); *Junker*, noha a szöveget Sethe-hez hasonlóan fordítja kijelenti, hogy itt és a Memphisi Theológia parallel feliratában is a lótuszból felkelő isten alakja jelenik meg (Götterlehre, 34—35 o.).

[24] A számos szöveghely közül csak néhányat emelünk ki, amelyek különösen pregnánsan szemléltetik a halott és a teremtő isten kapcsolatát, ill. azonosulását: Pyr. 135a—b: a király testének minden része Atummal azonosul; Pyr. 319a: a halott a tűzszigetről jön, és előzi a jogtalanságot; Pyr. 309d—311c: ő az istenek őse Hermopolisban. Utalás a napisten reggeli harcára. *(K. Sethe:* Kommentar I. 389 o.); Pyr. 1209c—1210b: az elhúnyt Khepera fia, aki Gebből jön elő; Pyr. 2040—2041a: a király az ég elsője. Azonosul a hermopolisi világteremtő istennel *(= J. Spiegel:* i. m. § 301.).

[25] Pyr. 697 d—e: «Helyezte *Ḥw* a halántékát *(šm3)* N-nek. Átkel N. a taván, az ő kígyója mögötte van»; etc.

[26] Pyr. 313 c: a halott azonosul Suval, és Rêvel az égbe megy. Pyr. 123b: Rê követőihez csatlakozik; Pyr. 1209c = *J. Spiegel:* i. m. § 323, etc.

[27] Pyr. 199; 207 a—e; etc.

jelenése a napbárkában a születési aktus egyik legelterjedtebb formája volt már az Óbirodalom idején is. Nem csupán a vallásos szövegek sokasága idézi ezt a gondolatot, de a túlvilági hajózás mélyen gyökerező hitét igazolják az e korból előkerült halotti bárkák is, amelyek az elhunyt uralkodó részére készültek.[28] Formájuk és berendezésük megfelel a mítoszok égi napbárkáinak, amelyek a későbbi ábrázolásokon pontosan elemezhetők.

A lótusz, mint az újjászületés egyik ősi kifejezője, gyakori kísérő jelvénye a napbárkának.[29] Előfordul Rè utazása ünnepének *(ḥn.t-Rᶜ)* leírásakor Neuserré napszentélyében, de a hajó orrában megjelenő lótuszt idézi a Pyr. 607 c-d szövege is : (c) «. . . Átkel N. erre az oldalra (azaz a túlvilágra), (d) ahogyan te (a napisten) átkelsz. Kísérőd az *wng*-virág, amelyet Te szeretsz.» A *wng*-virág Rê gyermekének növényét,[30] azaz a lótuszt jelenti.

A napbárkában álló lótusz, továbbá magának a mítosznak részletes és gyakori ábrázolása először az Újbirodalom halotti papíruszainak vignettáin jelenik meg,[31] és egészen a római korig szokásban marad. A naphimnuszok, és a napfelkeltével kapcsolatos kozmogónikus szövegek illusztrációi között központi helyet foglal el a bárkájában utazó isten alakja. A napbárka ábrázolás a világteremtés gondolatkörébe vezet, s a teremtő ősisten egyik formáját örökíti meg. A reggeli hajóban a napisten előtt igen gyakran megjelenik a lótusz is.[32] Akár jelen van, akár hiányzik is azonban ez a jelvény, a vallásos tárgyú ábrázolásokon a hajók kanonikussá vált lótuszformájú orra látszik pótolni a szimbolikus értelmű virágot. Az ábrázolás eredete az egyiptomi hajótípus technikai felépítéséből, a primitív papíruszcsónak konstrukciójából adódott.[33] Az Újbirodalomtól kezdve a vallásos tárgyú ábrázolásokon azonban az égi bárkának kifejezetten lótuszvirágot idéző orra nem egyszerű átvétele és sztereotíp ismétlése a munkajelenetekben szereplő hajók felépítésének. A hajónak lótuszkötegben végződő eleje vallásos átértelmezést nyer, fontos szerepet kap a bárkával kapcsolatos teremtési mítosz kifejezése érdekében.[34] Leggyakrabban három helyen tűnik fel : 1. A hajó orrán, (lótusz, lótusz napkoronggal és

[28] Mindenekelőtt Neuserré napbárkája : *W. F. Bissing:* Das Re-Heiligtum des Königs Ne-woser-Re (Rathures), I. Der Bau = *L. Borchardt* 16, 53 o. ; *M. Chatelet:* (Le rôle des deux barques solaires, BIFAO XV. 148 o.) kimutatta az El-Berseh-i hajómodellekkel való összehasonlítás alapján, hogy az abusiri hajó napbárka volt, amely éjtszakai utazásra készült *(mškt.t)*. Hasonló formát és szerkezetet tükröznek a Cheops pyramis mellett folytatott legutóbbi ásatásokból (1954) előkerült, és ma még vitatott rendeltetésű hajók *(-J. Černý:* A note on the recently discovered boat of Cheops, JEA, 41. (1955) 75—79 o.).

[29] *H. Kees:* ZÄS 57 (1922) 117 o. ; A Louvre sztéléjén (C 15. XII. din. kezdete) a sakál a hajóban áll egy jelvénnyel, amely lótuszalakú. Szárán két, virágban végződő inda tekeredik. *(= W. F. Bissing—H. Kees:* Rathures I. 53 o.)

[30] Wörterbuch I. 325. ; Pyr. 952 c—d : «N. a *wng* (= virág), Rê fia, aki tartja az eget, kormányozza a földet, (és) megítéli az isteneket.» A király itt is, mint ősisten jelenik meg. A virággal, Ré fiával történő azonosítás éppúgy rá vonatkozik, mint az ég tartása, stb. Véleményünk szerint a *wng* nem Su egyik mellékneve, hanem a lótusz jelölésére szolgál. Suval is azonosul a király, — amint arra számos, más szöveg utal — amikor az ég tartójának szerepében jelenik meg.

[31] A lótuszon megjelenő isten első ábrázolása a XVIII. din. idején történik. A négy Hórus-fiú a lótuszon Osiris előtt jelenik meg. *(= S. Morenz:* i. m. 68—73 o.)

[32] Nofertum egyik mellékneve az Újbirodalom idején : *ḥp·t nṯr·w* = az «istenek kormányosa» = *H. Kees:* Götterglaube, 189 o. 1. jegyzet.

[33] A lótusz vagy papirusz fejezet gyakran alig különböztethető meg egymástól. A lótuszvirág deformálódására vonatkozóan : *G. Bénédite:* La cueillette du lis et le «lirinon», Mon. Piot XXV. 19—23 o.

[34] A cselekményben kiemelt szerepet játszó hajóorr jelentőségére utalnak a lótusz mellett megjelenő egyéb, a teremtés gondolatkörével összefüggő szimbólumok is. A késői ábrázolásokon az orr gyakran, mint Sobek-fej *R. V. Lanzone:* Dizionario di mitologia egizíana, Toríno (1886) Tav. CCCLVI. 2.; továbbiakban: Diz. Horus-fej (Diz. CXXX. 2.), Hnum-fej (Diz. CXXX. 1) van kiképezve, sőt megjelenik a fészekben ülő madár alakja is (Diz. CCLVI, CCCLXXXII, CCCXCVIII.). A kozmogónikus aktus kihangsúlyozását szolgálja a teremtésben szerepet játszó lények megjelentetése is ; a majom, béka, Inet-hal *(= Chr. Déroches-Noblecourt:* Un «lac de turquoise», Mon. Piot XLVII. 7—20 o. etc.), vagy az ellenséges Apophis-kígyó a bárka alatt.

skarabeussal,[35] (1. kép), a lótusz felett napkorongban ülő gyermek,[36] majom,[37] Harpokrates a hajóorron[38] etc.), 2. A hajó előtt (a Hnum-fejű orr alatt a vízből sarjad fel,[39] etc.). 3. A hajó közepén (lótuszon Harpokrates,[40] lótusz felett az őskígyó,[41] (2. kép), napkorongban lótuszon ülő sólyomfejű, oroszlántestű állat (Edfui Horus),[42] etc.). Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a Pyr. 266 a. szövegében a Ré előtt megjelenő lótusz, illetve Nofertum, és az abból újjászületető isten vagy halott a napbárkában áll, mégpedig a napisten reggeli hajójában. A horizontról minden nap előjövő isten *csak* a bárkájában utazó Napot jelentheti, aki előtt kinyílik a lótusz és megtisztulnak az őt kísérő istenek (Pyr. 266 a-b).

A Pyr. 264 b—266 b szövegéből tehát két alapvető következtetést vonhatunk le : 1. A lótuszból felkelő istenről (= halottról) alkotott elképzelés már az Óbirodalom idején

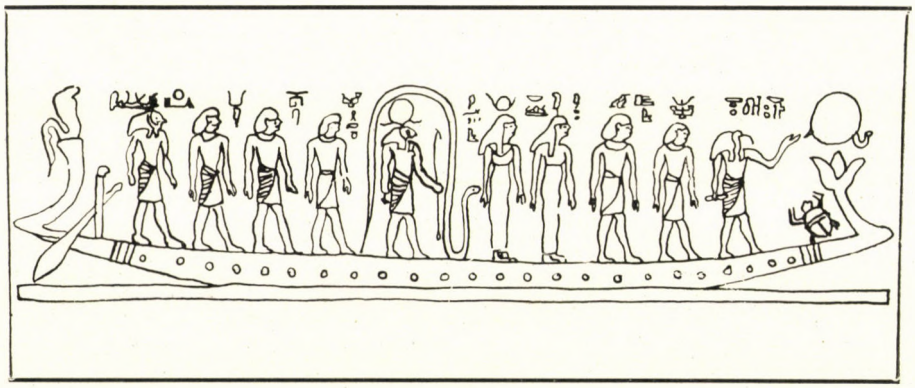

1. kép

megfogalmazást nyer. 2. A lótuszból való újjászületés a napbárkában történik minden reggel. A halott azonosulása a lótusszal és felkelése abból az ő újjászületését jelenti. A halál és újjászületés aktusa a káoszból megteremtődő világ képére formálódott.

Nofertum az Óbirodalom idején világteremtő isten, s ennél fogva a lótusz is, amelylyel azonosul, és amelyből felkel : azonos az őslótusszal, amelynek alakjában a halott király kíván újjászületni. Felmerül azonban a probléma : miért jelenik meg mégis mind a Memphisi Theológiában, mind a Pyramis-szövegekben Nofertummal együttesen Rê?

Az Óbirodalom e két fontos, de merőben más elv szerint rendeződött szöveggyűjteményében azonos, határozott törekvés nyilvánul meg a látszólag egymásnak ellentmondó elképzelések szintézisének megteremtésére. Ez a folyamat már a két ország egyesítésének idejében megkezdődött ; a földrajzi egységek, a politikai hatalom központosítása a vallás területén kényszerítő erővel kívánta meg a szinkretizmust. Első, írásban megjelenő formája a Memphisi Theológia, amelynek fellépése egyidősnek mondható

[35] Az alábbiakban közölt példákat az illusztrációs anyag rendkívül nagy volumene és szétágazó volta miatt Lanzone (Dizionario) munkájából idézzük azzal a megjegyzéssel, hogy a hajóban megjelenő lótusz ábrázolása messze túlterjed a templom-képek tematikáján, s nagy számban található sírok, sztélék és koporsók falain, és egyéb emlékeken. — Diz. XI.

[36] Diz. CCCLXV. 2 ; CCCLXVI. 1.

[37] Diz. CII.

[38] Diz. CLXXXI. 1, 3 ; CLXXX, 3 ; CLXXXIV. 2, 3 ; Ugyanitt jelenik meg Nofertum a hajó orrában lándzsával. Fején lótuszvirágot visel ; CLXXXI. 2 : A két napbárka találkozásánál a reggeli bárka orrán Harpokrates, az esti bárka orrán Anubis jelenik meg : CXI.

[39] Diz. CXXX. 1.

[40] *A. Mariette:* Dendérah III. 9b.

[41] Harsomtus = *A. Mariette:* i. m. II. pl. 48.

[42] Diz. CLXXXI. 3.

Memphis domináló szerepével,[43] de semmi esetre sem későbbi az Óbirodalom kezdeténél.[44] A Memphisi Theológia az egyesített birodalom hivatalos tanítása igényével lépett fel; jelentőségének és prioritásának kiemelése érdekében a legerősebb és legelterjedtebb tanítások mítoszait saját körébe vonta.[45] Felhasznált minden olyan elemet, amely az istenkirályság eszméjét legmeggyőzőbben fejezhette ki. Így egyesül Ptah alakjában a hermopolisi ősisten-pár, és a heliopolisi Atum. Jóval korábbi mítikus hagyományt használt fel és foglalt egységbe az Óbirodalom kezdetétől a hivatalos vallásra egyre nagyobb hatást gyakorló heliopolisi theológia a korszak vége felé megjelenő Pyramis-szövegekben. A Pyramis-szövegek nagy része a heliopolisi theológia mítoszkörét fogalmazta meg, és egyúttal párhuzamot is vont a saját és a más körből származó, de azonos gondolatot kifejező mítoszvariánsok között.

Mindkét törekvés eredménye az Óbirodalom vallásában megnyilvánuló sajátos szinkretizmus, amelynek egyik példája a memphisi Nofertum együttes megjelenése a heliopolisi Rével. A két elképzelés nem áll ellentétben egymással: az alapgondolatnak más-más megfogalmazásban feltűnő variánsai csupán. Egymás mellé helyezésük nemcsak a teremtő aktus formában különböző, de tartalomban azonos szemléletének párhuzambaállítását jelenti, hanem az ellentéteknek a vallás területén is óhajtott egy nevezőre hozását is célozza.

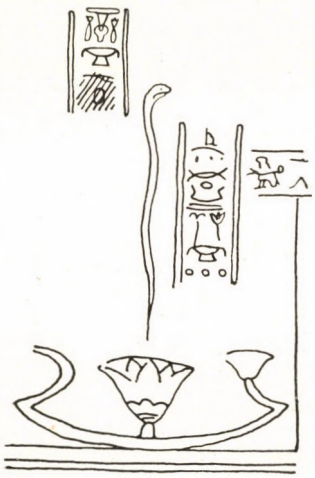

2. kép

Az Óbirodalom fénykorának erősen centralizált államvallása nem gondolati úton, és a vallás hagyományainak figyelembevétele nélkül kialakított rendszer volt, amely merőben új koncepciók alkalmazásával hozott létre egy tisztán spekulatív konstrukciót, hanem éppen ellenkezőleg: az államvallás olyan alapeszme szerint rendeződött, amelyben a míthikus hagyomány minden ága a legközvetlenebbül kifejezésre juthatott. A kor vallására az a tevékenység a legjellemzőbb, hogy minden addigi elképzelést egymással összhangba hozzon, a mítikus képzetek szétesö anyagát egységes világképpé igyekezzen formálni, és helyet adjon ebben a rendszerben a legrégibb, és látszólag legellentmondóbb elképzeléseknek is.

E folyamatban az ország sajátos történeti arculatából adódó probléma nyilatkozik meg, amelyet a politikai egyesítés nagy jelentőségű tényével párhuzamosan az uralkodói háznak meg kellett oldania. Az egyesítést megvalósító, erősen centralisztikus politikát folytató dinasztiák a velük szembenálló, a vallási nézetek sokféleségében is gyökerező ellenállást csak oly módon voltak képesek leküzdeni, ha az ellentétek kibékítését tették irányadóvá az államvallás alapeszméjében: tehát, ha az abban kifejezésre jutó világkép mélyen a megelőző korok és területek vallásos hagyományaiban gyökerezik, és azt felöleli.

Nem engedhették meg természetesen a mítoszoknak önálló theológiai rendszerré történő fejlesztését, azaz más vallási centrumok kialakítását, illetve előretörését, mert ez szükségképen a hivatalos vallás, és ezzel együtt az uralkodói politika egységét és korlátlan hatalmát veszélyeztette volna. Tehát, amíg a változatos formákban kialakult mítoszvilág kifejezésre juttatása és összhangba hozása a birodalom — s így a vallás — egységét is szolgálta, az államhatalom elnyomott minden olyan törekvést, amely a theológiai rendszerek kialakítására irányulhatott volna, és szembefordulást jelenthetett a fennálló államrenddel.

A lótusz-míthosz sem válhatott önálló kozmogónikus rendszerré az Óbirodalom fénykorában, de megjelenését — épen tartalmából következően — nem korlátozta, hanem elősegítette a napkultusz, amelynek alapeszméjét az ősvízből felpattanó virág megragadó képével fejezte ki.

[43] *K. Sethe:* Dramatische Texte zu altägyptischen Mysterienspielen, I. Das Denkmal memphitischer Theologie, Leipzig (1928) 4—5 o.
[44] *H. Junker:* Götterlehre, 8—16 o.
[45] *H. Junker:* Pyramidenzeit, 19 kk.

NÁDOR GYÖRGY:

EGY SAJÁTOS AFORIZMATÍPUS SZERKEZETÉRŐL ÉS ANTIK ELŐZMÉNYEIRŐL

Az aforisztikus gondolkodásmód vizsgálata az irodalom és a filozófia számára egyformán fontos feladat. A népköltészetben, de az irodalom «magasabb» szféráiban is egész sereg műfaj szerkezeti formája : az aforizma (gnóma, apophtegma, népies szólások, közmondások, szállóigék stb.). A filozófiai irodalomban az aforizma bizonyos esetekben valósággal a kifejezés (sőt néha a gondolkodás) alapformájává válik ; így a 17—18. század francia moralistáinál (La Rochefoucauld, Vauvenarge, Chamfort, Rivarol stb., és a legnagyobb hatásúan az ókorban Hérakleitos, a legújabb korban Nietzsche esetében. Számos gondolkodónál az aforisztikus forma más kifejezésformák *mellett* jut fontos szerephez (pl. Diderot, Feuerbach és mások esetében.)

Vonzó feladat volna az aforisztikus gondolkodás és ezzel együtt az aforisztikus kifejezésmód logikai karakterének, a szisztematikus gondolkodásmódhoz való viszonyának és más vele kapcsolatos problémáknak átfogó vizsgálata. Egy ilyen átfogó igényű vizsgálat azonban előmunkálatokat igényel. Jelen dolgozat éppen ebben az irányban kíván kísérletet tenni : vizsgálja az aforisztikus gondolkodás egyik érdekes típusának *formai* sajátosságait.

Az a tény, hogy vizsgálatunkat a formai elemekre alapozzuk, feljogosítani látszik bennünket, hogy az aforisztikus gondolkodásnak térben és időben egymástól igen távolfekvő megnyilatkozásait vegyük figyelembe.

Induljunk ki La Rochefoucauld egyik maximájából : «A gyengeség az egyedüli hiba, amelyet nem lehet kijavítani». (La faiblesse est le seul défaut que l'on ne saurait corriger.) (130.) A figyelmes olvasónak úgy tűnik, mintha e szellemes mondás formai—stiláris tekintetben válasz volna egy *kérdésre*, amely így hangozhatott : «*Mi az egyetlen hiba, amelyet nem lehet kijavítani?*» Ha ez igaz, akkor La Rochefaucould mondásának stílusát és szerkezetét a találós kérdések mintája határozta meg. Az ilyesfajta szellemes kérdés—felelet játék a francia előkelő társaságok művelődéséhez szervesen hozzátartozott e korban. De eredete mélyen bele nyúlik az időbe és régebbi kultúrákban igen fontos szerepet töltött be.

A vallástörténet úgy tudja, hogy rejtvények feladása egyes kultúrákban — mint pl. az indiaiban — eredetileg «szent játék»-nak számított, hogy a rejtvények köré fonódó kérdés—feleletek az áldozati kultusz elengedhetetlen tartozékai voltak.[1] Nem szükséges azonban ilyen messzire menni, hogy a rejtvények stílusmeghatározó szerepét tanulmányozzuk. A némileg ködbe mosódó kultikus *eredetnél* számunkra különben is fontosabb a kérdés—felelet típusú aforizmák logikai szerkezetének vizsgálata.

Sok esetben teljesen épen maradt a rejtvényforma emlékét őrző eredeti kérdés—felelet forma. Periandros, a hét görög bölcs közül a hetedik, mondta : *Mi a szabadság? A jó lelkiismeret.*[2] Persze : szó sincs arról, mintha az erkölcsi gnómát *tartalmilag* a rejtvények színvonalára akarnánk helyezni. Huizinga, aki pedig a játékosságot mint *egyetemes* lelki motívumot kereste a kultúra különböző ágaiban, ugyancsak nem azonosítja

[1] A kérdés vallástörténeti vonatkozásait összefoglalja *Huizinga:* Homo ludens c. műve (Basel 1944) ; etnográfiailag tárgyalja *A. Jolles:* Einfache Formen (Halle 1956[2]) c. munkája. Lásd még *Heinemann:* Altjüdische Allegoristik (1925). A görög anyagot közli : *W. Schultz:* Rätsel aus dem hellenischen Kulturkreise. Leipzig 1909.

[2] Idézi *Nietzsche:* Werke (*Naumann*-féle összkiadás) XII. kötet. 270. l.

egymással a különböző igényű és fajsúlyú szellemi alkotásokat.[3] Periandrosnál[4] a kérdés—felelet forma talán már csak konvenció, a hagyomány által adott műfaji keret. De e formai keretnek egyszer létre kellett jönnie és valaha a kultúra eleven részét kellett alkotnia.

Azokban a műfajokban, amelyek a közönséggel (hallgatósággal) való közvetlen érintkezésből erednek, a kérdés—felelet forma egy érdekes, «kritikus» szituációt tükröz. Azt az állapotot rögzíti, amikor a közönséggel való bensőséges spontán kapcsolat már némileg meglazult és amikor a szónok, ha kérdést intéz hallgatóihoz, kérdésére maga kényszerül megadni a feleletet. Ezt a szituációt tükrözi a hellenizmus korának *diatriba* irodalma. Különösen a kor cinikusai, a szofisták e kései utódai művelik előszeretettel az aforisztikus irodalom e fajtáját. Willamowitz—Moellendorf ezen ókori gnómák *kérdés—felelet* formáját — igen meggyőzően — az író—olvasó viszony eredeti harmóniájának megbomlásából magyarázza : a hallgatóság nem tud a kérdésre válaszolni, megválaszolja tehát maga a szónok.[5] Idővel persze a dialogikus (kérdés—felelet) forma szükségképp konvencióvá merevedik.

A tanítás, szónoklat, előadás szférájából születtek egyes talmudi aforizmák is; a dialogikus forma helyenként itt is megmaradt, formába merevedett emlékeként az eredeti előadó—hallgató viszonynak. Íme a talmudi etika egyik formailag is legsikerültebb gnómája :

«Ben Zóma szokta mondani : Ki a bölcs? Aki mindenkitől tanul . . . Ki a hős? Aki legyőzi szenvedélyét . . . Ki a gazdag? Aki megelégedett osztályrészével . . . Ki a tisztelettől övezett? Aki tiszteli az embereket . . .»[6]

Aforizmánk minden egyes eleme egy-egy látszólagos paradoxon. Más az igazi bölcs és más, akit általában annak tartanak ; nem az az igazi hős, aki annak látszik ; a szegény ember gazdagabb lehet a dúsnál stb. Milyen is lehetett az idézett aforizma megszületésének valóságkerete? Feltehető, hogy az előadó kérdése még nem volt szónoki kérdés, hogy a közönség tevékenyen reagált a kérdésre. Ki a hős? — hangzott a kérdés. A hallgatóságból talán ilyesfajta válaszok hallatszottak : aki bátor a harcban ; aki kitartó a nehézségek tűrésében ; aki önfeláldozó ; aki legyőzi ellenségeit stb. A szónok azonban mindre csak a fejét rázta és a végén rukkolt elő saját *paradox* válaszával, amit persze hogy senki sem tudott eltalálni.

Kiderült az eddigiekből, hogy a dialógus-forma eredete az aforizmák esetében a rejtvényforma,[7] illetőleg a szónok (előadó) kérdése, amelyre vagy nem is várhat feleletet, vagypedig a feleletekkel — saját álláspontjának paradox jellege következtében — természetszerűleg nem lehet megelégedve. A mondottak egyben megvilágítják azokat az aforizmákat is, amelyek — mint La Rochefoucauld idézett maximája — a dialógusformának csak egyik összetevőjét őrzik, ti. a *feleletformát*. Ilyen típusú — hogy találomra még egy példát mutassunk — a következő feuerbachi aforizma is : «*Az emberek hibái — erényeik inkognitói.* E hibák mögött is az erény rejtőzik.»[8] Az aforizma elé gondolatban odaállítható a kérdés : mik valójában az emberek hibái? A válasz itt is *paradox*, éspedig diametrális ellentéte La Rochefoucauld híres mondásának : erényeink jobbára csak álcázott bűnök. Feuerbach aforizmája a régi paradoxonnak paradox módon való megfordítása.

Az a tény, hogy az aforizmák egy csoportja a dialógusból, illetve a találós kérdések mintájára jött létre, magyarázatot ad az aforizmák egy másik érdekes sajátosságára is: miért kedvelik az aforizmák a szuperlatívuszokat és általában a szélsőségeket a kifeje-

[3] Vö. *Huizinga:* Homo ludens (Basel 1944) VI. fejezet.

[4] *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus felhívta figyelmemet, hogy már a Thalés-hagyomány ismeri a Periandroséhoz hasonló kérdés—feleletszerű formát.

[5] *U. Willamowitz—Moellendorf:* Die griechische Literatur des Altertums (Die griechische Literatur und Sprache c. kötetben. Leipzig—Berlin 1912) 164. : «Er (der Kyniker) würde vielleicht eine wirkliches Gespräch führen, wenn die Leute, die er haranguiert, zu antworten wüssten. So redet er wohl direkt auf sie ein, aber die Antworten muss er sich selbst geben.»

[6] ÁBOTH IV. 1.

[7] A rejtvényforma és rejtvényverseny hatását komplexebb szellemi produktumokra, pl. a szofista *erisztikára* már régebben felismerték. Lásd *R. Hirzel:* Der Dialog. Leipzig 1895. I. 20.

[8] «Die Fehler der Menschen sind nur die Incognitos ihrer Tugenden. Hinter diesem Fehler steckt auch nur die Tugend» (L. *Feuerbach:* Sämmtliche Werke. Leipzig 1846. II. kötet).

zésmódban. A folklórból ismeretes találós kérdések világosan mutatják ezt az összefüggést. Íme néhány ilyen találós kérdés és felelet a magyar folklórból :

Melyik a *leglustább* szent ? — Márton.
Ki a *legnagyobb* úr a szentek között? — Márton.
Melyik a *legedzettebb* állat? — A bolha.[9]

A találós kérdések jellegéből folyik a *felsőfokú* jelző, a pointirozott kifejezés. Természetesen ezek a jellegzetes vonások az aforizmáknak nemcsak azt a formáját jellemzik, amelyben a kérdés—felelet forma még éppen maradt, hanem az olyan aforizmákat is, amelyek csak a *felelet*-formát tartalmazzák.

Azok az aforizmák (gnómák etc.), amelyek *formailag* egy találóskérdés-játék részének hatnak (a felelet-résznek), *tartalmi* szempontból paradox jellegükkel tűnnek fel. Hiszen a találós kérdés éppen azért találós kérdés, mert a megfelelő válaszok nem hevernek az utcán. Logikai szempontból tekintve az ilyen aforizmák többnyire definíció formáját öltik : az aforizmát létrehozó gondolkodó definiál, helyesebben új szempontból újradefiniál, a maga paradox elképzelései szerint határoz meg valamely fogalmat. Nietzsche például így definiálja a kultúrát :

«Cultur ist nur ein dünnes Apfelhäutchen über einem glühenden Chaos.»[10]

A meghatározás nyilvánvalóan *újra* való meghatározás, átértékelés — egy új szemlélet, egy új értékrend szempontjából.

A definíció típusú aforizmák *mai* formájukban már alig árulják el magának a formának a régi rejtvényekkel és kérdés—feleletekkel való kapcsolatát. Ha azonban az időben egy kicsit visszamegyünk, az összefüggés mindjárt szembeötlik. Vegyük a következő hérakleitosi mondást :

«Idő : gyermek, aki játszik, ostáblajátékot ; a gyermeké az uralom.» (Fr. 52.)[11]

Diogenés Laertius megőrzött egy olyan hagyományt, hogy Hérakleitos *találós kérdéseivel* gyakran hozta zavarba az orvosokat.[12] Az ephesosi bölcs stílusának homályosságát bizonnyal éppen ez a «rejtvényszerűség» okozza. Gnómái és aforizmái gyakran fordított találós kérdéseknek hatnak. Ha az idézett aforizmát megfordítjuk, megkapjuk magát a *«rejtvényt»:*

«Gyermek, aki játszik, ostáblajátékot ; gyermeké az uralom. — Mi az ?»

Mai alakjában az idézett hérakleitosi aforizma már nem rejtvényformában van, hanem fordított rejtvény, azaz a «feleletből», a megoldásból indul ki és azt *definiálja*. A definíció, amit kapunk, természetesen meglepő, paradox tartalmú, távoli asszociációkra, analógiákra, kapcsolatokra, metaforákra épül — különben az eredeti rejtvény nem is lett volna rejtvényszerű. Már Aristotelés felismerte rejtvény és metafora rokonságát.[13] Az aforizmákban adott meghatározások tehát meglepő, paradox, átértékelő *«definíciók»*.

Az aforizmák paradoxiája nemcsak és nem is elsősorban stiláris sajátosság. Ez különösen Hérakleitosnál látható világosan, de szembetűnik a későbbieknél is. A paradoxon, az *újból* való meghatározás szerepe éppen az, hogy felmutassa a látszólag ésszerűben az ésszerűtlent és a látszólag ésszerűtlenben az ésszerűt. A fogalmakat éppen azért kell *újból* meghatározni, mert a közönséges felfogás vagy más elfogadott nézetek helyteleneknek látszanak. Hérakleitos gondolkodásformájának jeles kutatója, Fränkel egy sajátos hérakleitosi gondolkodási fordulatot éppen Hérakleitosnak a közfelfogással való paradox szembenállásából magyaráz :[14] a látszólagos tudással helyezi szembe a maga *igazi* tudását. És éppen a paradoxonokban rejlő polemikus elemek révén válhattak egyes hérakleitosi gondolkodásformák idővel a retorok szónoklatainak stiláris elemévé.[15]

A fogalmak újra való tisztázását éppen az a meggyőződés sugallja a későbbi moralisták esetében is, hogy a látszólagos igazságok helyébe *valóságos* igazságokat helyez-

[9] Közli *Szendrey Zs.:* Oktató és alkalmi hagyományok (A magyarság szellemi néprajza c. kiadványban. A magyarság néprajza III. kötet 378. lap.)

[10] *Nietzsche:* Werke i. k. XII. 343.

[11] *Αἰὼν παῖς παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἡ βασιληίη.*

[12] Diog. Laert. 9. 3.

[13] *Aristotelés:* Retorika III. könyv. 2. fejezet : «a rejtvényszerűben mindig egy metafora rejlik.»

[14] Vö. *H. Fränkel:* Wege und Formen frühgriechischen Denkens (München 1955) c. kötetben Eine heraklitische Denkform c. tanulmányt.

[15] Vö. *A. Norden:* Antike Kunstprosa I. 18. ff.

zenek, hogy egy olyan új *szemléletet sugalmazzanak*, amely nem elégszik meg a látszattal, amely a látszat mögé kíván pillantani. Ezért írja La Rochefoucauld :

«Az a tökéletes bátorság, ha valaki tanuk nélkül is mindazt megteszi, amit mások jelenlétében megtenne.»[16] (216.)

Nietzsche azért ad *új* definíciót a kultúráról, hogy feltárja a közönséges felfogás és a közkeletű kultúrfilozófiák felületességét, megalapozatlanságát. Az aforizmák általunk vizsgált fajtáját a hérakleitosi szellem hatja át : a közkeletű nézetek látszatigazságot tartalmaznak, a mélyebb igazság csak a közkeletű felfogásnak paradoxnak tűnő megfordítása, átalakítása után ismerhető fel és fogalmazható meg.

Az aforizmák egyik fajtájának formai (stiláris) sajátosságaiból kiindulva eljutottunk bizonyos, a formai kérdéseken túlmutató eredményekhez. Kiderült : azok az aforizmák, amelyek a «rejtvényekkel» kapcsolatosak, amelyek mélyén egy eredeti kérdés—felelet vagy akárcsak válasz-forma rejlik (és így egy fogalom, jelenség sajátos újból való meghatározásai) többnyire paradoxont vagy látszólagos paradoxont tartalmaznak. A hérakleitosi aforizmákkal való egybevetés feltárta az ilyesfajta maximák szerkezetét meghatározó «ismeretelméleti» álláspontot : a látszólag ésszerű valójában ésszerűtlen.

Az eddigiek alapján most már egy további kérdést is feltehetünk : úgy van-e, hogy az aforizmák és az aforizmákban kifejezett paradoxonok egy-egy pillanatnyi ötlet felvillanásai. Igaz-e, hogy az aforisztikus gondolkodó csak részleteket lát és nem a dolgokat összefogó rendszert?

Hérakleitos aforizmái mögött, azok igazolására ott van egész ismeretelmélete. Az egyes mondások csakis akkor igazak, ha igaz az a szemlélet és módszer, amelyet az ephesosi filozófus bevezetett. — Ha Platón azt az aforizmát védelmezte, amely szerint «jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni», akkor e látszólagos paradoxon mögött ott van az egész platóni filozófia, amelynek ezen erkölcsi maxima logikus következése. Marx híres mondata *(A vallás — a nép ópiuma)*[17] igazi megvilágítását Marx gondolatainak *egészéből* nyeri. Nietzsche idézett definíciójában a kultúráról benne van az *egész* nietzschei kultúrfilozófia.

Ahogyan a népi mondások, a népies rejtvények mögött egész *anekdóták* rejlenek[18] a megfejtés aranyfedezeteként, úgy rejlik egy-egy aforizmában — ha az nem valamiféle felületes szellemesség lecsapódása, hanem magvas mondás — egy egész elmélet.[19]

Abból indultunk ki, hogy az aforizmák egy fajtája a rejtvényekkel kapcsolatos. Ez a rejtvényszerűség nemcsak a kérdés—felelet formával függ össze. Rejtvényszerű, helyesebben orákulumszerű marad az aforizma akkor is, ha önmaga felel a felvetett szónoki kérdésre, mert *új* igazságokat «nyilatkoztat» ki, amit a még távolállók és az elméletbe be nem avatottak nem érthetnek. Rejtvényszerű, sőt rejtélyes marad az aforizma, míg az olvasó (hallgató) meg nem érti az egyes aforizma mögött rejlő *egész elméletet*, amelyből az egyes mondás kihajtott, amely hordozza az egyes paradox tételeket is, amíg magáévá nem teszi azt az új szemléletet, amely meg tudja különböztetni a látszólag ésszerűt a valóban ésszerűtől.

*

[16] «La parfaite valeur est de faire sans témoins ce qu'ons serait capable de faire devant tout le monde.»

[17] «Die Religion ist das Opium des Volks.» *K. Marx:* Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie.

[18] Vö. *Tolnai V.:* Szólások (A magyarság néprajza i. k. 400. lap).

[19] Az itt mondottakkal analóg Vico zseniális megállapítása : Minden metafora — egy mítosz csíráit tartalmazza *(Vico:* Scienza Nuova. II. könyv. II. rész. 2. fejezet).

CSER LÁSZLÓ

A ROMA QUADRATA KÉRDÉSÉHEZ

I

Az Ant. Tan. 1955. évi 4. füzetében Szabó Árpád régebbi propozicióját újabb és gazdagabb érvekkel ellátott formában újra tárgyalja, s kibővíti a kérdés megoldására javasolt újabb anyaggal. Ebben a tanulmányban fenntartja régebbi álláspontját s főleg Blumenthallal és Försterrel polemizál.

Anélkül, hogy a szerző elért eredményeinek lényegét kívánnám érinteni, két ponton szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy a — véleményem szerint helyes — felfogásban mutatkozó nehézségek, amelyek a rendelkezésre álló antik anyag szűkössége következtében állnak fenn, legalább részben érthetőbbekké váljanak.

A vita egyik kérdése a *quadratus* szó jelentése. Itt részben a 'négyszögű', részben a 'négy részből álló, négy részre osztott' s mint harmadik, a 'tökéletes' jelentés kerül elő. Az utóbbi mellett főleg Förster érvel a *τετράγωνος* aristótelési és plátóni értelmezése alapján.[1]

Szabó Árpád a négy részből álló jelentés mellett foglal állást, s felsorol öt kifejezést azzal a megjegyzéssel, hogy a példák tovább is szaporíthatók volnának.[2] Szemére veti Försternek, hogy az idézett kifejezések általa javasolt magyarázatát figyelmen kívül hagyja.[3] Ugyanakkor azonban tagadhatatlan, hogy ő sem foglalkozik a Förster javasolta értelmezést igénylő szavakkal, amilyen a *statura quadrata* vagy a Quintilianus-féle *quadrata compositio*. Ezeknek a sora szintén tovább szaporítható. Így Celsusnál *corpus quadratum*-ról olvashatunk.[4] míg Columella *boves quadrati*-t emleget, ami az adott szövegben megközelítően valóban tökéletessel adható vissza, míg az *oves quadratae* a közepes nagyságút, adott körülmények között éppen legjobban megfelelőt jelent.[5] Ha a *quadro* igét is tekintetbe vesszük — s gondolom joggal — akkor tovább billen a mérleg serpenyője a másik irányba is. Ciceronál nem ritka a *quadro* ige származékainak használata a beszéd megszerkesztésével kapcsolatban. A *quadrandae orationis industria*[6] kifejezésben is a tökéletességet kell látnunk, ahogy általában az Orator központi gondolata az, melyik az ékesszólás legtökéletesebb formája és milyen a tökéletes szónok.[7]

Ugyancsak jellemző Petronius ilyenfajta szóhasználata: *facile est, ubi omnia quadrata currunt*,[7a] ami más szerzőknél is előfordul hasonló értelemben.

Úgy látszik a *quadratus* szó jelentése erősen ebbe az irányba tolódott a késő fejlődési fokon, helyesebben gyakrabban jelentkezik a tökéletes, teljes, megfelelő jelentésben.

A *quadratus* jelentését illetően három csoport különböztethető meg:

1. Az elsőbe volnának sorolhatók azok a kapcsolatok, amelyekben nyilvánvalóan elsődleges a négyes számmal összefüggő valamilyen jelentés. Ez többé vagy kevésbé még jól érezhető és magyarázható. Ilyenek pl. a *legio quadrata*, a *versus qu.*, a *panis qu.*, *ager qu.*

2. A másodikba sorolhatók azok, amelyekben ez a jelentés egyáltalában nem világos, legalábbis nem volt az már a ránk maradt szerzők műveiben sem, maguknak az antik szerzőknek szemében sem. Ilyen a *statura qu.*, az *ovis qu.*, a *bos qu.*

3. A harmadik csoportba tartozóknál esetleg mindkét jelentés érezhető, hol egyik, hol a másik lép előtérbe. Ezeket csak megfelelő anyag mélyreható kultúrtörténeti vizsgálata deríthetné ki a jelentés fejlődését illetően. Ilyen a compositio qu., ami nyilván

[1] *A. Förster:* A Róma quadrata kérdéséhez. E. Phk. 1948. LXXI. 5. 1.
[2] Antik Tanulmányok (1955) (4, 220. 1.).
[3] Uo.
[4] Celsus: De med. 2, 1.
[5] Clumella: De re rust. 6, 1, 3. ill. 7, 2, 2—3.
[6] Cicero: Or. 58, 197.
[7] Or. 1., 3 és 15.; 47.
[7a] Petr. 43, 7.

tökéletes compositiot jelent a ritmus szempontjából, de lehet, hogy valamilyen stíluskövetelmény négyes beosztása lehetett az alapja.

A Förster említette példákban nem jogosulatlan a 'tökéletes' jelentést keresni a latin szavakban, de kiinduló pontjában — az aristótelési idézetben — nem veszi észre a leglényegesebbet. Aristótelés ugyanis világosan megmondja — amit Förster is idéz —, hogy «a kiváló embert τετράγωνος-nak mondani metafóra». Nála egy geometriai idom tökéletessége az alapja a tökéletes személy megjelölésének. Ebből legfeljebb annyit következtethetünk joggal, hogy a 'tökéletes' fogalmára használt τετράγωνος v. a latin *quadratus* megjelölés a négyes számból indult ki, az szolgált a jelentés alapjául, de semmi esetre sem lehetett megfordítva. Azaz a teljesség, a hiánytalanság, a tökéletesség megjelölésére valamilyen oknál fogva a négyes számmal kapcsolatos valamilyen tartalmat jelölő szót használtak, Aristótelés éppen a négyzetet, amihez nála a tökéletesség képzete kapcsolódott. Hogy azonban ennek nem kizárólag geometriai síkon kell keresni az eredetét, az nagyon valószínű. Több érv szól amellett, hogy valószínűleg szakrális előzményei vannak. A kiegészítés, a tökéletesség, hiánytalanság jelentés kapcsolódik Horatius egyik érdekes sorához is:

mille talesta rotundentur, totidem altera porro et
tertia succedant, et quae pars quadret acervum.[8]

A római kultúra területéről nem tudok olyan adatot, amivel nyilvánvalóan és kézzelfoghatóan bizonyítani lehetne azt a vallástörténeti elképzelést, hogy a négyfelé osztás, a négy részből felépítettség szakrális felfogása volna az alapja a *quadratus* két — látszólag ellentétes — jelentésének: 'négyszögű v. négy részre osztott' és 'tökéletes'.

Szabad legyen azonban más kultúra területéről két analóg felfogást idézni, ami azt a nézetet támogatja, hogy a két jelentés nem ellentétes, sőt egyik a másikból — magasabb összefüggés keretében — természetesen következik. S ezekben az esetekben éppen a szakrális szempont adja meg a magyarázatot.

Eisler hivatkozik arra, hogy Johannes Hehn egy ékírásos emlék alapján, amely a hetes számot azonosítja a *kiš-ša-tu* jelentéssel, ami teljességet, mindenséget jelent, tömör bizonyítékot szolgáltatott arra vonatkozólag, hogy a «het»-es szám *(sibittï)* = összesség a világra alkalmazva az Universumot jelenti.[9] Ugyanez áll szerinte a négyes számra is. Említi, hogy Peiser szkématikus világtérképén a mindenséget heptogramm ábrázolja. Ez kör köré helyezett hét területből *(nagu)* áll. Az újbabyloni diagrammokon ismeretes a négyes is.[10]

Ez két szempontból tanulságos a fenti problémával kapcsolatban. Egyrészt azért, mert benne egy szám fejezi ki a teljességet, tökéletességet, másrészt azért, mert ez a teljesség éppenséggel a világmindenség ábrázolása, ami a Roma quadrata kérdésében éppen nem lényegtelen. Hogy a négyes beosztásnak is hely jutott a babyloni felfogásban, ahol egyébként a hetes beosztás a jellemző, az arra mutat, hogy nem kevésbé elterjedt lehetett a világ négy részre osztása a szkématikus ábrázolásokon.

Az indonéziai szigetvilágból származik a másik azonos értelmű adat. Itt nem a fenti két szám szolgál a világmindenség felépítésének alapjául, hanem a másik, igen gyakran előforduló kilences beosztás dominál. Jensen expedíciójának eredményeiről beszámolva így ír erről: «Az Uwin kerület lakói magukat Uli patai-nak nevezik. (Pata = 'törzs'.) Ezek azt mondják, hogy Ulia siwa *(siwa* = 'kilenc'. Cs. L.) annyit jelent, mint az egész világ. Ha az ember a világ összes dolgait felsorolja, az eget, a földet, az állatokat, fákat és az embereket, akkor röviden azt lehet mondani: Ulia siwa, mert ez mindezt együtt jelenti. Pontosan azt jelentené ez: a világ kilenc része, mert ulianak nevezhetők azok a részek, amikre az ember valamit osztani tud.[11]

Ez a felfogás csak úgy érthető, ha a világmindenség szerkezete valamiféle kilences beosztáson alapul. Valóban erre számtalan adat van az említett kultúrán belül. Ez esetben nyilvánvaló, miért nevezik a világmindenséget kilenc ulianak. Ez jelenti a teljességet, a tökéletességet.

Azaz a Roma quadrata olyan felfogása, amit Szabó Á. javasol, nem egyedül bukkanna fel a kultúrtörténet titokzatos világában, hanem az a négyes beosztás, amit Eisler említ, megerősíti azt a feltevést, hogy volt olyan eléggé elterjedt felfogás, amely a világot

[8] Horatius: Ep. 1, 6, 34. és k.

[9] *Hehn:* Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im alten Testament. Leipziger semit. Stud. II. 5. 1907. 5. 1. Idézi: *R. Eisler:* Weltmantel und Himmelszelt, München, 1910. 337. 1.

[10] *Eisler:* Id. m. uo.

[11] *Jensen:* Die drei Ströme, Leipzig, 1948. 56. 1.

négy részből állónak, vagy négy részre osztottnak fogta fel. Ugyanakkor a két említett példán tapasztalhatjuk, hogy a számszerű megjelölés átvitt értelmet kapott a teljes, tökéletes irányában, ami fenti látszólagos ellentét javasolt feloldásának jogossága mellett szól.

Megítélésem szerint mindegyik esetben a konkrét számszerű megjelölés szakrális eljárásból alakult ki, s ebből éppen tartalmánál fogva fejlődött ki általánosabb jelentése. Ez a magyarázata annak, hogy kultikus eljárásokban éppen a négy, hét és kilences számhoz kapcsolódik legtöbbször az a tartalom, amit olyan szívesen intéznek el azzal, hogy azok «runde Zahlen». Éppen azért lettek azzá, mert a tökéletesség, teljesség fogalmát egy ismert tartalom tette azzá, ami lassanként elhomályosult, de megmaradt a formális elem, s ez fenntartotta az eredeti jelentést. Ez az oka annak, hogy már a római szerzők is vitáznak a kérdés felett s hol az egyik, hol a másik jelentés kap hangsúlyt.

Egyébként az egész földnek a négy iránnyal való meghatározását, ami valószínűleg minden ilyen beosztás alapjául szolgált, ismerték az ősmexikóiak is, legalábbis így értelmezi Roscher is ezt a tényt.[12]

II

A másik kínálkozó összehasonlítási pont a *βόθρος κυκλοτερής* kérdése.

Szabó Á. tanulmánya az agrigentoi Démétér szentély két oltárát és a Dioskuroi templom közelében talált hatalmas oltár alakját kapcsolatba hozza a városalapításkor készített *β. κ.*-sel. Megállapítja, hogy «Démétér sziciliai oltára tehát szimbolikus képe magának a földnek, azaz a földistennőnek».[13] Később megjegyzi, hogy a keleti népek városai gyakran világkép-projekciók, mint pl. Egbatana is.[14]

Ez utóbbi megállapítás nem ismeretlen a vallástörténet kutatói számára. Hogy a Roma qu. ilyen értelmű felfogását vallja, csak közelebb vihet a kérdés tisztázásához.

Hogy a világegyetem olyan ábrázolása, amilyet a mundus gödör és négyes beosztás kombinációjában kell látni, nem egyedülálló, arra ismét egészen más kultúrák területéről szeretnék néhány adatot megemlíteni.

A Dél-Kaliforniában élő Luiseño indiánok a beavatási szertartás alkalmával különleges homokrajzot készítenek. A lányok bevatásakor készített rajzot így írja le a szerző: «Ásnak egy centrális lyukat, s a belőle kiemelt homokot arra használják, hogy körülbelül két láb átmérőjű kiemelkedő kört készítenek belőle. A körvonal szélessége kb. háromnégy incs. Ezt a kört befestik úgy, hogy rászórnak különböző színű homokot vagy talajfestéket vagy porított faszenet. Külső szélét fehérre, a középsőt pirosra, a belsőt feketére festik.»[15] A benszülöttek véleménye szerint a körök a tejútat, az égboltot, ill. a lelkeket jelképezik. «A homokrajz a világot reprezentálja. A fölöttünk boltozódó égről feltételezik, hogy az a Tejút körén nyugszik. Így az egész látható universum ábrázolásával van dolgunk.»[16] Még érdekesebb, hogy a lányok a beavatási szertartás végén zsályamagot és sót köpnek bele a centrális lyukba.[17] Ez lényegében emlékeztet a mundus gödörbe dobott rögökre és zsengékre. A só és a zsályamag, általában a mag szakrális jelentősége nem ismeretlen. A bennszülöttek véleménye szerint van egy kapu is a rajzon, ami észak felé néz s arra szolgál, hogy a lelkek ki tudjanak jutni rajta. A Földanya is úgy fekszik, hogy lába észak felé van.[18]

Ebben a világábrázolásban kell, hogy az alvilággal is legyen valamiféle kapcsolat, ami abban jut kifejezésre, hogy a lelkeknek ki kell jutniok a körök lezárta világból. Egyébként a beavatási szertartások általában az alvilágban tartózkodó lelkekkel állanak kapcsolatban. Erre mutat pl. az indonéziai szigetvilág egyik szokása, ahol a beavatandóknak a szertartás színhelyéül szolgáló ház alatt épített sötét helyiségbe kell leugraniok s ott az alvilági lelkekkel megküzdeniök.[19]

A Földanya és a földbe ásott lyuk érdekes kapcsolatára utal a Pueblo indiánok felfogása. Ezekről azt olvassuk, hogy felfogásuk szerint minden Hopi kiwának megvan a

[12] *Roscher:* Die enneadischen und hebdomadischen Fristen und Wochen. Anhang: Über die Neun und Sieben im Kalender und Kult der alten Maxikaner. Abhdl. der sächs. Gesellschaft XXI. 1903. 81. l.

[13] Ant. Tan. id. h. 231. l.

[14] Uo.

[15] *C. G. Dubois:* The Religion of the Luiseño Indians of Southern California. University of California Publications American Archeology and Ethnology. Vol. 8. No. 3. June, 27. 1908. 88. l.

[16] Uo.

[17] Uo. 89. l.

[18] Uo. 89. l.

[19] *Ad. E. Jensen:* Id. m. 89. és 99. l.

maga [sipapuni]-ja, ez a földbe ásott gödör, amely a Földanya köldökét jelenti. A Pueblok úgy tartják, hogy ebből jött fel az első ember.[20] De alvilági kapcsolatra mutat a magok használata is, amint a Lemurián is babot dobálnak el áldozatul.[21] Másutt a lakodalmi szokások között szerepel a mag. Dél-India egyik népénél szokásban van lakodalom alkalmával, hogy kilenc fajta gabonamagvat elültetnek hét tálcába, ami földet tartalmaz.[22]

Még további hasonlatot mutat a mundus gödörrel az említett homokrajzokkal kapcsolatban a fiúk beavatási szertartására készített rajz. Ez kb. vasúti kocsikerék nagyságának felel meg. A kiinduló pont itt is egy centrális gödör, köréje két koncentrikus kört húznak. Az egész ábra két vonallal négy részre van osztva. Az így nyert négy negyedrész közül három további kisebb részekre van osztva, mindegyik negyed ugyanannyi további részre, kivéve egy negyedet. Ebben csörgőkígyót ábrázolnak, továbbá három kosár látható benne, amit minden ceremónia alkalmával a földre helyeznek, s ez kevés gabonamagvat tartalmaz. Ez a rajz a földet ábrázolja, a színek pedig a virágokat, mezőket és a fákat szimbolizálják.[23]

Ez az ábra a legvilágosabban utal arra, mit kell látni valóban a mundusgödörben és a köréje írt körben, mely négy részre van osztva : világábrázolást. Az adat azért érdekes, mert ilyen világosan sehol sincsenek együtt azok az elemek, amelyek mellett ott volna az egyértelmű felfogás jelentéséről is.

Hasonló koncentrikus körökkel találkozunk az ausztráliai bennszülöttek kultikus eljárásaiban. A nagy kígyóős, Wollunqua tiszteletére rendezett ünnepen a nagy talajrajz közepén három koncentrikus kört rajzolnak fekete színnel, amelyről azt állítják, hogy az Ununtumurrát jelöli, azt a helyet, ahol W. annak idején abbahagyta vándorlását. Ez más szóval az a hely, ahol a nagy kigyóős a földbe lement.[24] A kígyótotemhez tartozó halott temetésekor ugyancsak hasonló rajzot készítenek egy lyukkal, ahol a kígyóős a földbe távozott.[25] A koncentrikus körök igen gyakran földrajzi helyeket, városokat jelölnek az ausztráliaiak csurungáin.[26] Máskor a beavatási ünnepek alkalmával festik férfiak hátára s azt uterusként értelmezik.[27]

Az ősmexikóiaknál a koncentrikus körök éppenséggel Macuilcalli isten kézben tartott kerek pajzsán láthatók.[28]

A kör és annak négy részre osztása tehát az indiánok ábráján kétségkívül a világot ábrázolja, míg az ausztráliai ceremóniában városokat jelölnek a körök többek között. Minden okunk megvan rá, hogy a római alapításmondai mundus-gödörben és a ceremóniában is ezt lássuk. Mi más az antik város, mint az istenek lakóhelye elsősorban. Ezért viszi Aeneas a házi isteneket magával Trójából új városába, azért kezdődik az ostrom a szabályszerű invocatioval, ezért rendelkeznek Thukydidés leírása szerint békekötéskor legelőször az istenek szentélyeinek zavartalan használatáról, ez a békeszerződés első pontja.[29] Mi sem természetesebb, mint a kosmoszt uraló tökéletes isteneket a kosmosz képmását jelző városba a maguk kosmikus körülményei között helyezni el. A város alapításakor éppen ezért a lehető legnagyobb tökéletességre kell törekedni minden szempontból, mert az istenek számára — akik a tökéletes makrokosmos tökéletes lakói — csakis az ezt megjelenítő tökéletes mikroskomos a megfelelő, méltó lakóhely.

A Roma quadrata kérdésében a quadratus kétféle jelentése éppen szakrális körben való előfordulásánál fogva érthetővé válik. A látszólagos ellentét feloldódik abban az elvben, ami más oldalról, de lényegében a tökéletesség vonalán mutatkozik meg Kerényi e tárgyban vallott felfogásában.[30] Róma alapítási ceremóniájában a kör és a négyszög, a négyfelé osztottság és a tökéletesség fogalma nem ellentétei egymásnak, hanem kifejezési formái ugyanazon valóság egyes elemeinek.

[20] *P. Coze:* Kachinas. Masked Dancers of the Southwest. The National Geographic Magazine. 1957. Aug. 225. l.

[21] Ov. Fast. 5, 435 és k.

[22] *E. Thorston:* The number seven in southern India. Essays and studies presented to W. Ridgeway. Cambridge, 1913. 358. l.

[23] *Dubois:* I. m. 90. és k. l., továbbá fig. 2.

[24] *B. Spencer* and *E. J. Gillen:* Across Australia. London, 1912. II. 407. l.

[25] Uo. II. 436. l.

[26] *Róheim:* A csurunga népe. Budapest, 1932. 264. l.

[27] Uo.

[28] *F. B. Bernardino Sahagun:* Histoire generale des choses de la Nouvelle Espagne. Traduit et annoteé par *D. Jourdanet* et *Remi Simeon*. Paris, 1880. 586. l.

[29] Thukydidés : 4, 118 és 5, 18.

[30] *K. Kerényi:* Mythologie und Gnosis. Alb. Vig. Heft. XIV. 28. l.

NAGY FERENC

HORATIUS OLVASÁSA KÖZBEN

A problémáknak, amelyek a tudóst Horatius olvasása közben szinte megrohanják, gazdag sokfélesége a klasszika-filológiának egy régi műfaj-formáját helyezi előtérbe. Ez nem más, mint egy-egy klasszikus költemény-részlet szövegmagyarázata, alkalomszerű tárgyi csoportosításban. A cél nem valamely tétel igazolása, hanem egyszerűen egyes költemény-részletek tüzetes megvitatása, miáltal az egészre is világosabb fény derül.

Vides, ut alta stet nive candidum
Soracte . . .

Így kezdődik Horatius ódái I. könyvének 9. darabja. E jelző : *alta* itt is a két pólust jelenti (magas-mély). De a beállítás nemcsak vertikálisan érvényesül, hanem horizontálisan is : fák helyett egész erdők, patakok helyett nagy folyamvizek szerepelnek a költői nyelvhasználatban. Ezt a hatalmas hó- és jégtömeget akarja most a költő egyszerre eloszlatni, a szó szoros értelmében szétolvasztani:

Dissolve frigus ligna super foco
large reponens, atque benignius
deprome quadrimum Sabina,
o Thaliarche, merum diota (5—8.).

Azt, hogy az előbbi fagyos tájat a költő iziben felolvasztja, több hangsúlyos elem együttes alkalmazásával éri el. A *reponens* igealak pl. nemcsak annyit jelent, hogy újra meg újra rárak, hanem azt is, hogy a tüzet jól megrakja. Hasonló finomságot fejez ki a *super foco* szókapcsolat : a várható *in*+ablativus vagy puszta dativus eset helyett így kellően érzékelteti azt, hogy a tűzhely hegyibe-tetejébe meg van rakva. A kívülről melegítő tűz és a belülről fütő bor egymásutánjának fokozódása a *large — benignius* alapra középfokú adverbium-párban is kifejezésre jut. S véletlen-e, hogy annak a bornak, amely a komor tél hidegét hivatott elűzni, a korát eláruló jelző így hangzik : négy telet látott *(quadrimum-quadrihimum)*?

Visszatérő mozzanat — az elemek irányító felsőbbségébe vetett hit — áll a költemény középpontjában. Amiről ezzel kapcsolatban részletesebben lehet szólni, az a látszólag alkalmi párhuzam : szélvihar a tengeren és hajladozó fák a szárazföldön. Egyfelől a termékenyítő erejű víz és a föld halálos *(χθόνιος)* jellege, másfelől kérdezzük: miért éppen ciprus és kőris? A ciprusfa is a réti földből nő, de legszívesebben víz fölé hajlik, virulóan örökzöld *(sempervirens)*, egyszersmind gyászthozó *(funebris)*, hisz mint a halál fája a holt lelkekben gazdag Plutonak van szentelve. A kőris ugyanilyen kereszteződéseket mutat : láptalajon nő s bár öregedésre ítélt fa, belőle árad a manna. Élet és Halál ölelkezése fonja körül és zárja le a költemény első egységét.

Ugyanezt, Élet és Halál különös együttesét látom Horatius egy másik ódájában, a III. könyvet záró híres 30. carmenben.

Exegi monumentum aere perennius
regalique situ pyramidum altius (1—2.).

Ha tisztában vagyunk az egyiptomi királypiramisok épületszerkezetével, akkor ismét rá kell mutatnunk arra, hogy *altius* = magasabban é s mélyebben. Hisz tudjuk, hogy a fáraók sírja és kincseskamrája rendszerint e gúlaépítmények földalatti fundamentumában volt. A római költő aligha mondotta volna hasonlatában egy piramisszerű

emlékműre, hogy semmi sem tudja szétrombolni *(non possit diruere)*, ha az nem alapjában lett volna időálló.

A költeményen különben— mint említettem — az Élet és Halál elválaszthatatlan kettőssége vonul végig. Mégpedig olyan formában, hogy az élet viharos hangorkánja és a halál néma csendje küzd benne egymással. Figyeljük meg :

imber edax, Aquilo impotens (3.) — ez az élő természet dübörgő hangja ;
innumerabilis
annorum series et fuga temporum (4—5.) — ez a nem érzékelhető idő, egyszersmind a temetők örök hangtalansága ;
moriar (6.) — a halál ; *multaque pars mei*
vitabit Libitinam (6—7.) — a felülkerekedő élet ;
usque ego postera
crescam laude recens (7—8.) — ez a hírnév, az örökszavú fama
cum tacita virgine pontifex (9.) — ez a vallás mystikus némasága, hisz a Vestalis maxima voltaképpen dea Tacita, a hallgatás isteni papnője ;
violens obstrepit Aufidus (10.) — hangpozitívum ;
pauper aquae Daunus (11.) — ugyanennek a negatívuma.

Ezek azonban csak a részletek. Az egész költemény alapgondolata tulajdonképpen a következő : én, Horatius, megtörtem a halál örökletes némaságát, lélekben halhatatlan leszek. A költő saját szavával : *dicar* (10.), ami nemcsak annyit jelent, hogy «azt fogják rólam mondani . . .», hanem először önállóan értelmezendő, vagyis a. m. hírnevem lesz. Ezt azután kifejti a részletes magyarázat : el fogják mondani rólam, hogy ezt és ezt alkottam. Tehát hű magyar értelmezésben a *dicar* kétszer fordítandó.

Most Horatius ódái I. könyvének mindjárt 1. darabjából idézek :

Sunt, quos curriculo pulverem Olympicum
collegisse iuvat, metaque fervidis
evitata rotis palmaque nobilis
terrarum dominos evehit ad deos (3—6.).

«Vannak, akiket gyönyörködtet *curriculo pulverem Olympicum collegisse.*» Mindjárt itt van az első probléma. Mi e kifejezés : *pulverem collegisse* pontos jelentése? Az interpretálók többsége nyomán magyarban elterjedt fordítás : *pulverem colligere* a. m. port fölverni. A Kiessling—Heinze kiadás nem elégszik meg ennyivel ; szerinte a kifejezés jelentése «Staub zusammenballen als Wolke», tehát a port mintegy felhővé sűrűsíteni. Szerintem a kitétel helyes értelmezése ugyanazon fordul meg, amin a szomszédos *curriculo* szóé, vagyis azon, hogy milyen beállításúnak és alaphangulatúnak vallom az egész költeményt? Vajon mindvégig komolyan életbölcselő tartalmú vagy könnyedén példálózó, helyenként tréfás, esetleg gúnyos hang is vegyül beléje, mint pl. a carm. I. 22.-be (l. kivált a 16. sort : arida nutrix).

Úgy vélem, tudatosság műve, hogy Horatius éppen ebben a költeményében a *curriculo* deminutivumot használja a *curru* helyett. *Curru* vagy *curriculo* nem mindegy ; pedig a magyarázók javarésze — Orelli nyomán — így állítja. Mikor a Napisten fogatáról van szó (I. 22.21.: *pone sub curru nimium propinqui solis)*, vagy az isteni múzsához, Melpomenehez intézett invocatio hasonlatáról (IV. 3.5.: *curru ducet Achaico)*, akkor természetesnek érezzük, hogy a *currus* alapszót használja a költő. Ez a Maecenashoz írt óda azonban, akármilyen ünnepélyesen átérzett vers is, mégiscsak a költő barátjának, embertársának szól és a maga hitvallását úgy domborítja ki, hogy a szellemi felsőbbrendűség minden látszólagos ellentétét enyhe iróniával kezeli. Horatius elismerte és becsülte a test kultuszának bajnokait, de ilyetén példák nála mindig csak arra szolgálnak, hogy a lélek, a szellem elsőbbségét emelje ki velük szemben annál jobban. *Curriculo* tehát a. m. kis versenykocsijukkal, versenykocsikájukkal.* Ennek megfelelőleg a *pulverem* szó mellett a *colligere* ige értelmezésére e helyt annak első jelentését ajánlom. Ekként *curriculo pulverem Olympicum collegisse* a. m. az (ti. gyönyörködteti őket), hogy versenykocsikájukkal összegyűjtöttek, fölszedtek valamit Olympia porából. Ilyenformán a jelzők használatában sem kell rendkívüli enallagét látnunk. Ez persze nem túl sok dicsőséget jelent, még sportszempontból sem. Ám a római költő nem fukarkodik stílusművészetének

*Másképp H. Schütz magyarázatos Horatius-kiadásában (Berlin, 1880) : szerinte *curriculum* elsősorban versenyt, versenypályát jelent, hivatkozással Cicero szóhasználatára.

kellékeivel. Magának a versenynek a szépségeit és érdekességeit nem kevesebb, mint három mozzanatban, három fokozatban mutatja be. Az első a fentemlített eset, mikor a versenyző egyszerű részvevőnek számít a nemes vetélkedésben. A második eset a *metaque fervidis evitata rotis*, mikor a versenyfogat áttüzesedett kerekeivel már a fordulópontot is sikerült megkerülni ; ezek a kocsihajtók már versenyben vannak és így esélyesek a győzelemre is. A harmadik beállítás azokra vonatkozik, akiké a *palma nobilis*, az olympiai versenyek győzteseire. Rájuk céloz ez a kitétel : *terrarum dominos evehit ad deos*. A magyarázatos szövegkiadások általában — a Kiessling—Heinze mellett itt még a Nauck—Hoppera is utalok — egy Ovidius — levélre (ex P. I. 9. 36.) való hivatkozással e sort úgy értelmezik, hogy a *terrarum dominos* praeappositioja az *ad deos*-nak. Ennek cáfolatában két körülményre mutathatok rá. Az egyik nyelvi sajátság : az, hogy klasszikus latin versszövegben nem igen fordul elő hasonló szerkesztés praepositio-használat esetén. A párhuzamos példa, amire hivatkoznak (Horat. carm. I. 3. 20.) merőben más eset : *infames scopulos Acroceraunia* — praeappositio ugyan, de más casus és praepositio híján van. A másik bizonyítékunk tárgyi : a római költő, görög elődei nyomán, az olympiai győzőt herosnak, felsőbbrendű embernek tartotta. A *terrarum dominos* tehát nyelvileg és tartalmilag egyaránt a győzőkre vonatkozik és szükségelt tárgya az *evehit* igeállítmánynak. Mikor aztán a győztest megillető pálma valóban felemeli a földkerekség urát az istenekhez, az olympiai győztesből félisten lesz *(caelestis*, vö. IV. 2. 18.), félisten, de sohasem egészen isten.

Ezzel az ódával kapcsolatban hadd említsek még valamit. Azt, hogy a horatiusi kifejezésforma jelzőinek különös jelentősége van. *Palma nobilis* nemcsak azt jelenti, hogy a győzelmi pálma maga nemes, helyesebben ismert, híres, mert hisz a *nobilis* szó töve közös a *notus*-éval, hanem képes azzá is tenni, vagyis a győzelmi pálma ismertté, híressé tesz. Így van ez Horatiusnál általában. Pl. *pallida mors* (carm. I. 4. 13.) a. m. sápadt és sápasztó halál. Rokonvonás ez a Vergiliuséval ; gondoljunk csak kivált az Aeneis VI. énekének pazar jelzős képeire. De van a jelzőhasználatnak Horatiusnál egy másfajta kettőssége is. Ugyanebben, a Maecenashoz írt I. 1. ódában mondja a költő a római polgárokról : *mobilium turba Quiritium* (7.). E kép a külső és belső szemlélet együttes megjelenítő erejével hat. Megelevenedik képzeletünkben a Forum Romanum nyüzsgő, mozgó tömegével, a polgárokkal, akik bizony sokszor ingatagok (vö. *arbitrio popularis aurae*, III. 2. 20.).

Visszatérve a kiindulóponti kérdésre : milyen alaphangú a költemény, idézem annak utolsó két sorát.

Quodsi me lyricis vatibus inseres,
sublimi feriam sidera vertice.

Ha el is fogadjuk azt a lehetőséget, hogy e vers Maecenas apotheosisa, hiszen a költő a múzsák ihletését betetőzően fontosnak tartja azt is, hogy kivívja pártfogója elismerését, az utolsó sor feloldja azt a feszültséget, amit a már-már komolytalan helyzet fölött érzünk. Finom túlzással Horatius maga veszi élét az egésznek, mikor ezt mondja : «felmagasztosult fővel a csillagokat érem», vagy parodikusan : «dicső kobakomat a csillagokba verem».

Horatiusnak a Maecenashoz írt költeményei között van a carm. I. 20., aminek határozottan fogas nyelvi problémája a következő. Emlékezzünk : a betegségéből felgyógyult Maecenast, mikor újra megjelent a színházban, olyan taps fogadta,

ut paterni
fluminis ripae simul et iocosa
redderet laudes tibi Vaticani
montis imago. (5—8.).

Eddigi egyöntetű értelmezés szerint *ripae* pluralis nominativus. Ennek a magyarázatnak szerintem két nehézsége van. 1. Nyelvileg nehézkes egy többes- és egyesszámú alany után az állítmány egyesszámban, még ha el ismerjük is a közelebbivel való egyezés lehetőségét. 2. Értelmileg aligha állhat *ripae* többesszámú konkrét alany mellett *imago* singularis absztrakt társalany, még hozzá közös, egyesszámú állítmány mellett. Felfogásom szerint *ripae* itt nem plur. nom., hanem sing. gen. és egyfelől birtoka a *paterni fluminis*-nek, másfelől ugyancsak birtokosa a *iocosa imago*-nak. Interpretációm ekként így hangzik : olyan taps fogadott, hogy az ősi folyópart és a Vaticanus-hegy játszi visszhangja egyszerre zengte vissza dicséretedet vagyis a neked szóló tetszésnyilvánításokat. Még a kusza szórend is ezt igyekszik érzékeltetni, hogyan dobálja, veti egymásnak egyszerre két hely a visszhangot. Ez persze csak úgy volt lehetséges, hogy Pompeius

színháza a Tiberis folyó és a mons Vaticanus (helyesebben: az ager Vaticanus dombja) között épült.

Horatius legszínesebb ódáinak egyike a carm. I. 4. Idézem ennek 6—7. sorát:

iunctaeque Nymphis Gratiae decentes
alterno terram quatiunt pede,

szokásos fordítása: karöltve a nimfákkal a kecses grácia váltogatott lábbal, vagyis tánclépésben ropják a földet. Ez a kifejezés: *terram quatiunt* voltaképp már önmagában is a. m. a földet döngetik, táncot ropnak, legfeljebb kiegészíthető a *pede* szóval. Az *alterno* jelző a *pede* mellett fenti értelmezéshez tulajdonképpen felesleges is volna, mert hisz nem lehet féllábon táncolni. Szerintem az *alterno* jelzőnek különállóan mély értelme van. Arra mutat rá, hogy a nimfák és grácia testvértánca nem úgy ment végbe, ahogy — mondjuk — egy revű-operett uniformizált görl-csapatáé, vagyis úgy, hogy jobb és bal lábukat egyszerre emelgették. Hanem úgy, ahogyan az antik vázaképeken és más archeológiai emlékeken látható, vagyis az egymás mellett álló nimfák és grácia, ez esetben *iunctae*, mindig egymás melletti — tehát az egyik a jobb, a másik a bal lábát emelte egyszerre. Erre vonatkozik az *alterno pede* kifejezés. A klasszikus balett tánclépése is erre utal.

Művészettörténeti szempontok mellett vallástörténetiek is döntően esnek latba ugyane költemény egyes részleteinek megítélésénél. Az állatáldozat pl. Faunus kedve szerint így történik: *agna sive malit haedo* (12.). Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy itt nemcsak kétféle áldozati állatról, hanem az állatok két neméről és a közülük való választásról van szó. E kétfajta és különnemű állat: a nősténybárány és kecskebak.

Maradjunk még ennél a Horatius-versnél, amely oly problémadús. Volcanus istenről a Cyclopsok műhelyeivel kapcsolatban ezt állítja a költő: *urit* v. *visit officinas* (8.). A szövegkritikai érvek túlsúlya a *visit* igefelfogásnak kedvez. Ezt szokták — Keller nyomán — azzal is alátámasztani, hogy hasonlóan állítja Horatius ugyanezt Venusról Paphusszal kapcsolatban (III. 28. 15.). A *visit* mellett szól az a megfigyelésem is, hogy használata esetén olyan finom, művészi alliteratio érvényesül, amely a fujtató kemencék Cyclopsait látogató Volcanusra jellemző: *graves . . . Volcanus . . . visit officinas.*

Még egy kérdés-komplexus ebből az ódából. Mikor az élet rövid tartamára int a költő, így beszél a halálról: *fabulaeque Manes* (16.). A *fabulae*-t általában a *Manes* appositiojának fogják fel, tehát plur. nom.-nak, kivéve Schützöt, aki gen.-nak érzi, de nem magyarázza. Felfogásom szerint *fabulae* gen. explicativus a Manes mellett, értelme: a mesebeli, helyesebben vallásos szájhagyománybeli (gondoljunk a *fabula* szó tövére) halotti szellemek. Igazolni látszik e nézetemet a másoktól más vonatkozásban már idézett Persius-hely: cinis et Manes et fabula (5, 152), azzal, hogy azonos casusok esetén kapcsolószó szükséges a fogalmak közé (vö. még Hor. carm. III. 4. 9.: fabulosae palumbes).

A fogalmak tisztázását szolgálja részemről az ódák II. könyvének 18. darabjából kiszemelt eme részlet is:

truditur dies die,
novaeque pergunt interire lunae (15—16.).

Az első sor értelme világos: egyik nap tolja a másikat, ahogy Horatius másutt (epod. 17.25.) másképp mondja: urget diem nox et dies noctem. A *novae lunae* kifejezés megértéséhez az újhold fogalmán kívül ismernünk kell Hor. carm. IV. 7.13.-at: *damna tamen celeres reparant caelestia lunae.* Világos, hogy a *celeres lunae* kifejezés itt nem annyira a hold változásait akarja érzékeltetni, mint inkább gyorsan múló hónapokat jelent. Erre mutat Orelli idevágó magyarázata is: *dies diem celeriter excipit mensisque mensem.* Egyébként a hold és hónap szavak latin megfelelői közt megvan a viszonosság, mert ahogy a *luna* hónap-ot, úgy a *mensis* hold-at is jelent. Így sokkal logikusabb az idő-egységek egymásutánja:

truditur dies die,
novaeque pergunt interire lunae.

Nemcsak a napok érik egymást, hanem gyorsan múlnak a hónapok is. A magam részéről kiérzek még valamit e sorpárból. Minthogy előzőleg a költő szerény megelégedettségéről, azután meg a gazdagok mohó kapzsiságáról esik szó, ezt látom benne: az egyszerű hétköznap embere maga a költő *(truditur dies die)* — legalábbis ez alkalommal —, a mohó újgazdagok időszaka látszólag hosszabb, csillaguk pillanatnyilag tündöklőbb, de amilyen gyorsan felragyog, ugyanolyan gyorsan le is tűnik, el is enyészik.

Szó és fogalom klasszikus együvétartozása világlik ki a carm. I. 3. 38—40. soraiból:

caelum ipsum petimus stultitia neque
per nostrum patimur scelus
iracunda Iovem ponere fulmina.

Az előrész ismét világos: magát az eget ostromoljuk oktalanságunkban, *neque per nostrum patimur scelus* etc. Általában elfogadott, szinte meggyökerezett fordítása: és nem engedjük a gonoszságunk által, hogy Iuppiter haragos villámait letegye. Ezzel az értelmezéssel szemben egyedül a Nauck-Hoppe kiadás jelentett be különvéleményt, olyanformán, hogy a *per*-t nem praepositiónak fogja fel, hanem igekötőnek /tmesis/ és ekként a *patimur*-hoz tartozónak véli. Ezt: *neque per nostrum patimur scelus* — így fordítja: a mi gonoszságunk nem engedi meg. Szerintem ez az értelmezés nem állja meg a helyét, mert, ha attól el is tekintünk, hogy *per-patimur* helyett *perpetitur*-t várnánk, de mindenesetre *patitur* I. 3. személyt a *patimur* helyett. Jómagam úgy magyarázom e helyet, ahogy és amire a *patitur* ige más bevett jelentése enged következtetni. Például: *cornix novem saecula patitur* a. m. a varjú kilenc évszázadot is elél, megér. *Neque per nostrum patimur scelus iracunda Iovem ponere fulmina* e szerint a. m. és bűnünk folytán meg sem érjük, hogy Iuppiter haragos villámait letegye.

Fenti problémák sokrétűsége megérteti Horatius költeményeinek műélvezőjével, mennyire él és hat még ma is ez a klasszikus latin szöveg. Művészi vonalon érdemesnek bizonyult többek közt arra is, hogy olyan zenei lángelmét megihlessen, amilyen Kodály Zoltán (vö. carm. II. 10.). De ahol hivatásszerű cél az olvasása, az ott olvasott auktorok közül is, talán egy sem hágy olyan mély nyomot a tanulni vágyó ifjúság lelkén, mint Horatius.

Egy-egy Horatius-vers sokszor szinte mintapéldának kínálkozik a klasszika-filológia problémáinak felvetésére. A tartalmi felfogás kardinális kérdése vetődik elénk pl. a carm. I. 14.-ben, amelynek megoldási kísérletét az államhajó allegóriájáról 1933-ban adtam az Egy. Phil. Közlönyben (37. kk.). Másfajta, inkább nyelvi probléma a carm. I. 11. alaphelyzetét meghatározó igesor: *tu ne quaesieris, nec temptaris* (1—3.). E coni. praes. perf. igealakok megértéséhez utalok a görög aoristos coniunctivus vagy imperativus szerepére és így fordítom: te ne légy olyan, mint aki kutatni szokta stb.

Stílusproblémát ragadok ki az 1. római ódából:

Est, ut viro vir latius ordinet
arbusta sulcis, hic generosior
descendat in campum petitor,
moribus hic meliorque fama
contendat, illi turba clientium
sit maior (9—14.).

Miről is van szó? Életfoglalkozások négy kategóriájáról. Ezek: a földes gazda, a nemesember, a jellemileg kiváló egyén és a befolyásos ember. Az a véleményem, hogy Horatiusnak e négy társadalmi típusról és az azokat magába foglaló közösségről vallott nézetét híven tükrözi egy-egy szókép. *Latius:* ez a földes gazda széles horizontja. *Descendat:* topográfiai vonatkozásán túl, minthogy a Mars-mező a város többi részénél mélyebben feküdt, az arisztokrata gőgös leereszkedésére mutat, aki a hivatal-pályázaton puszta megjelenésével akar diadalt aratni. *Contendat:* az önmaguk értékében tárgyilagosan hívő egyenrangúak küzdelmére utal. *Turba . . . maior:* a tömeg kimagasló ereje. (Horatius demokratikus felfogásának ezzel kapcsolatban külön tanulmányt lehetne szentelni.)

Befejezésül a horatiusi, egyszersmind római költészet egyik fő formai problémáját érintem: ez a metrum kérdése. Nagyjából — mint tudjuk — kétféle felfogás áll szemben egymással. Az egyik, amelyiket indogermán nyelvtörténeti alapon álló régi iránynak lehet tekinteni, azt vallja, hogy a megfelelő metrumok quantitását kizárólag a hangalakok functioja szabályozza. A másik — ez a mondhatni neolatin irodalmi felfogás — lehetőnek hiszi a metrumok rendszersortól független, önálló életét is, akkor, ha ezt a vers kifejezéstanilag indokolttá teszi. Hogy ezt példán illusztráljam, kiválasztottam Horatius 2. epodosának egy olyan sorát, amelyik ugyancsak elüt a szokásos és szabályos iambicus trimetertől. Íme:

haec ubi locutus fenerator Alfius (67.).

Schütz, Meineke és Wickham oxfordi kiadása nyomán a sor eddigi felmérésében általában a sorkezdő verslábat négymorássá bővítették.

A magam részéről ahelyett, hogy az első verslábban a iambussal felcserélhető spondaeust dactylussal helyettesíteném, anakrusist (ütemelőző, Auftakt) alkalmazok. Ennek használatához a költőnek épp olyan joga van, mint a sorvégi hypermetronhoz. Ezt annál inkább megtehetem, mert így a *haec* mintegy resuméje az egész epodosnak s az utána következő point-t formailag önálló verstani egység fejezi ki. Ha mármost tudom azt is, hogy az *ubi* szó második (i) vocalisa természettől fogva nemcsak rövid, hanem hosszú is lehet, a kérdéses verslábat prozódiailag megmentettem iambusnak.

KISS ÁKOS

RÓMAI SIRKŐ SZENTPÉTERFÁRÓL

A Veszprémi Bakonyi Múzeum az 1953-as év folyamán a megye nyugati határán fekvő Kiskamond községből római sírkövet szállított be. A kő a kastély parkjából került elő, ami egymagában kétségessé tette helyi eredetét, valószínűnek látszott, hogy a park díszeként felhasznált ókori emléket máshonnan hozták oda. A sírkő a CIL gyűjteményben szerepel, eredetéül a Vas megyei Szentpéterfa községet jelölték meg.[1] A helység Szombathelytől délnyugatra, közvetlenül az országhatár mellett fekszik, különösebb római leleteket onnan még nem jeleztek. Ez a lelőhely, tekintetbe véve azt, hogy a sírkő első pillantásra a savariai kőfaragóművészet körében készültnek látszik, már sokkal természetesebbnek mutatkozott a Szombathelytől távoleső veszprémmegyei Kiskamondnál. A sírkő származásáról, előkerülése körülményeiről Lipp Vilmos tudósít.[2]

Síremlékünk építészeti tagozatokból felépített, az ún. aediculás csoporthoz tartozik. Legalsó részén széles, lapos, síma keret téglalapalakú, enyhén bemélyített mezőt fog körül, ezt a kantharosból kinövő szőlő dús, szétáradó levelei, gyümölcsei teljesen kitöltik. Ezen emelkedik a tulajdonképpeni aedicula két magas, karcsú féloszlopa, amelyeken széles architrávú gerendázat és háromszögletű timpanon helyezkedik el. Maga a sírkő az elmondott aediculaformánál valamivel szélesebb, a domborművesen ábrázolt aedicula körül még kevéssé látható a stélé mögöttes lapja, amely nem követve a timpanon háromszögletét, fölötte vízszintesen zárja le a felsőrészt. A kétoldalt így fennmaradt két háromszögforma teret felül egy-egy kosfejet marcangoló, töredékessége miatt csaknem kivehetetlen állat, valószínűen oroszlán tölti ki.

A sírkő anyaga a savariai kőemlékek világából jólismert erősszemcséjű durva steier márvány.

Az aediculának a megnyúlt féloszlopok közötti főmezőjét a felirat tölti ki. Ez a sírkő főeleme, a többi részek mind a feliratos mező körítő díszei csupán.

Az egyes részletek végigtekintése során elsőnek az alul levő díszítőmezőnyt vizsgáljuk meg. A középen levő kantharosból növényi elem árad szét. Az ókori díszítőművészet szokásos eleme ez. A hellenizmus óta ismeretes, a dionyzikus körrel függ össze. Pannoniában a kőfaragászaton kívül mozaikpadlókon is előfordul, így a balácai villában és az aquincumi helytartói palotában.[3] A kantharosból gyakrabban látunk repkénylevelet kinőni, mint szőlőt, ez utóbbi később is tűnik fel. A pannoniai vonatkozásban korai időszakra tehető sírkövön feltűnő a szőlőlevél jelentkezése, amely itt inkább a II. sz. folyamán terjedt el.

[1] CIL III. 4210. A sírkő viszontagságairól *Lipp Vilmos* kétszer is beszámol. «Minthogy azon remény kecsegtetett, miként nevezett követ amúgy is meg fogom szerezhetni gyűjteményünk számára, akkor tájt sem tüzetesen föl nem mértem, sem a rajta levő domborfaragványokat le nem írtam. Azóta azonban, mert a birtokjogért két sz.-péterfai lakos pörlekedett, a kő jóideig a korcsma udvarán állott, a parasztlegények víg kedvükben pedig feldöntötték, úgy hogy ketté törött. Azután hír szerint, a pesti múzeumba szállíttatott, utóbb Pesten járván, kerestem is a múzeum előcsarnokában, de nem találtam. Ha netán még Sz.-Péterfán van, megmentésére mindent el fog követni.» (AÉ 2 (1869) 128—129.) A sírkövet egyébként 1867. XI. 6-án találta. Uő.: a VREJ 2 (1874) 81. említi, hogy a kő Kiskamondon, Veszprém megyében előkerült, *Magyar László* házában.

[2] Jelenleg két nagyobb és egy kisebb darabba törve a veszprémi Bakonyi Múzeum előcsarnokában van elhelyezve, m: 192, sz: 77, v: 18.5 cm.

[3] BpR 16 (1955) 401. 20. kép.

A kantharos részletezett, gondos, jó arányú formájával a provinciális kőfaragás szokott szintje fölötti. Itt a kőfaragó még valóságosként érzékeltette az edényt, szemben a későbbi időknek azzal a szokásával, amely arányaiban eltorzította, helyenként irreálisan elvékonyította a kantharost. A szétáradó szőlő levelei, fürtjei kitűnő formaérzékkel rendeződnek el és töltik ki a teret. Az egész emléknek ez a része a legjellemzőbb és határozottan a flaviusi kor törekvéseit mutatja. A dús, kitelt levélzet buja, vegetatív bősége a fürtökre és az indákra is átterjed, sőt még a kantharos formái is hasonlóan duzzadtak. Ez a fülledt

1. kép

kitöltöttség nem csupán a rendelkezésre álló teret borítja el, a formák, szerkezetek, bár felismerhetően követhetők, egybefolyni látszanak, egységes képpé olvadva, mintegy ellepik a teret, lágyan rátapadva.

Ez a művészi törekvés, az ún. flaviusi barokk, a korábban volt claudiusi kor szárazabb, rajzos, plasztikus formái ellenhatásaként jött létre, az erőteljes, körvonalas ábrázolások helyett az egésznek mintegy inkább festői összbenyomását adva. A formák húsos, dús teltségei, a fény-árnyék hatásokra törekvés az optikai hatások mellett bizonyos fellazítottságot is eredményeznek.

Ez a stílus Rómavárosban már a Claudius ház uralma végén felismerhető, a provinciákba természetesen egy-két évtized múltán jut el, mindenesetre az I. sz. utolsó harmadától jellemző. A flaviusi kor új művészi szándékai és eredményei fordulatot jelentenek az európai provinciák művészi életének alakulására. A megelőző időszakokban még több egymásmelletti törekvést látunk, így a rómavárosi irányt, — a principatus I. sz.-át élve akár udvari művészetnek is mondhatnók ; helyi, provinciális törekvéseket, végül pedig a légiók műhelyeinek művészetét. A flaviusi stílus mindezeket a különféle szándékokat egyesítette, egyúttal a rómavárosi egységes irányt első ízben tudta sikerrel szétárasztani nem csupán a jóformán érintetlen európai provinciákban, de a hellenisztikus keletre is, amely ezentúl a helyi sajátságok mellett elsősorban szintén a nagy központ, Róma stíluslüktetéseihez fog igazodni ; létrejött a birodalmi művészet. Bár egyes nézetek

2. kép

szerint a flaviusi stílus a hellenizmus irányából érkezett, az Augustus-claudiusi itáliai tárgyilagosság keleties ellentéteként, a római művészet korszakainak igen jellemző része lett és a művészetek minden ágában jelentkezett. A kőfaragásban legjellegzetesebben a figurális plasztika, főleg a ruharedők és a növényi díszítőelemek megformálásában lépett fel. A plasztikus érzékeltetés helyett festői fény-árnyék hatásokkal fejez ki, sokszor a valóságos kidomborítás helyett megfelelően alkalmazott árnyaló csatornák, vájatok felhasználásával. A tulajdonképpen lapos szintkülönbségek így jóval nagyobb mélységeket érzetnek a valóságosnál, a dús, laza, szétolvadó idomok mintegy rátapadnak a lapos, sose mélyített síkokra.

Ennek a birodalmi összművészet igényével fellépő nagy stílusáramlatnak jellegzetes terméke sírkövünk, amely így Pannoniának a birodalom egységes művészeti életébe való első nagy bekapcsolódásáról beszél.

E kor folyamán lesz kedveltebb a kitöltöttebb szerkezeteket lehetővé tevő szőlőlevél, borostyán, a korábban egyeduralkodó akanthuslevél hátrányára, amely rajzos, ösztövér vonalaival kevésbbé kedvezett az új stílusnak.

Az ilyen kis alsó képmezők az itáliai sírstélék jellemzői, de egyaránt elterjedtek a nyugati és a balkáni provinciák felé.[4] Az ornamentikával kitöltött alsó mezők rendszerint különválnak az egész mű architekturális szerkezetétől, az tulajdonképpen ezekre nehezedik. Jelen esetben is ennek keretelő széles lapos foglalatán áll a tulajdonképpeni aedicula két féloszlopa a párkányzattal és az oromzattal. A síraediculák görög eredetűek, a hellenisztikus művészet vívmányaiként jutottak el Itáliába, ahol végig igen jellemzőek a sírkőformák között.[5] Az itáliai kőfaragás a görög szerkezetű és arányú építészeti motívumot változatosabban, dekoratív lehetőségei fokozottabb kihasználásával ábrázolta.

Az aedicula oszlopai teljesek, lábazatuk és fejezetük részletezett, törzsük díszített. A lábazatok az ion stílus körében keletkezett ún. attikai bázis formáit mutatják, a négyzetes talapzat (plinthus) felett látjuk a két gyűrűt (torus inferior-superior), bár provinciális módon csupán hornyolatokkal jelezve. A féloszlopok törzsei alul pikkelysorból kinövő leveles indadísszel borítottak. Az oszloptörzseknek ez a hellenisztikus-keleties ízű díszítése inkább kisarányú épületek oszlopocskáin, domborműves látszat architektúra ábrázolásokon fejlődött ki inkább, mint a valóságos építészeten. A nyugati—északi provinciákba azonban itáliai hatásként jutott el, elsősorban Savaria, Scarbantia közvetlenebb itáliai formákat tükröző sírköveiről ismerjük, az itt használatos finomabb, gyakran márvány kőzetek tették inkább lehetővé ennek a részletező díszelemnek az alkalmazását, így fordul elő a Pannoniában talán legszebb scarbantiai Senecio kő oszloptörzsein is.[6] A tartomány belseje felé és a tárgyilagosabb formákat alkalmazó, egyszerű anyagokból alkotó limesvonalban ritkán fordul elő, kivételesen látjuk a budai várból előkerült márványból faragott nagyméretű sírkövön.[7] Az oszloptörzsek ilyen díszítésének módja igen jellemző a flaviusi díszítő kedvre és a kései claudiusi időktől nagyjából a traianusi kor végéig tartott.

A két kis féloszlopfejezet erős lekopottsága ellenére a korinthusi kétzónás teltleveles formákat mutatja, az oszloptörzs és a fejezet között a gyűrűk kettős hangsúlyozása procinvializmus, sőt kőfaragói tévedés. A kis teltleveles fejezetek érdekes megegyezést mutatnak a tartomány valóságos oszlopfőivel, amelyek Pannonia épületszobrászatára mindvégig jellemzőek maradtak.

Az oszlopok aránylag fejlett párkányzatot tartanak, a széles architráv mező palmettaszerűen ható páfrányjellegű növényi elem sorával díszített, az egyes palmettákat kígyózó indázat fogja egybe. Ez a dísz is a flaviusi barokk törekvéseit tükrözi a teret dúsan kitöltő, mintegy egybeolvadó levélzetével. Az ilyen széles architrávok az építészeti jelleg háttérbeszorulása árán a dekoratív lehetőségek fokozott kihasználásával mindinkább öncélúbbá váltak, mint külön frízszerű mezők sajátos hangsúlyt kaptak, alkalmasak lévén önálló képsorok, növényi motívumok, állatjelenetek elhelyezésére. Schober szerint az I. sz. hetvenes éveitől jelentkeznek.[8] A párkány felső kiálló része a háromszögalakú oromzaton (timpanon) is a geizon és a síma mindössze néhány pálca és hornyolatból álló egyszerű, de határozott jelzései csupán.

[4] *A. Schober:* Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien, 1923. 190.
[5] *Kiss A.:* A pannóniai római építészet díszítőelemei. Bp. 1953. 225. (Kézirat.)
[6] L. e. j. 236.
[7] CIL III. 1111 Az aquincumi múzeum kőtárában. Bp. Tört. I. XCVII. T.
[8] *A. Schober:* i. m. 221.

Az oromzatban a római sírkőplasztika igen elterjedt, a két galambszerű madár közötti gorgófője foglal helyet. Ez az elem határozottan Felsőitália felől terjedt szét, ott is a leggyakoribb, Dalmatiában, Germaniában jóval ritkább.

A szárnyas medúzafő az i. e. V. sz. végétől tűnik fel a görög művészetben, a hellenizmusban gyakoribb lesz,[9] mint keletről érkezett elem válik általánossá, Itáliában síroltárokon már az i. u. I. sz.-ban. Sírköveken csak a századfordulóval honosodott meg. Itáliából a birodalmi sírkőszobrászat egész területén elterjedt. Kultikus, bajelhárító és egyéb hatásait az előrehaladottabb római időkben már nem állapíthatjuk meg határozottan, lehetséges, hogy ekkor már csupán ismétlődő díszítőelemről van szó. A Pannoniába vezető itáliai stílusáramlatok útján, Poetovio, Emona számos I. sz.-i, I—II. sz. fordulón keletkezett sírkövén hasonló módon fordul elő. Általánosságban azt mondhatni, hogy a II. sz.-ban gyakoribb volt, mint az I. sz.-ban.[10]

A timpanon felül csupán az aediculát zárja le, a sirstélé maga az aedicula fölött vízszintesen végződik. Ez a forma Itáliában i. u. 50 körül jelenkezik. Az így létrejött két felső háromszögben, amely egyúttal a sírkő legsérültebb része, két kosfej vehető ki, az ezeket marcangoló, a tympanon felső két oldalán fejjel lefelé heverő oroszlánok már csak alig sejthetően látszanak.

Az ilyen lezáródás Felsőitáliában és az érintkező területeken igen elterjedt; — inkább az I. sz. végétől —, ismert távolabb is, de míg Germaniában jobbára növényi díszű, merev lombelemekkel, errefelé inkább állatalakokkal kitöltött, az orszlánokon kívül leggyakrabban delfinekkel.

A kosfejeket marcangoló oroszlánok sokszor fordulnak elő a kor sírköveinek felső részén. A kosfej, amely mint dekoratív elem az ökörkoponyáknak, a bukranionnak egy későbbi hellenisztikus változata, kedveltségét csak részben köszönhette a szarvak dekoratív hatásának. A római művészet Claudius ideje óta egyre érezhetőbb díszítménykedvelésével az ilyen állatkoponyák is gyakoribbá váltak. Maga a motívum a görög archaikus kor díszítőelemei közül való.[11]

A kamondi sírkő kosfejei és oroszlánjai nem egyszerűen dekoratív rendeltetésűek. Eredetük Kybele kisázsiai, csak félig-meddig görög kultuszából való, ahová Attis köréből kerültek át. Itáliában az i. e. I. sz.-ból is ismerjük ezeket. A Szépművészeti Múzeum egy Estéből származó sírkövén már látjuk az oromzaton szemköztes helyzetben a két oroszlánt.[12] Maga a kultusz a köztársasági korban jókorán meghonosodott Rómában.

A kosfejt marcangoló oroszlánok eredeti jelentőségükben meghatározott áldozatra, majd annak szimbolumára utaltak (Criobolia), ennek körülményei még nem teljesen tisztázottak,[13] Jupiter-Amonnal azonban nem hozhatók összefüggésbe. A kosfejmarcangolás teljes jelenetben inkább a keleti kulturterületeken fordul elő, így látjuk Dura Europos zsinagógájának császárkori falfestményein, ahol az oroszlánt leopárd helyettesíti.[14] A zsinagógában való előfordulás ugyan arra utal, hogy a jelenetet ott már eredeti jelentőségétől függetlenül, csupán általánosan ismert kedvelt témaként alkalmazták. Itáliában és az európai provinciák sírkőszobrászatában való sűrű előfordulásai a Kybele kultusszal volt kapcsolataira mutatnak, amelyek korábban erősebbek, elevenebbek lehettek, a szóbanforgó időszakban azonban már inkább háttérbe szorulhattak, mert az ilyen kőfaragásbeli ábrázolások nagy számával szemben Magna Mater kultuszának más kézzelfogható nyomai, — így a feliratos anyagban is —, aránytalanul hiányoznak. Brelich A. szerint azonban ezek az oroszlánok valóban Kybele birodalmát jelzik.[15] Kuzsinszky Bálint inkább csak dekoratív jelentőségűnek látja a kérdést.[16] S. Ferri éppen Mithras kultuszával kötné össze,[17] Buday Árpád is efelé hajlik, ő csoportosította a különféle ilyen emlékeket, négy típusa közül a kiskamondi ábrázolás az elsőfélébe illenék be.[18]

[9] *W. H. Roscher:* Ausführliches Lexikon für griechischen und römischen Mithologie. 1886. I. 2. 1722—26.

[10] *A. Schober:* i. m. 164.

[11] *W. Altmann:* Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905. 68—69.

[12] *A. Hekler:* Die Sammlung antiker Skulpturen. 1929. 114. 105. kép.

[13] *A. Conze:* Römische Bildwerke, II. 9.; *F. Cumont:* Criobolium. PW IV. 1718—9.

[14] *A. R. Bellinger—F. E. Brown—A. Perkins—C. B. Welles:* The Excavation at Dura Europos. New-Hawen. 1956. VIII. 1. 245. XXXVII. t.

[15] *A. Brelich:* Aquincum vallásossága. LA I. Bpest, 1938. 133.

[16] Dr. Kuzsinszky Bálint; BpR 9 (1906) 63—67.

[17] *S. Ferri:* Arte Romana sul Danubio. Milano, 1933. 266.

[18] *Dr. Buday A.:* Dolgozatok az Erdélyi N. Múzeum Érem- és régiségtárából. 7 (1916) 45—60.

A kiskamondi sírkő előképeit egy Itáliában az i. u. I. sz. második felében kifejlődött stéléformában találjuk meg, amely a görög stélékből ered. A budapesti Szépművészeti Múzeum ókori gyűjteményének Estéből származó későköztársaságkori sírkövén még a görög aediculás formát látjuk,[19] a császárkor I. sz.-da azonban itáliai ízlésű, a római építészet már elért eredményeit visszatükröző aediculás szerkezetet teremtett változott arányokkal és a római ízlésnek megfelelő erősebb díszítettséggel. Ezek közül származik

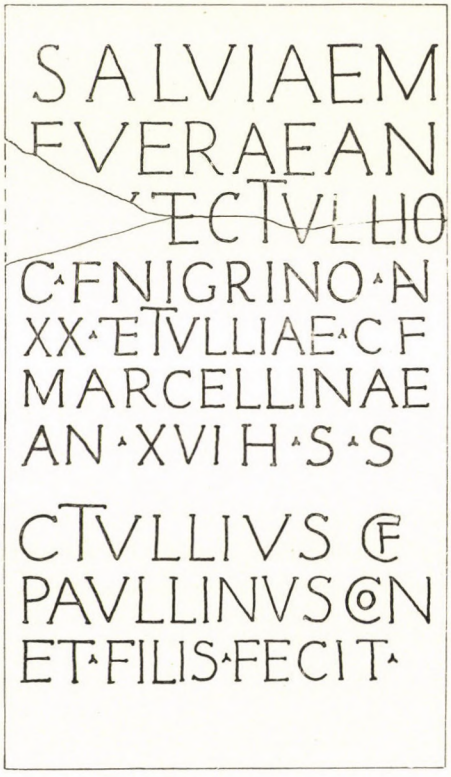

3. kép

a jelen sírkő is. Ekkor kezdték az oromzatot fent vízszintesen lezárni, a stélét alul pedig még egy kis mezőnnyel megtoldani, amelyeket nem mindig növényi elemekkel töltöttek ki, mint a jelen esetben; nemegyszer alakos ábrázolásokat látunk azokban.[20]

Stélénk sajátossága, hogy az aedicula csupán feliratos mezőt körít, a figurális képmező még mellékkép formájában is hiányzik. Ez az I—II. sz.-ban aránylag hosszabb időn át élt forma A. Schober osztályozásában a második típusba vonható.[21]

Keletkezési helyét, idejét tekintve határozottan a savariai kőfaragás I—II. sz.-fordulói termékei közül való. Eredetét világosan mutatják poetovioi előfordulásai, ott C. Cornelius Verus veterán sírköve teljesen ezt a szerkezetet és nagyobbrészt ilyen díszítő módot mutat.[22] Az itáliai út mentén a legkorábban romanizált délnyugat-pannóniai — délkelet-noricumi vidéken általánosan elterjedt forma, így Flavia Solva[23] és Savaria kör-

[19] l. 12. j.
[20] *Erdélyi G.:* A pannoniai síremlékek ornamentikája. Eger 1929. 6—7.
[21] *A. Schober:* i. m. 155.
[22] *M. Abramic:* Poetovio. Wien 1925. 140—141. 101. kép. CIL III. 4057.
[23] *E. Polaschek:* JÖAI 16 (1930) 201—202. 98. kép. Az i. u. I. sz. végéről.

nyékén többször előfordul, de még Klagenfurt vidékén is feltűnik.[24] E. Polaschek a Savaria-Flavia Solva körülieket közös műhelyből származtatja.[25] Legkorábban Savariában és környékén fordulnak elő, így ezt a műhelyt, amelynek közös ismertetőjegyeit elsősorban a szerkezet és a díszítőelemek, a kivitel stílusbeli sajátosságai alapján vizsgáltuk, éppen Savaria területén kereshetjük. Erdélyi Gizella hasonlóan közös műhelyt lát itt.[26] Sírkövünkhöz igen közel áll még az emonai L. Maximus emléke.[27] Több hasonló stélé mindegyikénél megtaláljuk az aediculával körített feliratos mezőt, a felső rész hasonló megoldását és alul a keskeny képmezőt. A forma átnyúlik a II. sz.-ra; növényi elemekkel díszített, megnyúltabb, szebb példányai a koraibbak, még a századfordulóról valók. Stílusjegyei alapján a kiskamondi sírkő keletkezési idejét az i. u. 100 körüli évekre tesszük, erre mutat, hogy a részelemek, főleg a növényzet stílusának felfogása még a flaviusi időket idézi, amelyek Itáliában éppen ezidőben kezdenek alábbhagyni, a Traianus alatti kifejezésformáknak engedve teret. A szőlőlevél alkalmazása viszont az akanthus helyett már a következő időszakra enged következtetni.

De a mondott időre mutat a szöveg is, úgy a betűformák, mint a felirat tartalma tekintetében. A szöveg a következő :

SALVIAE M(ARCI)
F(ILIAE) VERAE AN(NORUM)
[XX]X ET C(AIO) TVLLIO
C(AJI) F(ILIO) NIGRINO AN(NORUM)
XX ET TVLLIAE C(AJI) F(ILIAE)
MARCELLINAE
AN(NORVM) XVI H(IC) S(ITI) S(VNT)

C(AIVS) TVLLIVS C(AJI) F(ILIVS)
PAVLLINVS CON(IUGI)
ET FILIS FECIT

A tíz sornyi betűírás a korai időkre jellemzően tiszta, világosformájú, szélesállású, szépmetszésű, az egyes szavakat ⋏ alakú interpunctiók választják el egymástól, de ezeket a kőfaragó nem minden esetben használta. Ez a sajátosság inkább az i. u. I. sz. végéig jellemző.[28] A betűkapcsolások (ligatiok) még egyszerűek, csupán kettős formában fordulnak elő, de magasított T-vel is találkozunk, ami szintén korai sajátosság anélkül, hogy egészen szűk időhatározást jelentene.

A felirat értelme szerint a sírkövet L. Tullius Paullinus állította feleségének Salvia Veranak és gyermekeinek, a húsz éves korában elhunyt C. Tullius Nigrinusnak és a tizenhat éves Tullia Marcellinának. Úgy látszik, Salvia Vera a síremlék állítójának második felesége volt, a két gyermek a kis korkülönbségekből következően nem tőle származott. A korai sírköveken a szövegben foglaltak valósága, a szöveghűség nagyobb lévén, feltételezhetjük, hogy a három személy egyidőben halt el, talán valamilyen járvány következtében. Foglalkozásukra, eredetükre, származásukra vonatkozóan semmiféle megjelölést sem találunk. De korai időkre mutatnak a nyelvtani sajátosságok is. A személynevek mind részeshatározó esetben állnak. A HSS kitételnek, a dativusnak alkalmazása az I—II. sz. fordulótól a II. sz. első évtizedeire nyúló időszakra mutat. Erre a korai időszakra jellemzően a nevek teljesek, azaz mind a négy név egyaránt praenomen, nomen, cognomenből áll, mutatva, hogy Savaria környéki itáliai eredetű római polgárcsalád síremlékével állunk szemben. Sorravéve a neveket, a két férfié négy részből áll, a praenomen, a gentilicium, az apai név és a cognomen összességéből, ez is megfelel a sírkő több vonatkozásban I—II. sz. fordulóra helyezett keletkezési idejének. A teljes név ilyen használata Hadrianus koráig általános. A feleség és anya Salvia Vera, Marcus leánya, valamint a leány, Tullia Marcellina, Caius leánya nevei tiszta itáliai hangzásúak, Tullia ezenfelül határozottan középitáliai. Ugyanezekben az összetételekben kevéssé ismertek, — bár Salvia M f Vera előfordul[29] —, de összevontan ; Salvia C f Marcellina alakban rómavárosi

[24] *E. Novotny:* JÖAI 5 (1902) Beiblatt 176. ; CIL III. 15205 d.
[25] L. 23. j.
[26] *Erdélyi G.:* i. m. 9.
[27] *A. Schober:* i. m. 37. 29. kép ; CIL III. 4196.
[28] *Dr. Buday A.:* Római felirattan. Kolozsvár 1914. 45.
[29] CIL III. 4210.

feliratban is ismeretes, Hülsen szerint igazi római név.[30] Egyébként a Salvia név különféle összetételekben legtöbbször itáliai, közelebbről Róma környékéről való, ritkábban Északitáliai.[31] A Mercellina név is elsősorban középitáliai, a feliratos anyag ritkábban mutatja Északitáliában,[32] Tullia Marcellina formában Felsőpannoniából.[33]

A férfinevek közül Tullius Niger neve egyiptomi Domitianus-kori kőről ismeretes, nyilvánvalóan római személy megjelöléseként.[34] Paullinus és Nigrinus általánosságban Itália és a romanizált provinciák korai emlékein fordulnak elő,[35] olykor keleti tartományokban is, rómaias összetételeik és a nevezett személy közelebbi körülményeinek jelzései — ami éppen hiányzik sírkövünkön is —, ezekben az esetekben is római polgárjogú itáliai elemekre mutatnak.

A felirat szövege semmilyen egyéb adatot sem tartalmaz, ebből legalább arra következtethetünk, hogy az állíttató nem katona, vagy veterán, valószínűen nem is kereskedő volt, a család itáliai eredete több, mint feltételezetten megállapítható. Lipp V. szerint a Tullius család, melynek egyik képviselője lehetett a savariai Numinibus kezdetű, i. u. 188-ból származó feliratos kövön szereplő Ulp. Nigrin. nevű személy is, valószínűen azon a tájon bírta villáját és temetkező helyét.[36] Az emlék Felső-Pannonia déli területének arról a korai romanizációs folyamatáról ad újabb nyomot, amikor még középitáliai elemek — a romanizáció három nagy elősegítő tényezőjén, a hadsereg, az államszervezet és a kereskedelem keretein kívül is —, rászánták magukat a messzi Pannoniának, — ha délnyugati sarkában is —, a római élet továbbvivésére.

[30] Dessau II. 1. 7213.
[31] L. e. j. 5003., 4420., 7242., 7626., 8401.
[32] L. e. j. 4367., 6139., 6721a., 7141., 8046., 8159.
[33] CIL III. 14042. Municipium Latobicorum-ból.
[34] CIL VI. 6602. Nicopolis-ból.
[35] Dessau 190., 2006., 2077., 2417., 3808., 4628., 4666., 5433., 6747., 8217., 9077., 9317; Lipp V. közlése szerint Paullinus egy l betűvel!
[36] *V. Lipp:* AE 2 (1869) 128—129.

CZEGLÉDY KÁROLY

KÖZÉPPERZSA EREDETŰ SZÍR TUDÓSÍTÁSOK

A Zacharias vagy Pseudo-Zacharias néven idézett szír Historia miscella újabban ismét a történeti kutatás érdeklődésének középpontjába került. Ez az érdeklődés elsősorban a mű földrajzi függelékeinek (XII, 7) szól, amelyeket a szerző — a függelékek vagy talán az egész, sok történeti és legendás forrásból, valamint egyházi vonatkozású okmányból kompilált mű szerzője — saját állítása szerint 555-ben állított össze. A függelékek három részt alkotnak: 1. egy rövid kivonat Ptolemaios Földrajzából (ed. Brooks, 202—213), 2. néhány további adat Örményországról, Grúziáról és Tanszkaukáziáról (ed. Brooks 214—215), 3. beszámoló a hunok között 530 táján végzett monofizita keresztyén misszió sikereiről (ed. Brooks 215—217).[1]

A Ptolemaios-kivonat nem-ptolemaiosi elemei közül, amint legutóbb kiderült, különös jelentősége van a heftalita eredetű északmezopozámiai qadišokra vonatkozó adatnak.[2] — A második függelék egész sor nomád nép nevét tartalmazza, így a burgarokét, alánokét és 13 sátorlakó népét: *'WNGWR, 'WGR, SBR, BWRGR, KWRTRGR, 'BR, KSR, DYRMR, SRWRGWR, B'GRSYQ, KWLS, 'BDL, 'FTLYT*.[3] Majd mesebeli népek jönnek: a hüvelyk- és kutya-emberek, továbbá az amazonok, akiknél férfiak egyáltalán nincsenek, s akik évente egy hónapot töltenek szomszédaiknál, a *HRWS*-oknál. Az utóbbiakat a szerző épp úgy írja le, mint a későbbi mohamedán források az orosz *rōs*-okat: hatalmas, tagbaszakadt emberek ezek, akiknek fegyvereik nincsenek, s gyalog harcolnak, mert a lovak nem bírják el őket végtagjaik nagysága miatt. Ugyancsak északon, mégpedig annak a keletre eső részeinél még három fekete nép lakik. A második függelék történeti jelentőségét már a Historia miscella teljes szövegének első kritikai kiadója, J. P. N. Land felismerte, s Landnak az egyes népnevekhez fűzött megjegyzései erősen befolyásolták Marquartot is, a későbbi kutatás számára alapvetőnek bizonyult fejtegetéseiben. A legújabb időkben rendkívüli jelentőséget tulajdonított e népnév-listának P. Pelliot is, aki az itt említett *KSR* adatban Landhoz hasonlóan a *kazár* népnév legrégibb hiteles feljegyzését vélte megtalálni. Hasonló véleményének adott kifejezést W. B. Henning is, aki azonban idevonja az *'Ακάτζιροι* népnévben található **χacir* elemet is. N. Pigulevskaya szovjet szirológus a *HRWS* adat jelentőségére mutatott rá, amelyben ő az orosz népnév első hiteles előfordulását látja.[4] — A függelék harmadik darabjának missziótörténeti jelentőségét a kutatás szintén hamar felismerte.

[1] Az első és a harmadik függelék feljegyzésének a szövegben megadott azonos dátuma közös szerzőre mutat. A második függelék szerzője ugyanúgy összegezően beszél az alán terület öt városáról, mint a Ptolemaios-kivonat készítője az első függelékben. Ezek a jelek arra mutatnak, hogy mindhárom függelék ugyanannak a szerzőnek a kezéből származik.

[2] Vö. az északmezopotámiai chionitákról és qadišokról szóló fejtegetéseimet: Magyar Nyelv 1954: 143, 148.

[3] A szír népnévlista egyes népeire vonatkozó eddigi irodalmat illetőleg vö. *Moravcsik Gyula:* Byzantinoturcica,[2] svv. *'Ονόγουροι, Οὔγγροι Σάβιροι, Βούλγαροι, Κουτούργουροι, Ἄβαροι, Χάζαροι, 'Ιτίμαροι, Σαράγουροι, Βαρσήλτ, Χουάλης, 'Αβδέλαι, 'Εφθαλῖται.*

[4] Vö. *J. P. N. Land:* Versl. en. Mededeel. der Kon. Akad. van Wetensch. III/3, 164—193; *J. Marquart:* Streifzüge, 355—361; *P. Pelliot:* Notes sur l'histoire de la Horde d'Or (Paris 1950), 207—224; *N. V. Pigulevskaya:* Сборник статей Ак. Б. Д. Грекову (Москва 1952), 42—48; W. B. Henning: BSOAS XIV/3, 501—507.

Ezt a részt legutóbb Moravcsik Gyula vonta be a Kaukázus környéki keresztyén misszióra vonatkozó adatok tárgyalásába.[5] Mindhárom függelék feldolgozói hangsúlyozták, hogy ezeknek az adatoknak már csak régiségük miatt is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Igen fontosnak bizonyult a szír kéziratok kiváló szakértőjének, Wrightnak az a megállapítása is, hogy a mű londoni kéziratát pleográfiai kritériumok alapján a 7. század elejéről kell származtatnunk.[6]

A Historia miscella második függelékének értékelésekor azonban az eddigi kutatás nézetünk szerint túlságosan is Marquart, illetőleg Land hatása alatt áll. Land ugyanis úgy vélte, hogy a nomád népek neveit a második függelékben a szerző azoktól az Amida környéki perzsa és hun hadifogságban megfordult szírektől hallotta, akiktől a harmadik függeléknek a hun-misszióra vonatkozó elbeszélései is származnak, amit Markquart később még azzal is megtoldott, hogy az itt felsorolt nomád népek a Kaukázustól északra laktak. Ezzel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy nomád népek listájában előforduló népneveket nyilvánvalóan nem az 530 körüli valóságos földrajzi helyzet alapján jegyezték fel, hanem azok, amint a névalakok is világosan mutatják, bizánci forrásokból származnak, amelyek közül néhányat a szerző az egész mű összeállítása során egyébként is léptennyomon használt. Arról sem lehet szó, hogy a heftalitákat vagy az avarokat 555-ben a Kaukázustól északra élő népek közé sorozzuk, hiszen jól tudjuk, hogy az avarok, illetőleg heftaliták nyugati, a Kaukázus környékét is érintő vándorlására csak 558-ban került sor.

Más kérdés annak a meghatározása, hogy a második függelék egyes népnevei milyen bizánci forrásból származnak. Ebből a szempontból a legkönnyebb a helyzetünk a mesebeli népek, a *HRWS*-ok és az amazonok esetében, ezeket ugyanis a szerző a Nagy Sándor-regény valamelyik szír változatából vette.[7] Itt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk valamit, ami a kérdés nem-szírológus kutatói előtt eddig sohasem volt világos, mégpedig azt, hogy a szír *HRWS* névalak egy bizánci *῾Ρῶς* közvetlen átvétele semmiesetre sem lehet. A szókezdő aspirált *ῥ*-val kezdődő görög neveket a szírek vagy *r*-el, vagy *rh*-val írják át, de sohasem *hr*-rel. Ez az átírásmód érvényesül például a Ptolemaios-kivonat *῾Ρόσσος* adata esetében, ahol a szír szerző *RWSWS*-t ír át. Pigulevskaya tehát nézetünk szerint igen helyesen járt el, amikor az egész eddigi kutatással szemben valamilyen közvetítést tett fel a *HRWS* esetében. Legfeljebb csak abban nem érthetünk vele egyet, hogy ezek a nevek örmény közvetítéssel jutottak volna el a szír szerzőhöz. A lista egyes népnevei ugyanis a bizánci eredetivel szemben sajátságot íráshibákat mutatnak, amelyek örmény közvetítéssel semmiképp nem magyarázhatók. Így, bár Pigulevskaya magyarázata mellett hivatkozhatnánk arra, hogy a Historia miscella szerzője Amida környékén, tehát az örmény határvidéken élt, mégis, ebben a kérdésben más magyarázat után kell néznünk.[8] Ez azonban magától kínálkozik, ha középperzsa közvetítést teszünk fel. Ebben az esetben ugyanis azonnal nyilvánvaló lesz, hogy a pehlevi *W—R* betű kettős hangértéke kifogástalanul megmagyarázza a szír *KWRTRGR* formában a bizáncival szemben mutatkozó felesleges *r*-et. Nyilvánvalóan ugyanez a magyarázat a *SRWRGWR* név második — felesleges — *r*-jének az esetében is. Jellegzetes középperzsa alaknak magyarázható a *BWRGR* névalak is, bár hasonló névalakkal a bizánci forrásokban is találkozunk. Különösen világos azonban a pehlevi közvetítés a *HRWS* esetében: tekintettel arra, hogy a görög átírására a pehleviben is a *hr*- szókezdet volt használatos. A középperzsa közvetítés mellett igen nagy súllyal esik latba továbbá, hogy az örmény és szomszédos területek leírásában a szerző nem az örmény, hanem a perzsa alakokat (Gurzān, Sisakān, Arrān) használja. Ugyancsak világosak az átvétel földrajzi körülményei is: a szerző Amida (a modern Diyarbakir Északmezopotámiában) környékén élt, tehát a perzsa határon, a nisibisi perzsa nesztoriánus szellemi központtól nem messze. Hivatkozhatunk végül arra is, hogy ugyanezen a vidéken készült a Nagy Sándor regénynek az

[5] Vö. *Moravcsik:* Szent István Emlékkönyv I, 188.

[6] *Wright* állításait most könnyen ellenőrízhetjük *W. H. P. Hatch* nagy paleográfiai gyűjteménye alapján (An Album of Dated Syriac Manuscripts, Boston 1946), amelynek régi esztrangeló írással írt specimenjei közül különösen a XXVI. táblán közölt, 564-ből datált szinte teljes egyezést mutat a Historia Miscella londoni kéziratával.

[7] Vö. *Marquart:* Streifzüge, 357.

[8] A *HRWS* alak pontosabban nem a русь népnév, hanem az ezékieli (a LXX-ban) *῾Ρῶς* megfelelője. A Nagy Sándor regénynek a görög eredeti alapján készült, Dīnawarīnál megőrzött arab változatában a *῾Ρῶς*-ok helyét a „vörös"-ök foglalják el. „Vörös"-nek, vagyis *ῥούσιοι*-nak, vagy *ἐρυθροί*-nak nevezték a bizánciak a szlávokat hajszínűk miatt már Prokopios korában is.

a szír fordítása, amelyről Nöldeke hasonló íráshibák tömeges előfordulása alapján már régen igazolta, hogy nem közvetlenül görög eredeti alapján, hanem egy pehlevi közvetítő fordítás nyomán készült.[9]

Világosnak látszik a pehlevi közvetítés a *KSR* névalak esetében is. Itt ugyanis számolunk kell azzal, hogy a szerző az örményországi 24 püspökre és az örmény katholikoszra vonatkozó adatainak tanúsága szerint valamilyen bizánci püspökségi jegyzéket is használt. Egy ilyen görög Notitia Episcopatuummal pedig valóban rendelkezünk, s ebben megtaláljuk a szír lista *KWLS* (hangértéke : *XWLS*) nevének megfelelő *Χουάλης* népnevet.[10] Nagyon valószínű tehát, hogy egy püspökségi jegyzékből származik a szír *KSR* (*ɔ : XSR*) névalak is, amely ebben az esetben a püspökségi jegyzékek *Χότζιροι*-jának pehlevi közvetítésű, a görög *τζ*-t *(ɔ : c) s*-el helyettesítő alakja lehet.

Minden valószínűség szerint ugyanez a magyarázat alkalmazható a bolgárok eredetmondájának Michael Syrusnál és Barhebraeusnál megőrzött szír változata esetében is.[10] Itt ugyanis azzal a furcsa, és eddig rejtélyesnek tartott jelenséggel találkozunk, hogy az eponim testvérpár egyikének, *Bulgarios*-nak a neve nyilvánvalóan görög eredetire mutat, ugyanakkor azonban a másik testvér, *Kazarīg* neve a *kazár* (melléknévi értelemben) népnév jellegzetesen középperzsa **Xazarīg* alakjával azonos. Nem kétes, hogy egy korábbi szír szerző, a késői Michael Syrus forrása, ezt a legendát sem közvetlenül a görög eredetiből, hanem egy perzsa nesztoriánus szerző középperzsa fordításából vette.

[9] Vö. az Acta Orientalia VII, 231—249. lapjain közölt fejtegetéseimet.
[10] *Moravcsik:* Szent István Emlékk. 197—206.
[11] Vö. *Marquart:* Streifzüge 484—485.

BORZSÁK ISTVÁN

A HÓNAPÁBRÁZOLÁSOK IKONOGRÁFIÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ[1]

Gerszi Teréz a Szépművészeti Múzeum rajzgyűjteményének a hajdani Esterházy-gyűjteményből származó hónapábrázolásos ablaküvegterveit (l. az 52—54. lapon a 22—33. képet) H. S. Behamnak egy 1527-ben készült fametszetsorozatával veti egybe (l. az 56—57. lapon a 34—35. képet), és a kompozíciók eredetét a Beham környezetében dolgozó nürnbergi Dürer-epigonok között keresi. Az egyes hónapok ábrázolásai még Behamnál sem mindig pontosan ugyanazok: csak a zodiakus-jegyek változatlanok, míg a hónap-ábrázolások kialakult formakincsének egyes rekvizitumai esetenként átcsúszhatnak az előző, vagy a következő hónap ábrázolásába. (Vö. az 59. lapon látható 36. képpel.) A Beham-variációk és általában a hónapábrázolások közkedveltségének érzékeltetésére G. a berlini Kupferstichkabinett két részből álló tollrajzmásolatát, továbbá Virgil Solisnak a Louvre-ban őrzött, 11 lapból álló (csonka) rajzsorozatát említi, de az ikonográfiai típus «hagyományos» voltára csak futólag utal és tanulmányának elején (119. l.) mindössze annyit mond, hogy az ábrázolások «a mindennapi élet, főként a gazdálkodó vidéki ember tevékenységének illusztrációi, amelyeknek legszebb korai példái a XIV—XV. századi miniaturafestészetből valók». Egyetlen jegyzetben intézi el a XVI. században — úgy látszik — általánosnak tekinthető típus «utókorának» kérdését is: «Beham metszetsorozatának távoli hatását bizonyítják egy 1592-ben Kolozsvárott megjelent könyv [ifj. Heltai Gáspár *Cisio*-ja, RMK I 256] hónapábrázolás-illusztrációi, amelyek egy 1564-ben Frankfurtban kiadott Anatomia [? Recte: Astronomia] metszetei után készültek».[2] Pedig a jelentős mesterek kezén — mondhatni — klasszikussá formálódott ábrázolások továbbélésének (számtalan újramásolásának, helyi változatainak stb.) legalább is alkalmi felvázolása megérte volna a fáradságot és sokban elmélyítette volna a szerző tanulmányát. Ennek pótlása nem a mi feladatunk; itt legfeljebb utalhatunk egyre s másra, ami tallózásaink során kezünk ügyébe került.[3]

XVI—XVII. századi naptárainkkal kapcsolatban nehezebb volna a kanonizálódott hónapábrázolások hiányát, semmint előfordulásuk gyakoriságát megállapítani. Szegényes viszonyaink érthetővé teszik, hogy az évről évre megismételt lenyomatok nem a legtökéletesebbek: a helyenként meghatóan primitív, nehézkes ábrázolások akárhányszor szinte kivehetetlenné folynak össze. Ilyeneket találunk pl. Bornemisza Péternek az 1582. évre (Mantskovit Bálint neve alatt) kiadott kalendáriumában (RMK I 196; az Akadémia könyvtárában). De még az Egyetemi Könyvtár 1650. évi lőcsei Cisio-töredékében (RMK I 391 b) is a hagyományos hónapábrázolásokat láthatjuk. A további felsorolás szükségtelennek látszik.

Miért voltak ezek a jelenetek annyira kedveltek? G. is említi, hogy H. S. Beham 1527. évi fametszetsorozata Luther Nürnbergben megjelent imádságos könyvecskéjét

[1] Megjegyzések *Gerszi Teréz:* Egy hónapábrázolásokból álló, XVI. századi német rajzsorozat (OSzMK 11 [1957] 119—122) c. cikkéhez.

[2] 121, 11. j. Vö. *Soltész Zoltánné:* A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek. Művészettört. Ért. 6 (1957) 153. l.

[3] Az ábrázolások közkeletűségének bemutatása végett hirtelenében csak az *A. Bartsch*-féle «Peintre-graveur»-nek arra a kötetére utalunk, amelyben Virgil Solis is regisztrálva van (IX 263. l.): Jost Ammanon (354) és egy ismeretlenen kívül (448-) Joh. Siebmacher is említést érdemel. (596. l.) Behamra vonatkozólag l. *G. Pauli*, H. S. Beham, ein kritisches Verzeichnis seiner Kupferstiche etc. Strassburg 1901, 407. l.; vö. *A. Andresen*, Der deutsche Peintre-Graveur. I 164 skk. és 244 sk. l., stb.

díszítette ; Soltészné is regisztrálja azt a tényt, hogy az 1592. évi kolozsvári Cisio ábrázolásainak eredeti metszetei Erasmus újszövetség-fordításának 1560. évi frankfurti kiadásában találhatók meg. Ezek szerint a Luther és Erasmus nevével fémjelzett kiadványok példája nagyban hozzájárulhatott az ábrázolások nemzetközi elterjedéséhez ; persze fordítva is áll az, hogy a reformáció fontos könyveinek kiadói éppen közkedveltségük és általános elterjedtségük miatt vették mindig elő a kanonizálódott hónapábrázolásokat.

Bornemisza Péter 1582. évi kalendáriumának hónapábrázolásaiból

Mindenesetre nálunk is meghonosodtak, hiszen az embereket egyébként elválasztó tényezőktől függetlenül jelenítették meg az egyes hónapokra jellemző dolgokat és általában (a patriciusi-nemesi vagy idealizált környezetet felidéző január- és május-ábrázolás kivételével) a mindenütt azonos paraszti élet mozzanatait örökítették meg. Így lehetséges, hogy Bornemisza Péter jónevű fiatal szakértője, Nemeskürty István, egy baráti eszmecsere során a Mantskovit-naptár december-ábrázolásának disznóölését «ízes magyar jelenetnek» minősíthette. Annak érezték nyilván a kalendárium hajdani forgatói is, azért vásárolták meg, és kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy az ábrázolás eredetével törődjenek.[4]

[4] Hasonló okokból szerepeltethette *R. Bednárik* is az 1579. évi nagyszombati kalendárium áprilisi fejlécét — a hónapábrázolások sablonos birkanyírás-jelenetét — a szlovák pásztorélet hiteles dokumentumai között a «Pastierske rezbárske umenie» c. kiadvány (1956) 9. ábráján.

Pedig az eredet kérdése — legalább is filológusok részére — nem is olyan érdektelen. És itt nem elégedhetünk meg G. fentebb már idézett megjegyzésével, amely szerint a hónapábrázolások «legszebb korai példái a XIV—XV. századi miniatúrafestészetből valók». Mert a művészettörténet sem csak Berry herceg imádságos könyvének («Très riches heures») miniatúráit, vagy a Breviario Grimani csodálatos illusztrációit tartja számon, hanem a remekbe készült faragványokon, mozaikokon, freskókon stb. kívül az igénytelenebb műalkotások százait is. A középkori művészetnek egyik általános

Bornemisza Péter 1582. évi kalendáriumának hónapábrázolásaiból

témájáról, annak ezerféle és mégis azonos, legfeljebb a helyi (éghajlati stb.) adottságok szerint módosuló megoldásairól van itt szó. Az idevágó irodalom felsorakoztatása megint csak nem a mi feladatunk ; az áttekinthetetlenül gazdag anyag egy-egy részének megvilágítása végett utalunk F. Piper régi, de nélkülözhetetlen feldolgozására,[5] É. Mâle klasszikus munkájára,[6] továbbá a Warburg-intézet két fontos újabb kiadványára.

[5] Mythologie der christl. Kunst von der ältesten Zeit bis ins XVI. Jh. II. (Weimar 1851) 23 sk. és főleg 379 skk. l.

[6] L'art religieux du XIIIe siècle en France.[4] Paris, 1919 ; a francia katedrálisok évszak- és hónapábrázolásainak felsorolása a 85, 1. jegyzetben.

[7] *J. Adhémar:* Influences antiques dans l'art du Moyen Age français. London, 1939, 193 sk. l. ; *J. Seznec:* La survivance des dieux antiques. Essai sur le rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'art de la Renaissance. London 1940, 68 sk., 114. és 175. l.

De eligazításul még az Enciclopedia Italiana megfelelő címszó alatti cikkének[8] ikonográfiai fejezete is elégséges: az arezzói S. Maria della Pieve domborművei között a decembert ugyanúgy egy disznóölő alak jelképezi, mint ahogy pl. a Breviario Grimani decemberi naptári lapjának alsó szegélyén is egy gyönyörű disznópörzsölés-jelenetet láthatunk. Igaza van tehát (de csak félig) Nemeskürty Istvánnak: ízesnek ízes, de korántsem speciálisan magyar jelenettel van dolgunk.

Az efféle naptári ábrázolásokat (ha történetesen nem más célt szolgáltak, mint pl. éppen a Szépművészeti Múzeum ablaküvegtervei, vagy az Andresennél — i. m. 167. sk. lapon — leírt és ötvösmintáknak szánt metszetek) akárhányszor versek kísérték. Erre megint csak egy példát hozunk fel: Hans Sachsot. A nürnbergi mester 1547. évi «Zeitregister»-ében (A. v. *Keller*, IV 267 skk. l.) a decemberről (Christmon) egyebek közt ezt olvassuk:

Stechen darnieder sew und rinder,
Die sie ein-saltzen und auff-hangen,
Darmit die erndt sie erlangen.

Egy másik hasonló verselményéből (Die reimen der zwolff monat: uo. XXIII 329 skki l., 1566-ból) pedig megtudjuk, hogy a »Schwein-heez« már novemberben megkezdődik. de a java decemberre esik:

Ich, Cristmon, ge herein,
Stainpock das zaichen mein,
Darin man sticht die schwein.

Hasonlítsuk ezzel össze a *Carmina Salisburgensia* alább idézendő november—december distichonjait és ábrázolásait! Az évszázados hagyományok szívósságára vonatkozó érdekes apró vonás: Jost Amman december-ábrázolásán (*Andresen*, i. m. I 165) a disznót ugyanúgy kötéllel ráncigálják a lábánál fogva, mint a Karoling-kori naptárillusztráción.

Ami azután a XIV—XV. századi ábrázolások «korai» voltát illeti, vitába kell szállnunk G. T.-zel. Az lehet, hogy a *legszebb* hónapábrázolásokat a jelzett időszak termékei között találjuk, de a *legkorábbiakat* sokkal korábban kell keresnünk. (A klasszikus filológusnak tulajdonképpen csak itt illett volna közbeszólnia.) Köztudomású ugyanis, hogy a szóban forgó naptári ábrázolások évszázados, sőt évezredes múltra tekinthetnek vissza. A következőkben a közép- és újkori művészetnek ezeket az előzményeit óhajtjuk vázlatosan ismertetni.

A kevésbé fontos láncszemeket mellőzve: a vatikáni könyvtár két IX—X. századi kéziratának (Wandalbert prümi apát Reg. 438. jelzésű verses martirológiumának és a Reg. 1263. jelzésű kalendáriumnak) illusztrációi (pl. az utóbbi kézirat január-ábrázolásaként szereplő kétfejű Ianus)[9] akárhány esetben kézzel foghatóan az antik hagyomány emlékeit őrzik.

De még messzebbre is visszanyúlhatunk. A müncheni Lat. 210. jelzésű, Karoling-kori kézirat három distichonos költeménye közül az elsőnek a szerzője ugyancsak a fentebb említett Wandalbert; címe: *De mensium duodecim nominibus, signis, culturis aerisque qualitatibus.*[10] A *Carmina Salisburgensia* néven ismeretes másik kettő lerövidített formájában is hívebben tükrözi az antik hagyományt.[11] Különösen a harmadik költemény distichonjai érdekesek: pontosan megfelelnek a kézirat 91 v° lapján látható hónap-

[8] «Mese»: XXII. köt. Róma 1934, 930. sk. hasáb.

[9] L. a *Cabrol—Leclercq*-féle Dictionnaire d'archéologie chrétienne XI/2. kötetének 8240. ábráján, vagy *Al. Riegl* alapvető értekezésének — Die mittelalterliche Kalenderillustration. Mitt. des Inst. für öst. Geschichtsforschung 10 (1889) 1—74. l. — III. táblamellékletén. A sok egyéb kétfejű Ianus-ábrázolás közül pl. az amiens-it l. Mâle, i. m. 87. lapján, vö. a 91. lappal is. — L. még: *J. Fowler:* On medieval representations of the months and seasons. The Archaeologia 44 (1873) 137 skk. l.; *J. Strzygowski:* Die Kalenderbilder des Chronographen vom Jahre 354. Jahrb. des K. Dt. Arch. Inst. 1 (1888) Erg.-heft 1.; elérhetetlen volt számomra *J. Le Sénéchal* értekezése: Les occupations des mois dans l'iconographie du Moyen Age. Bulletin de la Soc. des Antiquaires de Normandie (1921—23) 1—218. l.

[10] Mon. Germ. Hist., Poetae Latini aevi Car., ed. *Duemmler*, II. p. 604; vö. *Riegl*, i. m. 35 sk. l.

[11] Idioma mensium singulorum: *Duemmler*, p. 644; «item alii versus»: ibid., p. 645.

A müncheni Lat. 210. jelzésű kézirat hónapábrázolásai (91 v°)

ábrázolásoknak.[12] A meglehetősen ügyetlen kéz rajzai művészi szempontból nem hasonlíthatók össze a XV—XVI. század remekeivel, de — mint összekötő kapcsok az utóbbiak és az ismeretes antik eredetű hónapábrázolások közt — tudományos szempontból annál jelentősebbek. Tekintettel a nem éppen közismert distichonok ikonográfiai kapcsolataira, álljon itt mind a tizenkettő :

(Ian.) *Pone focum mensis dictus de nomine Iani*
haeret contractus frigore sive sedet.
(Febr.) *Annua quem quondam sacrarunt Februa mensem,*
ova fovet, quorum portat aves manibus.
(Mar.) *Martius educit serpentes, alite gaudet,*
frondibus atque suis tempore laeta vocat.
(Apr.) *Aprilis gerit herbarum pandente maniplos*
se tellure virens arboris et folium.
(Mai.) *Mensis Agenoreus calamanco fundit opertus*
flores ac Pliadis crescere prodit aquas.
(Iun.) *Iunius incurvo proscindit vomere terram,*
aurea cum caelo cornua Taurus agit.
(Iul.) *Quintilis falcem collo dum vectat acutam,*
herbida pratorum rura secare cupit.
(Aug.) *Sextilis segetes, quibus horrea repleat, unco*
succidit chalybe sive metit stipulas.
(Sep.) *Semina Septimber sulcis immittit apertis,*
quae pansis aequa lance iacit digitis.
(Oct.) *Vitibus Octimber botros decerpit et uvas,*
in nova sub nudo qui pede musta fluant.
(Nov.) *Decidua porcos pascit quia glande Novimber,*
horridus effuso saepe cruore madet.
(Decb.) *Glande sues reduci pastos pastore Decimber*
rimatur fibris, sordet et obsonio.

A legtöbb vers — az ábrázolással együtt — minden további nélkül érthető, bár pl. az áprilisi és decemberi meglehetősen nyakatekert. Külön figyelmet érdemel azonban kettő, amelynek párját a későbbi korokban hiába keressük. A *mensis Agenoreus* Agénór leányának, Európénak elrablójára, a *bika* alakjában megjelenő Zeusra utaló hagyományos római megjelölés (vö. Ovid., Fasti VI 712) ; a versszerző forrásfelhasználásának következetlenségét mutatja az, hogy a bika jegyére (Taurus) a következő (júniusi) versben is történik célzás. A köpennyel borított virághintő alak sem a későbbi, hanem az antik május-ábrázolások rekvizituma, — mint a mindjárt sorra kerülő Filocalus-féle IV. századi naptár illusztrációja mutatja. A Bika csillagképén belül látható Pleiascsoportra való hivatkozás sem egyéb, mint ókori eredetű időjárási megfigyelés késői visszhangja. — A másikat : a februári verset és ábrázolást pedig egyszerűen nem érthetnők meg, ha a Filocalus-naptár madárhordozó februári alakját nem ismernők.

Mielőtt tovább haladnánk, az összefüggések érzékeltetésére helyénvalónak látszik itt a késő-középkori évszak- (ill. hónap-) jellemzések bemutatása is, — bár Mâle a XIII. századi franciaországi hónapábrázolásokról szólván[13] megállapítja, hogy az irodalmi hatás jóformán semmi, csak a meggyökeresedett művészi hagyomány öröklődik századokon keresztül. Egy-egy évszakra (három hónapra) egy leoninus hexameter jut :

(Tél) *Poto, ligna cremo, de vite superflua demo,*
(Tavasz) *Do gramen gratum, mihi flos servit, mihi pratum,*
(Nyár) *Fenum declino, messes meto, vina propino,*
(Ősz) *Semen humi iacto, mihi pasco suem, immolo porcos.*[14]

Ugyanezt valamivel részletesebb fogalmazásban olvashatjuk főleg a francia «Heures»-irodalom termékeiben ; pl. :

Pocula Ianus amat, et Februus «algeo» clamat.
Martius arva fodit, et Aprilis florida nutrit.
Ros et frons nemorum Maio sunt fomes amorum.

[12] L. *Cabrol—Leclercq*, id. h., 8241. t. ; *Riegl*, 38 skk. l.
[13] I. m. 90. l.
[14] Idézi *Piper:* II. 386. l.

Dat Iunius fena, Iulio resecatur avena.
Augustus spicas, September colligit uvas.
Seminat October, spoliat virgulta November,
Quaerit habere cibum porcum mactando December.[15]

Most térjünk vissza a Karoling-korszak előtti naptárábrázolások ismertetésére. Igaz, hogy csak késői másolatokból ismeretes, de ebben a formában — a másolatok fogyatékosságaitól és a többszörös másolással együttjáró zavaroktól függetlenül — is rendkívül becses dokumentum Damasus pápa Furius Dionysius Filocalus nevű írnokának (az ún. 354. évi chronográfusnak) egy bizonyos Valentinus számára készített kalendáriuma.[16] A Filocalus-féle naptárábrázolások ikonográfiai boncolgatása kívül esik illetékességünk körén, ezért általában Riegl idézett tanulmányára utalunk. Különben is csalódnék az, aki ennek a IV. századból való, de számos részletében régibb (nem keresztény!) hagyományt tükröző dokumentumnak az ábrázolásaiban a középkoriak mindenben pontosan azonos előzményét keresné. Tökéletes tematikai és formai azonosságról nem beszélhetünk, de arról igen, hogy a hónapábrázolások «műfajának» gyökereit itt tapinthatjuk ki. Persze érdekes volna az egyes hónapok megjelenítésének összehasonlító vizsgálata, amint pl. Piper a januáréval tette[17] Filocalus tömjénáldozatot bemutató consul-figurájától kezdve a késői lakmározásokig. (Hidegebb vidékeken az értelmetlenné vált január 1-i áldozatot a tűz mellett gubbasztó alakkal helyettesítették, vagy ez is áttolódott februárra, és helyét a közismert lakmározási jelenet vette át, amelyet minden művész egyéni részletvonásokkal gazdagíthatott.)

A további — még korábbi időkbe nyúló — nyomozás ebben az esetben célját tévesztené. Az ide vonható egyéb emlékek — pl. a Leclercqnél[18] ismertetett északafrikai mozaikábrázolások — legfeljebb a hellénisztikus hátteret és bizonyos klimatológiai tényezők hatását világíthatnák meg, — nem érdektelen pl., hogy a híres karthagói mozaik Tél-alakja gyümölcsökkel tele kosarat tart a kezében! — de az újkorba is átöröklődő ikonográfiai folytonosság kérdésének tisztázását nem vinnék előbbre.

Az anyag gazdagságát és a szétágazó problematika változatosságát tekintve szinte kimeríthetetlen kincsesbánya előtt áll az a kutató, aki a hónapábrázolásokkal kapcsolatos kérdések akármelyikébe bonyolódik. A szakmabeli művészettörténészeket e kérdéskomplexus érdekességére figyelmeztetni nem volna ildomos. Inkább tanuljunk tőlük a magunk szakmájának gazdagítására. Mégsem állhatjuk meg, hogy a kínálkozó adalékok közül ízelítőül kettőt ne érintsünk:

A középkori francia naptárábrázolások hagyományos jeleneteinek költőiségéről — «a régi Franciaország jámborsággal és nagysággal teljes *Georgica*-járól» — Mâle szinte meghatódottsággal emlékezik meg.[19] Szemlélőiknek (kinek-kinek műveltségi foka szerint) bőven volt alkalmuk elmeditálni mondanivalóik felett. «A munkásember felismerhette munkáinak változhatatlan körét, amelyekre életfogytiglan ítélve volt» (86. l.: l'homme de labeur reconnaissait le cercle immuable des travaux auxquels il était condamné jusqu' à la mort), vígaszt és reményt meríthetett a testi halál után igért élet gyönyörűségeinek ábrázolásaiból. Ezzel kapcsolatban Mâle egy eldugott jegyzetben[20] utal a szóban forgó hónapábrázolások ideológiai célzatára, de utalása elsikkad a szépségek ecsetelése közben. Rupert deutzi apát (1070—1129) «De trinitate et operibus eius» c. főművének egy passzusáról (I 45) van szó, amelyben a neves teológus a Genesis 1, 14. versének magyarázata kapcsán azt fejti ki, hogy a *signa, tempora, dies et anni* ábrázolásainak szemlélete révén a «paraszti népség» készségesebben szolgál istennek. (Migne, PL CLXVII col. 236: *quas cum observet rusticana quoque plebecula, magis ad serviendum Deo religiosa considerat Christi ecclesia.)* Ez őszinte beszéd.

Más szempontból érdemel figyelmet Sicardus cremonai püspök (1160—1215) Mitrale-jának egy helye (PL CCXIII col. 232), ahol az év naptári beosztásának misztikus értelmezését találjuk. A sok fantasztikus, erőltetett «magyarázat» közepette — pl. a Krisztushoz hasonlított év négy tagja a négy évszak, aminthogy az evangélisták is négyen voltak, a tizenkét hónap pedig megfelel a tizenkét apostolnak, stb. — azt olvassuk,

[15] Uo. 387. l.
[16] L. *Riegl*, 19 skk. l.; *Leclercq*, id. h. 1640 skk. has. és a 8242. t.; vö. uo. III. köt. 1559 sk. has.
[17] I. m. 383 skk. l.
[18] I. m. XI/2. köt. 1641 skk. has.
[19] I. m. 85 sk. l.
[20] Uo., 86, 2. j.

hogy az évet az Apokalypsis fehér, vörös, fekete és sárga lovának (6, 2—8) mintájára osztották négy évszakra : *hi sunt quattuor equi, scilicet albus, rufus, niger et pallidus, de quibus Ioannes loquitur in Apocalypsi.* Így bukkan elő a «sötét» középkor teológiai spekulációi között az ősi nap-, ill. cirkusz-szimbolika. Ebben nincsen semmi érthetetlen, hiszen Isidorus is szükségét látta annak, hogy cáfolja azt a «pogány» római elképzelést, melynek értelmében a cirkuszi kocsiversenyeket a kosmos történéseire vonatkoztatták, a cirkuszban az egész világ tükröződését látták. (Orig. XVIII 29, 2 : *fingunt autem circensia Romani ad causas mundi referre, . . . metarum quippe appellatione proprie terminum ac finem mundi designare volunt.)* Tertullianus még a kocsihajtók hirhedt színeiben is a nappálya egyes szakaszaira való utalást érezte (De spect. 9 : *albus hiemi ob nives candidas, russeus aestati ob solis ruborem voti erant),* Cassiodorus pedig mind a négy színt említi. (Var. III 51, 4 : *prasinus, venetus, roseus, albus;* vö. Corippus, in laud. Iust. I 314.)[21]

Tudjuk, hogy Gerszi Teréznek nem volt feladata mindezeknek az összefüggéseknek, ill. adatoknak módszeres feldolgozása. Észrevételeinkkel mi is távol maradtunk akár a módszerességtől, akár a feldolgozás teljességétől. Célunk csupán az volt, hogy egy hosszú és bonyolult fejlődési sor végén álló ikonográfiai jelenség elhanyagolt, vagy nem is sejtett vonatkozásaira irányítsuk a figyelmet, és a különböző tudományágak művelőinek összefogása révén előbbre próbáljunk jutni.

[21] A szoláris világkép színszimbolikájáról stb. l. «Lustrum, circus és Kirké» c. tanulmányunkat az Ant. Hung. 2 (1948) évfolyamának 75. sk. lapjain.

FÜVES ÖDÖN

ZAVÍRASZ IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVÉNEK KÉZIRATAIHOZ

Zavírasz Györgynek, a XVIII. század folyamán hazánk földjén élő görögök szellemi vezérének legjelentősebb önálló munkája a «Nea Hellasz vagy Görög Színtér» volt. Ez a mű az első újgörög tudományos irodalomtörténet, amely fő forrása lett a későbbi görög irodalomtörténet-íróknak.

Zavírasz a Nea Hellaszt 1790—1804 között Szabadszálláson írta, éspedig egyszerre két példányban. E kéziratnak rendkívül kalandos sorsa volt, hisz a szerző halála után mintegy 70 évvel később jelent meg nyomtatásban. Horváth Endre[1] részletesen foglalkozott a kézirat hányódásával, de számára akkor még több epizód ismeretlen volt. A múlt évben Szokr. V. Kugeasz[2] derített teljes fényt e magyar vonatkozásai miatt is értékes kézirat sorsára.

Az Új Görögország két kézirata Zavírasz halála után (1804) könyveivel együtt a budapesti görögök könyvtárába került. Anthimosz Gazisz bécsi görög újságíró tudott e mű létezéséről és értékéről. Zavírasz unokaöccsének beleegyezésével hamarosan meg is szerezte mindkét kéziratot azzal, hogy gondoskodni fog kiadásáról. Terve azonban anyagi támogatás hiánya miatt nem sikerült a kéziratok pedig egy másik bécsi újságíró Theoklitosz Farmakidisz kezébe kerültek, aki később mint az Ion Akadémia kinevezett tanára magával vitte az értékes művet Kerkira szigetére. Amikor 1825-ben bekapcsolódott a szabadságmozgalomba, a kéziratokat rábízta munkatársára, Konstantin Aszópioszra. Ő a szabadság kivívása után visszaküldte a «drága értéket» az Athénben lakó Farmakidisznek. 1842-ben Aszópiosz is a fővárosban telepedett le. Ettől kezdve ő is teljes erejével a mű megjelentetésén fáradozott. 1860-ban Farmakidisz halála után mindkét kézirat az Athéni Népkönyvtárba került. Ott Konstantin Frearitisz könyvtáros szorgoskodott — sajnos újból eredménytelenül. — a Nea Hellasz kiadása érdekében. A könyv megjelenésének kérdése akkor vált élessé, amikor Georgiosz Rallisz egyetemi rektor székfoglaló beszédének szellemében 1869-ben bizottságot jelölt ki az Új Görögország megvizsgálására. De ez a bizottság sem tanusított jóindulatot a kéziratokkal szemben. Sok huza-vona után végre Georgiosz Kremosz könyvtárosnak, 1870-ben sikerült az egyetemi tanáccsal elfogadtatni a mű kiadásának tervét és ugyanakkor őt bízták meg a kézirat sajtó alá való rendezésével. A kiadás költségeit egy Ausztriában élő gazdag görög, Theodorosz Dubasz vállalta volna. De alig indult meg a munka, a következő évi rektor máris abbahagyatta azzal az indokolással, hogy e «nívótlan» munka kiadása csorbítaná az egyetem hírnevét. Ezután az egyetemen belül és kívül, a széles tömegek körében is két párt alakult : a Nea Hellasz megjelenését szorgalmazóké és ellenzőké. A küzdelem a két ellentétes véleményt képviselők között olyan éles lett, hogy az még az 1872. évi farsangi felvonuláson is kifejezésre jutott, amikor a menetben Zavírasz kéziratát is gúnyosan körülhordozták. Döntő lökést a könyv még ez évben történő megjelenéséhez a Zavírasz kézirat másodpéldányának eltűnése adta. Kremosz átdolgozás nélkül, eredeti formájában nyomatta ki e sokat hányt-vetett kéziratot. Azóta 1930 körül előkerült Aszópios hagyatékából egy Nea Hellasz másolat is, amelyet ő — félve, hogy valami baja lesz a rábízott kéziratnak — a kerkirai Kefalásszal készíttetett.

Ilyen kalandos sors jutott osztályrészül Zavírosz irodalomtörténeti munkájának, amely megjelenése óta állandóan bizonyítja az olvasók előtt, hogy a magyarság a XVIII. században nemcsak új hazát adott a görög telepeseknek, hanem rajtuk keresztül a görög művelődést is tevékenyen támogatta.

[1] *Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γ. Ζαβίρα*-Zavírasz György élete és munkái. Bp. 1937. (Magyar-Görög Tanulmányok 3.) 73—75.

[2] *Ἡ περιπέτεια τῆς „Νέας Ἑλλάδος τοῦ Ζαβίρα* [Nea Esztia] 61. (1957. febr. 1.) 200—203.

MŰFORDÍTÁSOK

THÉSEUS VÁDOL

(Euripidés: Hippolytos 936–980.)

Szörnyű, hogy ember vágya meddig érhet el!
A vétek és gonoszság hát határtalan?
Csak nőne úgy, mint éveinknek száma nő,
utód elődjét túlszárnyalja bűnben, és
az isteneknek új világot kell azért
alkotni majd, hogy mind helyet kaphasson ott,
ki jogtipró és bűntől átjárt jellemű. —
Látjátok őt? Ez tőlem származik, — fiam —,
s az én ágyam gyalázta meg: tanuskodik
halott Phaidrám világosan, hogy becstelen.

Nézz hát felém, mutasd atyádnak arcodat,
szégyentelenségben már úgyis messze jársz.
Te társalkodsz az istenekkel oly sokat?
Te vagy hát tiszta, bűntől mentes, hófehér?
Hisz káromolnék minden istent ostobán,
ily kérkedést ha színigaznak tartanék!
Csak prédikálj, s szatócskodd össze bőjttel azt,
hogy szentnek tűnsz; kövesd a mestert, Orpheust;
ess révületbe, bújd csak lim-lom könyveid:
lehullt az álarc. Népem, hozzád szól szavam:
hasonszőrűt kerüljetek, mert lesben áll,
s jámbor szót ejtve aljast forral szüntelen.

Phaidrám halott. De azt hiszed, hogy ez megóv?
Épp így vádol be legjobban, te átkozott:
nincs eskü, mely halálon túltesz, nincs beszéd,
mért higgyük el, hogy nem vagy részes semmiben?
Majd elmondod, hogy fattyu voltál, és utált,
s hogy fattyuhajtást törvényes sarj nem szeret.
Hát életével oly rosszul sáfárkodott,
hogy féltett kincsét dobta el, csak mert gyülölt?
Vagy tán hevült szív férfiakban nem lehet,
csak nőkben lakhat az? Sok férfit ismerek,
ki szenvedélyben asszonyokkal versenyez,

ha szívükön viharzó Kypris lesz az úr:
s a férfivoltuk csak segíti vágyukat.

De mért szálljak még szóvitába is veled,
ha itt a holttest, mint legbiztosabb tanu?
Pusztulj e földről nyomban, és légy száműzött,
az istenkézemelt Athént se lásd soha,
s a földeket, hol úr királyi pallosom.
Ha tetted tűröm, és tort ülnek vétkeid,
a szörnyű Sínis öldöklő dühömre nem
tanú, csak légbefoszló kérkedés csupán,
s a Skeirón tengerhabzilálta szirtfoka
majd eltagadja bűnre sújtó jobbomat!

Ford. Szepessy Tibor

PROPERTIUS: CARMINA

I. 17.

Méltán hívom, mert el tudtam hagyni a lánykát,
Itt e sivár parton sírva a jégmadarat.
Épségben nem látja hajóm már Kassziopé sem,
S minden szót, fogadást elnyel e puszta vidék.
Néked szolgál, Cynthia, bár távol vagy, a szél is:
Nézd, hogyan ontja reám mérge tüzét a vihar!
Nézd, vad mérgét hogy dörgi reám e vihar!
Nem jön boldog perc soha már, mely a vészt lecsitítja
S itt e maréknyi homok fogja takarni porom?
Átkaidat fordítsd inkább jó szóra irántam,
Mert e viharzó éj megfizetett bűnömért.
El tudnád-é száraz szemmel nézni halálom,
És hogy a csontjaimat még az öledbe se szedd?
Pusztuljon, ki hajót készített s rája vitorlát,
Hogy haragos habokon törjön először utat!
Nem lett volna-e könnyebb tűrni szeszélye uralmát,
(Ritka leány volt ő, bárha keményszívü is)
Mint Castor s Pollux csillagját vágyva keresni,
Míg idegen part zord erdeje néz le reád.
Mert, ha a kínjaim otthon végzi halállal a végzet,
Márvány állana most vágyahagyott szívemen.
Áldozatul lágy fürtjei hulltak volna síromra,
S rózsákat hintett volna porom fölibe.
És nevemen szólítva jajongott volna fölöttem,
Hogy ne legyen súlyos nékem alant se a föld.
Kérlek hát szép Dóris lányai, tengeri nimfák,
Ringassátok víg táncban előre hajóm,
S hogyha csak egyszer is érintette Amor palotátok,
Sorstársként nyájas révbe vezessetek el.

Ford.: Tóth Béla

VITA

A HELLÉNISZTIKUS KOR GÖRÖG SZOBRÁSZATÁNAK PROBLÉMÁI

M. BIEBER: THE SCULPTURE OF THE HELLENISTIC AGE. New York 1955. 232 lap, 712 kép.

A görög és római színház archaeológiájának, a görög ruházatnak monográfusa, a görög művészettörténet egyik legsokoldalúbb művelője ajándékozta meg közel félszázados munkásságának mintegy megkoronázásaként ezzel a hatalmas munkával az ókortudományt. A hellénisztikus művészetet röviden jellemző bevezető lapok után kilenc fejezetre osztva következik a tárgyalás. Két fejezetet s a kötetnek mintegy harmadát foglalja el a IV. századi előzmények részletes elemzése : a II. fejezet az V. századi hagyományok továbbélésével, Praxitelés és Skopas munkásságával, a III. fejezet Lysippossal és a nyomában járó korahellénisztikus szobrászattal foglalkozik, különösen részletesen mutatva be a korahellénisztikus portréművészetet. Elsősorban a portréművészet a tárgya a IV. fejezetnek is, amelynek címe «Atticizmus a késő IV. és kora III. században». A következő fejezet «Asianizmus a III. században» címmel a hellénisztikus uralkodók szolgálatában álló görög művészek munkásságát és a csoportkompozíció korahellénisztikus fejlődését tárgyalja. Ezután egy-egy fejezet Alexandria, Priéné, Pergamon, illetve Rhodos és DNY-Kisázsia művészetéről szól, majd a hellénisztikus művészet rokokó irányzatait tárgyaló tizedik s a «II. és I. századi klasszicizmus» című tizenegyedik fejezet következik, amely után kétlapos összefoglalás zárja be a tárgyalást. A kötet végén a legfontosabb ismert történeti és művészettörténeti dátumok időrendi táblázata, 12 lapos bibliográfia, majd a mélynyomású, általában kitűnő kivitelű képanyag következik, amely a tárgyalt korszaknak szinte minden jelentősebb nagyszobrászati emlékét bemutatja, túlnyomórészt eredeti felvételek után ; részletfelvételek, új nézetek bemutatása, eddig publikálatlan darabok közlése révén ez a képanyag magában véve is fontos szolgálatot tett az antik művészettörténeti kutatásnak.

Természetesen nemcsak a képanyag teszi jelentőssé a könyvet. A hellénisztikus szobrászatnak eddig két önálló feldolgozása van, G. Dickinsé (Hellenistic Sculpture 1920) és A. W. Lawrence-é (Later Greek Sculpture 1927) ; közülük a későbbi is három évtizede jelent meg s ez a három évtized a hellénisztikus művészet területén is új leletekben és eredményekben gazdag időszak volt. A kutatás látóköre kiszélesedett, módszerei finomodtak s részben megújultak. A hellénisztikus kornak és művészetének szerepe a klasszikus ókor történetében egyre jelentősebbnek mutatkozik, s a korszak görög művészetéből egyedül a szobrászat nyújt elég anyagot és támaszpontot önálló feldolgozásra, sőt ez kínálkozik a többi műfajok feldolgozásának is alapjául. Mindez nagyon is indokolja egy új monográfia szükségességét, s egyúttal a vállalkozás nehézségeit is mutatja. Bieber könyve bámulatos tájékozottsággal foglalja össze a hellénisztikus görög szobrászat szinte minden ismertebb darabjára vonatkozó régebbi kutatások eredményeit, s azokat maga is nem eggyel gyarapítja. Kitűnő a hellénisztikus művészet bevezető jellemzése, e művészet «kozmopolitizmus»-ának és e kozmopolitizmus társadalmi gyökereinek kiemelésével, annak hangsúlyozásával, hogy egyetlen stílus sem tekinthető valamelyik helyi iskola sajátjának ; ugyancsak fontos annak a megállapítása, hogy az ún. rokokó nem a hellénizmus valamelyik korszakának stílusjelensége (W. Klein-nel szemben, 136. lap), s hogy a római művészet «a görög művészet töretlen folytatásaként növekedett fel» (166. lap). Nem egy finom részletmegfigyelése is maradandó értékűnek látszik, mint a görög portré 5., 4. századi és hellénisztikus korszakának jellemzése (8. lap), a három korszak különböző felfogására való utalás a Marsyas-mythos ábrázolásaival kapcsolatban (110. lap : Myrón az előzményt, Praxitelés a versenyt, a hellénisztikus szobrászat a büntetést ábrázolta ; így már A. della Seta : Il nudo nell' arte I. Milano—Roma, 1930, 538), vagy a Borghese-

vívónak a polykleitosi művészettel való szembeállítása («a Doryphorossal szemben ez a vívó többet nyújt, mint amennyi a test felépítéséhez lényeges» 162. lap), s elsősorban a pergamoni nagy oltárfríznek újjáértékeléssel felérő nagyszerű jellemzése (113—118. lap).

Egészében nézve a könyvet, mégis csalódottan kell búcsúznia tőle az olvasónak. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy — leszámítva természetesen az azóta előkerült leletek ismeretét — *így* már negyven évvel ezelőtt is meg lehetett volna írni. A felvetett problémák mind ismerősek voltak már akkor és a tárgyalás módszerei is lényegében a század elejéig sőt még messzebb követhetők visszafelé. Nem a hellénisztikus görög szobrászat *történetét* kapjuk benne, hanem leghíresebb fennmaradt darabjainak felsorolását, többé-kevésbé önkényesen csoportosítva, hozzájuk csatolva a stílus, kompozíció, tárgy vagy más kritérium szerint velük összefüggőnek érzett emlékeket s részletesen tárgyalva az egyes darabok szerzőségének kérdését, többnyire az antik irodalmi hagyomány alapján. A meghatározások maguk is sokszor megalapozatlanok. Az Alexandros-szarkofágon ezentúl is aligha fogják Lysippos tanítványa, Euthykratés stílusát tanulmányozni (73. lap), sem az Antiumi lányt a Pliniusnál említett Lysippos-tanítvány, Phanis Epithyusajával azonosítani (40. lap; l. most I. M. C. Toynbee, JHS 76, 1956, 130), vagy a Libát fojtogató gyereket és az «Agón» szobrot egy szerző művének tartani (82. lap). A példák még tovább sorolhatók, s közéjük tartozik a samothrakéi Nike és a milói Venus szerzőjének megnevezése is az egyáltalán nem biztosan hozzájuk tartozó felirat alapján.

Meglepőek a hézagok az újabb eredmények és leletek ismeretében. Csak a legfontosabbaknak tűnők közül ragadva ki néhányat: Lysippos életét a 20 éve publikált delphii felirat alapján (R. Bousquet, Rev. Arch. 14, 1939, 125 skk.) ma már aligha vihetjük a 300 körüli évekig, vagy legalább is nem kezdhetjük 375 k., mert a 370—60 közti évekből már szignatúrája van; a samothrakéi Nikének az új ásatások jobbkarját hozták felszínre, s azonkívül a felállítására vonatkozóan is új eredményeket hoztak (K. Lehmann, Archaeology 6, 1953, 33—5); az Ikarios-reliefekről C. Watzingernek jelentek meg igen meggyőző új eredményei, kitűnő posthumus tanulmányában (JdI 61—2, 1946—7, 76—87); a milói Venus datálására alapvető J. Charbonneaux tanulmánya (La Revue des Arts, 1951, 9—16), amelyben VI. Mithridatés általa felismert portrészobrával hozza szoros kapcsolatba. Általában a könyv megjelenése előtti évtized szakirodalma igen gyéren van felhasználva s olykor inkább csak a bibliográfia teljesebbé tétele miatt történt rá utalás.

Mindezek azonban jelentéktelen apróságok, ha a munka használhatósága szempontjából nem is érdektelenek. Amiben a munka legfőbb fogyatkozásai vannak, az nem a tárgyalt szobrokra vonatkozó adatok hiányossága, hanem elsősorban a csoportosítás és az anyag elhatárolása. Maga a könyv címe is mindjárt két kérdést vet föl. A cím «A hellénisztikus kor szobrászata», de a könyv valójában egyáltalán nem ezt nyújtja. Egyfelől tudatosan ki van rekesztve belőle a korszaknak nem-görög jellegű művészete, még akkor is, ha a hellénisztikus birodalmak területén élt, s így a feldolgozás a hellénisztikus kornak lényegében csak *görög* szobrászatát veszi figyelembe. Másfelől ugyancsak tudatosan, ha nem is következetesen kimaradt belőle a hellénisztikus kor görög szobrászatának az a része, amely feltehetőleg már elsősorban római megrendelők számára készült, így az ún. újattikai művészet nagy része, Pasitelés körének munkássága, és — még ebből a szempontból sem egészen következetesen — a későhellénisztikus portréművészet.

Még kevésbé világos az egyes fejezetek beosztásának szempontja, s ez már a munka legsúlyosabb hibájával kapcsolatos. Mint bevezetésében Bieber is rámutat, a hellénisztikus szobrászat történetét eddig általában két szempontból felosztva tárgyalták: vagy stílusok vagy iskolák szerint. Mindkét tárgyalásmód alapjában hibásnak, történeti tárgyalásra alkalmatlannak bizonyult. Az adatok tömegével lehetett igazolni egyfelől azt, hogy az egyes stíluskategóriák («barokk», «rokokó», «klasszicizmus»), vagy Krahmer kompozíciótörténeti kategóriái (centripetális-centrifugális, több-, ill. egynézetű) nem jelentenek feltétlenül tényleges művészet*történeti* kategóriákat. A pathetikus irány lényegében Skopas óta nem szakad meg, a III. században is megvan, és elsősorban kisázsiai pénzeken, mint A. H. Cahn nagyjelentőségű kutatásai kiderítették (Frühhellenistische Münzkunst, Der Amerbach Bote, Almanach 1949, 72—106), folyamatosan követhető nyomon egészen a pergamoni művészet virágkoráig, másfelől az I. században világosan felismerhető ennek a pathetikus, «barokk» művészetnek az új felvirágzása. A «rokokó»-ról maga Bieber hangsúlyozta, hogy nem jelenti valamelyik korszakát a hellénisztikus művészetnek, s ugyanez áll lényegében a klasszicizálásra is. Krahmer kategóriái a kiválasztott tipikus darabokon kívül aránylag kevés műre érvényesek teljes egészükben és kronológiai sorrendjük bizonyos petetio principii-n alapszik; gyakran épp egy szobor egy- vagy többnézetűségéből stb. következtetnek keletkezési idejére, holott ma még nem tudjuk biztosan, mennyire szabad ezeket a jelenségeket egyes időszakokra általában jellemzőeknek tartanunk.

Ugyanilyen petitio principii-n alapszik sokszor a helyi iskolákról adott kép is : feltételezett iskola-sajátságok alapján határozzák meg egyes darabok keletkezési helyét. Egyelőre inkább azt mutatja az ismert anyag, amit bevezetőben Bieber is hangsúlyoz : hogy nem lehet egyes stílusjelenségeket egy művészeti központhoz kötni s *ebben az értelemben* pl. rhodosi vagy alexandriai művészetről beszélni. Valóban : a Délosban, Pergamonban és máshol fennmaradt művész-szignatúrák eléggé mutatják, hogy a művészek vándorlása általános és nagyméretű jelenség volt, ahogy már Lysippos hol Nagy Sándor udvarában, hol Tarentumban dolgozott. Az ilyen helyi iskolák kimutatására történt kísérletek jelenleg szinte mindenhol holtponton vannak. Praxitelés fiai, ill. művészetének követői éppúgy mindenhol megjelennek, mint Lysippos követői és tanítványai ; a pergamoni nagy oltárfríz attikai művészetet utánoz, a messénéi Damophón peloponnésosi szobrain a «pergamoni» stílust. De ez a «pergamoni» stílus is legalább annyira rhodosi vagy priénéi, sőt athéni, mint pergamoni, s így lehetne a sort folytatni.

Ilyenformán a hellénisztikus szobrászat történetének tárgyalásánál sem a stílusok, sem a helyi iskolák szerinti felosztás nem megfelelő. Nem megfelelő, de legalább következetes. Bieber a maga csoportosítása alapjául teljesen következetlenül hol az egyiket, hol a másikat veszi , vegyítve egy harmadikkal, a helytől és stílustól független időrendi csoportosítással. Így a 4. fejezet a korahellénisztikus «atticizmus»-sal foglalkozik, de itt lényegében nem ad egyebet, mint több-kevesebb valószínűséggel athéni mesternek vagy korábbi athéni mester követőjének attribuálható portrék felsorolását, anélkül, hogy stilisztikai összetartozásukat igazolni próbálná. A következő fejezetben az «asianizmus a III. században» cím különösen szerencsétlen ; valamilyen stílusirányt sejtet, valójában a fejezet a kisázsiai megrendelők részére készült görög szobrok felsorolását tartalmazza a III. századból, és a piramis-kompozíciójú szobrok csoportját, tehát részben stílus, részben időrend, részben keletkezési hely szerinti az összeállítás. A következő fejezetek Alexandria, Priéné, Pergamon és Rhodos művészetét ígérik, tehát hely, ill. iskola szerinti felosztást, ezúttal az időhatárok bizonyos fokú mellőzésével. Itt a priénéi fejezetet fölöslegesnek érezzük : semmiféle önálló, a többitől elkülöníthető színt nem jelent a szobrászatban. A másik háromban sem sikerül a szerzőnek bebizonyítani, hogy ez a felosztás történeti szempontból gyümölcsöző : az egyes fejezetekbe sorolt szobrok legföljebb keletkezési helyük, olykor csak a készítő mester származása szerint tartoznak össze. Bieber megkísérli ugyan, hogy az így összeszedett csoportokból valamilyen az illető helyi iskolára összefoglalóan az egész hellénisztikus korban jellemző képet alakítson ki, de ennek sikertelensége eléggé nyilvánvaló. Az alexandriai művészet jellegzetes sajátságai pl. eszerint : az attikai stílus továbbélése ; a karikatúra- és zsáner-témák, a tudós perszonifikációk kedvelése ; luxus, és «szerencsétlen keveredése régi egyiptomi és görög hellénisztikus elemeknek» (102. lap). Az attikai stílus (amennyiben tényleg beszélhetünk ebben a korban *egy* attikai stílusról) azonban megvan Kisázsiában, sőt magában Pergamonban is ; a karikatúra- és zsánerszobrok tömegesen kerültek elő kisázsiai műhelyek anyagát tartalmazó leletekből ; a «tudós perszonifikáció» legjobb példája a priénéi Archelaos domborműve («Homéros apotheosisa») ; a luxus legalább annyira jellemző Pergamonra, mint Alexandriára, s végül a helyi és görög elemek eleinte «szerencsétlen» keveredése is mindenhol megvan, ahol a görög művészet nagymúltú és viszonylag eleven helyi hagyományokkal találkozott, akár Babylónban, akár a Tigris melletti Seleukiában, akár Indiában. Ugyanígy, ha Rhodosra a «kolosszálisra és tetszetősre való törekvést» tartja jellemzőnek (123. lap), és ezt az ottani rhétor-iskola irányával hozza kapcsolatba, akkor egyrészt elég Pergamonra utalni, ahol az első sokkal nagyobb mértékben megvan, vagy a rhodosi leletek «praxitelési» stílusú szobraira emlékeztetni, másrészt arra, hogy Cicero saját szavai szerint azért ment Rhodosba Molónhoz, *ut nimis redundantes nos et superfluentes iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret* (Brut. 91). Pergamon jellemzésének alapja az Attalidák által állíttatott szobrok sora, de hogy ezeké nem az egyetlen stílus volt itt, arra elég az ún. pergamoni szép fejet idézni, s aligha igaz, amit Bieber hisz, hogy «az Attalidák túl komolyak voltak ahhoz, hogy ilyen (rokokó-szerű) szobrokkal törődjenek» (133. lap). Az említett nagyméretű művészvándorlás miatt így nem sok jelentősége van az egyes központok szerinti csoportosításnak, s eléggé bizalmatlanoknak kell lennünk azokkal a kísérletekkel szemben, hogy stílusuk alapján ismeretlen lelőhelyű darabokat soroljanak ezek egyikébe vagy másikába.

Hasonló zavarokat okoz a két utolsó fejezet stílus szerinti csoportosítása, illetve ennek igérete a fejezetcímben. Egyrészt nem érti az olvasó, hogy ha rokokó fejezet van, miért nincs «barokk» fejezet is, és ha a rokokó-fejezet az egész hellénisztikus kort felöleli, a klasszicizmusé miért csak az utolsó két századot. Másrészt nem látja, hogyan viszonylik ez a két fejezet az előzőkhöz : hiszen a «rokokó» Bieber szerint elsősorban alexandriai jelenség, ha a klasszicizmus-fejezetet Bieber értelmében fel is foghatjuk úgy, mint a IV.

fejezet (korahellénisztikus attikai művészet) folytatását. Még nagyobb a zavar, ha e fejezetek anyagát nézzük. A rokokó fejezetben találjuk minden zsánertéma, tájak és állatok ábrázolásait, de mellettük a Homéros és a «Seneca» portrét is. A klasszicizmus-fejezet viszont szinte kizárólag a görög anyaországban keletkezett darabokra szorítkozik, teljesen mellőzve pl. a kisázsiai klasszicizmust. Ezen túlmenőleg különösen a két utolsó fejezetnél feltűnő, mennyire nem alkalmasak az ilyen szempontok az anyag csoportosítására : a rokokó és klasszicizmus-fejezet anyaga sokszorosan fedi egymást s akár a milói Venust, akár a későhellénisztikus reliefeket vagy az egynézetű csoportokat stb. egyformán lehetne mindkettőben tárgyalni, nem beszélve arról, ami az előző, iskola-fejezetekből ide, helyesebben ide is kívánkozik (pl. a Laokoón-csoport, az Archelaos-relief, Aphrodité-ábrázolások, s nem utolsó sorban pl. maga a pergamoni nagy fríz).

A csoportosítás elvi alapjainak ez a teljes bizonytalansága elsősorban a könyv kezelésének kényelmetlenségét eredményezi. Ezekben a kategóriákban ugyanis nem fért el sok minden, ami összefüggő tárgyalást igényelt, s ezért egészen meglepetésszerűen találkozunk pl. a Rhodos-fejezetben a ruharedők fejlődésének (130—133. lap), a rokokó-fejezetben a hellénisztikus csoportkompozíció fejlődésének vázolásával (151. lap). A maguk helyére ezek csak olyan tárgyalásban kerültek volna, amelyre Bieber, úgy látszik, nem mert vállalkozni : a stílus- vagy földrajzi felosztás szerinti «fejlődés» helyett egy valóban *történeti* fejlődés ábrázolásában. A hellénisztikus kor főbb történeti tényei ott szerepelnek az egyes fejezetek élén, de nem járulnak hozzá — és egy ilyen szempontú tárgyalásnál nem is járulhatnak hozzá — ennek a művészetnek a megértéséhez. Mert nyilvánvalóan meg lehet az egyes művészeti központokban legalább is egy-egy korszakban uralkodó vonásokat találni, és bizonyos az is, hogy egyes kifejezési formák nem mindig és mindenhol jelennek meg egyforma jelentőséggel és intenzitással. Ahhoz azonban, hogy az ilyen megfigyelésekből helyes következtetéseket lehessen levonni, legalább kettő szükséges. Egyfelől az, hogy a hellénisztikus görög művészetet mint történeti jelenséget próbáljuk megérteni, amely szerves kapcsolatban van a kor gazdasági és szociális történetének alakulásával, nem pedig attól függetlenül vagy azzal csak laza, külsőleges kapcsolatban, lényegében önmagában fejlődik. Ez a szempont meg kell, hogy tanítson pl. arra, hogy klasszicizmus és klasszicizmus, vagy akár állatábrázolás és állatábrázolás között is különbséget tegyünk ; hogy stílus, kompozíció és téma között a kapcsolatokat felismerjük vagy legalább is felismerni igyekezzünk ; rá kell, hogy irányítsa ez a nézőpont a figyelmet arra, hogy a hellénisztikus kor görög művészete a hellénisztikus birodalmak többi művészetével állandó — pozitív vagy negatív — kapcsolatban fejlődik és megértéséhez legalább bizonyos fokig ezeknek az ismerete is szükséges ; hogy ez a hellénisztikus görög művészet maga sem egységes egyetlen központjában sem ; hogy fejlődése, alakulása milyen mértékben függ közönségének, megrendelőinek igényeitől. Ki kell tehát tárni az ablakot sokfelé ; az említetteken kívül a művészek társadalmi helyzetének vizsgálata (a feliratos és papíruszanyag e tekintetben jórészt még kiaknázatlan), dolgozásmódjuk, a különféle technikák alkalmazása és az ebből levonható következtetések, nem utolsó sorban pedig nagy- és kisplasztika, szobrászat és építészet, szobrászat és festészet együttes vizsgálata, a művészeti irányok kapcsolatai irodalmi és filozófiai irányokkal — mindezek olyan problémák, amelyekről alig esik szó Bieber könyvében s amelyek mellőzésével nem lehet több korlátozott anyaggyűjteménynél. Pedig — csak néhányat ragadva ki a fenti problémák köréből — a későhellénisztikus egynézetű csoportok és önálló reliefek elterjedését sokban magyarázza az építészettel való kapcsolatuk (l. most. A. W. Byvanck, Bull. Ant. Beschav 32, 1957, 29) ; a pergamoni kis fríz ábrázolásainak történeti értékeléséhez elkerülhetetlen a festészettel való kapcsolatuk tisztázása ; a későhellénisztikus művészet irányainak megértéséhez sok segítséget adhat, mint ezt újabban pl. M. Falkner kitűnő tanulmánya mutatja (Öst. Jh. 36, 1946, 1—45), a rhétoriskolák sajátságainak alapos elemzése, az egyes fő stílusirányok megértéséhez társadalmi gyökereik feltárása (l. pl. Byvanck utalását a későhellénisztikus klasszicizmus és rokokó közös társadalmi gyökerére, i. m. 30) ; a Róma számára dolgozó késői görög művészet aligha vizsgálható az egykorú római és görög irodalom, sőt az európai kultúra későbbi párhuzamos jelenségeinek (olasz humanisták idegen udvarokban, amerikai kultúra) figyelembe vétele nélkül. A Biebertől szinte egyedül figyelemre méltatott nagyszobrászat darabjait mind gyakrabban kezdik a kisplasztika általában jobban lokalizálható, sorozataiban jól nyomon követhető alkotásainak és a kisművészetek (gemmák, érmék, ötvösművek stb.) egész sorának összefüggéseibe beállítva vizsgálni, és az ilyen vizsgálat sokszor több eredménnyel jár a nagyplasztikára vonatkozóan is, mint maguknak a nagyszobrászat emlékeinek a vizsgálata.

A másik, ami a fent említett történeti ábrázoláshoz szükséges, az elmondottakból következik. Újszempontú adatgyűjtés olyan területeken, amelyeknek kutatását a stílusvizsgálat, attribúció-hajhászás és helyi iskolák konstrulásának igyekezetében elhanyagol-

ták ; az egyes stílusjelenségeknek, egyes típusoknak, motívumoknak aprólékos, minden előlegezett koncepciótól mentes vizsgálata ; visszatérés az írott forrásokhoz, kiszabadítani őket a rájuk rakódott konstrukciók alól és csak azt hinni el nekik megfelelő kritikával, amit valóban mondanak — csak néhányat ragadva ki a sok műhely-feladat közül, amely a hellénisztikus művészet *történetének* a megírásához megoldásra vár. Kevés területe van ugyanis az antik művészettörténetnek, ahol ilyen óriási terjedelmű szakirodalomban annyira kevés megbízható eredmény volna, mint itt. Szinte minden fontosabb tényleges történeti összefüggés kikutatása vagy hiteles megalapozása még a jövő feladata. A művészettörténet azonban nem sokáig maradhat el a hellénisztikus kor történetére vonatkozó kutatásoknak az utóbbi két évtizedben látott nagy fellendülése mögött ; annál kevésbé, mert egyre világosabb a hellénisztikus művészet kulcsponti helyzete az antik, sőt az egész későbbi művészettörténetben, Európában, Ázsiában és Afrikában egyaránt. Bieber könyvének jelentősége lényegében az, hogy világosan megmutatja, honnan kell elindulni.

R. LULLIES: DIE KAUERNDE APHRODITE. München 1954, 117 lap, 40 tábla.

Bieber összefoglaló munkája nyilvánvalóvá tette, hogy a hellénisztikus szobrászat történetét csak úgy lehet biztos alapra építeni, ha az írásos hagyomány és a változatok, másolatok, adaptációk sokszor ellentmondó, sokszor bizonytalan, homályos vallomásait minden egyes szobortípusnál a lehetőség szerint teljes anyaggyűjtés alapján a legszigorúbb kritikával dolgozzuk fel, nem riadva vissza annak a feltárásától sem, hogy mi az, amit mai ismereteink szerint nem tudunk bizonyosan eldönteni.

Az ilyen feldolgozásnak mintaszerű példája Lullies könyve a guggoló Aphrodité szobortípusáról. A szobornak szinte minden nagyobb múzeumban látható egy vagy több márvány másolata, s jelentőségét a bevezető fejezet az újkori művészetre gyakorolt hatásának áttekintésével emeli ki, Giovanni da Bolognától és Altdorfertől Rubensen keresztül Cézanne-ig, Georg Kolbéig, Maillolig.

Milyen lehetett eredeti formájában az a szobor, amelytől ez a hatás elindult? Milyen anyagból volt, milyen nagyságú, milyen volt a kompozíciója, mi a rendeltetése? A kiindulási pont a márványmásolatok egy 27 darabból álló homogén csoportja ; ennek felsorolásával kezdődik a tárgyalás. A legjobb és pontosan egyező másolatok adják a legbiztosabb támaszpontot az eredeti méreteinek megállapítására. Az egyes eltérő variánsok egyenkénti tárgyalása mutatja meg, hogy az egyes részletekben mi lehetett a másolók hozzáadása, változtatása és mi tartozhatott az eredetihez. Az írásos hagyomány a szerző nevének és származásának meghatározásához segít : a Pliniusnál (Nat. hist. 36, 35) említett Daedalsas, vagy egy felirat alapján helyesbítve inkább Doidalses híres fürdő Venusával lehetett azonos a másolatok eredetije. A művész bithyniai származását megerősíti egy másik adat nikomédiai Zeus-szobráról, a szobor kisázsiai eredetét gyakori ábrázolása kisázsiai pénzeken és az, hogy a másolatok jelentős része kisázsiai lelőhelyű. Mindezek császárkoriak, s ez azt is mutatja, hogy a Pliniusnál említett szobor a római Porticus Octaviaeban valószínűleg nem az eredeti, hanem annak egy másolata volt (persze, az sem lehetetlen, hogy az eredeti került Rómába s egy másolatát állították fel helyette eredeti helyén). Semmi bizonyíték nincs azonban arra, hogy a szobor azonos azzal, amelyet a hagyomány szerint I. (?) Nikomédés király készíttetett, mikor Praxitelés knidosi Aphroditéjét nem tudta megszerezni.

Mintaszerű körültekintéssel kísérli meg Lullies a válaszadást a legnehezebb kérdésre : milyen volt az eredeti szobor motívuma? A másolatok egy részén kis Erós alak áll az istennő mellett s maga Lullies régebben azokkal tartott, akik szerint összekapcsolásuk Doidalses műve volt ; régebbi rekonstrukciója szerint Erós tükröt tartott a kezében s Aphrodité abban nézte magát. Most e motívum végigkövetése után a görög művészetben, kitűnően mutat rá arra, hogy az Erós-alak ottléte vagy elhagyása nemcsak külsőleg, hanem alapjában változtatja meg a szobor kompozícióját és jellegét. Gondosan mérlegeli a kétféle kompozíció lehetőségeit s közben a másolók munkamódszereibe nyújt érdekes betekintést. Végül régebbi határozott álláspontjának feladásával egy józan ignoramus-nál állapodik meg, utalva egyrészt a két alak kapcsolatának hagyományára a IV. századi görög művészetben és az így adódó kompozíció egységére, másrészt viszont arra, hogy a másolók gyakorlata, a pénz- és gemma-reprodukciók tanulsága, s a szobor keletkezésének idején (az i. e. III. sz. közepén) szokásos komponálásmódnak a későbbi, klasszicizálóval

való összevetése mind lehetségessé, sőt ajánlatossá teszi azt a feltevést, hogy az Erós-alak nem tartozott az eredeti szoborhoz. Az eredeti szobor rendeltetését illetően utal arra, hogy a fogadalmi és kultuszszobor közt a határok a hellénisztikus korban, ha nem is teljesen, de erősen elmosódtak, s már a IV. században észrevehető a kultuszszobroknak bizonyos »profanizálódása«, mind felfogásban, mint tematikában. Így nem lehet kizárni a lehetőségét annak, hogy a guggoló Aphrodité eredetileg templomi kultuszszobor volt.

A közvetlenül a szoborra vonatkozó vizsgálatok után (az eredeti bronz-anyagára való következtetés is valószínűnek látszik) három fejezet a görög művészet tágabb kereteiben helyezi el a művet. A guggoló-fürdő motívum végigkövetéséből a megelőző görög művészetben az az érdekes tanulság adódik, hogy a régóta kedvelt és elterjedt motívumnak ismert korábbi ábrázolásai mind a festészetben és a reliefművészetben fordultak elő, de soha nem Aphroditére alkalmazva. Mindkettő — a motivum átvitele nagyszobrászatba és Aphroditére vonatkoztatása — a III. századi mester műve lehetett. Korábbi kisplasztikai és festészeti-síkművészeti motívumok nagyszobrászatba való átültetésének nem egy párhuzama van a hellénisztikus művészetben.

A két zárófejezet közül az első, a legterjedelmesebb a kötetben, a Doidalses-szobrot a korahellénisztikus Aphrodité-szobrok sorába állítja be s áttekintést ad ezekről, a záró fejezet pedig a szobor ókori hatásáról ad képet, kimutatva, hogy egy nagyszobrászati másolatokban is elterjedt változata nem a másolók képzeletében született meg, hanem egy későhellénisztikus átfogalmazásra megy vissza, mint forrásra. Ennek, hogy ti. a másolatok mögött több eredeti típus-variáns áll, szintén számos példája van, s ez nagy óvatosságra kell, hogy intse azokat, akik a másolatokból az eredeti szobor formáját próbálják rekonstruálni. Az utolsó fejezetben tárgyalja a szerző a szobor számos kisplasztikai másolatát és domborműves adaptációit is.

A leglényegesebbre szorítkozó jegyzetek, a könyv tartalmának megfelelően sokoldalú, bár nem éppen jó kivitelű képanyag (közte a legjobb másolatok, a legjelentősebb változatok, későbbi alkalmazások, modern feldolgozások, s a szoborral tárgyban vagy stílusban rokon jellemző darabok reprodukciói) is hozzájárul ahhoz, hogy a kötet, amelynek szerzője mer keveset mondani ott, ahol keveset tudunk, és világosan látja, merre szabad és lehet kiszélesítenie vizsgálódásait anélkül, hogy a biztos vagy legalább valószínű tények talaját elvesztené a lába alól, a hellénisztikus szobrászat történetének nem díszes vagy feltűnő színekben csillogó, de a későbbi kutatások terhelését is megbíró építőköve legyen.

G. HAFNER: SPÄTHELLENISTISCHE BILDNISPLASTIK. Versuch einer landschaftlichen Gliederung. Berlin, Mann 1954, 122 lap, 38 tábla.

A Német Archaeológiai Intézet monográfia-sorozatában megjelent kötet, amelynek szerzője eddig elsősorban a homloknézetben ábrázolt négyesfogat képtípusáról írt monográfiájáról és váza-publikációiról volt ismeretes, egészen ellenkező értelmű módszertani tanulságokat nyújt, mint Lullies könyve.

Tárgya a későhellénisztikus portrészobrászat, amin írója az i. e. I. századnak és az i. sz. I. sz. első felének nagyplasztikáját érti. (Datálásai általában megegyeznek azokkal, amelyeket E. Buschor adott a hellénisztikus portréművészet kronológiai áttekintésében: Das hellenistische Bildnis, München 1949; és ehhez Ch. Picard, Rev. Et. Gr. 64, 1951, 504—12; R. Horn, Gnomon 24, 1952, 241—50; A. Wotschitzky, Anz. f. Altertumswiss. 7, 1954, 28—31.) B. Schweitzernek a római köztársaság-kor portréművészetéről (Die Bildniskunst der römischen Republik 1948) és H. Drerupnak a késő egyiptomi portrékról (Ägyptische Bildnisköpfe griechischer und römischer Zeit 1950) írt könyve fölöslegessé tette, írja a szerző, a Róma- és Egyiptom-fejezetet, maradt tehát a görög anyaország és Kisázsia nyugati partvidékének anyaga. A munka célja, hogy ezt az anyagot helyi iskolák szerint csoportosítsa, kimutassa rajta egymástól elhatárolható, jellegzetes stílusban dolgozó helyi műhelyek meglétét a tárgyalt korszakban.

Ennek a célkitűzésnek megfelelően a tárgyalt 100 portréfejet (mind publikációkból ismert darab, kiadatlan anyagot, úgy látszik, nem volt módjában a szerzőnek tanulmá-

nyozni) négy csoportba sorolja : I. Rhodos és Kisázsia déli része, II. Kisázsia középső része, III. Kisázsia északi része, IV. Athén.

A vállalkozás nehézsége nyilvánvaló. Ennek a korszaknak a portréművészete már az egyéni vonások természethű visszaadását tartja fő feladatának s így az ábrázoltak fiziognómiai sajátságai jelentős mértékben határozzák meg a szobor alapvető vonásait. Másfelől lényegében valamennyi feltételezett helyi iskola azonos hagyományokhoz kapcsolódott és egymással állandó kölcsönhatásban dolgozott. Ezek a szoros kapcsolatok egyes művészeti központok között, amelyekről a művésznévföliratok is tanúskodnak, jelentik a másik fő nehézséget. A messze országokat bejáró művészek egy-egy «iskola» vívmányait igen gyorsan elvitték mindenfelé, s nem is érezték kötve magukat egy bizonyos stílushoz, hanem megrendelőik igényeit igyekeztek az ábrázolás módjában, felfogásában is kielégíteni. Ahhoz, hogy helyi iskolákat lehessen a meglevő anyag alapján elkülöníteni, előbb be kell bizonyítani, hogy egy-egy jellegzetesen elkülöníthető stílus, kifejezésmód valamelyik központhoz kapcsolható és hogy az egyes központok stílus szempontjából is, legalább is viszonylag egységesek.

Minthogy az eddigi ásatások tanúságai ezt nem bizonyítják, Hafner már elinduláskor leszögezi, hogy «a stílusrokonság . . . bizonyító ereje nagyobb, mint a lelőhelyé» (7. lap). A stílusrokonságot azonban valamiféle kiinduló ponthoz kell kapcsolni, s az egész mű módszertani felépítésére jellemző, ahogy ez a rhodosi «iskola» esetében történik: Előrebocsátja a szerző, hogy a rhodosi portréplasztika darabjait annyiban lehet egységnek venni, «amennyiben egyiken sincsenek olyan sajátságok, amelyek helyi készítését kérdésessé tehetnék» (9. lap). Ezt a pusztán negatív érvet a kiindulási pontul vett ún. Poseidónios-portré tárgyalásával kívánja konkrétizálni. «Gyanítható, hogy a főként Rhodosban működő filozófusnak ott szobrot emeltek». «Gyanítható, hogy a nápolyi másolatban egy ilyen szobor maradt fenn.» «Hogy rhodosi művész munkája, azt egy rhodosi fejjel való kapcsolata mutatja, amelyben Buschor Poseidónios egykorú portréját szeretné felismerni». Még a művész nevét is megtudjuk : «egy Rhodosban talált szoborbázis (szobor nélkül!) egykor követ szobrát hordta ; talán Poseidóniosét.» «A szignatúra a szíriai születésű rhodosi polgár Plutarchost nevezi meg a szobor mesteréül.» «Talán őt tekinthetjük a Poseidónios-portré gyanítható mesterének.» (10—11. lap). S a gondolatmenetet megkoronázza az, hogy «Poseidónios portréja Mithridatésé mellett az egyetlen megnevezhető és így datálható képmás görög területen az i. e. I. századból ; ezért a későgörög portréművészetre vonatkozó mindenfajta stilisztikai vizsgálódás kiindulási pontjának kell lennie.» (10. lap). Ebből a szoborból kiindulva építi ki azután Hafner a «rhodosi iskola» csoportját, olyan biztonsággal, hogy egy az anyaországban talált szobrot (R 7.) is, stílusa alapján, a rhodosiak közé sorol.

Még ennél is bizonytalanabbak a II. csoport alapjai. Kisázsia középső részének művészeti központja, írja a szerző, Ephesos volt. Ott azonban ebből a korból egyetlen portrészobrot sem találtak. Délosban viszont találtak egy csomó feliratot (szobor nélkül), amelyen ephesosi művész neve szerepel. A »Borghese vívó« mestere Agasias volt, s az ephesosi nevek közt is szerepel Agasias. A kiindulási pont tehát a Borghese-vívó feje ; ehhez kell rokonokat keresni Délosban és másutt, s már előttünk is van az «ephesosi iskola», »feltéve, hogy a két azonos nevű művész stílusa azonos volt« . . . (29. lap).

Az észak-kisázsiai csoportban is legfeljebb egyes portrék stílusbeli összefüggését sikerült kimutatni a szerzőnek, ami azonban nem azonos lokális stílus-iskolák bebizonyításával; ezek a csoportok származhatnak vándorló művészektől is, mert ha Athénben »ephesosi« (MK 8.), Pergamonban »rhodosi« (A 7.) portrét találtak, ugyanígy megvan a lehetősége annak, hogy a Rhodosban talált »rhodosi« portrék bevándorolt mesterek művei, aminek feltevésére a mesterszignatúrák egyébként minden alapot megadnak. Ha viszont abból akarunk kiindulni, hogy a helyi megrendelők igénye és a helyi műhelyhagyomány átalakító hatással volt az idegenből jött mesterre is, ennek az alapjában helyes elvnek csak az lehet a gyakorlati következménye, hogy mégis csak a lelőhelyet kell kiindulási pontul venni. Ennek alapján viszont az derül ki, hogy az egyes művészeti központokban eltérő irányok jelennek meg egymás mellett, amit Hafner is megállapít (71. lap), sőt maga hívja fel a figyelmet olyan esetre, amikor ugyanazon a szobron él egymás mellett klasszicizáló és pathetikus kifejezésmód (pl. A 17.).

Minden a könyvből meríthető érv arra mutat tehát, hogy a ma ismert későgörög portréanyaggal stíluskritikai alapon nem lehet egységes és jellegzetes stílusú helyi iskolák létezését bizonyítani, csak ha abból indulunk ki, amit bizonyítani kellene. Ennek ellenére a könyv igen jó szolgálatot tesz a hellénisztikus szobrászat kutatásának. Egyrészt igen jó gyűjteménye az eléggé szétszórtan publikált anyagnak, amelynek egy kivételével minden darabja egy vagy több nézetben reprodukálva is van a kötetben. Másrészt — és ez a legfontosabb — a bemutatott anyag meggyőzően bizonyítja, hogy a későhellénisztikus görög

portréművészet történetét nem lehet a hellénisztikus kor szokásos záróponjával lezárni hanem — legalább is a Hafnertől vizsgált területen — ez a későgörög portréművészet szinte teljesen észrevétlenül alakul át rómaivá. A hellénisztikus görög művészet egyik vagy másik jellegzetes kifejezésmódja egyszerre csak római császár- vagy hadvezérportré szolgálatában jelenik meg, s hogy ebben a korban nem a művész származása vagy műhely-hagyományai határozzák meg döntő módon művészi kifejezésmódját, azt a legvilágosabban az mutatja, hogy ezek a különféle hellénisztikus stílusok a római megrendelők szolgálatában lassanként, lépésről lépésre a szemünk előtt alakulnak át római művészetté. ha a görögországi portrék többnyire megőrzik is az itáliaiakkal szemben bizonyos megkülönböztető sajátosságaikat.

A könyv egyik terjedelmes függelékében az újabban sokat vitatott Menandros-portré kérdéséhez szól hozzá a szerző. A problematikus és újabban Vergiliusnak értelmezett szobor magyarázatához részletesen összeállítja a Menandros és Vergilius ábrázolásaira vonatkozó teljes írott és képzőművészeti forrásanyagot és ismerteti valamennyi felmerült modern elmélet gondolatmenetét. Ez a munka még akkor is hasznos és jó kiindulópontja lesz a további kutatásnak, ha Hafner saját elmélete, hogy Vergiliusnak görögországi látogatása alkalmából készült athéni portréjáról volna szó s ez magyarázza a görögös vonásokat, nem is talál elfogadásra.

G. M. A. RICHTER: THREE CRITICAL PERIODS IN GREEK SCULPTURE. Oxford, Clarendon Press 1951, XI + 86 lap, 142 kép.

G. M. A. RICHTER: ANCIENT ITALY. A STUDY OF THE INTERRELATIONS OF ITS PEOPLES AS SHOWN IN THEIR ARTS. Ann Arbor, Univ. of Michigan Pr. 1955, XXIV + 137 lap, 305 kép.

A szerzőnő a klasszika archaeológiának századunkban egyik legtermékenyebb és legsokoldalúbb művelője, akinek nevéhez és több, mint félszázados munkásságához a newyorki Metropolitan Museum antik osztályának kiépítése, a múzeum gazdag gyűjteményeinek összefoglaló és műfajok szerinti szakkatalógusai, az antik bútorokról, állatábrázolásokról, az archaikus ifjúszobrokról, a görög archaikus művészetről, az antik fazekasmesterségről, az athéni vázaformákról és a görög szobrászatról írt monográfiák fűződnek. Az ötvenes évek eleje óta kutatásait — előbbi munkásságának szerves folytatásaként — új területre koncentrálta. Ezeknek a kutatásoknak az eredményeit foglalja össze a két kötet, amelyet a szerzőnő régebbi köteteiből ismert erények jellemeznek : közérthető, mindig az olvasók szélesebb köreihez is szóló előadásmódja, az emlékanyag és az írott források első kézből való ismerete, főképpen pedig az antik művészektől használt technikai eljárások iránti szenvedélyes érdeklődés — aminek Richter munkásságának legmaradandóbb, legjelentősebb eredményeit köszönhetjük.

A két kötet, bár címe szerint távol áll egymástól, valójában mind felépítésében, mind tárgyában szorosan összefügg. Mindkettő három nagyobb részből áll, s az első kettő mindkettőben szinte csak ürügy, a tulajdonképpeni tárggyal lazán összefüggő bevezetés, amelynek létrejöttét nyilván elsősorban az indokolta, hogy mindkét könyv egy-egy előadás-sorozat anyaga volt.

Az első kötet a görög szobrászat három »kritikus« korszakáról szól. A tárgyválasztás mindenképpen indokolt és Richter ismert történeti érzékéről tanúskodik. A három korszak, amelyet kiválasztott, a görög szobrászatnak és a görög történelemnek egy-egy fordulópontja, átmeneti periódus egy-egy hatalmas méretű és jelentőségű társadalmi változás idején. Az első a 480—450 közti három évtized, az archaikus és klasszikus kor határa, a művészetben az ún. »szigorú stílus« kora. Richter az archaikus kifejezésformákhoz ragaszkodó és az ábrázolás új formáira törekvő irány harcának bemutatásánál talán túlságosan nagy szerepet juttat egy művész egyéni kvalitásainak, amikor az ifjú Pheidiast tekinti a klasszikus stílus kialakítójának, s nemcsak terminológiai, hanem tartalmi szempontból is igen problematikusnak látszik az a felfogása, hogy az egyébként a realizmus felé haladó görög művészetet Pheidias térítette az »idealizmus« irányába. A kérdés mindenesetre olyan jellegű, hogy aligha lehet a két korszak művészete történeti-társadalmi alapjainak részletes vizsgálata nélkül, pusztán a művészet stílusváltozásainak összevetése útján megoldani.

A második fejezet tárgya a IV. század utolsó harmada, Nagy Sándor uralkodásának és a hellénizmus születésének kora. A fejezet alapgondolata az, hogy a Pheidiastól és követőitől elnyomott realisztikus irány most diadalmaskodik, elsősorban Lysippos munkássága révén. Részletesen elemzi Richter a források alapján Lysippos újító és fordulópontot jelentő szerepét, majd iskolájáról szólva — nem egészen a kötet koncepciójába illő — áttekintést ad a hellénisztikus kori görög szobrászat egyes irányairól. Lysippos személyének tárgyalását illetően ugyanazok az aggályok merülhetnek fel, mint az első fejezetnél Pheidiassal kapcsolatban, ami természetesen legkevésbé sem a két mester korszakos jelentőségének tagadását jelenti. Lysipposnál a kérdést még bonyolítja, hogy nem ismerünk olyan — biztosan a mester stílusára valló — emlékanyagot, mint a Parthenon szobordíszei s az írott forrásanyag önmagában nem feltétlenül biztos vezető, különösen Lysippos megítélésében nem, hiszen főforrásunk részben az ő egyik tanítványának a munkája, részben egy olyan művészettörténeti irány terméke, amely Lysippos korához nyúl vissza mintaképekért a hellénisztikus művészet első felének művészeti gyakorlatával szemben. (*B. Schweitzer:* Xenokrates von Athen, Königsberg 1932 ; *A. W. Lawrence:* Cessavit ars ; turning points in Hellenistic sculpture, Mélanges Ch. Picard II. Paris 1949, 581—585.)

Ami az V. század második negyedében kialakuló realisztikus irány másfél századdal későbbi folytatását illeti, ez a tény is történeti-társadalmi alapjainak pontosabb kidolgozására szorul, s ebben a formájában aligha jelenti a teljes igazságot. Igen figyelemre méltó viszont annak a jó érvekkel való bizonyítása, hogy a hellénisztikus korban nem beszélhetünk egy-egy stílusirányt jellegzetesen képviselő helyi iskolákról.

A harmadik »kritikus« korszak az i. e. I. század, a görög és római művészet határpontja. Erről szól a kötetnek közel fele s ezt a fejezetet egészíti ki, illetve folytatja újabb könyve is, amelynek a két bevezető fejezet alig egy harmadát foglalja el. Ennek a kötetnek a címe az ókori Itália népei közti művészeti kapcsolatok tárgyalását ígéri, de a szerző egyik fejezetben sem kísérli meg a tárgy kimerítését. Az archaikus periodussal foglalkozó első fejezet a »bennszülött népek« és a föníciaiak művészetének párszavas említésén kívül lényegében az itáliai görögség és az etruszkok művészetéről szól. Három fő tétele, hogy az itáliai görög művészet a helyi anyag használatán és bizonyos helyi tematikai motívumok felvételén kívül semmiben nem különbözött az anyaországitól ; hogy a bennszülött népek művészete érintetlen a görögtől s az is az övéktől ; hogy az etruszk művészet e korszakban »a görög világ egyik része«, bár megőrzi egyéni jellegét. Mindhárom tételben sok igazság van, de ebben a formájában mindhármat egyoldalúan kiélezettnek érezzük, s a példák kiválasztását bizonyos fokig önkényesnek. A selinusi, agrigentumi és újabban a Foce del Sele-i templom szobordíszei, bár sok szállal fűződnek az anyaország művészetéhez, annak bármelyik iskoláétól megkülönböztethető színt jelentenek, s ugyanez áll az éremművészetre, a terrakotta plasztikára vagy az architektonikus kerámiára is, az építészetben pedig újabban H. Riemann igen figyelemre méltó kísérletet tett alapvető különbségek megállapítására Szicília és az anyaország közt (Stud. D. M. Robinson I. St. Louis 1951, 298). — A capestranoi harcost — hogy a »bennszülött« itáliai művészet legreprezentatívabb, Richtertől is ilyenként értékelt alkotását említsük — nem tudjuk az archaikus görög művészettől függetlenül elképzelni (l. most elsősorban *A. Boethius*, Atti del I° Congr. Internat. di Preistoria e Protostoria Mediterranea, Firenze 1952, 415 ; A. Andrén, Gnomon 29, 1957, 603), s újabb ásatások egyre meggyőzőbben mutatják a görögség jelentős hatását a vele érintkező bennszülött lakosság társadalmi, kulturális és közelebbről művészeti fejlődésére is. (L. pl. D. Adamesteanu, Arch. Class. 7, 1955, 183—6, Gela ; G. Buchner, Röm. Mitt. 60—61, 1953—4, 37 s köv., Ischia ; stb.) — Az etruszk művészetnek a görögtől való függetlenségét hangsúlyozni egy időben valósággal divatos volt ; újabban sokkal alaposabb és körültekintőbb vizsgálatok vezettek az archaikus görög művészettel lényeges pontokon szembenálló, a görögséggel érintkező, de a görög világ perifériáján álló és maradó művészetek közös sajátságainak kidolgozásához, s ezek közé a művészetek közé tartozik kétségkívül az etruszkoké is (l. Boethius fent említett cikke mellett elsősorban M. Pallottino, Arch. Class. 2, 1950, 122—179). Ennek a »perifériális« kategóriának pontos tartalma és jelentése még meghatározásra vár, de az etruszk művészetnek a göröggel lényeges pontokon szembenálló alapsajátságairól ma már talán jogosan beszélhetünk. (Vö. Antik Tanulmányok 4, 1957, 188—97, 204—5).

A második fejezet két részre osztva a klasszikus és a hellénisztikus korról szól. A klasszikus kor századaira vonatkozólag még kevésbé látszik meggyőzőnek, mint az előző fejezetben, hogy az itáliai és az anyaországi görögség művészete közt nincs lényeges különbség. Ha ezt az érmekkel kapcsolatban Richter azzal látja igazolva, hogy ezeknek stílusa »épp olyan tisztán görög, mint a görög anyaország produktumaié« (17. lap), ezzel szemben az anyaország »tiszta görög« stílusában dolgozó helyi iskoláinak éles körvonalakkal kirajzolódó különbségeire lehet utalni. Hogy ilyen különbségek Dél-Itáliában és Szicíliában az

V. és IV. század művészetében vannak, és nem is maradnak mindig a »tisztán görög stílus« határain belül, annak igazolására elég a délitáliai és szicíliai terrakottaművészetre, (összefoglalóan: L. Quarles van Ufford: Les terres-cuites siciliennes, Leiden 1941; P. Wuilleumier: Tarente, Paris 1939, 393—440), az újabban feldolgozott tarentumi mészkőreliefekre (L. Bernabo Brea, Riv. Ist. Arch. e Storia dell' Arte, N. S. 1, 1952, 5—241) vagy a dél-itáliai vörösalakos vázafestészetre utalni. Kétségtelen, hogy ezek mellett igen sok esetben görög import-műveket is találunk Magna Graeciában, vagy bevándorolt görög mestereknek az anyaországiakétól valóban semmiben nem különböző alkotásait; így újabb ásatások teljes mértékben igazolni látszanak Richter feltevését arról, hogy a Sziciliában talált »attikai« fehéralapos vázák némelyike is helyben készült (P. Orlandini, Boll. d'Arte 39, 1954, 78).

Jól jellemzi a fejezet az etruszkok V—IV. századi művészetét, amelyben archaikus és fejlettebb kifejezésformák keveredése szembetűnő, s a hellénisztikus kor itáliai művészetének azt az alapvető vonását, hogy ekkor — helyi különbségek megőrzése mellett — egy egységes hellénisztikus művészeti nyelv terjed el Itáliában, Róma égisze alatt. (Ugyanígy már P. J. Riis, An Introduction to Etruscan Art, Kopenhága 1953, 125 s köv.) Külön említést érdemel ebben a fejezetben az archaikus görög művészet másolatainak áttekintése, az etruszk gemma művészet értékelése és annak kiemelése, hogy az etruszk művészek »koruk hétköznapi emberének« portretírozásával a római portréművészetet, a formából mintázott terrakottafejek szokásával pedig a mechanikus másolás gyakorlatát készítették elő.

Ezzel el is jutott a szerző a kötet leglényegesebb részéhez, amelynek »Graeco-római művészet« címen a következő fejezeteket szenteli. Valójában kevesebbről is, többről is van bennük szó, mint ami az előző fejezetekből következik. Az itáliai népek művészeti kapcsolatairól szóló munkába nehezen illik bele, mert egyrészt csak a görögök és rómaiak kapcsolatáról szólva, teljesen mellőzi a többi itáliai nép egymás közti érintkezéseinek vizsgálatát, ahogy már az előző fejezetekből is hiányzott az észak-itáliai népek, elsősorban a közép- és nyugat-európai kapcsolatok szempontjából is igen nagy jelentőségű venetusok művészetének tárgyalása, továbbá a IV. századtól a galloké, akiknek az itáliai népekkel való kapcsolatai szintén sok problémát nyújtanak, s hiányzik az Itália keleti partjain élő picenumiaké és apuliai népeké is. Másfelől többet is ad a kötet főrésze a címben ígértnél, mert a későhellénisztikus kor görög—római kapcsolatainak tárgyalásánál szerencsére egyáltalán nem szorítkozik az Itálián belül található adatokra, hanem teljes földrajzi és történeti szélességében veti föl a problémát.

Ez a probléma, amelybe mind a görög szobrászat fejlődésének kritikus fázisait, mind az itáliai művészetek kapcsolatait tárgyaló könyv torkollik, s amelynek Richter különösen Rómába való visszavonulása óta munkássága fő részét szenteli, a római művészet kialakulásának problémája. A két könyv, mint említettük, ebben a nagyobbik részében elválaszthatatlan egymástól s mindkettő csak alkalom a kérdés egyes részleteinek bővebb kifejtésére, így kölcsönösen kiegészítve egymást, míg más részleteket a szerzőnő külön tanulmányokban fejtett ki. (Elsősorban: Who made the Roman portrait statues — Greeks or Romans?, Proc. Amer. Philos. Soc. 95, 1951, 184—91; The origin of verism in Roman portraits, Journ. Rom. Stud. 45, 1955, 39—46; Aspasios, Stud. D. M. Robinson I. St. Louis 1951, 720—23; Greek Portraits, Coll. Latomus XX. Bruxelles 1955, 43—5). A kép, amely ezekből a tanulmányokból kialakul, nagyjából a következő.

A rómaiak hódításaik során Görögországba jutva, »beleszerettek« a görög művészetbe, s tömegesen hurcolták Itáliába annak elmozdítható klasszikus és hellénisztikus alkotásait. Minthogy azonban ezek a szükségletet nem tudták kielégíteni, római rendelésre a görög műhelyek egyre nagyobb mennyiségben kezdték a görög mesterművek — szobrok, festmények, domborművek, fémtárgyak, ötvösművek — másolatait készíteni, elsősorban római—itáliai, kisebb mértékben a római birodalom más részein lakó megrendelők számára. A másolásnak és az egész antik művészet történetének új korszakát nyitotta meg a szükségletek növekedése által szinte megkövetelt új, mechanikus másolási eljárás, amely i. e. 100 táján jelenik meg. Ez lényegében a ma is használatos módja a szobormásolásnak: az eredetiről vett negatívból kiöntött mintapéldány egyes pontjait mérőszerszámmal rögzítve viszik át a kőtömbre, amelyből a másolatot faragni akarják. A lemért pontok mennyisége és a mérőszerszám tökéletessége különböző lehetett s eszerint az egyes másolatok már eleve különbözhetnek egyes apróbb részletekben egymástól. Ugyancsak mechanikus eljárással másolták gyakran a fémdomborművek, fémedények kompozícióit is fémre vagy agyagedényre. A régebben elterjedt nézettel szemben, hogy mechanikusan másolni csak fémszobrokat lehetett, mert a márványszobrok festése nem tűrte meg a gipszöntvényt, Richter a mai műhelygyakorlatból ismert rögzítő anyagokra utal.

A mechanikus másolás azonban csak egy része volt a római igényeket kielégíteni szándékozó görög mesterek tevékenységének, — mindenesetre olyan része, amelynek a klasszikus és hellénisztikus szobrászat fő darabjainak ismeretét köszönhetjük. A mechanikus másolás mellett vagy azzal együtt régebbi alkotások adaptációja, illetve szándékosan vagy akaratlanul, de a mechanikus másolás híjján többé-kevésbé mindig átfogalmazott megismétlése is lényeges része volt munkásságuknak. Eleve ilyen adaptáló, méretben, kompozícióban, kivitelben megváltoztató másolásra kényszerült a művész, amikor az eredeti szobor méretei vagy elhelyezése miatt nem volt másolható (pl. a Parthenon-fríz, a kolosszális szobrok) ; amikor az eredeti mű másfajta alkalmazásban került felhasználásra, pl. szobor domborművön, (így a faldíszítő terrakotta Campana-reliefeken, márvány díszvázákon, síroltárokon, urnákon, szarkofágokon), pénzeken vagy gemmán, nagyplasztika kisplasztikában, festmény szobrászatban ; amikor klasszikus kompozíciók egyes részleteit új összefüggésben alkalmazták ; amikor klasszikus szobortípusokat római portréfejjel kapcsoltak össze, vagy lámpatartóvá, kútfigurává és más hasonló gyakorlati rendeltetésűvé alakították át stb. A festménymásolatok természetesen mindig adaptációk, minthogy itt mechanikus másolási eljárás nem ismeretes, ugyanígy a gemmák, kisbronzok is ; a többi műfajban általában másolás és adaptáció vegyesen fordul elő.

A mechanikus és adaptáló másolásnak ez a virágzó gyakorlata, amely az i. e. I. században alakult ki és az i. sz. II. század végéig virágzott, de a IV. században is folytatódott, a göröglakta világ különböző pontjain elszórt, de elsősorban athéni, kisázsiai és itáliai műhelyekben folyt. A másolók tevékenységének, munkamódszereinek vizsgálata alapvető fontosságú a görög szobrászat és kisebb mértékben más műfajok korábbi története szempontjából is : a fennmaradt, többé-kevésbé eltérő másolatokból kell, olykor írott források segítségével, az eredeti művet rekonstruálni. Hogy ennek milyen nehézségei vannak, arra elég bizonyíték az egyes tudósok olykor messzemenően eltérő véleménye egyes darabok másolat vagy nem-másolat voltáról s a kikövetkeztethető eredeti formájáról (Lullies fent tárgyalt könyve jó példa egy ilyen kérdés kritikai feldolgozására.) Ezeket a problémákat jelentősen bonyolítja az a Richtertől részletesen tárgyalt körülmény, hogy a másolóktól mintául vett klasszikus és hellénisztikus görög művészetben is sokszor egymáshoz igen hasonló több eredetivel kell számolni és a másolónak tulajdonított változtatások az esetek egy részében ilyen eredeti variánsnak a következményei.

A fennmaradt mesterjelzések és az írott források egyaránt azt mutatják, hogy ezek a másoló-adaptáló művészek, akiknek művei a császárkorban és a késő-köztársaság idején elárasztották Itáliát, szinte kivétel nélkül görögök voltak, mind a szobrászok, mind a fémművesek, gemmavésők vagy éremrajzolók (egyedül a festők közt lehet már az i. e. III századtól kezdve s később is rómaiakat, olykor előkelő családok tagjait és magas tisztségek viselőit is találni).

Ennek a ténynek igazi jelentőségét az adja meg, hogy a római portrék, történeti domborművek, szarkofágok mesterei kimutathatóan — s ennek bizonyítása Richter műveinek fő tárgya — azonosak a görög művek másolóival, s így a római művészet legsajátosabb műfajainak készítői, egészen a késő császárkorig, legalább is túlnyomó többségükben, görögök voltak. A fennmaradt portré-szignatúrák mind görögök, a klasszikus szobrokat római portréfejjel párosító szobrokon a test és fej egy kéztől való, a gemmavésők közül ugyanazok szignálnak római portrékat, akik görög mythológiai jeleneteket vagy klasszikus szobrok ábrázolásait is.

Ezekben az érvekben a XVIII. század művészetkutatói minden bizonnyal a római művészet önálló létének kétségbevonására láttak volna bizonyítékokat. A mai kutatás azonban már távol van ettől. Ha a római megrendelők, írja Richter, megelégedtek volna mindig a másolatokkal, ez a művészet hamar elhalt volna. A rómaiak azonban az egyszer megízlelt művészetet a saját igényeik és ízlésük szolgálatába kényszerítették s a megrendelők igényeihez alkalmazkodó, azokat minél tökéletesebben kielégíteni igyekvő görög mesterek művészetét római művészetté alakították át. A portrék megrendelői »a tett emberei« voltak, akik szépítetlen valóságukban akarták magukat ábrázolva látni. Ez az igény és a rómaiak fiziognómiai sajátságai alakíttatták ki a hellénisztikus portréművészet »verista« irányzatát ismerő görög művészekkel a sajátosan római portréművészetet, amelyre a fent említett etruszk hellénisztikus portréplasztika és talán a későegyiptomi portré is lehetett némi hatással, bár ez éppoly kevéssé lehetett döntő jelentőségű, mint a római ősök viaszképmásainak szokása. Ugyanez az igény késztette a görög mestereket, hogy a reliefművészet hellénisztikus vívmányait és klasszikus hagyományait a római történeti dombormű és szarkofágplasztika szolgálatába állítva, ezt a hagyományt az új igénynek megfelelően római reliefművészetté alakítsák át, új térábrázolási megoldásokkal, új kompozíciós formákkal, régi ábrázolástípusok új értelmezésével.

Részleteiben sok van ebben a képben, amit régebbi kutatók már sejtettek, tudtak, vagy be is bizonyítottak. A szobormásolásról mondottak sokban megegyeznek Furtwängler 60 évvel ezelőtt írt első, úttörő összefoglalásának eredményeivel, (Über Statuenkopieen im Altertum, München 1896) amelyek nyomán Hekler Antal is a maga korát sokban megelőző összefoglalását adta a kérdésnek. (Szobormásolás az ókorban, Bp. Szemle 388, 1909, 39—56 ; Richterénél ma is teljesebbnek érezzük az adaptáció fajtáinak csoportosítását az 50—54. lapon.) Az újabb kutatás olyan mérföldkövei, mint G. Lippold Kopien und Umbildungen griechischer Statuen c. könyve (München 1923), vagy legújabban A. Rumpf kitűnő összefoglalása (Archäologie II. Berlin 1956, 81—136 ; vö. Arch. Ért. 83, 1956, 241—2), szempontjaik gazdagságában vagy a kutatás részletekbe menő alaposságában talán fölötte is vannak Richter munkáinak. A római művészek többségének görög nevére tudomásom szerint először J. Strzygowski hívta fel a figyelmet (Orient oder Rom, Leipzig 1901, 8-9; vö. már H. Brunn, Gesch. d. gr. Künstler I. 1889², 378—432). Nemrégiben részletesen feldolgozta a kérdést J. M. C. Toynbee kitűnő munkája (Some notes on artists in the Roman world, Coll. Latomus VI. Bruxelles 1951), a későköztársasági római művészetre és a göröggel való kapcsolatára vonatkozóan pedig sokban előtte jár Richternek mindenekelőtt O. Vessberg nagyjelentőségű monográfiája (Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik, Lund 1941), G. Becatti könyve (Arte e gusto negli scrittori latini, Firenze 1951) és H. Jucker disszertációja (Vom Verhältnis der Römer zur bildenden Kunst der Griechen, Frankfurt a. M. 1950), amely elkerülhette Richter figyelmét. Egészében azonban a Richtertől adott kép eleven és meggyőző, és bizonyos, hogy kiinduló pontja lesz az ide vonatkozó új kutatásoknak, amelyeknek a római művészet születése kérdésére kell választ adniok.

Szinte természetes, hogy a felfedezői lendületű tanulmánysorozat polemikus szándékkal kissé élesebben rajzolja meg ezt a képet, mint ahogy távolabbról nézve ajánlatosnak látszik. (Vö. Michalowski alább idézendő cikkét, 386. lap, 2. jegyz.) Az építészetben, amellyel csak röviden foglalkozik, eléggé nyilvánvaló görög mesterek mellett rómaiak szereplése. Ez azonban éppúgy nem kap hangsúlyt Richternél, mint az a még bővebb magyarázatra szoruló tény, hogy a festők között szép számmal akad római is. (A Rómavárosi festőkről l. most A. Giuliano, Arch. Class. 5, 1953, 263—70.) Richter érvei amellett, hogy a szignálatlan képek festői túlnyomórészt görögök voltak, nem meggyőzők : a képek görög stílusa, ismétlődése, előfordulása Pliniusnak a klasszikus görög festészet alkotásairól adott leírásaiban, megjelenésük más emlékcsoportokon (gemmák, szarkofágok stb.) mind elképzelhető akkor is, ha akár görögországi útjukon vázlatokat készítő, akár itáliai görög mestereket utánzó itáliaiak voltak a festőik. A kérdés így egyelőre eldöntetlennek látszik. Nincs komolyabb bizonyíték arra sem, hogy a szarkofágok, történeti domborművek és más kőreliefek készítői túlnyomórészt görögök voltak (az egyetlen fennmaradt görög szignatúra kevés a kérdés eldöntésére). Szigorúan véve a gemmavésőknél sem bizonyos, hogy a különböző műfajú (portré, mythológiai jelenet) ábrázolások azonosnevű szignálói azonos személyek voltak : egy-egy művésznév igen gyakran ismétlődött már régebben is, különösen pedig a hellénisztikus kor óta.

A lényeges kérdés azonban nem is az egyes művészek ethnikai hovátartozása, hanem az, hogy külön irányt képviselnek-e pl. a portréművészetben a görög mesterek? Richter túlságosan messze megy akkor, amikor mindenfajta különbséget tagad az Itáliában és Görögországban készült római portrék között (58. lap). Hafner és E. B. Harrison (The Athenian Agora. Results of Excavations I. Portrait Sculpture, Princeton 1953) könyve, — hogy csak a legújabbakat említsük — nem igazolja ezt a teljes elmosását az eltéréseknek. (Vö. K. Michalowski, Le fin de l'art grec, Bull. Corr. Hell. 70, 1946, 385—93.) Ugyanakkor a római portréművészetben meglevő különféle irányoknak mai ismereteink szerint semmi közük a művészek ethnikai különbségéhez. Ha tehát görög és itáliai földön készült művek közt stíluskülönbség van, ennek nyilván az az oka, hogy Itáliában fokozottabban érvényesült a megrendelők ízlésének, igényének követelménye, míg görög területen talán a rómaiak is szívesebben jelentek meg görög jelmezben, s a művészek is szabadabban hajlottak némi fiziognómiai átértelmezésre, adaptációra.

A görög mesterek nagy műhelyhagyományainak és -gyakorlatának jelentőségét a római szobrászat kialakulásában joggal emelte ki Richter. Az ilyen gyökerüket vesztett, nagymúltú műhelyek csak a megrendelők minél tökéletesebb kielégítésére törekedtek s magas technikai színvonalukkal mindent meg tudtak csinálni, amit kívántak tőlük. Emellett a hellénisztikus görög művészet kitűnő iskola volt arra, hogy megtanulják idegen ethnikumok karakterisztikus vonásait észrevenni, megérteni és visszaadni. A római művészet kialakulásában mindenképpen a megrendelő rómaiaké volt a döntő szó, még ha a művészek görög származásúak voltak is. Egyedül itt, a művészetet alakító igényekben lehet görög és római művészet elhatárolásának alapvető kritériuma, ahogy erre O.

Brendel is utalt a kérdés mélyenszántó tudománytörténeti feldolgozásában (Prolegomena to a Book on Roman Art, Memoirs of the Amer. Acad. in Rome 21, 1953, 8—73, kül. 44—47). Richter a római megrendelők szerepének, mint láttuk, nagy jelentőséget tulajdonít. Emellett azonban következetlenségnek tűnik, hogy talán szükségtelenül túlexponálja a művészek származásának kérdését, (s itt olykor elmosódik a határvonal két különálló kérdés, a mesterek származása és a művek témája között), másfelől hajlamos »görög« és »római« globális szembeállítására, illetve összekapcsolására : a római művészet születését görög műhelyhagyományok és római igények találkozásaként ábrázolja, s görög mesterek és római megrendelők találkozásának e képe mögött szinte teljesen eltűnik az a római fejlődés, amely a római művészet alakulását determinálta. A »római igény« fogalmát túlságosan egyszerűsítve látja, pedig pl. a későköztársasági portréművészet világosan meghatározható és részben élesen szembenálló irányai is (l. összefoglalóan B. Schweitzer : Die Bildniskunst der römischen Republik, Leipzig 1948) arra figyelmeztetnek, hogy itt legkevésbé sem lehet egységes igényekről beszélni. Az Augustus-kori hivatalos művészet, amelynek kialakulásáról Richternél elsősorban szó van, nem utolsó sorban *római* stílusirányok küzdelmének eredője s ezeknek a különböző irányoknak a *római* társadalomban kell a gyökereit keresni.

Más szempontból sem érezzük teljesnek azt a képet, amit Richternél a görög művészek és római megrendelők viszonyáról kapunk. Erős túlértékelése a rómaiak görög értelemben vett szakértelmének arról beszélni, hogy nem tűrték az eltérést az eredetitől a másolatokon, vagy hogy a későhellénisztikus kompozícióknál jobban tetszettek nekik a legalább tiszta stílusú pontos másolatok. Ez ellentétben is áll a Richtertől is képviselt elképzeléssel, hogy a megrendelők igénye és ízlése lassanként átalakította ezt a másolóművészetet. Indokolatlanul mellőzöttnek érezzük másfelől azt az itáliai »népies« művészeti hagyományt, amelyre ez az ízlés bizonyos fokig mégis csak támaszkodott, s amely a reliefművészet római kifejezésformáit jelentős mértékben befolyásolta (l. elsősorban Rodenwaldt kutatásait), de talán a portréművészet kialakulására is nagyobb hatással volt, mint Richter állítja, a kisplasztikában pedig éppúgy éles határvonal nélkül torkollik a római művészetbe, mint a görög szobrászat folyama a nagyplasztikában. Végül pedig a görög művészet befogadásában és divatjában amellett, hogy valóban »belészeretheltek« a Görögországot meghódító rómaiak, nem utolsó sorban nagy szerepe volt politikai meggondolásoknak is: a rómaiak a hellénisztikus világgal szembekerülve úgy érezték, egy egész világ nyilvánossága előtt kell bebizonyítaniok, hogy nem barbár hódítókként, hanem a régi görög kultúra méltó és ezért jogos örököseiként lépnek fel. (Vö. R. Harder, EPMHNEIA, Festschr. f. O. Regenbogen, Heildelberg 1952, 111—2.) Ezt figyelembe véve a római művészet kialakulásának egész problematikája szempontjából döntő a különbség Cicero és az Augustus-kori költők között a görög műveltséghez való viszony kérdésében. Harder előbb említett tanulmánya mutat rá, hogy míg Cicero és kortársai még annak a bizonyítását érezték szükségesnek, hogy a rómaiak semmiben nem állnak a görögök mögött, Horatius már Graecia capta-ról beszél, Vergilius pedig az Aeneis VI. énekének híres soraiban egyenesen átengedi a görögöknek a művészeti teljesítmények dicsőségét : az uralom szilárd birtokában megszűnik az a »kisebbrendűségi« érzés, amely addig megvolt a rómaiakban, és most már bátran állítják szolgálatukba a görög művészetet, sőt követelik meg tőle, hogy a szolgálatukba álljon. A Richtertől követett folyamatnak, a görög művészet rómaivá alakulásának történeti háttere és az irodalom sok tekintetben világosabban beszélő tanulságainak vizsgálata tehát sok ponton vet új fényt a kérdésre s a további kutatásnak ezt az utat is meg kell majd járnia az i. e. és i. sz. I. századi művészet magyarázatánál. Azonnal szembetűnő lesz így pl. a Pasitelés nevéhez fűződő művész-iskola (l. legutóbb összefoglalóan M. Borda : La scuola di Pasiteles, Bari 1953) és a neoterikus költők helyzetének bizonyos fokú azonossága. A görög művek pontos másolásának talán egyik kezdeményezője, a dél-itáliai Pasitelés — egyébként Archias költővel együtt — a főként munkássága első felében görög verseket fordító és költői gyakorlatában a neoterikusokkal rokon, részben pedig már az augustusiakhoz közeledő Cicero körének tagja (Cic. de div. I, 36, 79), ugyanakkor a természetnek is szenvedélyes megfigyelője (egy alkalommal majdnem életét vesztette, mikor újonnan érkezett vadállatokat akart közelről tanulmányozni), s a kettő éppúgy nem zárja ki egymást (ahogy sokan hiszik, akik ezért kétségbevonják a két hagyomány együttes hitelességét), mint az, hogy a természet és az emberi lélek ábrázolásának római megteremtői a hellénisztikus költészetnek a szó szinte mai értelemében vett fordítását is feladataik közé sorolták. S ennek a neoterikus iskolának a vivmányain nevelkedik az Augustus-kori klasszikus költészet, ugyanúgy, ahogy az Ara Pacis reliefjeinek és a primaportai Augustus-szobornak mesterei is a Pasitelés-iskola tanítványai közül valók. Az is alapvető fontosságúnak látszik, hogy az Augustus-kor költői milyen

tudatos határozottsággal fordulnak szembe a neoterikusok esztétikájával, illetve teremtik meg azoknak esztétikai anarchizmusával, ars poetica nélküliségével szemben a maguk normatív esztétikáját, ezzel is hangsúlyozva, hogy sokkal lényegesebbnek érzik azt, amiben különböznek elődeiktől, mint azt, amiben követték őket. Ilyen határvonal megvonására bizonyára történhettekkísérletek a képzőművészettel kapcsolatban is, és bizonyos, hogy az irodalomhoz hasonlóan mély szakadék meglétét hangsúlyozták az augustusi reprezentatív művészet alkotásai és görög klasszikus szobrokat másoló elődeik között, még a valóság rovására is. Alapjában azonban bizonyára nem éreztek semmiféle problémát abban, hogy az augustusi kor klasszikus irodalmának reprezentatív művei Homéros vagy az Aeolium carmen római »adaptációi«, éppúgy, ahogy a császárok páncélosszobrain polykleitosi vagy más klasszikus szobortípusra teszik a római portréfejet s a Plinius szerint a római szobrokat a görögöktől megkülönböztető páncélt, rajta a görög klasszikus és hellénisztikus művészet kelléktárából kiválogatott, a terrakottalapokon, gemmákon, festményeken, terra sigillata edényeken is megjelenő figurákból eklektikusan összekomponált reliefekkel. (Ezekre alapvető Hekler tanulmánya: Beiträge zur Geschichte der antiken Panzerstatuen, Österr. Jh. 19—20, 1919—21, 190—241.) A képzőművészet nemzetközi kifejezésmódja nem ad olyan támaszpontot görög és római megkülönböztetéséhez, mint a nyelv az irodalomban, ugyanakkor megmutatja, mennyi a jelentősége ennek az irodalomban általánosan elfogadott kritériumnak. Ennek további kifejtése azonban már túlságosan messze vezetne.

Szólni kell még befejezésül Richter két könyvének függelékeiről. Az első könyv végén a Laokoón-csoportot kísérli meg az i. e. II. sz. első felére datálni, erősen »pergamoni« ízű stílusa alapján. A probléma megvan, (s a nemrégiben előkerült sperlongai lelet, a Laokoón-csoport Pliniustól említett művészeinek neveivel egy feliraton, még bonyolultabbá teszi), de a ma ismert szoborcsoport egynézetűségét, klasszicizáló jellegét tekintve talán valószínűbb a Toynbee által javasolt megoldás (Journ. Hell. Stud. 76, 1956, 131), hogy a szobor 200—150 körüli eredeti későhellénisztikus adaptáló másolata. Másik könyvének két függeléke közül az elsőben a pontozásos másoló eljárást ismerteti kitűnően, a másikban a másolás bevezetésére vonatkozó írásos hagyománnyal foglalkozik. Abból kiindulva, hogy a mechanikus másolás felfedezésének, nagy jelentősége miatt, nyomot kellett hagynia az írott hagyományban is, értelmez újjá négy Plinius-helyet. A Lysistratosra, Lysippos testvérére vonatkozó részről (n. h. 35, 153) igen meggyőzően fejti ki, hogy a *»nulla signa statuaeve sine argilla fierent«* kitételben az *argilla* negatív agyagmintát jelent; ugyanígy elképzelhető, hogy az i. e. I. századi Arcesilaussal kapcsolatban említett *proplasmata*, amelyek Plinius sz. (ibid. 155) drágábban keltek el, mint mások eredeti szobrai, nem agyagmásolatot jelentenek, hanem negatív formát (persze, szép számmal tudunk agyagmásolatokról is). Kevésbé meggyőző a 156. pont interpretációja, amelyben Plinius Varro nyomán azt írja Pasitelésről, hogy *nihil umquam fecit antequam finxit*. Semmi alapját nem látjuk annak a feltevésnek, hogy itt nem agyagszobor, hanem negatív minta készítéséről volna szó, s ez azután az előző, Arcesilausról szóló hely értelmezését is kétségessé teheti. Külön kell végül megemlíteni a két kötet képanyagának a főfejezetekkel kapcsolatos részét, amely magában is alapvető forráskiadvány számba megy kevéssé ismert vagy publikálatlan darabok, új részletfelvételek és a tárgyalt kérdések szempontjából legfontosabb művek reprodukálásával.

Szilágyi János György

SULLA DIKTATURÁJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

E. VALGIGLIO: SILLA E LA CRISI REPUBLICANA. (Biblioteca di cultura 60.) Firenze, La Nuova Italia, 1956, 256 l.

Nem sokkal a Plutarchos-féle Sulla-életrajz kiadása (1954 Torino) után Valgiglio egy tartalmas, gondolatébresztő Sulla monográfiával jelentkezett. — A szerző elsősorban nem a történeti események alakulásának összefüggő, kerek ábrázolására törekszik, hanem a Sulla pályafutásával, különösen politikai szereplésével, törvényhozásával kapcsolatos filológiai problémákat kívánja megközelíteni. V. kiterjedt forrásismerete, alapos irodalmi tájékozottsága, és a szakirodalomban felmerült különböző nézetek, megoldási kísérletek lelkiismeretes figyelembevétele, munkáját a tárgyat illető vitás és megoldatlan kérdéseket összefoglaló hasznos bevezetéssé avatják, ugyanakkor igaz az is, hogy ezek tisztázásához a részletekben kevés új javaslattal járult hozzá, s a polgári tudományra általában jellemző idealista történetszemlélete és dialektikátlan módszerének korlátai miatt a tárgyalt időszak alapvető összefüggéseinek tisztázásáig, de még csak a leglényegesebb történeti tényezők felismeréséig sem jutott el.

V. *in medias res,* Sulla consulságával kezdi előadását. Sulla korábbi pályafutásáról csak egyetlen — négy lábjegyzettel és számos zárójellel terhelt — mondatkígyó tájékoztat. Ez a megoldás egyrészt aránytalan, mert ugyanakkor például a Marius keleti hadvezéri aspirációjával kapcsolatos mesterkedésekben jelentős szerepet játszó Sulpicius tribunus korábbi ténykedését részletesebben tárgyalja (6—7.) ; eljárása másrészt csak akkor lenne indokolt, ha előljáróban széleskörűen vázolná a római állam helyzetét és behatóan elemezné az okokat, amelyek a köztársaság válságát előidézték — erre kötelezné a mű alcíme is és az I. fejezet címe (Competizioni politiche e lotte di partiti alla vigilia della I[a] guerra mitridatica) is. Ez azonban nem történik meg. Így marad azután csoda (mer aviglia) az a jelenség, hogy Sulla, az arisztokrata, a köztársasági alkotmány híve ad példát a hadsereg törvénytelen felhasználására (18. l. j.), ezért vezeti be (16. — és szerepelteti nem egyszer, pl. 18., 51., 233.) történelem-magyarázó elvként (?) az «ironia della storia», illetve az «ironia della sorte» fogalmát azzal kapcsolatban, hogy Sulla, a fennálló alkotmány buzgó védelmezője, a demokrácia merev ellenfele, tehát egy vérbeli arisztokrata alakítja ki a monarchia felé vezető folyamat egyik fő tényezőjét : a hadvezér személyéhez kapcsolódó hadsereget (18. vö. 38.), amely elidegenül attól az államhatalomtól, mely a maga elnyomó funkcióját kifelé egyre kevésbé képes alkalmazni, befelé viszont egyre merevebben kívánja érvényesíteni. — Az előzményekre csak az egyes szereplőkkel kapcsolatban, *ad hoc* történik utalás. Így számos részletkérdésnél elidőzik, pl. Sulpicius első törvényjavaslatával kapcsolatban a tribusokra vonatkozó adatok problémájánál (8—10.), az eredmény azonban itt is, mint az esetek jelentős részénél az, hogy : «Una soluzione soddisfacente non è possibile». Azt se tudjuk meg, hogy Sulpicius miért állt át Marius mellé (7.). — Részletesen beszél Sullának első római bevonulása alkalmával hozott intézkedéseiről, törvényeiről (20—24.), megemlíti, hogy ezek egy része a lovagrend rovására, háttérbe szorítása érdekében történt (22.), azonban ennek okait, pl. azt, hogy a lovagok Mariust támogatták, nem jelöli meg. Ez persze nem meglepő akkor, ha Sulla consulságát is csak "vitathatatlan érdemei hivatalos elismerésének" tekinti (4. l.j.) és felemelkedésének osztálypolitikai alapjait nem képes meglátni. S csodálkozhatunk-e azon, ha minden törvénytelen, erőszakos fellépést forradalomnak (rivoluzione) tekint (pass.)?

A köztársaság — pontosabban a senatus vezette államrend — válságának egyik legfőbb szimptomája a hadsereg átalakulása volt. Ezzel a folyamattal — a hadseregnek politikai erővé alakulásával (15.) — kapcsolatban V. tesz is néhány helyes észrevételt. Tudja, hogy ezek a lehetőségek Marius reformján alapulnak (4. 2. j.), hogy a hadvezérségért folytatott versengés mögött politikai, gazdasági okok is voltak (16.), valamint azt, hogy a hadsereget a zsákmány reménye kapcsolja a sikeres hadvezérhez (15.) — hozzátehetjük, ahogy azt már Caesar elvszerűen megfogalmazta : "... *felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus et res adversa odia concilient.*" Mégpedig azért, mert : «*sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt*» (b. c. II. 31, 3., ill. 32,10.). V. fejtegetéseire azonban rányomja bélyegét nem utolsó sorban az, hogy nem használta fel E. Wiehn e tárgykörben alapvető munkáját (Die illegalen Heereskommanden in Rom bis auf Caesar, 1926). — A hadsereggel kapcsolatos, itt és a II. fejezetben szétszórt megjegyzéseit koncentrálni kellett volna ; ide kívánkoznék és a köztársasági formák válsága megvilágítását szolgálta volna a rabszolgáknak a polgárháborúban való felhasználásának tárgyalása — amire vonatkozóan a II. fejezetben (28. 2. j.) felhozott adatai meglehetősen hiányosak. S előljáróban kellett volna ismertetni a *cursus honorum*ban bekövetkezett változásokat, a rendkívüli magistraturák elszaporodásának jelentőségét

(89—90. vm. 43. l. j.), a földosztások céljának és eszközeinek, a népgyűlés jellege megváltozásának következményeit stb.

A II. fejezetben (Silla «hostis rei publicae») a Sulla keletre távozását követő római és itáliai harcokkal, Cinna és Marius győzelmével, római berendezkedésükkel, Valerius Flaccus kiküldetésével, Fimbria fellépésével foglalkozik. — Cinna imperiumának a senatus részéről történt *abrogatio*-jában V. joggal lát olyan lépést, amely siettette a köztársaság bukását (29.); az a megállapítása is helyes, hogy a senatus elvesztette a maga politikai és erkölcsi tekintélyét, nem tud mást mint ellenfelei fegyvereihez folyamodni (30.); ilyenformán maga ássa alá a köztársasági államformát (19.). — Akkor is igaza van V.-nak, mikor nem tartja hihetőnek azt, hogy Valerius Flaccus egyesülni akart Sullával Mithridatés ellen (36.), viszont az már nem fogadható el, hogy Fimbriával történt összeütközésüket temperamentumuk különbözőségére vezeti vissza (37. l. j.); Fimbriát nyilván az a szempont irányította, hogy meggátolja a seregnek Sullához való átállását, valamint az, hogy magát alkalmasabbnak tartotta arra a feladatra, amire Flaccus már úgyis gyámoltalannak bizonyult. — Elfogadható, hogy a polgárháború kitöréséért a felelősséget nem egyes emberekre kell visszavezetni hanem a helyzetből kell megmagyarázni (50.), azonban ennek a helyzetnek az elemzését nem pótolja a 15. lapon olvasható elmefuttatás a polgárháborúk zürzavarának hátteréről s az akkori politikai «légkörre» való gyakori hivatkozás. — Sullának a Dardanosi-békekötés után a senatushoz küldött hadijelentésével kapcsolatosan megemlíthető, hogy az bizonyos tekintetben — szerkezet, felépítés, tendencia, egyes részletmegoldások — mintául szolgálhatott Caesarnak a 49. I. 1-én a senatusba küldött ultimátumához: hasonló módon történik az érdemek, sérelmek, célok megjelölése — egy tényező kivétel, a sajátos caesari *clementia* kiemelése (vö. Ant. Tan. 5, 1958, 59 skk.).

A munka voltaképpeni törzse a III. fejezet (La ricostruzione aristocratica: dittatura e legislazione di Silla). Itt igyekszik V. elsősorban bemutatni Sullát mint konzervatív arisztokratát (90., 142.), az arisztokrata hagyomány restaurátorát (130.), reakciós és arisztokratikus reformátort (133.). — A fejezet első részének (Le proscizioni) tárgya Sulla helyzetének rendezése, tetteinek jóváhagyatása, a »spontán« megtorlást felváltó módszeres leszámolás törvényes megalapozása, a proscriptiók, Sulla magistraturájának problémái, az államvezetés helyzete (53—63.). — A 2. rész (La dittatura) Sulla tényleges hatalmi helyzetének — nem alkotmányos (62., 67.) — legalizálásával (71., 73.), a dictatúrával foglalkozik (63—76.). V. a Sulla-féle dictatura jellegének és kiterjedésének újságát abban látja, hogy hatálya és időtartama révén az alkotmány fölé emelkedik, azzal szembekerül (63.), a hagyományos köztársasági — katonai, ill. adminisztratív jellegű — dictaturával ellentétben a Sulla-féle az politikai természetű. Jogi-formális szempontból nézve, igaz, hogy a népgyűlés megszavazta, de a dictator kijelölése a hagyományos köztársasági alkotmány alapján kívülesett a nép illetékességi körén; alkotmányos-szubsztanciális tekintetben új, az alkotmány fölött álló magistratus; politikai-társadalmi vonatkozásban az arisztokratikus senatori reakció utolsó nagyobb erőfeszítésének, az arisztokrata és demokrata párt közti harc egy epizódjának tekinti; történeti szemszögből ez a dictatura talán a legfontosabb mozzanata a magistratusi imperium visszafejlődésének, az egyeduralomba torkolásának. — Kétségtelen, hogy a sullai dictatura osztályérdekek (interessi di «casta») védelmében jött létre (67.) — éppen ezért meglepő, hogy V. a politikai helyzet konszolidálásáról mint a dictatura nemes céljáról (nobile scopo) beszél (69.), bár előbb maga is részletesen foglalkozott alantasabb indítékaival is (58 skk.). — Mellesleg, nézetem szerint a monarchia talán mégsem velük született (congenita) ellenszenv miatt (68.), hanem — a senatori arisztokrácia szempontjainak, érdekeinek megfelelően — beléjük nevelt felfogás folytán volt képtelen gondolat a rómaiak számára ebben a korban. — A 3. rész (La legislazione sillana) részletesen sorravizsgálja a nagyszámú *lex Corneliát* (77 skk.), majd összefoglalásul (142 skk.) ismét hangsúlyozza Sulla politikájának oligarchikus, arisztokratikus jellegét, a senatust támogató szerepét, cáfolja Carcopinonak a felfogását, mely szerint a senatus szembenállt Sullával és a dictator hatalma monarchikus jellegű volt. V. szerint Sulla reformjai azért buktak meg, mert a nobilitásból hiányzott a régi elődöket jellemző *virtus* és *mos* (146.). Az olvasónak az Ennius-féle szentencia jut eszébe: *moribus antiquis stat res Romana virisque* ;(annal. fr. 305. Valm.) — ami azonban érthető a régi költő szájából, az — enyhén szólva — kissé naívul hat a modern kutató megfogalmazásában! — A *lex Cornelia de tribunicia potestate* vizsgálatánál (77—87.) sok meddő fáradozást megtakarított volna, ha már ismerte volna J. Bleicken — hibái ellenére is — jelentős monográfiáját (Das Volkstribunat der klassischen Republik, 1955, München. — vö. Ant. Tan. 5, 1958, 120 skk.). A törvény célja V. szerint — és az egykori hivatalos beállításnak megfelelően — az volt, hogy a néptribunok számára lehetetlenné tegye az államgépezet megbénítását (82.); nem hagyható azonban

figyelmen kívül ugyanakkor az, hogy a néptribunok kizárása a *cursus honorum*-ból azt a célt szolgálta, hogy a becsvágyó arisztokrata ifjak ne használhassák ugródeszkának a tribunságot demagógikus jelszavakkal a senatussal — és a dictatorral — szembeni pozíció elérésére. — V.-nak a lovagrenddel kapcsolatos intézkedések ismertetésében 98—99. megmutatkozó bizonytalansága mutatja, hogy mennyire időszerű lenne a *senatus — ordo equester* viszonyának alapos kidolgozása a Gracchusoktól az I. triumvirátusig. A *lex Corn. de veneficiis* tárgyalása során (107—8.) jó hasznát vehette volna a szerző Massoneau : La magie dans l'antiquité romaine c. munkája megfelelő részeinek (különösen 159 skk.). — Nem osztom V. felfogását, mely szerint a *frumentatio* eltörlése nemes célokat s nem közvetlen politikai érdekeket szolgált volna s ilyenformán olyan fennkölt, egyértelműen pozitív megítélést érdemelne (118.). Sulla a 10 000 Cornelii esetében sem a rabszolgákról kívánt gondoskodni, mint V. tartja (119., 230.), hanem a maga biztonságáról. *Lex agrariá*ját sem tekinthetjük demokratikus jellegűnek (119.), hanem katonai—politikai számítás eredményének ; a törvény stratégiai jelentőségét maga V. is említi (120.). — A korabeli földosztási kísérletek kudarcának szükségszerű voltára s ennek okaira vö. R. Günther elvi jelentőségű fejtegetéseit, Zs. f. Gesch. 3, 1955, 283.

V. megállapítja, hogy Sulla köztársaságellenes hatalom birtokában harcolt a köztársaság érdekében, melynek továbbélését — szerinte — a *nobilitas* hagyományos alapjaira kívánta helyezni (90.), ugyanakkor csak azt látja meg, hogy Sulla dictaturája késleltette a köztársaság bukását (154.), de azt nem, hogy bizonyos tekintetben elő is készítette, siettette is azt. Tehát nem tudja az eseményeket dialektikusan szemlélni, a Sulla-féle dictatura belső ellentmondásainek felismeréséig nem jut el. — Felfogásom szerint ezzel kapcsolatban négy szempontot kell figyelembe venni. 1. Sulla dictaturája a konzervatív arisztokrácia államhatalmát akarta szolgálni — annak hagyományos magistrátusi kereteit áthágva, a republikánus politikával összeegyeztethetetlen új módszerekkel, eszközökkel ; a senatus érdekében, de gyakorlatban a senatus kétségtelen háttérbeszorításával, holott a hagyományos köztársasági magistratusi rendszer mellett a senatus, illetve befolyásos csoportjainak akarata érvényesült. 2. A dictatura főeszköze a katonaság, a hadsereg volt. V. Caesar sikereivel kapcsolatban észreveszi a politikai és katonai tényező egységének jelentőségét (17.), kerülgeti a Sulla és Caesar dictaturája közt társadalmi tartalom, tendencia tekintetében megnyilvánuló különbséget, illetve ellentétet (74. vö. 228.), azonban a hadseregben a sullai rezsim számára rejlő problémát nem ismeri fel, holott már Rostovtzeff felvetette (Econ. and soc. hist. I. 1926, 27.), hogy különösnek tűnhet az, hogy Sulla olyan hadseregre támaszkodott, amely proletárokból és elszegényedett parasztokból alakult, akiknek tulajdonképpen ellenfelei oldalán kellett volna állni. — A hadsereg zöme valóban deklasszált paraszt volt, akik újra földhöz akartak jutni — erre mutatnak Marius, Sulla, Pompeius, Caesar és a triumvirek földtörvénytervezetei, colonizálása. Ugyanakkor a senatus a földbirtokos réteg volt : a hadsereg törekvései részben csak annak rovására voltak kielégíthetők. Ezek szerint a senatus «vezető» szerepe olyan tömegerőn alapult volna, melynek érdekei ellentétesek a senatorokéval. A hadsereget ugyanis akkor még távolról se tekinthetjük a társadalomból kiszakadt, gyökértelen, politikailag közömbös együttesnek ; erre elég Catilina haderejének bázisára, Sulla veterán-telepeseire gondolni ; valamint arra, hogy a katonák még jóval később is patrónusuknak fogadták Pseudo-Mariust. A deklasszált paraszt katonák igénye semmiben sem különbözött kisbirtokos elődeikétől : a volt paraszt, mint katona, fegyverével igyekezett megszerezni azt a földet, amit mint békés polgár a szavazatával nem tudott. A sullai dictatura esetében tehát voltaképp a földbirtokosok és a potenciális földigénylők álltak egymással szemben ; ezt a paradox vonást tekinthetjük a sullai rezsim másik önellentmondó sajátságának. 3. Sulla uralma fenntartásában támaszkodott továbbá a felszabadított rabszolgákra, a 10 000 Cornelii-re. Nyilvánvaló képtelenség a rabszolgatartó államgépezetet rabszolgákkal tartósan megtámogatni. 4. Sulla dictaturájának, rendszerének társadalmi bázisa szűk volt az uralkodó osztályokon belül is : azzal, hogy a lovagokat háttérbe szorította, megosztotta a rabszolgatartókat, ahelyett, hogy egyesíteni igyekezett volna erőiket. — Kétségtelen, hogy Sulla dictaturája egyfelől összeegyeztethetetlen volt a hagyományos köztársasági renddel, a senatus vezetőszerepével, ugyanakkor másfelől konzervatív jellege, következetlenségei gátolták a rabszolgatartó állam konszolidálását ; ehhez megfelelő bázist csak a *populares* adhatott a dictaturának. Nem tekinthető véletlennek, hogy Sulla társadalmi «vívmányai» megsemmisítésében éppen volt hívei, hadvezérei, elsősorban Pompeius és Crassus jártak az élen.

A «Sulla Felix» c. IV. fejezet alapproblémája az, vajon Sulla valóban meg volt-e győződve arról, hogy isteni pártfogás alatt áll, vagy csak sikerei lenyűgözőbb beállítása, hatalmának misztifikálása érdekében találta ki és propagálta az egészet (156.). V. a Plutarchos-életrajz — Sulla emlékiratainak tendenciózus kijelentésein alapuló — közlései

alapján, Carcopinóval szemben, az előbbi lehetőséget fogadja el ; felfogásának igazolását, Sulla meggyőződésének (?) kialakulását bemutatni hivatott terjedelmes fejtegetéseinek gondolatmenete kusza, nehezen követhető, sokat ismétli önmagát, ennek ellenére nem mentes az ellentmondásoktól. Önkényes hivatkozásmódjára pedig elég két példát említeni. Cicerónak Pompeiusra vonatkozó megállapítását csonkán, s így eltorzítva idézi (*«de coelo delapsus»*) annak igazolására, hogy embereket isteni attributumokkal ruháztak fel, holott Ciceronál (p. leg. Manil. 14, 41.) ez áll : . . . *Pompeium SICUT aliquem . . . de coelo delapsum intuentur.* Hasonlóképpen csonkán idézi Vespasianusnak halála előtt tett megjegyzését : *deus fio.* Suetoniusnál (Vesp. 23.) «*Vae, inquit, deus fio*», áll annak illusztrálására, hogy Vespasianus «. . . *ne in metu quidem ac periculo mortis abstinuit iocis.*» — V. az irracionális elemnek szerepeltetésében naivabbnak bizonyul magánál Plutarchosnál is (157.) ; fejtegetései helyenként a miszticizmusba torkollanak (pl. 184—85.), néha már úgy tűnik, mintha maga is hinne a csodajelekben (184.), illetve az istenek pártfogásában (156.)! Különben a rómaiak hiedelme szerint isteni pártfogás alatt állókra említett példáinak számát szaporítani lehetne Numától (Liv. I. 21, 3 skk.) Eunusig (Diod. 34—35), Athenionnak Lilybaeum ostromával kapcsolatos jóslata (Diod. 36, 5, 4.) — negatív értelemben párhuzamul kínálkozik Scipio Africanus esetéhez (vö. Ant. Tan. 3, 1956, 90. ill. Annal. Univ. Eötvös. Sect. Phil. I. 1957, 97.). — Sulla és Caesar dictaturája vallási kapcsolatának kiemelésénél (184.) lényegesebbnek tartom más természetű különbségeik hangsúlyozását, pl. a politikai célkitűzés, társadalmi bázis eltérései, s elsősorban a *populares*, illetve a hadsereg érdekeihez való viszonyulás ellentétességét.

Sulla lemondásával foglalkozva (V. Abdicazione di Silla) V. először a visszavonulás helyére, idejére vonatkozó nézeteket regisztrálja (199—200.). A lemondás magyarázatára egy a maga konzervatív Sulla-képével összhangban álló megoldást választ, nevezetesen Mommsenhez (R. G. II.[13] 367.) csatlakozva hangsúlyozza már korábban is többször említett elgondolását, mely szerint Sullának műve befejeztével nem volt más választása, annál kevésbé, mert eleve ez volt az elhatározása (199., 202.). Ha arra gondolunk, hogy forrásaink egybehangzó tanusága szerint milyen általános meglepetést váltott ki Sulla lépése — már önmagában is valószínűtlennek tűnik V. elképzelése. V. maga is érzi megoldásának paradox voltát (206.), annál meglepőbb az — az indokolatlan — magabiztosság, amellyel kijelenti : «L'enigma di Silla dittatore viene così completemente dissolto . . .» (207.). — Távol áll tőlünk annak tagadása, hogy az ókori történelem számos jelentős problémáját is teljes bizonyossággal meg lehet oldani, mégse hinnők azonban, hogy V.-nak — egyebek közt — erre a kérdésre vonatkozó megoldását a szakirodalom ilyennek fogja elfogadni.

A «Collocazione storico-letteraria dell' opera Sillana» c. (VI.) fejezet elsősorban a korábbi és korabeli irodalmi és filozófiai irányzatoknak, különböző, mindenekelőtt a görög művelődési áramlatoknak Sulla nézetei, egyénisége kialakulására gyakorolt hatását vizsgálja. E fejezetben is lépten-nyomon kiütközik V. dialektikátlan módszerének meddősége ; álláspontja nyilvánvaló tarthatatlanságát érezve egyre-másra paradoxonokhoz folyamodik. A legtöbb, amit meg tud állapítani az, hogy Sulla szubjektív szándékát tekintve republikánus arisztokrata volt, ugyanakkor, akaratlanul is alkotmányellenes újítások útját egyengette, ebben a történelem eszköze volt, magatartásának ellenmondásossága nem személyes, hanem történelmi természetű, az adott történelmi helyzet kifejezője (222.). Azonban ennek a történelmi helyzetnek és Sulla dictaturájának ellentmondásait nem képes feltárni, erre voltaképp kísérletet sem tesz. Azzal pedig, hogy a dictator két arculata közül az utóbbit jelöli meg az igazi Sullának (222.), azzal egy csapásra lerombolja fáradságosan felépített konzervatív Sulla-képmását.

V. végül külön fejezetben (VII. Conclusione) összegezi fejtegetéseinek tanulságait, majd függelékben (Appendice) ad áttekintést, jellemzést a Sulla pályafutására vonatkozó forrásokról ; kár, hogy nem ebből indult ki, ugyanis előadása során igen egyenetlenül és alkalomszerűen foglalt állást a források genezisét, megbízhatóságát illetően.

MARÓTI EGON

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

HÁROM KÖLTŐ — HÁROM KÖNYV

FALUS RÓBERT: HORATIUS. Budapest, 1958. Bibliotheca. 331. l.
TÓTH BÉLA: TITUS LUCRETIUS CARUS. A TERMÉSZETRŐL. Debrecen, 1957. Alföldi Magvető.
DEVECSERI GÁBOR: CATULLUS KÖLTEMÉNYEI. Budapest, 1958. Európa.

Három könyv : egy monográfia Horatiusról, mely e műfajban első hazai kultúránkban, egy teljes magyar Lucretius, mely először szólaltatja meg az ókor nagy materialista költő-prófétáját modern hazai nyelven, s egy — végre minden szempontból a nagy lírikushoz méltó — Catullus-fordítás. Csak ez az adatszerű felsorolás és tényjelzés is érzékeltetni képes (a maga szűkszavú tömörségével) a filológus-szakember örömét, aki a klasszikus kultúra nagyobb közönség számára is hozzáférhető részének újabb gazdagodását könyvelheti el, még e három könyvre korlátozott áttekintés bevezetésében is, melyek pedig csak kis töredékét képezik az elmúlt két esztendő ókori tárgyú esoterikus irodalmának (hogy a szigorúan csak filológust-érdeklő szakirodalomról ne is beszéljünk). E sorok írójának egy ízben széles publicitású napilap hasábjain már módjában állt bensőségesen örömteli dícsérő megjegyzéseit mindhárom könyvvel kapcsolatban (bármily röviden) megtennie; így bizonyára nem fog félreértésre okot adni, hogy ha mondandóját ezúttal elsősorban a műfordító- és filológus-szakembert érdeklő kritikai megjegyzésekre korlátozza.

1. Falus Horatius-monográfiáját nem csak azért kellett örömmel üdvözölnünk, mert a «mi Horatiusunk» hazájában elsőnek kísérelte meg Horatius emberi és költői portréját megrajzolni, s nem is csak azért, mert e munka — európai viszonylatban is — az első marxista igényű Horatius-összkép. Jellemző az, amit a klasszika-filológia «őshazájában», Németországban épp egy évtizede megjelent Horatius-monográfia, Walter Wili: Horaz und die augusteische Kultur. Basel, 1948. előszavában olvashatunk : «Es kommt nicht von ungefähr, dass im Kulturbereich der deutschen Sprache jedes einzelne horazische Gedicht in zwei bis dreihundert Übersetzungen gedruckt vorliegt, aber die Beschäftigung mit diesem unabsehbar wirkungsreichen Dichter sich nie zu einer Biographie geformt hat.»

Falus könyve tehát már *műfajánál* fogva jelentős nyeresége klasszika-filológiai irodalmunknak, még akkor is, ha a megírásánál mindvégig döntő szerepet játszó «népszerűsítő» célkitűzést, s az ebből természetszerűleg adódó fogyatkozásait leszámítjuk. Ha kevesebb részlet-újdonsággal ajándékozott is meg bennünket, mint mondjuk Némethy Géza — latin költőket hazánkban monográfikus szisztéma szerint utoljára feldolgozó — művei (Vergilius, A római elégia), egészében már azzal is újat nyújtott, hogy Horatiust, a «klasszikus auctor»-t megpróbálta, és sikerrel próbálta meg emberi és költői közelségbe hozni. Verselemzései és ezekhez kapcsolódó fejtegetései vaskövetkezetességgel vezetnek Horatius egész emberi-költői karakterét meghatározó jelentős konklúziókhoz. Különösen meggyőző és színes az a kép, melyet az ifjú és az öregedő Horatiusról fest ; itt sikerül Falusnak leginkább a horatiusi ünneplő-tóga ráncai mögé látnia és láttatnia, elénkvarázsolnia a hibáival nem kérkedő, de tisztában levő, azokat — a barátok, sőt egy kicsit az egész emberiség számára is fenntartott — bölcs elnézéssel szemlélő «életművész»-t, akinek azért mégis mindig kevés volt a maga bölcsessége, s aki (talán) ezért lehetett nagy költővé. A férfi-Horatius arcképe egy kissé sablonos és hideg ; a tóga ráncai merevek. De a színes és szellemesen-tömör ábrázolások mindenütt felbukkannak, még a mondanivaló sablonosságát is feledtetik olykor (különösen szép példáit találjuk az 52, 116, 132, 144, 154, 161, 187, 204, 205, 206 és 278. lapokon). Csak ezek mozaikjából is kész Horatius-portré vonalai bontakoznak ki. A fiatal Horatius életéből «két dolog hiányzott . . .: a biztos megélhetés és a szerelem. Az előbbivel Maecenas ajándékozta meg, az utóbbival nagyon sokan, vagyis senki» (52. l.). «Minden érzelmi kapcsolatban a maga lelkének gyarapítását kereste s ez a beállítottság eleve kizárta az igazi szerelem megtalálásának lehetőségét . . .» (154. l.). «A lányok szerelme, a barátok szórakoztató társasága, a tüzes borok ízlelése vagy a természet nyújtotta gyönyörűség, mint életmozzanat, csak futó élmény volt Horatius pályáján. A dal azonban, mely ezek egyikéből vagy másikából fogant, jóval több: gyűjtőlencséje azoknak a színeknek-ízeknek is, amelyek sok más élményből is felé áramlottak» (206 l.). «Eszmeileg csak annyiban önálló, hogy az általánosságban mozgó és nem ritkán fecsegő tanításokat a maga életébe, felfogásába s a korabeli Itália életébe ágyazza be. Ez a "csak" viszont minden más római költő fölé emeli» (132 l.). «Nincs disszonancia

abban, hogy költészete egyaránt volt küldetés, hazafias szolgálat és benső megelégedettség forrása, tehát *virtus*. Ez a kapocs az arany középszer dalai és a római ódák között» (187 l.). S ami a költő emberi arcát talán legjobban megvilágítja: «Sok barátja és sok kedvese volt — de valójában mindig magányos ember maradt» (278 l.).

És itt mindjárt (kényszerűleg) rá kell térnünk a kritika mérlegének hiba-serpenyőjében felgyűlt észrevételekre. Egyik hibája Falusnak, hogy nem kamatoztatja kellőképpen olyan gondolat-tőkéit, melyek — valamivel alaposabb filológiai utánjárás révén — sok, szakembert is újság varázsával illető és elgondolkoztató megállapításhoz vezethettek volna. Csak illusztrációként említsük meg Horatius magánosságának (mindössze egyszer, a könyv utolsó lapján felvetett) problémáját. Meggyőződésünk, hogy az a világnézeti és politikai válság, melybe a birodalom s a «nagyváros»-Róma az i. e. I. században sodródott, nem véletlenül szült olyan lírikusokat, akiket a «nyugat-európai líra» első par excellence képviselőinek szoktak tekinteni. A lelkialkatbeli különbség, mely a Catullus—Propertius féle lírikus-egyéniség és Horatius élet-attitüdje közt észrevehető, nem döntő e költők megítélésénél: *ugyanannak* a korszaknak *más-más* életszférában való tükröződését kell a különbségekben is keresnünk. Horatius elvonultsága, «megelégedettségre» törekvése s — ami ezzel együtt jár s amire Falus többször utal — a dalok klasszikus formájába zárt elégedetlensége (az öregedés és halál árnyékának örökös megjelenése a legvidámabb témájú versekben is stb.) ugyanannak a «magányos» és «városi» embernek célkeresésével magyarázható, akinek — mutatis mutandis — oly féktelen szabadsággal sírta el minden fájdalmát valamivel korábban a veronai Catullus.

De ne vessük Falus szemére azt, amit *nem* írt meg. Nagyobb hiba (bár — szerencsére — ez a hiba is csak egyes részmegállapításokban jut kifejezésre) az, hogy néha viszont *túlságosan messzire* megy Falus egyes megállapítások megtételében, következtetések levonásában, hol filológus szenvedélyétől elragadtatva, hol már-már a felületes adatkezelés némi látszatát keltve.

Így: Azt hisszük, alaptalanul teszi meg az Athénben filozófiai tanulmányokat folytató Horatiust «az athéni ifjúság egyik szellemi vezetőjének» (40. l.). Hogy Horatius nem kedvelte «Catullust s a catullusi irányzatot», azt «többször nyiltan» nem mondja meg (44. l.): bár sokat célozgat rá (e célzásokra is magunk próbáltuk először nyomatékosan felhívni a szakkörök figyelmét), nyíltan csak egyszer említi Catullust, akkor sem egyértelműen (akadtak, akik e megjegyzés gúnyosságát is tagadták). «Horatius szerint (Sat. I, 4, 1 és köv. sorok) új, sajátos római *műfaj* volt a szatíra . . .» — írja Falus az 55. lapon. A megadott helyen azonban épp arról beszél a költő, hogy a szatíra a görög ókomédia műfaját folytatja, *csupán* a versmértéke változott meg: *Hinc omnis pendet Lucilius, hosce secutus mutatis tantum pedibus numerisque* . . . (Sat. I, 4, 6—7). A Sat. I, 1 darabjáról a 63. lapon ezt olvashatjuk: «A könyv első darabja — az ajánlás — csak néhány hónappal későbbi alkotás» (ti. mint a Sat. I, 10). Azon túl, hogy alaptalannak érezzük a szatíra «ajánlás»-sá történő kinevezését, ahhoz is kétség fér, hogy időben utoljára keletkezett volna a többi szatírákhoz képest (pl. Walter Wili i. m. 86. l. a 6. és 10. szatíra elé datálja): legalább feltételes módban kellett volna a mondatot fogalmazni. Nem tudjuk továbbá, milyen célzásokat lát Falus a Sat. II, 1, 18—20 sorokban arra vonatkozólag, hogy Octavianus «már ismerte Horatius költeményeit» (64. l.): ezekből csupán az derül ki félreérthetetlenül, hogy *Horatius* ismerte «Octavianus szeszélyességét» (u. o.). A Sat. I, 5, 51 skk. sorokban Horatius irónikus-parodisztikus stílusban írja le két oscus «bohóc» szópárbaját, s hősökhöz illően ismerteti (nevetséget keltően) alacsony származásukat. A származás-komplexussal oly sokat gyötrődő s ezzel kapcsolatban oly kényes Horatiusnál aligha «beszélhetünk bátran» — a származást illetően — «öniróniáról», s azt sem hihetjük, hogy «az 53. sor szövegéből sok kortárs olvasó kiérezhette a célzást a következő szatíra életrajzi részleteire» (75. lap). Ennél Horatius sokkal óvatosabb volt. S ha már az említett szatíránál tartunk: Falus okosan bírálja filológus elődeit, amiért oly nagy probléma volt számukra, hogy Maecenasék finom és előkelő társasága remekül elmulatott a bohócok parlagi viccelődésén, — s aztán ő is mentegetni kezdi Horatiust, «emberi» vonásnak tartva, hogy «nem restellt nevetni» a parlagi tréfákon, «ha pihenésre, kikapcsolódásra vágyott» (76. l.). Azt azonban Falus is figyelmen kívül hagyja, hogy az ókori Itáliában ez volt a «népművészet», mely a római ember számára élményt jelentett, nem is szólva arról, hogy Sarmentus és Messius Cicirrus kötekedése legalább olyan «szalonképes» volt az akkori fogalmaknak megfelelően, mint — mondjuk — Cicero és Clodius nem egyszer nyilvános szóváltása. A 102. lapon, a II, 5 szatírát elemezve, Falus megállapítja, hogy «. . . nem az epikus hős kicsúfolásának célja vezette itt a költőt. Ez csak forma volt ahhoz, hogy saját korának egy erkölcsi vonását tárhassa elénk . . .» S ez így nagyjából igaz is. Nem jelentéktelen azonban ebben a vonatkozásban az a tény, hogy a furfangos Odysseus már évszázadokkal Horatius előtt komikus figurává vált, ismert hősévé a

vidám szatírjátékoknak és a délitáliai phlyaxok rögtönzéseinek, így Horatius közönsége Ulixes szatírikus megjelenítésében semmi különöset nem látott s a probléma Horatiusban magában sem merülhetett fel.

A 14. epódussal kapcsolatban egy meglehetősen ingatag következtetés-láncolatot olvashatunk. Nem értjük, hogy Maecenasnak egy Bathyllus nevű ifjú iránti szerelmével kapcsolatban az Anakreónra történő hivatkozásból miért «derül ki, hogy Maecenas szerelmének irígykedő dícsérete — valójában egyáltalán nem dícséret, hanem ellentéte annak» (107. l.). Horatius így rekonstruált magatartását most már azzal próbálja magyarázni, hogy Bathyllus bizonyára felszabadított rabszolga volt «s ilyennel szerelmeskedni — az már ízléstelenség számba ment, az illetőnek nem a neme, hanem származása miatt» (108. l.). S ez így eleve nem igaz, sőt, épp az ellenkezője az : az «eleganciához» tartozott csinos szabados-fiút tartani, ami Catullus 61. költeményéből éppúgy kitűnik, mint a császárok életrajzaiból. Így aztán végülis megalapozatlan az a — különben teljességgel helytálló — végkonklúzió is, hogy «Maecenas és a költő barátsága egyenjogú emberek barátsága volt», akik az ilyen csipkelődést megengedhették maguknak egymással szemben (108. l.). (Nyilván erre a versre értendő — bár számunkra elfogadhatatlannak látszik — az a «rejtett ingerültség» is, melyet a 135. lap szerint Falus a 13. epodusból kiérez.)

A 141—142. lapokon a híres II, 3 ódával kapcsolatos kérdésekről olvashatunk. Falus azt a problémát bogozgatja, hogy miképpen írhatta ezt az állhatatosságra, rendíthetetlen *virtus*-ra buzdító ódát Horatius egy olyan «politikai szélhámoshoz» (141. l), mint Dellius. S kétségtelen, hogy az idősebb Seneca (Suas. I, 7) joggal nevezte Delliust *desultor bellorum civilium*-nak. Csak azt nem értjük, miért kell Falusnak ezesetben Horatiust «tisztára mosnia» (amit másutt bölcsen kerül!), s azt bizonygatnia, hogy «bensőséges aligha lehetett kapcsolatuk», s hogy «a gondolat megszólaltatására számos más módot is választhatott volna Horatius» (142. l.). A tény az, hogy nem választott! De miért is ne lehettek volna a jellemileg nem mindig sziklaszilárd Horatiusnak olyan barátai, akik mellesleg — «politikai szélhámosok» voltak? Ez abban az időben jó foglalkozás volt, s különben is : azon már Falus sem ütődik meg, hogy a IV, 9 ódában Horatius annak a Lolliusnak halhatatlanná tételét ígéri, aki (igaza van Falusnak) «kapzsi szélhámos» volt a történetírók tanúsága szerint (277. l.). Apróság igaz, de megjegyzéssel illethetjük (mert épp az «élmény és forma» Falus-féle felfogásának mond ellent ilyen formában) a 171. lap következő mondatát : «A győzelemre persze inni kell — nemcsak azért, mert egy hasonló témájú Alkaios-óda írta elő, hanem mert így diktálja a szív öröme». A Falus-féle (általunk is helyeselt) felfogás értelmében ennek a mondatnak így kellene hangzania : «A győzelemre persze inni kell — nemcsak azért, mert kellemes dolog, hanem mert egy hasonló témájú Alkaios-óda is előírja». Falus itt — s néha másutt is — komolyabban vétet egyes dolgokat Horatiusszal, mint ahogy sajátmaga is hiszi. Így pl. Falus előadásából az derül ki, mintha — szerinte — maga Horatius is hitt volna egy kicsit Augustus istenségében. Mi a magunk részéről még abban is kételkednénk, hogy a római ódák keletkezése idején Augustust már általában «istennek hitték Rómában» (190. l.), vagy, ahogy másutt még világosabban megfogalmazza a IV, 5 ódáról szólva : «a köznép, amely amúgyis hajlott a babonaságra és őszinte meggyőződéssel hitte istennek Augustust, mind türelmetlenebbül várta már haza» (269. l.). A babonaságok elterjedtsége valóban tény. Viszont a köznép, mely a Romulust és Remust tápláló legendás farkast is «szukaként» élő pásztor-feleséggé formálta, s amelynek Augustusról (s a későbbi «isteni» császárokról) szóló pletykái bizonyára jóval felülmúlták — mennyiségben és minőségben — Suetonius életrajzait is, aligha vette komolyan, hogy Augustus személyében eleven égilakó (vagy legalábbis olymposi-jelölt) jár sorai közt.

Mindezek kisebb melléfogások, vagy éppen bővebb bizonyítást igénylő (túl kategórikusan fogalmazott) következtetések, melyek a könyv érdemi részét alig érintik. Jelentős részük magától kiküszöbölődnék, ha Falus egy fokkal nagyobb horatiusi önmérsékletet tartana s ha néha nem vezetné (különben ragyogó) tollát egy-egy eleve csábító gondolat, ahogy pl. a IV, 7 óda esetében, melyet mindenképpen el kíván marasztalni a korábbi tavasz-dalokkal szemben, s ezért azt a benyomást hajlandó érezni vele kapcsolatban, hogy a verset Horatius «nehezen írta» (274. l.), — ami aligha igaz. Van azonban két pont, ahol az eddigi apró megjegyzéseken túl komolyabb kifogást emelhet a kritikus.

Az 54. lapon kerül elő először Hermogenes Tigellius neve, akit Falus a «tehetségüket fitogtató» dilettáns költők közé sorol és «Catullus nagyhangú utánzójának» nevez, megjegyezve, hogy Horatius «esküdt ellenségeként szidja» egyik szatírájában (Sat. I, 4, 70—78). A 67. lapon az I, 2 szatíra verskezdő képét tárgyalva beszél a «boldogtalan Tigellius»-ról, aki «nemcsak édeskés verseivel hívta fel a figyelmet magára, hanem tékozló életmódjával is». A 70. lapon az I, 3 szatíra kapcsán mint «rossz poétá»-t és «szertelenül»

élő «bohém»-et említi. Még később (239. l.) a fűzfapoéták közt olvassuk nevét, mint aki «Catullust s az újabb görög írókat» utánozza. S végül a 241. lapon ezt olvassuk: «Tigellius Hermogenes iránt már előbb megenyhült (vö. Epist. I, 19, 15—16), s feltehető, hogy nem csak vele volt így.» Iktassuk ki mindenekelőtt a legutóbbi mondatot. Azon túl, hogy az idézett helyen semmi sincsen, ami Horatiusnak az illető személy iránti kiengesztelődéséről tanúskodnék, ez a személy — minden kiadásban — Timagenes, pontosabban Timagenes Alexandrinus, az ismert rhétor; Falus nyilván elnézte a szöveget, s a Ti[gellius] [Her]mogenes kontaminálódása okozta a félreértést. A többi megjelölt helyeken valóban Tigelliusról van szó; csakhogy a Sat. I, 2, 3 és Sat. I, 3, 4 sorokban szereplő *cantor Tigellius* illetve *Sardus ille Tigellius* nem azonos a Sat. I, 3, 129—130 sorokban említett *Hermogenes, cantor . . . atque optimus . . . modulator*-ral, aki másutt *Hermogenes Tigellius* néven szerepel, így a Sat. I, 4, 72 és I, 10, 80 sorokban, vagy egyik-egyik nevén, így a Sat. I, 9, 25 (Hermogenes), I, 10, 18 *(pulcher* Hermogenes) és I, 10, 90 (Tigellius) sorokban. Tehát Horatiusnál két Tigelliusról olvashatunk. Az egyik Tigellius Sardus, aki a szatírák első darabjainak írásakor már halott volt, Caesarnak és Cleopatrának, majd Octavianusnak volt «udvari» énekese, s híres volt «bohém» életéről, szertelen költekezéseiről és furcsa szeszélyességéről. A másik szereplő Tigellius Hermogenes, aki szintén énekes és zenész, a közönség egyik kedvence, Catullus és Calvus dalainak hírhedt előadóművésze, s akit egyesek az öregebb Tigellius, a «szárd» énekes tanítványának, mások felszabadítottjának vélnek. E két hasonlónevű énekes egyes vonásai ötvöződtek — tévesen — Falus Hermogenes-portréjában, amihez aztán egy — a horatiusi tudósításon túlmenő — vonás is járul: Falus dilettáns költőként mutatja be a maga Hermogenesét. Arra másutt igyekeztem rámutatni, hogy a Sat. I, 10, 18 sorban szereplő *doctus cantare Catullum* kifejezésben szereplő *cantare* igét lehetetlen nem szó szerint venni egy énekes esetében: itt tehát semmi fogódzó ahhoz, hogy Hermogenes Tigellius költő lett volna. Még kevésbé utal erre a Falus által megjelölt Sat. I, 4, 70—78, ahol csupán arról van szó: Horatius nem kívánja, hogy az ő verseskötetét ilyesfajta emberek keze «beizzadja» a könyvárus-bódékban. A feltevésnek tehát a jelek szerint nincs alapja.

A másik pont, ahol Falus fejtegetései több oldalról támadhatók: a horatiusi szerelmi líra élményanyagának, valóságtartalmának megkísérelt — különben igen szellemes és eredeti — rekonstrukciója. Tárgyi tévedések itt nincsenek ugyan, s az eredmények is inkább csak problematikusak; mégis az az érzésünk, Falus néha túl komolyan (néha már szó szerint) hajlandó venni Horatius *költői* vallomását. Mintha elfelejtené olykor-olykor *E. Courbeaud:* Horace. Paris, 1914. 45—46. 11. figyelmeztetését: «Certaines scènes . . . devraient les mettre en défiance et les préserver d'être trop sûrs d'eux-mêmes (azokról van szó, akik e szerelmi viszonyok rekonstruálásával kísérleteztek). Il m'est difficile de croire, par exemple, que devant la maison de l'insensible Lycé, le poète désespéré soit resté, comme il le dit, étendu sur le seuil, pendant que le vent ébranlait la porte . . .» etc. Már maga az a tény, hogy az epodusok közt olvasható drasztikus-brutális kirohanások szenvedélyét a «catullusi *odi et amo*-hoz hasonlatos érzés»-nek minősíti (151. l.), egy ilyesfajta célon való túllövésről árulkodik; s így az ifjúkori «forró érzések»-ről (151. l.) vallott nézetek s az olyan kérdések alól is kicsúszik a talaj, mint pl. az, hogy «tud-e egy nőt, mint nőt gyűlölni valaki, ha nem szerette előbb?» (151. l.) A Pyrrha-óda (I, 5) túlinterpretálásának eredménye is egy az előbbiekhez hasonló konklúzió: a 30-as évek elején talán volt olyan «szerelmi élménye, amely a szíve mélyéig hatolt» (158. l.).(igaz, hogy később nem, azt Falus is kiemeli!). Hogy a szerelmi regény színesebb legyen, még a III, 26 első strófájából is olyan «szerelmi csalódás»-t érez a szerző, mely Horatiust «örökre kiábrándította a nőkből» (160. l.). Kár lenne idézeteinket szaporítani, vagy éppen azt fejtegetni: «szándékosan kerülte (t. i. Horatius) a szerelmi szenvedélyt . . ., vagy a sors hozta úgy, hogy senki nem akadt, aki tartósan magához tudta volna láncolni úgy, hogy boldoggá is teszi?» (151. l.). Falus — az előbbiekkel ellentétben — maga fest (pár ecsetvonással) hű képet az antik szerelmi életről (157—158. ll.): ha következetesebb lett volna e vonatkozásban is, nem úgy tette volna fel a kérdést, hogy miért nem volt Horatiusnak egyetlen «igazi» asszony az életében, ahogy Catullusnak, hanem fordítva. Mert nem az a szerelmi életforma volt a kivételes akkor, mely Horatius lírájában tükröződik, hanem az, ami Catullusszal «történt».

S most még csak pár szót a vers-illusztrációkról. Sajnos, használható, modern Horatius-fordításunk — teljes — nincs a mai napig sem. Falus a versidézetek javarészét Bede Annával fordíttatta, más idézeteket (kisebb számban) más fordítók tolmácsolásában mutat be, így Devecseri Gábor, Erdődy János, Muraközi Gyula, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Trencséni József, Trencsényi-Waldapfel Imre, és e sorok írójának tolmácsolásában. Már csak e legutóbbi tény miatt sem óhajtanánk recenziónkhoz műfordítás-kritikát csatolni, olyat, mely a műfordítás-technika csínja-bínja szempontjából

megfogalmazott esztétikai-stilisztikai ítéleteket is tartalmaz —, de azért néhány megjegyzést el nem hallgathatunk a *filológia* oldaláról. E fordítások egy része ugyanis — különösen Bede Anna itt első ízben publikált, egyébként szép, modern, költői fordításai — számos félreértést tartalmaznak, ami zavarja a prózai szöveg érthetőségét. Álljon itt néhány mutatóba. 45. l. (Epod. XV): «S az allobrox, az új kor ellen lázadó» — *novisque rebus infidelis allobrox:* bárhogy értelmezzük is a sort, akár úgy, hogy a «zavargások idején hűtlennek bizonyult», akár úgy, hogy «zavargásaival hűtlennek mutatkozó», egy bizonyos: Bede Anna félrefordította a szöveget, nem ismerve a *res novae* jelentését. 62. l. (Sat. I, 10): «Meg ne akadjon olyan szón, mely fáradt fület untat» — ehelyett: «rövidségre van szükség . . . nehogy a gondolat elakadjon a fület bágyadttá terhelő szavakban.» Uo. «S így teszi tartóssá» — *Extenuantis eas consulto,* vagyis: «tudatosan elfinomítva erőit.» 70. l. (Sat. I, 5): «De az alvás végül elűzi vágyam szépségét» — ehelyett: «az álom tovaröpít engem, aki a szeretkezésre voltam felajzva». Uo. «domború — *supinus.* 72. l. (Ua.): «Heves lymphák» — ehelyett: «az emberre káros» [ezért *iratus!]* vizek. Uo.: «Mert meg akartuk győzni» — nyilván sajtóhiba [?] „meg akartak" helyett. 96. l. (Sat. II, 4): «Fel sem mérheted» — *non magni pendis, quia cintigit,* vagyis: «nem értékeled sokra, mert megtörtént veled». 103. l. (Sat. II, 7) és 105. l. (Carm. II, 20): «kétarcú vates» — *biformis,* vagyis «kétlényű» [aki hol emberalakban, hol hattyútestben él]; (a hibás fordítással aztán szellemes játékot űz Falus a 124. és 132. lapokon). Uo.: «Styx habos árja be nem fogadhat» — ehelyett: «Styx habjai nem fognak foglyukként visszatartani». 159. l.: «Deli széptevő» — *puellis idoneus,* vagyis: «mikor még bírtam erővel» (a [deli] jelző különösen komikus a köpcös, alacsonytermetű Horatiusszal kapcsolatban. 179. l. (Carm. I, 12.): «Piszkos ligetek» — *parum casti luci.* És így tovább.

Sajnálatos, hogy e félreértések, melléfogások a könyvbe kerültek. Örülnénk, ha kritikai megjegyzéseink hozzásegítenének ahhoz, hogy az egészében kitűnő, szellemes és eredeti mű egy második kiadásban apróbb szeplőitől megtisztulva, teljes fényben kerülne az olvasó kezébe.

2. Lucretius a legutóbbi évekig valahogy mostohagyermeke volt klasszikus kultúránknak. Akár ha a szakirodalomról számot adó bibliográfiát nézzük; akár ha műfordítások után kutatunk, itt-ott találkozunk csak egy-egy tudós vagy fordító nevével. Még a Venus-himnusszal állunk legjobban, melyet az utóbbi időben többen is lefordítottak, így Rónai Pál (1941), Vas István (1943) és Meller Péter (1949). A teljes Lucretiust azonban korszerű, élvezhető fordításban nem olvashatta a magyar közönség egészen 1957-ig, amikor végre megjelent Tóth Béla fordítása, a klasszikus kultúra barátainak s a filológus-szakembereknek egyaránt nagy (és eléggé váratlan) örömére. Az örömet csak növelte az, hogy a könyv *egészében* megfelel a modern igényeknek: nyelvezete mai, verslábai általában símák, sorai könnyen gördülők, stílusa eleven, jól olvasható, sőt helyenként a legmagasabb költői élvezetet nyújtja. *Egyes* megoldásai rendkívül találóak, természetesek, minden erőltetettség nélkül valók, ami a nehéz filozófiai nyelv, az ókori fogalmak mai érthetővé tételének szorongató szüksége s a magyar nyelv filozófiai szó- és kifejezéskincsének meglehetős kiforrtalansága miatt külön dícséretet érdemel. Bizonyára sok munkában eltöltött, «derült éjszaka» gyümölcse a mű ebben a formájában, és biztosra vesszük, hogy olvasói ritkán tették le unottan, elfáradva.

De az «olvasmányosság»-ért mégiscsak meg kellett fizetnie a költő-Lucretiusnak olyan szépségek elfakulásával, s helyenként olyan tartalmi szimplifikációval, melyek nélkül «több» volna az «így is sok». Sőt: gyakran már-már a felületes problémakezelés nyomaival is találkozunk, ami néha a szöveg félreértéséhez vezet. Itt-ott, bizony, nyelvi-stilisztikai foltocskák és verstani szeplők is akadnak. A kritikus tisztéből fakad, ha az alábbiakban elsősorban ezekre irányítja a tekintetet.

Mindenekelőtt nézzük egy kisebb rész — a Venus-himnusz — tüzetesebb elemzését, miben is állnak a fordítás erényei-hibái. E csodálatos «költemény»-nek igazán jó fordítása máig sincsen. Költői szépségekben leggazdagabb, ugyanakkor legegyenetlenebb és legdarabosabb fordítás Vas Istváné; Rónai Pálé valahol középütt foglal helyet; Meller fordítása jól csiszolt, elegáns, modern, csak éppen a költői erő hiányzik belőle. Ezeknek erényeihez képest Tóth Béla fordítása nem sok újat hoz: helyenként elbájol, néha költőien szárnyal, néha azonban a prózába hanyatlik. De azért végig jól olvasható. A mulasztások akkor tűnnek ki, ha Lucretius latin szövegét is kézbevesszük. Már az első sor gyenge: az *Aenaedum genetrix* bája — úgy látszik — magyarul visszaadhatatlan. Emellett: A *voluptas* — «üdv» fordítás is erőtlen. A második sorban előbukkan aztán egy félreértés is: a *subter labentia signa* — «az égről lehanyatló csillagjegyek alatt» — fordítónknál így szerepel: «ki a bolygó égi jelet . . . megsokasítod sok-sok néppel»; holott valójában arról van szó, hogy Venus az égboltozat alatt élő lényeket sokasítja meg a földön és a tenger vizében. A harmadik sorban két gyönyörű lucretiusi jelző vész el: a

naviger (a fordításban «gályás») és a *frugiferens* (a fordításban «dús»). Az ötödik sorban a *visitque exortum lumina solis* — «látja a nap keltét s ragyogását» teljes félreértés ; az *exortum* ugyanis nem a «napkeltére», hanem a *genus omne animantum*-ra vonatkozik, mely — ahogy megszületik — meglátja a napfényt. A következőkben elvész a háromszorosan kiemelt *te fugiunt* hangsúlya, melyet az *adventumque tuum* még nyomatékosabbá tesz. Ugyanitt a *suavis flores* jelzője is elsikkad, hogy a «jó anyaföldünk» kifejezésben a *tellus* gyarapodjék egy semmitmondó jelzővel a versritmus kényszere folytán. A fény a kilencedik sorban megkapja a «nyájas» jelzőt (még a múlt századvég szentimentális költészetéből kölcsönözve), de ennek az az ára, hogy a *diffuso lumine* kifejezésből a «szétömlő» jelző kerül ebek harmincadjára. A tizedik sorban a *species verna diei* — a «nap tavaszarca» — elrekken a banális «derűs kikelet» kifejezésben. A következőkben aztán a szél jut igen olcsón egy «langy» szócskához, ugyanakkor azonban a kép elfakul : nem látjuk többé Favoniust, amint nemzésre serkentő fuvallatával kiszökik a barlang kapujának lehulló reteszei közt. A 18. sorban a *frondifera domus* klasszikusan tömör, plasztikus szépségét a «lombos fészek» épp csak megközelíti. A «fajukat fenntartani törnek» a *cupide generatim saecla propagent* kifejezésnek plasztikáját szinte egyetlen ponton sem adja vissza, mely szerint : «szerelmi vágyakozásuk révén nemzedékről nemzedékre tovább sarjasztják a faj életét.» A 21. sorból elsikkad a *sola* —«egyedül te . . .», mely pedig értelmileg döntően fontos. A «jön ki» az *exoritur*-hoz képest sivára prózai, míg az «isteni fényre» kifejezés a *dias in luminis oras* képnek megintcsak plaszticitását sikkasztja el (viszont az 55. sorban a szöveg — *ex illis sunt* — túlcifrázását jelenti az «innen lépnek a lét partjára először» — vagy talán ez a 22. sorért a rekompenzáció?). A «semmi . . . akármi» tautológia ; a *nec quicquam* egyszerűen annyit jelent : «semmisem». Az *omnibus ornatum . . . rebus* kifejezésben semmi sem mutat arra, hogy Venus kegyeinek «minden díszéről» volna szó. A 28. sorban a «gyönge szavam» kifejezés jelzője önkényes és felesleges ugyanúgy, mint a 30.-ban a «széles tengerek»-é, ahol viszont a *fera moenera militiai . . . sopita quiesquant* plasztikus képszerűsége ugyanúgy elvész, mint *Mavors armipotens* klasszikus jelzője. A Mars—Venus szerelmi jelenetben is — bármilyen szépen sikerült a leírás — éppen a kép tömör plaszticitása sikkad el : a *teres cervix* jelzője ugyanúgy hiányzik, mint az *inhians pascit avidos visus* realista képszerűsége ; a «fekvő hős lélegzete orcádat símogatja» pedig végleg nem azonos az *e tuo pendet resupini spiritus ore* — a «hanyattfekvő isten lélegzete az ajkadról csügg» — kifejezéssel. De a *corpus sanctum* is több a «drága öled»-nél, s a *circum fusa super* — «felülről köréd fonódva» — is megérdemelte volna, hogy a fordító megkísérelje valamiképpen visszaadni.

Persze e követelmények joggal látszanak túlzottan szigorúnak, ha csak egy-egy sor esetében, elszigetelten tesszük meg kritikai vizsgálataink alapjává. Az azonban már tünetszerű, hogy 1. e követelményeket szem előtt tartva, a Venus-himnusz szinte egyetlen sorát sem lehetne fenntartás nélkül elfogadni és 2. a fenti elemzés kapcsán előbukkant hibák súlyosabbjai, bizony, az egész fordításra jellemzőek. A hibák tulajdonképpen két alapcsoportba oszthatók : vagy olyanok, melyek filológiai gondatlanság eredményei, vagy olyanok, melyek a szöveg értelmét jól adják vissza, csak éppen magyar (és mai) fül számára — elviselhetetlenek.

Lássuk az első kategóriát. Ha az I, 97 sor *vatum terriloqua dicta* kifejezését a szerző «költők szörnyűségei»-vel fordítja, semmi sem indokolja hat sorral alább, a *minae vatum* esetében, a «javasnép rémítése» fordítást. (A szép görög-összetételű jelzők, mint itt a *terriloquus*, korábban a *naviger*, *frugiferens*, *frondifer*, *armipotens*, a továbbiakban is elsikkadnak : I, 881 : *laniger* — «tehén», II, 537 : *anguimanus* — «kígyós», III, 185 : *suavidicus* — «szépszavú», IV. 1047 *volgivaga* — «kóbor», V, 14 *vitigenus* — «szőlős» stb.) Az I, 255 : *lacte mero mentes perculsa novellas*-ból értelmetlen képzagyvalék lesz : «Mintha becsíptek volna a *tej*nek tiszta *bor*ától.» Az I, 406 : *fons magna* sem «feneketlen forrás» (ilyen csodabogarat nehéz volna elképzelni), ahogy a *largi haustus* sem «ízes kortyokat» jelent. Ugyanitt : az öregség — melynek kár elejtett, hagyományos *tarda* jelzőjéért is — nem vágja fel az ember «ereit», csupán az élet zárait lazítja meg «bennünk». Egész más dolog a «düh lángjait szítogatni» (I, 718), mint «a lángok dühét egybesűríteni» — *colligere flammarum iras*. Az I, 842 sorban az *aequeque laborant et pereunt* kifejezést Tóth elfelejti lefordítani, s helyette egy felesleges «semmibe tűnnének valahányan» áll. Értelmetlen az I, 881. sorban «a tehén tőgyében a *fűről összegyűlő* tej», holott Lucretius világos és egyértelmű. (Nota bene : nehezen tudnék magam elé képzelni olyan tehenet, mely gyapjat visel!) Az I, 1032 : *animans* — «állati lények» — esetében kérdéses, jogosult-e ez a — többször felbukkanó — fordítás, ha egyszer nekünk is megvan az «élőlény» szavunk. I, 1039 : «Míg több s több taszítás el nem lepné az egészet» teljes félreértése (pontosabban : meg nem értése) a szövegnek ; a hely értelme bármennyire problematikus is filozófiai szempontból, grammatikailag világos, hogy a mondat második fele — *suppleri summa queatur*

— csakis ilyesmit jelenthet : «a mindenség képessé lesz [vagy képes] a kiteljesedésre [feltöltődésre]». Hasonló melléfogásokat, felületességeket találunk a többi könyvekben is. Pl. a II, 505 sor — «Vagy hozzá idomulni az élő lényhez egészen» — értelmetlen ; a szövegben a következő áll : «vagy azt kellene tartanunk, hogy az egyes részek az egész élőlényhez hasonlatosak». A II, 1087 : *domini superbi* esetében a «nagygőgű istenurak» egy kissé már túlzás, ugyanúgy, mint a III, 206 esetében — *o bone!* — a «kedvesem»! A III, 827 híres sorában az *ad nos neque pertinet hilum*-nak sajátlagos értelmezését adja a fordítás : «és így senkit se búsítson». A *vestis* nem szokott «ágy»-at jelenteni, mint a IV, 1013 sorban olvashatjuk. Nem helyeselhető a szöveg túlzott elfinomítása sem, az olyasmi, mint a IV, 1024 : *idque petit corpus* — «és oda vonzza a szív», vagy IV, 1034 : *nomen Amoris* — «vágynak a lángja» stb. Mindenütt poláris hibák. Ha a VI, 1038 sorban pl. a *vocis via* egyszerűen és szürkén «gége», ellentéteként megjelenik az «égenjáró» szó a köznönséges *avis* fordításaként (VI, 1211), sőt, a VI, 1251 *agricolá*-jából egyenesen előkelő «földész» lesz. Ugyanígy : Miközben a fordító egy-egy jelzőjétől, tömör, plasztikus költői képétől megfosztja Lucretiust a szöveg egyik vagy másik helyén, másutt viszont saját készletéből kölcsönöz neki, mint pl. a II, 252 hasonlatában : «mint láncszem a láncban», vagy a III, 454 metaforájában : «testünk raktára üres lesz». Az aztán más kérdés, rászorul-e ilyen kölcsönre Lucretius, és egyáltalán : jogosult-e ilyesmire a fordító!

Itt vethetjük fel azoknak a terminusoknak kérdését, melyek Lucretiusnál mindig azonos fogalmakat jelölnek, amilyen a *materia* vagy *materies*, a *corpora*, *genitalia corpora* vagy *corpora prima*, *primordia* vagy *semina rerum*, *principia*, illetve *exordia rerum*, sőt, mint physikai alapfogalom, még a százértelmű *res* is. Tóth Béla általában ügyesen fordítja az egyes kifejezéseket, sajnos azonban — elég következetlenül. Az I, 52 sorban pl. a mindig filozófiai anyagfogalmat jelölő (vö. *aeterna materies*, I, 233) *materies*-t teljesen indokolatlanul «elemek»-nek fordítja. Ugyancsak sok az ingadozás a *corpus* szó fordítása körül : pedig e szó esetében mindig kifejező lehetett volna a «test» valamelyik derivátumának használata. Az olyasmit pedig teljességgel megengedhetetlennek tartjuk, mint amit az I, 447 és 449, illetve I, 912 és 913 sorokban találunk. Mind a négy sorban a *primordia rerum* fordítása szerepel, kétszer közvetlenül egymás alatt, s mind a négy esetben más-más formában : «dolgok magvai», «őselemek», «dolgok kezdete», «tárgyak» ; de találunk más variánsokat is, mint pl. az I, 201 sorban : «dolgok kezdeti része». Azt hisszük, legalábbis a legfontosabb terminus technicusok esetében illett és lehetett volna egy határozott, a fordításban mindenütt következetesen alkalmazható magyar terminológiát kidolgozni.

A nyelvi-stilisztikai hibákat három alcsoportba sorolhatjuk : 1. archaizmusok és provincializmusok ; 2. magyartalanságok, stílushibák ; 3. ritmikai kényszer hatása alatt történt erőszakos időtartam-nyújtások, illetve kurtítások. Lássunk néhány példát.

1. Legjellemzőbb e csoportban a «voln'» állandó (szinte keresett) használata. De továbbá ilyenek : «fénynek eléje» (I, 173), «gabna» (I, 875 és passim), «mérhetlen» és «végetlen» (passim), «elösmerd» (I, 980), «sűrjen» (I, 1038), «leskődni» (II, 165), «több felinél» (II, 200), «természetivel jár» (II, 237), «ítéletihez» (II, 281), «milyen helyt» (II, 293) «bőgésit» (II, 369), «levitől» (II, 401), «útjokra» (II, 407), «anyagjában» (II, 425 és passim), «testök» (II, 233), «egyáltalján» (II, 734), «változhatlan» (II, 748), «közzé» (II, 811), «nyilván az» («nyilvánvaló» helyett II, 886), «esőktől» (ejtsd : «esső» II, 895 és passim), «emésztni» (II, 1123), «fejét» (ejtsd : fejjét II, 1160), «részben» (III, 30), «ijedelem» (III, 157), «mozganiok» (III, 569) stb.

2. «Mik történnek még ezután meg» (I, 455), «és mindent . . . ő is gyarapítja» (I, 864), «szélit azonban bárminek úgy láthat csak az ember» (I, 954), «csillagtól lepve az égbolt» (II, 183), «menésük irányát» (II, 208), «keltnek» (II, 228 és passim), «egybehasonlítván» (II, 1162), «lásd el» («lásd be» helyett III, 46), «egy eleven müködését képezi» (III, 99), «véghezmenni» (III, 182), «beőregszik» (IV, 1044), «szőlős tőke» (V, 14—15), «görcs rángatja a kézt» (VI, 1181), «e súlyos rút vérömlést volt, aki múlta» (VI, 1196), stb.

3. «szűlő» (II, 705), «müködését» (II, 955 és passim), «müveltség» (III, 307) stb. Ugyanitt megemlítjük, hogy egyes sorok ritmusával is baj van. Az olyan eseteket, amikor a hexameter hangsúlyos helyeire hangsúlytalan szó (többnyire kötőszó) kerül, s a többi kisebb hibákat ezúttal hagyjuk említés nélkül. (Legfeljebb a sorkezdő «is» ellen emelném fel szavam, mely olyannyira fületsértő formában bukkan elő pl. Bede Anna fordításaiban is.) Sajnos azonban bekerültek a műbe igen szép számmal olyan hexameterek is, amelyeknek még verslábaival is baj van, nem azért, mintha sántítanának, de mert a sorok egy fél, vagy egész verslábbal hosszabbak vagy rövidebbek. Így I, 83 (rövidebb), I, 93 (vagy hosszabb vagy sánta), I, 268 (r), I, 390 (h), I, 511 (h), I, 581 (r), I, 612 (h), I, 686 (r), I, 746 (r), I, 775 (h), és így tovább. Ugyanilyen eredményre jutunk akkor is, ha hátulról kezdjük el a statisztikát: VI, 1183 (h), VI, 1150 (r), VI, 1143 (r) stb. Ez pedig kb. azt jelenti, hogy az ilyenképpen hibás hexameterek összegéből átlag minden oldalra jut egy.

Vizsgálódásaink mérlegét megvonva: a fordítás jelentős teljesítmény — de még nagyon sok símítást igényel ahhoz, hogy minden részében zavartalan, kellemes olvasmánynak és használható, megbízható, jó fordításnak tekinthessük.

3. A harmadik könyv, mellyel foglalkozni kívánunk, Devecseri Gábor ismert Catullus-fordításainak új kiadása. S hogy kritikai szemlénknek ezt a részét szántuk legrövidebbnek, annak oka nem az, mintha e fordításokat, magát a könyvet, az előzőknél kisebb jelentőségűnek tartanánk, hanem — ellenkezőleg: e könyvben talál legkevesebb megjegyeznivalót a (bármely szigorú) bíráló tekintet.

Hosszú idő múlt el azóta, hogy az ifjú műfordító Catullus-kötete körül kirobbant az a vita, mely nem csupán Devecseri Gábornak és Catullus-fordító elődjének, Csengery Jánosnak személyes érdemei (illetve elkövetett hibái) körül folyt, de egyszersmind két nemzedék, két műfordítói alapelv összecsapása is volt. Ma már nem kétséges, hogy a vitában — szinte történelmi szükségszerűséggel — Csengerynek kellett alulmaradnia: a nem formahű, magyar-népies versformákkal és stilisztikai eszközökkel dolgozó régi irányzat nem lehetett életképes nálunk, minthogy költői nyelvünk gazdagsága és csaknem mindenfajta ritmus visszaadására való alkalmassága kényszerűen megszabta a fejlődés útját. Ha Arany János még aggályoskodva, rímes nyolcasokban tolmácsolta is a Barine-ódát (igaz, önmagában véve páratlan remeket alkotott!) s félt Aristophanést eredeti jambicus trimeterekben fordítani, — Babitsék, általában a «Nyugat» nemzedéke óta szinte anachronizmus számba ment a régihez ragaszkodni. Így lett Csengery egész életműve (kevés és egyre kevesebb kivétellel) anachronizmus és irodalomtörténeti adalék. Pedig abban igaza volt Csengerynek, hogy az első Devecseri-féle Catullus-fordítások zsengék voltak: csillogó értékekkel, de talán még több hibával. Devecseri akkoriban a «modernítő» (elsősorban Szabó Lőrinc oeuvre-jéből elénktűnő) irányzat hatása alatt állt. Formái lazák voltak, mondatszerkesztése szeszélyes és modern, sorról sorra kígyózó enjambement-okkal terhelt, szókincse és stílusa még nem símult a műhöz, melyet fordított. A gyümölcs azóta megérett. S a következő sorokban — itt-ott kifogásainkat is szóbahozva — néhány találomra kiragadott példán ezt az érési folyamatot s ennek eredményét szeretnők szemléltetni.

Mint említettük: Devecseri fordításainak egyik fő hibája volt a sorról sorra kúszó enjambement-ok gyakorisága. A Catullus-sorok — az esetek többségében — ritmikailag is, gondolatilag is zárt egységet képeznek, s nem kis mértékben ez adja könnyed-szép lírai lebegésüket, vagy ütemes ostorpattogásszerű, pergő szilajságukat. A líra lebegéséből Devecserinél nem egyszer epikusan-nyúlós ritmus lett, s az ostorpattogás szilaj ereje meglassúdott. Az egyik legszilajabb Catullus-vers a c. 29. A gondolat-ritmika megerőszakolása nélkül két sorra elosztott gondolatokat természetesen nem tekintve, mindössze egy helyen találunk enjambement-t: az *inde tertia* || *Hibera* esetében (itt tényleg erőtlen is a vers!). Devecseri fordításában (e költeménynél még az új változatban is) már az első sor végén lóg egy «ha»; a 9. sor végén egy «ezt»; a 13. sor végén egy «hogy»; a 16. sor végén egy «talán»; s a 22—23. sorban: «zsíros vagyont || lenyelni tud csak ez». Különösen az epigrammák esetében hat azonban rosszul az ilyesféle átkúszás, itt is elsősorban olyankor, ha az egyik disztichon pentameteréből a következő disztichon hexameterébe történik. Catullus ilyet csak elvétve követ el: a disztichon nála kezd önálló strófaszerű egységgé válni, előkészítve az elégikusok, elsősorban Ovidius virtuóz-technikáját, mint erre O. Weinreich: Die Distichen des Catull. Tübingen, 1926. rámutatott. Devecseri korábbi Catullus-disztichonjai bőséggel szolgáltattak példát eféle vétségekre is. Mindjárt a c. 69: «veled || fektetni»; c. 71: «de mikor || egymással hálnak»; c. 73: «hiszen || hálátlan feladat . . .» és «ahogyan || árt nekem is»; c. 76: «ám || kárbaveszett . . .»; «nem is azt || kérem már» stb. De még a hexameterből pentameterbe (egy disztichon-egységen belül) átkúszó enjambement is gyakran zavart sor végén lógó gyakori egyszótagosaival (nemegyszer kötőszóval); pl. a c. 72 négy disztichonja közül három végződik ilyen «lógó» egyszótagossal: «csak», «de», «a». Az új kötetkében ezek jelentős része kiküszöböltetett: a fent említett hat példa közül csupán kettőben találjuk a régi hibát.

S hogy e javítások révén mit nyert a fordítás, annak szemléltetésére álljon itt a c. 87 1938-as és 1958-as változata.

1938.

Egy nő sem mondhatja, hogy érte ilyen szerelemmel
lángoltak, mint én, Lesbia, érted. A szent
hűség egy kötelékben sem volt ekkora még, mint
hűségem hozzád, mint ez a hű szerelem.

1958.

Egy nő sem mondhatja, hogy ily szerelemmel övezték
s híven, mint téged, Lesbia kedvesem, én.
Hűség egy kötelékben sem lehetett soha ily nagy,
mint e szerelemben — látod — irántad enyém.

Aligha kétséges, hogy egy újabb kiadáshoz készítendő korrekciókban elsősorban e formai hibák végleges kigyomlálására kell majd Devecserinek törekednie, hogy az olyan fordítások is catullusi csiszoltságúakká váljanak, mint pl. a c. 100, amelyet jelen formájában valósággal gúzsbaköt s belülről, gondolatilag, darabokra tördel a sorról-sorra kígyózó mondatok szövevénye.

Ami a fordítások tartalmi oldalát illeti: e téren Devecserinek már-már sikerül elérnie a legmagasabb tökélyt. A legnehezebb — mai fogalmainktól távolálló — fogalmak és kifejezések csaknem teljes mértékben hű, mégsem erőltetett, mesterkélt, csináltvirág adekvátjait sikerült az esetek legnagyobb részében megtalálnia. Szinte már bűvészügyességre vall a c. 4, a Phasellus-dal utolsó sorának — *gemelle Castor et gemelle Castoris* — mesteri megoldása: «Ikerfi Castor és ki Castor ikre vagy»; a *nequis malus invidere possit* fordítása a c. 5-ben: «Hogy kilesni irígy gonosz ne tudja» (az *invidere* eredeti képzet-tartalmának érzékeltetésével!); s a többi, hogy az olyan szellemes megoldásokra épp csak utaljak, mint a c. 16 kezdő és zárósora, a c. 58 *glubit* szavának fordítása, vagy éppen a c. 115 záró félsorának a *mentula magna minax*-nak népies zamatú és Catullushoz méltó, kacagtató vaskossága ellenére is nyomdafestéket tűrő megoldása: mindezek csak kiragadott példák esetlegességével és szűkszavú szárazságával tudják érzékeltetni Devecseri újabb érdemeit. Emellett: korrekcióival arra is törekedett — igen dícséretesen —, hogy a szavak, fordulatok, sorok ismételgetésével oly szuggesztív hatást sugárzó Catullus-verseknek e szavait, fordulatait, sorait azonos-egységes megoldásokkal adja vissza. Így a c. 5 csókkövetelő *mille altera, deinde centum* kifejezésének makacs ismételgetése — hogy csak egy példát említsünk — épp ezért lett sokkal szuggesztívebb az új fordításban:

Adj hát csókokat, ezret, újra százat,
Aztán újra csak ezret, újra százat,
S még, még, újra csak ezret, újra százat.

Persze, minden fordításnak megvannak a maga — elsősorban nyelvi — korlátai. Az *odi et amo*-t pl. sohasem lesz lehetséges azzal a szenvedélytől fűtött, belső-feszült tömörséggel, két sorban nyolc igével visszaadni, ahogy Catullus megírta, mivel nyelvünk szerkezete más, mint Catullus nyelvéé. Néhány esetben (ugyanez oknál fogva) nem sikerült Devecserinek visszaadnia pl. Catullus szavainak szívből fakadó közvetlenségét sem. Igaz, a *candidi soles*-t sokkal inkább megközelíti a c. 8 új fordításában a «fehértüzű napok», mint a régi «vidám napok», de a «fehértüzű» szó szép csillogása ellenére sem pótolhatja a *candidus*-t közvetlenség dolgában; ugyanígy: ha jobb is a «vétke-tudó arc» a «szép megijedt arc»-nál (megjegyzendő: a c. 65 eredeti szövegében a *conscius* a *rubor* jelzője!) mégis csinált szó marad, s ha mesterkéltnek nem érezzük is, olyan közvetlennek, magától feltolulónak sem, mint a latinok érezték a *conscius*-t. Ugyanezért még az új változatokban sem hivatkozik önmagára catullusi erővel az a három versben is (c. 21, 24 és 49) gúnyosan ismétlődő népi formula, mely a múlt, a jelen és a jövő nemzedékeinek keretében dicsőít vagy éppen csúfol valakit: *non horum modo, sed quot aut fuerunt aut posthac aliis erunt in annis*. Mindenesetre: némi javítanivaló e téren is akad. Így az *amare—bene velle* frappáns ellentétpárjának azonos visszaadásáról a c. 72 és 92-ben nem tudnánk teljesen lemondani. A c. 11 végén sem túlságos örömmel láttuk viszont az — egyébként boszorkányos ügyességgel csinált — de «csinált» és csöppet sem catullusi kifejezést: «mint rétszélen-elhúzott-ekevas-sebezte karcsú virágszál». A c. 25 ötödik sorában — R. Herzog szellemes, de aligha elfogadható konjektúrája és értelmezése helyett — szívesebben látnánk a megalapozottabb, közkeletűbb változatok, illetve megoldások egyikét. Emellett több interpretációs kérdésben eltérő véleményen vagyunk, mint pl. a c. 68 számos problematikus helyének értelmezésénél.

Mindez azonban valóban részletkérdés — *nugae*, s szaporításával nem érdemes kritikai szemlénket duzzasztani. Befejezésül csak még egyet. A nálunk oly nagy hagyománnyal rendelkező «nemzeti prüdéria» hosszú idő óta igyekezett szelíd vadembert faragni a lobogó életű és kifejezésekben nem válogató lírikusból; ez pontoztatta ki Devecseri Gáborral is a kevéssé «illedelmes» helyeket a korábbi kiadásokban, hogy iskolás-fiúknak is kezébe lehessen adni a «fehéringes», kedvesének verebéről daloló — már-már hamis — Catullust. Annál nagyobb örömmel üdvözöljük hát a kipontozatlan, hamisítatlan új magyar Catullust ...

KÖNYVSZEMLE

K. LANGE: SESOSTRIS. EIN ÄGYPTISCHER KÖNIG IM MYTHOS, GESCHICHTE UND KUNST. Hirmer Verlag. München. 1954. 52 lap + 48 tábla.

K. Lange tetszetős kiállítású könyvecskéje elsősorban az Egyiptom iránt érdeklődő nagyközönséghez szól, méltán tarthat számot azonban az egyiptológia, az antik történelem és irodalom szakembereinek érdeklődésére is.

A mű III. Sesostris fáraóval foglalkozik. A szerző a rendelkezésére álló adatok természete miatt nem is törekedhetett arra, hogy az uralkodó összefüggő életrajzát nyújtsa olvasóinak. Az egyiptomi történetírás jellege ezt eleve lehetetlenné teszi. Az előkelők és a gyakran csak alacsony tisztségek viselőinek életét önéletrajzaikból sok esetben jobban ismerjük, mint a legjelentősebb királyokét.

A fáraó életpályájának fő állomásairól ennek ellenére világos áttekintést nyerünk a könyvből, s jól megismerhetjük ennek a tetterős, országát felvirágoztató egyéniségnek a jellemét is.

A szerző először a korabeli egyiptomi emlékanyagot elemzi, s különösen a nubiai hadjáratokat tárgyalja részletesen. Teljes fordítást közöl a Semne-i sztéléről. Ennek az érdekes szövegnek az utolsó mondata szerint a király egy szobrát állíttatta fel a határon, hogy a harcosok küzdjenek érte. Lange helyesen mutat rá ezzel kapcsolatban, hogy a középbirodalmi királyszobrok funkciója kiszélesedett az előző idők műalkotásaival szemben. Már nemcsak a sírokban és a templomokban játszik szerepet ez a plasztika, hanem az eleven politikai életben is az egyiptomi államhatalom szimbólumává lesz.

Sesostris nubiai hódításainak jelentőségét a szerző Egyiptom későbbi történetéből vett adattal emeli ki: néhány száz év múlva III. Thotmés őt emelte Nubia istenének rangjára, s Semnében templomot építtetett a számára.

A mű különös érdeme, hogy nemcsak a közismert délre irányuló terjeszkedés részleteit ismerteti, hanem kitér a szíriai hadjáratra is. (Sebek-ḫu életrajza.)

Szép fordítását kapjuk a kahuni papíruszokon levő, az uralkodó tiszteletére írt himnuszoknak, melyeket a szerző a fáraó népszerűsége tanújeleinek tekint.

Az írásos emlékek mellett a korabeli régészeti leletekről is közöl egy rövid, de érdekes összefoglalást.

Kár, hogy a történeti eseményeket kissé egyoldalúan csak a fáraó tevékenységének szemszögéből nézi, s nem törekszik azok mélyebb, társadalmi okainak felderítésére és kielemzésére.

A történeti Sesostris után külön fejezetet kap a mondák Sesostrisa. A szerző részletesen ismerteti a Hérodotosnál (II. 102—109) és a Diodórosnál (I. 53—58 és 94) fennmaradt mítikus hagyományt.

Az uralkodónak már Hérodotosnál is szertelenül felnagyított mesés tetteiben is megtalálható a történeti mag: az Aethiopia feletti uralom. A Hekataios-diodórosi feldolgozásban Sesonchosis-Sesoosis alakja már valóságos világhódítóvá nő. A szerző Pfisternek egy értekezésére hivatkozva (Würzburger Jahrbücher für Altertumswissenschaft I. 1946 H. 1. S. 56 ff) behatóan elemzi a Sesostris mondakör és a Sándor-regény valóban meglepő egyezéseit. A mondák az idők folyamán egyre több és több összekötő kapcsot teremtettek a két legendáshírű király között.

A következő fejezetek a Középbirodalom szobrászatát ismertetik. Lange itt néhol igen szép, gyakran már túlságosan is költőivé váló, helyenként a képzelet birodalmába

átcsapó fejtegetésekbe bocsátkozik. Elemzi a korabeli szobrok pesszimisztikus jellegének okait, s összehasonlítást tesz az antik művészettel.

Egy apróbetűs befejező rész a XI. és XII. dinasztiáról nyújt rövid történeti áttekintést kronológiai táblázattal.

A szép fényképek jól szemléltetik a középbirodalmi művészet jellemző vonásait.

KÁKOSY LÁSZLÓ

E. JELÍNKOVÁ—REYMOND: LES INSCRIPTIONS DE LA STATUE GUÉRISSEUSE DE DJED-HER-LE-SAUVEUR. (Institut Francais d'Archéologie Orientale. Bibliothèque d'Étude, t. XXIII.) Le Caire 1956. XIX. + 166. lap.

A késő egyiptomi varázslásnak rendkívül érdekes emlékei az ún. «gyógyító szobrok». Az eddig ismert darabok közül a legkorábbi III. Ramses korából származik.[1] Későbbi utódaihoz hasonlóan ez is kígyók és skorpiók elleni varázsigékkel van borítva. Ezeknek a «mondások»-nak egy része a középbirodalomból, vagy még régebbi időből származik.

A szobortípus fejlődését sajnos nem tudjuk folyamatosan végigkísérni, tekintettel arra, hogy a későbbi darabok több évszázados űr után valamennyien a XXX. dinasztia idejéből és a Ptolemaios korból valók. Ezeknek a szobroknak és a velük rokon Horus tábláknak a használatát Lacaunak[2] sikerült tisztáznia. Megállapította, hogy vízzel öntötték le őket. A víz miután végigfolyt a szobor testére vésett varázsigéken, a talapzaton levő medencébe csurgott. Az egyiptomiak szerint így mintegy magába szívta a varázsmondások csodálatos erejét, s gyógyító hatásra tett szert. A szobrokat nyilvános helyeken állították fel, hogy minél többen használhassák őket.

A különböző gyűjteményekben levő «gyógyító szobrok»[3] közül sajnos alig négy darabról áll rendelkezésre teljesen korszerű és tudományos, részletes szövegelemzést és összehasonlító anyagot is felölelő publikáció.[4] A legfontosabb ezek közül Jelínková—Reymond könyve, mely az egyik legérdekesebb kairói «gyógyító szoborral» foglalkozik. Az 1918-ban Tell-Athribban előkerült szobrot Daressy publikálta először.[5] Azóta e szövegeket senki sem elemezte behatóan.

Az érdekes fekete gránit szobor Ḏed-Ḥert *(Ḏd-Ḥr)* a «Megmentőt» ábrázolja ülő helyzetben, amint egy Horus táblát tart maga előtt. Az arcot, a kezeket és lábfejeket kivéve az egész szobrot és talapzatot feliratok és ábrázolások boritják.

A szövegből megtudjuk, hogy tulajdonképpen magát ezt a szobortípust hívták «megmentőnek» *(šd)*. Ḏed-Ḥer szobrának egy másodpéldányát a temetőben állították fel, mert azt tartották róla, hogy nemcsak az élőket, hanem a holtakat is oltalmazza. A temetői darab talapzatát újabban a chicagoi Oriental Institut gyűjteményében találták meg. Mindkét szobrot Uahibré *(W;ḥ-ib-Rᶜ)* pap állította Ḏed-Ḥer tiszteletére Philippos Arrhidaios uralma alatt.

A varázsszobrok állítása az ábrázolt személy emlékének megörökítését is szolgálta. Az utókor érdeklődése valószínűleg nagyobb volt irántuk, mint a közönséges emlékszobrok iránt, s sok kígyó és skorpiócsípést elszenvedett beteg fordult hozzájuk segítségért.

A szerző tartalom szerint több csoportra osztja a szobor feliratait.

A címekből megtudjuk, hogy Ḏed-Ḥer fontos tisztségeket töltött be a szent sólymok athribisi templomában és a sólyom temetőben.

Ezután következik a varázsszövegek ismertetése. Ezek néha érdekes mítikus elemeket is tartalmaznak. Az egyik varázsige pl. megemlíti, hogy Ré az Apophis kígyó ellen vívott küzdelme során 46 rőfös ichneumonná változott át. A nap diadala a sötétség kígyóján a méreg felett aratott győzelmet jelképezte. Utalások történnek a szenvedő

[1] *É. Drioton:* Une statue prophylactique de Ramsès III. ASAE 39 (1939) 57 ff.

[2] *P. Lacau:* Les statues „guérisseuses" dans l'ancienne Égypte. Mon. Piot 25 (1922) 189 ff.

[3] Ezek pontos száma jelenleg sajnos nem állapítható meg. V. ö. még ASAC XIX. 1920. 66 ff.

[4] *Drioton* i. m., *A. Klasens:* A magical statue base (Socle Béhague) in the Museum of Antiquities at Leiden. OMRO n. r. XXXIII. 1952, *S. Donadoni:* Una statuetta egiziana da Ostia. Studi . . . Rosellini II. Pisa, 1955. 59 ff. és *Jelínková—Reymond* könyve.

[5] Statue de Zedher le Sauveur. ASAE XVIII. 1919. 113 ff; ASAE XIX. 1920. 66 ff.

Osirisre és a skorpiócsípéstől megbetegedett Horus gyermekre is, akikkel a beteg mintegy azonosul. A Metternich sztéléről ismeretes varázsige a skorpió által megmart szent macskáról szintén megtalálható a szobor feliratai között.

A gyakran nehezen értelmezhető és lefordítható varázsszövegek kutatásában Jelínková—Reymond könyve fontos állomást jelent. A szerző rendkívül alapos filológiai elemzésnek veti alá a nehezebb részeket, s a Metternich sztélé, a Horus táblák, «gyógyító szobrok» és varázspapíruszok analóg szövegeinek felhasználásával sok vitatott hely tisztázásához járul hozzá. Természetesen még sok probléma maradt nyitva.

A fordítás nem mindig következetes. Az 55. oldalon például a *mᶜk Rᶜ ḥᶜr ḥr.ś* kifejezést *Voilà Rē qui apparaît contre . . .* -nak értelmezi, a 70. oldalon viszont a *mᶜk Rᶜ m nšn ḥᶜr ḥr.ś* szavakat *Voilà Réᶜ dans la fureur, se mettant en colère à cause de cela*-nak fordítja. A szerző átírása szerint a *ḥᶜr* szó írásmódja mindkét esetben megegyezik, s szerintünk kétségtelenül a «dühöngeni» igéről van szó.

Nem értünk egyet az egyik Réhez intézett varázsige első sorainak értelmezésével sem. Az *i ʾḥ Rᶜ ḳmʾ nn ḥr šp.t n.t p.t* szavakat a szerző *ô puissance magique de Rēᶜ ! Les fatigués se sont formés sur le bord du ciel* !-nak fordítja (26. oldal). Véleményünk szerint Klasens fordítása :[6] *O, son beams, which create wearings on the borders of the sky* sokkal egyszerűbbnek és nyelvtanilag is jobbnak látszik. A mondat a forró napsütés bágyasztó hatására céloz. A 26. oldal 2. jegyzetében ugyan megemlíti, hogy a késői mágikus szövegekben az átvett kifejezések értelme gyakran megváltozik, semmi jel sem mutat arra azonban, hogy ez esetben jelentésváltozás következett volna be.

Az 53. oldalon a *ḫkʾ pʾ fdw ntr.w ᶜʾ.w* szavak *Heka, le quatrième des dieux grands* fordítása szerintünk nem indokolt. Talán inkább *Ḥeka és a négy nagy isten* vagy esetleg a *négy nagy isten varázslata* értelmezés jöhet szóba.

A szöveg harmadik részéből fontos adatokat kapunk Ḏed-Her életére vonatkozólag. Büszkén említi a szent sólymok érdekében végzett munkálkodását. Gondoskodott templomuk jövedelmének behajtásáról ; részletesen tárgyalja a sólymok részére végzett építkezéseit.

Jelínková—Reymond az athribisi sólyom templom vitatott nevének tárgyalása során szerintünk teljesen meggyőzően bizonyítja be Sethe *iʾ.t mʾ.t* olvasatának helyességét. Az említett szövegrészek alapján megkísérli a templom alaprajzának felvázolását is.

Rámutat arra, hogy a szöveg történeti eseményekre vonatkozó közvetett utalásokat is tartalmaz. Ḏed-Ḥer említést tesz például a szentélyben táborozó katonákra. Ez a kitétel, mely erősen emlékeztet Uḏahorreśnet *(Wḏʾ-Ḥr- Ršś-n. t)* feliratának egy helyére, valószínűleg az utolsó perzsa hódításra, vagy a makedon foglalás idejére céloz. Megemlíti, hogy sok nem mumifikált sólymot is találtak a templomban. Ez a tény is talán az utolsó perzsa hódítás következtében előállott zürzavarral magyarázható. Ḏed-Ḥer a többi sólyoméhoz hasonlóan ezeknek az eltemetéséről is gondoskodott.

A szobor feliratának befejező része könyvtártörténeti[7] szempontból is fontos problémát vet fel. Az állító elmondja, hogy úgy iratta fel a szövegeket a szoborra, ahogy azok a *bʾ.w Rᶜ* (helyes fordítása talán «Ré hatalma») könyvben álltak. Jelínková—Reymond szerint (133. oldal 7. jegyzet) ebben a vitatott jelentésű elnevezésben talán kígyók és főleg skorpiók marásának meggyógyítására szolgáló varázsszövegeket felölelő kódexet kell látnunk. Egy ilyen könyv létezését bizonyítja az is, hogy a louvre-i és a berlini «gyógyító szobron» ugyanazok a szövegek ugyanolyan sorrendben foglalnak helyet.

A könyvet lexikális rész zárja le, mely az istennevek, helynevek, tulajdonnevek és a szavak listáját tartalmazza.

Nyelvészeti szempontból a könyv igen nagy szolgálatokat tesz a varázsszövegek kutatói számára. Sajnálatos, hogy nem beszél arról a folyamatról, mely ezeknek a szobroknak a kialakulásához vezetett.

Az újbirodalom nagy társadalmi és világnézeti krízise idején, az Amarna reform bukása után egyre nagyobb hatást gyakorolnak az egyiptomi szellemi életre a mágikus-babonás elemek. Az orvostudományban a londoni papírusz jelzi a mágia elburjánzását. II. Ramses fia Ḥaemwese *(Ḥᶜ m Wʾś.t)* memphisi főpap, aki később a démotikus irodalomban mint nagy varázsló szerepel, valószínűleg jelentős képviselője volt ennek az irányzatnak. A szellemi élet mágikus irányba való eltolódásának egyik jele a III. Ramses korában megjelenő első «gyógyító szobor» is.

A varázslásban való hit térhódításának következő jelentős állomása a IV. sz.-ra tehető. II. Nektanebo, Egyiptom utolsó nemzeti fáraója az ókor leghíresebb varázslói

[6] I. m. p. 54.

[7] Erről l. még *Wessetzky:* Az óegyiptomi könyv. Ant. Tan. 5 (1958). 1 kk és *Wessetzky:* Az óegyiptomi könyvtár u. ott 149 kk.

közé tartozott.[8] A korabeli leletanyag is a varázslás elterjedtségét bizonyítja. Ebből az időből származik a Metternich sztélé, a Horus táblák, s a «gyógyító szobrok» egy része is. Ded-Her is valószínűleg részben ez alatt az uralkodó alatt fejtette ki tevékenységét.

A II. Nektanebo után következő időkben, a Ptolemaios-, majd a császárkorban még inkább elszaporodnak a varázslással kapcsolatos emlékek, jelezve, hogy az egyiptomi szellem fejlődése teljesen zsákutcába került. A «gyógyító szobrok» ugyan gyorsan eltűnnek, a Horus táblák és a velük rokon varázsgemmák azonban sokáig használatban maradnak és a keresztény és arab varázslás fejlődésére is hatást gyakorolnak.[9]

Az egyiptomi varázslás késői periódusának káros hatása az antik orvostudomány fejlődésében is éreztette hatását. Jellemző, hogy a Homéros-kori orvoslásról írt művében Galenus is bizonygatja a ráolvasások hatékonyságát a skorpiócsípések ellen.[10]

KÁKOSY LÁSZLÓ

R. HERBIG: DIE JÜNGERETRUSKISCHEN STEINSARKOPHAGE. Verlag Gebr. Mann Berlin 1952, S. 137 2 Beilage, 111 Lichtdrucktafel und 9 Textabbildungen. Die antike Sarkophagrelief, VII. Bd.

A szarkofág-corpus sorozat régi hiányát pótolja Herbig ezzel a munkájával, amely az etruszk archaikus kor utáni emlékanyagot (i. e. 4. sz.-tól a római császárkor kezdetéig terjedő korszak) adja közre önálló kötetben. A könyv már 1943-ban nyomdába került, ahol egy bombatámadás alkalmával a szövegrész és a képanyag is elpusztult, s így csak 1952-ben jelent meg az újra írt munka.

Herbig két részre osztja könyvét; az első részben, a katalógusban a szarkofágok leírását, a második, az ú. n. „Systematischer Teil"-ben kutatásainak összegezését adja.

Elsőnek a kőszarkofágok archaikus kori előzményeit és a szarkofág-temetkezés szokásának kialakulását vizsgálja. Ennek a szokásnak előzményét az etruriai „tomba a fossa"-kban és azokban a kamrasírokban látja, amelyekben a nem hamvasztott holttestet „Totenbett"-en helyezték el teljesen szabadon. Ezeket fából és fémből készítették, majd később kőből faragták ki. A „Totenbett"-re való temetkezést az i. e. 7. sz.-tól a 4. sz. közepéig keltezhető sírokban találjuk meg. A „Totenbett" használata nemcsak Etruriára jellemző. Görögországi és déloroszországi kamrasírokban is találkozunk ezzel a temetkezési szokással. A görögországi és etruriai szokás között azonban lényeges különbség az, hogy míg Etruriában a „Totenbett" egy kőtömbből volt kifaragva, vagy fából készült, addig a görögök kőlapokból állították össze, amely tulajdonképp ládához hasonlított. A másik különbség az, hogy a görög „Totenbett"-ben a hamvat tartalmazó urna nyert elhelyezést, amíg az etruszkoknál a nem hamvasztott holttestet helyezték rá. Az etruriaiaknak formai és rendeltetési párhuzamai inkább a déloroszországi kamrasírokban lelhetők fel, ahol csontvázas temetkezéssel fordulnak elő. Végül maga Herbig is kijelenti, hogy a „Totenbett"-re való temetkezésnél nem szükséges keleti hatást keresnünk, mert Etruriában a hamvasztásos és csontvázas temetkezés egymás mellett élése elvezethetett a „Totenbett" használatához.

A szarkofágok formai előzményénél Herbig megemlíti a 6. és 5. sz.-i caerei terrakotta szarkofágokat. Ezek minden esetben klinén fekvő, lakomázó házaspárokat ábrázolnak. A külső forma is klinére emlékeztet. Belül üregesek, így ezek alkalmasak voltak a halott hamvainak befogadására. Művészi szempontból tekintve az ión művészet etruriai hatásának fényes bizonyítékai ezek a terrakotta szarkofágok. Valójában ezek sem tekinthetők szarkofágoknak, mert az alapvető különbség éppen abban van, hogy ezekben a halott hamvait helyezték el. Herbig szerint ezek a korai etruszk canopusoknak monumentális példányai: „es seien also monumentale Aschenurnen gewesen".

A későbbi kőszarkofágok tulajdonképpeni előzményei a Chiusiból való mészkőládák. Külső formájuk faládára emlékeztet, tömbszerű lábakon állnak, oldalukon bemélyített, keretelt mező, amelyben reliefes ábrázolás van. Ezekben látja Herbig a 4—3. sz.-i

[8] Csodás tettei a Sándor-regényben is nagy szerepet játszanak. Tertullianus (De anima 55) mint halottidézőt említi. Johannes de Niciu Chronographiaja (vers. aeth. ed. Zotenberg 52) szerint gonosz démonoktól tudta meg a jövendőt.

[9] *A. A. Barb:* Der Heilige und die Schlangen. Mitt. der Anthrop. Ges. in Wien. LXXXII. 1953 1 ff.

[10] Lásd *L. Thorndike:* A History of Magic and Experimental Science. I. London 1923. 582—583.

faláda-típusú szarkofágok előzményeit. A chiusii szarkofágoknak nemcsak a formája hanem relief témái is ismétlődnek a későbbi faláda-típusoknál, mint pl. a lakomázó csoportok, szfinkszek és különböző állatok.

Ennek a faláda-típusnak Etrurián kívül találjuk meg ősi formáját, ez a krétai Hagia Triadából való „szarkofág", amelyet festéssel díszítettek. Ez a láda lábakon állott, mint a korai chiusii kőládák is. Később Etruriában a lábak egyre kisebbek lesznek, végül teljesen elmaradnak. Háztető alakú fedelet kapnak és ebben a lábnélküli formában a sidoni szarkofágokhoz hasonlítanak.

Az etruszk kőszarkofágok másik típusa a klinét utánzó forma. Ennél a típusnál görög hatást keresett Herbig, s analógiának ephesosi, hellenisztikus kori kliné-szarkofágot hoz. Az ephesosi kliné-forma tetején könyöklő alak fekszik, kezében csészével, ez a típus Etruriában is gyakori.

Az etruriai szarkofágok harmadik csoportját az ún. „Hallentypus" képviseli. Ez a csoport a ládaformákhoz tartozik, azzal a különbséggel, hogy sarkain oszlop vagy pillér van. A pilléreket vagy oszlopokat gerenda köti össze, amelyet reliefes ábrázolással díszítenek. Ez sem sajátságosan etruszk forma, párhuzamait és előzményeit Kyproson és Sidonban találjuk meg. Az etruszk forma azonban sokkal egyszerűbb, mint előképei, olyan gazdagon kivitelezett szarkofágot, mint a sidoni siratónők szarkofágja, Etruriában nem találunk. Különbség van a sidoni és etruszk „Hallentypus" között a ládatetőben is. A sidoni szarkofágoknak nyeregtetős, az etruszknak viszont fekvőhelyet utánzó fedele van, ahol a halott szoborban megmintázott fekvő alakja nyert elhelyezést.

Herbig a szarkofágok reliefes díszítéseit két nagy csoportba osztja : ún. 'figurális-elbeszélő' és 'figurális-díszítő' csoportba. Kiemeli azt, hogy az etruszkok a szarkofágokon, mint a reliefdíszes urnákon is, előszeretettel alkalmazzák a görög mithológiából vett jeleneteket. A görög mondák tartalmát nem változtatják meg, csak közelebb hozzák az etruszk valláshoz úgy, hogy a hitvilágukban szereplő démonokat és halálistenségeket léptetnek fel a görög mithológiai jelenetekben. Különösen kedvelik a véres és brutális jeleneteket, amint ezt az agyagurnák reliefjeinél és a tombák falfestményeinél is megfigyelhetjük. Az ábrázolásokban jelentős szerepet játszanak a halottkultuszból vett jelenetek és a túlvilágra való utazás motívuma.

Herbig jellegzetesen etruszk témának mondja azokat az ábrázolásokat, amelyeken hivatalnokok felvonulását látjuk. Kocsizási és vadászásra való kivonulást egy kyprosi kőládán is látunk, azonban a hivatali színezet teljesen hiányzik a kyprosi ábrázolásnál, amíg ez az etruszk reliefeken teljesen kifejezésre jut.

A 'figurális díszítésű' szarkofágokon állatküzdelmi jelenetek és haláldémonok szerepelnek. Szimbólikus jelentésük Herbig szavai szerint : „die unentsinnbare Macht des Todes über ein sterbliches Geschöpf zu versinnbildlichen, mit der spezifisch-etruskischen Vorstellung vom Tode als eines grausamen Raffers, Mörders, Zerfleischers."

Herbig a tarquiniai „sarcofago del sacerdote"-t karthagói importdarabnak tartja, ui. a fekvő alak lába alatt kis posztamens van, amely azt a benyomást kelti a szemlélőben, hogy a figura ezen áll. Ez a greco-pun szarkofágoknak jellemzője, ilyen posztamens az etruszk szarkofágoknál nincs. Kár, hogy a sidoni atropoid alakú szarkofágokat figyelmen kívül hagyja, holott ezeknél is szerepel a posztamens.

A szarkofágtetőket díszítő alakoknál hangsúlyozza, hogy minden egyes arcnál érzi a szemlélő, hogy ezek portrénak készültek. Az etruszk művészetnek a reális portréábrázolásra való törekvését igen figyelemre méltónak tartja, s a portréábrázolás kísérleteit a korai canopusok emberfejeinél is felismeri.

A festett szarkofágoknál megfigyelte, hogy az etruszk mesterek közvetlenül a kőanyagra, tehát stukkóalapozás nélkül festettek. Sajnos, ez az egyik oka annak, hogy a festés ezekről ma már csaknem teljesen lekopott. Herbig a hat festett tarquiniai szarkofágot annak a festőiskola alkotásának tartja, amely a tarquiniai tombák falképeit is készítette. Az etruszkok a szarkofág festésnél a görög vörösalakos váza-stílust követték, vagyis világos színű alakok sötét háttérben jelennek meg.

Legnehezebb problémát jelent Herbignek a szarkofágok korának meghatározása. Nagyon megnehezíti a pontos keltezést az, hogy a szarkofágok nagyrésze a nem hitelesen feltárt tombákból való. A keltezhető anyag hiánya miatt a szarkofágok stílusából kiindulva próbálja egyes csoportok és darabok korát meghatározni. Az 5. sz. második felében kezdődik el annak a csoportnak gyártása, ahol a szarkofágtetőn háton fekvő alak nyer elhelyezést. Ez a csoport áll legközelebb az archaikus kori művészethez, a szobrok megmunkálásában sok az archaikus vonás. A „Hallentypus" készítésének virágkora a 4. sz. második fele, sőt még a 3. sz.-ba is mélyen belenyúlik. E csoportba tartozó szarkofágok reliefjeinél a kisázsiai szobrásziskolák hatása figyelhető meg, főleg a halikarnassosi mausoleum mestereinek stílusa érvényesül a legtöbb szarkofágnál. A 3. sz.-ban a faláda for-

mából alakul ki az ún. „Fassadentypus", fedelén félig fekvő, balkönyökére támaszkodó alakkal. Ennek a csoportnak virágkora a 3. sz. vége és a 2. sz., kisebb számban még az 1. sz. ban is előfordulnak. Ez a típus hatott legerősebben az i. u. római szarkofágplasztikára.

Külön fejezetben foglalkozik Herbig a szarkofágokat gyártó műhelyekkel. A műhelyek megállapításánál elsősorban azt veszi figyelembe, hogy melyik városban található ma a legtöbb szarkofág, mert szerinte a mai elhelyezkedés nagyjából őrzi az ókori műhelyek helyét. Az etruszk városok közül Tarquiniát, Caerét, Vulcit és Chiusit emeli ki, ahol hosszú ideig dolgozó műhelyek voltak.

Könyvének utolsó fejezetében az etruszk szarkofágplasztika művészettörténeti hatását és elemeinek továbbélését vizsgálja. Az etruszk hatás a császárkori római szarkofágoknál jól követhető. Herbig szerint az etruszk művészet kisugárzása nem zárul le az ókorral, hanem a közép- és renaissancekori sírplasztikában is felfedezhető, az általa megemlített példák azonban nem meggyőzőek és erőltetettnek látszanak.

A könyv ismertetéséhez néhány megjegyzést szeretnék hozzáfűzni. Herbig a katalógus megírásában nem volt következetes, egyes darabokat hosszasan és alapos gondossággal leír, míg másoknál azzal a hivatkozással, hogy ezt már közölték, csak néhány soros rövid leírást ad. Jobb lett volna, ha a publikált darabokról is részletesebb leírást ad, hogy egy-egy darab kikeresésénél ne kelljen más publikációkban utána keresni.

A szarkofágokat a mai őrzési helyek alapján csoportosította. A műhelyek helyének megállapításánál is ezt, illetve csak ezt veszi alapul. Ezzel kapcsolatban a szarkofágok stílusbeli jellegzetességeit is kellett volna tárgyalnia a topográfiai elhelyezkedés mellett. Mert ha csak az őrzési helyekből indul ki, akkor az egy műhelyben készült darabok elszakadnak egymástól és hamis képet nyerünk az ókori műhelyek helyéről. Mert az nagyon valószínű, hogy egy-egy műhely nem csak a helyi használatra dolgozott és így azok készítményei más városokba is elkerülhettek.

A táblák rossz elrendezése nagyon megnehezíti a könyv használatát. Gyakran előfordul, hogy egyazon szarkofág képe más-más táblán, amelyek egymástól távolabb vannak, nyer elhelyezést.

Az olvasó örömmel venné, ha a szerző foglalkozna azzal a kérdéssel is, hogy miért kedvelték az etruszkok a görög mitológiai jeleneteket és miért alkalmazták olyan gyakran szarkofágjaikon. Azt ugyan megemlíti, hogy nemcsak a szarkofágokon, hanem az urnákon és a tombák falfestményein is ábrázolták ezeket a mondákat, de ennek a kérdésnek bővebb tárgyalásába nem bocsátkozik.

A könyv elolvasása után nem értjük meg, hogy miért bánik Herbig oly mostohán az etruszk feliratokkal. Feliratot egyáltalán nem közöl és ezt a hiányt nem pótolja az sem, hogy a CIE megfelelő helyeire utal, de ezt sem teszi meg mindegyik feliratos szarkofágnál. Egy szarkofág-corpus megírásánál mégsem volna szabad a feliratos részt ennyire figyelmen kívül hagyni.

Legproblématikusabb az olvasó számára a szarkofágok datálásáról írott fejezete. Herbignek teljesen igaza van abban, hogy minden egyes darabot nem lehet pontosan keltezni, mert a szarkofágok nagyobb része híjával van a keltezhető leleteknek és a pontos leletkörülménynek. Nem is arról van szó, hogy minden egyes darabnál évszámnyi pontosságú keltezést adjon, hiszen ez teljesen lehetetlen feladat lenne. Az anyagnak csaknem kétharmada egyáltalán nincs keltezve, mert a datálásról írott fejezetben néhány kiemelt szarkofágot keltez és egy-két példa alapján akarja az egyes típuscsoportok korát meghatározni. Jobb lett volna, ha a katalógusban minden egyes darabnál ad egy megközelítő dátumot, mert ez a semminél többet ért volna.

A könyv jelentőségét és érdemét néhány hiányossága ellenére sem szabad kétségbe vonni. Herbig könyve mind az antik szarkofág-corpus, mind az etruszk publikációk szempontjából jelentős mű. Az etruszk szarkofáganyag feldolgozásában úttörő munkának számít. Egyrészt a római szarkofágprobléma szempontjából is szükséges az etruszk szarkofáganyag ismerete, mert ennek hatása nyomot hagyott a római szarkofágplasztikában is. Másrészt a könyv értékes alapot szolgáltat az etruszk emlékanyag és vallástörténet további kutatásához.

SPRINCZ EMMA

CESARE NEL BIMILLENARIO DELLA MORTE. (Autori vari) Ed. Radio Italiana, 1956, 260 l.

A Iulius Caesar halálának kétezredik évfordulója alkalmából tartott megemlékezések sorát Olaszországban az az előadássorozat nyitotta meg, amelyet a Rádió 1956 első hónapjaiban közvetített. Ennek folyamán a vezető olasz ókorkutatók s néhány külföldi szakember mutatta be különböző aspektusból Caesar alakját és korát. Az előadások kifejezett célja az volt, hogy minél szélesebbkörű hallgatóság számára minél teljesebb képet adjon Caesar rendkívül sokoldalú tevékenységéről, méltassa történeti és kulturális jelentőségét (Pref. 5—7.). — Az elhangzott előadások gyűjteménye még ugyancsak az 1956-os év folyamán könyvalakban is kiadásra került. Ebből kitűnik, hogy az egyes szerzők az előadás népszerűségének mértékét meglehetősen különböző színvonalon szabták meg, ilymódon a jubileumi kötet egyes fejezetei érdeméből a bimilleniumtól függetlenül is számot tarthat a szakember érdeklődésére.

Az első előadás (Cesare stratega e la conquista della Gallia) Caesar hadvezéri kvalitásaival és teljesítményeivel foglalkozik. A szerző, *G. Giannelli* hangsúlyozza a politikai tisztánlátás és a stratégia összefüggését. Caesar annak köszönhette fulmináns sikereit s azért tekinthető az ókor legnagyobb hadvezérének, mert politikai céltudatosságával eszményi módon egyesült az a képessége, hogy a változatos stratégiai eszközöket hannibáli leleményességgel alkalmazza. G. előadása főrészében e két tényező érvényesülését mutatja be a galliai hadjárat két szakaszának (58—55, illetve 54—52) áttekintése alapján.

E. Paratore Caesar írói egyéniségét (Cesare scrittore) abban az összefüggésben kívánja bemutatni, amiben Caesar kivételes jelenség : hogy egyaránt nagy volt mint politikus, mint hadvezér és mint író. Caesar írói tevékenysége sokrétűségének és jelentőségének szándékolt dokumentálását azonban aligha szolgálja azzal, hogy — ifjúkori írásai mellett — megfeledkezik például leveleiről (25.). Kétségtelen az is, hogy a két *Commentarii* önmagáért beszél, azonban szerzőjük alkotó erejét nem elhanyagolható módon jellemzik azok a testimóniumok is, melyek — Hirtiustól Suetoniuson át Frontoig — arról tudósítanak, hogy Caesar milyen képtelen körülmények között is milyen könnyen dolgozott. — Problematikus a két *Commentarii* globális emlegetése (26—27.), hiszen például az idézett Cicero részlet (Brut. 75, 262.) csak a *Bellum Gallicum*-ra vonatkozik (vö. *M. Rambaud:* L'art de la déformation historique dans les Commentaires de César, Paris 1953, 9. 28.). — Figyelemreméltó Paratorenak az az állásfoglalása, hogy Cicero és Caesar stílusának hagyományos poláris szembeállítását Cicero *szónoklatai*, illetve Caesar *Feljegyzései* alapján jogosulatlanul merev eljárásnak tartja (27.) : kétségkívül igaza lehet abban, hogy Caesar szónoki stílusa és elbeszélő stílusa nem vehető azonosnak, bár igaz, hogy az előbbi ismeretéhez nincs elégséges támpontunk. — Elfogadható a két Caesar-féle mű stiláris és szerkezeti egységének védelme (29—30.), propagandisztikus és apologétikus célzatuk elvitatása (30., 32.) azonban nem visz közelebb megértésükhöz.

G. Forni (Cesare ingegnere, scienziato e la riforma del calandario c.) előadásában először a Caesar hadjáratai során a mindenkori helyzet követelményeinek megfelelően alkalmazott haditechnikai megoldásokkal (erődítések, ostromgépek, hajótípusok etc.) foglalkozik a két *Commentarii* alapján. F. látja a problémát, hogy tudniillik Caesar szóhasználatából legtöbbször nem dönthető el, melyik ötlet származik tőle magától (42.) mégis a két legimpozánsabb munkálat — a rajnai híd, illetve az Alesia körüli erődvonal-tervét Caesarnak tulajdonítja (43 skk.), azért, mert olyan szakszerű részletességgel írja le mindkettőt, hogy könnyűszerrel rekonstruálhatók. Nézetem szerint általában nem tulajdoníthatunk többet Caesarnak, mint a céljait keresztező akadályok, nehézségek felismerését s az ezek leküzdését szolgáló feladatok általánosságban mozgó kijelölését ; a konkrét terv, akárcsak a gyakorlati kivitelezés, hivatásos szekemberei műve lehetett. — A naptárreform esetében F. helyesen hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy rendet teremtett a korabeli római zűrzavarban, valamint hosszú századokra megalapozta az időszámítást, azonban megfeledkezik arról, hogy mit jelentett ez az egész birodalom egységes irányítása szempontjából (vö. *H. Bengtson:* Einführung . . . 1949, 27.).

F. Arnaldi a történetíró Caesarról (Cesare storico) szóló, az előzőknél kevésbé népszerű hangnemben megírt, tartalmas, egy kissé szinte már zsúfolt előadásában egy egész sor vitatott kérdésben foglal állást : így a *De bello civili* és a *De bello Gallico* publikálásának (i. e. 46-ban, illetve aktuális propaganda célzattal 52/51 vagy 51/50 telén), az *Epistulae ad Caesarem* és a *Bellum Alexandrinum* szerzőségének (Sallustius, illetőleg Hirtius) kérdésében (54., 64.). — Rámutat arra, hogy a b. G. történeti hitelét tépázó hiperkritika mögött nem egyszer gall, illetve germán elfogultság rejlik.

L. Pareti úgy látja, hogy a *dictator* Caesar politikájának és törvényhozásának (Cesare dittatore e la sua legislazione) célja a társadalmi osztályok közti egyensúly megvaló-

sítása volt a *clementia* álláspontjáról (87.) — tehát alapjában véve a Caesar állítólagos lavírozásáról alkotott felszínes elgondolást képviseli. Még kevésbé volt Caesar célja egy osztályokon és pártokon felülálló (al disopra di ogni fazione), a társadalmi igazság követelményeinek megfelelő (soddisfare ad esigenze . . . di giustizia soziale) rendszer létrehozása (91.). Caesar a rabszolgatartó római állam konszolidálására törekedett s kétségtelen, hogy ennek érdekében — az erős központi hatalom létrehozása mellett — igyekezett felhasználni a rabszolgatartó birtokos osztályok és általában a széleskörű szabad római polgárság erőit, ahogy azt a Spartacus-felkelésnek és Róma egyidejű külpolitikai nehézségeinek intő tanulsága, a hagyományos senatusi politika csődje és a polgárháború tapasztalatai megkívánták. Ez a magyarázata a rabszolgák aktivitása, politikai befolyása ellen irányuló következetes és kíméletlen intézkedéseinek (vö. például Caes. b. c. III. 1., 6., 21, 4. — b. Alex.2. b. Hisp.20. — Suet. Caes. 42., 48. — Dio, XLI. 32., 37—38. XLIII. 39, 1. — Cic. in Pis. 9. p. Sest. 55. — Ascon. p. 9.), a provinciális kormányzat reformjának municipális politikájának, s ez a „*nova ratio vincendi*" (Cicero) alapja. A maga személyes hatalmának biztosítását egy Sulla típusú *proscriptio* és testőrség jobban szolgálta volna, mint a kortársak óta félreismert célzatú *clementia* és a konszolidáció, Róma jövője érdekében önként vállalt „lavírozás".

M. Gelzer a „Caesar politikája a polgárháborúban" (La politica di Cesare nelle guerra civile) c. előadásában a Caesar proconsuli imperiumának lejárása körüli vita ismertetéséből indul ki, majd a Sulla halála utáni belpolitikai helyzet alakulásának áttekintésével és a *De bello civili*-ből — kissé terjengősen — idézett részletekhez fűzött megjegyzéseivel igyekszik bemutatni a polgárháború kitörése körüli római állapotokat, Caesar helyzetét, elgondolásait, taktikáját. G. többször említi, hogy Caesar engesztelékeny, liberális nyilatkozatai, gesztusai lépten-nyomon konzervatív ellenfelei bizalmatlanságába ütköztek s végül is ez a gyanakvás vezetett 44 március idusához — azt a kérdést azonban fel sem veti G., hogy mi volt az oka ennek a gyanakvásnak, mik voltak társadalmi alapjai a *dictator* elleni oppozíciónak.

Caesar előkészületeit a parthusok ellen tervezett hadjáratra (La guerra contro i Parti) *M. A. Levi* ismerteti. L. először vázolja Parthia felemelkedésének körülményeit és okait, megjelöli a Parthus-birodalom fő erőforrásait, de ugyanakkor rámutat az időnkénti gyengülését, a hatalmának ingadozásait előidéző belső és külső tényezőkre is, majd áttekinti Róma és Parthia korábbi kapcsolatait — bár a legelső érintkezést : Sulla i. e. 92. évi diplomáciai tárgyalásait (Plut. Sulla 5.) nem említi. — Utal néhány a terjeszkedésből és a hadsereg átalakulásából Róma számára adódó nehézségre a Carrhae-i vereség jelentőségére Róma keleti presztizse szempontjából, kihatásaira a római külpolitikában. — Ebben az összefüggésben ismerteti Caesar keleti hadjáratát (Zéla), ideiglenes intézkedéseit, tapasztalatait és előkészületeit a Róma tekintélyének helyreállítása, a birodalom határainak biztosítása érdekében tervezett hadjáratára, amit 44 március idusa meghiúsított.

G. Tibiletti „L'ambiente politico-familiare di Cesare" c. előadásában helyesen állapítja meg, hogy a Karthagó feletti győzelmet követő átalakulások nem kímélték meg a családot, a római társadalmi, politikai élet korábbi alapját sem. Felszínes idealista felfogásra vall viszont az a nézete, mely szerint a meghódított világból érkező eszmék hatására alakult át a római társadalom (132.), az új eszmék ereje rombolta le a római társadalom régi tartópilléreit (133.). — Caesar személyes példáján mutatja be, hogy az ő korában a pillanatnyi egyéni érdek a családi politikai hagyományokkal szemben már gátlástalanul érvényesült, a házasságokat is az egyéni politikai célkitűzéseknek, alkalmi számításnak rendelték alá (például : Caesar első felesége Cinna lánya volt, a második Sulla unokája ; Clodius felmentése etc.).

*A. H. M. Jones*nek a Caesar korabeli Itáliáról szóló, jól felépített, reális szemléletről tanúskodó előadásában (L'Italia al tempo di Cesare) szóbakerülnek a legfontosabb idevágó kérdések : a római polgárjognak a szövetséges háború után egész Itáliára való kiterjesztéséből származó jogi és gazdasági következmények ; a municipiumok élete Caesar korában ; egyes vidékek (Transpadana, Samnium) sajátos helyzete ; a mezőgazdaság és társadalom alakulása Itáliában ; a rabszolgatartó nagybirtok hegemóniájának kihatásai a paraszti lakosság életviszonyaira ; a hadsereg földigénye ; a Catilina-összesküvés társadalmi alapjai ; Caesar körültekintő földbirtokpolitikájának új vonásai etc. — J. a kalózok e korabeli rabszolgaszállító szerepét túlbecsüli (153.) : Spartacus seregének etnikai összetétele is mutatja ezirányú aktivitásuk csökkenését, ez egyik magyarázata annak, hogy Varro többször említett (153—154.) művében már megmutatkozik a rabszolgamunkaerő szükséglet kielégítésének elégtelensége (vö. Ant. Tan. 4 [1957] 29 skk.).

M. A. Levi második, „Cesare capoparte e la sua legislazione" c. előadása bevezetésében a római politikai pártok mibenlétével, létrejöttével, a hadsereg politikai jelentő-

ségének, szerepének kialakulásával foglalkozik; majd Caesar felemelkedését, a triumvirátus előtti különböző politikai manőverekben, törvénytervezetek létrejöttében játszott szerepét tárgyalja. Különösen érdekes itt a Rullus-féle földtörvényjavaslat célzatának felfogása (169—170.). Végül Caesar diktátori hatalmának eszközeit, különféle intézkedéseit, törvényeit, terveit, politikájának monarchikus tendenciáit ismerteti.

A Caesar és a *senatus* közti jogi vita (Il conflitto giuridico tra Cesare ed il senato) főkérdése, amint *F. De Martino* helyesen megállapítja, a galliai proconsulság tartama volt (181.). M. szerint Caesar imperiuma i. e. 50 márciusában járt volna le (185.). Így azonban értelmetlen a tíz néptribunus 52. évi törvénye, amelynek alapján Caesar távollétében is pályázhatott volna a consulságra; tudniillik Caesar második consulságára — M. szerint is (184—185.) — csak a 48. év jöhetett szóba, s e szerint a törvény feltételezi, hogy Caesar i. e. 49 második felében nincs Rómában. Ha nem így lett volna, akkor Pompeius és a senatorok vele szövetkezett csoportja nem mesterkedett volna olyan buzgón azon, hogy utólagos rendelkezésekkel megváltoztassa, megsemmisítse a korábbi megállapodásokat. — Abban viszont teljesen igaza van M.-nak, hogy Marcellus consul 50 december 1-i eljárása (mikor megsemmisítette a senatusnak szinte egyhangú döntését (370 : 22) arról, hogy Pompeius is bocsássa el seregét, továbbá, hogy a senatus felhatalmazása nélkül átadta Pompeiusnak a hadsereg vezetését) törvénytelen volt (189—190.); így kétségtelen az is, hogy Pompeius parancsnoksága önkényes volt (190.). — Hogy kinek volt igaza a jogi vitában? Erre a ma már meglehetősen meddő kérdésre nem mondhatunk mást, mint Cicero egy későbbi, lehiggadt nyilatkozatában: „Erat . . . obscuritas quaedam, erat certamen inter clarissimos duces" (p. Marc. 10. §.).

L. Pareti második „L'opposizione e la fine di Cesare" c. előadásában ismerteti Caesar nagyszabású (grandioso) terveit, előkészületeit a dákok és a parthusok elleni hadjáratra, majd az i. e. 46-tól kezdve jelentkező ellenzéki megnyilvánulásokat, az összeesküvés résztvevőit, s megállapítja, hogy céljuk az oligarchikus restauráció volt (204.). Az összesküvők indítékai túlnyomórészt személyes, anyagi természetűek voltak (209.), a privilégiumaik elvesztése, vagy számításaik kudarca miatti bosszú s csak kivételesen idealisztikus elképzelések (203.). De ez utóbbi összesküvők is alaptalanul igazolták magukat azzal, hogy Caesar a parthus-hadjárat előtt királlyá akarja nyilváníttatni magát, mert az egész Sibylla-jóslattal kapcsolatos mendemondát ellenfelei terjesztették azzal a célzattal, hogy szabotálják a nagyjelentőségű hadjáratot, amely restaurációs esélyeiket szertefoszlatta volna (208.). Ezért volt a lázas sietség Caesar március 18-ra tervezett elutazása előtt (209.). — S — szerintünk — ez lehetett egyik oka annak is, hogy az összeesküvőknek a merénylet tervének kidolgozásán kívül a további teendőket illetően semmi épkézláb elgondolásuk nem volt.

A. Rostagni „Cesare nella storia della cultura" c. előadásában Cicero halhatatlanságot jósló nyilatkozatából kiindulva bemutatja, hogy Caesar alakja valóban mindig — az ókortól (Livius) a legújabb időkig (Gundolf) — az érdeklődés, viták középpontjában állt. Áttekinti a különböző korok és eszmeáramlatok — váltakozva hol az 'inestinguibil odio', hol az ‚indomato amor' jegyében fogant — felfogását, megítélését, s mintegy vázlatot ad egy megírandó „Caesar im Wandel der Jahrhunderte" kompozíciójához. — Különben vitatható, hogy Caesar Ciceróhoz intézett, a kettejük érdemét illető nyilatkozatát (Plin. n. h. VII. 30, 117. „. . . *ut dictator Caesar . . . de te scripsit, omnium triumphorum laurea maior, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse quam imperii)* valóban komoly elismerésnek, vagy pedig irónikus szúrásnak szánta-e. Ugyanis ennek — a már Enniusnál (ann. VII. 269 skk. V.) olvasható — szembeállításnak ilyen előjelű megfogalmazása Ciceronak egyik többször (például p. Mur., Brut.) fejtegetett, kedves témája volt. Ha pedig a Plinius fenntartotta nyilatkozat az *Anticatones*-ből származik, akkor a célzat világos, tudniillik éppen a *pro Murena* másik fő témája Cato merev, gyakorlatiatlan filozófiai álláspontjának, magatartásának fölényes kifigurázása.

A. Momigliano a „caesarizmus" eszméje történetének áttekintésében (Per un riesame della storia dell' idea di cesarismo) a következő főbb kérdésekkel foglalkozik. I. A „caesarizmus" terminus jelentése és első előfordulásai. II. Programmatikus párhuzamok Caesar és Napóleon között. Caesar bírálata mint III. Napóleon burkolt támadása; III. Napóleon Caesar-könyvének genezise. III. A III. Napóleon és munkájának baloldali bírálói: Mazzini, Carducci. — Roscher elmélete és a modern történetírás óvatosabb állásfoglalása. — Figyelemreméltó módon számontartja azt, hogy Marx is rámutatott a Caesar és Napóleon közötti párhuzam megvonásának anakronisztikus voltára (239.).

A fentieken kívül szerepel még a kötetben két előadás: *P. Treves:* Cesare e Alessandro (sorrendben az ötödik) és *A. Ferrabino:* La fortuna delle creazione politica di Cesare (sorrendben az utolsó). Mindkét előadás tartalmaz szellemes megjegyzéseket, lényeges mondanivalójukat, gondolatmenetüket azonban e sorok írójának nem sikerült

rekonstruálni. Mentségül s egyben ízelítőül szolgáljon Ferrabino néhány „tétele" : „Cesare dev' essere accettato come *vir contradictionis.*" (248.) „Se dunque di una creazione storica di Cesare di puó parlare senza fallacia, bisogna riconoscerle, fuori dal campo politico, nella sfera spirituale. *Cesare fu creatore del proprio martirio.*" (255.) „. . . Cesare . .. il *poeta dell'azione*" (256.).

Az előadássorozat kitűzött céljának megfelelően valóban sokoldalú képet rajzolt Caesar tevékenységéről és koráról. Teljességről azonban nyilvánvalóan nem beszélhetünk. A már említett hiányosságokon kívül nem került szóba például Caesarnak a *F. M. Heichelheim* által (Wirtschaftsgesch. d. Altert. I. Leiden 1938, 421—22.) oly nagyra értékelt pénzreformja, grammatikai munkásságának méltatása, mostohán kezelték a vallástörténeti vonatkozásokat is etc.

Mindent összevéve az egész vállalkozás dícséretesnek mondható, s csak sajnálkozhatunk azon, hogy ez az évforduló nálunk teljesen elsikkadt. Az utóbbi negyedszázadban megjelent egynéhány kurta recenzió nem mentette fel hivatalos ókortörténész fórumainkat a megemlékezés kötelezettsége alól. Ebből a mulasztásból csak keveset tehetett jóvá az a megkésett, a Cicero bimillenium alkalmából Caesar emlékének is szentelt fejtegetés, mely e folyóirat hasábjain jelent meg (vö. 5, 1958. 45. skk.), legfeljebb annak megértéséről tanúskodik, amit Rostagni így fogalmazott meg (217.) a két nagy kortársról : „L'uno fu all' altro indissulubilmente congiunto nel quotidiano dibattito della vita, dei sentimenti e delle idee ; e l'un l'altro si accompagnano nei secoli, segnalandosi e contrapponendosi, con alterne vicende, nella storia della cultura."

MARÓTI EGON

EMLÉKKÖNYV KELEMEN LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 80. ÉVFORDULÓJÁRA

Kolozsvár—Bukarest 1957, 700 lap. (A Bolyai-Tudományegyetem kiadvány ai, 1.)

Az Antik Tanulmányok 3. (1956) évfolyamában alkalmunk volt ismertetni azt a tekintélyes kötetet, amely a Román Népköztársaság legnevesebb történetkutatóinak a X. (római) történészkongresszusra készített tanulmányait egyesítette. (307. skk. 1.) Ebből kirajzolódott az a nagyszabású tudományos tervező- és szervezőmunka, amely romániai kutatótársainkat foglalkoztatja, és ennek a munkának a nemzetközi nyilvánosság elé szánt, lemérhető eredménye. Most egy hasonló reprezentatív kiadványt : a romániai magyar történetkutatók nesztorának tiszteletére szerkesztett hatalmas emlékkönyvet óhajtjuk bemutatni.

A kötet szerzőinek — magyar, román, német kutatóknak — «különböző nyelvű írásai egyenrangú felekként, alkotó harmóniában sorakoznak egymás mellett e könyv lapjain», mint ahogy az ünnepelt is ezt az együttműködést szolgálta egész élete munkájával. A változatos tartalmú írások — a művészet-, művelődés- és gazdaságtörténet, régészet, néprajz, múzeum-, könyv- és levéltártörténet, valamint az Erdélyben élő népek haladó hagyományainak témaköréből — színesen és hitelesen tükrözik a kutatások állását azokon a területeken, amelyeken Kelemen Lajos hosszú élte során annyit alkotott. Számos tanulmány közvetlenül a jelen problémáinak megoldását szolgálja, a derekas rész a történeti múlt kérdéseinek van szentelve. Témáival és eredményeivel az egész kötet meleg érdeklődésünkre tarthat számot, de itt csak az ókori vonatkozású tanulmányokat ismertethetjük.

Ezek közül első Bodor András «Napoca a feliratok tükrében» c. alapos értekezése. (78—111. l.) B., mint a feliratos anyag avatott szakértője, nemcsak a mértékadó feldolgozások megállapításainak alkalmazásával, hanem akárhány új megfigyeléssel és józan történelemszemléletből adódó következtetéseivel meggyőző erejű képet rajzol a római kori Napoca életéről. A feliratok állapota helyenként olyan, hogy az olvasás nem is lehet biztos ; egy ilyen természetű vázlat nem igényli a bibliográfiai teljességet, de pl. a vallási élet rajzához nem ártott volna hasznosítani (kellő kritikával!) Brelich Angelo és Nagy Tibor aquincumi megfigyeléseit sem ; szívesen olvastunk volna többet a III—IV. század viszonyainak megvilágítására alkalmas dokumentumokról ; végül szóvá kell tennünk a görög nevek átírásának következetlenségeit és hibáit (pl. Ptolemáiosz, syncretizmus, Pergamón ; itt említjük a «*Matrones*-eket», vagy a «dák *ansamenses* regióját» stb.) is. Mindez azonban nem vonhat le a gondos és sok tekintetben eredeti tanulmány értékéből.

C. Daicoviciu «Ţara lui Dromichaites» (Dromichaités országa) c. kis cikkében (179—182. l.) Polybios 102. töredékéhez (Büttner—Wobst, IV. p. 528) és a Suidas-lexikon két címszavához (Anadromai, Dromichaités) kapcsolódva *nova lectio*-t javasol: a szerinte kétségtelenül téves *Ὀδρυσ(σ)ῶν* népnevet *Ὀρδησσῶν*-nal kellene helyettesíteni. Ez utóbbi az Ordéssos folyó mentén lakó népre utalna. A folyót Hérodotos (IV 48) valóban említi az Istros *északi* mellékvizei között, és így Dromichaités «geta-dák országa», amely ellen Lysimachos 293/2-ben *διὰ τῆς Θρᾴκης* hadat vezetett, a havasalföldi síkságon, a mai Argeş környékén volna keresendő. A szövegváltoztatás azonban nem látszik indokoltnak: Hérodotos (IV 92) az Istrostól *délre*, az Artiskos két partjának vidékére helyezi az *Ὀδρύσαι* népét.

Ferenczi István (279—292. l.) a tihói római táborról foglalja össze az eddigi (korántsem kielégítő) kutatások eredményeit és sürgeti az északi-daciai határvédelem e fontos láncszemének tervszerű feltárását.

Végül Ion I. Russu a székelyszentmihályi unitárius egyház vezetőségének 1842-ben a kolozsvári püspökséghez írott jelentését ismerteti és a függelékben adja a levél teljes magyar szövegét. (532—541: Un raport epigrafic de la Mihăileni.) Az érdekes beszámoló szerzői — «az újj üdő szellemével haladni kívánván» — hét enlaki római oltárkövet írtak le. A feliratok közül a CIL-ban csak három szerepel (III 946, 947, 6257), a többi négyet Russu itt közli először.

Sajnos, a szép kötetből csak ennyi való az ókor területéről. De nem hisszük, hogy csorba esik az Antik Tanulmányok «profilján», ha röviden utalunk néhány nem-antik tanulmányra is. Kit ne érdekelne pl. Bágyuj Lajos beszámolója a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956/57. évi helyreállítási munkálatairól? J. Bielz az 1848/49-i eseményeknek az erdélyi szászok, V. Cheresteşiu pedig a románság körében támadt visszhangját nyomozta. Bónis György egy Marosvásárhelyt őrzött XV—XVI. századi kézirat (a somogyvári formuláskönyv) vizsgálatával a középkori magyar szokásjog ismeretét gazdagította. M. Dan Hunyadi János nemzetközi jellegű hadseregének összetételéről értekezett, Darkó László a kolozsvári Szent Mihály-templom újonnan feltárt falfestményeit, Debreczeni László az 1953. évi kolozsvári műemlékösszeírás építéstörténeti eredményeit ismertette. Entz Géza az erdélyi gotika bizonyos társadalomtörténeti tényezőit mutatta be újszerű megvilágításban («Művészek és mesterek»), Farczády Elek a Bolyai-könyvtár becses anyagának viszontagságait vázolta. Az antikvitás hazai továbbélésének kutatói számára is sokat mond Jakó Zsigmond kitűnő tanulmánya: «Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron.» Jancsó Elemér a jakobinus-mozgalom hazai hagyományainak vizsgálatával járult hozzá a kötethez. Örömmel olvashatjuk Kristóf György Meltzl-tanulmányát a kolozsvári Petőfi-kultuszról. Makkai László a mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdéseit fejtegette. Még a székely posztóharisnya «fejlődéstörténete» is szóhoz jut; de ne feledkezzünk meg a többi művészettörténeti, néprajzi stb. adalékról sem, amelyek minden változatosságuk ellenére is szerves egységbe forrnak: Erdély életének és Kelemen Lajos tudományos életművének, nevelői hatásának dokumentumai. Csak az tölti el fájdalommal az olvasót, hogy a «Bălcescu, az ember» c. tanulmány szerzője — I. Tóth Zoltán — nem lehet közöttünk, igaz emberségével és nemes tudásával nem munkálkodhatik az egymásra utalt népek együttműködésének kimélyítésén.

Borzsák István

W. REIDINGER: DIE STATTHALTER DER UNGETEILTEN PANNONIEN UND OBERPANNONIENS VON AUGUSTUS BIS DIOKLETIAN. Mit einem Anhang v. *H. LIEB:* Der Praeses aus Sbeitla. Bonn, Habelt, 1956. (Antiquitas. Reihe 1. Abhandlungen zur alten Geschichte. Hrsg. unt. Mitw. v. *V. BURR* u. *J. STRAUB* v. *A. ALFÖLDI* 2. Bd.)

Régi hiányt óhajtott pótolni a szerző ezzel a művével. Utoljára Ritterling írt Illyricum inferius és Felső-Pannonia helytartóiról az Arch.-epigr. Mitteilungen XX. 1897-i évfolyamában, «Die Statthalter der pannonischen Provinzen» címmel. Ez a cikk alapvető a pannoniai helytartók kronológiájának szempontjából és módszerében is útmutató, azonban az azóta eltelt több, mint fél század eredményeit ezen a tudományterületen ideje volt már leszűrni, rendszerezni és összefüggően tárgyalni. Erre a feladatra vállalkozott Reidinger.

A mű első fejezete rövid összefoglalást ad Pannónia meghódításáról, a provincia keletkezéséről, a Traianus- és Diocletianus-kori közigazgatási felosztásról és a provinciai hivatali apparátusról.

A szerző ezután Illyricum Inferius, majd Pannonia Superior helytartóinak pályáját tárgyalja időrendben. Közli az illető helytartóra vonatkozó fontosabb feliratokat, auktorhelyeket és bibliográfiát.

A pannóniai helytartók hivatali pályafutása és származása c. fejezetben Reidinger megvizsgálja a helytartók cursus honorumát abból a szempontból, hogy pannóniai hivatalviselésük hány évvel következett consulságuk után. Arra az eredményre jut, hogy az osztatlan Pannoniában átlagosan 7—11 évi, Felső-Pannoniában 3—10 évi időköz telt el a consuli és helytartói hivatal között. Ha megnézzük, milyen provinciákban viseltek közben hivatalt, kiderül, hogy valójában kevés tartomány volt, mely Felső-Pannóniát rangban megelőzte. A szerző arról is tájékoztat minket, hogy milyen provinciákból származnak a pannóniai helytartók.

A következő függelék «A pannóniai helytartók rendelkezésére álló katonai erők» címmel a Pannoniában állomásozó légiókkal foglalkozik Ritterling RE cikke és az újabb irodalom alapján. A segédcsapatokat illetőleg a szerző megelégszik azzal, hogy Wagner, Pavan műveire és Cichorius cikkére utal a RE-ban. Két táblázat csatlakozik ehhez a fejezethez: egyik a légiók állomáshelyeiről, másik pannóniai tartózkodásuk idejéről ad áttekintést.

Az auxiliák itt-tartózkodása idejének meghatározásához közli a CIL XVI-ból azokat a katonai elbocsátó leveleket, ahol pannóniai segédcsapatok vannak felsorolva. Ezután a helytartók jegyzéke következik, amelyben összehasonlításul a saját datálása mellett feltünteti a Ritterling-féle kronológiát is. Végül meg kell említenem, hogy a szerző igen részletes, kimerítő bibliográfiát állított össze az idevonatkozó irodalomból.

Lieb: der Praeses aus Sbeitla c. rövid cikke csatlakozik Reidinger művéhez. Ez a felirat 1948-ban került elő a bizánci erődítmény falából. Lieb a feliratot a 3. sz. 2. felére datálja.

Nézzük meg ezek után, milyen felfogást képvisel Reidinger néhány olyan esetben, amely eddig sok vitára adott alkalmat. Vannak ezek között olyanok is, ahol még mindig várni kell újabb bizonyítékokra, ahhoz, hogy a kérdést végleg el lehessen dönteni.

Azokról, akik csak hadvezéri megbizatással jártak itt, a Pannonia meghódítása c. fejezetben szól. A szerző i. u. 8-ra teszi Illyricumnak szétválasztását egy felső és egy alsó provinciára. Ettől az időponttól kezdve tehát már helytartóknak lehet felfogni a pannoniai parancsnokokat. Annak tartja már Cn. Cornelius Lentulust is. Ritterlinggel ellentétben azonosítja azzal a Lentulussal, akiről Tacitus is megemlékezett (Ann. IV. 44.). és aki a dákok fölötti győzelemért ornamenta triumphaliát kapott, hadjáratát pedig azzal a hadjárattal, amelyről szó van a Monumentum Ancyranumban. Bár döntő bizonyítékokkal nem tud szolgálni, sok érvet sorakoztat fel amellett, hogy az a Lentulus, aki i. e. 14-ben volt consul, 11—12-ben volt Illyricum helytartója és ebben a minőségben viselte a dákok elleni hadjáratot i. u. 11-ben.

Az idősebb L. Neratius Priscus pannoniai helytartóságának meghatározásában elveti Ritterling datálását az 102—105. évre, e helyett Pompeius Longinus elé, 94—97-re teszi megbizatását. A pannóniai helytartó szerinte a 87. év consulával azonos és nem Annius Verus kollégájával, aki 97-ben volt consul suffectus. (Másképp: R. Syme JRS. 1953. 159. l.) Az utóbbi esetben ui. Reidinger túlságosan hosszúnak tartja az időt a 81 előtti praetura és a consulatus között. 103(?)—106-ig Felső-Pannonia első helytartójában P. Alfius Maximust szeretné látni. Galatiai provinciakomplexus feletti helytartóságát ui. az újabb kutatás kb. 101—103-ra teszi. Ez után következnek pannónia-superiori megbizatása. Helytartóságát régebben Antoninus Pius idejére datálták.

Zwikker, Studien zur Markussäule c. művében (78 skk.) igen alaposan kidolgozta a Marcus Aurelius uralkodása első felében Pannonia Superiorban hivatalt viselő helytartók kronológiáját. Reidinger is azonos eredményekre jut ebben az időszakban. Pl. L. Dasumius Tullius Tuscus helytartóságát és nem C. Iulius Commodus Orfitianusét teszi M. Iallius Bassus 166-ban kezdődő hivatalviselése elé — nagyon helyesen, mert L. Dasumius Tullius Tuscus már 152-ben consul volt, C. Iulius Commodus Orfitianus pedig csak kb. 160-ban. (Másképp: Hüttl II. 27, 58 és Dobó, Pannonia prov. helytartói, 70. lap.) C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes különleges megbizatásának (leg. leg. XIV. gem. cum iurisdicatu Pannoniae Superioris) azonban nem számít fel külön időt, mint Zwikker, mert csak a helytartó távollétében történő helyettességnek fogja fel. (V. ö. Egger Zwikker-bírálatát. Gnomon, 1942. 329. lap.) Így C. Iulius Commodus Orfitianus hivatalviselése közvetlenül M. Iallius Bassus helytartóságához csatlakozik.

Fulvius Maximusra vonatkozólag nem fogadja el Radnóti hipotézisét, amely szerint azonos lenne a bonni carmen epigraphicumban szereplő Fulvius Maximussal, mert ez utóbbi germániai helytartósága nem eshet együttes uralkodás idejére a «deorum stirpe genito Caesari» 14/15. sor miatt, 12 évi köz viszont már túl sok lenne a germaniai és pannóniai helytartóság között. Azt viszont lehetségesnek tartja, mint Radnóti, hogy Fulvius Maximus volt az utolsó felső-pannóniai helytartó, akinek a parancsnoksága alatt három legio állott, mert már 214-ben Alsó-Pannóniához került Brigetio a leg. I. adiutrixszal együtt. (Ezzel Alsó-Pannónia is consularis rangúvá vált, mint 2 legiós provincia.)

Reidinger műve széleskörű tájékozottsággal, a magyar és külföldi irodalom alapos ismeretében megírt, megbízható forrásmunka, mindenki haszonnal forgathatja.

Meg kell itt említenem, hogy Dobó Árpád 1957-ben beadott kandidátusi értekezésében is ugyanezt a tárgyat dolgozza fel. Kívánatos volna, hogy mihamarabb nyomtatásban napvilágot látna legalább a Pannonia Inferior helytartóiról szóló rész, hiszen Ritterlingnek 1927-ben az Archaeológiai Értesítőben megjelent cikke óta nincsen olyan új feldolgozás, mely Pannonia Inferior helytartóival foglalkoznék. Ennek a tartománynak az anyagát Reidinger sem dolgozta fel.

G. Nagy Izabella

E. SWOBODA: CARNUNTUM. SEINE GESCHICHTE UND SEINE DENKMÄLER. Römische Forschungen in Niederösterreich, Band I, Graz—Köln 1958.

Carnuntum, a Bécs és Pozsony között fekvő rómaikori légiótábor és város (Petronell és Bad Deutsch Altenburg) emlékanyagát ismertető Vezetőnek immár III-ik (átdolgozott) kiadása jelent meg (260 szövegoldal és 48 képes tábla terjedelemben), az osztrák oktatásügyi, a kereskedelmi és újjáépítési minisztériumok, valamint a stájerországi és alsóausztriai (tartományi) kultúrális osztályok anyagi támogatásából.

Az I. (1949) és a II. kiadáshoz (1953) képest tovább gyarapodott értékben E. S. műve, ezért ismertetése és tanulmányozása hasznos és indokolt azok számára is, akik már ismerik Carnuntum kiváló Vezetőjének megelőző kiadását. Ez érthető olyan munka újabb kiadásánál, amely ásatások eredményein és régészeti leleteken alapul, különösképpen Carnuntum esetében, amelynek feltárása 1953 óta — meg kell vallanunk — nagyobb mértékben haladt előre, mint akár a mi Aquincumunk kutatása. Az emlékanyag feldolgozásának alapszempontja a változtatások és új eredmények közepette is változatlan maradt: E. S. előadásában az egyes tárgyak az általános történelem megvilágításába kerülnek, ami látszólagos elszigeteltségükből kiragadja azokat. Ha viszont az ásatásos feltárás terén Aquincumban el is maradtunk Carnuntum, alsó-ausztriai párhuzamának kutatása mögött, ezzel szemben Aquincum apró leletanyagának rendszerezett feldolgozásában (fibulák, mécsek, kerámia, üvegek stb.) a magyar szaktudomány jutott előbbre. E. S. éppen azért, mert a carnuntumi használati tárgyak gyűjteményes kiadásai és rendszerbe foglalásai még teljesen hiányoznak, számos esetben csak utalhat olyan egyes tárgyakra, amelyeknek leírásával és bemutatásával egyébként még adós az osztrák kutatás.

Ismeretterjesztő munkánál, amilyen célzata E. S. ezen könyvének is van, a vonzó, elsőrangú és új képanyag ragad meg elsősorban. A III. kiadás egy (sikerült) színes képpel is gazdagodott (a címlapon: mozaikpadozat, újabb lelet). A 136. oldal utáni (alaprajzi) térkép háromszoros nagyságával (a II. kiadáshoz képest) találóan jellemzi a carnuntumi „polgárváros" évről-évre gyorsuló előrehaladását. A 146. és a 147. oldalak rekonstrukciós rajzokat mutatnak: „őskori lakóház"; „carnuntumi lakóház". Örvendetes, hogy a II. kiadásnak (évtizedek óta) elavult és hiányos áttekintő rajza (Carnuntum és környéke) helyett most már olyan térképet adhatott a szerző (új kliséről), amelyen a legújabb feltárások eredményeinek pontjait is bejelölték: palotaromok, fórum, 1948—1957. évi ásatás stb. Szinte irígyelhetők az új kiadásban a kitűnő légi felvételek a rommező-részekről. Egyáltalán a képes táblák élesebb, tisztább kivitelükkel kellemesen tűnnek fel.

A feldolgozás szerkezete a III. kiadásban jelentősen változott. Az előző kiadás két, tágasabban kezelt fejezete helyett ezúttal a következő részekre tagolódik az anyag: Történelmi előzmények; Róma a Duna mellett; municipium Aelium Carnuntum (vagyis: Carnuntum, a polgárváros); Vallás és kultúra; jegyzetfejezetek. Ez behatóbb súlypontosításokat és kiemeléseket tett lehetővé. E. S. a kettős arculatú módszerén nem változtatott, ami egyik főértéke ennek a Vezető-típusnak: első főrészében, amelyet a

nagyobb betűalak is kihangsúlyoz, a nagyközönséghez szól, míg a II. főrészben, a jegyzetfejezetekben, a szakemberek számára vitatja meg a kérdéseket és tekinti át a vonatkozó irodalmi helyeket. A kétféle előadásmód és anyag ezen éles kettéválasztása világossá teszi a szerkezetet és valóban szerencsésnek érzik azon cél elérése érdekében, hogy az egyszerű érdeklődő és a szakember egyaránt haszonnal forgathassa Carnuntum ismertetőjét. Megállapítható, hogy E. S. az új kiadásban nagy mértékben kiszélesítette dokumentumapparátusát, különösképpen a magyar szakirodalom teljesebb igénybevételével is.

SZILÁGYI JÁNOS

EUSEBIUS WERKE VIII. DIE PRAEPARATIO EVANGELICA. Hrsg. von *K. MRAS* **Erster** Teil: Einleitung. Die Bücher I bis X. 613 l. Zweiter Teil: Die Bücher XI bis XV. Register. 589 l. Berlin, Akademie-Verlag, 1954—1956.

A nagy görög egyházatya művének új kiadása szinte jubileumi jellegűnek tekinthető: mintegy ötven évvel az utolsó, egy évszázaddal az első modern kiadás, és négyszáz évvel az editio princeps után látott napvilágot, két világháború viharaitól megszakított negyven évi, mintaszerű tervszerűséggel végzett munka eredményeként, ami már magában is indokolttá teszi, hogy néhány szóval felhívjuk rá a figyelmet.

Mint a terjedelmes bevezető tanulmányból kiviláglik (I. Teil VII—LX), M. a szöveg rekonstrukciójánál számbajövő kódexek nagyrészét — néhány esetben nem is egy alkalommal — újra, személyesen kollacionálta, ahol pedig ez a szöveg egészét illetően nem állott módjában, legalábbis a problematikus helyeket újra átvizsgálta. Adatai alapján kétségtelen, hogy ezen a téren sokkal kiterjedtebb munkát végzett, mint a P. E. régebbi kiadói egyenként végeztek, s ennek eredményeképpen elődeinek számos helytelen olvasatát korrigálhatta. A kódexek tanulmányozása során a különféle korrekciók megtételén túl még két irányban sikerült jelentős eredményeket elérnie, nevezetesen a kódexek egymáshoz való viszonyának, a kódexcsaládfa tisztázásának, és az egyes kódexek értéke megállapításának terén. Szükségtelen és terjedelmes felsorolás lenne, ha M. valamennyi itt elért eredményét külön-külön regisztrálni akarnánk; összegezően annyit mondhatunk, hogy M. az egyes kódexeknek elődei által csak sejtett, vagy éppen vitatott összefüggését csaknem mindenütt aligha megcáfolható érvekkel tudja bizonyítani. Ilyen módon sikerül a szöveg rekonstrukciójában figyelembe veendő kódexek számát egészen szűkre vonni a nyilvánvaló másolatok kizárásával, megalapozottá válik az a véleménye, hogy a kódexek két, jól elhatárolható csoportot alkotnak, és végül, de nem utolsó sorban így válik meggyőzővé az a megállapítása, hogy az új kiadás szövegének elsősorban az első kódexcsoporthoz tartozó A (Codex Paris. Graec. 451), a második csoporthoz tartozó B (Codex Paris. Graec. 465), és a két csoport között közvetítő szerepet betöltő I (Codex Marc. 341) kódexek alapján kell állnia, mint amelyek értékben a többiek fölé emelkednek. Elég egy pillantás a szövegkritikai apparátusba annak megállapításához, hogy M. megfigyeléseit következetesen érvényesíti is: az első öt könyv szövegének megállapításában elsősorban az A és I(az A csak az első öt könyv szövegét tartalmazza!), míg a mű további részeinél a B és I kódexekre támaszkodik.

Az előző kiadásokkal szemben M. munkája számos ponton örvendetes változást, illetve gyarapodást mutat. Kétségtelenül haladást jelent az a körülmény, hogy M. a szöveg helyreállításában semmi szerepet nem juttatott a Stephanus és Vigerus-féle első kiadásnak, melynek számos hibás olvasata még a modern kiadásokba is belekerült. Az is helyes újítás, hogy az Eusebeios által idézett antik szerzők szövegének megállapításánál az Eusebeios-kéziratokból és nem az illető auktor más úton ránk maradt szövegéből indul ki, csak azokkal a helyekkel téve kivételt, melyek szövege az Eusebeios-kódexekben kétségtelenül romlott. Végül — és ez ugyancsak a P. E. szövegének teljességét segíti elő — M. nemcsak az egyes könyvek rövid tartalmi összefoglalóit közli, hanem azokat is, melyeket Eusebeios az egyes fejezetek élére szánt, s amelyeket a kiadók általában elhagytak, holott nem egy esetben magának a szövegnek pontosabb megértését segítik elő.

Az új kiadás tehát — a rövid bemutatásból is látnivaló — a szöveg helyreállítása tekintetében elvek és gyakorlati megvalósulás dolgában egyaránt kielégíti a korszerű tudományos igényeket. Ugyanennyire körültekintő volt M. kiadásának széles körben való használhatóságát illetően is, melyet a második rész végén levő, mintegy százötven oldalt kitevő regiszter van hivatva biztosítani. Az Eusebeios által idézett szerzők és művek

listáját, a terjedelmes név és tárgymutatót, valamint a görög szójegyzéket és M. Eusebeios nyelvére, stílusára vonatkozó vázlatát nemcsak Kaisareia hajdani püspökének kutatója, hanem a történész, filozófiatörténész és a nyelvész is haszonnal forgathatja majd, hiszen az előző kiadásokban nem akadhat még csak megközelítően terjedelmes regiszterre sem. A szöveg használhatóságát és áttekinthetőségét segíti elő az is, hogy az idézetek Eusebeios saját véleményét kifejező mondataitól eltérő betűtípussal vannak szedve.

Mindent összevetve, az újonnan kiadott P. E., melyet szerzője — hogy saját szavait idézzük — „mint fiatalember vállalt, és végül ősz fejjel, szerencsésen fejezett be", hosszú ideig, megérdemelten mértékadó kiadás lesz.

SZEPESSY TIBOR

GY. MORAVCSIK: DIE BYZANTINISCHE KULTUR UND DAS MITTELALTERLICHE UNGARN. (Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftwissenschaften. Jahrgang 1955. Nr. 4.) Berlin, Akademie-Verlag 1956. 29. l.

Külföldi tudományos körökben — Moravcsik professzor munkásságán kívül — igen kevéssé (vagy egyáltalán nem) ismerik a hazai bizantinológiai kutatás eredményeit, s ily módon arról sincsenek kellően tájékozva, milyen sokrétű volt az a hatás, amelyet a bizánci birodalom kultúrája a magyarság életére gyakorolt. Pedig a magyar—bizánci kapcsolatok kutatása — azonkívül, hogy hozzásegít bennünket saját kultúránk, történelmünk átfogóbb, teljesebb megértéséhez — sok értékes mozaikszemmel járul hozzá annak az általános képnek kialakításához is, hogy az egyes európai népek milyen mértékben részesedtek a bizánci kultúrörökségből. Ezen értékes mozaikszemek sorába tartozik Moravcsik professzor előadása is, melyet fenti témáról 1955 áprilisában tartott a berlini Tudományos Akadémián. Előadásában összefoglaló képet ad a magyar bizánci kapcsolatok fejlődéséről a honfoglalás előtti kortól egészen a Város elfoglalásáig. Az előadás nyomán szemléletesen bontakozik ki előttünk, hogyan változik meg a korábbi alárendeltségi viszony elődeink és a bizánciak között: Konsztantinosz Porphyrogennétosz császár már nem parancsolja, hanem *keri* a magyarokat, legyenek szövetségesei. A későbbi századokban egyre szorosabbá válnak a magyar—bizánci kapcsolatok: bizánci hercegnők magyar királynékká lesznek, vagy magyar hercegnők emelkednek a bizánci trón magasságába. (Pl.: Szent László királyunk Piroska nevű leánya, a későbbi Eirene császárnő, a konstantinápolyi Pantokratór-monostor alapítója.) A kapcsolatok azonban nem korlátozódtak csupán a felsőbb rétegekre. Bizánci kőfaragók kezenyomát látjuk az Árpád-kori épületek maradványain, magyar kereskedők keresik fel a császár városát, görög helynevek, személynevek, jövevényszavak mutatják az érintkezést. A magyar-bizánci kapcsolatoknak egyik jelentős állomása, amikor 1366-ban V. János császár látogatást tesz Nagy Lajos királyunk udvarában. Egy századdal később pedig Hunyadi János titkos megállapodást köt a császárral Konstantinápoly védelmére, az események váratlan és tragikus bekövetkezése azonban megakadályozza Hunyadit nemes szándékának megvalósításában. Mindezek a történelmi tények nem hagynak kétséget afelől, hogy Bizánc hatása a magyarságra mindenkor közvetlen volt. Moravcsik professzor ezután összegezi a megoldásra váró feladatokat, melynek során megemlíti, hogy vizsgálat alá kell venni a magyar személy- és helynevek eredetét, s újra átvizsgálni a kölcsönszavak átvételének útját. Nem kétséges, hogy ezáltal a magyar—bizánci kapcsolatoknak még sok új bizonyítéka kerülhet napfényre.

Moravcsik professzor előadása értékes felvilágosításokat nyújt mindazoknak a külföldi szakembereknek, akik a magyar bizantinológiai kutatás eddig elért eredményei és jövő feladatai iránt érdeklődnek. Ilymódon tehát a magyar kutatók mellett — akik abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy Moravcsik professzor sok évtizedes, gazdag munkássága révén* közvetlen forrásból ismerkedhetnek meg a magyar bizantinológia problémáival és elért eredményeivel — végre a külföld számára is lehetővé vált egységesebb, átfogóbb kép kialakítása ennek a fontos tudományterületnek magyar vonatkozásairól.

KOPP ÉVA

*Elsősorban l.: Moravcsik: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor, Budapest—Konstantinápoly, 1923. — Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai, Budapest, 1934 — és különösen: Moravcsik: Bizánc és a magyarság, Budapest, 1953.

GASTER CENTENARY PUBLICATION. Edited by *B. SCHINDLER*. London, Percy Lund, Humphries & Co. Ltd., 1958. 8°, [VIII]+40. l.

Moses Gaster 1856-ban született Bukarestben és 1939-ben halt meg Londonban. Korábban (1881—1885) a bukaresti egyetemen volt a román nyelv és irodalom tanára, majd Oxfordban (1886—1891) a szláv és bizánci irodalomé. Később a zsidó tudománynak szentelte életét. 1929-ben a Román Tudományos Akadémia t. tagja lett, 1930-ban a Royal Society of Literature tagja. A román és zsidó folklore, a Biblia, az apokrífák, a szamaritánus irodalom világhírű kutatója volt. Nagyértékű kéziratok gyűjtője és publikálója.

Születése százados fordulóján a Royal Asiatic Society — a Román Népköztársasággal karöltve — 1956 XI. 22.-én Londonban emlékülést rendezett tiszteletére, amelynek előadásai a jelen füzetben láttak napvilágot.

E. Robertson a szamaritánusok legrégibb Tóra-példányát, az ún. Abisa-tekercset vizsgálja újból a Qumrán 4. barlangjában talált szamaritánus Exodus-kézirat fényénél. Az Abisa-tekercset látta Gaster is, s két ízben már fényképeket is készítettek róla (utoljára 1951-ben Prof. F. Pérez-Castro Madridból). *A. Graur* — a Román Tud. Akadémia küldöttjeként — Gaster román nyelvészeti munkásságáról, S. *Gaon* Gaster judaisztikai tanulmányairól, *S. R. Burstein* Gaster folklorisztikai eredményeiről tartott előadást. *B. Schindler* személyes élményeiről beszélt. Ugyanő lenyomatja újból Gaster irodalmi munkásságának bibliográfiáját, amely már korábban — Gaster 80. születésnapján — megjelent (Gaster Anniversary Volume. [London, 1936.]. 21—36.). Ezúttal némi pótlást eszközölt *Vivian Gaster*, az ünnepelt tudós legidősebb fia. Ez a bibliográfia a magyarországi tudósokat is érdekelheti, mert ilyenek találhatók benne : garabonciás diák (Nr. 15.), a magyarországi szombatosok (Nr. 54.), a kazár királyok megölése (Nr. 185.); a cigányokról számos helyen szól, hiszen ez a téma Gaster legsajátosabb studiumai közé tartozott.*

* A következő tételek hiányoznak a bibliográfiából :

1. Zu Schulthess, Über zwei Karšūnī-Handschriften. — ZDMG. LXIII. 1909. 859. — 2. סדר מעשה עיקבא—Hazofeh. IX. 1925. 158—161. — 3. מדרש הנסיעה—Dissertationes Hebraicae [Blau—Festschrift]. Viennae, 1926. 83—93. — 4. Letters of Moses Gaster to Wilhelm Bacher (1887—1912). — Gaster Anniversary Volume. [London 1936.] 386—402. — 5. Dr. M. Gaster's letters from the time of the Berlin Congress, 1878. — Ibid. 545—548. — 6. Beiträge zur vergleichenden Sagen- und Märchenkunde. Zu Paulis Schimpf und Ernst. — Jubilee Volume in Honour of Prof. B. Heller. Budapest, 1941. 149—155. — A Nr. 215a bibliográfiai adatai ekként egészítendők ki : מדרש הנסיעה —Hazofeh. X. 1926. 83—93., XI. 1927. 66—74.

SCHEIBER SÁNDOR

FOLYÓIRATSZEMLE

AZ ORSZÁGOS SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI (BULLETIN DE MUSÉE HONGROIS DES BEAUX-ARTS) 8. és 9. (1956), 10. és 11. száma (1957).

Folyóiratunkban[1] egyszer már megemlékeztünk az Országos Szépművészeti Múzeum Közleményeinek antik vonatkozású tanulmányairól. Itt hívjuk fel a figyelmet az azóta megjelent füzetek gazdag és változatos tartalmára.

A 8. füzetben Kákosy László a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményének újabb hat szolgaszobrát ismerteti és illeszti be az ó-birodalom és az első átmeneti kor társadalmi fejlődésébe. A fiatal, de máris jónevű prágai J. Frel egy, a Szépművészeti Múzeum birtokában levő sérült szoborfejről azt mutatta ki, hogy Thukydidést ábrázolja és az i. e. 4. század közepéről való : érvelésében meggyőző és a nemzetközi tudományos együttműködés eredményességét örvendetesen dokumentáló teljesítmény. Szilágyi J. György Izsó Miklós kisplasztikáinak (táncábrázolások, «Cigány-Laokoón») antik inspirációját világította meg a tőle megszokott anyagismerettel és -szeretettel.

A népi demokráciák kutatóinak testvéries együttműködését a 9. szám anyagából K. Majewski tanulmánya («Késő-helladikus terrakotta a Szépművészeti Múzeumban») szemléltetheti : a kitűnő varsói régész a hajdani Arndt-gyűjtemény egyik terrakotta-szobrocskáját (ágyon fekvő pár) a késő-helladikus kor III B—C periódusának emlékei közé helyezi el. Castiglione László az i. e. 3. század elejére tehető alexandriai Aphrodité-kultuszszobor két újabb — már korántsem kultikus rendeltetésű — példányát ismerteti.

A 10. számban szintén találunk ókori vonatkozású cikkeket. Kákosy László egy nem éppen különleges, de ábrázolásai folytán mégis figyelemre méltó egyiptomi bronzszitulát ír le. A «Közlemények» szerkesztőinek gondosságát bizonyítja az a tény, hogy nem érik be a múzeum egyes darabjainak «csak» szakmai ismertetésével, hanem — mint pl. az Antik Osztály két szaszanida gemmájának esetében — a múzeumi dolgozók kompetenciáján kívül eső kérdések tisztázását sem hanyagolják el. A szóban forgó gemmák feliratainak megfejtésével és társadalomtörténeti jelentőségük megvilágításával Harmatta János nemcsak a maga iranista hírnevét öregbítette, hanem a Szépművészeti Múzeum anyagának megszólaltatásával a múzeum látogatóinak köszönetét is kiérdemelte.

A legfrissebb (11.) számban Wessetzky Vilmos a Szépművészeti Múzeum két kanóposának ismertetése kapcsán az edénytípus formakérdéséhez fűz tanulságos megjegyzéseket, Szilágyi J. György pedig egy szirén-ábrázolásos korinthosi aryballost sorol be összefüggésébe : Benson osztályozása szerint a «müncheni szirén csoportjának» termékei közé, a korinthosi tyrannis bukásának és Athén Peisistratos-korabeli előretörésének időszakába.

Borzsák István

[1] AntTan. 3 (1956) 328.

HÍREK

NY. F. DERATANI
1884—1958

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára még ő írta meg tavaly a szovjet klasszika-filológia negyven esztendejének a történetét a Vesztnyik Drevnyej Isztorii számára, s a moszkvai egyetem értesítőjének, a Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta című folyóiratnak az a füzete, amely az ő tollából ugyanennek a feladatnak a megoldását a Lomonoszov-Egyetem klasszika-filológiai tevékenységére korlátozva nyújtotta, már a fáradhatatlan tudós halála hírét és ezzel együtt immár lezárult tudományos pályájának rövid vázlatát is közölte. Így a fájdalmas veszteség éreztette meg azt, amit a szovjet klasszika-filológia történetírója csak szerénységből nem tett hozzá az eredményekben gazdag negyven év áttekintéséhez: *et quorum pars magna fui.*

1958. január 13-án halt meg, életének hetvennegyedik évében Nyikoláj Fjodorovics Deratani, 1949 óta a klasszika-filológia tanszékvezető professzora a moszkvai egyetemen, amelynek már 1912-ben lett a magántanára. Közben széleskörű felsőoktatási és tudományszervező tevékenységet folytatott a Társadalomtudományi Kutatóintézetek Oroszországi Szövetségében, az Állami Képzőművészeti Akadémián, a Vörös Professzurán, az Irodalmi és a Színművészeti Intézetben, a Leninről nevezett moszkvai Pedagógiai Főiskolán, valamint a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián. Eleinte metrikai és retorikai tanulmányokkal foglalkozott és a római költészet, főleg Ovidius retorikus elemeit vizsgálta. A forradalom után az elsők között követelte és valósította meg a marxista—leninista módszer alkalmazását a két klasszikus irodalom történetében s különösen Aischylos, Aristophanés, Lucretius, Vergilius és Lucanus költészete társadalmi alapjainak a feltárásához járult hozzá termékeny szempontokkal. „A római irodalom története", amelyet 1954-ben az ő szerkesztésében adott ki a moszkvai egyetem — társszerzői I. M. Nahov, K. P. Polonszkaja és M. N. Csernyavszkij —, nemcsak a kutatás eredményeit alapos kritikán átszűrve, világosan és kellő arányérzékkel összefoglaló kitűnő kézikönyv, hanem további kutatásokra ösztönző, gondolatokban gazdag alapvetés is; maga Deratani írta benne az elvi bevezetést, a római irodalom kezdeteire, az I. század első felének szónoki művészetére és Cicerora, Vergiliusra, Liviusra, Lucanusra, a római tudományra és jogra vonatkozó fejezeteket. A felsőoktatásnak és azon túlmenően a klasszikus irodalmak népszerűsítésének tesz évek óta jó szolgálatot az antik irodalom kétkötetes chrestomathiája, amely az ő szerkesztésében több kiadásban forog közkézen s amely sok tekintetben a mi Világirodalmi Antológiánk, különösen ennek az ókori irodalmakat feldolgozó első kötete számára is eligazító példaképül szolgált.

A Magyar—Szovjet Társaság 1954-ben Moszkvában járt delegációjának azok a tagjai, akik látogatást tettek a moszkvai egyetem klasszika-filológiai tanszékén s akik azután a moszkvai magyar nagykövetség fogadásán újra találkozhattak Deratani professzorral, és ott folytathatták vele a történeti, majd a filológiai karon tartott vendégelőadások nyomán mindjárt meginduló tudományos eszmecserét, soha nem fogják elfelejteni azt a meleg rokonszenvre valló élénk érdeklődést, amellyel rendkívül mozgékony szelleme a magyar klasszika-filológia eredményeit és a magyar Homéros-fordítás elvi kérdéseit kísérte. Ennek a rokonszenvnek és ennek az érdeklődésnek elvi alapjaira világít rá, hogy Ny. F. Deratani a szovjet klasszika-filológia negyven évének áttekintése során a szovjet tudomány jelentős vonásai között emelte ki jó kapcsolatait a népi demokráciák klasszika-filológiájával. És az az internacionalizmus, amely ebben a megállapí-

tásban kifejezésre jutott, ugyanúgy jellemző Deratanira, a kommunista tudósra, mint az a felelősségtudó patriotizmus, amelyre utolsó cikkének végszavai utalnak: „A klasszikus-filológusok, a marxista—leninista módszerrel felvértezve, a fiatal és az idősebb nemzedék erőinek szoros egységében, teljesítik és teljesíteni fogják hazafias kötelességüket szocialista Hazánkkal szemben." Olyan búcsúszavak ezek, amelyeknek kötelező erejéért tanítványok hosszú sora vállalja a kezességet.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

K. MICHALOWSKI

LENGYEL RÉGÉSZETI ÁSATÁSOK TELL ATRIB-BAN

1957-ben a varsói Nemzeti Múzeum vezetésem alatt újabb régészeti expedíciót szervezett Egyiptomba. Ezúttal azonban kutatásaink területe nem Edfu volt, ahol 1936—1939-ben a Varsói Egyetem és a kairói Keleti Francia Archeológiai Intézet megbízásából vezettem lengyel—francia ásatásokat, hanem Atribis városa a Nílus deltájában, az ókorban Alsó-Egyiptom tizedik nomosának a fővárosa. A régi városból, mely az ókori Egyiptom történetének vége felé az ország legnagyobb városai közé tartozott, nem sok maradt meg. A mai Benha város végén, mely kb. 40 km-re fekszik Kairótól északra, a Tell Atrib nevezetű falucska közelében a Nílus deltájának megművelt földjei közt három kisebb domb emelkedik. A középsőn az ún. Sech, vagyis egy muzulmán szent sírboltja foglal helyet, a két másik elhagyott pusztaság, ahol a meredező téglafal-omladékok és edénytöredékhalmok közt mérges kobrák tanyáznak. E két domb nagyobbikát szemeltem ki csoportommal együtt ásatásaink tárgyául.

A munkálatok első pillanatától fogva két ellenséggel kellett harcolnunk: a kígyókkal és a vízzel. A kígyókkal aránylag könnyen elbántunk: azon nyomban megöltük őket. A vízzel azonban nem ment olyan könnyen. Márciusban és áprilisban másfél méternyire a szántóföldek szintje alatt talajvízre találtunk. Márpedig egy bizonyos talány megfejtéséhez, mely rögtön helyi munkálataink első napjainkban felvetődött, 4—5 m mélyre kellett leásnunk. Így hát sárban ástunk tovább, melyet szivárgó vízpatakok öntöttek el folyton; szünet nélkül mertük ki a vizet faszivattyúk, ún. Archimedes-i csavarok segítségével; több mint 2000 éve használják ezeket Egyiptom területén, s jobban beválnak, mint a modern hidraulikus berendezések. Estefelé azonban, mikor a munka végeztével a munkások abbahagyták a hengeres „tamburák" forgatását, melyek az árkokban a felsőbb szintekre gyülemlő vizet meregették, nyomban kistó keletkezett a gödörben, melyből csak az általunk feltárt vastag nyerstégla-fal meredt fel (1. kép). Megpróbáltunk motoros szivattyút használni, de nem sikerült. Néhány perc múlva ugyanis eltömte a szivattyút a homok.

Éppen ez a homok vetette fel a megoldásra váró talányt. Megállapítottuk ugyanis, hogy abban a kisebb dombban, mely bensejében a mi házunkat rejtette, vastag falakból és vízszintes lapokból álló tégla-szerkezet van. Mivelhogy néhány évvel ezelőtt véletlenül feltárták a közelben Takhut királyné, II. Psametich, XXVI. dinasztiából való fáraó (i. e. VI. sz. kezdete) feleségének a sírját, eleinte azt hittük, hogy egy királyi nekropolis területén vagyunk, melyet homokba építettek, hogy megőrizzék az Ó- és Új-Birodalom sivatagba épült nagy királytemetőinek hagyományait. Titokban azt reméltük valamennyien, hogy Takhut királyné férjének, a már említett II. Psametichnek a sírját fedeztük fel, ugyanis uralkodásának látható nyomait már napvilágra is hoztuk.

Két nagy kőtömbről van szó, melyeket hieroglifikus felirat díszített, s bizonyára valamilyen szentély kapujához tartoztak (2., 3. kép); ezeken II. Psametich lefaragtatta a száz évvel előtte uralkodó Taharka fáraó nevét, csupán egy hieroglifát hagyott ott, a „nefer" — „szép" jelentésűt, mely ugyanazon a helyen az ő nevéhez is odaillett. Ezt a tényt, hogy II. Psametich ki akarta sajátítani Taharka építkezését, T. Andrzejewski úrnak, tanítványomnak, az ásatások munkatársának sikerült megfejtenie.

A további ásatások azonban meggyőztek bennünket arról, hogy olyan berendezéssel van itt dolgunk, mely nem a megholtak kényelmét szolgálja, hanem az „élők városának" használatára rendeltetett. Ugyanis az archeológia számára eddig ismeretlen ókori vízszűrő berendezést tártunk fel (4. kép). A csalódás, melyet az okozott, hogy nem akadtunk rá II. Psametich sírjára, hamarosan helyet adott a megelégedésnek: sikerült választ

1. kép. Nyerstégla-fal délnyugati nézetből

találnunk arra a kérdésre, mely az összes egyiptológusokat kínozta. Milyen vizet ittak a görögök és a rómaiak Egyiptomban? Mint tudjuk ugyanis, a Nílus szűretlen vizét nem ihatja olyan ember, aki nem ebben az országban született, aki nem szokta meg gyermekkora óta az e vízben élő mikrofaunát. Sőt még a nílusi fürdés is erős bőrexcémát okozhat az európai jövevénynek. Ezideig csupán az ún. üledéktisztító rendszer volt ismeretes ; ez több vizszintes lapból álló ciszterna volt, melyeken lassan folyt át a víz s lerakta az üledéket. Esővizet csak a partszegélyen lehetett ciszternákba gyűjteni, például Alexandriában, — az ország belsejében alig esik eső, Felső-Egyiptomban pedig soha.

Tehát Atribisben a Ptolemaiosok uralkodása alatt tömegesen Egyiptomba települő görögök az itt található homokdombot szűrő-berendezés építésére használták fel. A homok itt egyfelől szivó-pumpa gyanánt működött, másfelől a talajvíz gyors beszívásával ugyanakkor meg is tisztította, hasonlóképpen, mint ahogy a Visztula homokja megtisztítja a Visztula vizét a varsói szűrőberendezések számára. A Deltában van talajvíz bőven, csakhogy különböző szinten, az évszaktól függően. Ezért azok a tégla lapok, melyekből 4 és fél méter mélységig hármat tártunk fel, kb. 60 cm vastag tiszta homokréteget választottak el egymástól. E rétegek mindegyike egyidejűleg a szivattyú és a

s zűrő funkcióját is betöltötte ; a legmélyebb a Nílus júliusi áradását megelőző időszakban, mikor a talajvíz szintje mélyebbre süllyed. Ezt az ötletes szerkezetet, mint megállapítottuk, később a rómaiak továbbfejlesztették : kút-tartályt építettek a már átszűrt víz számára, s vízvezetéket, mely elvezette a már megtisztított vizet a fürdőbe, medencékbe és középületekbe (5. kép).

Sárban ásni nem tartozik az élvezetek közé, az igaz, de az efféle felfedezések, amilyet Tell Atrib-ban tehettünk a „régészi élvezet" valamennyi jegyét magukon viselik.

2. kép. Kőtömb, a felszínen látszik a hieroglifák lefaragásának nyoma

3. kép. Kőtömb, a felszínen látszik a hieroglifák lefaragásának nyoma

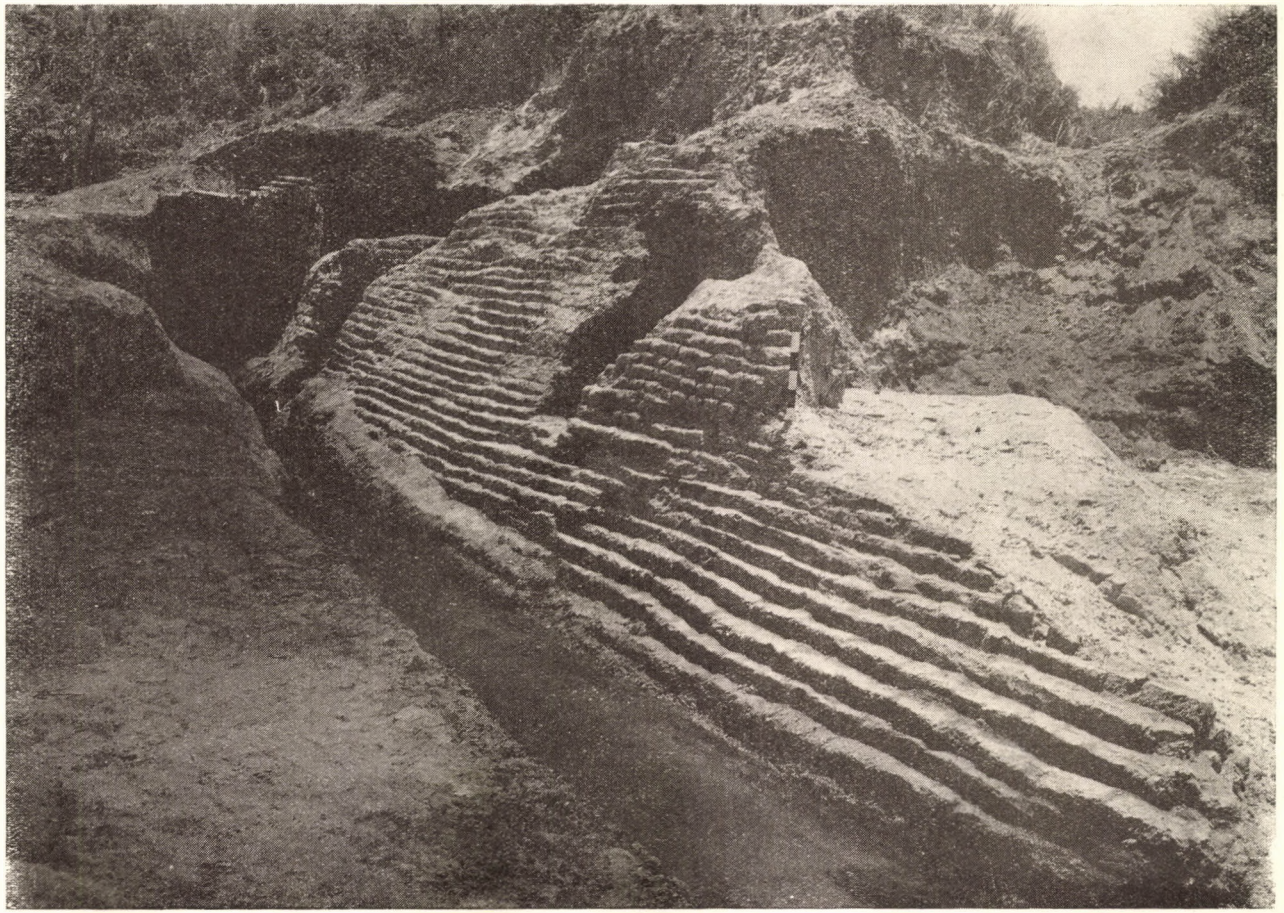

4. kép. A szűrőberendezés egyik részét képező homoktartály téglaburkolata a kút mélyén

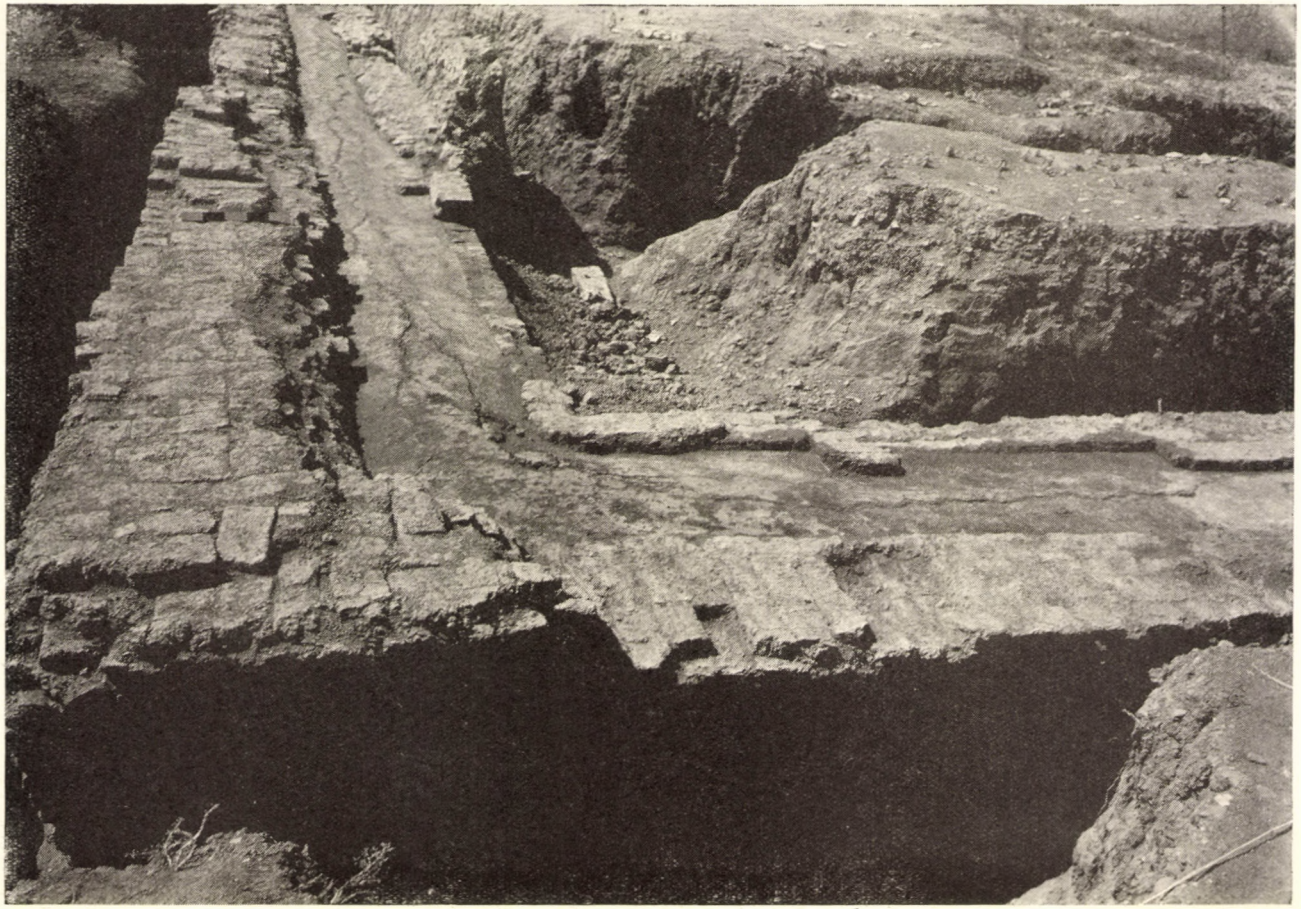

5. kép. A római vízvezeték részlete (i. u. II. sz.)

K. MICHALOWSKI

LENGYEL ÁSATÁSOK MYRMEKIONBAN, A KRIM FÉLSZIGETEN

A varsói Nemzeti Múzeum a leningrádi Ermitázs Múzeummal, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájával és a leningrádi Egyetemmel egyetértésben lengyel archeológiai expedíciót szervezett 1956-ban : a lengyel archeológusok a szovjet archeológusokkal karöltve ásatásokat kezdtek Mirmekiben, a Krim félszigeten.

Myrmekion, ókori görög kolónia volt, melyet i. e. a VI. sz. végén alapítottak. A város különösen a hellenisztikus korban, az i. e. III. és II. században ért el nagy jelentőséget és virágzást. Beletartozott a Bosporosi Államba, mely az i. e. V. sz.-ban jött létre több görög kolónia egyesítéséből, a Krim keleti partján és a Kimmer Bosporostengerszoros túlsó felén. Sok évtized óta számos szovjet archeológiai kutató-csoport fejt ki ezen a területen élénk kutató tevékenységet. De csak 1956-ban, először az archeológia történetében, vett az ásatásokban külföldi archeológus-csoport is részt.

Az ásatások területét két részre osztották. A szovjet rész V. E. Gajdukevics, a leningrádi egyetem tanárának vezetése alatt állott, a lengyel részt én vezettem. Már az első, 1956. évi kiszállás igen értékes eredményeket hozott, melyek között az első helyen egy bor-készítő műhely feltárása áll, az i. e. II. századból ; ez a legjobb állapotban fennmaradt ilyenfajta ókori emlékünk (1. kép). Ez a feltárás nagy érdeklődést keltett az egész tudományos világban (l. Ill. London News 1957. I. 5), mert lehetővé teszi az ókori borkészítés bonyolult folyamatának rekonstruálását teljes részletességgel.

Az ezévi ásatások is nagyon komoly eredményeket hoztak. A kiásott városrész fontos közlekedési csomópontot képezett, legalábbis erről tanuskodnak az utcák és sikátorok jó állapotban fennmaradt kövezet-maradványai, melyek több évszázadon át ugyanazon a helyen rétegeződtek. A boros amphorák nagy mennyiségben előkerült pecsétjei lehetővé teszik, hogy pontosan megállapítsuk egyes utca-rétegek és lakóépületek keletkezési időpontját. Két kutat is feltártunk, melyek közül az egyik majdnem az i. e. két utolsó évszázad egész tartama alatt használatban kellett hogy legyen.

A rengeteg import-edénytöredék és pénzdarab, különösen az ún. megarai csészék és a pergamoni edények (2. kép) e városnegyed lakóinak jómódú voltáról tanuskodnak, — nyilván iparral és kereskedelemmel foglalkoztak, a régi lakótelep egyéb föltárt részleteinek lakosaival ellentétben, akik — miként az előkerült tárgyak tanúsítják — elsősorban halászattal keresték kenyerüket.

Az idén feltárt műemlékek közül különös figyelmet érdemel egy félméter magas terrakotta figura, mely a városvédő istennőt, Tyché-Kybelét ábrázolja, fején a városfalakat utánzó diadémmel, az ún. „corona muralis"-szal (3. kép). Ennek a szobornak nagy művészi és történeti értéke van. Egy csont-plakett, mely egy szőlőinda-koszorús szilén-arcot mutat, a hellenisztikus kor görög művészetének kiváló alkotásai közé tartozik, az i. e. III. század végéről vagy a II. sz. elejéről (4. kép). A nagyszámú kiásott tárgy közül nem hiányoztak az arany és elektron-készítmények sem, amiről a kígyót ábrázoló szép függő tanuskodik (5. kép). Ennek az ásatásnak gazdag leleteit éppúgy, mint az előző évben talált tárgyakat, a szovjet archeológusok előzékenysége és baráti szívessége folytán 13 ládában elszállítottuk Varsóba, a Nemzeti Múzeumba, ahol jelenleg gondos konzerváló munkálatokat végeznek rajtuk.

Az első Myrmekion-i ásatások eredményeit már bemutattuk a közönségnek, egy e célra rendezett kiállításon a varsói Nemzeti Múzeumban, folyó év májusában. (L. a Myrmekion-i 1956. évi ásatások Műemlékeinek Kiállításáról készült Katalógust, Warszawa, 1957. 84. lap.) A közeli hónapokban újabb kiállítás nyílik, mely a második Myrmekion-i archeológiai expedíció eredményeit mutatja be. A Myrmekion-i ásatásokat a következő néhány év tartamára tervezik, s végeredményben egy egész ókori város feltárását kell eredményezniök, tehát egy olyan komplexumot kell a Krim-félszigeten megteremteniök, mely éppoly érdekes, mint a híres Pompeii Nápoly mellett.

1. kép. Borkészítő műhelyek, i. e. II. sz.

2. kép. Un. „megarai kelyhecskék" töredékei

3. kép. Tyché-Kybelé istennő terrakotta figurája

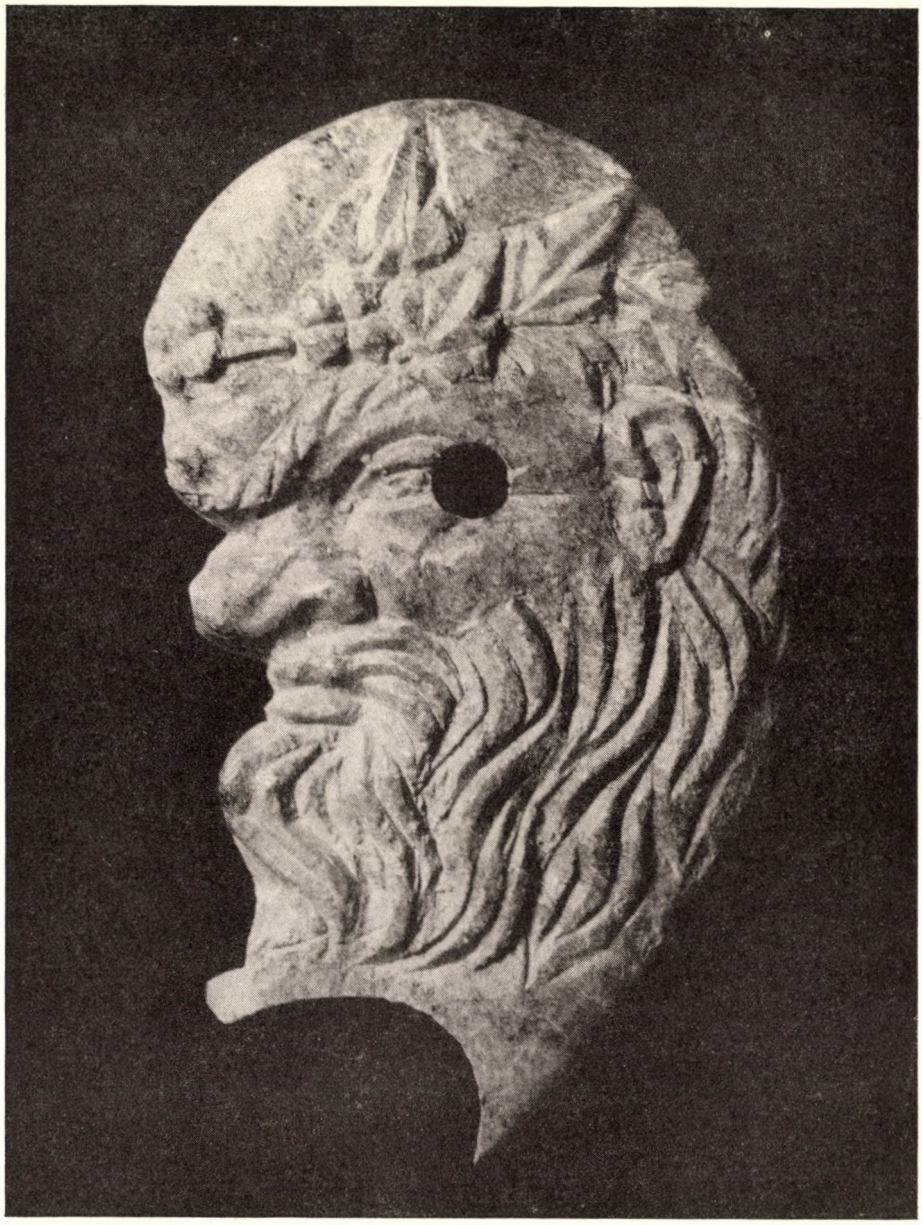

4. kép. Szilén-arcot ábrázoló csont-plakett

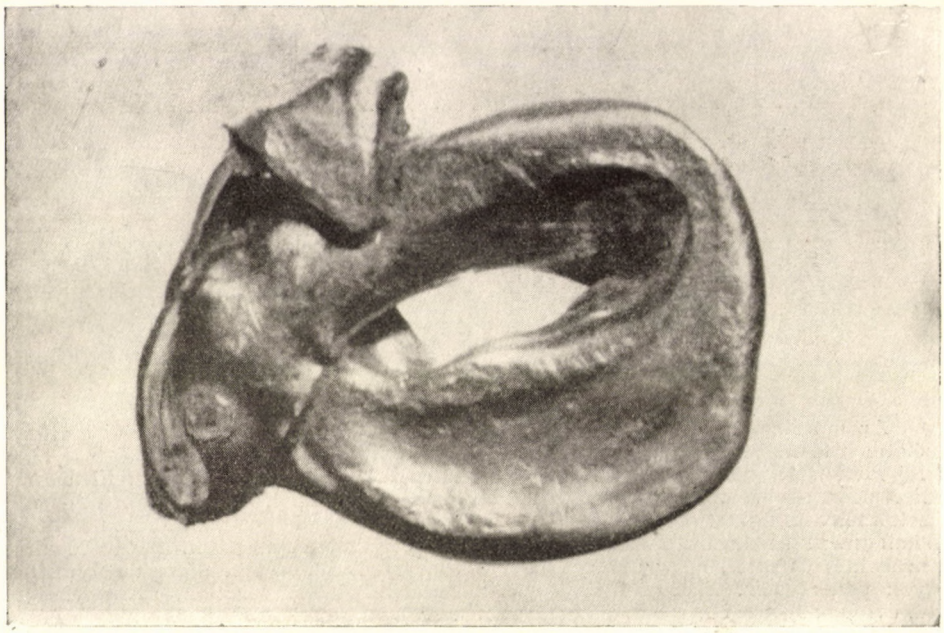

5. kép. Kígyót ábrázoló arany függő

MORAVCSIK GYULA

MENANDER REDIVIVUS

A külföldi és hazai napilapok már több ízben hírt adtak egy szenzációs leletről, melyet a szerencsés felfedezőnek, Victor Martin egyetemi tanárnak a „Gnomon"-ban megjelent közleménye (Une nouvelle comédie de Menandre, 29 [1957] 560) is megerősít. A genfi professzor ugyanis dr. Martin Bodmer Cologny-ban, Genf közelében levő magángyűjteményében egy papírusz-codex lapjain az újattikai vígjáték híres művelőjének, az i. e. IV—III. századi Menandrosnak darabjára bukkant, melynek címe az utolsó oldal alján levő bejegyzés szerint *Δύσκολος*. Az előkerült szövegben megtalálhatók mindazok a töredékek, melyeket Menandros eddig elveszettnek vélt darabjából későbbi írók megőriztek (l. Menander, Reliquiae, ed. A. Körte, 11. Lipsiae 1953. 51—55. l.). Különös érdekessége a darabnak, hogy az a papírusz-kéziratban levő *ὑπόθεσις* szerint 317—6-ra datálható, vagyis Menandros ifjúkori műve volt, amellyel az akkor kb. 25 éves író máris díjat nyert. Mint ismeretes, Menandros darabjaiból mindeddig csak töredékeket ismertünk. Egyptom földje ugyan megajándékozott Menandros több darabjával, de ezek egyikének szövege sem teljes. Még a legépebben megmaradt *Ἐπιτρέποντες*-ből is, melyet először több más darabbal együtt 1905-ben Gustave Lefebvre adott ki, hosszú részek hiányoznak. Ezzel szemben a *Δύσκολος* teljes egészében ránk maradt, noha Victor Martin professzor megállapítása szerint az egyébként jól olvasható papírusz-kézirat szövegében több romlott hely van, melyek kijavítása a filológusok feladata lesz. Nagy érdeklődéssel várjuk a *Δύσκολος* editio princeps-ét, Victor Martin professzor készülő kiadását, mely értesülésünk szerint még ez évben napvilágot fog látni. Így végre alkalmunk lesz egy darab teljes szövege alapján az eddiginél hűbb képet alkotni az attikai szellem e késői képviselőjének finom művészetéről, melyről egyik antik kritikusa azt írta: „Ó, Menandros és Élet! Vajjon közületek melyik utánozta a másikat?"

G. B. PUZISZ

VITRUVIUS ÉS A SZOVJET ÉPÍTÉSTUDOMÁNY

Az építészeti elméletek történetének kérdései, valamint az építészeti esztétika elméleti kérdései is, igen nagy jelentőségűek az építészettudomány és a szocialista gyakorlat fejlődésének mai szakaszában. Helyes értelmezésük mind a marxista—leninista esztétikai elmélet alapvető kérdéseinek kidolgozása szempontjából, mind az általános művészetelmélet szempontjából, mind pedig az építészetelmélet szempontjából is aktuális. Elő kell ennek mozdítania a szocialista építészet és tudomány megtisztítását az idealista utánzásoktól és attól, hogy olyan történeti tapasztalatokhoz forduljanak helytelenül, melyek pazarláshoz, túldíszítéshez és homlokzatcifrázáshoz vezettek, s melyeket az 1954. évi Összövetségi Építészeti Értekezlet, továbbá a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága és a szovjet kormány határozatainak egész sora, valamint a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa is elítélt.

Az építészet terén még mindig felmerülő formalista elgondolások és hibák felkeltik az építészettudomány klasszikus tudományos alapját kidolgozó, esztétikai és elméleti munkák marxista—leninista kritikájának igényét. Különösen fontos ez az építészetelmélet területén, mivel itt nemcsak számos olyan idealista eltévelyedés van, amelyekre már rámutattak és amelyeket már felfedtek, de azért is, mert ennek fejlődése erősen elmaradt a többi építőtechnikai és építészeti tudományág fejlődése mögött.

A poétikának és az eszmei—érzelmi kifejezés eszközeinek, továbbá az antik építészet kifejezőkészségének helyes értékelése közvetlen segítséget nyújthat a szocialista realizmus építészete fejlődésében, az építészeti tervezés elmélete fejlődésében, valamint az egész építészettudomány fejlődésében is. Megnyitja a lehetőségét annak, hogy biztosan eldönthessünk olyan fontos problémát, mint amilyen az építészeti nyelv azon eszközeinek helyes alkalmazása és használata, melyek az antikvitásban kidolgozást nyertek.

Ebből a szempontból nagy figyelmet érdemel Marcus Vitruvius Pollio *De architectura libri decem* c. műve. Bár ehhez a műhöz az építészet területén levő formalista elgondolások egész sora kapcsolódik, Vitruvius munkája, melyet többször lefordítottak latinból, igen érdekes dokumentum az antik építőtechnikára, építészetre, városépítésre és általában a művészetre vonatkozólag.

Hiteles ismereteink a mű szerzőjéről nincsenek. Mindössze a szerzőnek az egyes könyvekhez írott előszavaiból lehet néhány dolgot megtudni róla. Bár a szerző személye körüli problémák nincsenek tisztázva, mivel könyvében úgy beszél magáról, mint aki Caesarhoz közel áll, felvetődik Marcus Vitruvius Mamurrával való azonosításának lehetősége, aki — Catullus csípős epigrammáiból ismert — főmérnöke volt Caesarnak. A Pollio utónév pedig a kézirat egy későbbi átdolgozásának, vagy éppen Asinius Pollio átcsiszolásának a nyoma lehet, aki a principátus kialakulása korszakának tekintélyes kulturális tényezője volt.

Az az általános vélemény, hogy Vitruvius munkája végleges megfogalmazását még az i. e. 31. év előtt megkapta. A benne megállapított redakciós változtatások és az Augustus korához való alkalmazkodás alapot ad arra a feltevésre, hogy a könyvet még Caesar korában kezdte el, annak galliai győzelmei után, amikor az diktátorként elhatározta, hogy megvalósítja grandiózus építkezési terveit Rómában.

Az értekezés elején levő, Caesarra vonatkozó beszámoló megmagyarázható Mamurrának az afrikai megbizatása révén, melynek az volt a célja, hogy lecsendesítse a „két fajtalan gazember"-ről szóló pletykát, amelyet Catullus idézett elő Clodia Pulchra könnyelműsége miatti féltékenységében.

Vitruvius könyvének első két fejezete építőtechnikai és építészeti kérdésekkel foglalkozik: 1. az építészet jelentőségével és esztétikai követelményeivel, továbbá a városépítés számára való hely kiválasztásával; 2. az építészet és az építési anyagok történeti fejlődésével; 3—4. az ión, a dór, a korinthusi és a toscanai stílusú templomok építésével; 5. a középületek, különösen a színházak építésével, rámutatva a római és a görög színház közötti különbségre; 6. a fürdők építésével, a kikötők építésével és a magánépületek építésével; 7. az épületek építészeti díszítésének eszközeivel.

A három további fejezet olyan kérdéseknek van szentelve, amelyek abban a korban az építészethez tartoztak; 8. a vízvezetékek építése; 9. a napórák szerkezete és 10. a várak és erődítmények lerombolására szolgáló ostromgépek, továbbá néhány másgépezet.

Vitruvius könyve kompilációs jellegű, de ez nem csökkenti történeti jelentőségét. Ez az egyetlen fennmaradt antik munka, amely speciálisan építészeti témával foglalkozik. Nagy jelentősége abban áll, hogy gazdag anyagot találunk benne az antik építészekre, Görögországban és Rómában található alkotásaikra és elveszett építészeti tárgyú munkáira vonatkozólag (Pytheios stb.).

A szerző futólag említést tesz a római irodalom olyan nagyjairól is, mint Ennius, Accius, Lucretius, Cicero és Varro. Ezt támpontként lehet tekinteni a munka megírása időpontjára vonatkozólag is. Mindenképp ugyanis Julius Caesar diktaturája után, de az actiumi csata előtt keletkezett, ez utóbbi után ugyanis nagy népszerűségre és közismertségre tettek szert az „aranykor" költői: Vergilius, Horatius, akiknek a nevét maga Octavianus—Augustus is népszerűsítette.

Ha meg akarjuk keresni Vitruviusnál az építészet művészi jellegének esztétikai kritériumait, akkor ezek a következő egyszerű formulában foglalhatók össze: örökkévalóság, hasznosság és szépség. Az eszmei alapelv, amelyet kiemel, szintén sekélyes: az építészetnek hirdetnie kell az imperium nagyságát és az imperator hatalmát, azaz szolgálnia kell a diktátor személyi kultuszát.

Amint ez a római építészetre általában jellemző volt, Vitruvius azt hitte, hogy az építészet művészi értéke nem az épületek megépítése révén jön létre, mely az építész eszmei alkotó elgondolása alapján valósul meg, hanem az azt követő építészeti dekoráció révén. Ez a formális, dekoratív felfogás eltér a klasszikus görög építészet esztétikájának az alapelveitől, és megfelelő kritikával kell kezelni.

Mivel Vitruvius műve egyedülálló speciális munkája is az i. e. I. századi római építészetnek, a következő századokban nem egyszer az építészeti feladatok formális kezelésének igazolására szolgált. E tekintetben az építőművészeknél elégedetlenséget is okozott. Így már Alberti, a híres jogász, az olasz reneszánsz tudósa és művésze, amikor igyekezett tanulmányozni az antik építészetnek nemcsak a formális módszereit, hanem megpróbálta megérteni annak eszmei—tartalmi alapjait is, azt mondotta Vitruviusról, hogy „mintha egyáltalán nem is írt volna az, aki úgy írt, hogy mi nem értjük meg". Goethe egyik levelében megjegyzi: „Vitruviusra vonatkozólag azt mondhatom és mondottam mindig, hogy többszöri kísérletem, hogy segítségével eljussak az antik görög építészethez, mindenkor kudarccal végződött." Ez azért történt, mert Vitruvius csupán a görög építészeti eljárásokkal és formákkal foglalkozott, nem pedig az építészet lényegével és esztétikai hatásával.

Sokkal nagyobb jelentősége van Vitruvius kompilációs munkájának, mint az antik építészeti technika dokumentumának, amely visszatükrözi ennek a fontos területnek az állapotát a római rabszolgatartó társadalom anyagi életében. A technika és az anyagi kultúra fejlődése történetében e réven jelentős helye van, mint megbízható forrásnak, melyet az archaeológiai kutatások igazolnak.

A Vitruvius értekezése iránti érdeklődés Oroszországban a XVIII. század végén kezdődött, amikor Bazsenov, a zseniális építész elsőként készítette el fordítását. Ez sajnos kiadatlan maradt, jelenleg a leningrádi Szaltikov-Scsedrin könyvtárban őrzik. Az első, orosz nyelven megjelent fordítást F. Karzsavin készítette franciából, ez 1797-ben jelent meg.

A szovjet korszakban Vitruviusnak két kiadása készült, melyek az eredeti, latin nyelvű szöveg új fordításai. A megbízhatóbb fordítás N. F. Gyeratanyi professzor és G. M. Poljakov munkája, mely A. V. Misulin professzor szerkesztésében jelent meg 1936-ban. A. Gabricsevszkij és V. P. Zubov fordítása, bár néhány terminust pontosabban fordít, súlyos fogyatékosságot mutat. A fordítók ugyanis Vitruvius kompilációs munkájának szövegét, mint az ő elméleti tanítását mutatják be. A fordítás szövegét helyenként annyira átlakkozták, hogy az szinte az építészet terén való túldíszítés és formalizmus bibliájává vált. Úgy tüntetik fel, mintha az építészet olyan terület lenne, ahol önálló feljődés van, s hogy a szép alkotásokat megvalósító építészetnek megvannak a maga

örök törvényei, melyeket az építészek szükség szerint, a technika segítségével alkalmaznak.

Az építészet terén való formalizmus, eklekticizmus, pszeudoklasszikus túldíszítés, hatáskeltés és külső máz minden jelenségével és forrásával való kérlelhetetlen harc közepette és azon gyakori alkalmak esetében, amikor az építőtechnikai és építészeti főiskolákon Vitruvius munkájával foglalkoznak, sokoldalúan meg kell világítani ezt az értekezést. Az építészettudomány fejlődésében való helyének és szerepének helyes marxista—leninista meghatározását ki kell dolgozni, továbbá ki kell dolgozni alaptételeinek helyes magyarázatát is. Meg kell világítani továbbá azt is, hogy miért állít előtérbe Vitruvius munkájában formális, díszítő és bizonyos konstruktiv momentumokat.

Vitruviusnak a *De architectura libri decem* c. munkájában elég adat van arra vonatkozólag, hogy ezt egy mérnök szerző írta, akinek a nézetei megfelelnek a korabeli Róma caesarianus felső társadalmi rétege esztétikai igényeinek. Ezek : az örökkévalóság, a hasznosság, a pompa és a szépség, melyek nem jelentenek az építészetben mély és progresszív eszmei feladatokat, mivel a „haszon" fogalomnak igen szűk osztályjelentése volt, a „szépség" fogalmának pedig a reprezentatív pompa értelmét adták.

Ismeretes, hogy a görög építészek : Vitruvius elődei és kortársai, nem elégedtek meg ezekkel a kritériumokkal, amit már csak a Pytheiosszal való polémiájából is látni lehet, aki sokoldalúságot követelt az építésztől.

Ugyanakkor az antikvitásnak olyan ismerője, mint B. P. Mihajlov, „Az építészetben levő harmónia alapformái" c. cikkében, amely az „Arhityektura" c. tanulmánykötetben (Moszkva, 1945) jelent meg, megfelelő kritika nélkül azt a véleményét fejtette ki, hogy „Vitruvius sok tételére joggal támaszkodunk úgy, mint Hellász építőművészeinek hagyatékára, akik az építészetelmélet alapjait lerakták és egész sor alaptételnek pontos megfogalmazást adtak. Ezek feltárása és kiegészítése útján eljuthatunk az építészeti alkotásokban levő harmónia lényegének világos fogalmához" (94. l.).

Ebben a megvilágításban nehéz egyetérteni azzal, hogy a „művészi jellegű" alkotások elméletének kezdete nem más, mint Vitruviusnak a *decorum*-ra vonatkozó tana, mely annyira jellegzetes a római építészetre, ahol a szépség „mintegy ruhaként rá van rakva az építmények építészeti alapjára". Ezeknek a fogalmaknak az ilyen magyarázata sok teoretikusnak és építésznek éppen azt a hibáját tükrözi, hogy az építészetben levő „szépség" azonos a „művészi móddal", holott ezek összefüggésben levő, de nem azonos kategóriák. B. P. Mihajlov is azt gondolja, hogy Vitruviusnak ez a felfogása a klasszikus görögségre megy vissza.

A következőket irja még : „A Vitruvius által kifejtett, *decorum*-ra vonatkozó elméletben találhatók olyan, a művészi jellegű alkotás módszereire vonatkozó megjegyzések, amelyek valószínűleg klasszikus görög forrásokra mennek vissza.

A *decorum*-nak, vagyis a megfelelő külsőnek, — szerintünk pedig az építés művészi jellegének — létrejötte három tényezőtől függ : 1. az adott társadalomban elfogadott *normától*, 2. azoknak az embereknek a *szokásaitól*, akik számára az épület épül, 3. a *természet* jellegétől, amelyhez az építésznek alkalmazkodnia kell. Vitruvius ezt a három tényezőt eléggé szűken értelmezi. Ha felhasználjuk az ő — mint mindig úgy ebben az esetben is — pontos formuláját, kellően felderíthetjük e tényezők értelmét, melyek a harmónia alapját képezik. (94. l.)

Nyilvánvaló, hogy ennél az építészeti kérdésnél nem annyira arról van szó, hogy ezt a három tényezőt mennyire szűken értelmezzük, mint arról hogy korlátozhatjuk-e az építészeti harmóniát csupán erre a három tényezőre, mint olyanokra, amelyek elégségesnek mutatkoznak az építészeti feladatok megoldásánál arra, hogy biztositsák a decorumot az alkotásban. Bár B. P. Mihajlov a *decorum*-ot „megfelelő külsőnek" fordítja, ez még az építészet művészi jellege csirájának sem nevezhető. Ezen kivül a szótárak a *decorum*-ot nem megfelelő külsőnek, hanem „illemnek", „illendőségnek", „díszítésnek", „a helyzetnek való megfelelésnek" stb. fordítják.

E három tényezőnek B. P. Mihajlov által való továbbfejlesztése nem más, mint leegyszerűsítése az építész alkotó feladatának az alkotás terén. A szokáshoz való alkalmazkodás, mint követelmény, az újitószellemmel szembenálló tradicionalizmust idéz elő. A normának való megfelelést B. P. Mihajlov úgy értelmezi, mint azoknak a vonásoknak a figyelembevételét, amelyek egyrészt kifejezik a szükséglet jellegét, másrészt pedig megfelelnek az épület környezetének. Ami a természethez való alkalmazkodást, mint a decorum harmadik tényezőjét illeti, ez az épület tájolásában, az éghajlati tényezők figyelembevételében stb. jut kifejezésre.

Ezen az alapon B. P. Mihajlov cikkében a szovjet jelenkorra vonatkozólag is levon bizonyos következtetéseket : „Ilyeténképpen az építés bizonyos módjának és

bizonyos kompozícionális rendszerének a díszítés bizonyos meghatározott jellege felel meg, s ennek segítségével érhető el az alkotás maximális kifejezőereje. Az építész feladata abban áll, hogy megtalálja, hogy az egyes esetekben mi a helyénvaló és megfelelő, valamint hogy a díszítésnek milyen fajtája felel meg az általa választott építési módnak, és alkalmas arra, hogy biztosítsa alkotása számára a tökéletes hatást."

Nem csoda, hogy az antik örökség ilyen elméleti interpretációja mellett (és B. P. Mihajlov ebben nem áll egyedül) a háború utáni szovjet építészetben fölülkerekedett a dekoratív irányzat, amely az épület decorumát tekintette művészi jellegnek. Szükség volt a tervező és kivitelező építészek 1954. évi kremlbeli értekezletének kritikájára és az azt követő párt- és kormányhatározatokra, melyek rámutattak az építészek között uralkodó dekoratív alkotó irányzat helytelen voltára. Az építészeti iskolában azonban szükségképpen zavart idézett elő az a felfogás, hogy Vitruvius az építészet „szilárd" törvényeit szögezte le. Vitruvius ilyen értelmezéséből természetszerűleg következnek az, hogy az ezeknek a törvényeknek ellentmondó párt- és kormányutasítások olyanok részvételével jöttek létre, akik az építészeti elméletben — enyhén szólva — dilettánsoknak nevezhetők, s akik nem törődnek az építészet „örök törvényeivel". Nos ez a dolog nem egészen így áll.

Nyilvánvaló, hogy Vitruvius még nem részesült helyes marxista—leninista elméleti elemzésben. Művének az a magyarázata, mely a főiskolán még ma is hallható, nem más, mint az értekezés hozzáidomítása annak az álklasszikus, dekoratív irányzatnak a „pozícióihoz", mely az építészetben majdnem kétezer éven át uralkodott. Nyilvánvaló, hogy a Vitruviushoz való, ilyenféle félremagyarázó, tradicionalista viszonyulás elvetendő. Valóban az a helyzet itt, hogy a régi útját állja az újítószellemnek a mai gyakorlat terén.

E nézetek helytelenségét nem mentik az olyasféle megjegyzések sem, hogy „ugyan-az a Vitruvius azt hangoztatja, hogy a megggondolásokon kívül az építőművésznek még találékonyságra is szüksége van, amely új megoldások útjait tárja fel a szellem életteli elevensége révén" (l. könyv 2. fej. 2. p.). Hogy mit értenek ezen a találékonyságon az „építészetelméletben, mint művészetelméletben", amelynek az egész „Arhityektura" c. tanulmánykötetet szentelik, ahol megjelent ez a cikk, mely „fényt derít Vitruvius művére", kitűnik abból a megjegyzésből, hogy „előnyösebb átvenni a már ismert, de *művészi dolog* variánsait, mint éretlen rögtönzésekhez nyúlni". És bár gyakran található „ügyetlen másolás és összeegyeztethetetlen stílus- és kompozícióbeli eljárások keveredése, ez a végletnem kelt bizalmatlanságot az örökölt hagyományok felhasználásának alapelvével szemben, mivel a képzett és tehetséges művész mindig képes arra, hogy a már ismert megoldásoknak új és teljesértékű tolmácsolását nyújtsa". (Vö. 29. l. A. Bunyin.)

Nem kell bizonygatni, hogy Vitruviusnak az értelmezése aktuális gyakorlati jelentőséggel bír, s az oktatás szempontjából is nagyjelentőségű, különösen, ha azokat a feladatokat tekintjük, amelyek az építészek nézeteinek helyesbítése terén állnak előttünk, a tervező és kivitelező építészek 1954. évi, Kremlbeli értekezlete utáni párt- és kormányhatározatok szellemében. Ma, amikor folynak az előkészületek Vitruvius *De architectura libri decem* c. művének kiadása körül, igen fontos annak biztosítása, hogy objektív, tudományos szerkesztésben jelenjék meg, gondos kommentár kíséretében. Szükség van ezenfelül ennek az antik munkának a módszertani elemzésére is, olyan elemzésre, amely nem hozza át a jelenkorra Vitruvius bizonyos formalista elemeit, hanem elősegíti valóban tudományos és történeti elsajátítását, birtokbavételét, úgy, hogy ez ne jelentsen szolgai ragaszkodást hozzá. Mert az antik és hozzá hasonló stílusok művészi variálása útját állná az eredeti újítószellemnek, a XX. századi ipari építőtechnika alapján való érett, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet korszaka embereinek igényeit figyelembevevő alkotásnak.

Az értekezés új módszertani megvilágításának a Vitruvius-kutatás olyan soronkövetkező feladatait kell megoldani, mint : 1. ellenőrizni kell annak a hipotézisnek az anyagát, amelynek alapján ezt a személyt Mamurrával azonosítják, felhasználva Vitruvius saját magára vonatkozó megjegyzéseit, nemkülönben a kortársak megjegyzéseit, továbbá az antik irodalom, történelem stb. egyéb közvetett forrásaiban található tudósításokat ; 2. kritikailag elemezni kell Vitruvius esztétikai felfogását, és fel kell fedni ennek ismeretelméleti és politikai lényegét ; 3. meg kell világítani Vitruvius elméleti tételeinek és gyakorlati útmutatásainak szerepét az építészet történetében, és meg kell állapítani ezek jelentőségét a szocialista építészet és a szocialista építészettudomány szempontjából.

MARÓTI EGON

BESZÁMOLÓ A MOMMSEN-TÁRSASÁG 1958. ÉVI KÖZGYŰLÉSÉRŐL

A Mommsen-Társaság, a német ókorkutatók szövetsége, június 2—4 közt tartotta meg ezévi közgyűlését Eisenachban, a Friedrich August Wolfról elnevezett Értelmiségi Klubházban. A találkozó első két napján elhangzott előadások a Társaság nagy számban megjelent tagjain kívül — nyugati és népi-demokratikus országokból meghívott külföldi vendégek részvételével zajlottak le. Hazánk ókortudományának képviseletében Trencsényi-Waldapfel Imre és Maróti Egon voltak jelen.

A Társaság elnöksége nevében Kurt Latte nyitotta meg az ülés-sorozatot, majd Eisenach város tanácsának képviselője üdvözölte a megjelenteket, sok sikert kívánt a résztvevőknek, kifejezve reményét, hogy a Társaság a német egység szellemében és a békéért folyó küzdelem jegyében eredményes munkát fog végezni.

A Társaság elnökségének tagjai — K. Latte (Göttingen), W. Hartke (Berlin), A. Heuss (Göttingen), Fr. Matz (Marburg) és Fr. Zucker (Jena) — felváltva vezették az üléseket.

Az első előadó, I. Düring (Göteborg) „Aristoteles über 'Normen von der Natur und der Wahrheit', Protreptikos fr. 13." címen a Protreptikosnak az igazi tudás exakt jellegével foglalkozó helyét a mű gondolatmenetébe beállítva aristotelési elemeket keresett, ellentétben a közfelfogással, mely szerint a filozófiai tartalom Platontól származik. A belátás megbízható kritériumának vizsgálata során — többek közt — megállapította, hogy bár a filozófiai terminológia megtévesztően közös Platonéval, a Protreptikos tételei épp ellenkező előjellel szerepelnek, Aristotelés számára a természet az igazi valóság (*φύσισ = ἀλήθεια*), a filozófus az, aki egzakt módon utánozza a természetet. Aristotelés *φύσισ*-fogalma Platon sajátságos tanaival szemben a Sokratés előtti filozófusokhoz csatlakozik, ő utána pedig már közhely lesz a természet és az igazság azonosítása.

E. Simon (Mainz) az irodalmi források és archeológiai emlékek széleskörű vizsgálata alapján mutatott rá Boreas és Oreithyia mítoszának a korai gyermekáldozatokkal való összefüggésére, majd nagy anyagon követte nyomon a mítosz alakulását, Boreas megjelenési formájának, ábrázolásának változásait.

W. Peek (Halle) Ibykos vitatott hitelű 3. fragmentumát (Ox. pap. 1790) elemezte és megállapította, hogy a terjedelmes verstöredéknek a formája, felépítése, szerkezete, sőt szóhasználata is közelebb áll Stésichoros gyakorlatához, Stésichoros szerzősége felé mutat ; végső soron azonban nyitva hagyta a kérdést.

Fr. Willemsen (München) „Das Elfenbeindiptychon Barberini im Louvre" c. előadásában egy Constantinust mint *consult* és mint *triumphatort* ábrázoló, felirat nélküli, késő császárkori diptychon datálásával foglalkozott. A római Barberini-gyűjteményből jelenlegi helyére átkerült emlék motívumainak, formai elemeinek mégoly kiterjedt analógiás anyag alapján végzett — egyoldalú — vizsgálata természetszerűleg nem vezethetett határozott és megnyugtató eredményre, mert az előadó a tartalmi tényezők vizsgálatát szinte teljesen elhanyagolta, holott a kormeghatározáshoz és az emlék ábrázolásának értelmezéséhez épp innen nyerhetett volna szilárdabb fogódzót.

F. G. Maier (Tübingen) „Die Geschichte der athenischen Stadtbefestigung" c. előadásában vázolta Athén városfalainak sorsát a kezdetektől a római császárkorig. A falépítésre vonatkozó egyenetlen értékű feliratos anyag szemléje után az újabb ásatások adatainak szorgalmas felhasználásával gondos összefoglalást adott a tárgyról, összegezte a korábbi részleteredményeket.

B. Gerov (Szófia) egy thrákiai, helytartói rendelkezéseket tartalmazó felirat, az ún. Pisus-felirat (Ditt. Syll. 3880) szövegének helyreállítását, a korábbi megoldások javí-

tását adta. Ezen túlmenően meggyőzően értékesítette a szöveg történelmi tanulságait is ; nevezetesen a felirat alapján képet adott a terület társadalmi tagozódásáról, valamint arról, hogy a római politika hogyan kezelte az egyes társadalmi rétegeket, hogy melyekre támaszkodott elsősorban, melyeket zsákmányolt ki leginkább.

R. Merkelbach (Erlangen) Kerényinek a görög regény keletkezésére vonatkozó felfogásából kiindulva Longos : Daphnis és Chloé történetének a Dionysos mítosszal és kultusszal való összefüggéseit vizsgálta. Rámutatott arra, hogy a regényben előforduló motívumok, attributumok egész sora kapcsolatot mutat a Dionysos mítosszal és misztériumokkal, így pl. Dionysophanés és a pásztor Bukolos neve ; a *gnorismata, signa* jelentősége ; Dorkón farkasbőre ; a szüret, a delfin, a fenyőág, ill. fenyő-koszorú többszöri szereplése stb. Daphnis kalózfogsága és csodás menekülése az istenéhez hasonló, Daphnis lefogása a beavatási szertartáshoz, új öltözete a beavatási ruhához stb. — A regény egésze a harmonikus élet utáni vágyat, törekvést fejezi ki, akárcsak a Dionysos-kultusz. Longos — Merkelbach szerint — ősi mitikus elemeket is feldolgoz, nemcsak irodalmi reminiszcenciákat. — Kár, hogy az előadó épp annak a kérdésnek a megvilágítására nem vállalkozott, hogy miért kerülhettek előtérbe a regény keletkezése idején ilyen környezetben és ilyen célzattal a Dionysos-kultusz elemei, vagyis : mi a regény társadalmi háttere, mondanivalója.

J. Lohman (Freiburg/Br.) „Das System der griechischen Musik" c. előadásában a görög zeneelmélet pythagoreusi, matematikai összefüggéseit boncolgatta igen aprólékosan, különösen a *τετραχτύς-terminus* interpretációjánál időzött hosszasan ; polemizáló fejtegetései kapcsán egyúttal alapos betekintést nyújtott a tárgyalt kérdések irodalmába.

W. Aly (Freiburg/Br.) beszámolt készülő Strabón-kiadásával kapcsolatos munkájáról.

G. Perl (Berlin) „Probleme der Sallust-Überlieferung" c. előadása az indirekt szöveghagyományozás (testimóniumok, idézetek) jelentőségét tárgyalta, példákat sorakoztatott fel arra nézve, hogy a császárkori szerzők (pl. Fronto, Augustinus) idézetei olykor a kéziratokkal szemben is irányadók. Megállapította továbbá, hogy a papíruszok tanusága szerint a későbbi kéziratok („recentiores") nem egyszer hűségesebben hagyományozták a sallustiusi szövegeket, mint a korábbiak. — Az előadó sajnálatos módon nem vonta le értékes kutatásainak Sallustius nyelvére, stílusára, mindenekelőtt az archaizálás mértékére nézve adódó tanulságait.

M. Fuhrmann (Göttingen) „Friedrich August Wolf und seine Zeit" c. záróelőadásában a még Niebuhr egyoldalú véleményén alapuló méltánytalan megítéléssel szemben kísérletet tett arra, hogy Wolf alakját kultúrtörténeti jelentőségének megfelelő helyre állítsa.

— A találkozó harmadik napján a Mommsen-Társaság tagjainak most már zártkörű ülése megválasztotta új elnökségét. Fr. Zucker, W. Hartke és A. Heuss továbbra is tagja maradtak az öttagú testületnek, az új tagok : K. v. Fritz (München) és E. Homann—Wedeking (Hamburg).

Az előadásokat nem követte nyilvános vita, a felolvasások közti szünetekben s az egyes ülések után azonban lehetőségük volt a résztvevőknek arra, hogy az előadókkal, ill. egymásközt eszmecserét folytassanak. Különösen kedvező alkalmul szolgált a személyes nemzetközi tudományos kapcsolatok felvételére, ill. továbbápolására az, hogy az előadások megkezdése előtti napon az összejövetel résztvevői közösen meglátogatták Eisenachban a híres ősi Wartburgot, majd a tanácskozások befejeztével Gotha városát és értékes régi könyvtárát. A Berlini Német Tudományos Akadémia vendégszeretete révén a külföldi vendégek egyrésze, így küldöttségünk is, hazautazóban még két napot tölthetett Berlinben, s módjában volt meglátogatni a Humboldt-Egyetem testvérintézetét, a Tudományos Akadémiát, a Vorderasiatisches Múzeumot stb.

WESSETZKY VILMOS

HOLLANDIAI ÉS NÉMETORSZÁGI MEGHÍVÁSSAL KAPCSOLATOS EGYIPTOLÓGIAI TANULMÁNYUTAM (1958. ÁPRILIS—MÁJUS)

A Holland Keleti Társaság (Oosters Genotschap in Nederland), a Deutsch—Römische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts és a Rheinisches Landesmuseum meghívására Leidenben, Frankfurt am Mainben és Bonnban tartottam előadást Über den Isiskult in Ober-Pannonien címen. Előadásom anyagát szakfolyóiratban szándékozom közzétenni. Tanulmányutam másik feladata a Hildesheimi Városi Múzeumnak

meghívására a Pelizaeus Museumban levő I. Ptolemaios-kori reliefeknek a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében levő, ugyancsak I. Ptolemaios uralkodása alatt készült reliefes faltöredékek alapján való vizsgálata volt, a két emlékcsoport esetleges összetartozása kérdésének tisztázására.

A Holland Keleti Társaságban tartott előadáson, illetőleg ezzel kapcsolatban, a római kori egyiptomi kultuszok néhány problémájának megvitatásán kívül (de Buck, Wijngaarden és Stricker foglalkoztak részletesebben ezzel), alkalmam volt a legjelentősebb régészeti múzeumok közé tartozó leideni Rijksmuseum van Oudheden egyiptomi gyűjteményének a hazai kutatók előtt eddig csak publikációkból ismert anyagából néhány emléktárgynak közelebbi megismerésére és tanulmányozására.

A leideni nagy régészeti múzeumnak csupán egyiptomi gyűjteménye megtekintésére is kevés egy-két nap. A múlt század elejének nagy műgyűjtője és vásárlója, Anastasi (nevét több papírusz is megörökíti) legjelentősebb egyiptomi szerzeményeit a holland állam vette meg. A múzeumban a földszinten és az emeleten öt nagy teremben elosztott anyagnak (I. óbirodalom, II. középbirodalom, III—IV. újbirodalom, V. késői kor és görög—római kor) néhány közismert híressége közt első helyen említendő az amarnai korból való Pa-aten-en-heb sírkamra, amely a »vak hárfás«-reliefet is tartalmazza. Egy ugyancsak eredetiben felállított óbirodalmi masztaba-kultuszkamrán kívül a gyűjtemény ritkaságai közé tartozik az ún. Horemheb-relief, amely a tábornokból lett fáraó katonai diadalának emlékanyagát (ázsiai foglyok elővezetése) egészen kiváló művészi alkotásként mutatja be és történetileg is igen jelentős. Kiállítástechnikai szempontból igen érdekes annak a négy oszlopnak az elhelyezése, amely Ptahmes kincstárnok újbirodalmi sírjából származik; az oszlopok közt a sírkamra faláról való töredékek és a kanopuszok vannak elhelyezve, kétoldalt pedig az elhúnyt ülőszobrai zárják le a csoportot. Mindez neonvilágításban, az emlékcsoporttal szemben felállított padról tekinthető meg. Hasonlóképpen a 18. dinasztia művészetének feltűnő szép alkotásai közül való a kincstárnok Maja és felesége, Merit monumentális két szobra. A leideni múzeum sok és szinte felbecsülhetetlen értéke közt csupán a legjelentősebb problémákat felvető anyagból említjük meg még azt a középbirodalmi sztélét, amelyen egy halotti áldozati jelenet ábrázolásában többek közt egy kövér hárfás is szerepel. E sztélé mellett találjuk ugyanennek a hárfásnak, Nefer hetepnek a saját sírkövét. A két ábrázolás döntő bizonyítékul szolgál a még mellékalakoknál is érvényesülő portrészerű ábrázolásra. Jelentős szociális vonatkozásban is, mert a hárfásnak sírkövéből vagyoni helyzetére is vonhatunk le következtetést, sőt, még ortográfiai szempontból is érdekes, mert a szülő nevének írása a két sztélén, az azonos erős mássalhangzók mellett egy-egy írásjegynek különbségét is mutatja.

Az egyiptomi gyűjteménynek jelentős késői, elsősorban római kori anyaga is van. A vitrinekben elhelyezett amulettek és az üvegszekrényekben tárolt kisplasztikai tárgyak, továbbá az ugyancsak nagy üvegvitrinekben elhelyezett, nagyszámú festett koporsó (gondos restaurálás és ilyen elhelyezés nélkül a faanyag pusztulása alig akadályozható meg) is a múzeum és az egész egyiptomi régészet nagy értékei közé tartoznak. Az emeleti nagy teremben tanulmányozható a szakkarai szentélykerület hatalmas arányait és építészeti szépségeit hűen visszatükröző, didaktikai célokat is szolgáló, nagyméretű modell. A múzeum igen jelentős papírusz-anyaga üveglapok közt, rámában, e célra készült, könnyen kezelhető, lapos fiókokat tartalmazó szekrényben van elhelyezve. Meg kell még említenem, hogy a múzeum részéről A. Klasens idén is ásatáson vett részt Egyiptomban. (Predinasztikus sírok Abu Roaš-ban.) A múzeum igazgatója, W. D. Wijngaarden és az egyiptomi osztály vezetője, B. H. Stricker, a legelőzékenyebben támogattak munkámban.

Az eredeti célkitűzéseken kívül tanulmányutam programja jelentősen bővült. J. Janssen, az Association International des Égyptologues titkárának meghívására az Amsterdami Egyetemi Egyiptológiai Intézetet és az Allard Pierson Museumot látogattam meg. Az amsterdami egyetemhez tartozó Allard Pierson Régészeti Múzeum (Archaeologisch Museum der Universiteit van Amsterdam) az alapító nevét viselő alapítvány révén 1934-ben létesült. (1936-ban megjelent, 239 oldalas, 100 táblamelléklettel ellátott katalógusát (Algemeene Gids) 1957-ben újra kiadták. E régészeti múzeum legnagyobb értéke a késői-, Ptolemaios- és római kori anyaga, amely a volt hágai Scheurleer Museum, továbbá a Bissing-gyűjtemény értékeivel is gazdagodott. A különösen jelentős terrakotta gyűjtemény mellett a kőplasztika is értékes tárgyakkal van képviselve. A Ptolemaiosoknak és a római császároknak az egyiptomi kultuszokkal való — részben előadásom tárgyát is érintő — kapcsolatát dokumentáló emlékanyagból megemlítendő pl. az a Ptolemaioskori hieroglif és görög feliratos nagy sztélé, amelyen az uralkodó a leontopolisi oroszlán-istenség előtt mutat be áldozatot, valamint e dinasztia egy királynőjének bazalt szobra, Isisnek e korban szokásos ruházatában ábrázolva, vagy pl. az a

relief, amely Tiberius császárt ábrázolja, amint Mut és Hons előtt térdel. Kiemelkedő értékű görög vázák, bronz és terrakotta emléktárgyak mellett kopt anyaga is van a múzeumnak.

Bonnban E. Edel professzor mutatta be az újonnan létesített Egyetemi Egyiptológiai Intézetet, amely ma a Rheinisches Museum által átadott tárgyakkal kiegészítve, egyben egyiptológiai gyűjtemény is. Amulett gyűjteménye mellett (Wiedemann még a múlt században publikált rajnavidéki helyi leletnek számító egyiptomi emléktárgyakat is) különös jelentőséget nyer az a vázagyűjtemény, amely Fl. Petrie által meghatározott lelőhelyű, prehisztorikus anyagot alkot. Edel professzor különben felajánlotta, hogy számunkra nélkülözhető duplum-anyagért hajlandó cserét létesíteni. Előadásom előtt alkalmam volt megtekinteni a Rheinisches Museum földszinti részén elhelyezett, kitűnő berendezésű római kiállítást. (Kiemelhető az iskolai csoportoknak, tanárok és múzeológusok vezetése alatt, nagy figyelemmel és érdeklődéssel kísért látogatása.) A szombathelyi múzeumnak egyiptomi hatást mutató, növény- és állatábrázolásos kőtöredékének egy csaknem teljesen megfelelő stílusú példányát találtam a Rheinisches Museum római gyűjteményében.

S. Schott professzor meghívása alapján egy göttingeni látogatást is beiktattam utamba, ahol egyiptológiai megbeszélést tartottunk S. Schott, H. Kees (Göttingen), Mme P. Krieger (Louvre), H. Kayser (Hildesheim), E. Hornung (Kairói Német Int.) résztvételével. A jelenlegi egyiptomi ásatások problémái mellett előadásom anyagával foglalkoztunk.

Frankfurti előadásommal kapcsolatban K. Parlasca tette lehetővé a Liebieg Haus igen értékes raktári anyagának megtekintését, amelyben amulett-, kanopusz-, terrakotta-gyűjtemény mellett kő- és fa-szarkofág, értékes papírusz-anyagot is tartalmazó, még felbontatlan múmia és különböző feliratos anyag is található. A múzeum különben a legkülönbözőbb kultúrák szobrászatát mutatja be.

Előadásaim mellett tanulmányutam másik feladatát, a hildesheimi múzeum említett anyagának vizsgálata képezte. A múzeum nagy értékei közé tartozik az a két falsíkot betöltő templomfal-részlet, amelynek csak kisebb hiányokkal megszakított reliefsora egy I. Ptolemaios által emelt templomból, vagy kápolnából származik, és amely az eddig ismert hasonló korú anyagban a legjelentősebb gyűjteménynek számít. Leletjelentés alapján nem igazolhatóan, csak G. Roeder ny. igazgató feltételezése szerint, Hermopolisból származik. Az I. Ptolemaios-korabeli reliefekből néhány kisebb töredék található még amerikai és angol múzeumokban, a hildesheimi anyagon kívül a legértékesebb ilyen gyűjtemény-csoportot azonban a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének templomfal-töredékei alkotják. Amióta ismeretessé vált, hogy ezek Šarunából származnak, legszükségesebbnek látszott a két anyag összehasonlítása, amelyet a Pelizaeus Museum felkérésére, Kayser igazgatóval együttműködve végeztem el. Mindkét anyag még feldolgozatlan és ezért még részletesebb munkát igényel. A legjelentősebb különbségeket a reliefek kivitelének finomságában állapíthattuk meg; (a budapesti faltöredékek hieroglifjei sokkal gondosabban vésettek); bár a falrészek ábrázolásainál és írásjegyeinél a Ptolemaios korban egy templomon belül is kétségtelen különbségek állapíthatók meg, a két emlékcsoport egy helyről való eredete ellen a legkomolyabb érvet abban látom, hogy a nevek írásában konzekvens különbség állapítható meg. A hildesheimi anyagon különben néhol jó állapotban maradt meg a festés; csillagfrizes díszítése és a hieroglifek oszlopainak elrendezése különben a budapesti tárgyakkal egyező.

A hildesheimi Pelizaeus Museum ma Németországnak legjelentősebb egyiptomi gyűjteménye. Bár a háború alatt nem érte kár, most készült el az az új épület, amely jelenleg a legmodernebb régészeti múzeum Európában. Most folyik a kiállítási helyiségek berendezése; a múzeum megnyitása az idei évben várható. Igazgatója, H. Kayser, a múzeum legjelentősebb emlékanyagát kitevő egyiptomi kiállításon a kronológiai sorrendet, de egyben a tárgyak szakcsoportosítását is tekintetbe vette az elrendezésben. A római szobrászati anyag mellett külön helyiséget kap a »Hildesheimi kincslelet« is. A múzeum felső nagy terme ideiglenes kiállítások, elsősorban néprajzi (gazdag Afrika-gyűjteményt is tartalmazó) anyag számára készült. A múzeum földszinti nagy terme a monumentális emléktárgyakon keresztül mintegy betekintést nyújt az egyiptomi kultúrába és művészetbe. A második emeletig, teremről teremre haladva jutunk el az óbirodalomtól a késői kori emlékanyagig. A földszinten vannak a hivatali helyiségek, a különböző műhelyek és a könyvtárnak egy része. A modern berendezésű múzeumot a természetes világítás helyes megoldása, teraszok alkalmazása teszik a látogató számára tmég vonzóbbá, közvetlen hatásúvá. A leideni és a hildesheimi régészeti múzeumok egyipomi anyagának részletes tanulmányozása jelenlegi tanulmányutamnak feladatai mellett, sajnos, nem volt keresztülvihető.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

EGYIPTOMI FORRÁSOK A PTOLEMAIOSOK TÖRTÉNETÉHEZ

RÉSZLET SEMTAUITEFNAḤT ÉLETRAJZÁBÓL

BEVEZETÉS

A makedon hódítás, mely viharos gyorsasággal döntötte romba a gigantikus perzsa birodalmat, a Nílus völgyében békésen zajlott le. A lakosság felszabadítóknak tekintette a bevonuló görögöket, s Alexandrosban a régi fáraók utódát látta. Egyes egyiptomiak azonban úgy látszik mégis belekeveredtek a nagy háborúba. Erről beszél,[1] sajnos egyiptomi szokás szerint csak nagy általánosságban, Semtauitefnaḥt *(Sm3-t3.wj. t'f-nḥt)* életrajza. Ez a magasrangú férfi az utolsó perzsa uralom alatt is nagy kegyben állt, s úgy látszik — bár ez még vita tárgya — Egyiptom elnyomóinak oldalán küzdött a görögök ellen. A szöveg valószínűleg az issosi vagy a gaugamelai csatára utal. A változatos életpályát befutott főúr egy kos istennek tulajdonította megmenekülését és szerencsés hazatérését. (K. Sethe: Hieroglyphische Urkunden der griech.—röm. Zeit. Leipzig 1904 S. 1 kk. A közölt rész: 2 kk.)

FORDÍTÁS

Ó, istenek ura, Ḫnum,[2] a két ország királya, a partok[3] uralkodója, aki felkel mint Ré, s bevilágítja a két országot.[4] A jobb szeme a napkorong, a bal szeme a hold, a lelke a napsugár (v. szél). Az északi szél az Ő orrából jön ki, hogy éltessen minden dolgot.[5] Én a te szolgád vagyok, a szívem a te vizeden van.[6] Veled töltöm meg a szívem. Nem gondoztam (más) várost a te városodon kívül, s nem szűntem meg a hatalmát mutatni mindenkinek. A szívem csodát keresett (?) a házadban minden nap. Te jót tettél nekem ezekért (viszonzásul) nagyon sokszor. Tekintélyessé tetted (kiszélesítetted) a járásomat a királyi palotában, s a Jó Isten[7] szíve elégedett volt azzal, amit beszéltem. Milliók élére emeltél engem, mikor hátat fordítottál Egyiptomnak. Szeretetet ébresz-

[1] A feliratra vonatkozó kutatások rövid ismertetését l. Fr. K. Kienitz: Die politische Geschichte Ägyptens vom 7. bis zum 4. Jahrhundert vor der Zeitwende. Berlin 1953. S. 111.

[2] Kos isten.

[3] A két ország, partok = Egyiptom.

[4] A himnusz Ḫnumot univerzális istennek írja le.

[5] Az enyhülést hozó északi szél Egyiptomban a legkellemesebb időjárási jelenségek közé tartozik.

[6] Azaz veled van.

[7] A fáraók gyakori címe. Semtauitefnaḥt tehát a 30. dinasztia alatt is szolgált.

tettél irántam Ázsia uralkodójának szívében, s «barátai»[8] dicsőítettek engem. A «Sehmet papok főnöke» hivatalt *nekem* adta anyám testvére, a felső- és alsó-egyiptomi Sehmet papok főnöke, Neḥet-Ḥeneb *(Nḥt-ḥnb)* helyett.

Megvédelmeztél engem a görögökkel vívott csatában, amikor elűzted Ázsiát.[9] Sokakat vágtak le mellettem, de nem volt (olyan), aki a karját ellenem emelte volna. Álmomban láttalak ezután, s felséged így szólt hozzám : «Siess Hérakleopolisba! Ime, én veled vagyok.»

Átvándoroltam az idegen országokon egyedül, átkeltem a tengeren. Nem féltem . . . Nem szegtem meg azt, amit mondtál. Elértem Hérakleopolist anélkül, hogy egy hajszálam (is) elveszett volna.

A kezdet szerencsés volt te általad ; (most) tedd teljessé a befejezést úgy, hogy örömteli hosszú életet adsz.

SATRAPA STÉLÉ

BEVEZETÉS

Alexandros halála után Egyiptom egyik vezére, Ptolemaios uralma alá került. Királlyá való kikiáltása előtti periódusból származik a Satra pastélé néven ismert hieroglif szöveg. Alexandros világbirodalma ekkor forma szerint még fennállt. A szöveg II. Alexandrost, a világhódító Roxanétől született kisfiát nevezi Egyiptom fáraójának, s őt ruházza fel az ősi királyi címekkel. Ptolemaios hivatalosan még nem fáraó, csak nagy fejedelme, satrapája (innen a felirat neve!) Egyiptomnak. A szöveg hangjából is megállapítható azonban, hogy ténylegesen már ekkor egyeduralkodóként szerepelt. A felirat említést tesz a fejedelem háborúiról is, fő témáját azonban a Buto és Dep *(Dp)* istenei részére tett adományok megújítása képezi. Ezzel kapcsolatosan néhány érdekes részletet tudunk meg a perzsa korról és Ḫababaš *(Ḫbbš)*[1] fáraó uralmáról. (K. Sethe : Hieroglyphische Urkunden der griechisch—römischen Zeit. Urkunden des aegyptischen Altertums II. Leipzig 1904 11 kk.)

FORDÍTÁS

A 7. uralkodási év, . . . az áradás első hónapja őfelsége Horus, a hatalmas erejű ifjú, az istenek kedveltje, akinek atyja méltósága jutott (osztályrészül), az arany Horus,[1a] aki az egész földön uralkodik, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura Ḫaaibré Śetepen Amon *(Ḥ^{cc} ib R^{c} śtpn Imn)*, a nap fia Alexandros alatt, aki örökké éljen, s aki a butoi és depi[2] istenek kedveltje. Miközben ő király volt a két országban[3] és az idegen országok felett, s miközben őfelsége az ázsiaiak felett (is) uralkodott, egy nagy fejedelem volt Egyiptomban, akinek Ptolemaios volt a neve.

Egy erőskarú ifjú férfi Ő, bölcs tanácsú, akinek erős a hadserege, aki bátor és szilárd . . . , aki nem fordít hátat, hanem arcát mutatja az ellenségnek a csatában.[4] Erőskezű Ő, mikor megragadja az íját, nem lő hibásan, s karddal (is) küzd a csatában. Nem lehet megállni a közelében. Vitéz Ő, s nem lehet legyőzni a karjait, s nem lehet megmásítani azt, ami a száján kijött.[5] Nincs hozzá hasonló a két földön és az idegen országokban.

[8] Udvari emberek gyakori címe.
[9] Ti. Egyiptomból.
[1] Az átírás nem teljesen biztos. Ez az uralkodó a perzsa kor legvégén kerítette rövid időre hatalmába Egyiptomot, de a perzsák rövidesen legyőzték.
[1a] Lehetséges azonban, hogy itt már a későbbi *ἀντιπάλων ὑπέρτερος* értelemben szerepel, ami Horusnak Seth felett aratott győzelmére utal.
[2] Deltabeli városok. Buto egyúttal egy kígyó istennő neve is.
[3] Egyiptom.
[4] Szószerint : csatájukban.
[5] Ti. a parancsát.

Visszahozta az istenek szobrait, melyeket Ázsiában talált[6] a Felső- és Alsó-Egyiptom-i templomok összes (rituális) felszerelésével és minden szent iratával együtt, s visszatette őket a helyükre.

Székhelyévé tette a görögök tengerének partján (azt a várost), melynek »Felső- és Alsó-Egyiptom királyának Meri Amon Šetepen Ré-nek *(mrj Inm štpn Rᶜ)*, a nap fiának, Alexandrosnak erődje«[7] volt a neve. Az előbbi neve Rakote *(Rꜥ-ᶜ ḳd.t)* volt.

Sok görögöt gyűjtött össze lovakkal, sok hadihajóval, csapataikkal. Hadseregével Szíria országa ellen vonult. Harcoltak vele, de ő (mégis) behatolt a területükre. A szíve erős volt, mint a sólyomé a kis madarak között. Elragadta őket egyszerre, s elvitte előkelőit,[8] összes lovaikat, hadihajóikat, kincseiket Egyiptomba.

Ezek után Marmarica tartománya ellen vonult, s egy pillanat alatt legyőzte őket. Elhurcolta hadseregét,[9] férfiakat és nőket isteneikkel együtt megtorlásul azért, amit Egyiptom ellen tettek. Visszaérkezett Egyiptomba vidáman azok miatt, amiket tett, s ünnepet rendezett.

Ez a nagy fejedelem kereste azt, ami hasznos Felső- és Alsó-Egyiptom istenei számára.

Így szóltak hozzá (egyszer) azok, akik mellette voltak, valamint Alsó-Egyiptom előkelői: »A mocsárvidéket, melynek »Buto földje« a neve,őfelsége Felső- és Alsó-Egyiptom királya . . . a nap fia Ḥababaš, az örökéletű Buto és Dep isteneinek adta, miután őfelsége Pe-be *(P)*[10] és Dep-be ment, körüljárva azt a partvidéket, mely a körzetében volt, behatolva a mocsarakba és megszemlélve az összes folyót, mely a tengerbe ömlik, hogy távoltartsa Ázsia hadihajóit Egyiptomtól.«[11]

Őfelsége így szólt azokhoz, akik mellette voltak: »Hadd tudjam meg, hogy milyen part ez!«

Így szóltak őfelsége előtt: »Ennek a partnak »Buto földje« a neve, s Pe és Dep isteneinek tulajdona volt azelőtt, mielőtt megmásította(?) ezt az ellenséges Xerxés *(Ḥšrjš)*,[12] s nem áldozott belőle Pe és Dep isteneinek.«

Őfelsége így szólt: »Hozzák elő a papokat, s Pe és Dep előkelőit!« Gyorsan elővezették (őket) hozzá.

Őfelsége így szólt: »Hadd ismerjem meg Pe és Dep isteneinek hatalmát, hogy mit tettek az ellenséggel amiatt a gonosztett miatt, amelyet elkövetett; (mert) ime, azt mondják, hogy az az ellenséges Xerxés gonosz dolgot tett Pe és Dep ellen, s elrabolta a vagyonát.«

Így szóltak őfelsége előtt: »Uralkodónk, urunk, Horus, Isis fia, Osiris fia,[13] az uralkodók uralkodója, a Felső- és Alsó-Egyiptom-i királyok királya,[14] aki megbosszúlja atyját, Pe urát . . .! . . . Kivetette[15] Xerxést a palotájából a legidősebb fiával együtt . . .«

[6] Ezeket a szobrokat a perzsák hurcolták el.
[7] Alexandria.
[8] Ti. Szíriáét.
[9] Ti. Marmaricáét.
[10] Deltabeli város.
[11] A támadó perzsák ellen igyekezett a partvidéket megerősíteni. A következő rész Ḥababašnak a papokkal folytatott beszélgetést ismerteti.
[12] A hieroglif szöveg egy fejetlen hátrakötözött kezű térdelő emberalakot tesz hozzá a névhez magyarázójelként, s így is kifejezésre juttatja az iránta érzett gyűlöletet.
[13] Horus, a királyi hatalom fő védőistene Osiris és Isis fia volt.
[14] A papok nagy tisztelettel beszélnek Ḥababašról.
[15] Talán Horusról van szó.

Őfelsége így szólt : »Ez az isten a legvitézebb az istenek között . . . bár lehetnék én (is) őfelsége útján, hogy azon élhessek(?) . . .«

A papok, valamint Pe és Dep előkelői így szóltak : »Parancsolja meg felséged, hogy ezt a partot, melynek »Buto földje« a neve visszaadják Pe és Dep isteneinek a kenyérrel, sörrel, ökrökkel, madarakkal és minden jó dologgal együtt. Hadd újuljon meg ismét a te nevedben azáltal, hogy ezt másodszor Pe és Dep isteneinek ajándékozod, viszonzásul kedvezővé tett helyzetedért.«

Így szólt ez a nagy fejedelem[16]: »Készítsenek el egy írásbeli parancsot, mely a (következőket) mondja :« (Én) Ptolemaios *satrapa* »Buto földjét« atyja megbosszúlójának,[17] Pe urának és Butonak, Pe és Dep úrnőjének adom ettől a naptól kezdve mindörökre összes városaival, falvaival, összes személyzetével . . . összes vizével, összes ökreivel, összes szárnyasaival, összes nyájaival, minden dolgával, ami innen származik, ahogyan azelőtt ott volt, valamint azzal, ami hozzá került, továbbá, azzal az adománnyal együtt, melyet Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura, Ḥababaš az örökéletű tett . . .

Következik a terület határainak ismertetése és a különböző isteneknek jutó adományok felsorolása.

Mindezt . . . ez a fejedelem, Egyiptom nagy uralkodója, Ptolemaios újra Pe és Dep isteneinek adományozta mindörökre.«

Viszonzásul azért, amit tett, örömteli győzelem és diadal jut neki (osztályrészül), s a tőle való félelem lesz az összes idegen országban.

Aki megrabolja Buto földjét, vagy aki elmozdítja,[18] hogy elvigyen (valamilyen) dolgot onnan, az a Pe-beliek bilincsében lesz[19] és a depiek dühe lesz ellene és a Wep-taui *(Wp t̉.wj)* kígyó lángjába[20] fog kerülni dühöngésének napján, s nem lesz fia és leánya, hogy vizet adjon neki.[21]

MENDES STÉLÉ

(RÉSZLETEK)

BEVEZETÉS

A Ptolemaiosok minden eszközzel arra törekedtek, hogy az egyiptomi őslakosság és az újonnan betelepült görögök között vallási téren közeledést hozzanak létre. Ezt célozta Sarapis (Osiris-Apis) tiszteletének terjesztése és elgörögösítése is. Az egyiptomi kultuszokat anyagilag támogatták, s a régi fáraók példáját követve maguk is hódoltak Egyiptom ősi istenei és a szent állatok előtt. A Mendes stélét Ptolemaios Philadelphos (285—246) a Mendes városában tisztelt szent kos («élő kos») templomában helyeztette el. A szövegben ennek következtében jelentősebb helyet kap a szent állatok iránti tisztelet hangsúlyozása, mint a többi Ptolemaios-kori királyfeliraton. Az elhúnyt Arsinoé királynő kultuszát a szent kosokéval kapcsolják össze. Emellett természetesen a király jótéteményeit is felsorolják. Különösen jelentős a bennszülött egyiptomiakból álló katonai csapat szervezésének megemlítése. (K. Sethe : Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit. Urkunden des ägyptischen Altertums. II. Leipzig 1904, 28 kk. A közölt részek : 38 kk., 42, 44 k., 48 k.)

[16] Ptolemaios tehát Ḥababaš példáját követi.
[17] Horus gyakori jelzője.
[18] Ti. valószínűleg a sztélét.
[19] Azaz a Pe-beli istenek meg fogják bilincselni.
[20] Egy tüzet okádó kígyóról van szó.
[21] Ti. halotti áldozatként.

FORDÍTÁS

. . . Őfelsége ezután körüljárta a templomokat. (Úgy) találta a kos házát, hogy éppen dolgoztak benne, ahogyan azt őfelsége megparancsolta, hogy eltakarítsák azokat a károkat, amelyeket a barbárok tettek benne.

Látta őfelsége a felséges kos lakását (is), amint ismét megújították. Megbízta a (papokat?) . . . hogy [ik]tassák be[1] a kost Mendesben, ahol a trónusa van. Őfelsége megadta az előírásokat ebben a templomban, megtéve minden hasznos dolgot az isteni kosoknak, ahogyan ez megtalálható Thoth iratában.[2]

Őfelsége ezután visszatért erődjébe.[3] A szive ujjongott amiatt, amit atyáinak, a kosoknak, az élő nagy fejedelmeknek, Mendes uralkodóinak tett, azért, hogy nagy és örömteli királyságot adjanak neki (viszonzásul).

Őfelsége (ezután) megházasodott nővérével . . .[4] Megalkották annak a királyi nevét: «Magydicséretű hercegnő, kedvesség úrnője, akinek édes a szeretete, aki szép, amikor felragyog . . . megtölti a palotát(?) szépségével. A kos kedveltje. Királyleány, királyi nővér, a király nagy felesége, az ő kedveltje, a két ország[5] úrnője, Arsinoé.»

A 15. uralkodási évben a nyár első hónapjában ez az istennő az égbe szállt, és egyesült azzal, aki szépségét megalkotta . . .[6]

Ezután negyednapra megnyitották ennek az istennőnek a száját[7], s ő eltávozott, mint élő lélek. Ujjongtak neki[8] Mendesben, megülvén az ünnepét és felélesztvén az ő lelkét ott az *élő kosok* mellett, ahogyan ezt az *élő kosoknak*, valamint az összes isteneknek és istennőknek megteszik a teremtés óta a mai napig . . .

Őfelsége kiválasztotta csapatát szép ifjakból, Egyiptom katonáinak a fiaiból.[9] A főnökeik (is) Egyiptom fiaiból (kerültek ki). Bízott bennük, mert sokkal jobban szerette Egyiptomot minden országnál(?), mely neki szolgált, s mert felismerte, hogy a szívük jóindulatú az irányában(?) . . .

Őfelsége arra gondolt, hogy enyhíti Egyiptom adóit azért, hogy megörvendeztesse a két országot annak a (kedvéért), aki megalkotta a szépségét. Őfelsége ezért elengedett . . . *deben*[10] ezüstöt minden évre, amelyet a királyi ház részére fizettek hosszú ideig(?) Nem tett hasonlót egyetlen azelőtt élő király sem. Az egész ország ujjongása az ég magasságáig (hatolt) és dicsőitették istent őfelsége nagy neve miatt . . .

([A . . . uralkodási évben] az [áradá]s . . . hónapjában jöttek őfelségéhez mondván: «Ime, egy *élő kos* jött elő a Mendestől nyugatra eső földről, arról a helyről, ahol az ősidőben (v. először) találták. Most . . . ben van, hogy

[1] Az állat felszentelésére utal.
[2] A rituális iratokat Thoth istenre vezették vissza.
[3] Alexandria.
[4] A testvérházasság a Ptolemaiosok között gyakori volt.
[5] Egyiptom.
[6] Meghalt, és egyesült az istenséggel.
[7] A halotti ritus egyik fontos mozzanata. A múmia számára a táplálkozási képesség visszaadását célozza.
[8] Ti. az ünnepére összegyűlt tömeg.
[9] Az egyiptomiak számára ez az intézkedés nagy vívmányt jelentett, tekintettel arra, hogy katonai téren hosszú ideig alig jutottak szerephez. A fiu szó itt talán általában utódot jelent.
[10] 91 gr súly.

felséged a trónjára emelje. Jöjjenek hát az «élet háza»[11] irnokai, hogy megtekintsék őt.»

Őfelsége elküldött Felső- és Alsó-Egyiptom templomaiba, azért, hogy eljöjjenek az «élet házának» irnokai a kerületek papjaival . . .

Ezután megvizsgálták őt[12] az «élet házának» irnokai, s felismerték, hogy alakja az előírásnak megfelelő. Megalkották a címét[13] a következőképpen: Ré élő lelke,[14] Šu *(Šw)*[15] élő lelke, Geb *(Gb)*[16] élő lelke, Osiris[17] élő lelke. Úgy (cselekedtek) ahogyan az ősök kora óta tették, s ahogyan az írásban van . . .

[Így szóltak] őfelségéhez mondván: «Valóban *élő kos* ez! Felséged «élet háza»-irnokai (már) megalkották a címét. A háza be van fejezve . . ., ahogyan felséged megparancsolta, hogy megtegyék. Parancsolja meg felséged, hogy léptessék trónjára abban.»

PITHOM STÉLÉ

(RÉSZLETEK)

BEVEZETÉS

Ptolemaios Philadelphos (285—246) király emlékköve, mely eredetileg a pithomi (Héroonpolis) templomban állt, az uralkodó korának egyes nevezetesebb eseményeit mondja el. A szöveg igen sok helyen a klasszikustól erősen eltérő Ptolemaios-kori jeleken kívül különös, vagy hibás írásmódokat használ, s ez a fordítást igen nehézzé teszi. A következőkben a hosszú feliratból csak két részletet ragadunk ki. (K. Sethe: Hieroglyphische Urkunden der griechisch—römischen Zeit. Urkunden des aegyptischen Altertums II. Leipzig, 1904 81 kk. A közölt részletek: 91 és 101 k.)

TARTALOM ÉS FORDÍTÁS

A sztélé eleje a király szentélyekbe tett látogatásairól beszél és elmondja, hogyan gondoskodott ezekről, majd így folytatja:

[A király . . . Ázsiába vonult, s megérkezett Perzsiába.[1] Megtalálta itt Egyiptom összes isteneit,[2] (v. Egyiptom isteneit nagy (számban)) s visszavitte őket Egyiptomba. Együtt jöttek Felső és Alsó-Egyiptom királyával . . . Ptolemaiossal *Hmtj*-ig.[3] Őfelsége (innen) Egyiptomba küldte őket. Egyiptom lakosai (?) ujjongva fogadták őket . . .

A szöveg ezután említést tesz egy Egyiptom keleti határán emelt falról, majd a pithomi istenek részére adott ajándékokat sorolja fel. Ezután egy négy hajóból álló flottának a Vörös tengerre való kiküldéséről, és Ptolemaïs Theron[4] megalapításáról beszél:

[11] Ennek az intézménynek a funkciója még nem teljesen tisztázott. Valószínűleg könyvtárral rendelkező tudományos és vallási központ volt.

[12] A szent állatokat különleges ismertetőjelek alapján választották ki.

[13] A királyokhoz hasonlóan a szent kosok is címekkel rendelkeztek.

[14] Az «élő lélek» szavak többek között azt fejezik ki, hogy a kosok ezeknek az isteneknek élő megtestesülései.

[15] A levegő istene.

[16] A föld istene.

[17] A termékenység és a holtak istene.

[1] Itt valószínűleg általában a Keletet jelöli.

[2] Az elhurcolt istenszobrok visszahozatalát a Satrapa stélé is említi.

[3] Helynév.

[4] Város a Sinus Arabicus mellett kb. Napatával egy magasságban.

. . . Egy nagy várost építettek ott a király számára, Felső- és Alsó-Egyiptom királyának, a két föld urának, Ptolemaiosnak a nevéről (elnevezve). Felszerelte magát[5] őfelsége hadseregével Egyiptom és a meghódolt (?) országok minden hivatalnokával.[6] Termőföldet létesített ott, s megművelte gabonával és marhákkal,[7] ahogyan az ott sohasem történt az ősidő óta. Sok elefántot fogott a királynak ott, s ezeket mint csodát vitték a hajóin a király számára a tengeren.

KANOPOSI DEKRETUM

(RÉSZLET)

BEVEZETÉS

Ptolemaios Euergetés 9. évéből (i. e. 237) származik az a híres felirat, mely megszerkesztésének helyéről kapta a kanoposi dekretum nevet. A szöveg felsorolja a királyi pár jótetteit, majd ismerteti a papság határozatait, amelyekkel a «jótevő istenek», azaz a király és a királynő iránt hálájukat kimutatták. Ezek között szerepel egy ünnepnek, mint naptári toldaléknapnak a beiktatása, melyet minden *negyedik* évben kellett újév napja (Thoth hónap 1.) előtt a királyi pár tiszteletére megülni. Ez a fontos intézkedés az egyiptomi «mozgó év» megreformálását célozta.

Az egyiptomiak ugyanis az év kezdetét az előzőleg hosszú ideig láthatatlan Sirius (egyiptomiul *Śpd.t-Sóthis)* csillagnak heliakus (napkelte előtti) feltűnésétől számították, mivel a naptár megszerkesztése idején (III. évezred eleje) ez egybeesett a Nílus áradásának kezdetével. Ezt a csillagot tekintették az áradás okozójának. Az évet három évszakra és 12, egyenként 30 napos hónapra osztották. A fennmaradó 5 toldaléknapnak (epagomena napok) különleges vallási jelentősége volt. Ez a 365 napos polgári év évenként $^1/_4$ nappal volt rövidebb a napévnél, mely szintén ismeretes volt Egyiptomban régi időktől fogva, de a mozgó évvel szemben teljesen háttérbe szorult. Az eltérés következtében az ünnepek bizonyos idő múlva eltolódtak, s az újév sem esett egybe a Sirius heliakus felkelésével. Kb. 1460 év alatt az eltérés egy évet tett ki. A kanoposi reform a szökőnap beiktatásával az egyiptomi mozgó év és a napév összhangba hozására irányult. Mint annyi más újítási kísérlet Egyiptomban, ez is sikertelen maradt, illetőleg nem került általános használatba. A tudósok között azonban továbbra is ismert maradt, s mikor Julius Caesar a római naptár megreformálására határozta el magát, az egyiptomi mintát vette alapul, s Sosigenés alexandriai csillagász tanácsát is igénybe vette. A 365 és negyed napos évet Egyiptomban Augustus vezette be újra («Alexandriai év»).

A dekretum több példányban, hieroglif, démotikus és görög változatban maradt fenn. Fordításunk elsősorban a hieroglif szöveget veszi alapul, tekintettel arra, hogy írásmódjánál fogva sokkal kifejezőbb, mint a görög és a démotikus változat, melyek alapján a hieroglif felirat készült.

A szöveg fontossága miatt a nehézkes mondatszerkezeten csak kis mértékben változtattunk. (K. Sethe : Hieroglyphische Urkunden der griechisch—römischen Zeit. Urkunden des ägyptischen Altertums II. Leipzig 1904 124 kk, a közölt rész 140 kk)

FORDÍTÁS

. . . Hogy az történjék, hogy az időpontok a megfelelő helyükön maradjanak minden korban az égnek ma fennálló rendje szerint, s hogy ne következzék be az, hogy az egyiptomi ünnepeket, melyeket a sarjadás (tél) időszakában ünnepelnek, később egyszer nyáron kelljen ünnepelni a Sirius (Sóthis) felkelésének minden négy évben egy nappal való eltolódása miatt, (s azért,

[5] Ti. a város.
[6] v. hivatalával.
[7] A szántó marhákra utal.

hogy ne történjék meg az, hogy) más ünnepeket, melyeket most nyáron ünnepelnek, az eljövendő időben a sarjadás (tél) évszakában (kelljen) ünnepelni, ahogyan az az elmúlt időkben történt, s ma is történik, (mikor) az év 360 napból áll és az 5 elválasztó (?) napból, melyeket (az év) végén hozzájuk tesznek, a mai naptól kezdve egy napot fognak hozzátenni minden négy évben az öt hozzátett naphoz, mint a «jótevő istenek» *(τῶν εὐεργετῶν θεῶν)* ünnepét újév előtt, azért, hogy mindenki megtudja, hogy a hiányt az évszakok és az év rendjében . . . rendbehozták és kitöltötték a «jótevő istenek».

ROSETTANA

(RÉSZLETEK)

BEVEZETÉS

Ptolemaios Epiphanés 9. uralkodási évében (i. e. 196), a trónralépés évfordulóján hozták a Memphisbe összegyűlt papok azokat a határozatokat, melyeket hieroglif, démotikus és görög írással megszerkesztett dekretumban közöltek a nyilvánossággal. A három stélén fennmaradt szöveg egyik példányának töredéke világhírűvé vált, s döntő fontosságú szerepet játszott az egyiptológia történetében. 1799-ben Napoleon egyiptomi expedíciója alkalmával sáncásáskor került elő egy töredékes felirat, mely ennek a határozatnak egy részét tartalmazta (Rosettei kő). Champollionnak ennek alapján sikerült 1822-ben a hieroglifák megfejtésében a döntő lépést megtennie. A görög és az egyiptomi változatok egybevetése adta kezébe a nagy titok kulcsát.

Tudománytörténeti érdekességén kívül a szöveg a görög királyi család, a papság, valamint az őslakosság viszonyának tanulmányozása szempontjából is jelentőséggel bír. A király itt is mint a papság és a nép jótevője jelenik meg. Adóelengedéseket hajt végre, amnesztiát ad stb. A papság részére jelentős tény az évenkénti kötelező alexandriai utazás alól való mentesítés. Az egész szöveg arra mutat, hogy a fokozódó forrongások következtében az uralkodóház egyre nagyobb mértékben volt kénytelen engedményeket tenni az egyiptomiak részére. A lázadások leírásánál a hieroglif szöveg, — melyet a kanoposi sztélé bevezetésében ismertetett okok miatt a fordításnál alapul vettünk, — sajnos nagyon töredékes. Az egész felirat rendkívül nehézkes stílusban készült, s ezért csak egyes rövid részletek lefordítására szorítkozunk. (K. Sethe : Hieroglyphische Urkunden der griechisch—römischen Zeit. Urkunden des aegyptischen Altertums II. Leipzig 1904 166 kk. A közölt részek : 169, 172 k, 174 k, 176 kk, 182 k, 189 k.)

FORDÍTÁS

A 9. uralkodási év(ben) *Ξανθικός*[1] 4. napján, mely az egyiptomiaknál a sarjadás 2. hónapjának 18[2] napja . . . Ptolemaios, a «megjelent isten» alatt . . .

. . . Ezen a napon elhatároztatott : a templomok előljárói, a papok, a titkok felvigyázói,[3] a papok, akik bejáratosak a titkos helyre,[4] hogy felöltöztessék az isteneket ruháikba, a hieroglifa irnokokkal és az élet házának[5] alkalmazottaival és az egyéb papokkal együtt eljöttek Felső- és Alsó-Egyiptom

[1] Április.(?)

[2] A dekretum Nebireh-ben talált példánya a sarjadás 4. hónapjának 25. napját írja.

[3] Papfajta.

[4] A szentély.

[5] Könyvtárral rendelkező vallási és szellemi központ.

szentélyeiből Memphisbe, annak megünneplésére,[6] hogy őfelsége, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura, Ptolemaios, aki örökké éljen, Ptah kedveltje, a «megjelent isten», a jóság ura átvette a királyságot atyjától.[7] Összegyűltek Memphis[8] templomába, s így szóltak: «Mivel[9] Felső- és Alsó-Egyiptom királya... a nap fia Ptolemaios, ... Felső- és Alsó-Egyiptom királyának Ptolemaiosnak és a királynőnek, a két ország úrnőjének Arsinoének, az «atyjukat szerető isteneknek» a fia sok jó és nagy dolgot tett Horus partjaival[10] s a bennük levőkkel, s minden emberrel, aki az ő uralma alatt élt: ...

... a királyi adóból és beszolgáltatásból ... (némelyeket) csökkentett, (némelyeket) elengedett. Megörvendeztette a katonaságot és a lakosságot az ő egyeduralma idején.

Az adóhátralékokat, melyek Egyiptom népén és az összes uralma alatt levő emberen voltak, őfelsége elengedte ezeket olyan nagy mennyiségben, hogy a számát sem lehet tudni...

Ezután a bűnösök szabadonbocsátásáról és a templomok jövedelmének megszilárdításáról beszél.

Megparancsolta, hogy ne hajtsanak be ... a papoktól többet, mint amennyit őfelségének, az ő magasztos atyjának első évéig adtak.

Elengedte őfelsége a templomok szolgálattevőinek és papjainak, hogy Alexandriába utazzanak évenként.

Megparancsolta őfelsége, hogy ne hurcolják el az embereket hajó szolgálatra.

A királyi palota részére a templomokban készített byssos ruhák kétharmad részét elengedte őfelsége.

Hasonlóképpen minden dolgot, mely hosszú ideje rendetlenségbe került, őfelsége a rendes állapotába helyezte vissza ...

Igen nagyon sokat tépelődött azon, hogy megtegyen minden szokásos dolgot az istenek előtt(?), ahogyan ez illik.

Hasonlóképpen törvényt adott az embereknek (úgy), ahogyan ezt a kétszeresen nagy Thoth[10] tette ...

Ezután a lázadókkal vívott harcokat ismerteti, majd így folytatja:

Azokat a lázadókat pedig, akik a csapatokat összegyűjtötték és az élükön álltak, hogy zavart keltsenek(?) a kerületekben, s megkárosítsák(?) Horus partjait,[11] s akik letértek(?) őfelségének és az Ő felséges atyjának útjáról, az istenek megengedték, hogy megbüntesse őket Memphisben; királyságának atyjától való átvételének ünnepén leölette őket cövekeken ...[12]

„Jótetteiért" hálából a papok elrendelik:

Állítsák fel Felső- és Alsó-Egyiptom királyának, Ptolemaiosnak, aki örökké éljen, Ptah kedveltjének, a «megjelent istennek», a jóság urának

[6] Szó szerint: ünnepére.

[7] Tehát a határozatot egy jubileumi ünnepségen hozták. A bevezetés igen hosszú, s a *tulajdonképpeni határozatok csak a szöveg végén következnek.*

[8] Memphis neve itt: «A két ország mérlege».

[9] Az egyiptomi mondatszerkezetet sajnos nem lehet visszaadni magyarul. Itt kezdődik tulajdonképpen a határozat megindokolása.

[10] A bölcsesség istene.

[11] Egyiptom. A démotikus és a görög szöveg «szentély»-eket ír.

[12] Nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen kivégzési módra utal a szöveg. Sethe szerint (Urk. II. 183 K. jegyzet) a feliratban szereplő «fa» szó itt keresztet jelent.

«Ptolemaios, nḏ n B;ḳ.t — ennek jelentése: Ptolemaios, aki megerősíti (v. győztessé teszi) Egyiptomot»[13] — nevű, egyiptomi művészek alkotásaként elkészített[14] szobrát Egyiptom minden néven nevezendő szentélyében, az isten házának a tömegek részére (szolgáló) csarnokában a városi isten szobrával együtt, aki a győzelmes királyi kardot adja neki . . .

A befejező rész további, a király tiszteletének ápolására szolgáló intézkedések ismertetését tartalmazza.

KÁKOSY LÁSZLÓ

[13] Az előbbi régi nyelven megfogalmazott névnek nem teljesen pontos, későbbi nyelven való visszaadása. A régi név kiejtése: neḏ n Baket.

[14] A szobornak tehát egyiptomi stílusban kellett készülnie. A hosszú mondat szórendjét erősen át kellett alakítanunk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki Felelős: Szőllősy Károly
A kézirat érkezett: 1958. IX. 18. — Péidányszám 600. — Terjedelem: 15 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda Budapest — 46842 — Felelős vezető: Bernát Gyprgy